

Sockenkyrkorna

KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

Sockenkyrkorna

KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

Markus Dahlberg & Kristina Franzén, red.

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala
samt Riksantikvarieämbetet
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond,
Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien

FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

PROJEKTLEDNING

Docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap), Stockholm, projektledare
Fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap),
Riksantikvarieämbetet, bitr. projektledare
Professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå
Professor Göran Lindahl (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala
Professor Ulf Sporrang (kulturgeografi), Stockholm
Professor Anders Åman (konstvetenskap), Uppsala

ÖVRIGA MEDARBETARE I PROJEKTET

Konst- och arkitekturhistoriker: Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson,
Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen,
Ing-Marie Nilsson, Marian Rittsel Ullén, Eva Vikström.
Kulturgeografer: Stefan Ene, Kristina Franzén, Elisabeth Gräslund Berg, Mikael
Johansson, Gunnar Risberg, Birgitta Roeck Hansen.

KONTAKT

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Telefon: 08/5191 85 20, e-post: markus.dahlberg@raa.se

Tryckt med anslag från Riksbankens jubileumsfond, Riksantikvarieämbetet,
Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Kungl. Gustav Adolfs
Akademien för svensk folkkultur

Riksantikvarieämbetet
BOX 5405, SE 114 84 Stockholm
TFN +46 8 5191 8000
FAX +46 8 5191 8083
E-POST bocker@raa.se

GRAFISK FORM Sture Balgård
LAYOUT OCH ORIGINAL Sverker Michélsen
DIGITAL KARTTEKNIK Stefan Ene
ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle, 2002. Medgivande M2002/1639.
HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2008 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:I

ISBN 978-91-7209-526-7
TRYCK Kristianstads boktryckeri, 2008

Innehåll

- 7 Utgivarens förord
Inger Liliequist
- 8 Projektledningens förord
- II Några huvudlinjer
Göran Lindahl

DEL I SOCKENKYRKORNA – PROJEKTETS METOD OCH MATERIAL

- 23 Den kvantitativa grundvalen – ramprojektet
Markus Dahlberg
- 27 Socknar och församlingar över tid
Markus Dahlberg
- 31 Kulturgeografisk metod och materialredovisning
Kristina Franzén
- 39 Byggnadshistorisk analys
Markus Dahlberg
- 53 Basmateriallets tillgänglighet
Markus Dahlberg

DEL II KYRKAN I LANDSKAPET

- 59 Kyrkan i landskapet
Ulf Sporrang
- 73 Kyrkolandskapets förändringar
Kristina Franzén
- 97 Kyrkornas lägen
Birgitta Roeck Hansen
- 107 Kyrkomiljöerna i dag
Kristina Franzén

DEL III SOCKENKYRKORNA FRÅN MEDELTIDEN TILL 1950

- 129 Sockenkyrkorna under medeltiden
Ann Catherine Bonnier
- 177 Kyrkorna från reformationen till 1760
Göran Lindahl
- 235 Kyrkorna 1760–1860
Ingrid Sjöström
- 273 Sockenkyrkornas förnyelse genom ombyggnad
Eva Vikström
- 291 Kyrkorna 1860–1950
Jakob Lindblad
- 325 Restaureringar och receptionshistoria 1860–2000
Anders Åman

DEL IV DET KVANTITATIVA PERSPEKTIVET

- 345 Sockenkyrkorna – en överblick
Markus Dahlberg
- 377 Litteratur om Sveriges kyrkor
sammanställd av *Markus Dahlberg*

BILAGOR

- 381 Medarbetare
- 384 Projektets publikationer
- 387 Förkortningar
- 388 Förteckning över kartor, diagram, tabeller
och plansammanställningar
- 393 Register

Utgivarens förord

Sedan 1600-talet har kyrkorna betraktats som en omistlig del av vårt kulturarv. Lagar och förordningar ger kyrkorna ett starkt skydd, senast uttryckt i kulturminneslagen. Riksantikvarieämbetet och den regionala kulturmiljövården har tillsammans med Svenska kyrkan och dess församlingar ansvaret för att kyrkorna bevaras och vårdas väl och för att kunskapen om kyrkornas kulturvården utvecklas och förs ut.

Kunskapen om våra kyrkor har väsentligt ökat genom projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria* som pågick åren 1996–2001 i ett samarbete mellan universiteten i Stockholm, Uppsala och Umeå och Riksantikvarieämbetet med generöst stöd av Riksbankens Jubileumsfond och Vitterhetsakademien. Projektets resultat har publicerats i olika former: i en serie landskapsrapporter utgivna av Riksantikvarieämbetet, i avhandlingar vid universiteten och genom artiklar, symposier och föredrag.

Flera projektdeltagare var anställda vid Riksantikvarieämbetets forskningsavdelning Sveriges Kyrkor, som fungerat som projektets bas. Därigenom har projektets resultat kontinuerligt kunnat tillämpas i den antikvariska verksamheten. Det har givit viktiga bidrag till bland annat de s.k. Karakteriseringsprojekten, som av stiftet genomförs för att fördjupa kännedomen om kyrkorna. Projektets omfattande datamaterial, kartor och beskrivningar av kyrkplatser och enskilda kyrkor läggs löpande in i Riksantikvarieämbetets informationssystem Bebyggelseregistret, för att bli allmänt tillgängligt.

Projektets samlade resultat framläggs nu i föreliggande rapport, som närmare presenteras i projektledningens förord. Riksantikvarieämbetet vill härmed framföra ett varmt tack till Riksbankens Jubileumsfond och till Vitterhetsakademien för deras uthålliga och frikostiga stöd till detta projekt och till tryckningen av den sammanfattande skriften. Liksom de tidigare utgivna landskapsrapporterna – vars publicering fortsätter – är skriften en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården, för församlingar och stift som förvaltar kyrkorna och för forskare och alla andra som intresserar sig för kyrkorna och deras samband med landskap och historia.

Inger Liliequist
Riksantikvarie

Projektledningens förord

Sveriges kyrkor har länge studerats i monografisk form, som individer och som grupper av individer. I projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria* har samtliga kyrkor, bevarade likaväl som försvunna, för första gången studerats samlat. Det blir därigenom möjligt att dra kvantitativa slutsatser för hela landet och för hela det långa skedet från kyrkobyggandets äldsta tid till 1950. Landskap och regioner kan jämföras med varandra på ett sätt som inte tidigare varit möjligt. Detsamma gäller för olika byggnadsskeden. Eftersom ingen annan kategori av byggnader har en motsvarande kronologisk och geografisk utbredning är detta ett viktigt steg framåt för hela den bebyggelsehistoriska forskningen.

Arbetet har möjliggjorts genom att Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001 finansierade projektet, ett av de större humanistiska projekten på senare år. Fonden har även därefter givit sitt stöd till publicering av projektresultaten landskapsvis i landskapsrapporter. Därtill har tre avhandlingar, en i konstvetenskap och två i kulturgeografi, hittills lagts fram inom projektet. En specialstudie om kyrkorummet som social arena, med en analys av hur kyrkornas bänksplatser varit fördelade i landets olika delar, har också genomförts. Projektets hittills utgivna publikationer förtecknas på sidan 384. Projektet var förlagt till Riksantikvarieämbetet, som fungerat som värd, med alla de kostnader detta innebär. Riksantikvarieämbetet har liksom den tredje stödjande parten, Vitterhetsakademien, även tillskjutit medel till tjänster och till tryckning av projektrapporter.

Projektet var ett omfattande samarbete över institutions- och ämnesgränser. I detta ingick kulturgeografer, konstvetare och arkitekturhistoriker från Stockholms och Uppsala universitet, till en början även religionsvetare från Umeå universitet. Viktig var den ämnesmässiga bredden, som i praktiken också gick längre än som antyds av deltagarnas ämnestillhörighet. Det kulturgeografiska perspektivet på kyrkorna i landskapet har inte prövats i tidigare forskning. Forskare och andra medverkande i projektet förtecknas på sidan 381.

I denna sammanfattande skrift beskrivs först projektets kärna, det så kallade *Ramprojektet*. Där redovisas hur det mycket omfattande grundmaterialet insamlats och vilka överväganden som då gjordes. Därefter beskrivs hur denna bas kunskap använts för att ge en bild av kyrkobyggandets utveckling rumsligt och tidsmässigt. I det följande kulturgeografiska avsnittet *Kyrkan i landskapet* analyseras kyrkobyggandets samband med de naturgivna förutsättningarna och även de enskilda kyrkornas närmiljö. Ett stort basmaterial insamlades både genom kartstudier och genom studier på plats

under resor genom landet. I olika avsnitt redovisas kyrkornas lokalisering inom socknen och lägen i terrängen. Här beskrivs även byggnader i kyrkornas närmaste omgivning som fortfarande är kopplade till den kyrkliga verksamheten eller tidigare varit det.

Det tredje huvudavsnittet *Kyrkorna från medeltiden till 1950* är en kronologisk sammanställning på nationell nivå av de resultat som vunnits genom ramprojektet och studierna på landskapsnivå. Här sammanställs i kartor och tabeller nybyggnader och ombyggnader av samtliga kyrkor som så vitt känt har funnits eller ännu finns i Sverige, fördelade på landskap. Utvecklingen av kyrkobyggnadernas arkitektur och konstnärliga utsmyckning skildras i fyra tidsskeden: medeltiden, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950. Regionala skillnader och likheter framhävs och analyseras. Hur kyrkorna förnyats genom ombyggnad belyses i ett kapitel, och hur de förändrats genom restaureringar i ett annat. I kapitlet om restaurering och reception följs utvecklingen in i våra dagar, medan projektet i övrigt gör halt vid år 1950. Kyrkobyggandet efter detta år behandlas dock översiktligt i en exkurs.

De tre huvudavsnitten kompletteras av dels en inledande text, *Några huvudlinjer*, som lyfter fram viktiga aspekter i projektets arbete och resultat, dels en avslutande summering, *Sockenkyrkorna – en överblick*.

Ambitionen att beskriva alla svenska kyrkor och sammanfatta beskrivningarna landskapsvis hade redan Sigurd Curman och Johnny Roosval när de startade forskningsföretaget Sveriges Kyrkor 1912. Uppgiften blev dock övermäktig för dem och deras efterföljare. Endast cirka 600 kyrkor finns i någon form beskrivna i Sveriges Kyrkors skriftserie. Även om en rik litteratur därutöver finns om kyrkor, så kvarstod stora luckor. Möjligheten att lyckas med en totalinventering på 1990-talet låg dels i de nya IT-redskapen, dels i den koncentrerade satsningen i projektform.

Curman och Roosval ville dokumentera kyrkorna för att lyfta fram ett delvis bortglömt kulturarv, som utsattes både för hårdhänta restaureringar och för vanvård. Vid 1900-talets slut var det snarare den tilltagande sekulariseringen och det planerade skiljandet mellan stat och kyrka som gjorde det angeläget att uppmärksamma kyrkorna som kulturarv. För att Svenska kyrkan och kulturmiljövården ska stå väl rustade inför framtidens bevarandeproblem måste de ha tillgång till en god kunskapsbas med likvärdiga och jämförbara data om alla kyrkor.

Mot denna bakgrund växte projektplanen fram i den grupp som utgjorde projektledningen, arkitekturforskarna Göran Lindahl och Anders Åman, kulturgeografen Ulf Sporrang, religionsvetaren Egil Johansson samt chefen för Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet, Ingrid Sjöström. Huvudansvarig för datainsamling och metodutveckling var Markus Dahlberg. Sedan projektplanerna diskuterats på två konferenser i Vitterhetsakademiens regi formulerades en projektansökan till Riksbankens Jubileumsfonds Kulturvetenskapliga program, vilken beviljades 1996. Projektet slutredovisades 2003.

Det är projektdeltagarnas förhoppning att denna syntes, liksom tidigare rapporter från projektet, ska komma till nytta i det antikvariska arbetet med sockenkyrkorna och bidra till att de bli mer uppmärksammade som kulturarv och som historiskt källmaterial. Vi är förvissade om att de resultat vi lägger fram kan stimulera till fortsatt och fördjupad forskning, inom och utom de akademiska discipliner som medverkat i projektet.

Projektledning och medverkande vill här framföra ett stort tack till

huvudfinansiären Riksbankens Jubileumsfond för dess aldrig sviktande stöd och uppmuntran, samt till Riksantikvarieämbetet och till Vitterhetskademien för långsiktigt och värdefullt stöd. Vi tackar även arkitekt Sture Balgård som formgivit samtliga projektpublikationer samt till Sverker Michélsen, som varit tålmodig och noggrann teknisk redaktör för skrifterna.

* * *

Anders Åman var en drivande kraft i projektet från dess begynnelse. Före sin bortgång i juli 2008 hann han färdigställa sin egen text i denna skrift och ge synpunkter på övriga avsnitt. I de hittills publicerade landskapsrapporterna, och i flera som ännu ej tryckts, har Anders Åman också medverkat med ett stort antal viktiga texter. Där kan vi möta hans djupa förtrogenhet med kyrkorna och hans förmåga att göra dem levande och angelägna. Hans kunskaper och uppslagsrikedom har på ett oförlömligt sätt berikat projektet och inspirerat dess medarbetare.

Stockholm den 28 november 2008

Markus Dahlberg, Göran Lindahl, Ingrid Sjöström, Ulf Sporrang

Några huvudlinjer

av Göran Lindahl

Inledning

Den omfångsrika volym som redovisar Sockenkyrkoprojektet har författats av tio forskare, var och en med sitt personliga skrivsätt. Resultatet kan förefalla oenhetligt och svåröverskådligt. Där finns dock ett antal huvudlinjer, gemensamma för alla de medverkande författarna, som binder ihop kapitlen och bygger upp en helhetsbild. Syftet med nedanstående sammanfattning är att peka ut dessa huvudlinjer och kortfattat beskriva dem så tydligt som möjligt.

Sockenkyrkoprojektets grundval utgörs av ett mycket omfattande material avsett för statistisk bearbetning. Det består av data insamlade för att i huvuddrag beskriva samtliga sockenkyrkor som någon gång funnits inom Sveriges nuvarande gränser. Detta *ramprojekt*, avsett som bas för vidare forskning, innefattar således inte bara de nu befintliga församlingskyrkorna utan också, såvitt möjligt, alla de som rivits under århundradenas lopp.

Ramprojektets data gör det möjligt att beskriva sockenkyrkorna ur fyra aspekter. Två av dem avser nybyggnad av kyrkor respektive ombyggnad. Med ombyggnad menas företag av sådan omfattning att själva planen förändrats. De två övriga aspekterna skiljer mellan byggande i sten respektive trä. Dessa kyrkobyggandets fundamenta redovisas både i tiden och i rummet – det vill säga hur de utvecklats över tid och hur de fördelats rumsligt.

Det intressantaste resultatet är inte bara den kvantitativa totalbilden. Bryts materialet ner i olika tidsskeden framgår i hur hög grad aktiviteten växlat, hur perioder av omfattande nybyggnad följts av tider av stagnation. Sockenkyrkoprojektet räknar med fem tidsskeden: den äldre medeltiden till 1350, den yngre medeltiden till 1550, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950. Fördelas materialet dessutom samtidigt över landets 25 landskap framgår vilka trakter som från början blev de kyrktätaste, i vad mån de bevarat denna position och överhuvud var tyngdpunkterna i kyrkobyggandet legat under århundradenas lopp. Det säger sig självt att materialet, behandlat på detta sätt, gör det möjligt att granska sambanden mellan befolkningsutveckling och kyrkobyggande och också att åskådliggöra hur olika landskapstyper inverkat på byggandets omfång och fördelning. Det finns här skäl att stryka under att Sockenkyrkoprojektet med sitt eget material öppnar ett perspektiv om ca 900 år vilket mycket överträffar samhällsforskningens vanliga tidshorisonter.

Den nedan följande sammanfattningen av Sockenkyrkoprojektet har koncentrerats till de fyra nämnda aspekterna och till de resultat som

vunnits i arbetet med dem. Ett flertal hänvisningar görs därvid till de kartor och diagram som återfinns i de olika kapitlen. Det torde vara svårt att förstå sammanfattningen utan att ha denna grafiska redovisning för ögonen.

Befolkningsutveckling och landskapstyper har inverkat på kyrkobyggandet liksom också tillgången på alla slag av behövliga resurser. Kyrkobyggandets yttersta motiv är dock av annat och immateriellt slag. Därmed ställs frågor som varit svåra att bemästra i en massundersökning av det slag som Sockenkyrkoprojektet utgör. Det handlar inte bara om tydligt uttryckta liturgiska krav utan också om successiva förändringar i de kristna trosföreställningarna och synen på kyrkobyggandets rätta inriktning. Allmänt sett kan sägas att de som tolkat händelseförloppet föredragit profana aspekter. Ofta har det handlat om att understryka de materiella villkoren eller uppvisa hur världsliga maktavare inverkat, drivna av politiska motiv. Det kan finnas skäl att ifrågasätta alltför kategoriska tolkningar av detta slag och i stället eftersträva en djupare inlevelse både i det förflutnas trosfrågor och i nutida föreställningar, svåra att fånga i ord, men betydelsefulla för det kyrkliga kulturarvets överlevnad.

Tidsgränsen 1100

I kartan över samtliga kyrkor av sten byggda före 1350 framträder några täta koncentrationer tydligt (fig. 69). Väl avgränsade är stenkyrkorna i Västergötlands slättbygder. Det gäller i mindre grad Mälardalen med dess förgrening till Närkeslätten. Via ett något glesare bestånd av kyrkor i Södermanland knyts Mälardalen samman med Östergötland, där ett band sträcker sig tvärs över landskapet. Sammanlagt utgör detta en östsvensk konfiguration, mer komplex genom landskapets omväxlande karaktär. En tyngdpunkt utgör vidare Skåne, varifrån band av stenkyrkor sträcker sig längs Västkusten och Blekinges kustland. Öland och Gotland utgör sina egna världar.

Denna karta summerar det byggande av stenkyrkor som inletts långt tidigare. De äldsta säkert daterade kyrkorna i Väster- och Östergötland härör från början av 1100-talet. I Uppland kan byggandet ha kommit igång senare, i Skåne något tidigare. En gräns kan således dras ca 1100.

Hur skall då förhistorien beskrivas innan detta stenkyrkobyggande inleddes? En enig forskning understryker att kristnandet av Sverige utgjorde en långt utdragen process. Försök har också gjorts att urskilja vissa skeden, alla dock svåra eller omöjliga att tidsfästa. Man kan tala om ett tidigt infiltrationskede, individuellt präglad och sammanhängande med utländska kontakter. Utspridda kristna gårdshushåll kan efterhand ha vunnit ökad anslutning och börjat likna församlingar, kanske också med någon form av tionde men ännu utan någon tydlig territoriell utbredning. Från några landskap är avgörande tingsbeslut kända, då den kristna tron förklarades vara den enda i landskapet gällande. Det kan ha funnits fler överenskommelser av detta slag. De har utgjort grundvalen för ett slutgiltigt organisationskede med sockenbildning och tionde i kanonisk mening.

Det återstår att ge kyrkobyggandet dess plats inom detta schema. För att bygga en kyrka fordrades att där också fanns en präst. Utan präst, utan de rätta kulthandlingarna, var byggnaden ingen kyrka och således meningslös. Det kan, i ett tidigt skede, ha funnits tillresta ambulerande präster som invigt begravningsplatser och också utfört andra förrättningar som dop och begravning. Kyrkobyggnader kan ha funnits, kanske i stort antal och sannolikt byggda i trä, men säker kunskap saknas helt. Med begynnande

konsolidering och mer permanent tillgång till prästerliga tjänster öppnades möjligheter till ett mer stabilt och omsorgsfullt byggande. Det monumentala stenbyggande, som inleddes i tidigt 1100-tal, betydde att där också fanns ett välorganiserat prästerskap.

Den ovan nämnda kartan visar således den rumsliga fördelningen av de stenkyrkor som tillkom från 1100-talets början till 1350. Det är svårare att beskriva förloppet i tiden. Antalet säkert daterade kyrkor är för litet för en mer exakt framställning. Någon jämn utveckling handlade det dock inte om. Den mest intensiva byggnadstiden sträckte sig från början av 1100-talet in i 1200-talet. Man får intrycket av en koncentrerad byggnadsinsats, en slutgiltig manifestation av den kristna trons seger.

De tidiga stenkyrkorna

1100-talets och det tidiga 1200-talets stenkyrkor representerade en redan färdigbildad formvärld. Både långhus och kor utgör rätvinkliga rum, proportionerade efter bestämda regler. Korabsidens båge är mindre än en halvcirkel – just därigenom framstår den som en del av rummet och inte en utbyggnad. Oftast benämns denna byggnadskonst romansk men den kan lika gärna kallas klassisk. Så såg också denna tid på sin situation. Tillväxten och framgången under tidig medeltid i Europas kärnländer betydde en upplevelse av förnyat samband med den antika världen, dess samhällsliv och byggnadskonst. Alldeles särskilt gällde detta kyrkans folk som såg sig som det kristna romerska rikets arvtagare.

Klassisk arkitektur krävde inte nödvändigt välvda rum. Romarna hade utvecklat konsten att slå valv men täckte ändå viktiga prestigebyggnader med synliga trätakstolar. I tidigmedeltida kyrkoarkitektur kunde således kvalificerad träbyggnadskonst ingå.

1100-talets stenbyggande har studerats noga ur teknisk synpunkt. Vi vet således mycket om olika typer av murverk, socklar, lister och skulpterad utsmyckning. Det är svårare att få en uppfattning om hur själva byggandet tillgick uttryckt i tidsåtgång och antalet medverkande. Man får gå till skildringar från senare tider för att förstå behoven av kvalificerad och okvalificerad arbetskraft i stenbrotten och på byggarbetsplatsen. Avbrott i arbetet var vanligt förekommande, fullbordan kunde kräva nytt folk med andra kvalifikationer. Tid behövdes således, också goda möjligheter att förfoga över arbetskraft. Där tycks ha funnits ett samband mellan stenbyggandet, sockenindelningen och tillkomsten av tionden. Byggnadsarbetets omfattning och dess mål att uppföra en kyrka av sten för evigheten snarast förutsatte en territoriell organisation med en ekonomi ordnad för all framtid.

Hur nåddes Norden av denna kunskap om en redan färdigbildad kyrklig byggnadskonst? Den överordnade organisationen måste ha varit kyrkan själv. Bara där fanns den erfarenhet av klassiskt stenbyggande som nu manifesterades i trakter som dittills bara byggt i trä.

Ingen annan kraft än kyrkan kunde mobilisera de specialister som behövdes i stenbrotten och på byggarbetsplatserna, och som efterhand kunde utbilda inhemska stenhuggare och byggmästare. Ingenting tyder på att kungarna hade förmåga att samla sig till företag i denna storleksordning. De var inbegripna i inbördes fejder – nästan alla med kungatitel under 1100-talet och 1200-talets början dödades av sina motståndare. Ännu mindre kan de lokala stormännen ha haft kontakter som sträckt sig ut i Europa och intresse att värva folk för en byggnadsverksamhet artskild från den de själva tillämpade på sina gårdar.

Om detta råder i huvudsak enighet forskarna emellan. Meningarna delar sig tydligare i det fortsatta resonemanget. Flera författare tolkar det följande förloppet ur kungarnas och stormännens synpunkt. Dessa världsliga makthavare, som tillskrivs mer stabila positioner än ovan antytts, grep möjligheterna att utnyttja kyrkans kapacitet för sina syften. Den nya stenbyggnadskonsten och den organisation den krävde blev för dem ett medel att bygga upp den egna makten och efterhand vidga den till en rikssamlade politik. Man kan kalla denna tolkning en profan historieskrivning, ett sätt att förstå det förflutna som länge dominerat i Sverige.

Det kan också finnas en annan tolkning. Visst grep kungar, tronpretendenter och stormän in. De ställde resurser till kyrkans förfogande och kan också ha haft synpunkter på byggnadernas utformning. Den avgörande motiveringen för deras handlande tillhandahölls dock av kyrkan själv, den utgjorde en grundtanke inte bara under denna tid utan i medeltidens tros-
liv överhuvud. Tron måste omsättas i gärningar. Att medverka i kyrkobyggnade betydde en gåva till Gud, som öppnade vägen för den enskildes salighet. Allt måste dock tillgå i kyrkans ordning. De döda måste begravas i vigd jord, gudstjänsten försiggå på fastställt sätt, de rätta orden uttalas, de sanna formerna iakttagas i liturgin likaväl som i byggandet.

Salkyrkorna

Läget 1350 beskrevs ovan med utgångspunkt från fig. 69. Nybyggandets omfattning till medeltidens slut framgår av fig. 87, som registrerar alla stenkyrkor byggda efter 1350 och in i 1500-talet. De är anmärkningsvärt få och koncentrerade till Uppland, också den norra delen av landskapet. Påfallande är också att Västergötland knappast berörs alls. Denna brist på aktivitet kan tolkas som en nedgång, möjligen tidigt inledd men säkert påskyndad av pesten kring 1350, som drabbade Västsverige hårt.

Ytterligare uppgifter kan tillfogas som gör bilden både tydligare och mer mångsidig. Det handlar då i någon mån om nybyggnad men främst om ombyggnad. Stenkyrkorna visade sig inte helt orubbliga, de lät sig förändras genom ombyggnad. Mot rivningar däremot ägde de ända in i 1800-talet en nästan total motståndskraft. Vissa ingrepp, olika under olika tider, visade sig dock möjliga.

Antalet salkyrkor, d.v.s. kyrkorum med kor av samma bredd som långhuset, framgår av fig. 83. Främst åskådliggörs här vad som skedde under den senare medeltiden, både nybyggande av salkyrkor och ombyggnad av äldre kyrkor med smalare kor till denna nya och förenklade form. Mälardalen dominerar här eftertryckligt, vilket också framgår av andelen salkyrkor i respektive landskap. Ett tydligt inslag är också förgreningar från Uppland in i Dalarna och längs Norrlandskusten – antalet kyrkor är i dessa fall litet men utgör ända en majoritet i respektive landskap. I Västergötland och Skåne ses bara ett fåtal salkyrkor.

Härtill kan läggas ytterligare en karaktärsskapande insats, valvslagning (fig. 88). I viss grad är spridningen densamma som salkyrkornas. Östergötland framträder dock tydligare liksom i någon mån också Västergötland. En frappant avvikelse är valvslagningens omfattning i Skåne, där salkyrkorna var fåtaliga.

Det har sagts att salkyrkorna byggdes för att ge lekmännen större möjlighet att följa prästen vid altaret och särskilt mässans höjdpunkt, när hostian lyftes upp för att ses av alla. Med den välvda och utsmyckade salkyrkan uppnåddes mer än att prästen lämnade sin absid. Rummets helhetsform och följden av valvtravéer gav församlingen en annan roll än tidigare. Därmed

främjades ett kyrkligt liv mer än förut inriktat på att engagera och väcka. En förändring i troslivet fick sitt gensvar i en ny typ av kyrkorum.

De medeltida salkyrkorna kan också ses som en mätare av olikheten mellan Öst- och Västsverige. Den ringa aktiviteten i väst, särskilt i Västergötland med dess stora antal församlingar, kontrasterar mot det expansiva Östsverige. För Upplands del blev 1400-talet något av en storhetstid som rikets centrum och skådeplats för politiska uppgörelser som inte bara berörde de ledande släkterna utan också grep in på folklig nivå. Där fanns också en mångfald inom det kyrkliga livet som kan ha innehållit både hängivenhet, kritik och konkurrens. Om allt detta vittnar de materiella insatserna, byggnads- och ombyggnadsföretagen, muralmaleriet och de många inköpen från både inhemska och utländska ateljéer och verkstäder.

Träkyrkorna

Uppbyggnaden av en ny orubblig kyrklig organisation krävde byggnader av sten. Denna anslutning till en europeisk klassisk tradition betydde inte något fullständigt avståndstagande från nordiskt byggnadssätt. Träet behöll sin roll som byggnadsmaterial, där fanns ett samspel mellan att bygga i sten och trä. Kartan över de medeltida träkyrkorna visar snarast ett slumpmässigt urval, det begränsade antal vi har någon kännedom om (fig. 67). Man får tänka sig många fler nu okända. På kartan saknas mer omfattande spår av träkyrkor i de områden vi känner som de främsta koncentrationerna av kyrkor i sten, Västgötaslätten, Mälardalen, Östergötland, Skåne. Man kan ändå anta att dessa stenkyrkor föregåtts av kyrkor i trä. Därmed kunde en redan befintlig byggnad utnyttjas medan det tidskrävande stenbyggandet genomfördes. I samma syfte kan också provisoriska träkyrkor ha förekommit. När den nya stenkyrkan stod färdig fanns inget skäl att behålla vad som varit till hjälp under byggnadsarbetet.

Utanför de områden där de äldsta stenkyrkorna restes kan träkyrkor ha stått kvar och först efter lång tid ersatts. Expansion av bebyggelsen betydde ett behov av nya träkyrkor, vilkas livslängd bestämdes av tillväxtens styrka och uthållighet. I glest bebodda områden med ringa växtkraft kunde ett sådant förlopp sträckas ut över århundraden. Situationen i norra Värmland, en perifer del av Skara stift, är i sina huvuddrag väl dokumenterad. Sockenindelning genomfördes och kyrkor och kapell byggdes som utposter i ödemarken både för de bofasta och för pilgrimer på väg till Nidaros. Det handlade om timmerbyggnader, oftast diminutiva, i några fall förvånansvärt stora, som i sin tur skulle komma att ersättas av nya timmerkyrkor, ibland i flera omgångar. Först långt senare, under 1700- och 1800-talen, skulle de flesta av dem nås av den nya tidens stenbyggande. En station på denna långa väg redovisar kartan över de vid medeltidens slut befintliga kyrkorna i sten och trä (fig. 94). I Värmland och Dalsland är träkyrkorna talrika, liksom i perifera delar av Västergötland och Småland.

Allt detta åskådliggör skillnaden mellan att bygga i sten och trä vad gäller organisation, tidsåtgång och arbetskraft. Från senare tider finns många uppgifter om hur raskt timmerbyggandet tillgick. Var stockar och bräder väl framforslade kunde ett lag tränade timmerkarlar resa kyrkan över sommaren. Man blir också varse det länge nästan axiomatiska förhållandet att kyrkor i trä föregått kyrkor i sten och att denna process skett med mycket olika hastighet, ibland sträckt sig över århundraden och i några fall inte nått ända fram: den medeltida träkyrkan eller dess förbättrade och utvidgade efterföljare i samma material står fortfarande kvar.

Reformationens kyrkorum

Inledningsvis skall två mer allmänna synpunkter antydast. Luthersk tro fyllde sockenbegreppet med nytt innehåll. Alla sockenbor måste nås av den nya förkunnelsen, alla måste undervisas i dess huvudstycken, samlas i sockenkyrkan för att lyssna till predikan och delta i nattvardsfirandet. På sockenstämman avhandlades praktiska byggnads- och underhållsfrågor men också sockenbornas samlevnadsproblem, ordet fattat i vid mening. Efterhand framstod fattigvård och skolundervisning som de viktigaste frågorna och till sist ställdes krav på särskilda byggnader för uppgifter som länge lösts inom hushållens ram. Stämman leddes av prästen men han var också vald av sockenborna. Ur allt detta växte en socknens gemenskap och former för kollektivt handlande.

Protestantismen som den formulerades i tidigt 1500-tal tillmätte varken kyrkobyggandet eller dess inredande och utsmyckande något religiöst värde. Radikal protestantism gick i detta avseende mycket långt. Kyrkorummen rensades, nybyggen fick formen av enkla och osmyckade samlingslokaler. Idéer av detta drastiska slag fick aldrig något fäste i Sverige. En kompromiss växte fram, aktivt stödd av kyrkans ledning. De undervisande momenten fick stort utrymme och gjorde predikstol och bänkkvarter till dominerande inslag i kyrkorummen. Nyttillskott av detta slag lät sig dock förenas med medeltida inventarier, snart också med en allt rikare luthersk bildkonst. Med ett särskilt ceremoniel för invigning av nya kyrkor fjärmade man sig ytterligare från den radikala protestantismens ideal.

Reformationen försvagade kyrkans ledning och raserade församlingarnas ekonomi. Först omkring 1600 förelåg möjligheter till mer aktiva insatser. Det gällde inte något byggnadsprogram för att förändra det väldiga arvet av medeltida kyrkor. Uppgiften blev blygsammare än så, nyinredning av kyrkorummen för gudstjänster som ställde andra krav än tidigare.

Denna arbetsuppgift, att på lämpligt sätt nyinreda de befintliga kyrkorna, torde i huvudsak ha varit avslutad i början av 1700-talet. En mängd målare, träbildhuggare, skulptörer i sten, snickare och andra hantverkare, det stora flertalet inhemska krafter, hade engagerats i en kampanj som torde vara bland de största i svensk konsthistoria. Inredningsarbetet fortsatte när nya kyrkor började byggas. Alltför enkla, redan föråldrade eller på annat sätt olämpliga inventarier byttes undan för undan ut i en förändringsprocess som sträckt sig in i nutida restaureringsverksamhet.

Överblickar man kyrkornas tillstånd i mitten av 1700-talet kan två olika typer av inredningskonst urskiljas. Den ena hade sitt ursprung i Stockholm med spridning i Mälardalen, in i Dalarna, längs Norrlandskusten och i någon mån till Östergötland. Om Stockholm utgjorde ett självklart centrum spelade Nicodemus Tessin d.y. en lika självklar huvudroll. Det var genom honom som en återhållen barockkonst, en romersk barockklassicism, kom att prägla både hans efterföljares verk och produkterna från de stockholmska verkstäder, som fick uppdrag utifrån landet. Ytterligare dämpad och anpassad för mer anspråkslösa förhållanden blev det denna syn på byggande och inredande som Överintendentsämbetet såg som sin uppgift att sprida.

I Västsverige växte en kyrkokonst av rakt motsatt prägel fram. Det har sagts, om också med någon överdrift, att dess ursprung var det arbete på Läckö slott som Magnus Gabriel De la Gardie drev med sina byggmästare och konstnärer på 1660- och 70-talen. Snart följde dock en fullständig decentralisering med en mängd lokala mästare, oftast träbildhuggare med predikstolar och altarpussatser på programmet, som var på sitt sätt

utvecklade lärdomarna. Samtidigt växte en målarkonst fram för att fylla kyrkornas trätak med bilder. Historiskt sett finns inget samband med det senmedeltida måleriet. I bägge fallen möter dock ofta en vilja till drastisk åskådlighet.

Inom Sockenkyrkoprojektet har inte något försök gjorts att kvantitativt beräkna de två typer av kyrkoinredningar som antytts ovan. Fig. 104 visar något annat, att det medeltida Västsverige inte ägde någon motsvarighet till det samtida valvmåleriet i Uppland, i Skåne och på Gotland. Först långt senare inleddes arbetet med de västsvenska kyrkorumen, med predikstolar, altarpuppstatser och takmålningar. Det hade, som sagts, sin motsvarighet också i öster, men där på ett mer restriktivt sätt med klassiska kolonnuppställningar över altaret och vitputsade valv. Kring mitten av 1700-talet torde det ha funnits en betydande kvantitativ övervikt för de västsvenskt präglade inredningarna, ett resultat av en aktivitet från prästers och församlingars sida utan motsvarighet i öster. Det är ett förhållande, låt vara otillräckligt studerat, som skall läggas till de uppgifter om byggande och ombyggande, som lämnas i följande avsnitt.

Byggandet återupptas

Kyrkobyggandet 1550–1950 redovisas i stapeldiagram (fig. 185). Först skall här det inledande skedet behandlas, de drygt 200 åren 1550–1760. Det inrymde byggandets långsamma begynnelse, dess stabilisering och senare starka uppgång. Kartor och diagram visar Västsveriges tydliga dominans (fig. 114–115). En viktig drivkraft utgjorde järnhanteringen i Bergslagen som expanderade västerut och drog in det tidigare så öde Värmland. Vad som där hände ger ytterligare prov på träkyrkobyggandets villkor.

Landskapets små medeltida timmerkyrkor ersattes av rymliga nybyggen men också denna gång oftast i trä. Arbetskraft för långvariga mödor med sten som byggnadsmaterial saknades, och hur som helst önskade man att snabbt ha tillgång till en kyrka. Flera av dessa nybyggen i trä från 1700-talets början fick en sådan kvalitet att de snarare framstår som ett slutmål än ett provisorium. Stenkyrkor tillkom dock efterhand som de centrala och mer folkrika bygdernas kännetecken. Förloppet kunde rymma komplikationer men helhetsbilden blev ändå den vanliga, träkyrkornas successiva ersättande med byggen i sten.

Medan nybyggandet stabiliserade eller t.o.m. minskade något blev ombyggnad ett allt vanligare alternativ. Och då handlade det om kyrkor av sten: de revs inte utan byggdes om. Denna verksamhet var betydligt jämnare fördelad över landet än nybyggandet (fig. 116–117). Västsverige berördes men också Mälardalen, Östergötland och Skåne. Mest anmärkningsvärt är ändå vad som nu skedde i Västergötland. Där hade inte mycket hänt med de många kyrkorna från tidig medeltid. De hade inte välvts, inte heller, som i många fall i Uppland, byggts om till salkyrkor. Nu, i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet beslöt ett stort antal västgötska församlingar att förändra sina kyrkor på ett sätt som bättre svarade mot behoven. De förlängdes mot öster och fick ett nytt tresidigt kor. Antalet bänkplatser i kyrkan ökade något men framför allt blev koret rymligare och fick bättre belysning.

Det är självklart att arbetet med att bygga om en kyrka i mycket bestämdes av lokala omständigheter som det tekniska tillståndet eller speciella utrymmesbehov. Vissa återkommande typer av åtgärder utvecklades dock, som ibland kunde få fäste i ett landskap och sätta sin prägel på ett stort antal kyrkor. Ett tydligt exempel utgör den västgötska metoden med ett nytt

kor. I Skåne, som också hade ett långt skede av stiltje bakom sig, blev det vanligare att utvidga långhuset med en korsarm.

Det framgår både av källmaterial och i dag bevarade kyrkor att man i det längsta tvekade inför ingrepp som de här nämnda för att nu inte tala om rivning och nybyggnad. Fallfärdiga murar stöttades med grova strävor, spruckna valv pressades ihop med smidda dragband. Inne i kyrkorummet utnyttjades utrymmet till det yttersta med läktare i flera våningar. Man kan föreställa sig en växande beredskap för mer drastiska åtgärder.

Kyrkobyggandet under detta skede åskådliggör en begynnande samhällsförändring av stor räckvidd, Västsveriges växande styrka. Under senmedeltiden kontrasterade aktiviteten i öster mot stagnationen i väster. Under 1600-talet började denna obalans förminska. Kyrkobyggandet, kyrkornas antal, deras utformning och inredning har i detta projekt förts fram som konkreta uttryck för vad som hände. Det tillför både nytt material och ett långt tidsperspektiv till den omfattande diskussion som länge förts om detta riksomfattande tema.

Den stora byggnadsvågen

De följande två århundradena, tiden 1760–1950, inrymmer en kraftansträngning av märkliga mått. Kring mitten av 1700-talet sköt byggandet fart, avbröts under krisåren kring 1810 för att sedan återupptas med förnyad styrka. En gräns går ca 1900, därefter har det rört sig om låga siffror ungefär i nivå med det tidiga 1600-talet. Detsamma gäller det ofta omtalade kyrkobyggandet under 1950- och 60-talen.

Nybyggandet under de 100 åren 1760–1860 var av en omfattning som bara ägt en tidigare motsvarighet, stenkyrkobyggandet i tidig medeltid (fig. 69, 123). Denna gång omfattades hela landet. Den tidigare blygsamma expansionen i Norrland tog nu fart, tydligast vid kusten men också i mellersta Norrlands inland. Den stora mängden av nybyggen återfinns dock vid Västkusten, i Västergötland och Småland. Den starka aktiviteten i Västsverige fortsatte således, i detta fall i slående kontrast till Mälardalen.

Det framgår också att de nybyggda stenkyrkorna trängt in i några av medeltidskyrkornas kärnområden. Där räckte det inte längre med ombyggnad, det tidigare vanliga sättet att gå tillväga. Rivning och nybyggnad framstod nu som ett möjligt alternativ. Både i Väster- och Östergötland började beståndet av medeltidskyrkor att decimeras. Ett märkligt inslag utgör den nästan totala bortrivningen av de öländska medeltidskyrkorna. Under 1800-talets första hälft ersattes de av nybyggen. Upplands och den övriga Mälardalens medeltidskyrkor visade större motståndskraft. Där dög fortfarande ombyggnad i de få fall åtgärder överhuvud var på tal.

Ombyggnad, sedd över hela riket, var inte längre något vanligt tillvägagångssätt – nybyggnad hade tagit över. Ett undantag utgjorde Skåne, där en omfattande ombyggnadsverksamhet kommit igång (fig. 125). I detta landskap hade aktiviteten länge varit ytterst begränsad. Inte mycket hade hänt sedan den senare medeltiden, då valv slogs i ett stort antal kyrkor. De skånska kyrkornas kronologi överensstämmer således inte helt med det övriga Sydsverige.

Nybyggandet under åren 1860–1950 visar en fortsatt aktivitet i Västergötland och delar av Västkusten (fig. 157). Den tidigare bilden förstärks därmed ytterligare. Av speciellt intresse är Skåne. Där har nybyggandet nu tagit över, ombyggnad trängts tillbaka. Det mest uppmärksammade inslaget i denna stora byggnadsmassa blev det sena 1800-talets och sekelskiftets nygotik på Söderslätt. Både antal och utformning har väckt förvåning bl.a.

därför att ingen samtida motsvarighet återfinns på den danska sidan. Förklaringen står att finna i ett större sammanhang. Till sist, mot 1800-talets slut, framträdde Skånes länge fördolda styrka. Den betydde forcerad urbanisering men också omdaning av landsbygden med både enkla byggnader och uppseendeväckande slott och kyrkor.

Några av aktörerna

I ett 900-årigt perspektiv framträder, som ovan sagts, två skeden av speciellt intensiv bygnadsverksamhet, det ena från 1100-talets mitt till omkring 1250, det andra från mitten av 1700-talet till mitten av 1800-talet. Det kan finnas skäl att också för denna senare kulmen antyda några omständigheter som kan ha bidragit till dess styrka och karaktär. Lämpligt är då att återgå till de år då uppgången inleddes, tiden kring 1750.

Enväldets fall gav makten i politik och förvaltning åt en ämbetsmannaklass, som också hade intressen lokalt som ägare av säterier i socknarna. Man möter något av en gemensam ideologi, en föreställning om en nödvändig modernisering av hela riket. I den mån det gällde byggande förmådde sig dessa idéer med tydliga estetiska preferenser, en dämpad upplaga av den tessinska klassicismen, mästerligt utvecklad för både kyrkliga och profana ändamål av Carl Hårleman. Resultatet blev en bygnadskonst som snart framstod som identisk med den goda smaken. För att lära ut det rätta handlaget tillkom Överintendentsämbetet.

Avgörandet i kyrkliga bygnadsärenden låg dock till sist hos präst och församling. Det är möjligt att det i många församlingar fanns en uppdämd önskan att grundligt förbättra sockenkyrkan, kanske bygga nytt. I det sammanhanget spelade det en roll att prästerna fått sin ställning förstärkt. De hade redan en position som lokala auktoriteter över ett brett område. Nya privilegier gav dem ytterligare möjligheter att oomstridda leda och undervisa sina församlingar. Mot dessa fördelar svarade att dessa präster ofta var väl utbildade. Där fanns teologisk lärdom som innefattade Gamla Testamentets avlägsna värld men också förmåga att omsätta detta stoff i undervisning, uppbyggelse och social verksamhet.

Tiden kring 1700-talets mitt framstår som något av ett slutmål i den uppbyggnad av en svensk luthersk kyrka som reformatorerna inlett. Ställda inför de bygnadsfrågor, som nu fått ökad aktualitet kunde också ett flertal präster formulera vad som liknade ett bygnadsprogram. Kraven gällde enkla, ljusa rum med stor rymd som gav väl fungerande villkor för predikan, församlingens lyssnande och psalmsång, för skriftermål och nattvardsgång. Egentligen fanns ingen motsättning mellan dessa önskemål och de ideal Överintendentsämbetet strävade att förverkliga. Det kan också ha funnits en idémässig förståelse från båda hållen. Här flöt ämbetsmannastatens krav på rationell modernisering samman med prästers och församlingars förhoppningar om gudstjänster som innebar både undervisning och väckelse, och som försiggick i rum befriade från det förflutnas ofullkomligheter. Därmed förelåg i sina grunddrag en kyrkotyp som också tekniskt och ekonomiskt lämpade sig att byggas i massupplaga. Den behövdes också i det expansionskede som väntade med nyodling och befolkningsökning långt utöver tidigare gränser. De klassiskt skolade arkitekterna i Överintendentsämbetet kom ibland till korta men i stort satte de ändå sin prägel på denna bygnadsvåg: ljusa rum med tunnvalv i trä, vitputsade murar, torn i väster, symmetri och säkra proportioner.

Vart tog då den västsvenska särarten vägen, den som i någon mån märktes i byggandet men framför allt i kyrkornas inredning? Svaret är att den

löstes upp och försvann under 1700-talets lopp. Det omfattande byggandet i Västsverige behöll några egenheter, men den stora estetiska skillnaden utplånades i en gemensam föreställning om ett lutherskt kyrkorum som också motsvarade den skolade smakens krav.

I sent 1800-tal var tiden ute för denna praktiskt så framgångsrika verksamhet. Präster med nya föreställningar om kyrkans roll i samhället och arkitekter med egna konstnärliga ideal kunde enas om kyrkobyggen av annat slag än tidigare, inte så rationella, så ljusa, så enkla och så lika varandra. Medeltiden återvände med starkare färger och rikare former i dunkla rum. Massbyggandets tid var över, nu handlade det om ett mer begränsat antal personligt präglade insatser. Landsbygden berördes i ringa grad. Detta sekelskiftets och 1900-talets byggande hörde hemma i de växande städerna.

Stapeldiagrammen (fig. 184–186) sammanfattar utvecklingen. Där redovisas landskap för landskap vilka tidsskeden som just där spelat den viktigaste rollen och svarat för den mest omfattande kyrkliga byggenskapen. Tre huvudtyper kan urskiljas. Den första utgörs av de landskap där ingenting under senare år överträffat byggandet under medeltiden. Det är främst Gotland och Uppland, i mindre grad Södermanland. En andra typ bildas av landskap med två från varandra skilda höjdpunkter, den ena under medeltiden, den andra under 1700- och 1800-talen. Hit hör i första hand Småland och Västergötland men också Skåne, där nästan ingenting hände mellan de två topparna. Till den tredje typen med höjdpunkt under senare århundraden hör flertalet landskap, däribland alla de norrländska.

DEL I

Sockenkyrkorna – projektets metod och material

Den kvantitativa grundvalen – ramprojektet

av Markus Dahlberg

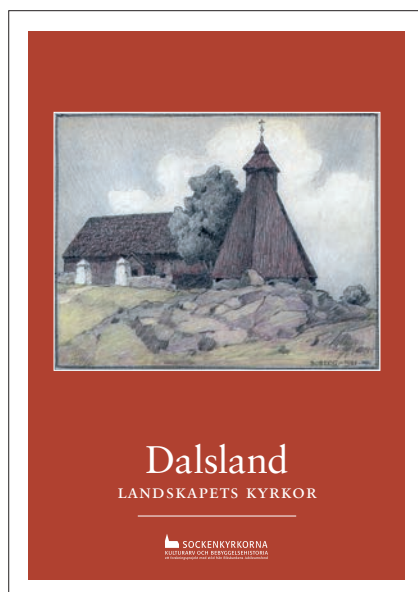
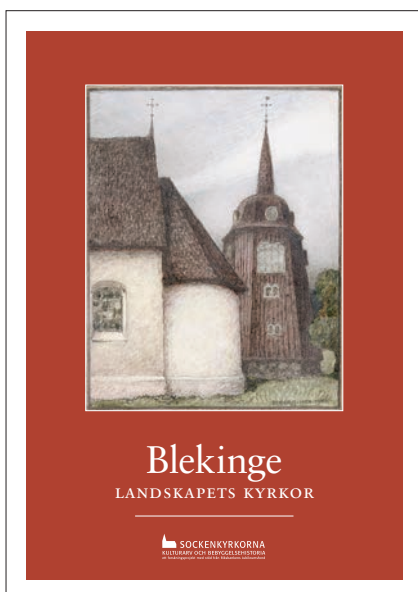
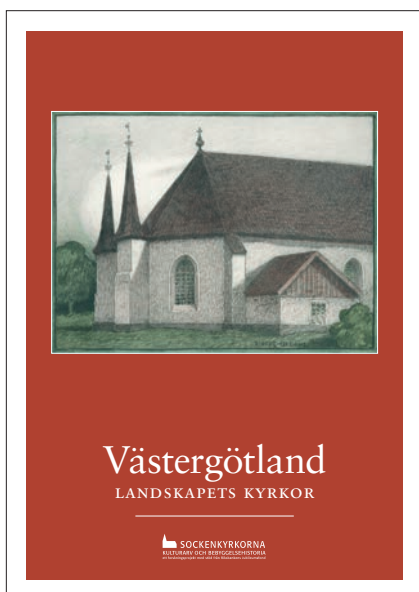
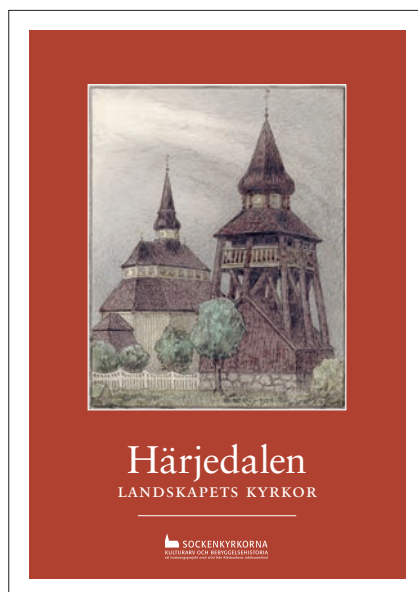
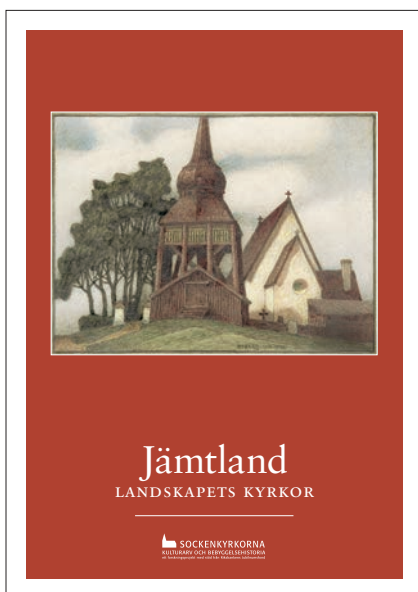
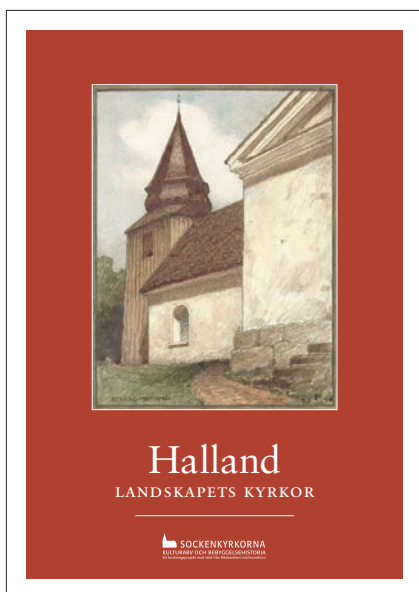
Som förberedelse till projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria* hölls 1994 ett symposium, vars föredrag återgavs i en rapport under titeln *Sockenkyrkan i landskapet och sockenkyrkan som källmaterial* (1995). Flera av föredragshållarna underströk behovet av regionala och rikstäckande översikter av kyrkorna, både som underlag för bebyggelsehistorisk forskning och för en bättre överblick över det lagskyddade byggnadsbeståndet. De perspektiv som lades på kyrkorna under detta symposium var en viktig utgångspunkt för den ansökan som inlämnades till Riksbankens Jubileumsfond och beviljades hösten 1995.

Enligt den ansökan som legat till grund för projektarbetet har det övergripande syftet för Sockenkyrkoprojektet varit att upprätta, utveckla och utnyttja en kunskapsbas över Sveriges kyrkor, i avsikt att ge hittills saknade möjligheter till jämförelser och övergripande slutsatser. Tonvikten har legat på kyrkornas utveckling och betydelse i bygden samt på regionala särdrag i kyrkornas miljö, utformning och användning. Projektet har syftat till att nå generella slutsatser utifrån kvantitativa data, och till att integrera konvetenskapliga, kulturgeografiska och religionssociologiska synsätt.

Sockenkyrkoprojektets namn säger naturligtvis också något väsentligt om innehållet. Det är alltså socken- och församlingskyrkorna som projektet behandlat. Underrubriken betonar projektets historiska perspektiv, men också att projektet syftar till att uppmärksamma ett i dag angeläget kulturarv. Det förra ger också självklart en djupare förståelse av det senare. Inget i dag existerande byggnadsbestånd kan studeras i ett så långt historiskt perspektiv som kyrkorna. Kyrkorna med sina funktioner för gudstjänst och församling har också en unik spridning i rummet. Den vitputsade skånska absidkyrkan från tidig medeltid, liksom den lappländska träkyrkan från 1800-talet, har haft och har alltjämt en central ställning i det lokala samhällslivet. Kyrkorna har således unika kvaliteter som fysiskt material om man avser studera historiska förändringsprocesser och regional variation.

Sockenkyrkoprojektet har bestått av ett s.k. ramprojekt samt flera djupstudier, t.ex. i form av avhandlingsarbeten. Helheten fångas av de i slutet förtecknade projektpublikationerna (s. 384). Sambanden mellan ramprojektets överblick och djupstudiernas problemorienterade arbetssätt har varit ömsesidigt berikande under hela projekttiden. I följande framställning ligger fokus på ramprojektets utgångspunkter, målsättningar och metoder.

Det finns en stor medvetenhet om kyrkornas betydelse för bebyggelsehistoria och kulturarv, både hos forskare och allmänhet. Detta till trots har ramprojektet sin utgångspunkt i en brist. Det finns visserligen högt

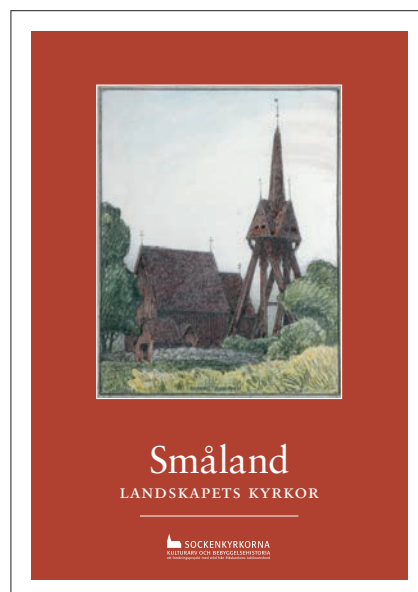
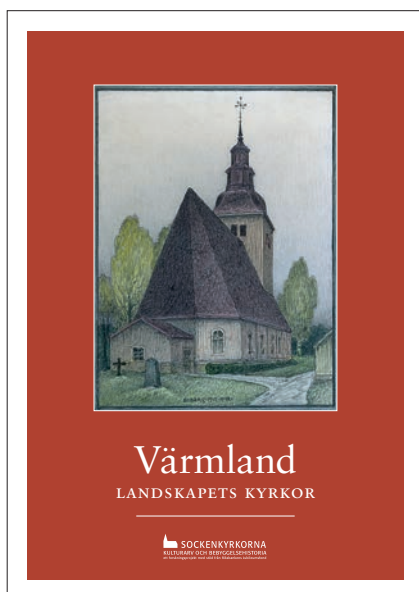
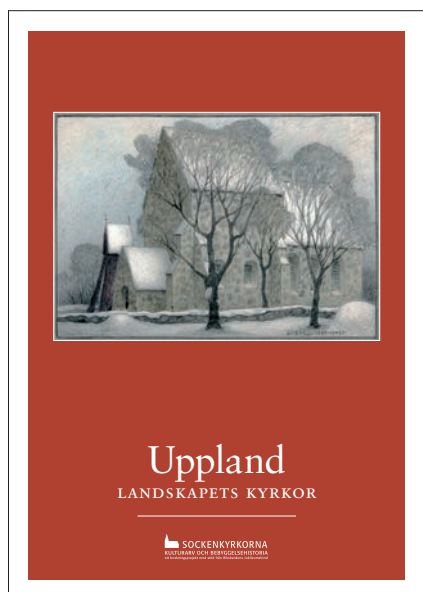
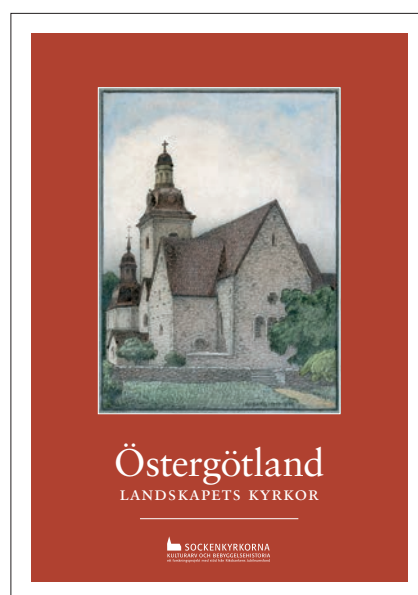
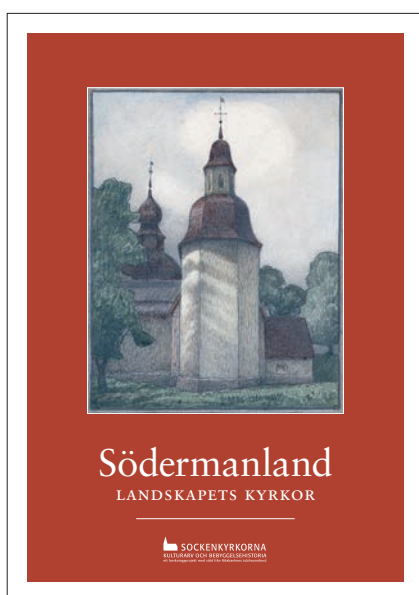
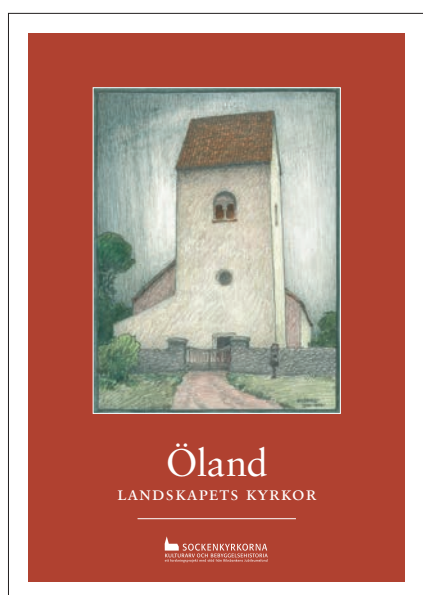

kvalificerad forskning om enskilda kyrkor, vissa bestånd eller särskilda områden, men samtidigt förekommer stora vita fält på kunskapskartan. Detta har inneburit att vi haft svårt att visa det som redan vid ett ytligt betraktande kan förefalla uppenbart, nämligen att kyrkornas lokalisering samt kyrkobyggandets intensitet och utformning påtagligt skiljer sig över tid och från den ena landsdelen till den andra. Ramprojektets uppgift har varit att i ett riksperspektiv utarbeta metoder och ta fram ett basmaterial som gör detta möjligt. Ramprojektet syftar alltså till översikt och syntetisering.

Ramprojektets arbetssätt utvecklades i en pilotrapport över landskapet Närke, som utkom i en enkel, stencilerad upplaga 1996. Rapporten inleds med en kulturgeografisk översikt som tar fasta på landskapets administrativa och kyrkliga indelning, en karakteristik av landskapsbilden som utmynnar i en regionindelning, samt en karakteristik av typiska eller unika kyrklägen och kyrkomiljöer. Därpå följer en översikt av landskapets kyrkobyggnader. Ramprojektet arbetar med en indelning av kyrkobyggandets förlopp i fem perioder, vilken också ligger till grund för tematiska kar-

Fig. 1. Hittills publicerade landskapsrapporter inom projektet "Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria", i den serie som inleddes i mars 2002 med grafisk form av Sture Balgård. Publiceringsarbetet fortgår alltså med stöd av Riksbankens Jubileumsfond, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien och Riksantikvarieämbetet.

Alla rapporter pryds på framsidan av en akvarellerad teckning av en av landskapets kyrkor, utförd av arkitekten Ferdinand Boberg: Rolfstorp (Halland), Frösö (Jämtland), Vemdalen (Härjedalen), Lyrestad (Västergötland), Fridlevstad (Blekinge), Fröskog (Dalsland), Långlöt (Öland), Bälinge (Södermanland), Vreta klosterkyrka

(Östergötland), Gamla Uppsala (Uppland), Brattfors (Värmland) och Granhult (Småland).

tor och diagram (beträffande perioderna, se s. 42). Periodöversikterna är skrivna av de konst- eller arkitekturhistoriker som medverkat i projektet. I ett avslutande kapitel sammanfattas och förtydligas några av landskapets karakteristiska drag, då det gäller byggnadsintensitet och den byggda miljöns utformning.

Efter Närkerapporten har tolv landskapsrapporter publicerats, med Halland som den första i mars 2002 (fig. 1). Innehållet i de tryckta rapporterna är i huvudsak likt det som beskrivits ovan. I Närkerapporten finns dock en beståndsdel som saknas i de tryckta motsvarigheterna. Vid projektets början fanns i Riksantikvarieämbetets Byggnadsregister korta, beskrivande texter för samtliga befintliga kyrkor i Närke (beträffande registren, se s. 41–42). Dessa texter kom att bilda utgångspunkt för Närkerapportens avslutande katalog över rivna och bevarade kyrkor, äldre än 1950. På grund av omfånget saknas motsvarande katalogtexter i de tryckta rapporterna. Arbetet har dock bedrivits efter samma riktlinjer. Den grupp av projektmedarbetare som haft ansvar för ett landskap har i vissa fall haft att utgå från texter som sammanställts för Riksantikvarieämbetets Byggnadsregister,

vilket kompletterats med flera för Sockenkyrkoprojektet viktiga uppgifter. I andra landskap har Sockenkyrkoprojektet fått börja från början.

Rapporternas analys och översikt av det kyrkliga landskapet, den kyrkliga miljön och kyrkobyggnaderna har från Sockenkyrkoprojektets sida krävt en systematisk kartexcerpering, genomgång av befintlig litteratur och visst arkivmaterial samt utveckling av digitala kart- och registerverktyg. Följande genomgång ger en bakgrund till de överväganden som styrkt faktainsamlingen, redovisar hur vi praktiskt gått till väga, vilka resultat som nåtts samt vilka källkritiska problem som det insamlade materialet är förknippat med. De avsnitt som rör det kulturgeografiska arbetet har skrivits av Kristina Franzén, medan Markus Dahlberg svarat för de principer som gällt framställningen av de digitala kartorna samt arbetet med det byggnadshistoriska basmaterialet.

Källor och litteratur

Sockenkyrkan i landskapet och sockenkyrkan som källmaterial. Ett symposium med stöd av stiftelsen bokförlaget Natur och Kultur i Vitterhetsakademiens regi 16–17 juni 1994, red. Margareta Kempff, stencil, 1995.

Projektets publikationer fram till utgången av 2008, se s. 384–386.

Socknar och församlingar över tid

av Markus Dahlberg

Församlingar äldre än 1950

Sockenkyrkoprojektet har i sitt arbete utgått från socknarna eller, med annan benämning, församlingarna som minsta territoriella enhet. Socken- och församlingsbegreppet avser här den kyrkliga indelningen. En fylligare historisk bakgrund till begreppen ”socken” och ”församling” ges i följande kapitel (se särskilt s. 73–74). För att följa församlingsnätets förändringar över tid har Sockenkyrkoprojektet givits möjlighet att använda de historiska församlingsgränser som i digital form framtagits av Nationell Arkivdatabas vid Riksarkivet. Som utgångspunkt för församlingshistoriken har vi nyttjat Riksskatteverkets sammanställning *Sveriges församlingar genom tiderna* från 1989. Här anges församlingsbildningens ålder, ifall denna är känd, samt eventuella förändringar i senare tid, exempelvis utbrytningar av eller sammanslagningar med andra församlingar.

Landskapsrapporternas kartor visar antingen 1750, 1800, 1850, 1900 eller 1950 års församlingar, beroende på kartans innehåll. De historiska församlingarnas gränser är ritade efter de nuvarande. Avvikelser från de faktiska gränserna vid ett givet årtal kan alltså förekomma, ifall senare gränsjusteringar gjorts. Vid en genomgång av detta material kan man också konstatera vissa förenklingar, framför allt då det gäller förändringar av gränserna mellan stadsförsamlingar och närbelägna landsförsamlingar. En avvikelse har t.ex. kommenterats i Södermanlandsrapporten beträffande redovisningen av Nyköpings S:t Nicolai och Nyköpings Alla Helgona på församlingskartan 1950.

Avvikelserna till trots har de digitala församlingsgränserna haft stort värde för Sockenkyrkoprojektet. Det basmaterial som projektet tagit fram förhåller sig på olika sätt till församlingarna som begrepp, funktion och område. Församlingsgränserna har därför utgjort en väsentlig bakgrundsinformation till de teman som finns presenterade i landskapsrapporternas kartor. Kartorna i sig ger också viktig information om det kyrkliga landskapets struktur. Det gäller framför allt kartorna över församlingarnas storlek 1750, d.v.s. den äldsta tidpunkt vi kan visa en heltäckande bild av rikets församlingsnät (fig. 27). Här möter ett mönster huvudsakligen av medeltida ursprung, men av stor betydelse för församlingsstruktur och kyrktäthet även i dag.

Ramprojektet har utgått från församlingar äldre än 1950 och inom det nuvarande Sveriges gränser. Avgränsningen till 1950 svarar alltså mot det kartmaterial som ställts till vårt förfogande. Avgränsningen innebär också att den helt övervägande delen av de studerade kyrkorna, såväl befintliga

KULTURMINNESLAGEN OCH DET KYRKLIGA KULTURARVET

Den 1 januari 2000 upphörde Svenska kyrkan att vara statskyrka. Det innebär att de formella banden mellan Svenska kyrkan och staten förändrades. Ansvar för de kyrkliga kulturminnena reglerades genom en överenskommelse som slöts mellan parterna i februari 2000.

Det finns ett stort allmänt intresse av att det kyrkliga kulturarvet bevaras för framtiden. En viktig utgångspunkt för staten vid relationsändringen var därför att förutsättningarna för ett bevarande av de kyrkliga kulturvärdena inte skulle försämrats. Myndighetsarbetet då det gäller den del av det kyrkliga kulturarvet som ännu är i bruk regleras av 4 kap. i Lag (SFS 1988:950) om kulturminnen m.m. (kulturminneslagen). Denna förblev i sina huvuddrag oförändrad vid relationsändringen.

Det är Svenska kyrkan som äger och förvaltar kyrkobyggnaderna, inventarierna och den närmiljö som funktionellt hör samman med kyrkobyggnaderna (begravningsplatser och kyrkotomter). Kulturminneslagens 4 kap. omfattar de kyrkobyggnader som före den 1 januari 2000 har invigts för Svenska kyrkans gudstjänst och den 1 januari 2000 ägdes eller förvaltades av Svenska kyrkan eller någon av dess organisatoriska delar. Kyrkobyggnaderna, begravningsplatserna och kyrkotomterna skall, enligt lagtexten formuleringar, vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas. Församlingen ansvarar också för att en förteckning över inventarier av kulturhistoriskt värde upprättas samt att de förvaras och vårdas väl. Kyrkobyggnader och begravningsplatser äldre än 1940 omfattas dessutom av tillståndsplikt, d.v.s. de får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen. Ett urval kyrkobyggnader yngre än 1940 omfattas likaså av sådan tillståndsplikt. Tillstånd krävs också för att avyttra, avföra, reparera, ändra eller flytta föremål som är upptagna i inventarieförteckningen.

Vid relationsförändringen mellan staten och kyrkan initierades en ny statlig finansiering av de antikvariska merkostnaderna, den s.k. kyrkoantikvariska ersättningen. Under tidsperioden 2002–2009 ställs sammanlagt 1 910 miljoner kronor till Svenska kyrkans förfogande, för att fördelas till kulturhistoriskt angelägna insatser i församlingar, stift och på riksnivå. Enligt regeringens förslag skall anslaget successivt trappas upp från 50 miljoner kronor år 2002 till 460 miljoner år 2009. Därefter utvärderas systemet.

De varaktigt övergivna kyrkplatserna, kyrkoruinerna och kyrkogårdarna skyddas av kulturminneslagens 2 kap.

kyrkor som lämningar i form av kyrkplatser och kyrkoruiner, har ett särskilt skydd i kulturminneslagen (se ovan). Vid 1900-talets mitt skedde också viktiga förändringar av kyrkobyggandets karaktär. Efter denna tidpunkt har antalet nybildade församlingar varit förhållandevis få, framför allt på landsbygden. Samtidigt har kyrkobyggandets tyngdpunkt under 1900-talets lopp successivt förskjutits från församlingskyrkor till stadsdelskyrkor och kapell.

Det nuvarande Sverige har fått sätta gränser för ramprojektets material. När det gäller medeltida förhållanden inkluderas således även områden som fram till 1600-talet hörde till Danmark (landskapen Blekinge, Halland och Skåne) samt Norge (landskapen Bohuslän, Härjedalen och Jämtland). Samtidigt exkluderas Finland som ända fram till 1809 hörde till svenskt territorium.

Socken- och församlingskyrkor

För samtliga kända församlingar äldre än 1950 har vi följt huvudkyrkans byggnadshistoria så långt bak i tiden som det har varit möjligt, såväl för den befintliga kyrkan som för eventuella föregångare. Det innebär i sin tur att flertalet av de kyrkor som omfattats av undersökningen utgörs av socken- och församlingskyrkor. Påståendet kan tyckas självklart, men är möjligt att problematisera. Många kyrkor i de centrala delarna av Götalandskapen kan troligen räkna sin historia tillbaka till 1000-talet, även om de faktiska beläggen i form av arkeologiska undersökningar och bevarade byggnadsdelar är sparsamma (se vidare s. 131). De äldsta kyrkorna tillkom i en tid då socknarna som begrepp och funktion ännu inte fått den form vi känner från historisk tid. Sockenbildningens ålder och förlopp har säkerligen präglats av stora regionala skillnader. För Götalandskapen har forskningen under senare år lyft fram den viktiga roll som privata initiativ från kung och stormän haft för de äldsta kyrkornas tillkomst, d.v.s. innan den egentliga sockenbildningen tog fart under 1100-talets senare del. Det är alltså knappast möjligt att beskriva de äldsta kända träkyrkorna som regelrätta sockenkyrkor. Troligen inte heller flertalet av de äldsta stenkyrkorna.

Att en församling bildats kring en byggnad som ursprungligen haft annan status förekommer även efter medeltiden. Flertalet av de medeltida klosterkyrkorna övergavs eller revs i samband med reformationen eller snart därefter. Av klosterkyrkorna i Askeby, Bosjökloster, Nydala, Vadstena, Varnhem, Vreta samt S:t Peter i Lund, S:t Petri i Ystad, Mariakyrkan i Sigtuna och Ridderholmskyrkan i Stockholm fungerade några även som församlingskyrkor under medeltiden. Samtliga här nämnda kom i samband med reformationen eller därefter att bli renodlade församlingskyrkor.

Kyrkor för icketerritoriella församlingar eller för andra samfund än Svenska kyrkan har också i några fall i ett sekundärt skede fungerat som huvudkyrkor i territoriella församlingar. Det gäller t.ex. Kristine kyrka i Göteborg och Hedvigs kyrka i Norrköping, bägge ursprungligen uppförda för tyska församlingar, men senare inlemmade i Svenska kyrkans territoriella organisation. Holmkyrkan och dess efterträdare Skeppholmskyrkan i Stockholm uppfördes för flottans behov och har omväxlande räknats som icketerritoriell amiralitetskyrka och territoriell församlingskyrka. Det för en evangelisk-luthersk missionsförening uppförda bönehuset på Björkö i Uppland har från 1914 fungerat som huvudkyrka i Björkö-Arholma församling.

Andra territoriella församlingar har avdelats kring redan etablerade kyrkor och kapell. Detta har förekommit såväl i städer som på landsbygden. Jakobs kyrka i Stockholm fullbordades 1634–43 som kyrka för den nybildade S:t Jakobs församling. Kyrkan hade dock en medeltida föregångare, riven 1527. Att församlingar bildats kring kapell eller kapellag, d.v.s. en menighet som förutom att underhålla sitt eget kapell även hade ekonomiska förpliktelser mot ursprungsförsamlingen, är förhållandevis vanligt i de mellersta och nordliga delarna av landet. Aspeboda i Dalarna visar en karakteristisk utveckling. Aspeboda var kapellag i (Stora) Tuna under medeltiden, senast 1640 förändrad till kapellförsamling och 1746 fastställd som annexförsamling. Ibland har det gått kort tid mellan det att kapell uppförts och att någon form av territoriell reglering av den kyrkliga strukturen ägt rum. Det första kapellet i Malå i Lappland uppfördes 1851–52, tätt följt av bildandet av en kapellförsamling 1862. Kårböle församling i Hälsingland bildades däremot först 1923 efter att under lång tid fungerat som kapellag i Färila församling. Kapell i Kårböle har funnits redan under medeltiden.

Ramprojektet har inte i varje enskilt fall strävat efter att klargöra distinktionen mellan socken-/församlingskyrka och vad som inte är eller har varit det. Denna uppgift skulle stundtals vara oöverstigligt problematisk. Vår utgångspunkt har varit de kända territoriella församlingarna. För dessa enheter har successionen av kyrkobyggnader följts så långt bak i tiden som möjligt, oavsett om denna historia omfattat en klosterkyrka, en kyrka uppförd för en icketerritoriell församling, ett kapell eller en kyrka uppförd i en nybildad eller en senare etablerad församling.

Befolkningstal

I samarbete med Demografiska databasen i Umeå har Sockenkyrkoprojektet tagit fram befolkningstal för rikets församlingar åren 1805, 1900 och 1995 i tabellform. Först 1805 finns tryckta folkmängdsuppgifter på sockennivå att tillgå för hela landet. Befolkningstalen för 1900 och 1995 avser fånga dels den befolkningsstillväxt som skedde under 1800-talet, dels den nutida befolkningsstrukturen. Befolkningssiffrorna ger alltså en uppfattning om den enskilda församlingens befolkningstal och befolkningsutveckling, men endast i ett relativt kort tidsperspektiv. Informationen på kartorna illustrerar framför allt den förtätning som under senare tid påverkat städerna och de stadsnära landsförsamlingarna (fig. 34). Lika tydlig är den uttunning av befolkningsunderlaget som skett i flertalet av landsförsamlingarna och som i dag ställer förvaltningen av det kyrkliga kulturarvet inför nya utmaningar.

Genom det av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet stödda forskningsprojektet "Sveriges befolkning 1571–1751" har nyligen befolkningsdata på sockennivå rekonstruerats och tillgängliggjorts för en lång sekvens av år (Palm 2000). I flera av landskapsrapporterna har Sockenkyrkoprojektet använt detta material, som i digital form välvilligt ställts till vårt förfogande av professor Lennart Andersson Palm. I föreliggande rapport har vi också genom att hänvisa till dessa grunddata kunnat exemplifiera samband – eller avsaknad av sådana – mellan befolkningsstillväxt och kyrkobyggande i ett regionalt perspektiv.

Källor och litteratur

Riksarkivet, Nationell Arkivdatabas

Historiska församlingsgränser i digital form, i femtioårsintervall för åren 1750–1950.

Riksantikvarieämbetet, Antikvarisk-topografiska arkivet, Sveriges Kyrkors arkiv

Tabeller över folkmängden i landets församlingar åren 1805, 1900 och 1995. Framtagna i samarbete med Demografiska databasen vid Umeå universitet.

Bidrag till Sveriges Officiella Statistik, 1857–1912.

Palm, Lennart Andersson: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997 med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, 2000.

Sveriges församlingar genom tiderna, Riksskatteverket, 1989. Även tillgänglig på Internet: www.skatteverket.se/folkbokforing.

Sveriges Officiella Statistik, Befolkningsstatistik, 1992–97.

Kulturgeografisk metod och materialredovisning

av Kristina Franzén

Stommen i det kulturgeografiska arbetet har varit kartstudier samt resor i landskapen och visuell besiktning av kyrkomiljöerna. I ramprojektet som helhet har tonvikten legat på befintliga församlingskyrkor samt kända, men rivna församlingskyrkor, byggda före 1950. I den kulturgeografiska undersökningen har därför både befintliga kyrkor och övergivna kyrkplatser besökts, alternativt lokaliserats och studerats på kartorna.

Kartstudier

För kartstudierna har framför allt den Ekonomiska kartan använts. Denna karta framställdes under perioden 1940–1980. Eftersom skalan är 1:10 000 (1 cm på kartan motsvarar 100 meter i verkligheten) är detaljeringsgraden hög. Kartan redovisar markslag, fastighetsgränser, ett detaljerat vägnät och har skilda symboler för bostadshus och övriga byggnader (fig. 2). Den visar även alléer, parker och större trädgårdar. De yngre karteditionerna har även höjdkurvor. På grund av kartans detaljrikedom har intressanta iakttagelser kunnat göras rörande kyrkornas närmiljöer. Förekomsten av prästgårdar och deras arrendegårdar, komminister- och klockarboställen, skolhus, församlingshem och ålderdomshem har i stor utsträckning kunnat noteras. Skola och åldringsvård (fattigvård) var ju i äldre tider verksamheter som sorterade under kyrkan på sockennivå och är därför intressanta vittnesbörd om en svunnen epok. Det har även varit möjligt att studera kyrkans läge i bebyggelsen, d.v.s. huruvida kyrkan legat centralt i en by, i utkanten av en sådan eller exempelvis helt avskilt. Vidare har närheten till vattendrag, fasta fornlämningar och det närmast omgivande naturlandskapet kunnat observeras.

Genom att det för vissa delar av landet finns editioner av den ekonomiska kartan med ett 20–30-årsintervall har förändringar i kyrkomiljöerna kunnat iakttagas som inträffat mellan karteringstillfällena och som därmed även grovt kunnat tidfastas. Därtill kommer att jämförelser har kunnat göras med den Ekonomiska kartans efterföljare, Gula kartan, vilken producerades under perioden 1983–95, i skala 1:20 000.

Som komplement till de ovan nämnda kartorna har ytterligare en ekonomisk karta använts, nämligen den s.k. Häradskartan. Denna är framställd under perioden 1860–1912 i skala 1:50 000, samt 1911–36 i skala 1:20 000. För norra Värmland och Norrbottens län användes skala 1:100 000. Häradskartan är inte rikstäckande, men i förekommande fall visar den ett äldre kulturlandskap än den ekonomiska kartan (fig. 3). Företeelser som senare försvunnit kan således återfinnas på denna karta. Det

kan exempelvis röra sig om de ovan nämnda byggnaderna i kyrkomiljöerna. I vissa fall kan i dag övergivna kyrklägen återfinnas. Däremot redovisar kartan sällan ödekyrkor. Detta kan förklaras med att kartorna härrör just från den tid då många äldre kyrkor övergavs och fick ersättare på en annan plats i socknen. Det var då den nya kyrkan som var relevant att kartera, inte den övergivna.

För delar av landet har den Geologiska kartan serie Aa (1:50 000) varit användbar. Eftersom denna karta dels visar förekomst och utbredning av olika jordarter och formationer skapade av inlandsisen, dels visar viss bebyggelse, har exempelvis kyrkornas lokalisering till rullstensåsar och andra utmärkande terrängformationer kunnat iakttas. Av speciellt värde har denna karta varit för Västergötlands del, där inlandsisen avsatt exceptionellt märkliga spår, som isälvsdeltan, kamelandskap och drumlinanhopningar, för att inte tala om hur platåbergen skapat mycket speciella förutsättningar för bosättning och bebyggelseformer i detta landskap.

Framställningen av den s.k. Generalstabskartan hade från början militära syften, vilket medför att denna karta har en mycket hög detaljeringsgrad vad gäller topografi, hydrografi, bebyggelse och infrastruktur. Kartan spänner över perioden 1826–1923 och har skalan 1:100 000 för större delen av landet, medan mer glesbefolkade områden återges i skala 1:200 000. Den, trots skalan, höga detaljeringsgraden gör kartan värdefull, men genom det svartvita trycket tämligen svårläst (fig. 4). Kartan visar bland annat förekomsten av prästboställen och skolor vid karteringstillfället. Om byggnaderna funnits kvar vid senare karteringar men funktionerna upphört har kartans information om den ursprungliga användningen varit ovärderlig.

Den Topografiska kartan visar ett större utsnitt av landskapet än den ekonomiska. Denna karta började produceras kring 1940 och har sina efterföljare i Gröna kartan från 1980-talet samt Terrängkartan från år 2000 och framåt, alla i skala 1:50 000 (fig. 5). Kyrkornas lägen i ett större rumsligt sammanhang kan här studeras, exempelvis den omgivande terrängen inklusive hydrografin, uppodlingsgraden, kommunikationslederna,

Fig. 2. Ekonomiska kartan från 1960 över Fritsla kyrkby i Västergötland. Kyrkan ligger centralt i bebyggelsen. En separat begravningsplats syns ett stycke mot nordost och en skola fanns vid kyrkan. Den år 1849 övergivna kyrkplatsen är utmärkt med några kors. Den kan vara svår att upptäcka, men genom att återgå till det äldre kartmaterialet kan platsen lättare hittas (fig. 44–45). Ett gott hjälpmedel är att följa vägarnas sträckningar. Kyrkplatsen är belägen nordväst om den nya kyrkan, helt nära några större industrilokaler i kartans överkant. Fastighetsbeteckningen Kronogården står utsatt över den. Klockargården är borta men lever kvar i namnet Klockargårdsvägen, något som dock inte framgår av denna typ av karta. En pastorsexpedition finns utmärkt i kartans nedre kant. Originalkartans skala är 1:10 000.

Fig. 3. Häradskartan över Fritsla tillkom på 1890-talet. Socknens namn stavas nu Frisla. Denna karta är mycket informationstät och därmed svåräst. Den något otydliga symbolen visar att kyrkan ligger i en trevägs-korsning öster om järnvägen. Söder därom finns en grupp skolhus. Gården Stommen ligger kvar söder om den gamla kyrkplatsen, men den senare är inte utmärkt på kartan. I samhället finns en yllefabrik och vid Häggån flera färgerier. Originalkartans skala är 1:20 000.

bebyggelsens omfattning och rumsliga spridning samt avstånden mellan kyrkorna. Sambanden mellan de naturgeografiska förhållandena och kyrklägena blir tydliga, t.ex. hur kyrkorna ligger längs dalstråk, på moränhöjder i slättlandskapet eller i gläntor mellan skog och odlingsbygd.

Beskrivning av kyrkomiljöer och kyrklägen

De kulturgeografiska studierna har sammanfattats i en kort beskrivning av kyrkans läge och omgivning, i enlighet med dem som i begynnelsen av projektet utarbetades för Närkerapportens katalog. Dessa beskrivningar finns i

Fig. 4. Generalstabskartan från 1871. En ny kyrka uppfördes 1849, ca 400 meter sydost om den gamla. Kartan visar den nya kyrkans plats och gårdarna i Fritsla kyrkby. Kyrkan ligger ännu, tjugotvå år efter uppförandet, avsidet från bebyggelsen. I väster ligger komministergården Finabo, utmärkt med tecknet för prästgård. Fritsla var annex till Seglora fram till 1940. Längs Häggån syns flera vattendrivna kvarnar. Fritsla kom att bli ett av Västergötlands viktigaste samhällen för förläggarindustrin och en omfattande bebyggelse växte fram längs ån. Originalkartans skala är 1:100 000.

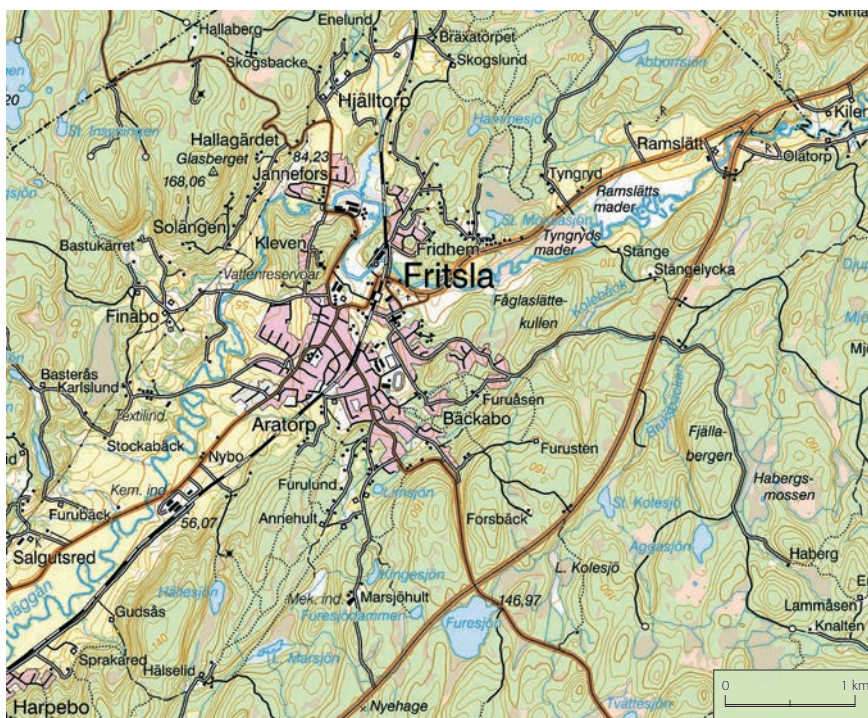

Fig. 5. De topografiska kartorna visar på ett överskådligt sätt landskapsformationer, hydrografi, vägsträckningar och exempelvis kyrkplatsernas inbördes relationer. Kartan visar Fritsla tätort med omgivning. Den visar ett skogrikt och kuperat landskap, med den kraftigt meandrande Häggån som gör en större krök kring Fritsla samhälle. Originalkartans skala är 1:50 000. ©Lantmäteriverket Gävle 2008, GSD-Terrängkartan. Medgivande I 2008/1578.

projektets förvar samt läggs successivt över i Bebyggelseregistret tillsammans med den bebyggelsehistoriska beskrivningen för respektive kyrka (beträffande registren se vidare s. 41–42). Det har varit tanken att ge texterna en tämligen enhetligt struktur, men att tillåta vissa innehållsmässiga variationer utifrån kvaliteten på kartmaterialet och landskapets karaktär. Det är sammanlagt fem personer som har formulerat beskrivningarna, och det är därför naturligt att de är något olika till sin utformning. Gemensamt för texterna är att de ger information om kyrkans läge i landskapet och bebyggelsen, samt om den ingår i eller utgör riksintresse för kulturmiljövården. Om en ödekyrka eller övergiven kyrkplats funnits i socknen har dess läge i förhållande till den befintliga kyrkans beskrivits, samt avståndet mellan de båda platserna angetts. I möjligaste mån anges förekomsten av för socknen gemensamma byggnader samt församlingens geografiska belägenhet. Den senare har angetts som ett ungefärligt avstånd samt med riktningen till närmaste stad eller större ort.

En stor andel av landets kyrkomiljöer har också besökts. Resorna företogs åren 1996–2002 och jämte kartstudierna har den visuella besiktningen legat till grund för beskrivningen av kyrkomiljöerna och kyrkans läge i landskapet. Vid besiktning på plats och vid resor genom landskapet har kartornas information kunnat jämföras med förhållandena vid besöksstillfallet. Tolkningen av de karterade företeelserna har då kunnat verifieras, exempelvis vad de ovannämnda sockenfunktionella byggnaderna användes till vid tiden för besöket och om de överhuvudtaget fanns kvar. Dessutom har bland annat förekomsten av på kartorna ”misstänkta” sockenmagasin och kyrkstallar kunnat styrkas eller avfärdas. Vidare har åldern på bebyggelsen kring kyrkan grovt uppskattats på plats utifrån arkitektoniska riktmärken. I många fall har också funnits exakta uppgifter om byggnadsår att tillgå. I katalogtexterna har den byggda miljön beskrivits utifrån om den är exempelvis agrar eller stadsmässig eller om kyrkan ligger inregerad i en herrgårdsmiljö. Miljöerna har tidfästas i enkla termer som äldre, modern, av 1800- eller tidig 1900-talskaraktär etc.

I de flesta landskap har samtliga kyrkomiljöer synats. I de största landskapen, d.v.s. Skåne, Västergötland och Småland har dock inte alla mäktats

Fig. 6. Ullångers kyrka i Ångermanland ligger i en brant västsluttning. Kyrkan har förlorat sitt tidigare vatten nära läge p.g.a. landhöjningen. Foto Kristina Franzén 2002.

med, inte heller i de vidsträckta nordligaste landskapen. Den i allt väsentligt systematiska genomgången av kyrkornas lägen har lett till att dessa kan beskrivas i både regionala och generella termer. Kyrkplatsstudierna har bjudit på intressanta iakttagelser. Det har exempelvis visat sig att det så vanliga antagandet att den svenska sockenkyrkan ofta ligger högt endast delvis kan bekräftas. En stor andel av de medeltida kyrklägena återfinns nämligen lågt i terrängen och ibland till och med på något sankta platser. De flesta äldre kyrkor ligger dock på åtminstone den lilla höjd som uppstått av kyrkogårdens kulturlager.

Beskrivningen av hur kyrkan ligger i landskapet har krävt en rad ställningstaganden. Många kyrkor ligger på terrasskanter eller i sluttande terräng vilket medför att läget är högt från det ena hållet, medan kyrkan från motsatt håll syns ligga på samma nivå som den omgivande bebyggelsen, eller till och med lägre. Med utgångspunkt i en mindre skala, exempelvis topografiska kartans, är det naturligt att beskriva kyrkans läge i termer som "vid foten av fjället" eller "i gränsen mellan dalgång och skogsbygd" eller "nära älven". Sådana lägen framträder inte alltid tydligt för besökaren på platsen. Beskrivningen av kyrkan i landskapet måste alltså förstås utifrån en "utzoomad", vidare utblick, ett fågelperspektiv av socknen/landskapet. Ur ett sådant perspektiv – kalla det ett sockenperspektiv – kan således kyrkan exempelvis ligga nära älven, men faktiskt utom synhåll från denna eller på bergsslutningen, fast på en plan tomt (fig. 6–7).

Regionindelning

Landskapsbeskrivningarna tar sin utgångspunkt i en regionindelning av landets kulturlandskap som i sina huvuddrag finns i *Sveriges Nationalatlas*, bandet *Kulturlandskapet och bebyggelsen*. För några landskap finns mer detaljerade indelningar publicerade. Efter kartstudier och resor genom landskapet inom Sockenkyrkoprojektet har dessa regionindelningar ibland modifierats eller mindre delregioner kunnat urskiljas. Regionerna har varit det grundmönster mot vilket den kyrkliga bebyggelsen kunnat studeras.

Fig. 7. Kattnäs kyrka i Södermanland ligger på en skogbeklädd höjd. Den forna vattenleden mellan Saltsjön och Mälaren ligger inte långt bort, men helt utom synhåll från kyrkplatsen. Foto Jan Norrman 1997, RAÄ.

Regioner har aldrig skarpa gränser, såvida de inte sammanfaller med politiska gränser, utan övergår gradvis i varandra. Därför ska heller inte regionindelningen i landskapsrapporterna studeras på detaljnivå, utan tjänar bäst till att visa det aktuella landskapets olika utmärkande karaktärsdrag i fråga om markslag, odlingsbetingelser, klimat, topografi etc. som i sin tur har påverkat bebyggelsehistorien. De grundläggande kriterierna för regionindelningen är således naturgeografiska. På grund av de stora variationerna i landskapens arealer finns också en skalskillnad i regionindelningarna och generellt gäller att de mindre landskapen har en mer detaljerad indelning än de större.

För den äldsta byggnadsperioden är den odlade jordens belägenhet och utbredning av intresse eftersom det som även i dag är de bästa odlingsbygderna vid denna tid utgjorde landets mest befolkade trakter och här återfinns en mycket stor andel av de äldsta kyrkorna. Naturligtvis har även alternativa näringar som fiske, boskapsskötsel, handel och bergshantering gett upphov till att andra delar av landet tagits i anspråk, men de bördigaste odlingsbygderna urskiljer sig ändå som de viktigaste centralbygderna ifråga om tidig kyrklig etablering.

De kriterier som regionindelningen utgår ifrån har i princip minskat i betydelse över tid. I stället för de medeltida sambanden mellan odlingsbygderna och kyrkobyggande måste andra faktorer sökas för senare tiders byggnadsverksamhet. Exempelvis har innovationer inom jordbruket lett till att nya marker kunnat brytas. Även industrins framväxt och urbaniseringen har givit upphov till förändrade befolknings- och bebyggelsemönster, vilka i sin tur påverkat kyrkobyggandet. Den stora överensstämmelsen mellan regionerna och medeltidens kyrkobyggande står därför naturligt nog inte att finna för senare perioder. I stället är det befolkningsutvecklingen på grundval av framför allt de ovan nämnda kriterierna som initierat kyrkobyggande. Det är också viktigt att hålla i minnet dels att kyrkobyggandet över tid är cykliskt på lokal nivå, dels att det i allmänhet förekommer en rätt betydande tidlig eftersläpning från uppkommet behov till färdig kyrka.

Efter medeltiden kan exempelvis södra Sveriges skogsbygderna, Bergslagen och Norrlands inland nämnas som större regioner med hög kyrkobyggnadsfrekvens men med helt skilda bakomliggande orsaker. De senare århundradenas tätortsbildningar är en annan företeelse som inte låter sig förklaras

utifrån den gjorda regionindelningen, utan har i stället bland annat både kommunikationsmässiga och politiska förtecken. Den genomförda regionindelningen skulle dock kunna vara en utgångspunkt vid mer omfattande studier av kyrkobygandet över tid på såväl regional nivå som på riksplanet.

Materialets möjligheter och begränsningar

Det ovan presenterade kartmaterialet kan inte användas för detaljerade inventeringar av kyrkomiljöerna eftersom brister i kartorna iakttagits. I flera fall har byggnader som är viktiga för vår beskrivning saknats i kartan. Framför allt gäller detta den Gula kartan.

De byggnader som tillsammans bildar sockencentrumet är av varierande ålder, men är ofta byggda ungefär under perioden 1880–1930. Trots den relativt låga åldern är byggnaderna ett viktigt inslag i miljöerna, eftersom de speglar de olika funktionerna som vilade på kyrkan och socknen, som skolundervisning och åldringsvård. Eftersom byggnadernas funktion sällan är redovisad i kartan kan några slutsatser om deras nuvarande status inte dras. Det är endast besök på platsen eller genom kontakt med personer på platsen som byggnadernas ursprungliga och nuvarande funktion kan kontrolleras.

Ur materialet har vi kunnat utläsa hur bebyggelsen kring kyrkan förändrades under perioden 1950–1960 i grova drag. En tydlig förändring rör alla de kyrkskolor som kring 1960 blev församlingshem. En annan förändring gäller åldringsvården som i de flesta fall flyttat till mer ändamålsenliga lokaler i centralorten. Dessa förändringar har naturligtvis att göra med kommunreformerna efter 1952 och de strukturella förändringar av de kommunala verksamheterna som företagits. På vissa håll har kyrkomiljöerna kompletterats genom att hembygds- eller bygdegårdar inrättats, kanske med utgångspunkt i en äldre prästgård eller skola, kompletterad med sammanflyttade äldre allmogebyggnader av olika slag. Sådana företeelser medför

Fig. 8. Tärna kyrka i tätorten Tärnaby i Lappland. Kyrkan ligger i nivå med samhället, på en terrass som stupar brant ner mot dalgången. Foto Pål-Nils Nilsson, trol. sent 1970-tal, RAÄ.

givetvis att kyrkomiljöerna får höga miljömässiga kvaliteter genom en mer ålderdomlig karaktär, om än en "falsk" sådan.

Vad har vi då uppnått? Inom kulturgeografin har forskning om kyrkor och kyrkliga förhållanden i princip inte förekommit alls före medverkan i Sockenkyrkoprojektet. Genom den systematiska genomgången av kartorna har det varit möjligt att upptäcka regionala särdrag såväl i kyrkornas lägen i landskapet, i förhållande till bebyggelsen som i kyrkomiljöernas utformning och bevarandegrad. Eftersom kartmaterialet är rikstäckande och genom att noggranna förberedelser i inledningsskedet gjordes har en metodutveckling skett. Metoden har visat sig användbar för ändamålet och en omfattande kunskap på området har samlats. De systematiska studierna har i hög grad ökat förståelsen för landets kyrkliga landskap och uppenbarat materialets forskningspotential. Nya frågor har väckts som kan initiera fortsatt forskning i ämnet.

Källor och litteratur

Riksantikvarieämbetet

Bebyggelseregistret – kulturhistorisk bebyggelseinformation. Internetadress:
www.bebyggelseregistret.raa.se

Riksantikvarieämbetet, Antikvarisk-topografiska arkivet, Sveriges Kyrkors arkiv
Kartexcerpter och arbetsmaterial i anslutning till projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria.*

Ekonomiska kartan, 1:10 000, Rikets allmänna kartverk, senare ersatt av *Gula Kartan*, Lantmäteriet.

Generalstabskartan, 1:100 000 (1:200 000), Rikets allmänna kartverk, Lantmäteriet.

Häradsekonomiska kartan, 1:50 000 (1:100 000), Rikets allmänna kartverk, Lantmäteriet.

Jordarts- och berggrundskartor, Serie Aa, 1:50 000, Sveriges Geologiska Undersökning.

Topografisk karta över Sverige, 1:50 000, Lantmäteristyrelsens arkiv, senare ersatt av *Gröna Kartan*, Lantmäteriet.

Sveriges Nationalatlas. Sveriges kartor, red. Ulf Sporrang och Hans-Fredrik Wennström, 1990.

Byggnadshistorisk analys

av Markus Dahlberg

Planutvecklingen – en del av en byggnads historia

En kyrkas historia kan spänna över nära tusen år. Glanshammars kyrka i Närke kan tjäna som exempel (fig. 9). Två plankor som påträffats återanvända i tornets ljudöppningar utgör de enda spåren efter den träkyrka som stått på platsen, troligen redan under 1000-talet. Träkyrkan ersattes redan under 1100- eller tidigt 1200-tal av en stenkyrka med samtida västtorn, varav delar ännu kvarstår i den befintliga kyrkans väst- och sydmur. Redan under 1200-talet ombyggdes kyrkan. Ett troligen smalare kor ersattes med ett korparti av långhusets bredd och två tillbyggnader fogades till kyrkans nordsida, dels ett sidokapell i väster, dels en sakristia i öster. Under den senare medeltiden revs mellanväggarna till de nordliga tillbyggnaderna och ett nytt korparti uppfördes. Det nya kyrkorum som skapades på detta sätt välvdes i två skepp. En ny sakristia byggdes i norr. Gravkoret i norr från 1678–79 kompletterar i allt väsentligt kyrkans plan så som vi nu känner den.

Mot kyrkans plan svarar en rik exteriör och interiör, vars utformning till stor del, men inte helt, är resultat av den byggnadshistoria som format själva stommen. Det tvåskeppiga kyrkorummet framträder nu i sin senmedeltida volym. De målningar som i mycket sätter prägel på interiören härrör från 1589. Den nuvarande fasta inredningen har tillkommit i etapper efter reformationen, däribland predikstolen 1633 och altaruppsatsen 1727. Slutligen har också kyrkorummet och det sätt helheten nu presenteras påverkats av restaureringar och åtgärder under 1900-talet, däribland 1910–12 under ledning av arkitekt Magnus Dahlander.

Glanshammar är en noga undersökt och väl publicerad kyrka (SvK vol. 92, 1961). Som nämnts är detta långt ifrån alltid fallet (se s. 23–24). Litteraturen varierar betydligt då det gäller omfattning, kvalitet och ålder, både kyrka för kyrka och för olika regioner. Vitterhetsakademiens bibliotek och Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i Stockholm har varit en stor tillgång för ramprojektet. Som specialbibliotek för bl.a. arkeologi och medeltida konsthistoria har Vitterhetsakademiens bibliotek det mesta av den litteratur som berör kyrkorna, allt från monografier, regionala bebyggelsehistoriska översikter till sockenkrönikor och hembygdsböcker. I ATA finns dels arkivet från Byggnadsstyrelsens Kulturhistoriska byrå, med uppmätningar och restaureringsritningar över landets kyrkor, dels de handlingar som är resultat av Riksantikvarieämbetets och länsstyrelsernas kyrkohandläggning samt en stor samling av äldre fotomaterial.

Att beskriva den historia som format t.ex. Glanshammars kyrka kan göras på flera sätt. Ramprojektet har haft i uppdrag att utarbeta metoder

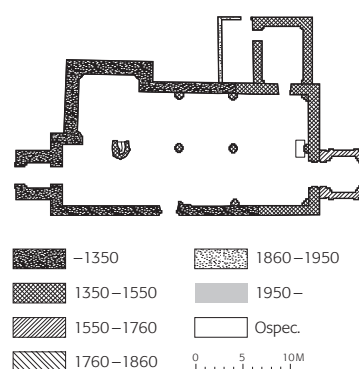

Fig. 9. Glanshammars kyrka, Närke. Planritning i skala 1:800. De äldsta byggnadsdelarna i Glanshammars kyrka är från 1100- och 1200-talen och återstår till stora delar i väster. Genom en radikal omgestaltning under medeltidens senare hälft skapades ett tvåskeppigt kyrkorum. Interiören får också sin karaktär av de inventarier som förvärvats under 1600- och 1700-talen samt arkitekt Magnus Dahlanders restaurering från 1910-12. Foto Estrid Esbjörnson 2000, Örebro läns museum.

och ta fram ett basmaterial som gör det möjligt att karakterisera det kyrkliga landskapets regionala variation. Ramprojektet har inte syftat till att fånga nyanser i det enskilda, utan snarare till att utarbeta verktyg som gör det möjligt att generalisera och kvantifiera. Ur den sammansatta historia som format varje enskild kyrka har vi därför varit tvungna att välja en aspekt som låter sig studeras med en översiktlig metod och på ett likartat sätt för hela landet.

Planutvecklingen är den röda tråd som ramprojektet låtit löpa genom det byggnadshistoriska materialet, d.v.s. tillkomsten och de successiva förändringarna i plan av kyrkans byggnadsstomme. Det är i de flesta fall möjligt att i stora drag följa kyrkornas planutveckling genom den litteratur och det arkivmaterial som är centralt tillgänglig. Även om fördjupade undersökningar i framtiden kommer att ge en förändrad bild av enskilda kyrkors byggnadshistoria, vet vi tillräckligt för att med denna utgångspunkt teckna en översiktlig bild av kyrkobyggandets intensitet och regionala särdrag.

Registerverktyg

Vid Riksantikvarieämbetet har sedan slutet av 1980-talet pågått ett arbete med en digital registeruppbyggnad kring landets skyddade byggnadsbestånd. Då tillkom Riksantikvarieämbetets Byggnadsregister, ett offentligt register utvecklat för kulturminnesvårdens behov och följaktligen framför allt inriktat på befintliga byggnader. Registret omfattade det av kulturminneslagen skyddade byggnadsbeståndet, d.v.s. kyrkor och byggnadsminnen. För varje byggnad fanns administrativ information och koordinater. Möjlighet fanns därutöver att registrera ett stort antal uppgifter bl.a. om skyddsform, byggnadshistoria, planform och byggnadsmaterial. I registret fanns också fält för en karakteristik i löptext samt referenser.

Sockenkyrkoprojektet har under hela projekttiden sökt samverka i registerfrågor med den enhet på Riksantikvarieämbetet som ansvarar för den digitala registeruppbyggnaden. För vårt arbete med basuppgifter om kyrkorna har vi använt uppgifter och sökmöjligheter i Riksantikvarieämbetets Byggnadsregister som utgångspunkt, men också haft behov av att komplettera dem, framför allt då det gäller rivna kyrkor. Sockenkyrkoprojektets ramprojekt har därför utvecklat ett eget registerverktyg som färdigställts inom projekttiden, det s.k. Projektregistret. Det är att betrakta som Sockenkyrkoprojektets eget arbetsregister och har en struktur och begreppsapparat utformad för att fånga såväl rivna som befintliga kyrkors planutveckling. Registret ligger till grund för de kartor och den statistik som presenteras i projektets rapporter och utgör således en viktig del av ramprojektets resultat. I det följande kommer därför huvudvikten att läggas vid Projektregistrets struktur och innehåll.

Riksantikvarieämbetets Byggnadsregister är inte längre allmänt tillgängligt. I samband med relationsändringen mellan staten och Svenska kyrkan fanns ett önskemål om att modernisera de kulturhistoriska registerlösningarna för kyrkornas del. Beslut fattades 2001 om att överföra all information om Svenska kyrkans kyrkobyggnader till Bebyggelseregistret – kulturhistorisk bebyggelseinformation, ett informationssystem som varit i drift sedan 1998 (www.bebyggelseregistret.raa.se). Ansvaret för bebyggelseregistret delas mellan flera olika parter. Registrets kulturhistoriska innehåll svarar den inventerande institutionen för, t.ex. regionala museer, länsstyrelser, kommuner och i vissa fall även stift, medan Riksantikvarieämbetet utvecklar och förvaltar själva registret. Då det gäller basinformationen om kyrkorna står emellertid Riksantikvarieämbetet för att denna överförs från Byggnadsregistret. Även Sockenkyrkoprojektet har ställt delar av sitt material till Riksantikvarieämbetets förfogande. Ett fortsatt samarbete i dessa frågor är önskvärt, vilket kommer att beröras nedan.

Projektregistret

Projektregistret är konstruerat i Microsoft Access utifrån Sockenkyrkoprojektets specifika krav. Markus Dahlberg har ansvarat för utveckling och definition av begrepp. I registret finns uppgifter om kyrkor som har fungerat eller fungerar som huvudkyrkor i församlingar bildade före 1950, såväl befintliga som rivna kyrkor. Registret innehåller ett sovrat urval uppgifter om objektens byggnadshistoria, planform, material och bevarandegrad. Projektets historiska perspektiv har inneburit att såväl befintliga som rivna kyrkors egenskaper registrerats. Kyrkornas namn samt uppgift om socken- och landskapstillhörighet har hämtats från Riksantikvarieämbetets Byggnadsregister. Från Byggnadsregistret härrör också det s.k. intern-

numret, som är unikt för varje kyrka. En koppling mellan Byggnadsregistret och Sockenkyrkoprojektets register, via internnumret, gör det också möjligt att kombinera sökningar samt att via Byggnadsregistrets koordinater presentera Sockenkyrkoprojektets data på karta.

I och med publiceringen av projektets rapporter har Projektregistret använts till det syfte som var avsett. Delar av materialet rörande de befintliga kyrkorna har dock som nämnts levererats även till Bebyggelseregistret. En aktuell kopia av Projektregistret finns i digital form tillgänglig i ATA, Sveriges Kyrkors arkiv. Uppgifterna för Projektregistret är hämtade ur tillgänglig litteratur, kompletterad med viss genomgång av materialet i ATA. Ansvar att ta fram basmaterialet för respektive landskap har vilat på en landskapsansvarig bland Sockenkyrkoprojektets medarbetare. Beträffande Skåne har vi samarbetat med docent Barbro Sundnér och fil. mag. Mattias Karlsson i Lund. De uppgifter som levererats av de landskapsansvariga har kontrollerats, registrerats och i viss mån kompletterats av Markus Dahlberg och Sverker Michélsen.

Projektregistret omfattar i aktuell version 17 686 händelser, fördelade på 3 079 objekt. Som objekt räknas här en kyrka, kyrkoruin eller kyrkplats till vilket informationen kan knytas. Uppgifterna om en riven kyrka, belägen på den befintliga kyrkans plats eller absoluta närområde, är följaktligen knuten till den befintliga kyrkans koordinat. Riven kyrka, belägen på annan plats, är knuten till särskild koordinat om den utgjort en från den nuvarande särskild kyrkomiljö samt varit möjlig att lokalisera. Genomgången av hela materialet har inneburit att 487 kyrkoruiner och kyrkplatser identifierats, som kan knytas till kända församlingar äldre än 1950 (fig. 30). Spridningen av kyrkplatser och kyrkoruiner visar stor regional variation. Delvis avspeglar detta forskningsläget. För Västergötland, det landskap som i särklass har flest kyrkplatser och kyrkoruiner, finns en tidigare gjord inventering (Börjeson 1994). Dock räcker inte detta som enda förklaring till att antalet kända kyrkplatser är så stort i landskapet (se vidare s. 87). Även Upplands kyrkplatser och kyrkoruiner är inventerade, men antalet kända lokaler är här betydligt färre (Anund m.fl. 1997). Koordinater till kyrkoruiner och kyrkplatser har hämtats från tidigare inventeringar i Fornminnesregistret vid Riksantikvarieämbetet samt, om uppgifter saknats, mätts in på den Ekonomiska kartan av Sockenkyrkoprojektets medarbetare.

I det följande redogörs för de faktorer och egenskaper som i Projektregistret anges för varje kyrka: period och eventuellt årtal för förändring, förändringstyp, förändringsresultat, material och bevarandegrad.

PERIODINDELNING OCH ABSOLUTA ÅRTAL

Registreringen av de byggnadshistoriska förändringarna i Projektregistret tar fasta på en indelning i fem perioder.

- I: -1350 (äldre medeltid)
- II: 1350-1550 (yngre medeltid)
- III: 1550-1760
- IV: 1760-1860
- V: 1860-1950

Periodgränserna ansluter delvis till andra rikstäckande inventeringar vid Sveriges Kyrkor (*Medeltida träkyrkor; Kyrkobyggnader 1760-1860; Kyrkobyggnader inom Svenska kyrkan 1860-1920* samt *Nya svenska kyrkor*).

Avgränsningen av medeltiden tar vanligen fasta på kyrkopolitiska händelser och beslut, t.ex. brukar Västerås riksdag 1527 lyftas fram som ett viktigt genombrott för reformationen (se vidare s. 181). Kyrkobyggandets

generella förändringar sker i regel inte vid ett givet årtal. Förändringarna sker i olika takt, d.v.s. det gamla beprövade och det nya kan under lång tid finnas sida vid sida. Periodernas tidsgränser, t.ex. vid 1500-talets mitt, är valda för att antyda att förändringarna i kyrkobyggandet är sammansatta och ofta representerar utdragna förlopp.

När den uppskattade dateringen är osäker, d.v.s. inte på goda grunder kan preciseras, finns även möjlighet att i Projektregistret placera den byggnadshistoriska förändringen på två sammanhängande perioder. "Medeltiden" kan alltså uttryckas som perioderna 1–2. Detta gäller också när den uppskattade dateringen faller över en periodgräns. "1700-tal" kan alltså uttryckas som perioderna 3–4. Om underlaget för datering är ännu bristfälligare finns också möjlighet att lämna fältet för period tomt. Flertalet av de förändringar som inte kan knytas till någon period rör vid-/tillbyggnader, t.ex. vapenhus eller sakristior, vars förekomst är kända genom kyrkans äldre arkivalier, men som senare rivits.

I de fall en datering i absoluta årtal är känd anges denna i registret (t.ex. "1762–64"). I praktiken innebär detta att de byggnadshistoriska förändringarna under medeltiden i de flesta fallen endast kommer att placeras på period (period 1, 2 eller 1–2), de tidigaste av de efterreformatoriska förändringarna (period 3) i ett större antal kommer att kunna tillknytas absoluta dateringar, medan de sena dateringarna (period 4 och 5) i det närmaste uteslutande består av kända årtal. Detta tillvägagångssätt gör det möjligt att uppskatta det medeltida kyrkobyggandet i förhållande till de efterreformatoriska periodernas (fig. 183), men också att mer finfördelat följa byggkonjunkturerna i nyare tid (fig. 185).

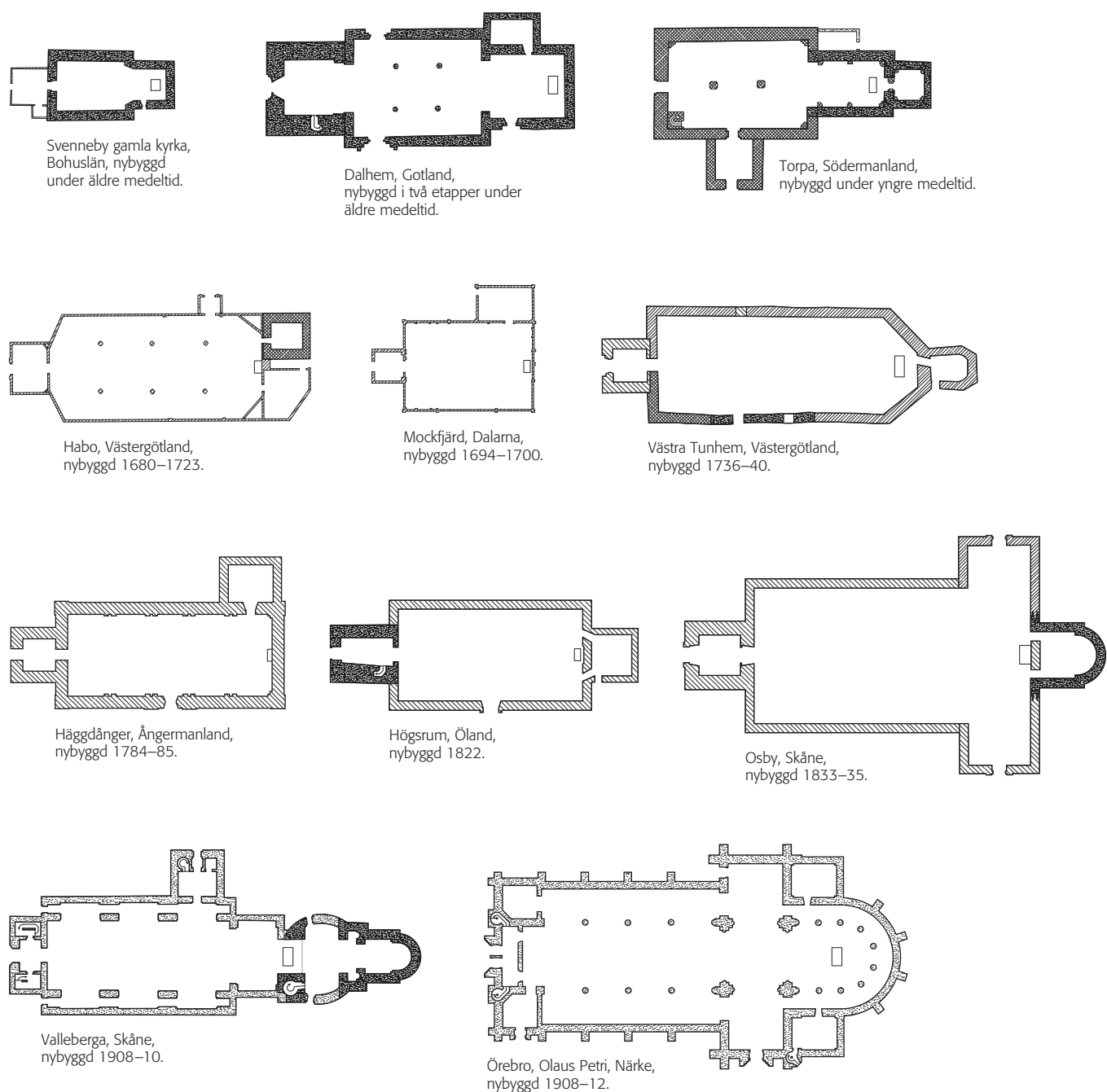
FÖRÄNDRINGSTYPER

Registreringen av kyrkornas byggnadshistoria i Projektregistret utgår från några valda förändringstyper, nämligen *nybyggnad*, *ombyggnad*, *vid-/tillbyggnad* och i undantagsfall *påbyggnad*. Ny- och ombyggnader avser kyrkans funktionella kärna (kärnkyrkan), d.v.s. långhus och kor/korparti, medan vid-/tillbyggnad avser byggnadskroppar för andra typer av funktioner, exempelvis torn, sakristior, vapenhus, korsarm/-ar och gravkor. Påbyggnader registreras endast avseende tornkroppar (se nedan).

Med *nybyggnad* avses uppförandet av:

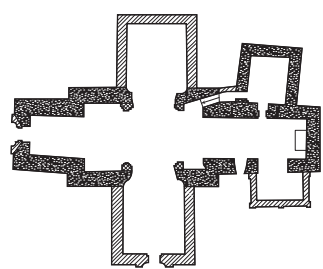
- en helt ny kyrka på ny kyrkplats
- en helt ny kyrka, som ersätter en äldre, helt raserad
- en helt ny kärnkyrka, som ersätter en äldre, vars vid-/tillbyggnader, t.ex. torn, helt eller delvis fortfarande står kvar,
- en radikal omgestaltning som resulterar i en helt ny rumsbildning, även om partier av den gamla kärnkyrkan fortfarande återstår (exempelvis att långhuset i samma byggnadsetapp både breddas och förlängs).

Orsaken till att det sista exemplet registreras som en nybyggnad, fastän partier ändå kvarstår av den gamla kyrkan, kan belysas med följande resonemang. Ett tämligen stort antal stenkyrkor, som radikalt förändrats under efterreformatorisk tid, innefattar ännu mindre partier av medeltida murverk. I vissa fall har murverket blottats, t.ex. om kyrkan varit föremål för fullständig putsavknackning. Dock har långt ifrån alla kyrkor undersökts med denna frågeställning. Sannolikt innefattar fler kyrkor än vad vi i dag vet medeltida murverk. Av detta skäl förefaller det rimligt att både kyrkor som helt nyuppförts och de kyrkorum som i plan helt förändrats, betecknas som nybyggda.

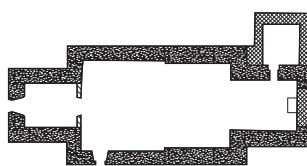

En sammanställning visar den variation som begreppet rymmer (fig. 10). Att Svenneby gamla kyrka i Bohuslän, Mockfjärd i Dalarna, Häggdånger i Ångermanland och Olaus Petri i Örebro räknas till de vid ett tillfälle nybyggda kyrkorna torde knappast förvåna. Av allt att döma har inte vid något av dessa nybyggnadstillfällen hänsyn tagits till en eventuell föregångare på platsen – även om en sådan bevisligen funnits i Häggdånger. Spår efter en äldre stenkyrka, känd genom grävningar under golvet, ger sig dock indirekt tillkänna i murverket i Dalhems kyrka på Gotland. Den befintliga kyrkan har nybyggs i två etapper under 1200-talet. Skarvarna i den östra delen av långhuset avslöjar ett kortare byggnadsuppehåll, sannolikt i samband med att en äldre stenkyrka rivits. Västra Tunhem i Västergötland exemplifierar ett tillvägagångssätt som var förhållandevis vanligt vid nybyggnad under 1700-talet. Större delen av en medeltida stenkyrkas sydmur fick stå kvar medan långhuset vidgades i norr och ett

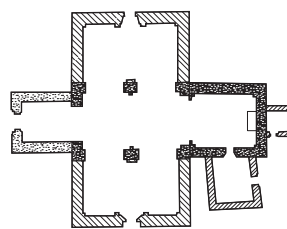
Fig. 10. Ett urval nybyggda kyrkor återgivna i skala 1:800. Med "nybyggnad" avses med ramprojektets terminologi en ny kyrkobyggnad på ny plats (t.ex. Olaus Petri i Örebro och Mockfjärd), men också ett nytt långhus och kor som uppförs intill en ännu kvarstående vid-/tillbyggnad (t.ex. Habo och Högsrum), liksom en radikal omgestaltning av en befintlig kyrka genom att den i en och samma byggnadsetapp både breddas och förlängs (t.ex. Västra Tunhem).

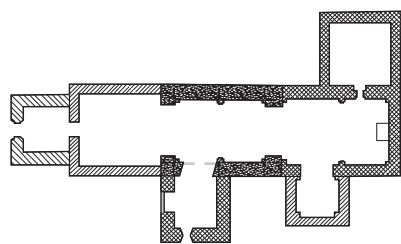
Runtuna, Södermanland,
koret ombyggt i öster under
äldre medeltid.

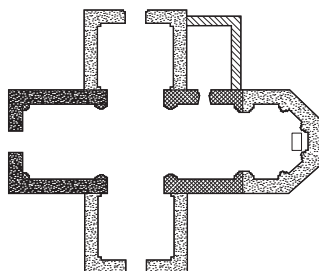
Mosjö, Närke,
koret ombyggt i öster
under yngre medeltid.

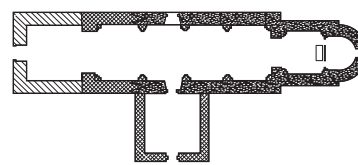
Forshem, Västergötland,
ombyggt i öster
under äldre medeltid.

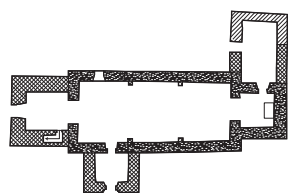
Östra Eneby, Östergötland,
ombyggt i öster under yngre medeltid.

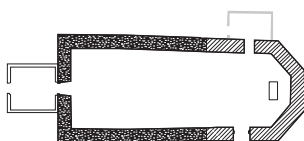
Harmånger, Hälsingland,
ombyggt i öster under
yngre medeltid och 1888.

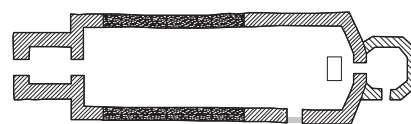
Fulltofta, Skåne,
ombyggt i väster under
yngre medeltid.

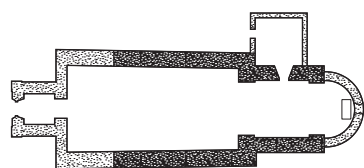
Råda (Källands härad), Västergötland,
ombyggt i väster (långhus förlängt)
under äldre medeltid.

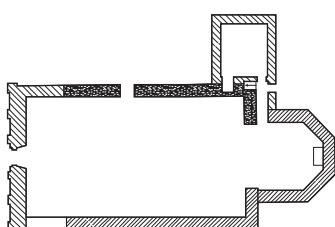
Romelanda, Bohuslän,
ombyggt i öster 1706.

Steneby, Dalsland,
ombyggt i öster 1732–33 och i
väster 1751 (långhus förlängt).

Förkärla, Blekinge,
ombyggt i öster och i väster
1864–65 (kor och långhus).

Österåker, Södermanland,
ombyggt i flera etapper (långhus vidgat
1663, ombyggnad av korparti 1699, långhus
förlängt 1786).

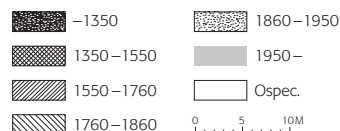

Fig. 11. Ett urval ombyggda kyrkor återgivna i skala 1:800. Med "ombyggnad" avses med Sockenkyrkoprojektets terminologi endast planförändringar i långhus/kor. Vid en ombyggnad återstår, till skillnad från nybyggnad, väsentliga delar av det befintliga kyrkorummets proportioner. Typiska ombyggnader är förlängning av långhuset i väster (t.ex. Råda och Förkärla) och omgestaltning i plan av korpartiet (t.ex. Östra Eneby och Romelanda).

nytt korparti skapades i öster. Förändringen 1736–40 räknas alltså som en nybyggnad, även om betydande partier av föregångaren finns kvar i de befintliga murarna. Habo i Västergötland och Högsrum på Öland exemplifierar nybyggnader intill kvarstående vid-/tillbyggnader: i Habo har man sparat en senmedeltida stensakristia, ursprungligen uppförd intill en medeltida träkyrka; i Högsrum är 1200-talstornet det enda som återstår av den medeltida stenkyrkan. Ovanligare varianter av nybyggnader utgörs av Torpa i Södermanland samt Valleberga och Osby i Skåne. Vid nybyggnaden i Osby 1833–35 sparades det romanska absidkoret, som fick ny funktion som sakristia, samt korsarmar från 1700-talet. I Torpa och Valleberga har man hanterat de äldre kyrkorna på ett likartat sätt, även om flera århundraden skiljer nybyggnadsföretagen. Vid den senmedeltida nybyggnaden i Torpa lät man den lilla romanska kyrkan kvarstå i öster. Det gamla koret fick ny funktion som sakristia och det gamla långhuset

som kor. Byggnadsensemblen i Valleberga framstår som minst lika anslående. Kyrkan är nybyggd 1908–10. Östpartiet utgörs dock av en nära nog intakt romansk rundkyrka.

Med *ombyggnad* avses ingrepp i kärnkyrkan, d.v.s. långhus och/eller kor, som påverkar de befintliga mur- eller väggsträckningarna, exempelvis att långhuset förlängs eller koret breddas. Mindre förändringar, som förstörade fönsteröppningar, har däremot inte registrerats. Vid en ombyggnad återstår väsentliga delar av det gamla kyrkorummets proportioner (jämför nybyggnad).

Plansammanställningen visar några karakteristiska ombyggnader (fig. 11). Runtuna i Södermanland, Forshem i Västergötland och Östra Eneby i Östergötland gick samtliga igenom ombyggnader av koret under medeltiden, antingen genom att det förlängdes eller förstörades. Mosjö i Närke ombyggdes till rakt koravslut genom att en ursprunglig absid revs. I Västsverige dröjde korombyggnaderna vanligen till 1600- eller 1700-talet, då ett stort antal kyrkor i likhet med Romelanda i Bohuslän fick ett tresidigt avslutat korparti. Många kyrkor har genomgått flera ombyggnader. Varje ombyggnad är då registrerad som en händelse för sig. Exempelvis är korpartiet i Harmånger, Hälsingland, resultat av en ombyggnad dels under yngre medeltid, dels 1888, medan Steneby i Dalsland ombyggdes i två etapper under 1700-talet. Olika typer av ombyggnader kan också ha skett vid ett och samma tillfälle. Även då är de registrerade som separata händelser. Exempelvis ombyggdes Förkärla i Blekinge 1864–65 både genom att koret fick en absidial avslutning i öster och genom att långhuset förlängdes i väster.

Med *vid-/tillbyggnader* avses byggnadskroppar för särskilda funktioner, torn, sakristior, vapenhus och gravkor. Även korsarmar som tillfogats en existerande kyrka är registrerade som vid-/tillbyggnader (fig. 13). Byggnadskropparna förutsätts vara synliga i plan. Inbyggnader eller underbyggnader med funktion som exempelvis sakristia eller gravkor har däremot inte registrerats. Bland de vid-/tillbyggda torntyperna förekommer västtorn, indragna torn och sidoställda torn. I de fall en vid-/tillbyggnad uppfördes i samma byggnadsetapp som kyrkan ny- eller ombyggdes finns möjlighet att ange detta i registret.

I undantagsfall registreras även *påbyggnader*. Detta avser endast tillkomst av tornkroppar som rests över en befintlig byggnadsdel, vanligen över kor, korsmitt, korsarm eller genom påbyggnad av ett tidigare vapenhus. Förhöjningar av redan befintliga torn har däremot inte registrerats.

Under förändringstypen *övrigt* har ytterligare några valda byggnadshistoriska egenskaper samlats. Här anges förekomst av flerskeppigt kyrkorum, stenvälv, byggnadsskulptur och målning på vägg/valv (se vidare nedan).

FÖRÄNDRINGSRESULTAT

Varje byggnadshistorisk förändringstyp svarar i registret mot ett förändringsresultat. Då det gäller ny- och ombyggnader resulterar förändringen i en specifik planform. Med planform avses de sammanhängande inre ytor som begränsas av murar och mellanväggar, vilka alltså inte alltid är identiska med de yttre sträckningarna. Terminologin då det gäller plantyper motsvarar i huvudsak den som utarbetats för Riksantikvarieämbetets register. Denna åtskiljer främst två typer av kyrkorum. *Korkyrkan* har en dis-

tinkt markering i plan av församlingsrum och altarrum, i form av skilda byggnadskroppar för långhus och kor (fig. 12). I *salkyrkans* plan är dessa enheter integrerade i en sammanhängande, rektangulär rumsbildning. Under medeltiden framstår dessa typer som väl avgränsade. Framför allt under 1800-talets mitt och senare hälft uppkommer dock en mängd planvarianter, som snarare upphäver dessa begrepp. Registreringen avser att göra det möjligt att identifiera de vanligaste planvarianterna. Planformen som regional markör är väsentlig främst under äldre tid, men väsentliga mönster uppträder även i 1800-talets byggande.

Beträffande vid-/tillbyggnader och påbyggnader resulterar förändringen vanligen i en byggnadskropp med specifik funktion, som *sakristia*, *vapenhus* och *torn*. Bland de vid-/tillbyggda byggnadskropparna har *korsarmarna* en särställning. Under medeltiden fungerade korsarmarna vanligen som sidokapell och fanns framför allt vid kyrkor med särskilt rik liturgi (fig. 13). Efter reformationen förändrades byggnadskropparnas funktion till att vara en del av församlingsrummet, även om de på ett liknande sätt slöts till långhusets sidor. I rapporternas sammanställningar av väsentliga planförändringar efter medeltiden har vid-/tillbyggnad av korsarmar jämförts med ombyggnader.

Under förändringstypen övrigt registreras *flerskeppiga kyrkorum*, *stenvalv*, *byggnadsskulptur* samt *målningar på vägg/valv*, egenskaper som bedömts som väsentliga i ett regionalt sammanhang. Med flerskeppigt kyrkorum menas att kyrkorummet uppförts med eller i ett senare skede avdelats i skepp genom inställda kolonner eller pelare. Registrerade stenvalv avser endast murade valv i långhus, kor/korparti eller korsarm/-ar. Med byggnadsskulptur åsyftas murfast portalutsmyckning av arkitektonisk karaktär, exempelvis kolonner och kapitäl, eller annan murfast figurskulptur, däremot inte finhuggna omfattningar eller profileringar. Med målning på vägg/valv avses större dekorativa eller figurativa målningssviter, oavsett var i kyrkan dessa förekommer, däremot inte konsekrationsskors, dekorativt schablonmåleri eller målning på fast inredning.

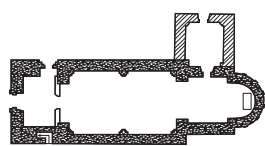
MATERIAL

För samtliga nybyggnader, ombyggnader, vid-/tillbyggnader och påbyggnader preciseras byggnadstommens material, om denna är känd. Angivelsen inskränks till *trä* eller *murverk*. Det fåtal kända kyrkor som uppförts i korsvirke, med bärande konstruktion av trä, räknas här som träkyrkor. I gruppen murverkskyrkor ingår även kyrkor murade av tegel.

BEVARANDEGRAD

För samtliga förändringar anges om dessa är bevarade. Då det gäller nybyggnader, ombyggnader, vid-/tillbyggnader och påbyggnader preciseras bevarandegraden i helt, delvis eller ruin.

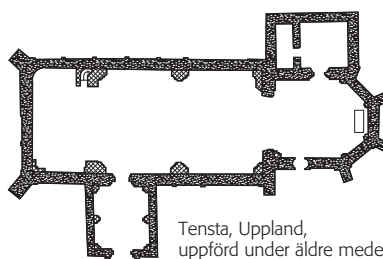
Med *helt bevarad* menas att den aktuella förändringen helt eller till väsentliga delar är intakt (fig. 14). Eventuella senare ingrepp är av marginell art, vad gäller mur- och väggsträckningar. En helt bevarad kyrka är inte ombyggd i ett senare skede, men kan vara vid-/tillbyggd. Med *delvis bevarad* avses att den aktuella förändringen endast återstår till vissa delar. De senare ingreppen har varit omfattande och resulterat i att delar av byggnadskroppens mur- eller väggsträckningar rivits. En delvis bevarad kyrka är antingen ombyggd och/eller nybyggd i ett senare skede. Med *ruin* åsyftas att den aktuella förändringen kvarstår med blottade dagermurar, men utan taktäckning.

Flistad, Östergötland, uppförd under äldre medeltid med smalare absidförsett kor.

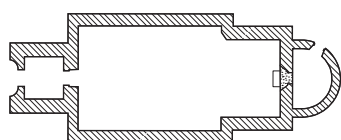
Träkumla, Gotland, uppförd under äldre medeltid med smalare rakslutet kor.

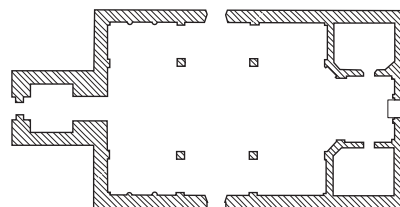
Tensta, Uppland, uppförd under äldre medeltid med smalare polygonalt avslutat kor.

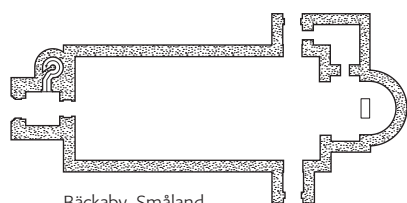
Skällerud, Dalsland, uppförd 1676–79 med smalare polygonalt avslutat kor.

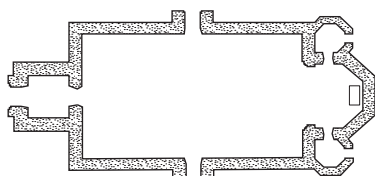
Södra Ljunga, Småland, uppförd 1790–92 med smalare rakt avslutat kor.

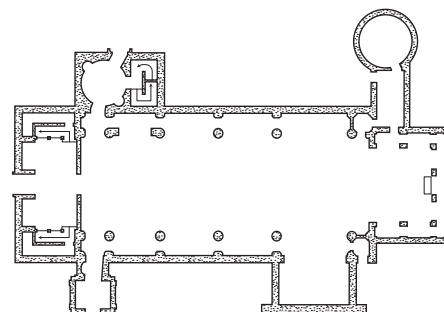
Torstuna, Uppland, uppförd 1792–95 med smalare rakt avslutat kor (inbyggt).

Bäckaby, Småland, uppförd 1897–99 med smalare absidförsett kor.

Vara, Västergötland, uppförd 1900–02 med smalare polygonalt avslutat kor.

Gävle, Staffan, Gästrikland, uppförd 1932 med smalare rakslutet kor.

Planritningar

Inom ramprojektet har utvecklats en metod att digitalt bearbeta planritningar (fig. 9–14). Syftet med planritningarna har varit att på ett åskådligt sätt ge en uppfattning om den befintliga kyrkans byggnadshistoria, planform och storlek. De renritade planerna sparas lokalt i ATA, Sveriges Kyrkors arkiv och i Riksantikvarieämbetets värddator.

Förlagor till planritningarna har hämtats från olika håll. I första hand har de hämtats från *Sveriges Kyrkor*, i andra hand från vederhäftiga vägledning, och i tredje hand från ATA:s ritningssamling. Underlagsritningarnas kvalitet är av naturliga skäl skiftande. Ritningarna i *Sveriges Kyrkors* publikationer utgörs vanligen av detaljerade uppmätningar. I praktiken har ritningarna från Byggnadsstyrelsen Kulturhistoriska byrå i ATA varit den dominerande källan. Vanligen utgörs de då av ritningar inför restaureringar. De ger ofta tillräcklig information för projektets syfte, men det är naturligtvis viktigt att påpeka att de genom sin schematisering ofta förenklat information som kan vara viktig för en byggnadshistorisk analys, t.ex. orgelbundna mursträckningar och varierande murtjocklekar.

Arbetet med de digitala planritningarna har utförts av Sverker Michélsen, Claes Sörstedt, Markus Dahlberg, Daniel Sundlin och Kristina Franzén. Ritningsförlagor har tagits fram för Sveriges samtliga befintliga församlingskyrkor, äldre än 1950, och förvaras nu i ATA, Sveriges Kyrkors arkiv. Förlagorna utgör främst ett underlag för renritningen, men har givetvis i sig

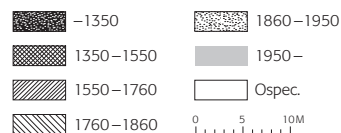
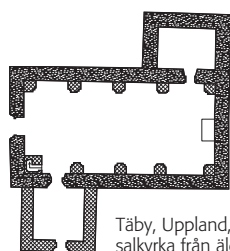
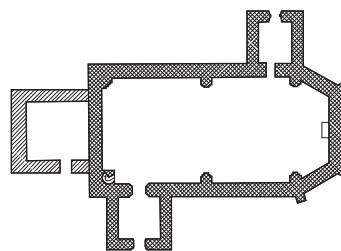

Fig. 12 a–b. Exempel på plantyper från olika tidsperioder återgivna i skala 1:800. Övan visas ”korkyrkor” och på motstående sida ”salkyrkor” enligt ramprojektets terminologi.

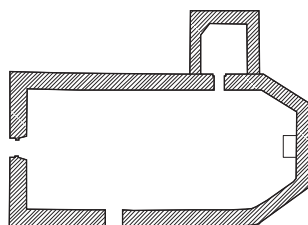
Fig. 12 a. Korkyrkorna har en uppdelning i plan av långhus och altarrum i två distinkta byggnadskroppar. Plantypen förekommer under alla byggnadsperioder, men är särskilt vanlig under äldre medeltid och det sena 1800-talet samt tiden omkring sekelskiftet 1900.

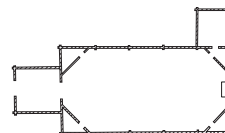
Täby, Uppland,
salkyrka från äldre medeltid
med rakslutat korparti.

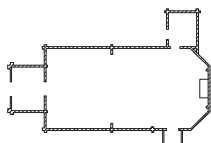
Malma, Västmanland,
salkyrka från yngre medeltid med
polygonalt avslutat korparti.

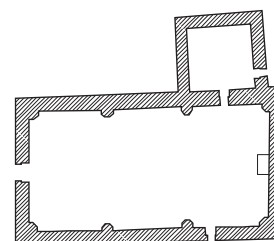
Trosa stadskyrka, Södermanland,
salkyrka med polygonalt korparti,
uppförd 1694–1710.

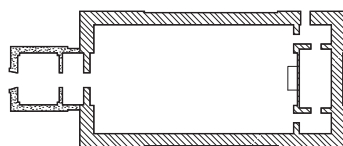
Gräsö, Uppland,
salkyrka med polygonalt avslutat korparti
(inbyggt), uppförd 1695–97.

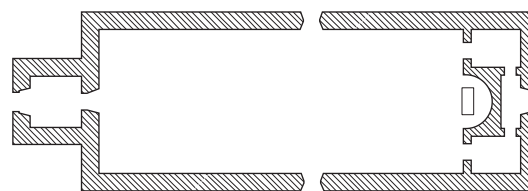
Råggärd, Dalsland,
salkyrka med polygonalt avslutat
korparti, uppförd 1734–36.

Bjuråker, Hälsingland,
salkyrka med rakt avslutat
korparti, uppförd 1748–50.

Yxnerum, Östergötland,
salkyrka med rakt avslutat korparti
(inbyggt), uppförd 1798–1802.

Gamleby, Småland,
salkyrka med rundat korutsprång
(inbyggt), uppförd 1832–33.

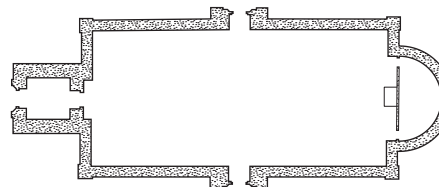
Nyhem, Jämtland,
salkyrka med rakt avslutat korparti,
uppförd 1852–55.

Stafsinge, Halland,
salkyrka med rundat korutsprång
(med skrank), uppförd 1862–65.

Mollösund, Bohuslän,
salkyrka med rakt korparti,
uppförd 1866.

Åryd, Blekinge,
salkyrka med rundat korutsprång
(med skrank), uppförd 1870–73.

Fig. 12 b. I salkyrkan är långhus och korparti integrerade i en sammanhängande rumsbildning. Den medeltida salkyrkans karakteristiska planform har formen av en enkel rektangel (t.ex. Täby). Planformen introducerades vid 1200-talets mitt och blev därefter den gängse under den resterande medeltiden. Även det reformerade kyrkorummet hade vanligen salformad plan, antingen med rakt eller flersidigt avslutat korparti. Under 1800-talet utvecklades ett flertal varianter som på olika sätt kombinerade ett salformat kyrkorum med en bakomliggande sakristia (t.ex. Gamleby, Nyhem, Stafsinge, Mollösund, Åryd).

själva ett informationsvärde. Bl.a. har de varit viktiga för tolkningen och registreringen av kyrkans planutveckling.

Flertalet av förlagorna har skannats och därefter renritats i programmet MapInfo. Programmet används vanligen för kartframställning, men har av Sockenkyrkoprojektet även nyttjats i arbetet med att rita planer. Programmet registrerar förlagan i en kartprojektion med måttsett x- och y-axel, vilket gör såväl förlagan som renritningen skalbar. Antalet planer som hittills renritats är ca 2 200. Ca 450 planer har hittills publicerats i Sockenkyrkoprojektets landskapsrapporter och ca 200 i publikationer utanför projektet. Drygt 1 300 planer har hittills lagts ut i Bebyggelseregistret (se nedan).

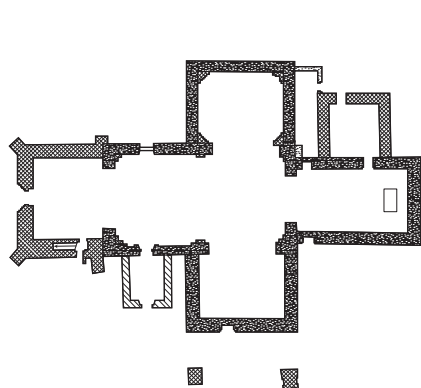
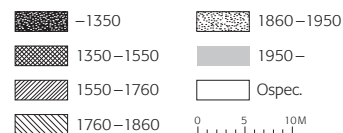
En återkommande fråga har varit att hantera ritningsförlagor där linjerna av olika skäl är skeva. Om bedömningen har gjorts att skevheten med all sannolikhet inte finns hos byggnaden eller om den är mycket marginell har räta linjer ritats. En kompromiss har eftersträvat mellan att å ena sidan följa förlagorna så troget som möjligt och, å andra sidan, att åstadkomma en illustration som inte överdriver ojämnheter, något som särskilt kan bli missvisande vid betraktande av ritningen på skärm. Påpekas bör att det färdiga resultatet inte gör anspråk på stor precision – ritningarna är som framhållits i första hand illustrationer av planform, storlek och byggnadshistoria, och den nämnda avvägningen har inte någon inverkan på detta syfte.

Förlagornas mer detaljerade information har med hänsyn till syftet förenklats eller uteslutits. Kyrkans mur- eller väggsträckningar anges endast med genombrytningar till golv, d.v.s. större öppningar eller portaler, således inte för fönster. Igenmurade portaler har endast angivits i de fall informationen varit tillgänglig i ritningsunderlaget. Varken golvnivåerna eller innertaketets form har markerats. Planen anger endast innerväggar i anslutning till koret eller korpartiet. Av inredningen är endast altaret medtaget.

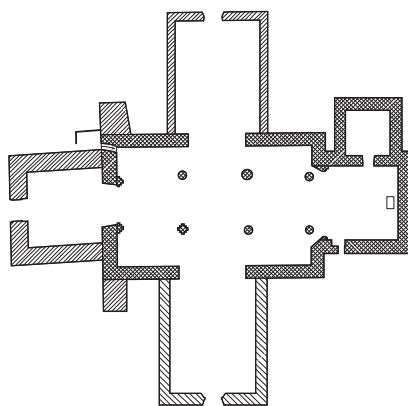
I de fall byggnadshistorien är känd har planen rasterats. Rasteringarna följer den i rapporterna genomgående periodindelningen. Byggnadskroppar uppförda efter 1950 är till skillnad från äldre angivna med grå linjesträckningar. Som tidigare framhållits kan forskningsläget beträffande enskilda kyrkor variera betydligt. Om kunskapsunderlaget bedömts allt för bristfälligt eller osäkert har dock hela eller delar av planerna lämnats utan rastering. De byggnadshistoriska tolkningarna är därför att betrakta som preliminära. Arkeologiska undersökningar, putsavknackningar eller fördjupade forskningsinsatser kan komma att förändra vår bild av enskilda kyrkors byggnadskronologi.

Fig. 14 (t.b.). Ett urval helt och delvis bevarade kyrkor från medeltiden och perioden 1760–1860. Planritningar i skala 1:800. Med "helt bevarade" avses enligt Sockenkyrkoprojektets terminologi en kyrka som varken är ny- eller ombyggd i ett senare skede, dock kan den vara vid-/tillbyggd (t.ex. Arbrå). "Delvis bevarade" kyrkor är antingen nybyggda (t.ex. Motala) eller ombyggda i ett senare skede (t.ex. Adelsö, Indal). Bevarandegraden tar endast fasta på planutvecklingen. Det innebär att en "helt bevarad" kyrka enligt denna terminologi kan ha genomgått omfattande förändringar i exteriör och interiör. Hackvads kyrka i Närke framstår efter återuppbyggnaden efter branden 1902 (med återbruk av 1782 års murar) som en utpräglad och väl bevarad jugendkyrka.

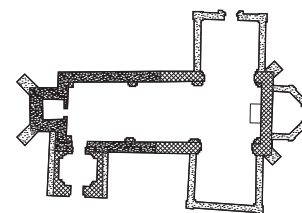
Fig. 13 (nedan). Exempel på kyrkor med korsarmar från olika tidsperioder återgivna i skala 1:800. Bland vid-/tillbyggnaderna har korsarmarna en särställning genom att de utgjort en särskilt viktig och integrerad del av kyrkorummets funktion och gestaltning. Under medeltiden utgjorde korsarmarna undantagslöst sidokapell, medan de efter reformationen kunde fungera t.ex. som gravkor eller vara en del av församlingsrummet.

Ronneby, Blekinge, korsarmar tillbyggda under äldre medeltid.

Västervik, S:ta Gertrud, Småland, korsarmar tillbyggda 1737–39 och 1763–67.

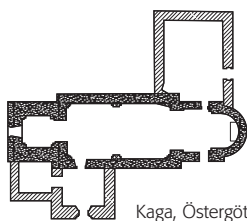

Vänge, Uppland, korsarmar tillbyggda 1882–86.

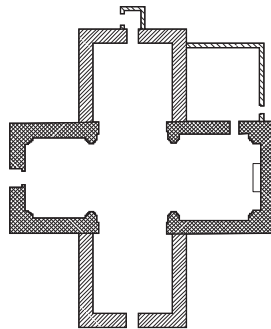
Helt bevarade kyrkor från medeltiden

Uråsa, Småland.

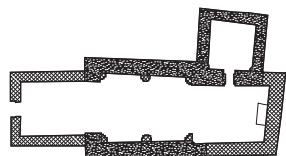

Kaga, Östergötland.

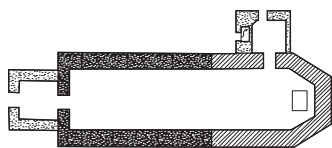

Arbrå, Hälsingland.

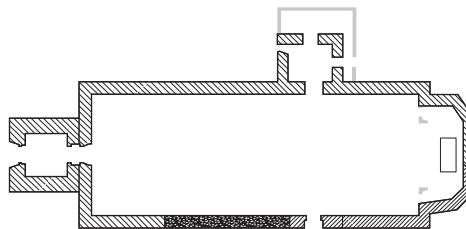
Delvis bevarade kyrkor från medeltiden

Adelsö, Uppland,
ombyggd under yngre medeltid.

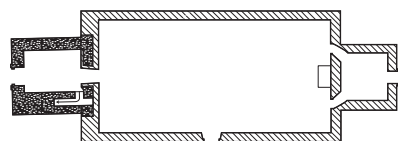

Björlanda, Bohuslän,
ombyggd 1734.

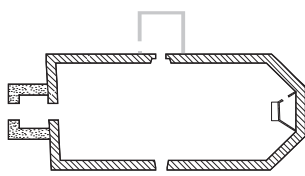

Motala, Östergötland,
uppförd 1772–74.

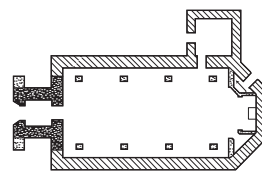
Helt bevarade kyrkor från 1760–1860

Löt, Öland,
uppförd 1842.

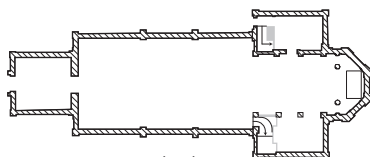

Nössemark, Dalsland,
uppförd 1790–94.

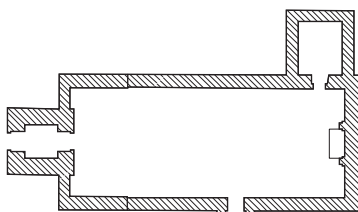

Hackvad, Närke,
uppförd 1780–82.

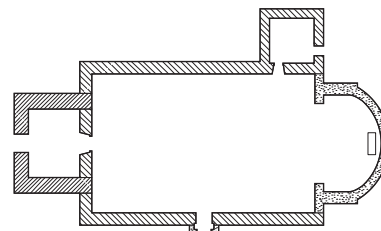
Delvis bevarade kyrkor från 1760–1860

Rätan, Jämtland,
ombyggd 1853–54.

Indal, Medelpad, ombyggd 1849.

Ingatorp, Småland, ombyggd 1914.

Materialets möjligheter och begränsningar

I vilka avseenden har då ramprojektets analys och kvantifiering av kyrkornas planutveckling ökat vår kunskap? Genom genomgång av samtliga församlingskyrkor, äldre än 1950, kan vi för första gången med enhetliga begrepp i ett riksperspektiv beskriva regionala mönster i kyrkobyggandets utveckling. Iakttagelserna är möjliga att relatera till allmänhistoriska och kulturgeografiska bakgrundsfaktorer. Resultaten har således inte bara byggnadshistorisk relevans.

Ramprojektet har i flera avseenden nått fram till en heltäckande bild av landets kyrkor. I detta finns såväl ett nyhetsvärde som en pedagogisk vinst. Vi kan på ett konkret sätt visa hur betydelsefullt detta byggnadsbestånd är för förståelsen av vår bebyggelsehistoria, och därmed också som viktig

del av vårt kulturarv. Ramprojektet har syftat till översiktlighet. Detta har också fått sätta mått på ambitioner och metoder. I detta sammanhang är det också viktigt att understryka vad ramprojektet inte kan ge. För att förstå den enskilda kyrkan i all sin komplexitet och utifrån sina egna förutsättningar kommer det alltså att vara nödvändigt med ett djupstudium. Men kyrkorna måste också ur vissa aspekter kunna analyseras på nationell nivå, för att tydliggöra det representativa och unika i en enskild kyrka, i ett stift eller ett län. Här har ramprojektet sin plats.

Skalan på undersökningen har också inneburit att nya metoder utvecklats. Ramprojektets metoder att rita planer, definiera begrepp samt att kvantifiera och kartera byggnadshistoriska egenskaper har efterfrågats i sammanhang även utanför Sockenkyrkoprojektet (t.ex. *Kyrkobyggnader i Kronobergs län* 1998, Esbjörnsson 2000, *Kyrka af träd* 2000, Jacobsson 2002, *Sveriges kyrkohistoria* 2003). Av de kronologiska översikterna i denna rapport framgår också att kunskapen om helheten på många sätt kastar nytt ljus över de enskilda kyrkorna, och gör det möjligt att formulera nya frågor.

Källor och litteratur

Riksantikvarieämbetet

Byggnadsregistret

Bebyggelseregistret – kulturhistorisk bebyggelseinformation. Internetadress:

www.bebyggelseregistret.raa.se

Fornminnesregistret

Riksantikvarieämbetet, Antikvariska-topografiska arkivet

Foton och akter upprättade vid Riksantikvarieämbetets och länsstyrelsernas handläggning.

Planritningar i f.d. Kulturhistoriska byråns arkiv vid Kungliga Byggnadsstyrelsen.

Riksantikvarieämbetet, Antikvarisk-topografiska arkivet, Sveriges Kyrkors arkiv

Arbetsmaterial (inklusive kopierade planritningar från ATA) i anslutning till projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*.

Renritade planer över socken- och församlingskyrkor i digital form.

Sockenkyrkoprojektets register över byggnadshistoriska förändringar (Projektregistret) i digital form.

Anund, Johan, Mattias Bäck & Göran Ulväng: "Upplands bortglömda kyrkor", i *Uppland* 1997.

Börjeson, Gösta: *Ödekyrkor i Västergötland*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 20, 1994.

Esbjörnsson, Estrid: *Kyrkor i Örebro län. En vägledning till Svenska kyrkans kyrkobyggnader*, Örebro läns museum, 2000.

Jacobsson, Carina: *Beställare och finansierare. Träskulptur från 1300-talet i gamla ärkestiftet*, 2002.

Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige, red. Ingrid Sjöström, Museiverket, Niku och RAÄ, 2000.

Kyrkobyggnader i Kronobergs län, red. Heidi Vassi, Länsstyrelsen i Kronobergs län, 1998.

Nya svenska kyrkor, 1–3, Rapport RAÄ, 1990–98.

Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium, vol. 1–, 1912–.

Sveriges kyrkohistoria, 7, Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid, red. Oloph Bexell, 2003.

Basmaterialets tillgänglighet

av Markus Dahlberg

Som framgått har Sockenkyrkoprojektets medarbetare samlat in ett sovrat antal uppgifter om kyrkorna och deras närmiljö ur kartor, arkiv och befintlig litteratur, med primärt syfte att skapa möjligheter för att sätta in dem i ett historiskt, kulturgeografiskt och konstvetenskapligt sammanhang. Basmaterialet förvaras nu i ATA, Sveriges Kyrkans arkiv. Ramprojektets resultat presenteras landskapsvis i en serie rapporter, varav hittills tolv publicerats (fig. 1), samt genom det rikstäckande materialet i föreliggande rapport. I rapporterna analyseras basmaterialet i beskrivande och analyserande texter, illustrerade med ett rikt kartmaterial och med statistiska sammanställningar. Även om överblicken är projektets huvudsyfte utesluter det inte att basmaterialet genom sin enhetliga utformning och översiktlighet ger väsentlig information även om enskildheterna.

Inledningsvis konstaterades att motsvarigheten till Närkerapportens katalog saknas i de tryckta landskapsrapporterna. Trots detta har arbetet bedrivits efter samma riktlinjer. Den redigering av Byggnadsregistrets texter som gjordes för Närkerapportens katalog, är alltså möjlig för en stor del av landet. Däri ingår de uppgifter som Sockenkyrkoprojektet tagit fram beträffande församlingshistorik, befolkningstal, kyrkomiljön och kyrkans läge i landskapet. Sockenkyrkoprojektet kan också bidra med byggnads-historiska uppgifter, med fokus på planutvecklingen, för samtliga kända församlingskyrkor äldre än 1950. För flertalet av de befintliga kyrkorna finns också en schematisk planritning som förtydligar byggnadens kronologi och storlek.

Behovet av ökade kunskaper om det kyrkliga kulturarvet har under senare tid aktualiserats i olika sammanhang. I utredningen och regelverket för den nya kyrkoantikvariska ersättningen (se s. 28) betonas behovet av olika typer av inventeringar i den inledande fasen, för att få en översiktlig kunskap om kyrkobeståndet som underlag för planering av vård och underhåll. Nästan samtliga stift har också i sina ansökningar om kyrkoantikvarisk ersättning äskat och fått medel för inventeringar, såväl av kyrkobyggnader som av inventarier.

I Falköping bedrevs under 2002 i samarbete mellan berörda länsstyrelser, stift och Riksantikvarieämbetet en inventering av kontraktets samtliga kyrkor (Sjölund 2003). Syftet var dels att testa tillämpningen av Riksantikvarieämbetets projekt "Karakterisering och bedömning av kyrkor" (Schwanborg 2002), en metod att lyfta fram de egenskaper hos varje kyrka som är särskilt viktiga att ta hänsyn till vid bruk och förvaltning, dels att testa och utvärdera Bebyggelseregistret som regional registreringsapplikation.

K-Blogg | Kulturmiljösök | Kulturmiljöbild | Forsök

Riksantikvarieämbetet

BEBYGGELSEREGISTRET (BBR)

OM BBR SÖK LOGGA IN

Sök | Utökad sök | Sökhjälp | **Sammanfattning** | Per inventering | Startside

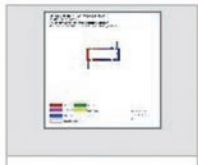
FALKÖPING VALTORP 9:1 - husnr 1

Byggnadspresentation	
Namn	VALTORPS KYRKA
Nybyggnadsår	1100 - 1249
Län	Västra Götaland
Kommun	Falköping
Landskap	Västergötland
Socken	Valtorp
Församling	Valtorps församling
Stift	Skara
Historiska funktioner	Konverterade byggnadsfunktioner - Kyrka - Kyrka - Salkyrka (ursprunglig); Konverterade byggnadsfunktioner - Kyrka - Kyrka - plantyp, enskeppig (ursprunglig)
Senare funktioner	2001 Konverterade byggnadsfunktioner - Kyrka - Kyrka - Salkyrka; Konverterade byggnadsfunktioner - Kyrka - Kyrka - plantyp, enskeppig 1997 Konverterade byggnadsfunktioner - Kyrka
Ägare	Svenska kyrkan

FALKÖPING VALTORP 9:1 - husnr 1

Byggnadspresentation	
Namn	VALTORPS KYRKA
Nybyggnadsår	1100 - 1249
Län	Västra Götaland
Kommun	Falköping
Landskap	Västergötland
Socken	Valtorp
Församling	Valtorps församling
Stift	Skara
Historiska funktioner	Konverterade byggnadsfunktioner - Kyrka - Kyrka - Salkyrka (ursprunglig); Konverterade byggnadsfunktioner - Kyrka - Kyrka - plantyp, enskeppig (ursprunglig)
Senare funktioner	2001 Konverterade byggnadsfunktioner - Kyrka - Kyrka - Salkyrka; Konverterade byggnadsfunktioner - Kyrka - Kyrka - plantyp, enskeppig 1997 Konverterade byggnadsfunktioner - Kyrka
Ägare	Svenska kyrkan

Byggnadsritningar

FALKÖPING VALTORP 9:1 - husnr 1 | Stäng fönster

Byggnad - Ritningar

BYGGNADSPÅN VALTORPS KYRKA
FALKÖPING VALTORP 9:1
Planen hämtad från Antikvarisk-topografiska registret och tolkad av Sockenkyrkorna - Kulturarv och bebyggelsehistoria

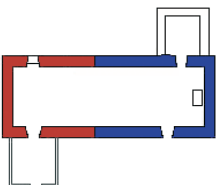

Fig. 15. Utdrag ur Bebyggelseregistret (www.bebyggelseregistret.raa.se). Information om Valtorps kyrka i Västergötland. Uppslaget visar delar av Sockenkyrkoprojektets basmaterial. Planritningen med färgmarkeringar för de olika byggnadsperioderna ger en grafisk framställning av kyrkans planutveckling. Under rubriken "anläggningshistorik" placeras Sockenkyrkoprojektets beskrivande texter, med bl.a. en kortfattad miljöbeskrivning och byggnadshistorik. Under de senaste åren har fältinventeringar skett i stiftens och/eller den regionala kulturmiljövårdens regi, vilket för många kyrkor gett en fylligare beskrivning och historik samt ett rikt fotomaterial i registret. Fältinventeringarna har utmynnat i en kulturhistorisk karaktäristik och bedömning (längst ned t.h.), som syftar till att uppmärksamma sådana värden som särskilt bör beaktas i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön.

K-Blogg | Kulturmiljösök | Kulturmiljöbild | Forsök

Riksantikvarieämbetet

BEBYGGELSEREGISTRET (BBR)

OM BBR SÖK LOGGA IN

| Sök | Utökad sök | Sökhjälp | Sammanfattning | Startside

Falköpings kn, Valtorp 9:1, VALTORPS KYRKA

Historik	Anläggningspresentation
Beskrivning	Län Västra Götaland
Värdering	Kommun Falköping
Lagskydd	Historisk kategori Religionsutövning - Kyrka - Kyrka med begravningsplats (ursprunglig)
Fotografier	Senare kategori 2001 Religionsutövning - Kyrka - Kyrka med begravningsplats
Planer	1999 Religionsutövning - Kyrka
Ritningar	
Dokument	
Består av/Ingår i	

Historik
FÖRSAMLING 1995 - VALTORP BEFOLKNINGSTAL - 1805: 331, 1900: 372, 1995: 241
FÖRSAMLINGSHISTORIK - Medeltida socken. LÅGE OCH OMGIVNING - Kyrkan ligger solitär i utkant av odlingsmarken på den skarpt profilerade åskant...

[Läs mer i eget fönster](#)

Falköpings kn, Valtorp 9:1, VALTORPS KYRKA | Stäng fönster

Anläggning — Historik

Anläggningshistorik

FÖRSAMLING 1995 - VALTORP

BEFOLKNINGSTAL - 1805: 331, 1900: 372, 1995: 241

FÖRSAMLINGSHISTORIK - Medeltida socken.

LÅGE OCH OMGIVNING - Kyrkan ligger solitär i utkant av odlingsmarken på den skarpt profilerade åskanten söder om Slafans och Pösans förening. Byn ligger lägre i dalgången. Nära kyrkan finns komministerbostad, skolhus samt lanthandel. Valtorp ingår i Falbygdens riksintresseområde. Socken är belägen mellan Falköping och Skövde.

RASERAD KYRKA / RUIN -

DEN BEFINTLIGA KYRKANS PLANUTVECKLING - Den murade kyrkan består av rektangulärt långhus, sakristia i norr samt vapenhus i söder. Av den romanska absidkyrka som avbildats i Peringskiölds Monumenta återstår ännu större delen av långhuset. Vapenhuset framför medeltidskyrkans ursprungliga sydvästportal är av okänd datering - vapenhus av trä finns dock återgiven i Monumenta. Salkyrkans nuvarande planform är resultat av en ombyggnad 1722 (stötfogar påträffade vid putsavknackning 1983). Sakristian därefter vid okänd tidpunkt tillbyggd.

EXTERIÖR OCH INTERIÖR - Kyrkans resliga murstomme är ut- och invändigt vitputsad och genombrutts av små, rektangulära fönsteröppningar. Ombyggnaden 1722 är daterad med smidesiffror i korpartiets östmur samt initialerna A. P. W, vilket står för greve Axel Per Wrangel på Vrangelsholm, som spelat en väsentlig roll för kyrkans förändring och försköning. Ingångar via vapenhuset samt direkt till korpartiet i sydost. Välbevarad och homogen 1700-talsinteriör. Kyrkorummet täcks av ett platt trätak, med dekorativt måleri från tiden för kyrkans ombyggnad eller strax därefter, samt en figurativ plafondmålning över korpartiet från 1829. Predikstol och altarpuppats från 1703 respektive 1754, skänkta av de adliga släkterna Wrangel och Reuterörona. Sentida restaureringar har i mindre grad inverkat på kyrkans karaktär. Vid restaureringen 1926-27 efter förslag av arkitekt Axel Forssén, påträffades det medeltida dopfuntsfundamentet i långhusets mittaxel. Fundamentet uppställdes framför den medeltida, delvis igenmurade nordportalen och ny dopfont förvärvades.

Uppgifterna är sammanställda av Riksantikvarieämbetet, Byggnadsregistret 1995 / Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria 2002.

Falköpings kn, Valtorp 9:1, VALTORPS KYRKA | Stäng fönster

Anläggning — Värdering

Inventeringsnamn	Inventering av kyrkor i Falköpings kn, 2001-2002, Västra Götalands län, Skara stift
Inventeringsdatum	2001-05-09
Inventerad av	Skara stift, Cathrine Sjölund
Värderingsdatum	2002-05-07

Motivering

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK OCH BEDÖMNING

VALTORPS medeltida KYRKA ligger på en höjd i utkanten av Valtorps by. På kyrkogården finns klockstapel, ekonomibyggnad och stegbod som är värdefulla för kyrkogårdens karaktär. Kyrkans exteriör representerar de små medeltida sockenkyrkor som byggdes om- och till på 1700-talet på grund av ändrade behov och stilideal. Även interiören präglas främst av 1700-talet genom den planform kyrkan fick vid ombyggnaden samt takmålningar, altarpuppats, predikstol, dopängel och epitafium. Kyrkans bänkar, läktarbröst, altarring och gravhällar i kyrkorummets golv visar olika tidsskikt i kyrkans historia.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan är ett välbevarat byggnadsverk från medeltiden och hör till ett nationellt omistligt kulturarv. Det medeltida murverket utgör ett omistligt historiskt dokument
- kyrkan representerar de små medeltida sockenkyrkor som byggdes om- och till på 1700-talet på grund av ändrade behov och stilideal
- kyrkan är en av få kyrkor i kontraktet som bevarar ett vapenhus i trä på söderfasaden
- interiörens sammanhållna prägel av 1700-tal
- interiörens känsla av autenticitet och patina som bl.a. förmedlas genom äldre inredning från 1700-tal och 1800-tal samt att det oregelbundna murverket framträder i putsen
- medeltida dopfuntsfundament
- kyrkogårdens grusgångar, stenmur, stiglucka, smidesgrindar, klockstapel, ekonomibyggnad och stegbod

Även Sockenkyrkoprojektet deltog i samarbetsprojektet och ställde basmaterial om de aktuella kyrkorna till Bebyggelseregistrets förfogande, i form av texter av den art som finns i Närkerapportens katalog. Informationen i Bebyggelseregistret innehåller alltså för kyrkorna i Falköpings kontrakt såväl basuppgifter från Riksantikvarieämbetet och Sockenkyrkoprojektet, som uppgifter från en fältinventering och karakterisering i regional regi (fig. 15). Sockenkyrkoprojektet har för närvarande levererat ett liknande material för landskapen Bohuslän, Halland, Jämtland, Härjedalen, Dalsland och Östergötland. Fältinventeringar och karakteriseringar har under de senaste åren bedrivits i flertalet av stiftet.

Detta samarbete kring informationen om de lagskyddade kyrkorna, med Bebyggelseregistret som gemensam plattform, ger sammantaget för enskilda kyrkor ett väsentligt förbättrat kunskapsläge. Eftersom det är Sockenkyrkoprojektets ambition att allt insamlat och bearbetat material ska komma till användning och nå ut så brett som möjligt är det naturligtvis önskvärt att fortsätta samarbetet. En fortsatt redigering av Sockenkyrkoprojektets basmaterial för de offentliga registren kräver samverkan med andra intressenter. Genom satsningen på sysselsättningsåtgärder inom kultursektorn åren 2006–2008, s.k. Access-tjänster, pågår för närvarande vid Riksantikvarieämbetet ett arbete med att lägga in delar av Sockenkyrkoprojektets basmaterial i Bebyggelseregistret. Framför allt prioriteras de i flera sammanhang efterfrågade planritningarna.

Källor och litteratur

Riksantikvarieämbetet

Bebyggelseregistret – kulturhistorisk bebyggelseinformation. Internetadress: www.bebyggelseregistret.raa.se

Schwanborg, Ingrid: *Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor. En handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan*, RAÄ, 2002.

Sjölund, Cathrine: *Inventering av kyrkorna i Falköpings kontrakt. Ett pilotprojekt*, Länsstyrelsen Västra Götaland, 2003.

DEL II

Kyrkan i landskapet

Kyrkan i landskapet

av Ulf Sporrang

Om landskapsbegreppet

I Sockenkyrkoprojektet har landets kyrkobyggnader bearbetats landskapsvis. Det finns många skäl att välja just landskapen som redovisningsområde, främst därför att landskapsgränserna ännu i dag utgör ganska tydliga kulturella skiljemärken mellan landets olika regioner. Landskapsgränserna saknar visserligen numera nästan helt administrativ betydelse men de har varit historiskt stabila och de är ofta ännu levande i människors föreställningsvärld, man presenterar sig ofta efter landskapstillhörighet.

Ordet landskap har ju emellertid också en annan innebörd. Det utgör en samlad beteckning på den omgivning som finns runt om oss såväl i fysisk som immateriell mening. I den fysiska betydelsen kan landskap definieras genom såväl fysiskgeografiska som kulturella fenomen. I denna mening kan man närmast tala om ett landområde (panorama, sceneri) som kan upplevas på jordytan från en viss given utsiktspunkt, eller annorlunda uttryckt, summan av alla detaljer – materiella som immateriella – som påverkar våra sinnen och som tillsammans ger själva landskapsupplevelsen. Landskapet inrymmer i sig också en tidsdimension, landskapet har en historia. Detta innebär att landskap inte kan uppfattas som statiska. Olika rörelser och processer, ofta över lång tidrymd, måste därför också länkas till landskapsbegreppet, som alltså omfattar såväl påtagliga fysiskgeografiska som kulturella fenomen, liksom också de rörelser och förändringsprocesser som efter hand kan iakttas.

Landskap har således också med upplevelser att göra, inte sällan med estetisk anknytning. Man skulle kunna tala om ett inre och ett yttre landskap. Mellan det fysiska, påtagliga och den inre upplevelsen finns naturligtvis en koppling som gör att landskapet upplevs olika från individ till individ. Läger vi därtill tidsdimensionen blir variationerna i upplevelsorna än större beroende bl.a. på var i landet vi befinner oss. Allmänt kan sägas att ju mer vi känner till om landskapets innehåll och utveckling desto rikare blir vår upplevelse i landskapsrummet i varje särskilt fall. Genom kunskapsinhämtande ”läser” vi landskapets innehåll allt säkrare, något som naturligtvis äger stor relevans till exempel i ett restaurerings- eller bevarandeperspektiv.

Vad man således i detta sammanhang vill understryka är att ordet landskap står för ett slags helhetsbegrepp. Det innehåller såväl en tidsdimension som en rumsdimension – ett historiskt respektive geografiskt perspektiv – som tillsammans skapar en slags miljömässig helhet. Kyrkorna och deras omgivningar är naturligtvis en viktig del av denna helhet, något som

Fig. 16. Kyrkogårdsbesökare vid Björlanda kyrka i Bohuslän. Runtom i landet bär kyrkogårdarna med sina välvårdade gravar och planteringar vittnesbörd om vilken betydelse de har för bygden. Besöket på kyrkogården är så mycket mer än omsorgen om de anhörigas gravar. Det stärker också de kollektiva minnen som lagrats på platsen genom generationer och skapar en delaktighet i socknens historia. Även den tillfällige besökaren kan här få en inblick i denna historia genom monument och inskriptioner som ofta är utformade på ett för bygden specifikt sätt. Det mångkulturella samhället gör sig också påmint genom inlån av nya estetiska praktiker i gravbruket. Fotografier, maträtter, minnesföremål och dylikt kan i dag förekomma på gravarna. I städerna har kyrkogårdarna blivit viktiga oaser i det urbana bruset. Oavsett om besöket sker på en lands- eller stadskyrkogård ger det tillfälle till stillhet, vila och kontemplation. Foto Håkan Berg 1999.

motiverar att vi ger ett lite bredare perspektiv på kyrkobeståndets framväxt i de kommande beskrivningarna. Vi vill så långt möjligt kartlägga de faktorer som i olika avseende påverkat landskapet och miljön runt kyrkorna på olika sätt. Hur förändringar kommer till stånd är naturligtvis beroende av vilka aktörerna är, vilken makt och vilket inflytande de har samt vilka idéer och mål de satt upp. Kanske kan man tala om olika ideologiska förhållningssätt med påverkan på och återkopplingar i landskapet, som därmed kan ses som en spegling av varjehanda värderingar och handlingsnormer. Landskapet och dess innehåll kan och bör tolkas med dessa utgångspunkter. Genom att koppla in den geografiska landskapsforskningen i studiet av sockenkyrkorna vill vi sålunda uppmärksamma och så långt möjligt tolka den miljö som omger dessa byggnader. Få byggnadsverk i vårt land ger en sådan karaktär åt det bebyggda landskapet som kyrkorna. Ofta kan man omedelbart utläsa de miljömässiga sambanden med omgivande landskap och bebyggelse genom det byggnadsmaterial man valt vid kyrkornas uppförande. Många gånger representerar också kyrkorna de byggnadstraditioner som utvecklats i respektive region. De kan betraktas som regionens byggnadstekniska arkiv.

Till sockenkyrkorna finns vanligen en begravningsplats, i åtskilliga fall manifesterad genom bogårdsmur och stigluckor. Vidare ingår i miljöerna en uppsättning byggnader som på ett eller annat sätt anknyter till socknens centrum. Det gäller i första hand bostäder till kyrkans tjänare samt byggnader som har anknytning till begravningsritualerna jämte lokaler för magasinering. Förhållandena varierar rätt mycket över landet, men oftast finner man också byggnader i närheten av kyrkan som är, eller har varit, avsedda för skola och äldreomsorg. Inte sällan möter man dessutom lokaler som samtidigt har fungerat som samlingsplats för socknens inbyggare, också i mera profana sammanhang, som t.ex. sockenstugorna. I nutid har oftast dessa byggnader fått nya användningsområden, särskilt ute på landsbygden. Det är inte ovanligt att de moderna kyrkomiljöerna kompletterats med hembygdsgårdar och någon gång också festplatser (se vidare s. 117–118).

Kyrkplatserna utgjorde alltså ett slags centra i det preindustriella sam-

Fig. 17. Dop i Bergums kyrka i Västergötland. De kyrkliga sederna och högtiderna är viktiga traditionsbärare som ger delaktighet och gemenskap i bygden. Förutom den religiösa betydelsen av dop, konfirmation, nattvard och jordfästning stärker också den fysiska närvaron och ritualen banden mellan människorna och sockenkyrkan. Kyrkans lokaler är även samlingsrum för andra aktiviteter. Den stora folkrörelse som körverksamheten är i vårt land bedrivs exempelvis i stor utsträckning i kyrkans regi. Foto Håkan Berg 1999.

hället, en funktion som i dag vanligtvis har gått förlorad i och med att jordebokssocknarna försvann med 1952 års kommunreform. I det fall kyrkan inte dessförinnan hade omgivits av den nya tidens urbana attribut i form av industrier, kommunikationsanläggningar etc. för dessa gamla sockencentra på åtskilliga håll numera en tynande tillvaro – de har fallit i en slags törnrosaslummer. Förhållandena varierar emellertid rätt kraftigt över landet. Inte minst på många håll i Norrland har sockencentrum ännu flera samhällliga funktioner och uppfattas därför som levande. En sak har alla dessa platser emellertid gemensamt, kyrkogården vid kyrkan är fortfarande socknens begravningsplats ute på landsbygden.

Just i detta speciella avseende lever alltså sockenbegreppet och anknytningen till socknens kyrka och begravningsplats är alltså stark hos befolkningen. Här döps man, gifter sig och begravs (fig. 16–18). Kontakten med generationerna bakåt får man via familjegraven. På de allra flesta håll hålls kyrkor, gravar och kyrkogård i ett föredömligt skick. Ett syfte med Sockenkyrkoprojektet är sålunda att uppmärksamma de miljömässiga kvaliteter som finns runt våra kyrkobyggnader. Här finns alltså kollektiva anknytningar mellan bygd och kyrka men här finns också många band som har stort värde för enskilda människor. Huruvida dessa relationer kommer att ändras i och med att kyrka/stat-reformen nu är genomförd är svårt att säga men hittills tyder mycket på att kyrkplatsen kommer att behålla sin betydelse som identitetsskapare i bygden, ett förhållande som de flesta människor vill bevara för framtiden.

I de större städerna kan man dessutom under senare tid allt tydligare märka en lite annorlunda trend. Kyrkogårdarna är inte längre aktivt använda begravningsplatser, utom i undantagsfall. I stället anläggs begravningsplatserna vanligtvis utanför bebyggt område. I Stockholm förbjöds gravläggning på stadens kyrkogårdar i princip redan under 1700-talet men undantag medges ännu i dag. I större städer försvagas därmed sambandet alltmer med generationerna bakåt i tiden. Exempelvis i Stockholm var år 2002 inte mindre än 30 % av gravbeståndet vanvårdat, eller om man så vill, hade fallit i glömska (Ekot i Sveriges Radio 12/7 –02).

Sammanfattningsvis, i den kommande beskrivningen av kyrkorna i land-

skapet utgår vi från den geografiska definitionen av begreppet landskap, vilken i det följande i första hand tar fasta på landskapets naturgeografi och kulturella traditioner. Som förklaringsbakgrund till hur landskapet är organiserat tar vi också ofta utgångspunkten i det historiska perspektivet. Dessa förhållanden har varierat över landet – ett regionalt perspektiv utvecklar sig.

Geografi och naturlandskap

Den beskrivning som närmast följer har sålunda till syfte att sätta in kyrkobyggandet i vårt land i ett regionalt utvecklingsperspektiv. För att förstå kyrkornas tillkomsthistoria, utformning och geografiska spridning kan det vara lämpligt att utgå från ett slags resurstänkande. Vilka förutsättningar har funnits för kolonisation av landets olika bygder? Vid vilken tidpunkt har kolonisationen skett? Vi inskränker oss av naturliga skäl till den del av bebyggelsehistorien som kan hänföras till kristen tid, alltså från ca år 1000 och framåt. I enlighet med Sockenkyrkoprojektets ambition och målsättning diskuteras i föreliggande sammanhang endast den landyta som omfattas av Sveriges nuvarande gränser.

Det svenska naturlandskapet har några drag som är tämligen unika. I första hand gäller det berggrunden som till övervägande del består av de relativt sura bergarterna granit och gnejs samt det faktum att landytan täcktes av inlandsis till för ungefär 10 000 år sedan. Landskapets topografiska utformning har i vårt land i mångt och mycket i sina detaljer formats genom inlandsisens verksamhet, t.ex. i form av åsar och drumliner, som ofta utgör platser för vägdragning och bebyggelse men också för kyrkornas placering i landskapet. Dessutom har landet varit nerpressat under det kilometertjocka

Fig. 18. Allhelgonahelg på Lundby gamla kyrkogård på Hisingen i Göteborg. Ljuständningsseden lär ha förts till Sverige av italienska arbetare på Gustavsbergs porslinsfabrik utanför Stockholm i början av 1900-talet. Den så kallade gravsmyckningsdagen blev snabbt en stark tradition i hela landet. Det är under allhelgonahelgen vi minns våra döda och begrundar vår egen bortgång. Överallt på begravningsplatserna tänds ljus och på många håll ordnas andakter med stilla musik och körsång. Genom kyrkogårdarnas ofta väl exponerade lägen blir mångfalden av ljus som tänds i novembermörkret en överväldigande syn även för den avlägsne betraktaren. Foto Håkan Berg 1999.

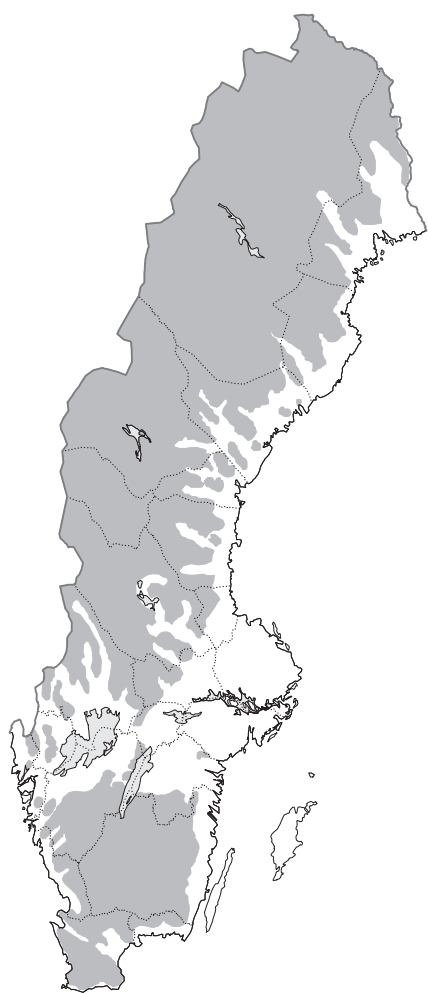

Fig. 19. Klimatet, berggrunden och det lösa jordtäcknet bestämde en gång i tiden hur landet koloniserades. Högsta kustlinjen (HK) – den linje där vattnet stod som högst under och efter istiden – är den viktigaste skiljegränsen för odlingsbetingelser. HK ligger som högst i Ångermanland, mer än 300 meter över havet, och lägst i sydligaste Sverige, ca 20 meter. Ovanför HK är jorden osvallad och blockrik. I vattenlinjen, vid och under HK, är moränen ofta omlagrad av vågor. Sand och grus som svallades ut finns i dag på sluttningarna nedanför. Under vattnet avsattes lera och silt på de djupast belägna bottarna. Genom landhöjningen torrlades bottarna och formade i många områden plana lerslätter. De finkorniga jordarterna har hög vattenhållande förmåga och innehåller rikligt med näringsämnen. De utnyttjas därför i stor utsträckning som jordbruksmark. Landets befolkning är koncentrerad till trakter under HK. Över HK förekommer emellertid här och var finkorniga moränlager som är lättodlade och har brukats under lång tid, t.ex. i Småland och Jämtland.

istäcket och håller alltjämt på att höja sig ur havet, något som hela tiden påverkar strandkonturen – i varje fall utefter Norrlands och Svealands kuster. En bebyggelsehistoriskt intressant detalj är den linje i terrängen som markerar var havet stod strax efter nedisningen – högsta kustlinjen – vilken vanligtvis ligger mellan 100 och 250 meter över nuvarande havsnivå, högst i mellersta Norrland (fig. 19). Med några få speciella undantag befinner sig landets odlingsbygder under denna nivå. Över högsta kustlinjen möter vi en mera omfattande bebyggelse framför allt på Sydsvenska höglandet och i Storsjöbygden i Jämtland.

Den mest iögonfallande effekten av landisens verksamhet är emellertid jordartsbildningen. Den sura och vanligtvis svårvittrade berggrunden ger oftast upphov till morän, som stundtals är blockrik och med rika inslag av grus och sand. På sina håll, som just på Sydsvenska höglandet, kan dessa sandiga jordar ha en omfattning som medgivit odlingsmöjligheter. De geologiska förhållandena medför således att uppodlingsgraden i Sverige är låg, bara omkring 7–8 % av landytan, men stora variationer förekommer. Desto mer lämpar sig marken för skogsväxt, i huvudsak barrträd. I den sydligaste delen av landet finns emellertid naturliga förutsättningar för lövskog. Sammantaget är över 55 % av landets yta täckt med produktiv skog medan 35 % består av svårföryngrad skog, impediment, myrar, sjöar och vattendrag. Endast ett par procent av landytan täcks av bebyggelse. I storstads-läna kan andelen dock vara betydligt större – upp till 15 %.

På några ställen, särskilt i söder, har emellertid berggrunden en annan karaktär. Den består av kalk och är lätteroderad (fig. 20). Jordtäcknet består i dylika fall av moränlera och det är just här som vi möter landets äldsta odlingsbygder och följaktligen också de äldsta kyrkobyggnaderna (fig. 23). Lucker, fertil moränlera eller moig morän finns också över högsta kustlinjen på några ställen, t.ex. i Falbygden och Storsjöområdet, vilket även där resulterat i goda odlingsbetingelser och en tidig kolonisation. Landhöjningens effekter har medfört att vi har odlingsvärda jordar utefter kusterna, särskilt i norra Götaland samt i Svealand och i Norrland jämte ett lågt liggande stråk mellan Stockholm och Göteborg. Sedimenterat material som funnits på den forna havsbotten har på så sätt kommit i dagen och uppträder i dag som styva leror. Det sagda innebär att den nivå till vilket havet nådde i landskapet efter nedisningen – högsta kustlinjen – utgör en viktig skiljegräns i landskapet mellan grov morän och finare sediment – en gräns som naturligtvis haft stor kolonisationshistorisk betydelse – landskapet över högsta kustlinjen har i allmänhet bebyggts först under medeltiden eller senare.

Om vi ser till den svenska landytan i sin helhet i början av medeltiden har vi alltså odlingsområden där vi har kalkberggrund, runt kusterna samt i trakter som ligger under högsta kustlinjen, särskilt i ett stråk tvärs över landet mellan Göteborg och Stockholm. Detta hindrar emellertid inte att bebyggelse sedan länge också funnits över högsta kustlinjen, särskilt där jordtäcknet består av moränlera eller sjösediment. De senare har uppstått i vissa lägen då inlandsisen drog sig tillbaka från djupare dalgångar och sedimentbäcken med bildandet av isdämda sjöar som följd. Sådana områden återfinns vi framför allt på Sydsvenska höglandet och är förklaringen till att Småland uppvisar ett omfattande odlingslandskap och gamla kulturbygder över högsta kustlinjen.

Denna naturgeografiska beskrivning kan ligga till grund för hur socknarna och sockenkyrkorna utvecklats. De bästa förutsättningarna ger helt naturligt den tidigaste kolonisationen. Där finner vi de äldsta kyrkorna och de till ytan minsta kyrksöknarna (fig. 27). Utformningen av de små socknarna representerar ett tidigt planeringsskede kyrkoadministrativt sett.

Det regionalt differentierade kyrkolandskapet

Vi skall här ta upp den regionala aspekten på kyrkornas fördelning över landet, vilket har blivit möjligt genom projektets omfattande kartläggning av landets ca 2 600 församlingskyrkor och dess föregångare. För första gången har vi fått möjlighet att i ett sammanhang undersöka hur alla dessa byggnader gestaltats och förändrats. Hur ser åldersstrukturen ut när det gäller det nuvarande beståndet av kyrkobyggnader? Hur har man gått till väga för att ge dessa byggnader sin arkitektoniska utformning? Vilka sedvanor har funnits när det gäller att hävda kyrkogårdarna och komplettera kyrkomiljöerna med ett byggnadsbestånd avsett för socknens mera vardagliga verksamhet? Det visar sig som redan antytt att det svenska sockenkyrkobeståndet skiljer sig åt avsevärt område för område vad beträffar byggnadernas ursprungliga ålder och successiva tillbyggnad, storlek och arkitektoniska utformning men också när det gäller kyrkans fysiska inplacering i den byggda miljön.

De stora kyrkobyggnadsepokerna i vårt land hänför sig av rätt naturliga skäl i första hand till medeltiden då landet kristnades. Men också till perioden 1760–1880, då invånarantalet i landet ökade kraftigt (fig. 22). I någon mån kan vi också räkna efterkrigstidens kyrkobyggnande runt våra större städer och tätorter som en sådan expansiv fas, som emellertid inte behandlas inom ramen för Sockenkyrkoprojektet. Genom projektet har man alltså för första gången fått en sammanställning rörande landets samtliga sockenkyrkor vad bland annat avser tillkomsttid och omgivande miljö. Med hjälp av denna inventering har vi således fått möjligheten att i kartform presentera vilken tid det aktuella svenska kyrkobeståndet representerar, från medeltiden fram till 1950 (fig. 23). Det är denna karta som ligger till grund för några reflexioner som här följer.

Kartan uppvisar många intressanta drag, som, förutom olika naturgivna förutsättningar, i en hel del fall hänger samman med demografiska, sociala, kulturella och ekonomiska olikheter mellan olika delar av vårt land men också med samhällets förändringar på olika sätt och i olika takt runt om i Sverige under den långa tid som projektet behandlar. Låt oss därför först beröra några studier som uppmärksammat några av de tydliga, regionala skillnader som tycks finna sina paralleller i de aktuella undersökningarna av sockenkyrkorna.

Nord och syd, öst och väst

Vi kan utgå från Gustav Sundbärgs demografiska indelning av Sverige i tre regioner, nämligen Östsverige, Västsverige och Nordsverige. Östsverige upptas av Mälardalen, Östergötland samt delar av södra Norrland. Örebro län intar en mellanställning mellan öst och väst. Västsverige omfattar en stor del av landet från Värmland och Dalarna i norr till Skåne i söder. Småland och Öland tillhör också denna västliga region. Det egentliga Norrland placerar Sundbärg norr om Indalsälven. Vad som i första hand är intressant för Sockenkyrkoprojektets del är kanske den gräns som tycks föreligga mellan östra och västra Sverige och som kan återfinnas i en mängd olika sammanhang. Ja, skillnaderna mellan öst och väst är så pass påfallande att man kan tala om en kulturgräns genom södra delen av vårt land – allmänt kallad Flodströmslinjen. Man kan i vissa avseenden till och med betrakta de båda landsändarna som varandras motsatser. Sockenkyrkoprojektet kan nu bidra med ytterligare aspekter på dessa regionala skillnader.

Senare tiders bebyggelsehistoriska forskning har justerat Sundbärgs

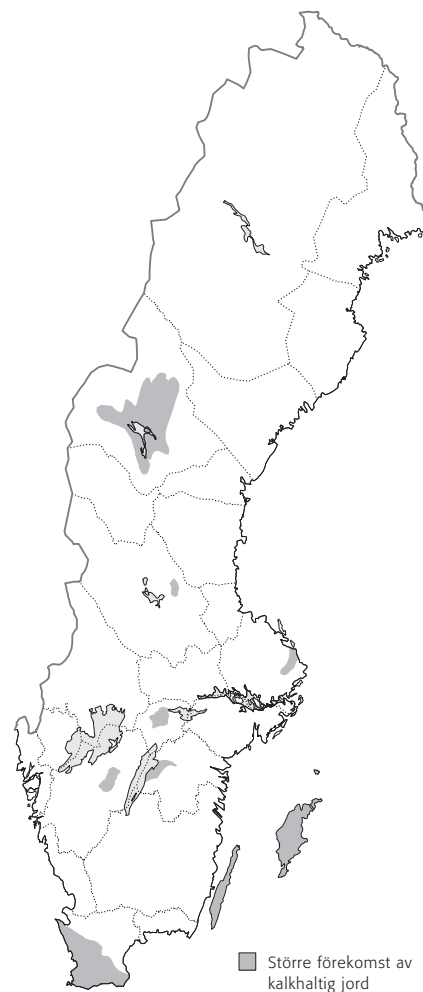

Fig. 20. Förekomst av kalkhaltig jord som härrör från kalksten och skiffer, vilka avlagrats i havet under de geologiska perioderna Kambrium, Ordovicium och Silur för ca 500 miljoner år sedan. På de flesta håll i landet är dessa sedimentära bergarter bort-eroderade men i vissa områden har de legat skyddade från erosion och där finns rester bevarade. Genom inlandsisens inverkan har de malts ner till en finkornig, lerhaltig och näringsrik morän, som är grunden för landets bästa jordar med lång odlingshistoria.

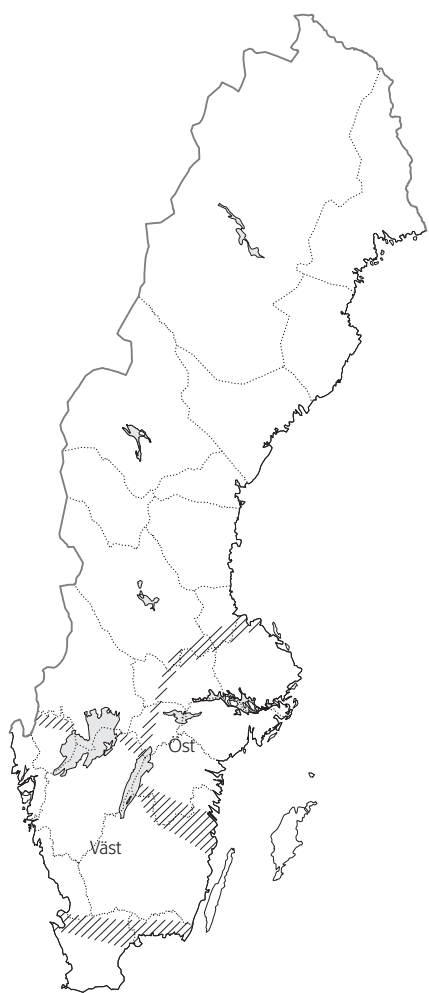

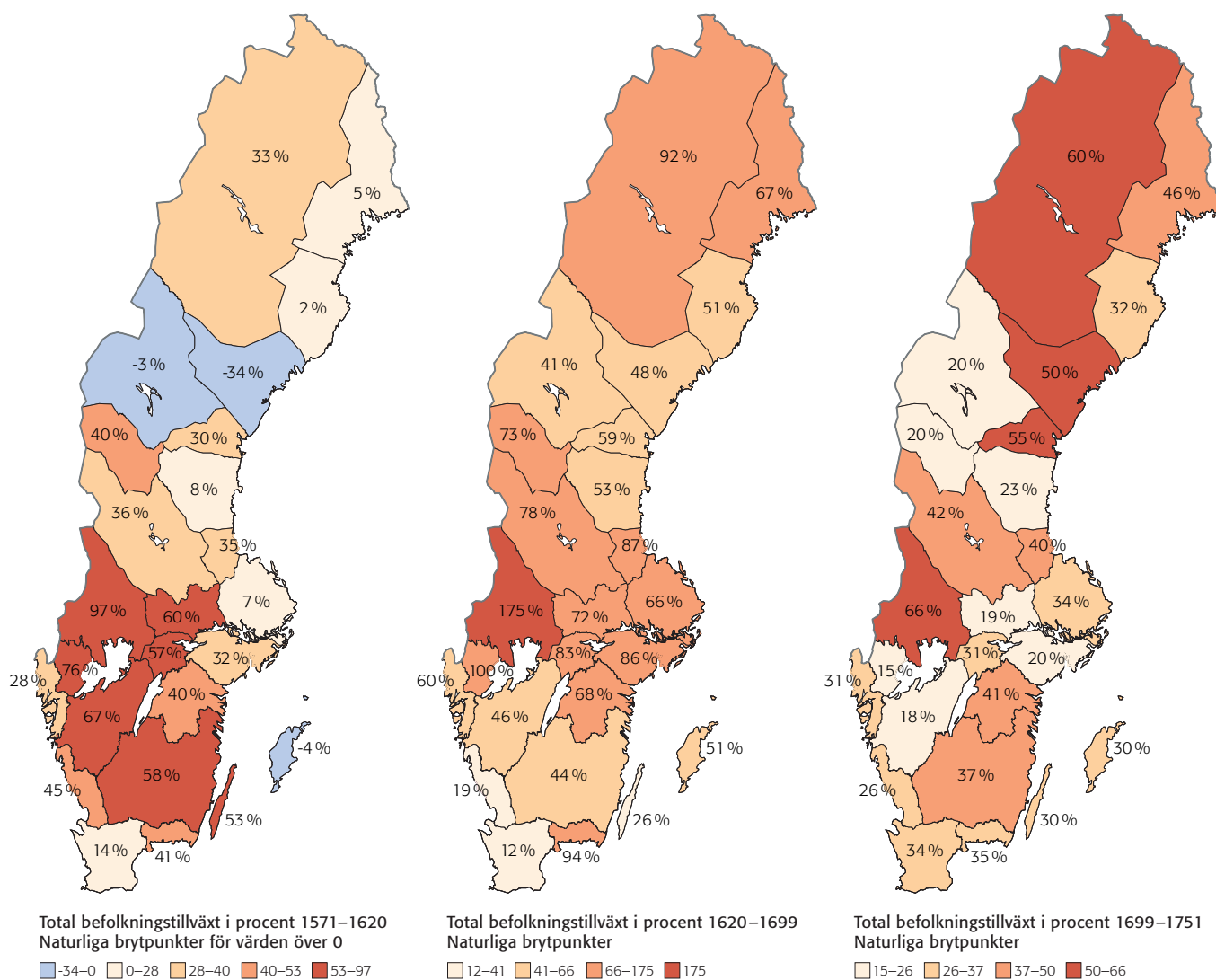
Fig. 21. Kartan visar historikern Christer Winbergs vidareutveckling av den demografiska indelningen av landet i Västsverige, Östsverige och Norrland som först demografen Gustav Sundbärg och statistikern Isidor Flodström observerade och beskrev. Inom den bebyggelsehistoriska forskningen justerades denna första gränsdragning så att Öland kom att räknas till Östsverige och Skåne kom att bilda en egen region. Winberg tillförde ytterligare demografiska och sociala faktorer, vilka underströk kulturskillnaderna mellan Öst- och Västsverige. Efter Winberg 2000.

gränsdragning på så sätt att Öland tillhör den östliga sfären medan Skåne i allmänhet betraktas som en egen region. Sundbärgs syfte var att genomföra en statistisk-historisk undersökning kopplad till den s.k. Emigrationsutredningen. Han ville finna strukturerna och orsakerna bakom de kraftiga utflyttningarna från delar av Sverige under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. I korthet kan man säga att Västsverige i mycket högre grad drabbades av utflyttningsvågorna än Östsverige. Den västra delen av landet hade också flest återflyttare. Västsverige uppvisade alltså en större rörelsebenägenhet, något som kan förklaras dels med demografiska skillnader gentemot öst, dels också genom andra sociala faktorer. Historikern Christer Winberg har utvecklat och sammanställt en rad faktorer som från ett västsvenskt perspektiv kartlägger skillnader mellan de båda riksdelarna genom ytterligare andra demografiska faktorer (fig. 21).

En sådan demografisk faktor utgör befolkningstillväxten som efter 1750 varit starkare i väst än i öst, en olikhet som utjämnats först i modern tid (fig. 22). En orsak till detta förhållande är att äktenskapet under denna tid haft en starkare ställning i Västsverige, vilket bl.a. manifesterats genom en högre inomäktenskaplig fruktsamhet i väst medan ett motsatt förhållande rått i öst där den utomäktenskapliga fruktsamheten alltså varit högre under förindustriell tid, även på landsbygden. Andra befolkningsgeografiska frågor kan anföras. En intressant iakttagelse gäller till exempel troheten mot födelseorten. Fler personer kvarstannar i födelsetrakten i väst än i öst.

Västsverige har i modern tid betraktats som mera borgerligt-liberalt än Östsverige – ett fenomen som var mycket tydligt under största delen av 1900-talet. Kyrkan har också haft ett starkare grepp om själarna i Västsverige jämfört med förhållandena i öst. Till delar kan detta förklaras genom den inomkyrkliga väckelserörelse som utvecklades i väst under första hälften av 1800-talet. I öst fick däremot de frikyrkliga rörelserna relativt stora framgångar under 1800-talets senare del. Dessa förhållanden har ändrats i modern tid men länge återspeglades dessa skillnader också i det politiska livet med en klar övervikt för liberalt/frisinnade väljare i väst. I flera delar av Syd- och Västsverige är detta drag ännu skönjbart, inte minst i Småland.

Det finns emellertid skillnader mellan öst och väst som är av betydligt äldre datum än de flesta exemplen ovan. I östra Sverige har man sedan mitten av medeltiden värderat jord efter byamål, vilket innebär att man genomfört en jordvärdering i exakta mått som varit såväl storleks- som i många fall bonitetsrelaterade. I Västsverige däremot har man relaterat jordinnehavet till begrepp som gårdsstorlek och hemmanstal. Denna skillnad har sannolikt sina rötter i Östsveriges feodalisering under medeltiden. Man införde där förstfödslorätt, jordaskiften (solskifte) och en exakt jordvärdering som mycket skiljer sig från ett "friare" och troligen äldre system i väst. En feodal överklass fanns i båda landsdelarna men den fick ett starkare uttryck i relation till underlydande gårdar och torp i Östsverige. I Västsverige rådde ett mera personligt och fast förhållande mellan bönderna och deras underlydande. Avståndet mellan bönder och godsägare till de egendomslösa var större i öst, ett förhållande som stått sig över tiderna. I väst däremot förändrades maktrelationerna successivt, bl.a. genom att s.k. frälseköp blev möjliga redan under 1600-talet och framåt, Västsverige blev Bondesverige med ett friare förhållande till jordinnehavet. Ingen förstfödslorätt infördes formellt. Utvecklingen i öst följde inte denna trend, tvärtom, här behöll man förstfödslorätten och här fördjupades klyftorna mellan jordägare och jordlösa i och med statsystemets införande. Sannolikt har principen med förstfödslorätt, med syftet att hålla gårdarna odelade, också bidragit till en lägre ökningstakt i befolkningstalen i öst jämfört med väst.

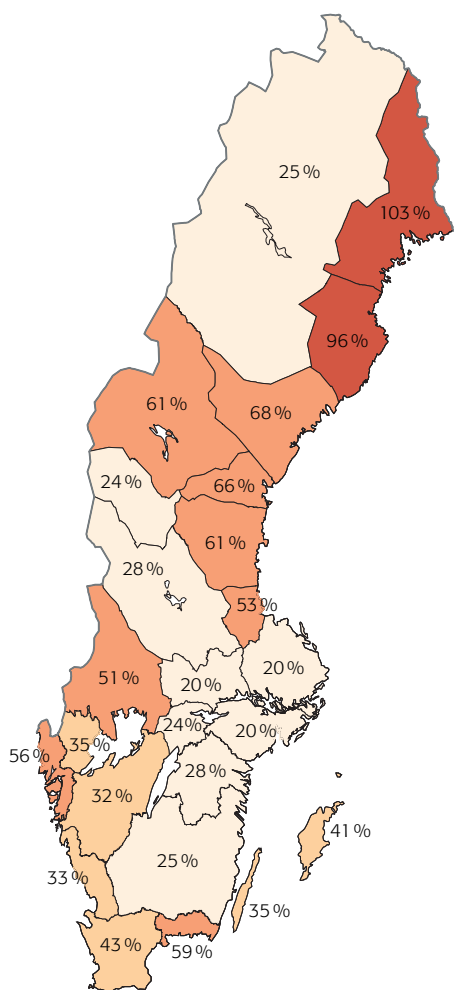

Skillnader i jordäggande och jordinnehav kan också vara intressant att belysa ur ett annat perspektiv. Landet genomgick två stora jordreformer under 1700- och 1800-talen, nämligen storskifte och laga skifte. Särskilt laga skiftet kan vara intressant i sammanhanget eftersom just denna skiftesreform till stora delar sprängde landsbygdens byar. Det kom därigenom att påverka en rumslig situation där sockenkyrkorna var inblandade. Särskilt Sydsverige och Västsverige uppvisar en tidig acceptans när det gäller reformen. Här finner vi generellt också de mest radikala effekterna av skiftet – just dessa områden har till exempel flest utflyttade gårdar i samband med skiftets genomförande. Sambandet mellan jordreformen och effekten på kyrkobyggandet är inte utrett men det har antagits att böndernas bestyr med skiftesverksamheten ledde till ett sämre underhåll av kyrkobyggnaderna under de mest intensiva perioderna, kanske också till att nya kyrkobyggnader fick vänta på att bli uppförda.

Också när det gäller de medeltida städernas utveckling har man funnit motsvarande regionala olikheter. Städerna i öst har tillkommit under en koncentrerad period (främst 1200-talet) och utvecklades därefter på ett tämligen ensartat sätt. Uppenbart har en dirigerande hand funnits i planeringen av dessa städer. I väst däremot har de äldre städerna en lång tillkomsttid och en betydligt friare utveckling. Lokaliseringen kunde till exempel ändras från tid till annan, något som inte skedde i öst. Västsveriges

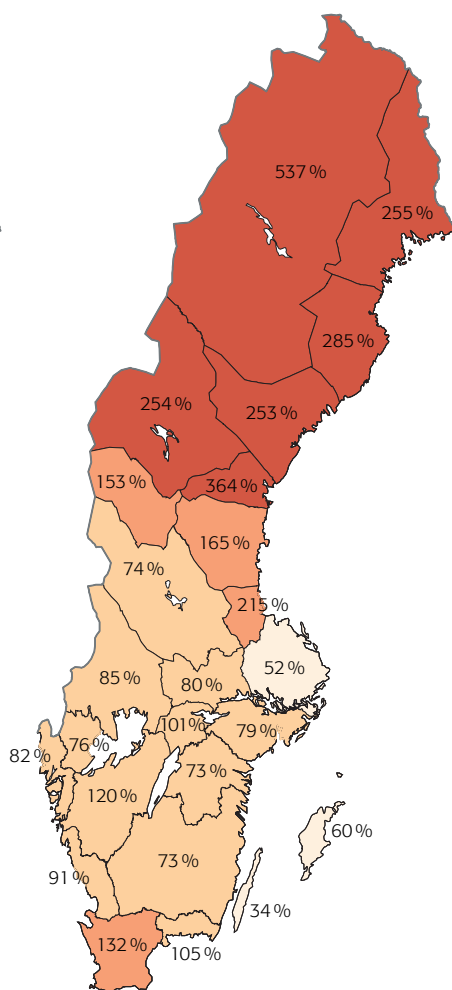
Fig. 22 a–f. Total befolkningstillväxt i procent i intervallen 1571–1620, 1620–1699, 1699–1751, 1751–1805, 1805–1900, 1900–1995. Stockholms församlingar är exkluderade. Befolkningstalen före 1751 är endast ungefärliga. Underlag Palm 2000 samt Sockenkyrkoprojektets befolkningstal för församlingarna år 1805, 1900 och 1995.

Klassindelningen är naturliga brytpunkter, vilket innebär att socknar med sinsemellan liten areell skillnad är förda till samma grupp. Variationen inom varje klass är således liten, medan nästa klass bildas då en större förändring i storlek uppträder i materialet.

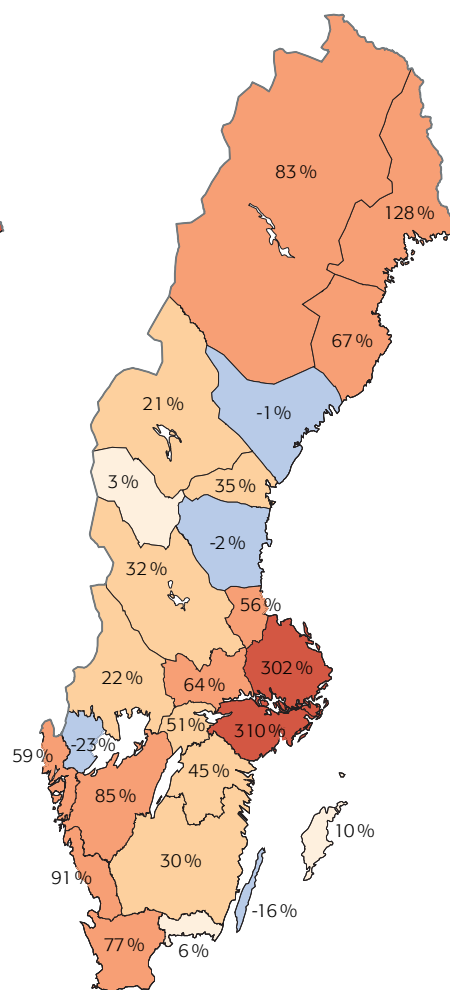
Total befolkningstillväxt i procent 1751–1805
Naturliga brytpunkter

□ 20–32 □ 32–51 □ 51–96 ■ 96–103

Total befolkningstillväxt i procent 1805–1900
Naturliga brytpunkter

□ 34–73 □ 73–132 □ 132–253 ■ 253–537

Total befolkningstillväxt i procent 1900–1995
Naturliga brytpunkter för värden över 0

■ -23–0 □ 0–21 □ 21–56 □ 56–302 ■ 302–310

medeltida städer hade dessutom en tydligare relation till sitt omedelbara jordbruksomland (marknader).

Meningen har varit att belysa vissa uppenbara regionala skillnader i landet i några avseenden. Om vi återgår till Sundbärgs indelning kan vi konstatera att utvecklingen i Norrland har klart västsvenska drag. Denna landsända låg i bondehand utan feodala inslag. Skåne däremot följde såväl det västsvenska som det östsvenska mönstret. Fler sakområden förstärker ytterligare de olikartade mönstren, t.ex. på hantverkets, industrins och industrialiseringens område, där öst varit mera innovativt och i ett tidigt skede också haft en kvalitativt mera högtstående hantverksproduktion, något som troligen kan förklaras med närheten till Stockholm. Att Sveriges huvudstad ligger i öst har naturligtvis haft stort inflytande över många regionalt förankrade fenomen i landet. Ytterligare sakområden kan anföras, till exempel på den moderna politikens område eller när det gäller fackföreningsrörelsens grepp om människorna. Det senare har varit mycket starkare i öst.

Alla dessa skillnader har djupa historiska rötter. I stora drag kan man peka på en politisk och ekonomisk tyngdpunktsförskjutning från väst till öst sedan medeltiden. Utvecklingen i modern tid återspeglar emellertid i många avseenden en slags återkomst för väst på flera viktiga områden beroende bl.a. på det västsvenska samhällets tidiga liberalisering.

Tanken är nu att undersöka bakgrunden till den regionala differentiering

som vi kan iaktta genom olika församlingsaktiviteter samt på kyrkobyggandets område. Finns det paralleller till vad som ovan anförts och som kan vara intressanta att dra fram? Vilka frågor kan vi ställa oss för att belysa de regionala skillnaderna samt i vilken utsträckning har forskningsprojektet kunnat finna förklaringar till dessa skillnader?

Sveriges kyrkors kronologi och regionala geografi

Det kan nu vara dags att betrakta kartan (fig. 23) lite mera ingående för att fånga några regionala likheter och olikheter som kännetecknar landets kyrkobestånd. Vi utnyttjar därvidlag den kronologiska indelning av materialet som Sockenkyrkoprojektet arbetat efter.

MEDELTIDEN

Medeltidens kyrkobyggande kan av naturliga skäl hänföras till våra kärnbygder i Götaland, östra Svealand, ute på öarna Öland och Gotland samt i viss mån också utefter Norrlands kustland och i Storsjöbygden – alltså till de tidigast bebyggda trakterna i landet. Betraktar vi kartan lite mera noggrant kan vi emellertid i nutiden genast se intressanta skillnader mellan dessa bygder. Stora delar av Mälardalen och Gotland kan ännu sägas karakteriseras av sina medeltida kyrkor. På Gotland har praktiskt taget varenda kyrka sina rötter i 1200-talets kyrkobyggande och även om till- och ombyggnader skett så förmedlar dessa kyrkor alltså en bild av den rikedom och makt som kännetecknade ön under högmedeltiden. Hur kom det sig att kyrkobyggandet på Gotland stelnade i denna påkostade, högmedeltida form?

Mälardalen är också rik på välbevarade medeltida kyrkobyggnader. I Uppland kan t.ex. 90 % av beståndet härledas tillbaka till medeltiden. Kyrkorna är emellertid här i allmänhet betydligt mera anspråkslösa än på Gotland, åtminstone om vi tänker på den mest frekventa byggnadstypen, den enkla salkyrkan utan torn, i huvudsak ett 1300-talsfenomen. De äldre, ofta tornförsedda romanska kyrkorna, som uppträder i Mälardalens centrala delar, kan sägas ha ett mera påkostat utförande och har också förknippats med högreståndsintressen. I centrala Uppland har dessutom den kyrkliga makten i landet manifesterats genom kyrkobyggnader som kvalitetsmässigt befinner sig över det normala för området, t.ex. i Sigtuna och Gamla Uppsala med omgivningar. Det framstår som märkligt att det centrala och expansiva Mälardalensområdet har kommit att hålla fast vid sina tempel utformade i olika etapper redan under medeltiden. Vilka orsaker kan tänkas till detta?

Även Vadstenaslätten i Östergötland har ett stort antal medeltida kyrkor bevarade. På sätt och vis speglas även här skillnader inom regionen genom de enklare kyrkorna på Vikbolandet och de mera påkostade romanska byggnadsprojekten väster om Linköping. På Vadstenaslätten finns för övrigt några av landets mest välbevarade romanska kyrkor. Vilka kopplingar kan finnas mellan Östergötland och Mälardalensområdet och hur kommer det sig att kyrkobeståndet i hela Östsverige hyser så pass många välbevarade medeltida former ända in i vår tid?

Sockenkyrkorna i de övriga delarna av landet återgår numera inte på samma klara sätt till det medeltida byggandet. Kyrkobyggnaderna kan visserligen många gånger innehålla delar som är medeltida, som t.ex. på Öland, men ofta handlar det om att man valt att utvidga byggnaderna, framför allt under 1800-talets första hälft. Likaså har Skåne ett flertal medeltidskyrkor bevarade, särskilt i de centrala och östra delarna av landskapet. Även Halland har ett relativt stort antal kyrkor bevarade från medeltiden liksom

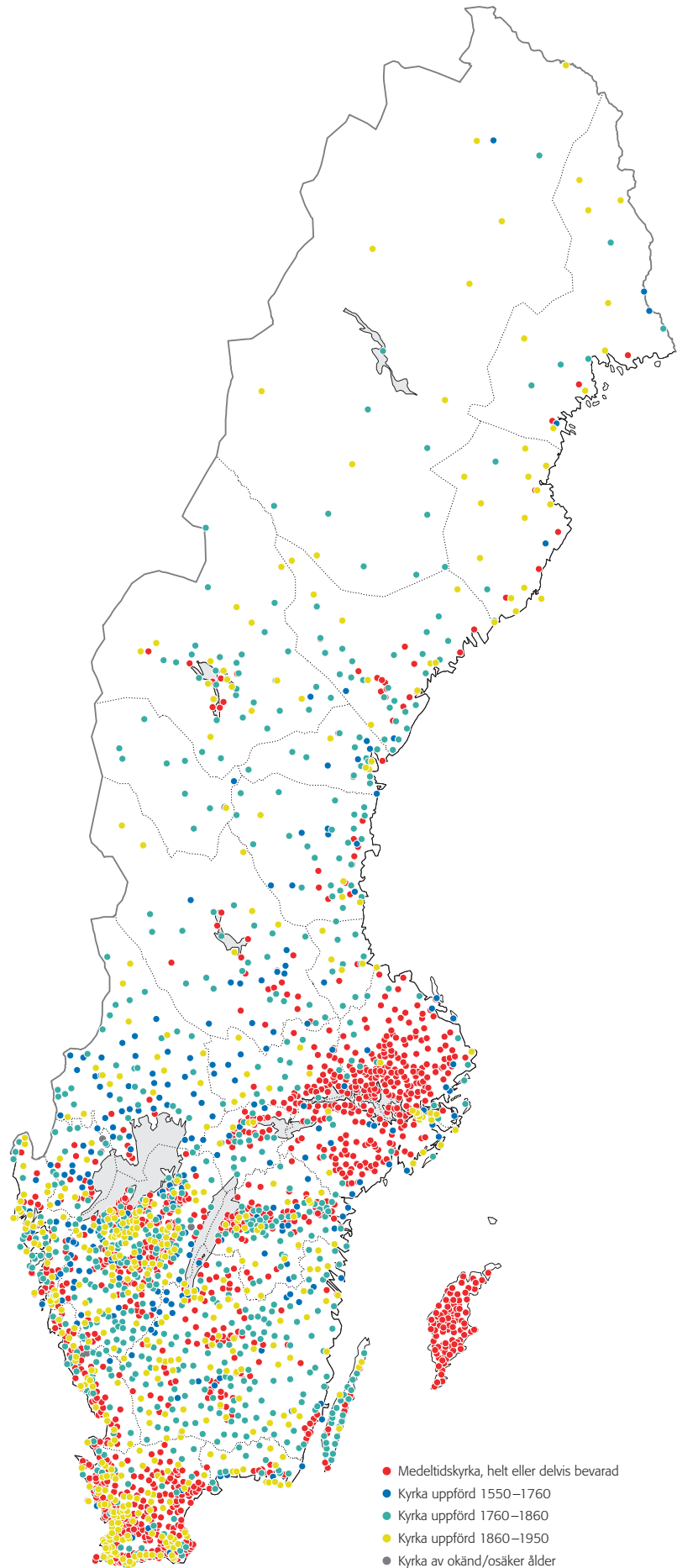

Fig. 23. Befintliga församlingskyrkor äldre än 1950. Kyrkornas ålder har angivits utifrån den senaste nybyggnadsperiod som bevarats i långhuset/kor.

- Medeltidskyrka, helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950
- Kyrka av okänd/osäker ålder

Småland. Den senare iakttagelsen är på sätt och vis särskilt intressant mot bakgrund av den propaganda som fördes mot de trånga och mörka äldre smålandskyrkorna, inte minst från biskopen i Växjö, Esaias Tegnér's sida. Märkvärdigt många medeltidsbyggnader står emellertid ännu kvar i Småland och majoriteten av landets medeltida träkyrkor förekommer just i detta landskap.

Man kan notera att blandningen mellan gammalt och nytt är stark just i Västsverige. Blandningen är kanske som mest iögonfallande i Västergötland, det utan jämförelse kyrktätaste landskapet i Sverige. Befolkningstillväxt och sockensammanslagningar har här medfört att kyrkobeståndet är mycket varierat. Redan under medeltiden har man rivit många små kyrkor som betjänade endast ett fåtal gårdar. Här finns ytterligare några exempel på välbevarade medeltida tempel i landet. I Västergötland har man under senare perioder fortsatt att riva medeltida kyrkor för att bygga nytt, främst i samband med församlingssammanslagningar. Sammanfattningsvis kan vi alltså konstatera att det finns en rätt påtaglig skillnad mellan östra och västra Sverige när det gäller det medeltida kyrkobeståndets överlevnad. Fasthållandet vid det gamla har tydligen varit starkast i öster.

Det bör tilläggas att det också finns en hel del medeltidskyrkor i övriga delar av landet, t.ex. i Bohuslän liksom också i Ådalen och övriga Ångermanland samt i centrala Jämtland.

KYRKOPYGGANDET 1550–1760

Om medeltiden av naturliga skäl kan betraktas som en rik kyrkobyggnadsperiod med koncentration till de centrala delarna av landet så har den efterföljande perioden fram till mitten av 1700-talet lämnat betydligt blygsammare spår efter sig. Vi kan konstatera att kyrkobyggandet mellan 1550 och 1760 i första hand berörde de perifera delar av landet som då var befolkade.

Framträdande i detta sammanhang är södra Västergötland, Dalsland, Värmland samt Dalarna. Vidare förekom en del kyrkliga nybyggen i Småland och i delar av Norrland medan landet i övrigt inte kan uppvisa någon högre byggnadsaktivitet under perioden. Detta kan synas desto märkligare eftersom landet övergav katolicismen under denna tid. Vilka skäl kan vi finna som förklaring till detta?

DEN STORA KYRKOPYGGNADSEPOKEN 1760–1860

Den starka befolkningstillväxten under 1700-talet men också inomkyrkliga motiv kan antas ligga bakom det faktum att kyrkobyggandet i landet på nytt tog fart. Om nära nog alla centrala delar av södra Sverige knappast berörts alls av nybyggande under den närmast föregående perioden, så kom en förnyelse av kyrkobeståndet nu igång på allvar över stora delar av Sverige. I många fall rörde det sig om att ersätta äldre, medeltida byggnader med rymliga, tornförsedda och ljusa salkyrkor. Man skulle kunna påstå att just denna kyrkotyp är ett karaktistikum för svensk landsbygd på många håll än i dag.

Öland är kanske det landskap framför andra vars medeltidskyrkor förändrades under det sena 1700-talet och 1800-talets första hälft men detta gäller i hög grad även Småland, centrala Östergötland, Halland, Västergötland, Bohuslän och Dalsland samt Bergslagen. Man kan konstatera att perioden 1760–1860 också blev den stora kyrkobyggnadsepoken i södra Norrland. Det kan tilläggas att den aktuella perioden också uppvisar en stark byggnadsaktivitet i våra städer. Vilka krafter bidrog till att förnya kyrkobeståndet i vissa delar av landet medan andra knappast berördes alls?

TIDEN 1860 – 1950

Om dagens kyrkolandskap kan karakteriseras genom de medeltida byggnaderna som finns bevarade i Mälardalen och på Gotland kan man säga att 1800- och 1900-talens kyrkobyggnade fortsatt främst kom att beröra västra och södra Sverige. I många fall revs de medeltida byggnaderna och de nya kyrkorna förlades ofta till nya platser, inte sällan till järnvägssamhällen och andra centralorter. Under senare tid har man emellertid i många fall återgått till de äldre kyrkorna i den mån de inte har rivits. Det finns till och med exempel på att denna återgång föranlett församlingarna att i stället välja att riva sina 1800-talsbyggen.

Denna relativt unga kyrkobyggnadsepok fick sitt geografiska centrum i Skåne och i Västsverige. Särskilt sydvästra Skånes kyrkolandskap karakteriseras genom kyrkor från det sena 1800-talet. Detsamma kan i viss mån sägas om Västgötaslätten där emellertid sammanslagningar eller sammanläggningar av mindre församlingar i hög grad blev incitamentet till det nya kyrkobyggnandet.

Mera naturligt kan det tyckas att övre Norrlands kyrkor härstammar från denna epok. I de gigantiska socknarna med centrum neråt kusten avsevärt dotterförsamlingar i inlandet, en process som inte upphörde förrän en bra bit in på 1900-talet.

Sammanfattning

Vi kan alltså konstatera att det nutida svenska kyrkolandskapet har tydliga regionala särdrag. De naturgivna förutsättningarna spelar en viktig roll i sammanhanget, åtminstone om vi explicit tänker på själva kyrkobyggnadernas lokalisering i landskapet. Också möjligheten att utnyttja lokala byggnadsmaterial har varit av betydelse. Vi har vidare påpekat att det föreligger intressanta skillnader mellan västra och östra, norra och södra Sveriges kyrkobyggnade som kan kopplas till kulturella och sociala orsaker. Dessa regionala skillnader kan som visats också återfinnas i många andra sammanhang. I det följande kan vi sålunda visa att det förekommer regionala intressanta skillnader i Sverige också när det gäller de omgivande kyrkomiljöernas innehåll och deras kopplingar till det omgivande lokala samhället.

Flera, helt olika inriktade, forskningsdiscipliner har medverkat till beskrivningen av de regionala skillnader vi möter mellan öst och väst. Det intressanta i föreliggande sammanhang är således att vi kan skönja likartade regionala särdrag mycket tidigt på kyrkobyggnadens område. Dessa skillnader kan ofta vara en frukt av händelser som ägt rum under medeltiden. Till stora delar tycks de regionala strukturerna kunna förklaras genom skillnader i jordäggande, där Östsverige och Skåne har haft inflytande från godsdrift och feodalisering, ofta med anknytning till maktcentra som Kalmar, Linköping, Nyköping, Västerås och Stockholm jämte ytterligare några orter. Samtidigt kan Västsverige ursprungligen betecknas som ett Bonde-sverige och borgerligt med en relativt stor andel självägande bönder, sedermera – under 1800-talet – med stor uppmärksamhet på ”gammalkyrklighet” och religiösa väckelsefrågor. En skarp konkurrens utvecklades för övrigt där mellan de frikyrkliga och nyevangeliska rörelserna. Under 1900-talet förblev de frisinnade starkare i denna del av landet än i öster. Skall man i generaliserande mening jämföra öst och väst skulle man kunna säga att öst länge dominerats av en sekulariserad överhet medan man i väst verkat utan denna överhet och i stället utvecklat ett samhälle som bygger på individualism, småskalighet och flexibilitet.

Christer Winberg har med hänvisning till Knut Kjeldstadli formulerat ett antal ”formativa faser” i utvecklingen, d.v.s. när ett visst fenomen ”satt sig”, institutionaliserats och blivit stabilt i sin utformning fram till dess att en avgörande omdaning skett genom en mötande motkraft. Denna tanke har Winberg utnyttjat i sin jämförande studie som diskuterar regionala skillnader i Sverige genom århundradena, särskilt dem mellan öst och väst.

1. Den första fasen inträffar under 1200-talet då en inledande tyngdpunktsförskjutning av rikets politiska centrum sker från Götalandskapen till Mälardalen. Denna förskjutning ackompanjeras av en stärkt statlig kontroll och en genomgripande reglering av det östliga området vari bl.a. stadsplanering och jordtaxering ingår. I väst lever ett äldre, mera oregelbundet system kvar. Landsbygden förblir oberoende av städerna i högre grad. Detta ger väst en viktig flexibilitet genom historien.

2. Nästa fas inträffar under 1600-talet då Stockholm blir en fungerande huvudstad med en framväxande centraliserad byråkrati med viktiga följder för den svenska adeln. Till huvudstaden knöts också ett kvalificerat hantverkskunnande, av betydelse inte minst för kyrkobyggande och kyrkoinredning i landet. I väst däremot försvagas det ”feodala trycket” och de därav följande goda förutsättningarna för en stark hemmansägarklass och en mera folklig kultur, som bl.a. manifesteras i kyrkokonsten.

3. Den tredje fasen som stärkt skillnaden mellan öst och väst inträffar under slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet då en stark hemmansägarklass vuxit fram i väst samtidigt som adeln i öst rationaliserar godsdriften och statarklassen växer fram. Kulturellt börjar öst sekulariseras medan inomkyrkliga väckelserörelser växer fram i väst med betydelse långt in i nutiden.

4. En fjärde fas präglas av industrialiseringen och framväxten av en stark fackföreningsrörelse samt en fortsatt sekularisering i öst samtidigt som ett borgerligt-liberalt samhälle växer fram i väst. Här ansluter Bergslagen och Norrland till de östliga traditionerna.

5. I förening med det moderna projektets framväxt efter 1950 tenderar skillnaderna mellan landets delar att minska i vissa avseenden, till exempel demografiskt och socialt. Inom andra sektorer åter består vissa skillnader, bl.a. inom industriproduktion och kultur – inte minst media har en stark ställning i öst.

Som vi senare skall se finns det skäl att väva in utvecklingen på kyrkobyggandets område i dessa formativa faser i landets utveckling.

Källor och litteratur

Sveriges Radio: Ekot 12/7 2002

Franzén, Kristina: *Att flytta Axis Mundi. Om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780–1880*, Meddelande / Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet 127, 2004. Diss.

Norborg, Knut et al: *Svensk landsbygd. Kulturgeografiska studier av markanvändning, bebyggelse och miljö*, 1973.

Palm, Lennart Andersson: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997 med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, 2000.

Palm, Lennart Andersson: *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*, 2001.

Winberg, Christer: *Hur Västsverige blev västsvenskt*, Göteborgs universitet, Humanistiska fakulteten, 2000.

Kyrkolandskapets förändringar

av Kristina Franzén

Begreppen socken och församling

Landets sockenstruktur har medeltida rötter. Med ordet socken (fornsvenska *sokn*) menas dels den grundläggande enheten i den kristna kyrkans organisation och verksamhet, dels en territoriell enhet och den bofasta befolkningen inom denna med gemensam kyrka. I allmänhet kan socken användas synonymt med församling. Begreppet socken är belagt i svenska språket från medeltiden och förekommer exempelvis i Västgötalagarna, där det talas om att de som bodde i utmarkerna skulle söka sig kyrka där de tyckte det var närmast (Mellberg 1995). Socken har varit det i särklass vanligaste uttrycket utom i städerna där man i stället talat om församlingar, ett ord som är belagt sedan 1500-talet.

I samband med kommunreformen 1862 fick socken och församling delvis nya innebörder. Från 1863 till 1952 förekom i officiellt språk termen jordebokssocken, varmed avsågs de hemman och lägenheter som för beskattningsändamål var sammanförda under samma sockennamn i jordeboken. Det var således en territoriell enhet i kameralt hänseende. Jordebokssocknen särskiljdes från kyrksocken, vilken fortsättningsvis omfattade den kyrkliga enheten, det geografiska territoriet och befolkningen inom detta. I den kyrkliga organisationen ersattes i sin tur termen kyrksocken efter hand av församling.

Att socknen var ett viktigt begrepp i människornas liv visas i otaliga avledning av ordet, där sockenmän, sockengång, inomsocknes, närsocknes och utsocknes bara är några. Socken som begrepp har stakat ut gränser för människornas sedvänjor likaväl i det vardagliga som det kyrkliga livet.

Det var socknen/församlingen som skulle svara för kyrkans underhåll och prästens försörjning. En församling måste därför vara så pass stor att den kunde uppfylla försörjnings- och underhållskraven. Varje församling var en självständig ekonomisk och administrativ enhet i stiftet. Två eller flera församlingar kunde i sin tur utgöra ett pastorat, skött av en kyrkoherde (pastor) och eventuell hjälppräst (komminister, kaplan).

Även om flertalet församlingar omfattar ett bestämt geografiskt område finns det även icke territoriella församlingar, i allmänhet bildade för ständigt tjänstgörande truppförband eller för främmande nationaliteter och trosutövare. I de större städerna har det redan från medeltiden funnits tyska församlingar, senare även för andra nationaliteter med stadigvarande befolkning i landet. Efter reformationen fick den finska befolkningen egen församling, vilken än i dag samlar finskättlingar och inflyttade inom Stockholms kommun. Trots de här nämnda församlingarnas

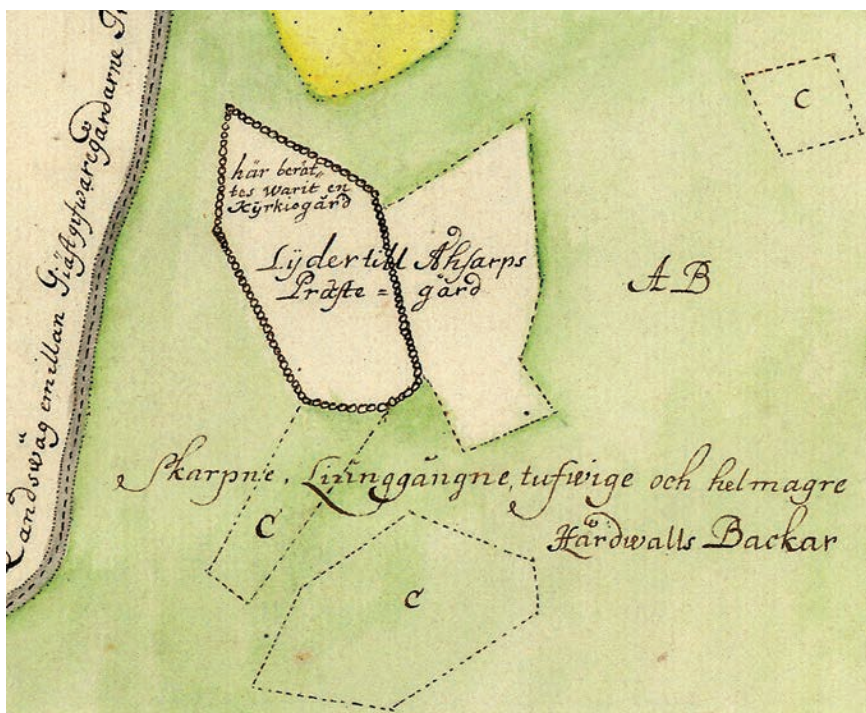

Fig. 24. Geometrisk avmätning av Öjelunda by i Norra Åsarps socken, Västergötland, år 1700. I ängen har lantmätaren ritat in ett muromgärdat område som vid karteringstillfället tillhörde Åsarps prästgård. Han upp-lyser även om att "här berättas varit en Kyrkiogård". I dag syns inga spår av denna.

territorielöshet har de egna kyrkor, vilka således rent fysiskt är belägna inom en annan församlings domän.

Det fanns fram till 1900-talets början tre huvudtyper av församlingar avseende rätten att tillsätta präst. Ett hundratal av landets församlingar var patronella. Den s.k. patronatsrätten omnämns redan i landskapslagarna och gavs åt den som byggt kyrka eller donerat mark till kyrka. Den kom tidigt att förbehållas frälset och i ridderskapets och adelns privilegier bekräftades den senare vid upprepade tillfällen. Patronatsrätten var först personlig, därefter ärftlig, men kom så småningom att följa den fastighet varpå kyrkan och prästgården en gång byggts, eller den från vars mark kyrkplats hade donerats (Bäckström 1914). I andra församlingar var det i stället konungen som valde präst, men i merparten var det sockenmännen själva som hade kallelserätten. Denna typ av församling kom sedermera att benämnas konsistoriell medan sådan där kungen hade kallelserätt benämndes regal. Domkapitlen skulle i samtliga församlingar bifalla valet av präst och det var inte givet att parterna var överens.

År 1914 upphörde patronatssystemet men patronatskapet hade då sedan länge förlorat sin betydelse. Undantagen fanns framför allt i Skåne där nya kyrkor ännu kring 1850 infogades i slottsmiljöerna för att påvisa ägarsambanden, och där patronatsrätten, som en ännu viktig tillgång, nämndes i köpekontrakt jämsides med byggnader, inventarier och kreatur.

Spår av ett äldre kyrkligt landskap

Det kyrkliga landskapet har vuxit fram under en period av dryga tusen år. I dag betraktar vi kyrkobyggnaderna som en manifestation av stabilitet i samhällsutvecklingen och som vittnen om en lång historisk kontinuitet men det vi ser är produkten av många förändringar framför allt i deras arkitektur, men även i deras lokalisering.

De flesta lämningar av äldre kyrkor hör hemma i den sockenstruktur som är känd från historisk tid och som fortfarande utgör huvuddragen för dagens församlingsindelning. Men spår av äldre strukturer finns på många

håll i form av övergivna kyrkplatser och kyrkoruiner (fig. 24). De faller utanför den kända sockenindelningen och vittnar om ett äldre kyrkligt utbredningsmönster som vi i allmänhet inte vet mycket om. Utan kunskap om bebyggelsehistorien kan vi inte förstå ett sådant perifert läge och varför det valdes till kyrkplats.

Dessa, de allra tidigaste kyrkplatserna, torde vara spår efter det tidiga kristnandets oreglerade kyrkobyggande. I Skåne och Västergötland övergavs ett stort antal kyrkor redan under medeltiden. Likaså finns i Närke övergivna kyrkplatser med oviss historia. I Värmland kan spår anas efter en tidig kyrklig struktur där nya sockenkyrkor byggts på annan plats än de äldre kapell som troligen hörde samman med pilgrimsfärder till Nidaros och som kanske kan knytas till enskilda gårdar. De många ruinerna efter medeltida kapell på Öland ligger också utanför den senare församlingsstrukturen. Inte bara på landsbygden utan även i tidiga städer som Lund och Sigtuna övergavs kyrkor redan före sockenbildningen. Här fanns också ända fram till reformationen kyrkor som inte var församlingskyrkor.

För att förstå varför en kyrka en gång byggdes och så småningom övergavs behövs en rekonstruktion av markägandet och bebyggelseutvecklingen i området, men också själva byggnadens karaktär och utformning kan bidra till att kasta ljus över ett kyrkligt landskap före eller i ett tidigt skede av sockenbildningen i vårt land. Samtidigt är de övergivna kyrkplatserna pusselbitar som är nödvändiga för att kunna rekonstruera bilden av det äldre bebyggda landskapet, och i dessa sammanhang kan vissa äldre ort- och platsnamn samt fornlämningsbeståndet i kyrkans närhet utgöra viktiga ledtrådar till kyrkplatsens historia.

I Kvissle i nuvarande Njurunda socken i Medelpad finns ett exempel på en eventuell gårdskyrka med intressant anknytning till fornlämningar (fig. 25). Ett par kilometer från ruinen av den medeltida sockenkyrkan finns i Prästegårds storäng ytterligare en ruin, efter en liten romansk kyrka. En gård finns i närheten samt två storhögar från sen järnålder. Den lilla kyrkan antas ha varit ett privat bygge som kanske kan knytas till den lokala stormannasläkt som tidigare manifesterat sin makt och sitt ägande i gravhögar.

Ett annat exempel är Murängen, en plats ca en kilometer sydväst om nuvarande kyrkan i Gestads socken i Dalsland, där det finns rester av en medeltida tegelkyrka. Mellan ruinen och kyrkan ligger gården Kyrkeby som

Fig. 25. Kvissle kyrkoruin med storhögar, i nuvarande Njurunda socken i Medelpad. Foto Birgitta Roeck Hansen 1999.

enligt äldre kartor var Gestads Stom. Stommen i sin tur var i de västsvenska landskapen hemman avsatta för prästens försörjning. Fornlämningar från järnåldern finns i omgivningen. Det är ovisst om ruinen är en okänd föregångare till Gestads sockenkyrka eller en gårdskyrka. Man kan fråga sig om Gestads socken alltid har haft samma utsträckning eller om den är ett resultat av en tidig sockensammanslagning.

Fler exempel skulle kunna anföras på äldre kyrkplatser där vi ibland kan ana i vilket bebyggelsehistoriskt sammanhang som kyrkan en gång uppfördes, i andra fall står vi utan svar. En kategori av kyrkor är således de som inte kom att bli sockenkyrkor, utan övergavs. Men vi får också räkna med att en okänd, men relativt stor, mängd av de kyrkor som vi i dag känner som sockenkyrkor byggdes på privat initiativ, före sockenbildningen. Som en sådan har exempelvis Bjäresjö kyrka i Skåne tolkats (Anglert 1998).

En annan grupp av kyrkobyggare var de kloster som etablerade sig och byggde egna kyrkor ute i bygderna. I städerna var det framför allt tiggarkonventen som uppförde egna kyrkor. Till följd av reformationen kom många av kloster- och konventkyrkorna att bli sockenkyrkor, medan andra övergavs (*Sveriges kyrkohistoria* 1998). Ett särskilt stort antal klosterkyrkor fanns i Skåne, exempelvis Herrevad (cisterciensmunkar), Bosjö (benediktinnunnor) och Dalby (augustinkorherrar), alla tre med fortsatt funktion som sockenkyrkor.

Sockenstrukturen under medeltiden

Kring sekelskiftet 1300 beräknas det nuvarande Sverige ha haft en folkmängd på ca en miljon (Palm 2000). Befolkningstyngdpunkterna låg i Skåne, på Västkusten, i centrala delarna av Väster- och Östergötland, i Mälardalens landskapen och Närke samt på Öland och Gotland. I Norrland var det framför allt södra Norrlands kustland och Storsjöområdet, som hyste en befolkning av nämnvärd storlek. Lakuner finner vi i södra Sverige framför allt i sydöstra Småland och gränstrakterna mot det dåvarande danska riket, i norra Väster- och Östergötland samt i bergslagstrakterna, nämligen större delen av Värmland och nordvästra Västmanland. Dalarna var också gles befolkat vid denna tid. Befolkningsstrukturen under medeltiden speglas också av socknarnas storlek såsom vi känner dem från 1700-talet (fig. 27).

Det mest slående intrycket av befolkningsfördelningen är naturligtvis den generella uttunning som ägt rum efter den senmedeltida nedgången. Framför allt drabbades landskapen Västergötland samt Öland och Gotland. Det sistnämnda landskapet kan ha förlorat upp mot 80–90 % av sin befolkning. Även centrala bygder i Skåne, Halland, Östergötland och Mälardalen tycks ha stagnerat. Däremot verkar inte sydöstra Småland, Dalarna och Norrland nämnvärt ha berörts av befolkningsnedgången, medan åter Värmland och västra Västmanland ännu efter medeltidens slut saknade befolkning inom stora områden.

Mot bakgrund av befolkningsberäkningarna kan vi bättre förstå den överetablering av kyrkor och socknar som förelåg redan under medeltiden. Det hände nämligen att vissa socknar tappade sin bärkraft och inte kunde fungera som självständiga enheter, utan lades som annex under en angränsande socken och med denna bildade ett pastorat. En sådan sammanläggning kunde bero på ett försämrat ekonomiskt underlag till följd av befolkningsminskning eller av andra anledningar uppkomna, övermäktiga utgifter för kyrkunderhåll. Om det var prästens försörjning som orsakade de ekonomiska svårigheterna drogs prästtjänsten in, i vissa fall övergavs också kyrkan. Ett annat skäl till övergivande var helt enkelt prästbrist i det

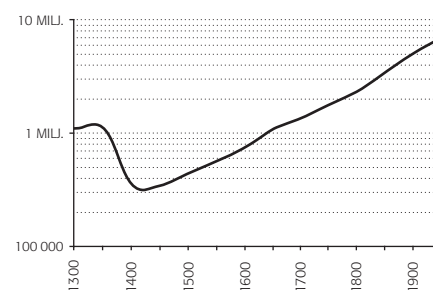

Fig. 26. Befolkningsmängd från medeltid till 1950. Befolkningstalen före 1751 är endast ungefärliga. Logaritmisk skala. Efter Palm 2001.

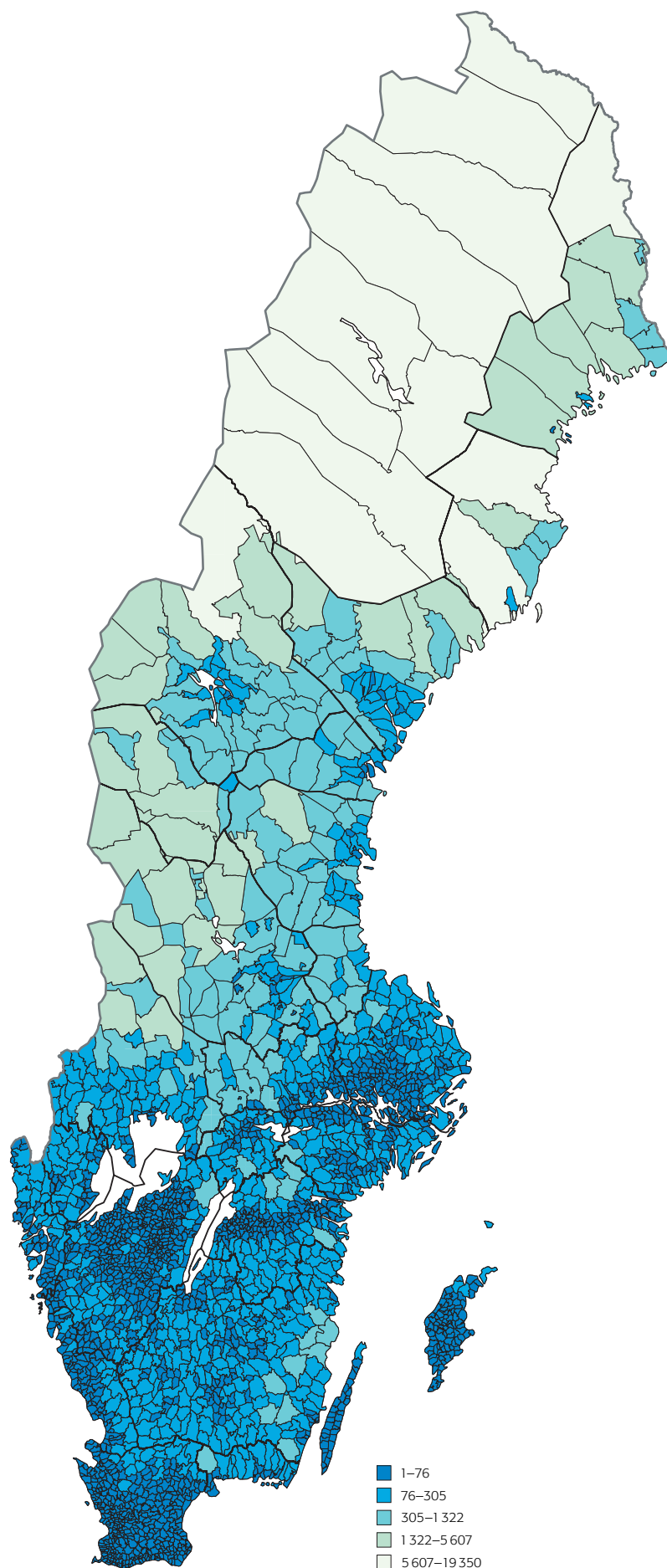
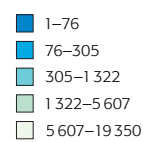

Fig. 27. Kartan visar församlingarnas ytstorlek i kvadratkilometer år 1750. Klassindelningen är naturliga brytpunkter.

Anhopningen av små socknar sammanfaller med landets centralbygder. Strukturen kan i grova drag tänkas vara giltig även för medeltiden. Nya församlingar under 1500-, 1600- och 1700-talen tillkom främst i Bergslagen och i norra Norrland (jfr fig. 29).

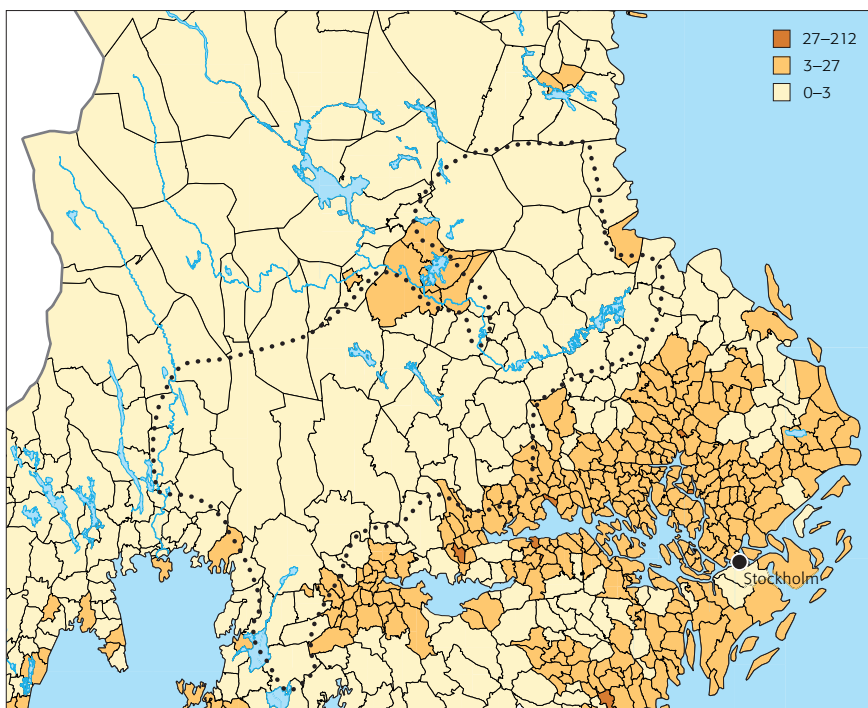

Fig. 28 a. Bergslagsregionen, invånare per kvadratkilometer 1571.

Utifrån 1750 års sockengränser har ett försök till rekonstruktion av ett äldre tidsskikt av sockenstrukturen gjorts genom sammanläggning av de ytor som enligt uppgift tidigare tillhört samma socken (Sveriges församlingar genom tiderna, 1989).

Kartan visar en förmodad sockenstruktur omkring år 1600 samt befolkningssiffror enligt Andersson Palms beräkningar för året 1571. Lokala avvikelser kan förekomma. Stockholms församlingar är exkluderade.

Kontrasten mellan de mellansvenska centralbygderna kring Mälaren och skogsbygderna nordväst därom är tydlig. Det är framför allt i Upplands, Södermanlands och Närke centralbygder som någon befolkningstäthet att tala om förekommer. Även kring sjön Runn samt Öster- och Västerdalälvens sammanflöden i södra Dalarna finns några mer befolkningstäta socknar, liksom längs Vänerstranden. Den sörmländska sjöplatån, liksom norra Upplands skogsbygder, är glest befolkade.

I städerna var befolkningstätheten över 27 personer per kvadratkilometer, men många hade ännu en ytterst blygsam folkmängd. I Uppland var naturligt nog huvudstaden störst med 9 600 invånare, följd av Uppsala med dryga 2 000. Däremot hade Öregrund endast 364, Östhammar 216 och Sigtuna 270 invånare. I Södermanland var den största staden Nyköping med fler än 1 900 invånare. Torshälla hade drygt 700, medan stiftsstaden Strängnäs endast hade 300 och det relativt nya Eskilstuna endast 72 invånare. I Västmanland hade både Västerås och Arboga en folkmängd kring tusen invånare.

aktuella stiftet. I Skara stift förde exempelvis de danska krigshärjningarna längs Ätrastigen kring 1500-talets mitt med sig att många socknar lades ned (Mellberg 1995).

Orostider och återhämtning

Allmänt kan man säga att landet ännu vid 1600-talets början inte återhämtat sig från den senmedeltida krisen (Palm 2000). Speciellt anmärkningsvärt är detta beträffande landets gamla centralbygder såsom i Skåne, Väster- och Östergötland, Mälardalen, på Öland samt framför allt på Gotland. Däremot sker en viss befolkningstillväxt i de tidigare gränstrakterna mot Danmark samt i Värmland, Dalarna och i övre Norrlands kustområden. Speciellt tydlig är befolkningsökningen i Bergslagsregionen (fig. 28 a–d) Fram till mitten av 1800-talet framstår också västra Sverige (utom sydvästra Småland) som ett tillväxtområde medan siffrorna i t.ex. centrala Västergötland och de inre delarna av Uppland periodvis redovisar en befolkningsminskning.

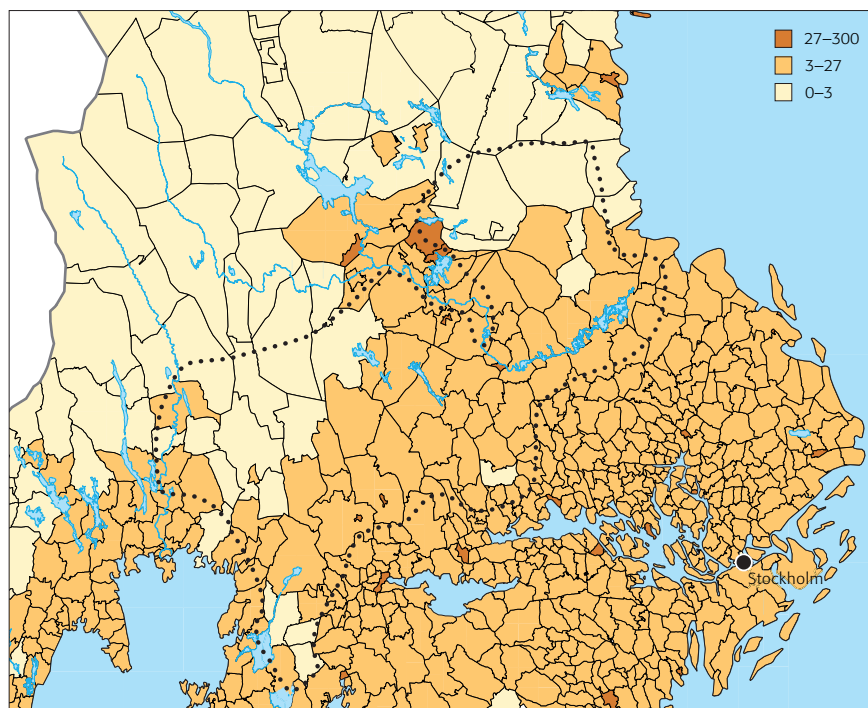
Gränstrakterna mot det danska riket utsattes ända till 1600-talets mitt för fientliga attacker som både riktades mot lokalbefolkningen och kyrkorna. Att återuppbygga skövlade och brända kyrkor lät sig inte alltid göras, utan kyrkan fick lämnas öde. Ett exempel på ett sådant övergivande finns i Småland norr om Växjö. I nuvarande Dörarps socken ligger Hallsjö kyrkoruin på en höjdsträckning ett stycke från gårdsbebyggelse i ett uppodlat landskap med rötter i förhistorisk tid. Till miljön hör tre gravfält från järnåldern med sammanlagt över 150 högar, flera resta stenar m.m. Antalet gravar visar att platsen varit bebodd länge, av en inte helt oansenlig skara människor. Området utgör riksintresse och kyrkplatsen sägs vara övergiven på 1500-talet. På en lantmäterikarta från 1769 över byn är platsen för den gamla kyrkan markerad och försedd med följande kommentar: ”Hallsjö kyrka. Raserad och afbränd i Kong. Christian d. IV tid.”, d.v.s. under perioden 1588–1648.

Hallsjö by bestod vid karteringstillfället av fyra gårdar samt Prästgår-

Fig. 28 b. Bergslagsregionen, invånare per kvadratkilometer 1699.

Från 1500-talets slut till sekelskiftet 1700 var befolkningsökningen mycket kraftig i de flesta bergslagssocknar. Lindesberg, Nora, Avesta, Säter och Falu Kristine bröts under perioden ut som egna församlingar. Som städer och tätorter framträdde Askersund och Örebro i Närke och Köping i Västmanland, utom Bergslagsregionen även Trosa i Södermanland och Norrtälje i Uppland.

Även socknarna Vansö i Södermanland och Torsvi i Uppland hade en hög befolkningstäthet utan att ha någon anmärkningsvärt stor folkmängd, kring 600 respektive 700 invånare. Något som däremot är uppseendeväckande är de tätbefolkade socknarna i Dalarna. Stora Kopparberg, med över 6 000 invånare, hade naturligtvis kopparhanteringen som förklaringsfaktor, medan den till ytan relativt lilla socknen Djura mer exponerar de särdrag för Dalarnas kärnbygder som karta 28 d visar, nämligen en extrem folkrikedom.

den. Dessutom fanns två torp. Alla gårdar utom den minsta om $\frac{1}{8}$ mantal hade förmedlats till halva sitt värde, d.v.s. deras uppskattade försörjningskapacitet hade halverats. Fyra av gårdarna, inklusive Prästgården, låg under Toftaholms säteri. Varje gård hade två åbor. Om man räknar med fem till sju personer i varje familj kan det alltså ha bott mellan 60 och 80 personer i byn. Det låga befolkningstalet och gårdarnas minskade bärkraft visar att Hallsjö ännu ungefär 250 år senare inte hade hämtat sig från de tidigare orostider som drabbat byn. Hallsjö återuppstod inte som socken utan kom att ingå i Dörarp. Kyrkorna ligger tätt här; till Dörarp i norr är det ca 3 km och till Berga i söder ungefär 2,5 kilometer. Hallsjö var bara en av flera kyrkor i Småland som brändes under de upprepade gränsfejdena och det finns flera, ej säkert belagda berättelser om övergivna kyrkplatser.

Ödeläggelse i samband med fiendeattacker påverkade naturligtvis det kyrkliga landskapet på flera håll i landet, exempelvis 1700-talets rysshärjningar längs Östersjökusten. En annan orsak till ödeläggelse var i högsta grad inrikespolitisk. En mycket stor del självständiga församlingar förvandlades till annex som konsekvens av de indragningar av kyrkliga medel som följde i reformationens spår. Församlingsstrukturen för riket i sin helhet är inte systematiskt undersökt men det vanligast förekommande pastoratet förefaller att efter reformationen bestå av en moder- och en annexförsamling. I de delar av landet där socknarna var som minst kom dock de nya pastoraten att innefatta såväl två som tre annex. Antalet präster som kunde avlönas i varje pastorat varierade, men det kom att bli vanligt att två präster skötte tre eller fyra församlingar, vilka då var för sig antingen fick hålla gudstjänster i flera av pastoratets kyrkor samma dag, eller sammanlysa gudstjänsten till en kyrka. Vissa avlägset belägna annexkyrkor fick i fortsättningen endast tre-fyra gudstjänster per år, men befolkningen i dessa annex skulle ändå infinna sig i den av pastoratets kyrkor där gudstjänst för tillfället hölls. Naturligtvis var dessa olägenheter, både för prästerna och församlingsborna, ofta förekommande ärenden hos respektive stiftsledningar.

Även om 1600-talet medförde förändringar av kyrkolandskapet genom

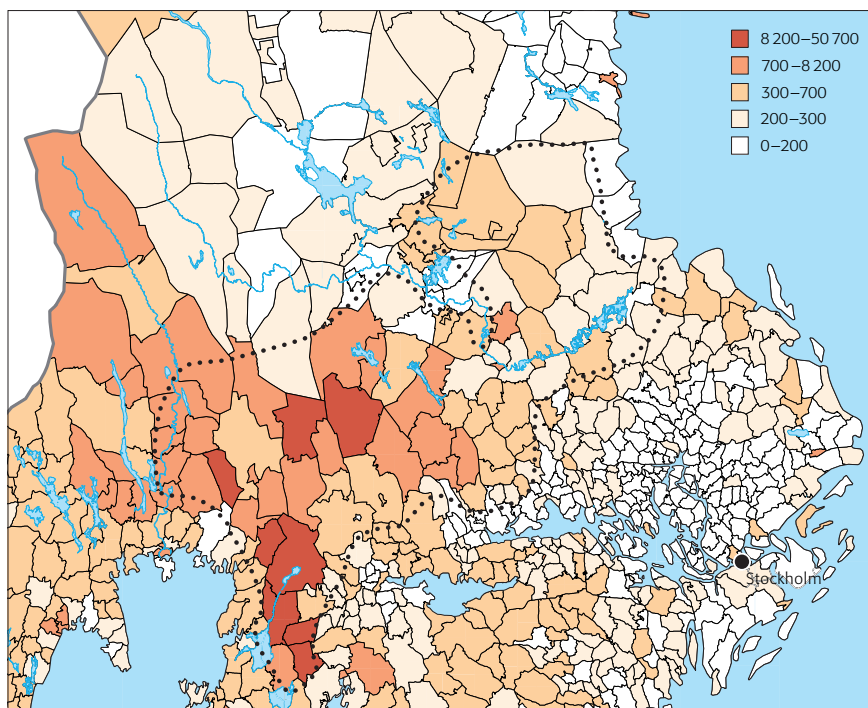

Fig. 28 c. Bergslagsregionen, total befolkningstillväxt i procent 1571–1699. Församlingsgränser 1700, naturliga brytpunkter.

Kartan visar hur många procent befolkningen hade ökat mellan de två årtalen och bergshanteringens inverkan på befolkningssiffrorna inom regionen, i Värmland, Närke, Västmanland och västra delarna av Södermanland. Hällefors, Ljusnarsberg, Brattfors, Karlskoga, Bjurtjärn, Nysund, Skagershult och Ramundeboda hade alla en total befolkningstillväxt på över 8 200 %. Den totala befolkningstillväxten i Uppland och Södermanland översteg sällan 300 %. I flertalet församlingar var den till och med mindre än 200 %. Det är endast Norrtälje i Uppland som uppvisar en ökning på mer än 700 %.

pastoratsreduceringar kom det också att i vissa trakter innebära förtätning, genom tillkomsten av fler kyrkor och församlingar. Dessa nybildningar bestod i att nya annex nu bröts ur befintliga församlingar. Det var frågan om församlingar där folkmängden ökat så kraftigt och där avstånden till den befintliga kyrkan var så pass stora, att ett lämpligt geografiskt område kunde utbrytas. I samband med utbrytningen byggdes kyrka, men planeringsprocessen var lång för både församlingsnybildning och kyrkobygge. Den kunde sträcka sig över hundra år eller mer, eftersom nya församlingar inte grundades förrän den absoluta smärtgränsen, dels för pastoralvården, dels för utrymmet i kyrkan var nådd. Ofta föregicks den nya kyrkan i sådana fall av ett enklare s.k. bönehus, uppfört på sockenmännens eget initiativ och med egen avlönad kaplan.

Efter 30-åriga krigets slut började en återhämtningsfas i landet och en medveten uppbyggnad av landets näringar. Förutom den naturligt stigande folkmängden då landet fått fred finns flera samverkande orsaker till 1600-talets och det följande seklets förändringar av kyrkolandskapet. En är knuten till näringsgeografiska och nationalekonomiska faktorer, nämligen uppsvinget inom bergshandlingen. Landets största koncentration av järnframställningsplatser fanns sedan järnåldern i den mellansvenska region vi i dag benämner Bergslagen. Mycket talar för att de redan under tidig medeltid stod under kontroll av högfrälset. Ägande och kontroll av gruvor och hyttor var ett viktigt led i aristokratins strävan att befästa sin ställning i landet, och avsättningen var god. För kyrko- och borgbyggen åtgick stora mängder järn. Inte så lite krävdes för att uppfylla riddaridealet, att rusta en man i Kristus och konungens tjänst. Godsen var i princip självförsörjande och utnyttjade effektivt olika ekologiska zoner i de gleset befolkade skogsbygderna. Arbetskraften var trälar och landbor. Redan under 1300-talet började emellertid kungens strävan att genom egendomsbyten minska frälsets makt i området och delar av de forna frälsegodsen lades ut som skattejord. Bergslagens skattebönder kom att erlagga sina utskylder i järn i stället för i jordbruksprodukter och fram växte en särskilt privilegierad allmoge, bergsmännen (Törnqvist 2008).

Fig. 28 d. Bergslagsregionen, invånare per socken 1699. Församlingsgränser 1700.

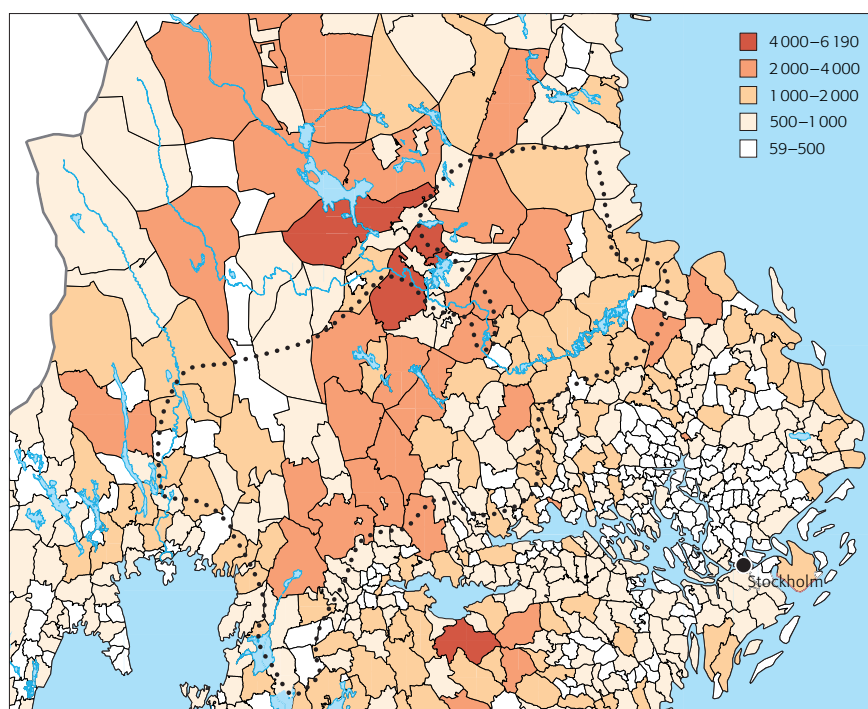
Kartan visar folkmängden i socknarna, men även i princip hur många personer som hörde till respektive sockenkyrka. I flera av de större socknarna, framför allt i Dalarna, fanns dock kompletterande kapell i socknarnas perifera delar.

Flera socknar hade delats under perioden 1571–1699, men ännu fanns församlingar där långt fler än tusen personer skulle samsas i kyrkan. Det var inte längre i Mälardalens städer som folkmängden var som störst, och ännu hade endast Stockholm och Uppsala över 2 000 invånare. Däremot hade den år 1665 bildade Falu Kristine församling redan vid sekelskiftet 1700 närmare 6 000 invånare. I övrigt var de nybildade städerna små, med folkmängder mellan 300 och 700 invånare.

Det fanns landsbygdsocknar med mycket höga befolkningstal. Några exempel är den stora Sörmlandssocknen Vingåker som delades i en östlig och en västlig del år 1642. Även Sörmlandssocknarna Floda och Stora Malm var folkrika. Socknarna hör till landskapets till ytan största och har goda åkerjordar. I det sörmländska inlandet däremot hade flertalet socknar färre än 300 invånare. I Östergötland skymtar Risinge församling, där en större kyrka kom att byggas 1845 i bruksorten Finspång.

Redan tidigt skiljde flera av socknarna i Dalarna ut sig som mycket folkrika. En av förklaringarna till detta är sannolikt de speciella arvsregler som tillämpades och som gav möjligheter för nya generationer att stanna och försörja sig i hembygden. Stora Tuna hade 4 200 invånare, Leksand 4 104, varifrån Djura med 1 620 invånare utbröts 1640.

Bland nära förestående församlingsnybildningar i Dalarna märks Hedemora (3 273) som blev egen församling år 1700. Söderbärke och Malingsbo var då fortfarande en församling, trots en folkmängd på dryga 3 700, men delades år 1708. I Värmland hade Sunne (Sund) fler än 2 000 invånare år 1699 och Gräsmark bröts ut 1751, då folkmängden stigit till ca 4 000.

Som följd av 1600-talets teknologiska innovationer inom järnframställningen anlades nya bruk och många äldre hyttor expanderade till att omfatta flera led i förädlingsprocessen. Malmen, skogen och vattnet var fortsättningsvis viktiga lokaliseringfaktorer. Bergshanteringen kom att erbjuda försörjning åt helt nya och större yrkesgrupper. Detta banade väg för en kraftig befolkningsökning, men medförde även att bruken kom att fungera som avgränsade samhällen i miniatyr, med en annorlunda social struktur, till en början inom de befintliga socknarna.

Bruksetableringarna företogs antingen av de inbjudna, främst vallonska, yrkesmännen eller av nyadlade svenska undersåtar, vilka med bruksdrift och kyrkobygge som motprestation kunde få en socken eller en utbruten sockendel i förläning med därtill hörande rätt att upptaga skatt. Det var således bergshanteringen och förläningarna som banade väg för nya församlingsbildningar. I Värmland bröts exempelvis Brattfors ur Nyed 1661. I Västmanland tillkom Grythyttan 1633, Hällefors 1644, Västanfors senast 1661 samt Karbenning 1686 (fig. 28 b–c). Vallonbruket Forsmark i Uppland bröts ur Valö redan 1612. I Småland bildades annexen Loftahammar 1609, Västra Ed 1619, Västrum 1622 och Tingsås senast 1636. Dock kom merparten av de småländska bruken att fortsättningsvis verka inom sina respektive medeltida församlingar och begagna de befintliga sockenkyrkorna. Först under 1700-talet, då skogsbristen i Bergslagen blev uppenbar, kom bruks-etableringarna i större skala att styras längre från malmråvaran.

Förutom brukspatronernas ekonomiska intressen av förläningarna fanns ytterligare en orsak till annexbildningar. Det var den höga status som samtiden tillmätte innehavet av patronatskap över en kyrka. Många ansökningar inlades till Kungl. Maj:t eller Konungen personligen från adeln om att få utbryta en egen församling mot åtagandet att bygga kyrka, eller efter att kyrkobygge redan bekostats. Källeryd i Småland och Skagershult i Närke är exempel på förläningar med samtida kyrkobyggen. I Källeryd omfattade förläningen dock ett befintligt annex. I den år 1672 uppförda kyrkan byggdes ett ståtligt gravkor för patronus och hans familj.

Även om formellt patronatskap inte alltid erhöles – kyrkan motarbetade

sådana – hade byggherren naturligtvis stort inflytande över byggnadens utformning och framför allt möjlighet att uppföra de av samtiden högt värderade privata gravkoren. I Näshulta, Södermanland, sökte Gustaf Rosenhane förgäves tillstånd att uppföra kyrka och dela socknen under 1640-talet. En segsliten tvist mellan socknens båda högreståndsfamiljer om patronatskapet löstes först ett stycke in på 1700-talet och man fick samsas om den befintliga kyrkan.

Man kan sammanfattningsvis säga att alla de tre intressenterna brukspatronerna, kronan och kyrkan hade fördelar av de ovan nämnda arrangemangen i fråga om bruksetablering och kyrkobyggnad. Också i befintliga socknar manifesterade sig adeln genom kyrkobyggen, underhåll av kyrkorna och gravkorsbyggnad, oavsett om de hade patronatskap eller ej. Sådana exempel finns i de flesta syd- och mellansvenska landskap men Södermanland utmärker sig speciellt i detta avseende. I ett riksperspektiv är de verkliga patronatskyrkorna få, men de adliga attributen i många av landets kyrkor är ännu synliga vittnesbörd om den viktiga roll som kyrkan spelade som symbolbärare för detta stånd.

Det var inte alltid som ett kapellbygge genast kunde resultera i att en församling eller ett annex kunde brytas ut. Åtskilliga brukskapell blev i stället samlingsplats för ett kapellag, vilket framgent ingick i modersocknen. Det var i första hand bruksbefolkningen som tillhörde kapellaget. Sådana kapellag tillkom också från 1600-talets mitt och fortlöpande under kommande sekler. Vid bruksdöden, efter 1850, upphörde de minst livskraftiga medan flera av de större då hade fått status av annex eller till och med självständiga församlingar.

Det var även under 1600-talet som ett stort antal av landets städer grundades och här ligger upphovet till en annan grupp nya församlingsbildningar. Ur landsbygdsförsamlingarna bröts nu en eller flera stadsförsamlingar och i allmänhet byggdes särskilda kyrkor för stadsbefolkningen. Ett nytt problem var att de kyrkliga utskylderna var beräknade på mantalet, vilket i sin tur hade jordbruket som bas, medan andra beräkningssystem måste användas som underlag för stadsbefolkningens skyldigheter. I stadskyrkorna förekom bänkhya, vilken gav en viss inkomst. Landskyrkornas fördelning av bänkrum skedde utifrån hemman, ålder eller lottning, någon gång bänkhya.

Nya församlingsbildningar i norr

Om man studerar kartan över Sveriges församlingars kronologi finner man ett tydligt samband mellan församlingstillkomst, naturgeografiska förhållanden och kolonisation (fig. 29). Medan det kyrkliga landskapet, som tidigare nämnts, på många håll rationaliserades genom sammanbyggnad ledde befolkningsökning och nya kolonisationsvågor främst i norr till församlingsnybildningar. Vid medeltidens slut hade sockenbildningen nått allra längst norrut i kustlandet, men i inlandet gick det långsammare. Norr om Ådalen och Storsjöbygden finns i princip inga medeltida församlingar utom längs kusten. Församlingar bildades här framför allt från 1600-talet, en process som fortsatte under kommande sekler. Den svenska kolonisationen av Norrlands inland kan, visserligen med viss eftersläpning, följas i församlingsbildandet. De norrländska församlingarna är mycket stora till ytan. Lapplands socknar är nästan i samtliga fall större än flertalet sydsvenska landskap. Norrlandssocknarna delades i takt med kolonisationsrörelserna från kusttrakterna, längs dalgångarna och sträcker sig som långa parallella band upp mot fjällkedjan. Under 1700- och 1800-talen avdelades många av

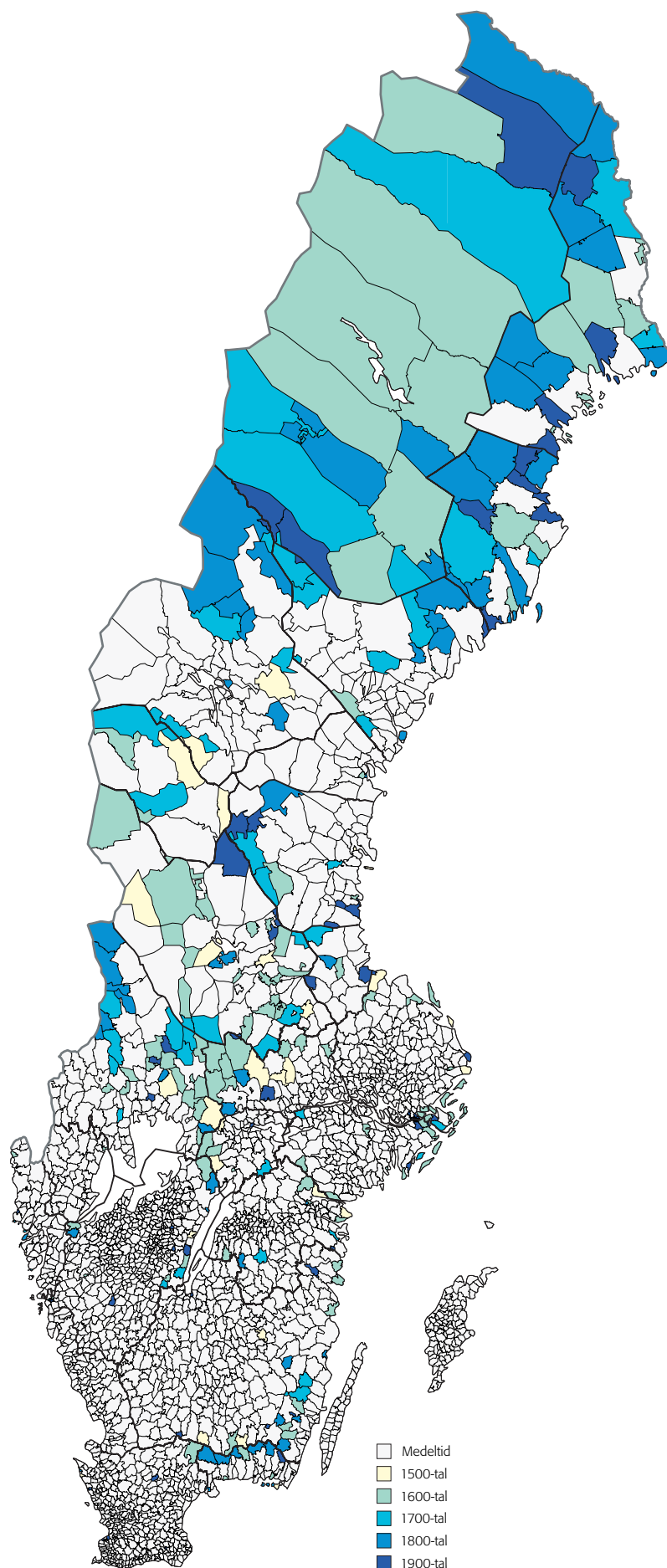

Fig. 29. Församlingarnas tillkomsttid. Av landets 2 539 församlingar år 1950 har det övervägande antalet sitt ursprung i medeltiden (ca 85 %). Under 1600-talet tillkommer dryga hundratalet församlingar, främst i Bergslagen. Längs kusten blir många större öar egna församlingar. Men det är i Norrland som de stora förändringarna efter medeltiden sker. Mellan år 1600 och sekelskiftet 1900 delas etappvis de stora medeltida socknarna i Lappland, Norr- och Västerbotten. Värmlands norra finnbygder avsöndras till egna församlingar under 1800-talet, liksom skogsbältet i norra Blekinge.

de långsträckta socknarnas övre delar till annex eller självständiga församlingar. I Jämtland tillkom exempelvis Tännäs 1768, Frostviken 1842 och Laxsjö 1887. I Lappland, Norrbotten och Västerbotten berördes samtliga församlingar av territoriella förändringar.

Efter reformationen hade kraven på deltagande i gudstjänstlivet skärpts i hela riket och ungefär samtidigt växte de norrländska kyrkstäderna fram, med början i kustlandet. År 1602 grundades på Karl IX:s befallning Lappmarkens ecklesiastikverk med uppgift att missionera bland samerna. Detta var även ett sätt att markera rikets närvaro i de delar av landet som ännu saknade fastställd gräns mot Norge. Kyrkor skulle uppföras vid fem samtidigt stadfästa marknadsplatser, en i varje lappmark: Lycksele, Arvidsjaur, Jokkmokk, Jukkasjärvi och Enontekis (i dag i Finland). Samerna blev skyldiga att inställa sig till kyrkplatserna vid särskilda helger för att erlagga skatt och delta i kyrkans gudstjänster, undervisning och förhör. Här skulle också ting hållas och all handel äga rum. De första kyrk- och marknadsplatserna anlades nära samernas vintervisten och redan 1607 fanns kyrkor på alla stadfästa platser utom Enontekis, där kyrkan färdigställdes 1661.

Lappmarkskolonisationen inleddes i syfte att skapa nya skattehemman men sköt fart först vid 1700-talets mitt. Samtidigt omlades den lappska missionen och blev ett civilisationsprojekt, där statens intresse inte bara handlade om religion utan också om näringar, beskattning och språk. Sameskolor inrättades i kyrkbyarna. Nya, ännu bestående kyrkplatser etablerades i takt med nybyggenas spridning uppåt lappmarkerna. På grund av sin rörlighet var dock fjällområdenas samer indelade i icke territoriella lappförsamlingar och kapell byggdes även längs renflyttningslederna och i sommarbeteslanden i fjällen.

Genom att marknader och kyrkhelger var samordnade i tid och rum befrämjades tillväxten av mötesplatserna, vilka efterhand fick en allt större stationär befolkning. Moderna tätorter med ursprung i marknadsplatser är exempelvis Jokkmokk, Arjeplog och Åsele. Lappmarkens samiska kapell är Europas yngsta missionskyrkor och lappmarkens tillväxt genom kolonisation anmärkningsvärd även i ett internationellt perspektiv.

En annan typ av kolonisation men även den med församlingsbildningar som följd var invandringen från den finska rikshalvan. Finnkolonisationen började visserligen på allvar redan kring år 1600, men det var först efter sekelskiftet 1700 som folkmängden i finnmarkerna hade ökat så pass att församlingsutbrytningar blev aktuella. Avstånden till de befintliga kyrkorna hade dock hela tiden varit ett betydande problem för pastoralvården och den kyrkliga sedens upprätthållande. På sina håll hade skogsfinnarna både åtta, tio, ja upp till tolv mil till närmaste kyrka. Det var framför allt i Värmland som nya församlingar mot denna bakgrund bildades, men också i Dalarna, Gästrikland, Västmanland och Hälsingland (fig. 29).

Även mellan församlingar, stift och län genomfördes flera gränsjusteringar. I gränstrakterna mellan Hälsingland, Dalarna och Härjedalen bildades exempelvis år 1820 en helt ny församling, Los, genom avstyckning från fem medeltida socknar. Den primära anledningen till Los tillkomst går tillbaka till 1748, med en bruksförsamling för den nystartade koboltgruvan. Genom församlingsbildningen och ett kyrkobygge förbättrades emellertid också de kyrkliga förhållandena för folket i finnmarkerna. Ytterligare en förbättring inträdde då Hamra kapellag bildades kring 1800-talets mitt, utgörande Los västligaste del. Genom kapellbygge i Hamra by, med åtta årliga gudstjänster, underlättades den kyrkliga seden för gränsbygdernas befolkning.

Församlingarnas inbördes relationer

Det har alltid funnits en skillnad i status mellan moder- och annexförsamlingar. Moderkyrkan var pastoratets huvudkyrka, och den var i allmänhet störst och bäst underhållen. I moderförsamlingen fanns också prästgården, vilken på flera sätt fungerade som ett viktigt kulturellt och socialt nav för sockenborna. Ibland hände dock att förhållandet moder–annex kastades om, exempelvis till följd av en förskjutning av befolknings- och bebyggelse-tyngdpunkten inom pastoratet. Om annexförsamlingen växte om moderförsamlingen ifråga om folkmängd kunde den senare nedgraderas till annex. Ett exempel från Småland är Kvenneberga, som fram till 1841 var moderförsamling till det med åren allt större annexet Hjortsberga. Kvenneberga förlorade slutligen sin församlingsstatus och kyrkan övergavs.

I sådana fall, där en omkastning i församlingsstatus skett, kan ibland rester av den för- och tidigkristna bebyggelsestrukturen med dess viktiga centralorter anas och vittna om att senare tiders centralorter inte alltid överensstämmer med äldre tiders. Ett sådant exempel kan hämtas från Torsåker i Södermanland, där både sockennamnet och fornlämningsbeståndet vittnar om bygdens forna dignitet. Torsåker var fram till 1550 eget pastorat, därefter till 1593 annex under Sättersta, varefter Torsåker blev moderförsamling till annexet Lästringe. 1980 upphörde Torsåker som församling och införlivades helt i Lästringe. Från år 2002 tillhör Torsåker åter Frustuna pastorat (fig. 33). Det var i samband med reformationen som Torsåker miste sin status som självständigt pastorat och redan vid denna tid hade således bygden förlorat sin tidigare viktiga betydelse.

Rationalisering av det kyrkliga landskapet

Kartan över 1750 års sockengränser – vilka är de äldsta som finns sammanställda på riksnivå – visar att det i flera landskap fanns mycket små socknar insprängda bland de normalstora för landskapet ifråga (fig. 27). Befolkningssiffrorna för 1571 visar att folkmängden i dessa socknar låg kring 100–150 och att de omgivande socknarna var befolkningsmässigt betydligt större. I Västergötland fanns socknar som endast omfattade en enda by, och kring 1750 ibland med endast 200–300 invånare. Framför allt i Småland fanns en liknande församlingsstruktur, även om befolkningen där, genom ensamgårdsstrukturen, var mer utspridd över sockenterritoriet. De ojämna yt- och befolkningsstorlekarna kan tyda på olikartad tillkomsthistoria; kanske är de små socknarna senare utbrytningar ur ett äldsta lager socknar, kanske är de i stället rester av en mycket tidig gårdskyrkoetablering?

I jämförelse med de små socknar som övergavs redan under medeltiden var 1750-talskartans små socknar uppenbarligen något mer bärkraftiga och hade klarat sig ekonomiskt några sekler längre. De kom dock i stor utsträckning att försvinna eller åtminstone att bli av med sina kyrkor under en dryg hundraårsperiod från 1700-talets senare hälft och framåt. Vid 1800-talets mitt hade folkmängden stigit betydligt i praktiskt taget samtliga landets församlingar (fig. 34). Skillnaderna i faktiska tal kunde dock vara stora församlingarna emellan. Trängseln blev allt större i de befintliga kyrkorna, vilka ännu till stor del var medeltida. Då byggandet av en rymligare kyrka började övervägas beaktades förhållandena i hela pastoratet. Hur stor var folkmängden? Hur rymliga var kyrkorna? I vilket skick var de? I vilken del av pastoratet bodde flest människor? Det kunde då hända att den mest rationella lösningen var att en enda ny kyrka byggdes för hela pastoratet och det var alltid de små socknarnas kyrkor som offrades.

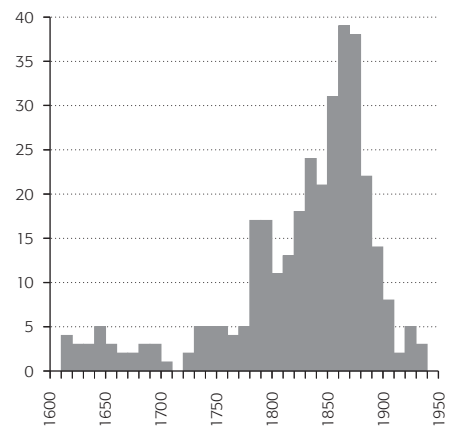
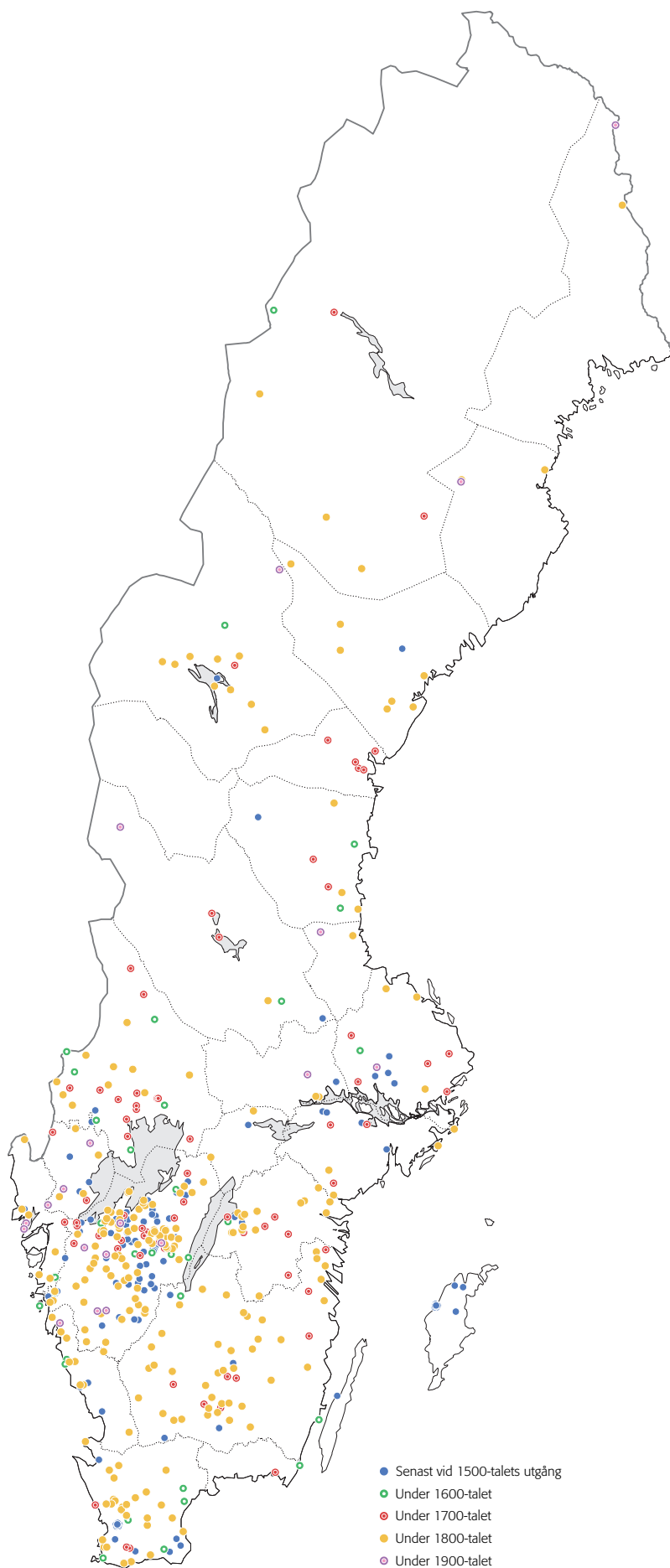

Fig. 30 a–b. Kyrkplatser och kyrkoruiner. Kartan anger kända platser för varaktigt övergivna församlingskyrkor, äldre än 1950. Diagrammet anger antal övergivna kyrkplatser per årtionde. Endast kända årtal.

I de kyrktäta delarna av Västergötland uppträder den största koncentrationen av kyrkplatser/kyrkoruiner, många övergivna under senmedeltiden eller strax efter reformationen i samband med att socknen upphörde. Kyrkplatserna kan också markera äldre lägen för församlingens kyrka. I t.ex. Värmland, som tidigt dominerades av träkyrkor, har man påfallande ofta valt att överge den gamla kyrkplatsen när ny kyrka uppfördes under 1600-, 1700- och 1800-talen. Som framgår av såväl karta som diagram är flertalet av kyrkplatserna övergivna i förhållandevis sen tid. Under 1800-talet valde många församlingar i de kyrktäta delarna av landet att bygga ny gemensam kyrka (s.k. sammanbyggnad), varvid de gamla kyrkorna reus eller lämnades öde.

Fig. 31. Lilla Rytterne kyrkoruin, Västmanland. Lilla Rytterne införlivades i Stora Rytterne 1818, varefter en ny gemensam kyrka uppfördes på ny plats för de två forna socknarna. Miljön utgör riksintresse för kulturmiljövården. Foto Kristina Franzén 2003.

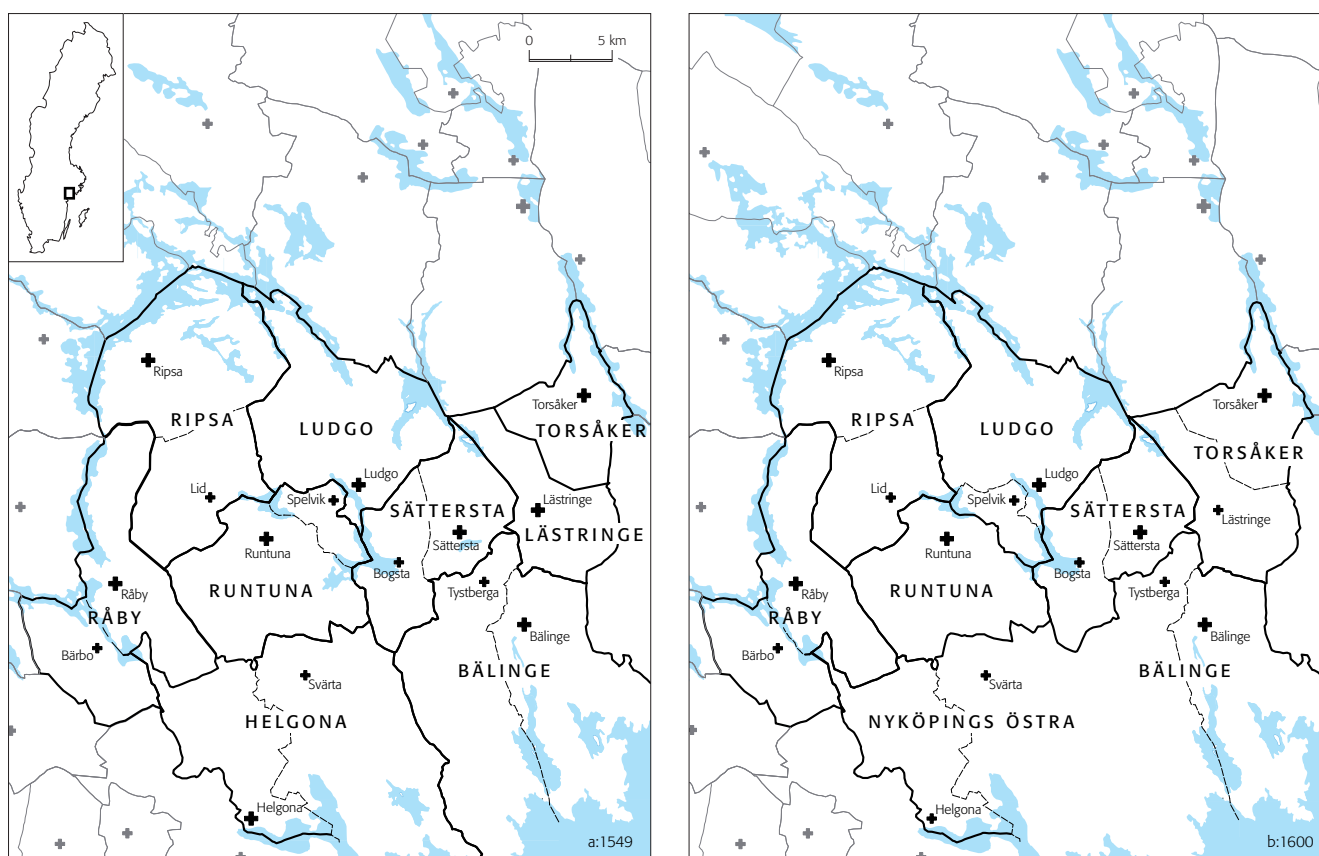
I praktiskt taget varje syd- och mellansvenskt landskap fanns sådana små socknar där kyrkan övergavs under perioden 1780–1880. Övergivandet berodde till viss del på den rådande stiftspolitik. Biskoparna intresserade sig i olika hög grad för kyrkunderhåll och genom en kunglig kungörelse 1823 förenklades s.k. sammanbyggnad av kyrkor genom att den berörda församlingens röster för och mot ett övergivande inte enbart vägdes mot varandra utan sammanräknades med den större grannförsamlingens i vilken den mindre tänktes uppgå. Röstutfallet var naturligtvis givet på förhand; församlingarna röstade ju för bevarandet av den egna kyrkan. Kyrkans övergivande mot församlingens vilja väckte alltid sorg och besvikelse, ibland transformerad till generationslånga motsättningar som kunde ta sig uttryck i arrogans mot prästerskapet och vägran att besöka den nya gemensamma kyrkan (Franzén 2004).

Kyrkobyggandet var en betungande uppgift som involverade praktiskt taget hela pastoratet. Från kyrkans och statsmakternas sida gjordes ansträngningar att förmå två, tre eller till och med fyra små församlingar att bygga gemensam kyrka för att mildra både kostnader och arbete. Trots att ett kompakt motstånd mot de så kallade sammanbyggnaderna fanns, genomfördes ett stort antal. Själva församlingsstrukturen förändrades därmed också. I vissa fall uppgick helt enkelt den ena församlingen i den andra, i andra fanns fortsättningsvis viss egen administration. Kyrkorådet blev naturligtvis gemensamt när endast en kyrka fanns, oftast även skolråd och fattigkassa.

Någon gång skapades ett nytt sockennamn vid sammanslagningen, t.ex. Fasterna av Fasta och Esterna socknar. Ibland användes båda sockennamnen, som i Söderby-Karl. Om endast kyrkan var gemensam kunde den på motsvarande sätt få namn efter de sammanbyggande socknarna, t.ex. Edhems kyrka för Edåsa och Ljunghem eller Bjärklunda kyrka för Bjärka och Härlunda. Det vanligaste var dock att båda församlingars namn fick bilda den nya kyrkans, t.ex. Drev-Hornaryds eller Håle-Tängs kyrka. I sådana fall kom dock med tiden de nya kyrkonamnen ofta att inofficiellt ge namn åt hela bygden, något som visar på den starka identitetsskapare som sockenkyrkan var och är.

Man kan urskilja vissa regionala skillnader i hur utrymmesproblemen i kyrkorna löstes. I landets östra delar tillbyggdes ofta korsarmar, medan helt nya kyrkor i större utsträckning kom att ersätta de äldre i Västsverige. Speciellt i Västergötland, Småland och Skåne genomfördes tämligen radikala sammanbyggningar. I Västergötland minner ett tjugotal ruiner om denna intensiva rationaliseringsperiod (fig. 30). I de nämnda landskapen byggdes i allmänhet nya gemensamma kyrkor, ofta på en helt ny plats. I andra landskap, som Södermanland, Uppland och Västmanland, övergavs också små församlingars kyrkor om än i mindre omfattning. I de två sammanbyggnader som genomfördes i Södermanland restaurerades de större församlingarnas befintliga kyrkor och blev sedan gemensamma för respektive pastorat. Senare har flera av de övergivna kyrkorna åter tagits i bruk. Där kyrkan har rivits används i dag de övergivna kyrkplatserna ofta i samband med somargudstjänster, dop och vigslar. På många håll har ett stort träkors rests på den plats där altaret stod och en ny klockstapel tillkommit (fig. 31).

I ett längre perspektiv var sammanbyggnaderna sannolikt det ekonomiskt och praktiskt mest fördelaktiga för församlingen, dock finns exempel på det motsatta, bland annat i Västergötland. Då Österplana och Kestad på Kinnekulle enades om gemensam kyrka år 1877 valdes en ny kyrkplats mitt emellan de gamla kyrkorna. Platsen, en ödslig kalkhed, attraherade aldrig annan bebyggelse eller verksamhet. I dag används Österplana stora

kyrka sparsamt och mestadels för konsertändamål. Österplana församling rev sin medeltida kyrka medan Kestad senare restaurerade sin. De gamla kyrkogårdarna används av respektive församling och mer ändamålsenliga församlingslokaler har uppförts i en närbelägen tätort.

Kyrkor omlokaliseras

I vissa socknar försköts befolkningstygndpunkten under seklernas gång och förslag om kyrkans omlokalisering väcktes. En orsak var att den gamla centralbygden kring kyrkan inte längre hyste merparten av befolkningen. En annan kunde vara att kyrkan uppförts på privat initiativ i anslutning till en avsides belägen stormansgård, som troligen var fallet i Fänneslunda i Västergötland. I flera församlingar passade man på att uppföra kyrkan på ny plats efter att den gamla brunnit, exempelvis i Björkvik i Södermanland. Framför allt initierades omlokaliseringar från 1700-talets slut och framåt. I Ångermanland fick exempelvis de medeltida kyrkorna i Högsjö, Vibyggerå och Ytterlännäs efterföljare i nya lägen och i Småland bl.a. Hannäs, Hemmesjö, Almeboda och Hångers kyrkor. I Värmland övergavs en stor del av de medeltida kyrkplatserna under 1800-talet, även så i Dalsland. Flera av kyrkorna i de två senare landskapen hade uppförts längs pilgrimsvägarna till Nidaros.

Generellt var omlokaliseringarna svar på ökade krav på bekvämare kyrkfärder. I Östergötland fick exempelvis kyrkan i Horn ett mera centralt läge och sockenborna slapp den farofyllda sjöresan till kyrkan som låg avsides på en udde i Åsunden. Det var dock inte alltid det var allmogen som ställde kraven på kyrkans omlokalisering utan socknens högre ståndspersoner. I Tryserum, Småland, fördes under en lång period på 1700-talet en infekterad strid mellan sockenborna och greve Horn på Fågelvik, vilken

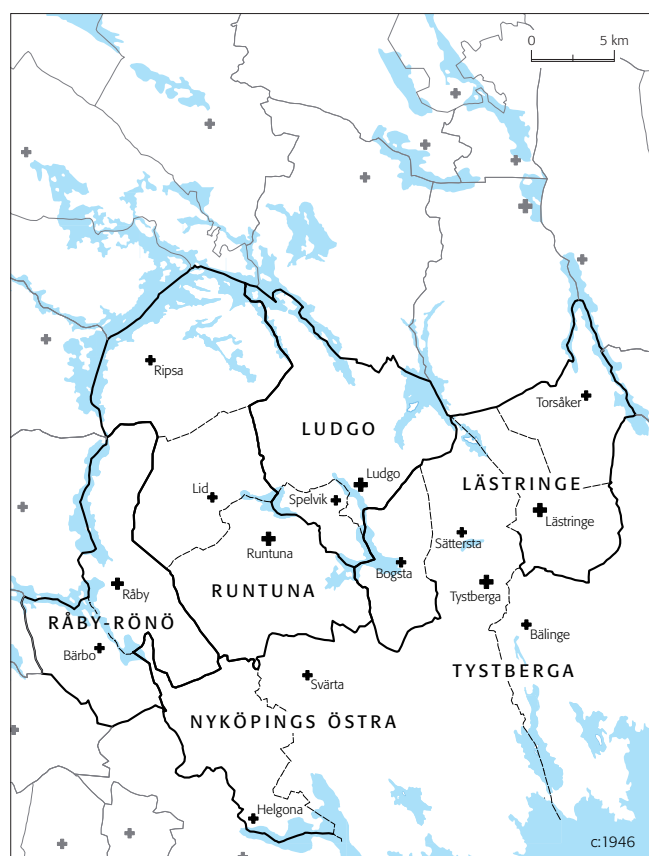
Fig. 32 a–d. Församlingsstrukturen i det medeltida Rönö härad och närområde vid fyra årtal.

- a: 1549. Pastorat med moder- och annexförsamlingar. Alla församlingar förutom annexförsamlingen Bärbo ligger i Rönö härad. Tre församlingar är egna pastorat.
- b: 1600. Pastorat med moder- och annexförsamlingar. Runtuna utgör eget pastorat.
- c: 1946. Pastorat med moder- och annexförsamlingar. Pastoraten är nu sex till antalet.
- d: 2006. Fem pastorat omfattar nu hela området och ytterligare församlingar utanför.

Det medeltida Rönö härad bestod av fjorton församlingar. Dessa, inklusive Bärbo socken i Jönåkers härad, bildade år 1549 tillsammans nio pastorat. Av dem utgjorde tre församlingar egna pastorat.

Efter reformationen grupperades församlingarna om i nya konstellationer, för att år 1600 bilda åtta pastorat. Endast en församling, Runtuna, var då eget pastorat.

Församlingsstrukturen därefter var stabil i drygt 300 år. Under 1900-talet började de minst bärkraftiga församlingarna läggas till större pastorat:

Ripsa och Lid lades till Runtuna 1934; Sättersta, Bogsta och Torsåker till Lästinge pastorat 1946. År 1980 uppgick de medeltida socknarna Torsåker, Sättersta och Bogsta i Lästinge församling. Senare kom hela Lästinge att ingå i Frustuna-Kattnäs pastorat.

Ännu en förändring skedde år 2002 då Lästinge (inklusive Sättersta och Bogsta) bröts ur Frustuna-Kattnäs och tillsammans med Tystberga-Bältinge församling bildade Tystbergabygdens pastorat.

År 2002 bildades ett pastorat av Ripsa, Lid, Ludgo, Spelvik, Runtuna och Råby. Det nya namnet – Rönö – lånades från häradet. Bärbo församling lades 1962 till Stigtomta-Vrena pastorat.

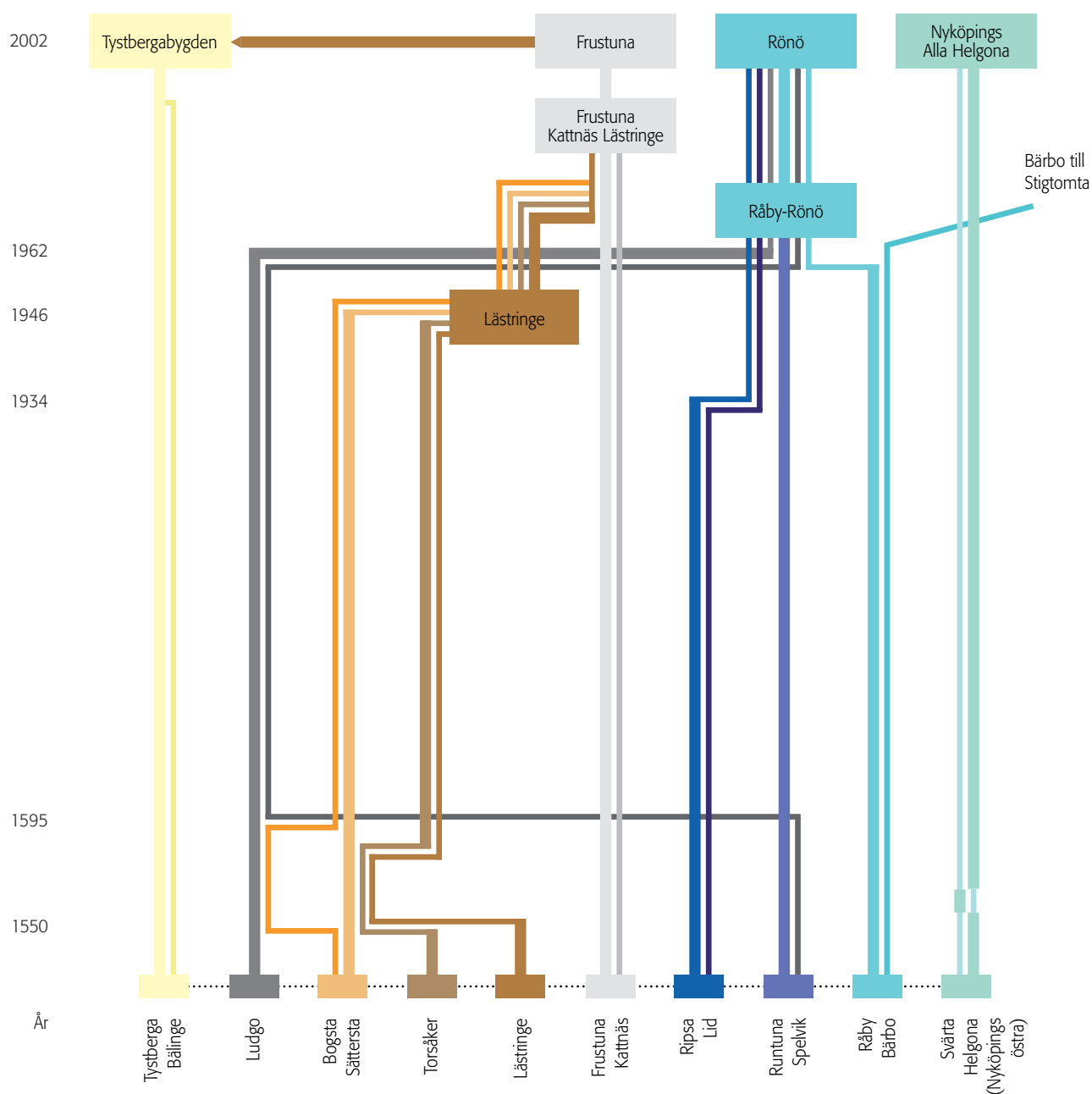
Det medeltida Helgona eller Kråkelunds pastorat omfattade under 1500-talet Svärta, och Nyköpings Östra församling, eller (All) Helgona församling. Vilken som var pastoratets moderförsamling växlade vid flera tillfällen. 1989 skedde en namnändring till Nyköpings Östra och senare ytterligare en, till Nyköpings Alla Helgona.

önskade kyrkan närmare sitt gods. När Horn, efter att ha sökt stöd hos Gustav III personligen, lyckades genomdriva ett nytt kyrkbygge närmare godset lät han även flytta sina anförvarters kistor från det privata gravkoret i den gamla kyrkan.

I allmänhet var det relativt lätt för en liten grupp stora jordägare att genomdriva sin vilja ifråga om kyrkans omlokalisering, något som också kunde få negativa konsekvenser för kyrkans centralitet och förutsättningar för ett livskraftigt sockencentrum. Generellt kan sägas att i de fall den nya kyrkan inte uppfördes förrän mot 1800-talets slut, eller ännu senare, kom sällan något riktigt sockencentrum att utvecklas kring den och i vissa fall kunde i stället den gamla kyrkbyn behålla och stärka sina centrumfunktioner med skola, post, gästgiveri och handelsbod. Konsekvensen blev en ny stor kyrka avses från den centrala bygden. Det var åter igen den långa beslutsprocessen som orsakade att inaktuella lokaliseringskriterier och ibland privata intressen låg till grund för det avgörande platsvalet. Exempel på sena kyrkor utan anknytning till centrumfunktioner är Jät (1908–10) och Sjösås (1862–65) i Småland, Härjevad (1915) i Västergötland samt Balingsta (1869–72) i Uppland. Balingsta är en av ett fåtal av 1800-talets stenkyrkor som till dags dato rivits. Detta skedde 1932. Ett annat exempel är Hanhals i Halland, riven 1952 efter en brand 1936. Den övergivna nya kyrkan i Maglarp från 1908–09 revs 2007 efter en uppmärksam dom i Regeringsrätten. I alla tre fallen togs den medeltida kyrkan åter i bruk.

Städernas expansion och landsbygdens avfolkning

I de större städerna var församlingsstrukturen relativt stabil långt in på 1800-talet. Med städernas expansion tillkom nya församlingar, följande stadens "årsringar" under hela 1900-talet. En ny typ av administrativ indelning

var kyrkobokföringsdistrikten som utgjorde delar av befintliga församlingar och som kunde omfatta en eller flera stadsdelskyrkor. Idén med stadsdelskyrkan var ursprungligen tysk, men passade som hand i handske i de nya förorderna, där tanken om lokala servicecentra var ledande i planeringen. Stadsdels- eller ”småkyrkan” låg nära församlingsborna och i lokalerna rymdes utom gudstjänsterna även andra typer av verksamheter. Uppförandet av småkyrkor kan således ses som en decentralisering av församlingslivet; en enda församlingskyrka samlade inte längre hela menigheten.

De största förändringarna av församlingsstrukturen sedan medeltiden genomfördes med accelererande fart under 1900-talets sista decennium och efter millennieskiftet (fig. 35). Man kan förklara dessa som en konsekvens av den allmänt avtagande kyrksamheten i kombination med avståndens minskade betydelse genom förbättrade kommunikationer. Efter relationsändringen mellan stat och kyrka år 2000 är församlingsindelningen en fråga som Svenska kyrkan själv beslutar om. För att bibehålla en hållbar

Fig. 33. Diorama över församlingarna i Rönö härad, Bärbo i Jönåkers samt Frustuna och Kattnäs i Daga härad.

Grafiken visar hur församlingarna över tid har skiftat status och bytt pastoratstillhörighet. Tjocka linjer anger status som moderförsamling, tunna linjer anger status som annexförsamling. Rektanglar anger pastorat/samfällighet. En församlings ”livslinje” slutar då den införlivas i en annan församling.

Fig. 34 a–c. Folkmängd 1805, 1900 och 1995. En punkt motsvarar 200 invånare.

Under 1800-talet ökade folkmängden i så gott som varje församling, i städer såväl som på landsbygden. Under 1900-talet är det framför allt i städer och regionala tätorter som tillväxten sker. Landsbygden avfolkas kontinuerligt och på 1995 års karta har ett tydligt mönster av befolkningsagglomerationer blivit tydligt. De befintliga kyrkobyggnaderna (jfr fig. 23) har till stor del tillkommit utifrån den befolkningsstruktur som är avläsbar på kartorna över 1805 och 1900 års folkmängd.

ekonomisk bas har stora delar av det kyrkliga landskapet omstrukturerats och gamla pastoratskonstellationer brutits upp. Vid en tillbakablick kan en trend urskiljas. I ett första skede omvandlades tre pastorat till två. Senare följde mer genomgripande förändringar, och fem-sex församlingar lades samman till ett enda stort pastorat. För dessa "storpastorat" bestämdes också helt nya namn, om än med historisk anknytning. Rönö härad i Södermanland kan tjäna som exempel på församlingsstrukturens förändring över en femhundraårsperiod (fig. 32).

Det medeltida Rönö härad bestod av fjorton församlingar som, inklusive Bärbo i Jönåkers härad, tillsammans bildade nio pastorat. Efter reformationen grupperades församlingarna om i nya konstellationer, för att år 1600 bilda åtta pastorat. Under drygt 300 år var denna församlingsstruktur stabil, men under 1900-talet började omorganisationer som resulterade i än större och färre pastorat. År 2002 bildades exempelvis Tystbergabygdens församling av fem av de medeltida socknarna. Sammanläggningen var, enligt biskop Jonas Jonsons ord vid visitationen i november 2003, en anpassning till "rådande förhållanden och kyrkoordningens krav".

I församlingen fanns år 2006 sammanlagt drygt 2 000 kyrkotillhöriga och fem medeltida kyrkor. Den nya församlingens "sockencentrum" ligger i Tystberga samhälle, vid järnvägen. Här finns pastorsexpedition och samlingslokaler. I Sättersta används den gamla skolan som församlingshem, medan fyra tidigare församlingshem uthyrs som privatbostäder. Torsåker tillhör, tillsammans med Kattnäs, åter Frustuna kyrkliga samfällighet.

Tystberga kyrka hade redan under 1800-talets senare hälft, i samband

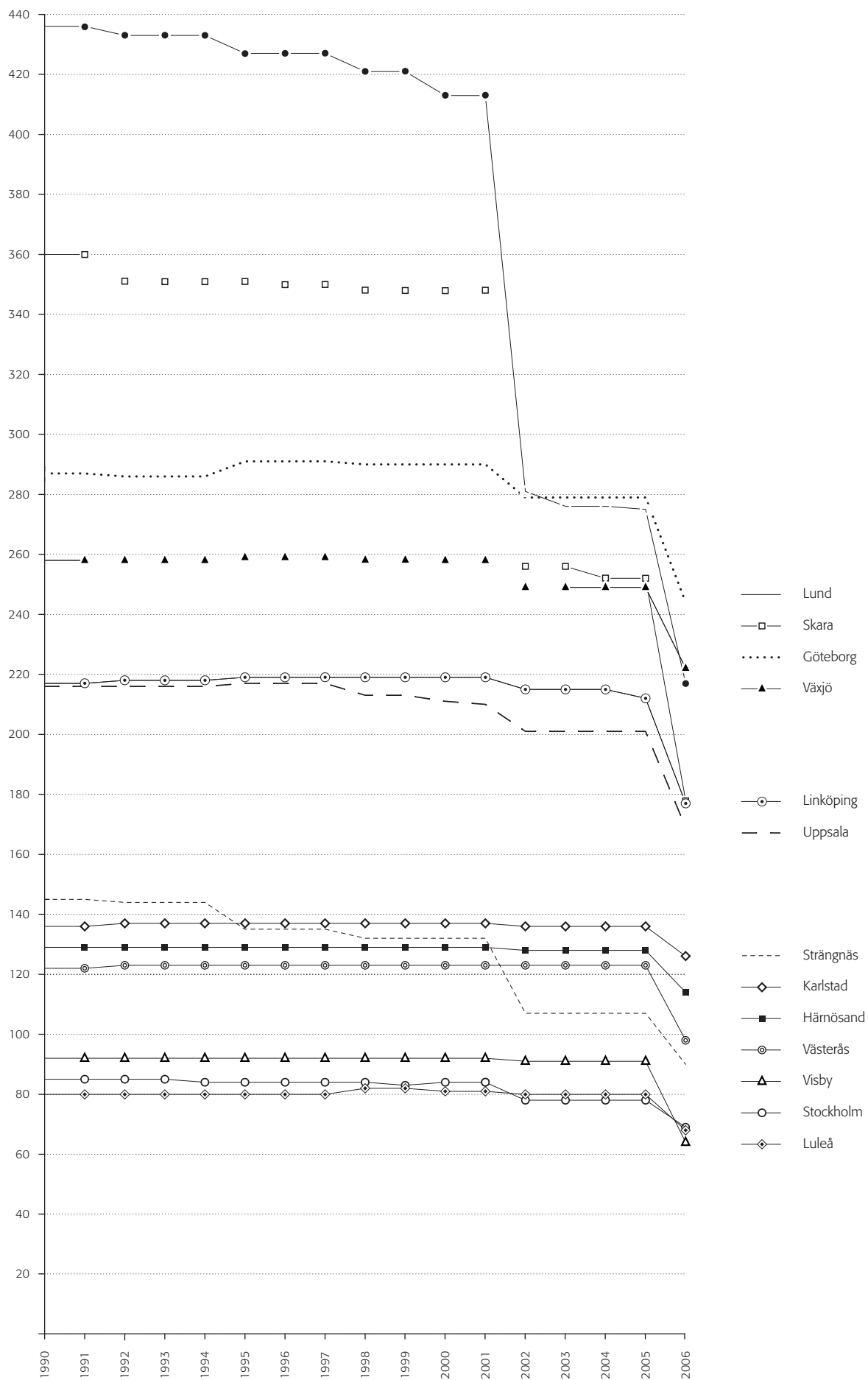

Fig. 35 a–b. Ecklesiastisk indelning. Diagrammet visar antal församlingar per stift 1990–2006. Kartan visar församlingar bildade genom sammanslagning 1990–2006.

Antalet församlingar i stiftet har i stort sett varit stabilt sedan medeltiden. Vissa församlingar har tillkommit, andra har försvunnit. De stora förändringarna har skett under de senaste decennierna. I samtliga stift har antalet församlingar reducerats. I Skara och Lunds stift har antalet församlingar halverats sedan 1990. Även i Strängnäs och Visby stift har stora neddragningar gjorts. De minsta förändringarna uppvisar Karlstads, Härnösands och Växjö stift.

En jämförelse mellan kartorna i fig. 34 och 35 b visar ett tydligt samband mellan landsbygdens avfolkning och församlingssammanslagningar. I Lunds och Skara stift måste församlingssammanslagningarna dock främst härledas till de sedan medeltiden många och ytmässigt små socknarna och de därav korta avstånden mellan kyrkorna. I båda stiftet har antalet församlingar halverats sedan 1990. Denna omvälvande förändring kan alltså inte enbart förklaras med minskad folkmängd på landsbygden.

Källor: Matrikel över svenska kyrkans prästerskap 1990–2006 (diagram), Statistiska centralbyrån (karta).

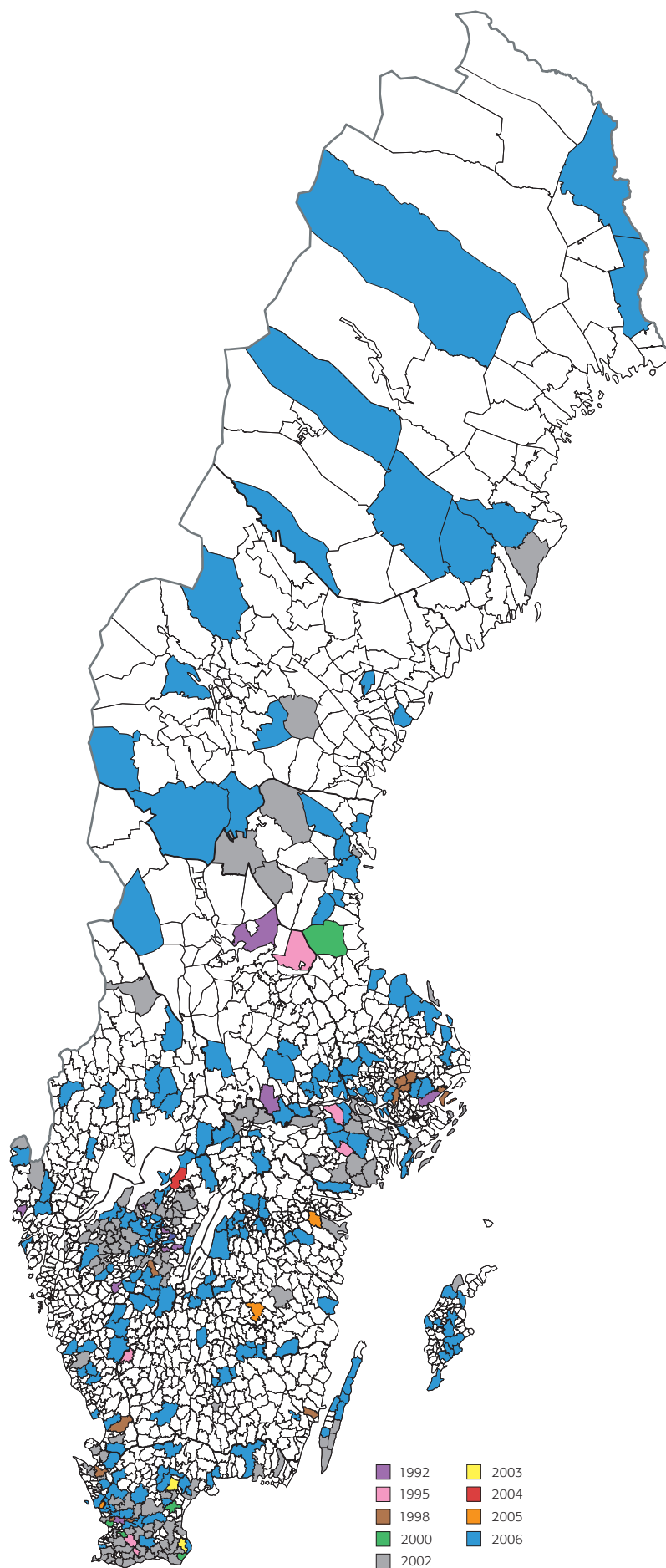

Fig. 36. Den gamla och nya kyrkan i Degerfors by, nu en del av tätorten Vindelns i Västerbotten. Den gamla träkyrkan monterades ned i samband med att den nya kyrkan uppfördes 1901–03. Ett kort stycke nordväst om den nya kyrkan återuppfördes 1963 en rekonstruktion av den gamla kyrkan, nu kallad S:t Mikael's kapell. Kyrkomiljön med omgivande äldre bebyggelse och odlingslandskap utgör riksintresseområde. Foto Birgitta Roeck Hansen 1999.

med stationssamhällets framväxt, kommit att få ett perifert läge och från 1877 hölls mer välbesökta gudstjänster i sockenskolan där. Redan vid 1700-talets slut hade biskopen framfört sin åsikt att Tystberga och Bälinge kyrkor borde sammanbyggas.

Ett över perioden stabilt pastorat var Råby, med annexet Bärbo. År 2002 bildades dock ett pastorat av de sex medeltida församlingarna: Ripsa, Lid, Ludgo, Spelvik, Runtuna och Råby. Pastoratet fick namnet Rönö, vilket togs från häradet. Centralort för denna nya samfällighet är Runtuna, där prästgården ännu (2008) fungerar som pastorsexpedition och bostad för pastor. Liksom i Tystbergabygden ligger det nya "sockencentrumet" centralt i förhållande till befolkningen. Bärbo församling lades 1962 till Stigtomta-Vrena pastorat. Nämnas kan även att Råby församling år 1885 fick det geografiskt bestämmande suffixet Rönö, eftersom ytterligare två församlingar med namnet Råby fanns i länet.

Gamla kyrkor tas åter i bruk

Som tidigare nämnts var beslutsprocessen vid kyrkobyggen i allmänhet lång. Detta medförde speciellt kring mitten av 1800-talet att de befolkningsprognoser som gjordes inför kyrkobyggena blev väl positiva och de nya kyrkorna byggdes alltför stora. Ibland hade till och med folkmängden redan börjat minska då kyrkan stod färdig. Om den nya kyrkan inte byggdes på samma grund som den gamla hände det ofta att den gamla kyrkan fick stå kvar i väntan på närmare beslut om användning eller rivning. Då så småningom folkmängden, och även den kyrkliga seden, avtog började man på flera håll iståndsätta och senare återinviga sin gamla kyrka, vilken nu befanns vara lagom stor. Synen på medeltidskyrkan hade också ändrats och den sågs alltmer som ett kärt och viktigt monument för socknen och dess invånare.

Bland församlingar där medeltidskyrkan restaurerats under 1900-talet och åter tagits i bruk stadigvarande eller som säsongskyrka kan nämnas: Maglarp, Kävlunge, Näs, Sjörup och S:t Ibb i Skåne; Hyssna, Ornunga och Eriksberg i Västergötland; Hemmesjö, Sjösås, Drev, Myresjö, Lannaskede, Vallsjö, Hjalmseryd och Norra Solberga i Småland; Nykyrka och Spelvik i Södermanland; Hidinge i Närke; Balingsta i Uppland, Ragunda i Jämtland; Trönö i Hälsingland och Ytterlännäs i Ångermanland.

Inte alla församlingar kunde eller ville bevara sina gamla kyrkor och

i några ledde den starka känslan för den försvunna sockenkyrkan till att kopior uppfördes, exempelvis i Kvenneberga i Småland där sockenborna tvingades överge sin kyrka på 1840-talet. En kopia av den lilla träkyrkan i Kvenneberga uppfördes 1982–83. I Gladhammar i Småland har en kopia av en äldre kyrka uppförts som begravningskapell. I smålandssocknen Edshult har en miniatyrkopia av medeltidskyrkan och klockstapeln byggts i närheten av den nya kyrkan. I Vindeln i Västerbotten byggdes en ny kyrka 1903 och i samband därmed återanvändes delar av församlingens gamla (och första) kyrka, från 1769, till sockenstuga. Men 1963 rekonstruerades och återuppsattes den gamla kyrkan på sin ursprungliga plats strax intill den nya kyrkan (fig. 36).

En viktig anledning till att församlingsborna inte ville överge sina kyrkor var att deras anhöriga vilade på kyrkogården. I detta hänseende var i allmänhet prästerskapet förstående och tillmötesgående, och det blev möjligt att fortsättningsvis begrava på ödekyrkogården. I vissa fall används fortfarande kyrkogårdarna på de övergivna kyrkplatserna, vilket således grundar sig på gamla löften. Några ännu använda ödekyrkogårdar är Älmeboda och Agunnaryd i Småland.

Sammanfattning

Det kyrkliga landskapet har aldrig haft en konstant struktur. Det innehåller flera mer eller mindre urskiljbara lager varav det äldsta är över tusen år gammalt. Socknar har tillkommit och försvunnit, kyrkor har byggts, omlokalisrats och övergivits. På flera håll i landet har ett minskat befolkningsunderlag i kombination med avtagande kyrklig sed lett till att stora kyrkor står oanvända samtidigt som små, tidigare övergivna medeltidskyrkor åter tagits i bruk.

Trots de många förändringarna är just det kyrkliga landskapet en av de äldsta strukturerna i vårt land. Strukturer som på ett grundläggande sätt har format väsentliga delar av vår bebyggda miljö och infrastruktur och samlat människorna i olika kyrkliga och sociala sammanhang. Till kyrkorna har vägar byggts; kring kyrkorna har samhällen vuxit fram. Genom näringsgeografiska förändringar har också det kyrkliga landskapet förändrats då nya socknar och kyrkor tillkommit i kolonisationens spår. Även städernas historia och expansion kan utläsas ur det kyrkliga landskapets geografi.

Källor och litteratur

Lantmäteristyrelsens arkiv

Hallsjö, Dörrarps socken, Kronobergs län, 1769: Rågångsbeskrivning med byarna Flattinge och Hulje, F 17:4'

Riksantikvarieämbetet, Antikvarisk-topografiska arkivet, Sveriges Kyrkors arkiv

Församlingshistorik samt excerpter av bänklängder. Arbetsmaterial i anslutning till projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*.

Kartexcerpter i anslutning till projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*.

Statistiska centralbyrån

Internetadress: www.scb.se.

Strängnäs stift

Biskop Jonas Jonsson, visitationsstämma, Tystbergabygden, den 16/11 2003.
Internetadress: www.strangnasstift.com

- Anglert, Mats: "Från gårdskyrka till sockenkyrka – Bjäresjö i Skåne", i *Sveriges kyrkohistoria*, 1, Missionstid och tidig medeltid, 1998.
- Arell, Nils: *Kolonisationen i lappmarken. Några näringsgeografiska aspekter*, 1979.
- Bergström, Carin: *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800. Oland-Frösäkers kontrakt av ärkestiftet*, Nordiska museets handlingar 110, 1991. Diss.
- Bäckström, Arvid: *Utredning rörande de i vårt land utom Skåne, Halland och Bohuslän förefintliga patronatsrättigheter och därmed jämförliga kallelserätter*, 1914.
- Elmén Berg, Anna: *Fem ödekyrkor i Norrland. Kyrklig förnyelse, kulturmiljövård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början*, 1997. Diss.
- Eriksson, Emelie & Kristina Franzén: "Stadens kyrkliga silhuett", i *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 46, 2004.
- Fernlund, Siegrun: "Godsherrn och sockenkyrkan. Patronatskap på gott och ont", i *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 2001.
- Franzén, Kristina: *Att flytta Axis Mundi. Om det kyrkliga landskapets organisation och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780–1880*, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, 2004. Diss.
- Kalderstam, Johnny: *Kungamakt och kyrkojord*, 1989.
- Nilsson, Bertil: *Sveriges kyrkohistoria*, 1, Missionstid och tidig medeltid, 1998.
- Palm, Lennart Andersson: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997 med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, 2000.
- Palm, Lennart Andersson: *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*, 2001.
- Svenska akademiens ordbok*, 1893–, uppslagsorden "socken" och "församling". Även tillgänglig på Internet: <http://g3.spraakdata.gu.se/osa/index.html>.
- Sveriges församlingar genom tiderna*, Riksskatteverket, 1989. Även tillgänglig på Internet: www.skatteverket.se/folkbokforing.
- Törnqvist, Anders: *Bergsbruk och aristokrati. Järnhantering, jordbruk och landskap i Norbergs bergslag 800–1580*, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 138, 2008. Diss.
- Wadensjö, Bengt: *Gud i Vänerland*, Värmlands museums årsbok, 2004.
- Österberg, Eva: *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget*, Bibliotheca historica Lundensis 26, 1971. Diss.
- Övre Norrlands kyrkor*, red. Anders Åman & Marta Järnfeldt-Carlsson, Bebyggelsehistorisk tidskrift 22, 1992.

Kyrkornas lägen

av Birgitta Roeck Hansen

Hur är sockenkyrkorna placerade i landskapet? Kyrkornas läge kan ses ur tre aspekter: läget i terrängen, rumsligt inom socknen och i förhållande till övrig bebyggelse. Kyrkornas placering i terrängen är naturligtvis avhängig det omgivande landskapets karaktär, om det t.ex. är skogsbygd eller slätt, flackt eller med större eller mindre variationer i höjdded. För läget inom socknen har bebyggelsemönstret inom varje enskild socken avgjort kyrkans placering. Grundprincipen var att alla sockenbor skulle ha möjlighet att ta sig till kyrkan. Tillgänglighet bör därför i allmänhet ha varit en viktig faktor vid val av kyrkplats. Undantag kan utgöras av äldre kyrkor som byggts som gårdskyrkor för privat bruk och därför i stället lagts intill byggherrens storgård eller gods. Den tredje aspekten hänger framför allt samman med tillgången på mark för ett kyrkobygge.

Läget i terrängen

Uppgifter om kyrkornas lägen kommer som tidigare beskrivits från kartstudier men också i många fall från besök på platsen där man kunnat få ett bättre begrepp om de verkliga förhållandena. En förenklad sammanfattning av uppgifter om ca 2 600 kyrkobyggnader kan från denna utgångspunkt uttryckas som att kyrkorna oftast ligger på en höjd.

Höjd är här ett relativt begrepp och innefattar allt från magnifika lägen på åsar och ovanför älvbranter till impediment i flacka åkerlandskap. På Karlslundsåsen i Närke, som sträcker sig mellan skogsbygder över slätt och sprickdalslandskap, ligger fem kyrkor: Lerbäck, Hallsberg, Kumla, Mosjö och Kil. I Södermanland finner man Kjula, Tumbo och Sundby kyrkor på åsar. Också i Skåne finns dominanta höjdlägen som Dagstorp i moränbacklandskapet i landskapets sydvästra del och Linderöd på åsen med samma namn som socknen. Denna placering har säkerligen byggnadstekniska orsaker – en säker grund för byggnaden – men härigenom vann man också synlighet. En så speciell byggnad som en kyrka skulle också ligga på en särskilt utvald plats. Framför allt under senare århundraden, när sockenstämman fattade beslut om var en ny kyrka skulle ligga, var ett viktigt argument att platsen som valdes var vacker.

Detta drag tycks bli allt mer påtagligt med tiden. Ett exempel från Gästrikland är Åmots kyrka som uppfördes 1914–17 (fig. 38). Yngre kyrkor ligger inte sällan högre än sina äldre föregångare. Ett exempel är Högsäter i Dalsland där den nya kyrkan, byggd 1900–02, har ett dominerande läge på en höjd som lär ha varit platsen för storhögar från järnålder medan resterna av den medeltida kyrkan ligger betydligt lägre intill kyrkogården nedanför.

Fig. 37. Sunne kyrkor ligger på ett näs i Storsjön i Jämtland. Ruinen av den medeltida kyrkan samt en kastal ligger längst ut på udden i bildens mitt. Där intill finns även prästgård med välbevarade byggnader från 1800-talets senare hälft. Ett betydligt högre läge valdes då den nya kyrkan uppfördes 1833–35. I direkt anslutning till denna ligger sockenstuga, kyrkstallar, härbren samt ett hitflyttat spruthus. Kyrkomiljön ingår i Storsjöbygdens riksintresseområde. Foto Jan Norrman 1996, RAÄ.

Fig. 38. Åmots kyrka i Gästrikland uppfördes 1914–17. Den ligger på en markerad höjd i Testeboåns dalgång och har en vid utblick över nejden. Foto Erik Andréén 1930, RAÄ.

Ett annat exempel är Sunne i Jämtland (fig. 37). De medeltida pilgrimskapel som i många fall föregått de senare sockenkyrkorna i Värmland låg alla lägre än kyrkorna och i de flesta fall också närmare en älv eller en sjö.

Närheten till vatten – havsvikar, älvar, åar eller sjöar – är det vanligast förekommande draget i kyrkornas placering. Kyrkans läge kan vara högt som i stora delar av Norrland med sitt älvlandskap där detta läge dominerar, exempelvis ovanför Indalsälven i Jämtland där Ragunda gamla, Stuguns gamla och Fors kyrkor ligger på sedimentterrasser. Undantag finns dock, exempelvis i Ytterhogdal, men framför allt i Härjedalen där de flesta av kyrkorna intar låga lägen i odlingsbygden i älvdalar och dälder: Lillhär-dal, Sveg, Hede, Vemdalen, Älvros gamla och Storsjö.

I landskap där det öppna jordbrukslandskapet överväger, som i södra Skåne, på Kristianstadsslätten, i Östergötland, sydvästra Dalsland, Sörmland, på Närke- och Uppsalaslätterna eller på Skara-Varaslätten är däremot de flesta kyrkorna belägna på impediment/moränhöjder på slätten eller

Fig. 39. Vårviks kyrka, Dalsland. Den år 1846 uppförda kyrkan ligger på en nästan helt vattenomfluten landtunga i sjön Västra Silen. Foto Pål-Nils Nilsson, trol. 1980-tal, RAÄ.

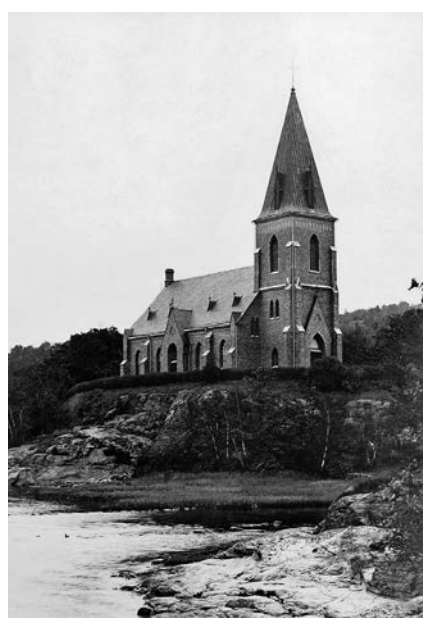

Fig. 40. Under 1800-talet och det tidiga 1900-talet valdes gärna kyrkplatser i monumentala lägen. Ljungs nya kyrka i Bohuslän uppfördes 1902. Den har ett högt och vattennära läge på en terrasskant vid Ljungskileviken. Foto Dan Samuelsson 1924, ATA.

i uppodlade sprickdalar. I äldre tider har dock närheten till vatten varit mer påtaglig även i vissa av dessa områden som södra Skåne och sydvästra Dalsland, där numera utdikade åar och bäckar kan ses på kartan i kyrkornas närhet. Kyrkans närhet till vattendrag kan också i några fall ha gått förlorad genom strandförskjutningen på ett sätt som påtagligt förändrat kyrkans tillgänglighet. Torsåker har nämnts tidigare (se s. 85), då som exempel på hur församlingsstrukturen förändrats. En omständighet som kan ha bidragit till att bygden och kyrkan förlorade sin position är att Torsåker ännu under 1400-talet hade förbindelse sjöledes både med Östersjön och via ett sjösystem med flera socknar i den äldsta bygden. I Ångermanland har flera kyrkor genom den kraftiga strandförskjutningen förlorat den tidigare anslutningen till älv eller hav: Bjärträ och Ytterlännäs gamla kyrkor samt Torsåker vid Ångermanälven, liksom Ullånger (fig. 6) och Vibyggerå gamla kyrka, båda vid tidigare havsfjärdar.

I många fall innebär läget invid vatten naturligtvis att kyrkan ligger lågt i landskapet. Så är t.ex. fallet i Tåkernområdet i Östergötland i de äldre, små socknarna med medeltida kyrkor. Två lågt liggande kyrkor i andra delar av landet har ett speciellt läge med besläktade drag när det gäller terrängen och den omgivande bebyggelsen, särskilt dess äldre historia. Kyrkorna är Markim i sprickdalslandskapet i sydöstra Uppland (fig. 41) och Råby-Rekarne i Mälabygden i norra Södermanland. I båda fallen är kyrkobyggnaderna medeltida och belägna mitt i socknen och lågt i terrängen som sedan höjer sig runt omkring, mest påtagligt skålformat i Råby-Rekarne, där kyrkan och den omgivande bygden bildar en avgränsad s.k. "Siedlungskammer". Högre upp mot terrängskålens kanter ligger bebyggelsen i båda socknarna

Fig. 41. Markims medeltida kyrka i Uppland ligger på en svag höjd mitt i odlingsmarken. Den övriga bebyggelsen är uppdragen mot skogsranden i en vid cirkel kring kyrkplatsen. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

Fig. 42. Ramsele medeltida kyrkplats i Ångermanland är belägen på ett smalt och högt näs vid en kraftig krök av Faxälven. Foto Jan Norrman 1988, RAÄ.

och i båda fallen har bebyggelseenheter förhistoriska namn, i Råby-Rekarne med ändelserna *-sta* och *-by*, i Markim *-sta*, *-by* och *-inge*.

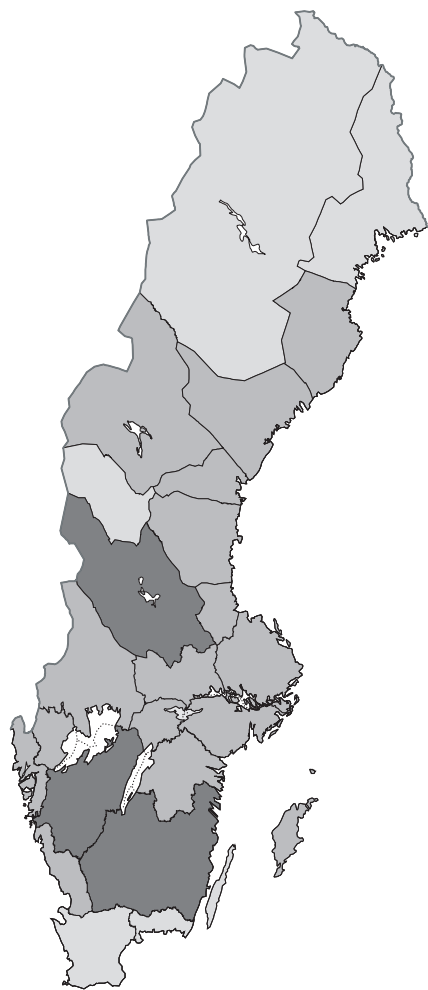
I några fall kan läget möjligen förklaras med att kyrkor har haft flera funktioner i äldre tider fränsett de rent kyrkliga. Särskilt i Norrland där stenhus i övrigt knappast fanns, men även på andra håll i landet, kan en funktion som tillflykt för människor i orostider och förvaring av värdefulla varor och föremål tänkas. Gemensamt för följande exempel på sådana kyrkor/kyrkplatser är att de ligger på relativt svårtillgängliga platser, oftast mer eller mindre omslutna av ett vattendrag som bildar en naturlig vallgrav. Enångers gamla kyrka ligger på en udde vid en krök i Enångerån, som rinner helt nära kyrkobyggnaden. Ramsele gamla kyrka ligger på ett högt smalt näs som stupar ner mot Faxälven vid ett smalt parti av älven där den gör en kraftig krök (fig. 42). Lidens gamla kyrka ligger relativt högt i terrängen ovanför vad som i dag är en bäck som nästan omsluter kyrkplatsen. Ett sydligare exempel utgörs av Gammalstorps kyrkplats på Listerlandet i Blekinge, som ligger på en holme i ett omgivande låglänt åkerlandskap, och kan ha varit helt vattenomfluten under medeltiden.

Läget inom socknen

När platsen för ett kyrkobygge skulle väljas, gällde det att finna den plats som lättast kunde nås av alla de som hörde till socknenmenigheten, även om detta hänsynstagande har växlat över tiden och med lokala förhållanden. Det betydde, framför allt under senare tider, ett läge centralt i bygden och med godtagbara möjligheter att ta sig till kyrkan. Att detta var en viktig fråga kan ses i väl dokumenterade diskussioner i sockenstämmoprotokoll som följer kyrkobyggnadsprocesser under 1700- och 1800-talen (Franzén 2004).

Kyrkvägens längd och skick för olika delar av socknen var avgörande för om det överhuvudtaget var möjligt att ta sig till kyrkan varje söndag. Kyrkvägens orimliga längd kunde ibland vara anledning till byggandet av en ny kyrka på närmare håll och bildandet av nya socknar. Bildandet av Edefors församling i Norrbotten 1824 är ett exempel på detta. Innan denna församling tillkom hade byborna i Harads och Bladåker 48 kilometer till kyrkan som låg i Överluleå. Bristen på farbara vägar gjorde att ett kyrkobesök kunde ta en vecka. Att det delvis låg ekonomiska intressen bakom ansökan om egen socken hjälpte säkert ärendet. Förutom bymännen i Harads och Bladåker fanns också ägarna till det lokala sågverket och disponenten vid Svartlå bruk bland undertecknarna.

Ett läge centralt i förhållande till den bebodda och uppodlade delen av socknen innebar långt ifrån alltid att kyrkan låg i socknens geografiska mitt. I Närkesocknarna Kil, Tysslinge, Hidinge, Knista och Kvistbro i landskapets nordvästra del ligger kyrkorna i socknarnas östra del, alltså geografiskt en perifer placering. Större delen av socknarna består emellertid av skogsbygd medan slättbygden och bebyggelsen är helt koncentrerade till de östra delarna. Kyrkorna ligger således i befolkningstygdpunkten, centralt i det öppna landskapet. Liknande placeringar av kyrkorna kan ses också i övergångsbygder i Halland, Södermanland, Dalarna, Gästrikland, Hälsingland och Östergötland samt i Stockholms skärgård.

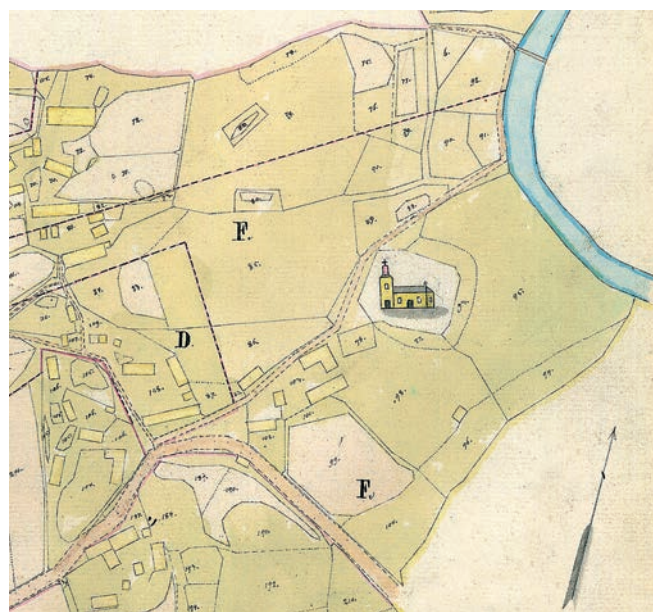
- I eller i anslutning till tätort/by
- Avskilt
- Varierande

Fig. 43. Kyrkans läge i förhållande till bebyggelsen.

Läget i förhållande till bebyggelsen

En grundförutsättning för ett kyrkobygge har i alla tider varit tillgången på mark. Var fanns då denna mark? Studiet av landets samtliga sockenkyrkor visar att de sällan fanns inne bland bebyggelsen – ”kyrkan mitt i byn” är således inte någon allmänt förekommande företeelse i vårt land. I stället ligger flertalet kyrkor avskilt men ofta tillsammans med prästgård, eventuellt en klockargård, skola och andra byggnader med funktioner i ett äldre sockencentrum. Att dessa funktioner, som tillhörde den kyrkliga organisationen, samlades omkring kyrkan kan dels ha med tillgängligheten att göra, dels i hög grad med markägandet. Ett perifert läge i förhållande till närmaste bebyggelse innebar emellertid ofta, som i fallet med Närkesocknarna ovan, att kyrkan låg centralt i en bygd, d.v.s. med bästa möjliga tillgänglighet för flertalet i socknenmenigheten.

I 16 av de 25 landskapen ligger flertalet kyrkor avskilt (fig. 43). Det vanligaste läget är strax utanför en tätort. I Västergötland och Småland ligger en nästan lika stor andel av kyrkorna avskilt respektive i en tätort eller annan bebyggelsekoncentration. I Dalarna är det vanligast att kyrkorna ligger i utkanten, men här ligger även ett stort antal inne i tätort. Det vanligaste i Skåne är att kyrkorna ligger i tätort eller annan bebyggelsekoncentration, ofta i den gamla kyrkbyn, så även i Blekinge, på Öland, i Härjedalen samt i Norrbotten och Lappland. På Gotland där ensamgårdar dominerar ligger kyrkorna med någon enstaka gård (fig. 60).

Det avskilda läget har dessutom varit än vanligare förr då prästgårdens åkermark låg vid kyrkan. Denna mark kanske inte odlas i dag utan har sålts för bostadsbebyggelse, så att en närbelägen by har vuxit ut till en tätort som närmar sig eller omsluter kyrkan. I t.ex. Halland finns flera exempel på detta. Gårdar kan ha flyttats bort från eller närmare kyrkan vid laga skiftet (fig. 44–45). På flera platser i Närke bestod bebyggelsen runt kyrkan efter laga skiftet av torp, backstugor och nyanlagda gårdar, ett bebyggelseläge som inte tidigare var ianspråktaget. Urbaniseringsgraden i landskapet och nya vägdragningar har påverkat kyrkans läge i förhållande till bebyggelsen. I Uppland ligger flera kyrkor i regionala tätorter som expanderat under 1900-talet, som Björklinge och Östervåla eller Täby och Vallentuna inom Stockholmsregionen. Ett drastiskt exempel på hur en ny vägdragnings påverkat miljön runt kyrkan är Kropps församling nordost om Helsingborg. Den gamla kyrkbyn som tidigare utgjorde ett tydligt blickfång på jordbrukslandet ligger nu skymd av en stor trafikplats där två motorvägar möts i tre plan (fig. 46–47). Ett annat exempel är Lärstringe i Södermanland, där kyrkan ligger helt nära E4:an. I övre Norrland har kyrkstäderna vuxit ut till moderna tätorter medan rurala/agrara landskap som Öland och Gotland har behållit mycket av den gamla bebyggelsestrukturen.

Kyrkans avskilda läge kan förklaras på flera sätt men äldre kyrkors läge måste framför allt ses som en relik från ett tidigare bebyggelsemönster som inte alltid kan förstås utifrån dagens situation. När kyrkan byggdes kan läget ha varit det bästa för flertalet i socknen när det gäller tillgänglighet men det kan också ha handlat om tillgång på mark i en redan tät bebyggd och nyttjad trakt. Läget kan också som nämnts kopplas till vem som tagit initiativet till och bekostat det ursprungliga kyrkobygget på platsen. Ett perifert läge i socknen kan ofta förklaras med närhet till någon medeltida storgård eller något gods men även ett centralt läge i odlingsbygden kan ha denna koppling såsom i Östergötland, där kyrkorna i slättbygden ofta ligger i närheten av bosgårdar, kungsgårdar och *tuna*- eller *husa*-byar. Liknande anknytningar finns också i Södermanland och Uppland. Också i Skåne finns en stark koppling mellan gods och kyrka.

Det finns också en hel del kyrkplatser med anknytning till sakrala ortnamn. I socknarna Alsen, Frösö, Hackås, Norderö och Ås i Jämtland lig-

Fig. 44. Geometrisk jordebok 1707 föreställande Fritsla kyrkby i Västergötland. På kartan ligger Fritsla kyrka norr om landsvägen till Göteborg och Borås. Söder om kyrkan syns gårdarna Stommen och Lilla Bängtsgården. Söder om landsvägen ligger Klockargården. En kort sträcka av Häggån är utritad strax ovanför kyrkan, märkt med "Dito å". Kartan visar en tornlös kyrka i samma kulör som gårdarna. Enligt ett syneprotokoll från 1847 (RA) var den uppförd 1618, spånklädd och rödmålad. Tornet byggdes senare, okänt när. Kartorna kan ibland ge värdefulla uppgifter om kyrkans och andra byggnaders utseende, men ofta är de schematiskt ritade.

Fig. 45. Laga skifte genomfördes i Fritsla by 1826–29. Kartan visar kyrkans läge mitt i åker- och ängsmarken men utan någon kontakt med bebyggelsen, som flyttats. Marken är skiftad i stora sammanhängande ägofigurer. Gårdslägena är markerade med gula rektanglar. Kartan visar nu en kyrka med torn och rund koravslutning. Troligen har tornet uppförts efter det förra karteringstillfället 1707. Enligt syneprotokollet 1847 var kyrkan liten och mörk samt angripen av röta. Kyrkplatsen låg i en sluttning mot Häggån och var delvis sank, dessutom var den trång och olämplig för en ny kyrka. En ny kyrka byggdes mer centralt år 1849. Se vidare fig. 2–5.

Fig. 46. Kartan från 1900-talets början visar Kropps kyrkby nordväst om Helsingborg i Skåne. Byn är omgiven av åker, ängs- och hagmark. Till kyrkbyn leder långa alléer från flera håll. I kartans övre kant ligger Hyllstorp, en s.k. plattgård, en stordriftsgård som före laga skiftet var en by med fem gårdar. Socknen är frälsedominerad och marken ligger till stor del under säteriet Rosendal. Häradskartan 1910–15.

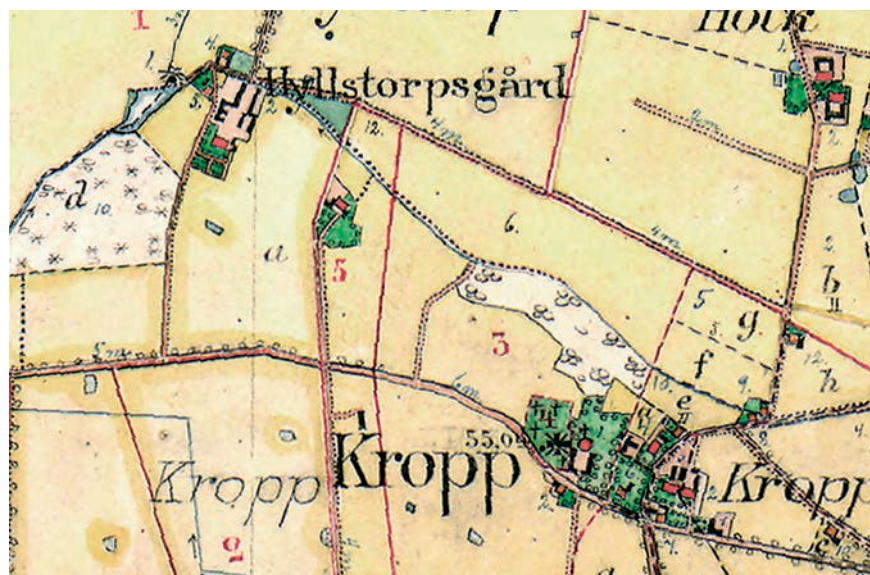

Fig. 47. I dag är Kropps kyrkomiljö omgiven av stora trafikleder (E4:an och E6:an) som ligger som ett nytt lager över odlingslandskapet. Delar av det äldre vägsystemet syns dock ännu tydligt. Kyrkbyn ingår i ett större riksintresseområde tillsammans med Rosendals slott, utanför bild. I kyrkbyn finns prästgården från 1860-talet och annan värdefull äldre bebyggelse såsom de för Skåne typiska gatehusen – fattigbebyggelse på gemensam mark centralt i byn. Flygfoto 2006. ©Lantmäteriverket Gävle 2008. Medgivande nr 75808448.

ger kyrkan intill en fastighet med namnet *Hov*. Enligt Stefan Brink (1996) betyder *Hov* "stormannasäte", "förkristen församlings- och kultplats". Kyrkplatsen i dessa socknar har alltså en lång tradition som bygdens samlingsplats och i flera av socknarna kan den knytas till en lokal stormannasläkt som ägde jord där under 1400-talet. Enligt Per Vikstrand (1996) kan man här räkna med inte bara en platskontinuitet utan också en kontinuitet när det gäller kult.

Fastighetsnamn med kyrklig anknytning – sammanfattande kommentar till kartstudierna

Under medeltiden, då de flesta av socknarna i vårt land bildades, skulle också mark för prästens försörjning, en prästgård, sättas av enligt regler i landskapslagarna. En rest av detta äldre system kan ses på moderna kartor i form av fastighets- eller marknamn med kyrklig anknytning som *Prästgården*, *Prästbolet*, *Klockargården* eller *Kyrkängen* och liknande. Delar av den kyrkliga jorden har ägarkontinuitet från medeltiden men man måste också hålla i minnet att jordinnehavet förändrats över tid. De hemman som under

sekler donerats exempelvis till prästens försörjning kan senare ha bytts mot bättre belägna inom socknen och i förhållande till kyrkan. Hemman har också köpts in för komministerns räkning vid nya församlingsbildningar. Inte sällan har dessa givits namn med förleden *Präst-*. Det är således omöjligt att utan detaljstudier avgöra hur länge en viss fastighet tillhört kyrkan eller församlingen.

Vid genomgången av kartmaterialet över landets kyrkomiljöer har särskilt noterats förekomsten av fastighetsnamn med anknytning till den kyrkliga organisationen. De namn som har observerats i denna undersökning är *Prästgården*, *Prästbolet/Prästbordet* och *Klockargården/Klockarbolet/Klockarjorden* och betecknar fastigheter i kyrkans omedelbara närhet. Ofta ligger kyrkan på denna mark. Ett annat vanligt namn som dock alltid utgör en mindre del av namnen i respektive landskap är *Kyrkbyn*, *Kyrkojorden* eller dylikt. I vissa landskap, främst i Västsverige, förekommer namnet *Stommen*, ett begrepp som troligen syftar på den ursprungliga prästgården, men som mot slutet av 1500-talet även avsåg annan mark som avsatts för församlingsprästens försörjning (Mellberg 1995).

En kartläggning av dessa namns utbredning kan i många fall ge en uppfattning om bebyggelsesituationen när jorden till prästgård/kyrka avsattes och när detta skedde, kyrkans status (huvudkyrka eller annex) och vidare vem eller vilka som avsatte jorden, d.v.s. kyrkans/kyrkojordens anknytning till den omgivande bebyggelsen (fig. 48). Eftersom namnen insamlats från den moderna ekonomiska kartan får man naturligtvis räkna med att en hel del förändringar kan ha skett sedan länge svunna tider. Även om ägoförhållandena inte har varit stabila över tiden kan kartläggningen av namnen ge en antydning om äldre förhållanden och tjäna som uppslag till fördjupad bebyggelsehistorisk forskning. Vi går här inte in på namnelementens ålder eller tolkning utan redovisar endast de olika namnens spridning över landet.

De aktuella namnen har alltså excerperats från den ekonomiska kartan i skala 1:10 000 (se s. 31). Det visade sig dock viktigt att kartan inte var för modern, eftersom många av dessa namn inte längre finns med på senare karteditioner. När det gäller Uppland var editionerna från 1950-talet de mest givande. Att namnen har försvunnit beror säkert i stor utsträckning på att funktionen prästgårdsjord, för att inte tala om klockarjord, inte existerar längre. I Skåne finns påfallande få namn att se på moderna kartor och det är uppenbart att enskifte och laga skifte men också betydligt tidigare förändringar i landskapsorganisationen här har lett till en omfattande omvandling av landskapet: spåren efter en äldre tids markägande har raderats ut.

Prästgården och *Klockargården* finns påfallande frekvent i Uppland och Västmanland, ibland båda i samma socken, ibland enbart ett av namnen. Även i Östergötland finns dessa namn men här ligger prästgårdarna ofta ett stycke bort från kyrkan och kan då ha namn efter någon annan bebyggelse, t.ex. en större gård. I Skåne förekommer dessa fastighetsnamn men med få noteringar för *Prästgården* och något flera för *Klockargården*. Också i Halland förekommer de. På Gotland finns *Prästgården* i ungefär hälften av församlingarna, däremot inga namn som tyder på klockarjord.

I stora delar av Norrland, i Gästrikland, Medelpad, Ångermanland, Jämtland, Härjedalen och Västerbotten kallas prästgårdsjorden *Prästbordet* eller *Prästbolet*. Här finns ingen klockarjord. I Ångermanland, Gästrikland och Västerbotten förekommer också *Kyrkobordet* eller *Kyrkojorden*.

Fyra landskap har kyrklig jord med både beteckningarna *Prästgården* och *Prästbordet/Prästbolet*: Hälsingland, Bohuslän, Närke och Söderman-

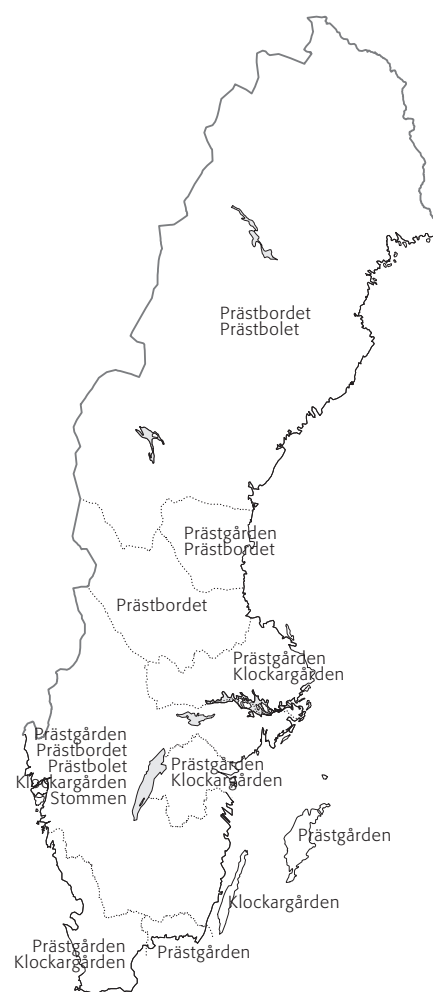
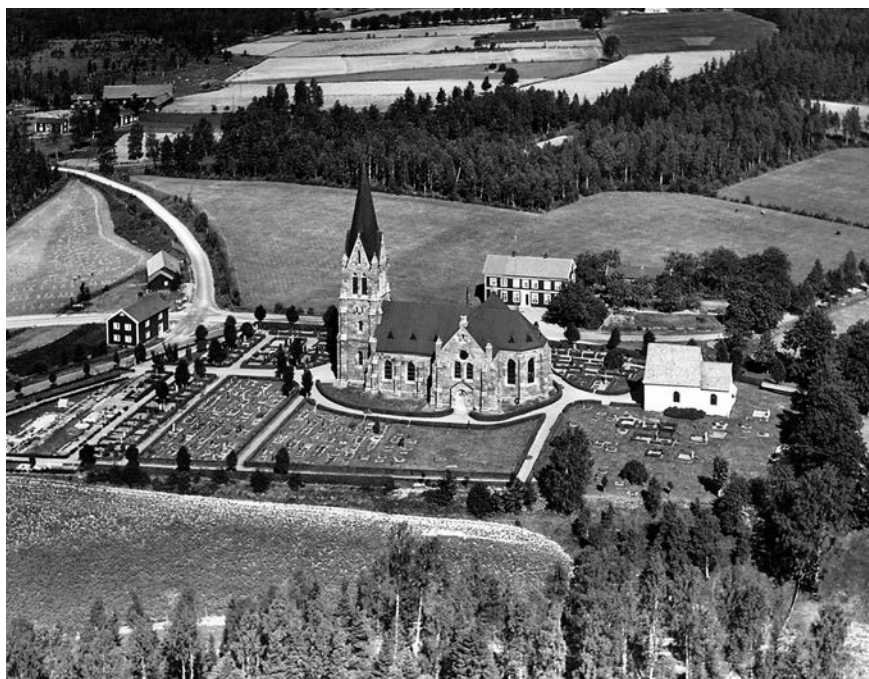

Fig. 48. Vanliga namn på kyrkans fastigheter, grupperade utifrån excerpter av ekonomiska kartan.

Fig. 49. Norra Solberga i Småland, 1935. Socknen ligger på det Sydsvenska höglandet. Under 1200-talet uppfördes här en kyrka av sten. Åren 1898–1900 uppfördes den nya kyrkan och den gamla byggdes om till begravningskapell.

Strax norr om kyrkan uppfördes en kombinerad sockenstuga och skola år 1863, vilken i dag används som administrations- och personallokal. Efter det att bilden togs uppfördes även ett ålderdomshem (1936), senare ombyggt till privatbostad, i dag rivet samt ett församlingshem (1939), tillbyggt 1964, som är i bruk. Kyrkomiljön utgör riksintresse för kulturmiljövården. Foto AB Flygtrafik 1935. Jönköpings läns museum.

land. I Södermanland och Närke finns klockarjord men inte i Hälsingland eller Bohuslän. Södermanlands prästgårdar ligger ofta ett stycke ifrån kyrkan och har vanliga fastighetsnamn som inte skiljer sig från namnen i den omgivande bygden. *Klockarjorden* däremot ligger oftare i kyrkans närhet.

I Västsverige finns kyrklig jord med beteckningarna *Prästgården*, *Prästbol*, *Klockargården* och *Stommen* i Dalsland, Värmland, Västergötland och Småland. I de två senare landskapen varierar förekomsten av de olika namnen regionalt. I Småland ligger många prästgårdar också på avstånd från kyrkan och har då ofta ett vanligt bebyggelsenamn.

I Blekinge har endast *Prästgården* noterats. I Dalarna förekommer *Prästgården* men vanligast är beteckningar som *Kyrkoherdebostället* eller med förled som *Pastors-*, *Komminister-* eller *Präst-*. Öland saknar helt fastighetsnamn med förleden *Präst-*. Jord i kyrkans närhet betecknas ibland som *Kyrkogården* eller ibland *Kyrkoplanen*, något som även förekommer i Småland. Också marknamn med förleden *Präst-* är sällsynta på Öland. I en socken (Ås) har en perifert belägen *Klockarängen* registrerats.

Kyrkornas lägen – ett sammanfattande exempel

Som en illustration till hur valet av plats för kyrkan i en bygd kunde förändras genom tiderna har de tre generationerna kyrkor i Njurunda socken, Medelpad, valts. I stora drag kan utvecklingen där kännas igen från exempel i andra delar av landet.

Den äldsta kyrkan anses ha byggts som gårdskyrka. Det var en liten romansk kyrka, nu ruin, som ligger i Kvissleby, norr om den nuvarande tätorten Njurundabommen. Området där kyrkan ligger avgränsas i söder och öster av Ljungan. Kyrkan ligger på fastigheten Prästbolet som omfattar en stor yta som sträcker sig från kyrkan och ner mot Ljungan i söder. Kyrkan ligger lågt i terrängen med Norrlands största gravhög från järnålder inom nära synhåll. I närheten av kyrkan finns flera gravfält från järnålder och en runsten från 1000-talet som tillsammans med kyrkan visar på kontinuitet i området från äldre järnålder till högmedeltid.

Njurunda kyrka från 1200-talet var troligen den första egentliga socken-

kyrkan. Kyrkan är bevarad som ruin och ligger lågt, ca 200 meter söder om Ljungan på Prästbolets mark (ekonomiska kartan 1964). På en sockenkarta från 1855, när kyrkan fortfarande var i bruk som församlingskyrka, fanns här också skola. I omgivningen söder om kyrkan fanns spridda gårdar. Utgrävningar av äldre murrester visar att den ursprungligen var något större än kyrkan i Kvissle. Den byggdes senare ut så att kyrkorummet blev ungefär fyra gånger så långt.

Njurunda nuvarande församlingskyrka byggdes 1856–62 (fig. 138). Den ligger väl synlig från samhället på en markant höjd ovanför Stångån, ett biflöde till Ljungan, ca 1 500 m söder om föregångaren, mellan tätort och odlingsbygd. Kyrkan ligger isolerat jämfört med den gamla, utan någon bebyggelse i närheten och längre ifrån älven. Här har heller inte funnits någon kyrkojord.

Olika principer har gällt för val av plats när de tre generationerna kyrkor skulle byggas. Den äldsta gårdskyrkan i Kvissleby bör ha utgjort en del av en jordägande familjs gårdskomplex medan den första sockenkyrkans läge mellan älven och gårdsbebyggelsen valdes med tanke på tillgänglighet för en större grupp människor. Tillgängligheten var med säkerhet en viktig faktor också när den nuvarande församlingskyrkan skulle byggas – kyrkan ligger centralt i förhållande till den öppna bygden i socknen – men placeringen på en höjd betonade framför allt synligheten. Det var också mark som vid den här tiden inte var attraktiv för annan användning medan lägre liggande delar av landskapet var uppodlade och bebodda. Det var svårare nu att finna en plats att bygga på än tidigare men det var inte heller aktuellt att avsätta mark för prästens försörjning som skett under tidigare perioder. Däremot var det viktigt att det fanns utrymme för en kyrkogård.

Källor och litteratur

Riksantikvarieämbetet, *Antikvarisk-topografiska arkivet, Sveriges Kyrkors arkiv*
Kartexcerpter och arbetsmaterial i anslutning till projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*.

Karta över Njurunda socken, 1858. Akt X 37. Lantmäteristyrelsens arkiv, Lantmäteriet.

Ekonomiska kartan, 17H Sundsvall 1 g Njurunda, 1964. Rikets allmänna kartverk, Lantmäteriet.

Brink, Stefan: ”Kristnande och kyrklig organisation i Jämtland”, i *Jämtlands kristnande*, red. Stefan Brink, Publikationer. Projektet Sveriges kristnande 4, 1996.

Franzén, Kristina: *Att flytta Axis Mundi. Om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780–1880*, Meddelande / Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet 127, 2004. Diss.

Mellberg, Gösta: *Församlings- och gällindelning. En kyrkorättslig undersökning av utvecklingen i Vänerlandskapen 1527–1680*, Bibliotheca theologiae practicae 55, 1995. Diss.

Vikstrand, Per: ”Jämtland mellan Frö och Kristus”, i *Jämtlands kristnande*, red. Stefan Brink, Publikationer. Projektet Sveriges kristnande 4, 1996.

Kyrkomiljöerna i dag

av Kristina Franzén

Bebyggelsestrukturen på den svenska landsbygden uppvisar regionala särdrag och har genomgått olika förändringsprocesser, så även bebyggelsen kring kyrkorna. På sina håll är hela socknens bebyggelse samlad kring kyrkan. På andra håll ligger kyrkan helt ensam och på åter andra omgiven av de för socknen gemensamma byggnaderna, medan övrig bebyggelse återfinns i större eller mindre grupperingar i det omgivande sockenterritoriet.

Vid 1800-talets slut fanns kring de flesta kyrkor, i allmänhet på kyrkans mark, en grupp byggnader som hade det gemensamt att de var avsedda för socknens samfälliga angelägenheter. I ett sådant sockencentrum kunde finnas prästgård, ibland klockargård, skola med lärarbostad, fattighus, kyrkstallar, sockenmagasin, sockenstuga och tiondebod. Byggnaderna fick över tid särdrag genom olika kungliga direktiv (angående förekomst, läge och utformning), sina specifika funktioner och genom lokala byggnadstraditioner.

I ett välbevarat svenskt sockencentrum kan man således ännu i dag utläsa byggnadernas olika ändamål och ålder trots att de för länge sedan mist sina ursprungliga funktioner. Välbevarade byggnader från 1700- och 1800-talen finns på många håll och drygt 260 av landets ca 1700 riksintressen är kyrkomiljöer.

Genom jämförande studier av landets samtliga kyrkomiljöer i olika kartserier har det blivit tydligt hur kyrkomiljöerna har förändrats under 1900-talet. Förändringarna var som mest genomgripande omkring 1960. Genom kompletterande studier framträder 1990-talet som den tid då störst förändringar skett för prästgårdarnas vidkommande. Så sent som på 1950-talet hade således kyrkomiljöerna ett tämligen stort inslag av byggnader från huvudsakligen de två närmast föregående seklen, men därefter har en påtaglig förändring skett. Orsakerna till detta är flera. Flertalet byggnader kom med tiden att representera föråldrade och övergivna funktioner. Exempelvis omvandlades prästerskapets avlöningssystem genom 1910 års ecklesiastiska boställsförordning. Huvudmannaskapet för socialvård i vid bemärkelse samt undervisning övergick till kommun och stat, funktioner som tidigare varit socknens gemensamma ansvar. Landsbygdens avfolkning medförde att de olika funktionerna centraliserades. Bidragande var även ökade krav på ändamålsenliga lokaler m.m. för de olika institutionerna.

Kyrkomiljöerna och deras byggnader

I kyrkomiljöerna är framför allt *kyrkogårdarna* en viktig beståndsdel. De omsluter i allmänhet sockenkyrkan och har i regel sin äldsta del på kyrkans sydsida. Kyrkogårdarna har en intressant regional variation och olika

traditioner har sprungit ur de möjligheter och begränsningar som klimatet erbjudit. Några mycket olika exempel ska här nämnas. De frostkänsliga buxbomshäckarna på exempelvis Sireköpinge (fig. 50) och Stävie kyrkogårdar i Skåne står i slående kontrast till grusgravarna på övre Norrlands kyrkogårdar, med sina krattade mönster som t.ex. i Korpilombolo (fig. 51), Haparanda och Åmsele. Likaså kan traktens huvudsakliga näringsinriktning ofta avläsas på kyrkogårdarna, särskilt järnhanteringen i landets bergssocknar och Västkustens stenindustri, vars hantverkskunnande och -stolthet de smidda järnkorsen respektive konstfärdigt formade granithälarna i alla sina olika utföranden vittnar om.

Egna gravkor i anslutning till kyrkorna var viktiga attribut för speciellt 1600- och 1700-talsadeln (se s. 202–203). Framför allt i Södermanland är sådana vanliga men även i andra delar av landet. På många kyrkogårdar finns iögonfallande gravmonument över socknens högre ståndspersoner och prästerskap. Ibland finns minnesmonument och kenotafer. Ett allt vanligare inslag är minneslundarna, tidigare ett storstadsfenomen.

Bruket att vårda och planera kyrkogårdarna stammar från 1800-talets mitt. Överallt i landet uppmanades sockenborna att underhålla de omgivande murarna, anskaffa vackra grindar, resa grindstolpar av sten och att plantera träd. Även begravningsättet ändrades, från det familjevisa, som

Fig. 50. Kyrkogården i Sireköpinge, Skåne med sina låga buxbomshäckar. Foto Birgitta Roeck Hansen 2000.

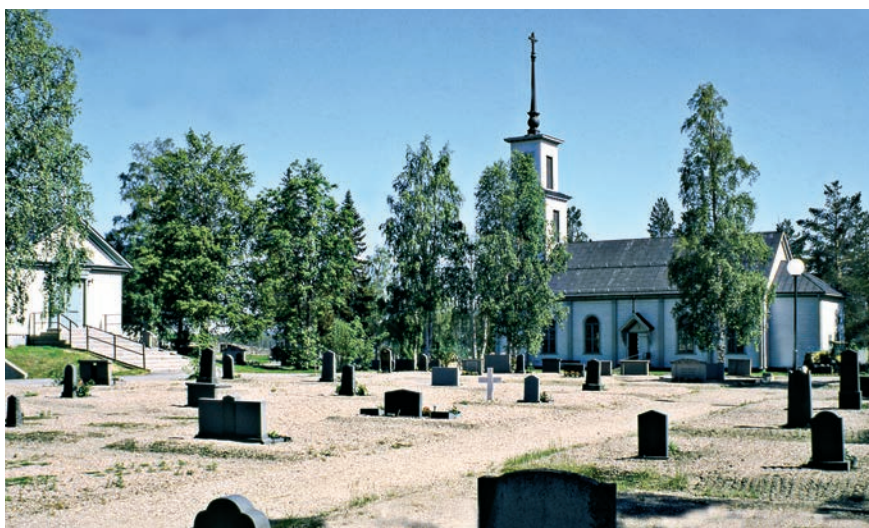

Fig. 51. Den grusbelagda kyrkogården i Korpilombolo, Lappland. Foto Birgitta Roeck Hansen 1999.

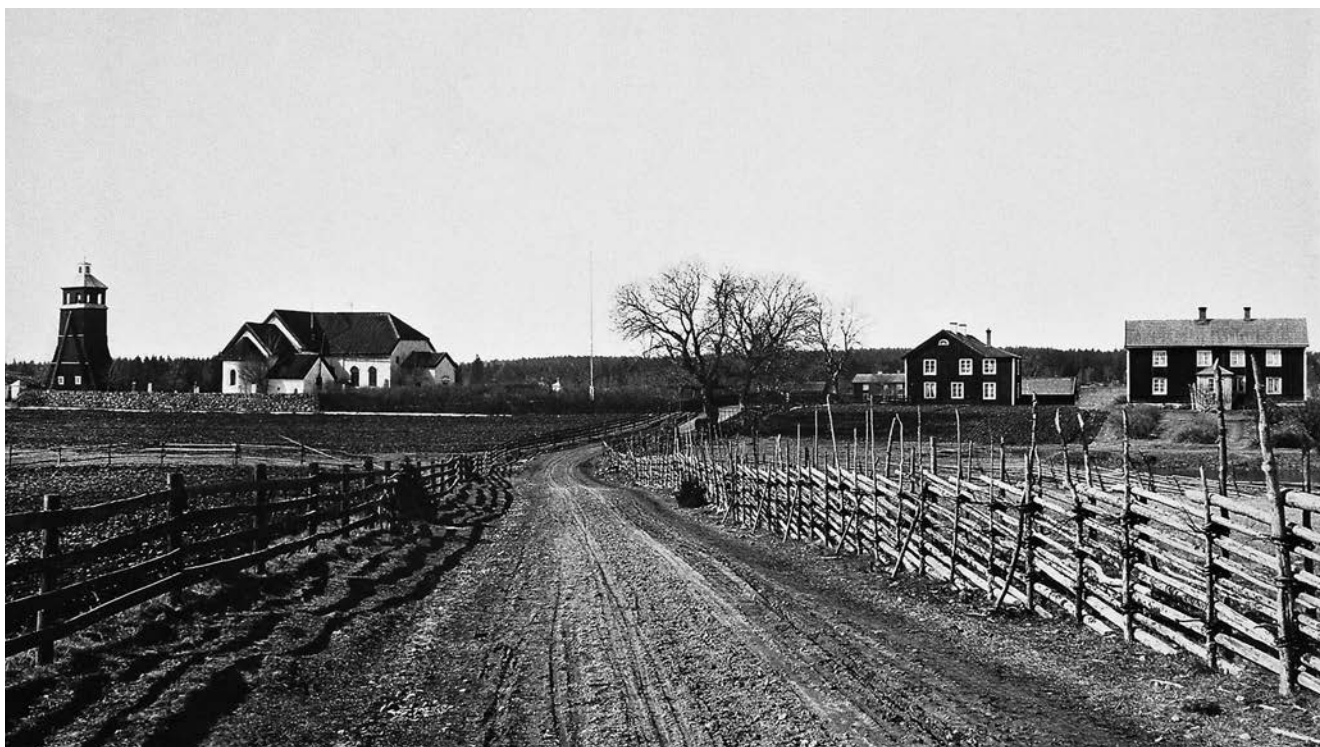
Fig. 52. Fattigstuga vid Viksta kyrka i Uppland. Foto Bengt A Lundberg 2001, RAÄ.

hade kontinuitet åtminstone från yngre järnålder, till begravningar ”i varv”, d.v.s. kronologiskt i rader och kvarter. Anledningen var ökade hygieniska krav. Parallellt började dock samhällets övre skikt anlägga mer påkostade familjegravar. Vid denna tid förbjöds även generellt begravningar på stadskyrkogårdarna. I stället anlades separata begravningsplatser i städernas utkanter. 1800-talets befolkningsökning, och epidemier, resulterade i utvidgning av de befintliga landskyrkogårdarna. I de fall utrymme i anslutning till den befintliga kyrkogården saknades kom även på landsbygden separata begravningsplatser att anläggas. I en stor del av landets församlingar finns även särskilda pest- eller kolerakyrkogårdar, vilka för smittans skull lades avses från bebyggelsen. Även om kyrkogårdarna har sin regionala prägel är det genomgående tydligt hur väl de är underhållna, något som blir uppenbart då man besöker landets många socknar.

Den byggnad i kyrkomiljön som i allra störst utsträckning har fått skatta åt förgängelsen är *fattigstugan* (fig. 52). Redan i 1571 års kyrkoordning var socknarna rekommenderade att bygga fattigstuga och i 1734 års lag blev det en skyldighet att bygga sådana. Om mark fanns att tillgå vid kyrkan kunde de uppföras där. Visserligen kunde fattigunderhållet lösas på varierande sätt i socknarna, på sina håll dominerade rote- eller sockengång, men fattigstugor var vanliga och enligt en utredning 1836 fanns då 1 396 fattigstugor runt om i landet.

År 1862 delades socknarna i en kyrklig och en borgerlig kommun men med i stort sett sammanfallande territoriella gränser. Fattig- och sjukvård samt äldreomsorg blev därefter helt borgerliga frågor. I 1918 års fattigvårdslag bestämdes att beteckningen *ålderdomshem* skulle gälla för de anstalter varje kommun hade skyldighet att bygga. I och med detta hoppades man att ordet ”fattighus” skulle försvinna, men uttrycket levde länge kvar i folkmun. Lagstiftningen i början av 1900-talet koncentrerades på förbättrade ekonomiska villkor för samhällets svaga grupper och på att rensa ut det mest förnedrande i tidigare seklers fattigvård. De gamla fattighusen utplånades också snabbt, eftersom de sågs som en skamfläck för bygden och påminde om ett samhälle man ville lämna bakom sig. Några kvarvarande exempel i Mellansverige är fattigstugorna i Knista i Närke, i bruk 1756–1909, Irsta i Västmanland och Turinge i Södermland, alla av sten och byggda på 1700-talet.

En för 1900-talet ny byggnadstyp var alltså ålderdomshemmet och landsbygdens äldre bestånd härrör från tiden efter 1918 års fattigvårds-

lag. Från 1960-talet stängdes emellertid många av dessa institutioner och ersattes med olika typer av äldreboende i mer ändamålsenliga byggnader, mestadels i tätorterna. Denna process syns tydligt vid en jämförelse mellan kartor från 1900-talets förra respektive senare hälft. Några kvantitativa sammanställningar har inte låtit sig göras men det förefaller som om Småland utmärker sig som ett landskap med jämförelsevis många bevarade och använda äldre ålderdomshem. I några få fall har också sådana omvandlats till privatbostäder.

Särskilda byggnader för sockenstämman, *sockenstugor*, förefaller länge ha varit ett vanligt inslag i landets kyrkomiljöer. Det är oklart hur gammal sockenstämman som institution är, men den kom först att regleras i 1650 års prästprivilegier (se vidare s. 187). Det är också oklart var den från början sammanträdde. I allmänhet verkar kyrkornas sakristior ha använts men från 1600-talet byggdes sockenstugor för stämmornas sammankomster. Senast i 1817 års förordning om sockenstämmor ålades varje socken att bygga särskild sockenstuga. Det var inte ovanligt att en kombinerad fattig- och sockenstuga uppfördes. Dessa flerfunktionella byggnader, ibland även med skolsal, finns i varierande omfattning kvar. Särskilt i Småland finns ännu sockenstugor som används för sammankomster av olika slag; exempel kan hämtas från Bringetofta (fig. 53), Vireda och Ödestugu. Bevarade exempel på sockenstugor invid kyrkan finns även i Uppland, i Lena och i Funbo socknar. I varje fall den senare var både sockenstuga och fattighus.

En byggnad som fortfarande mycket ofta finns kvar i kyrkomiljöerna är *skolhuset*. Redan från 1700-talet fanns så kallade donationsskolor i många socknar, ett fenomen med både ekonomiska och filantropiska förtecken, särskilt vanliga i Skåne. Donationsskolorna var i allmänhet uppförda av någon ståndsperson i socknen och var ett utslag av adelns växande intresse för allmogens utbildning, något som ansågs gagna både dem själva och nationalekonomin, genom bättre förutsättningar för ökad produktion och lönsamhet.

Efter folkskolereformens genomförande 1842 skulle dock en allmän och

Fig. 53. Bringetofta kyrkby i Småland omkring 1910. Bringetofta ligger i Nässjö kommun och utgör område av riksintresse för kulturmiljövården.

Kyrkobyggnadens äldsta delar härrör från 1100-talets andra hälft. Klockstapeln uppfördes omkring 1730.

Strax utanför bogårdsmuren står ett timrat sockenmagasin från 1850-talet. Detta används i dag som förråd, personalutrymme och skolmuseum.

På andra sidan vägen står sockenstugan från år 1830, som i dag byggts om till församlingshem.

Kyrkomiljön består i dag dessutom av f.d. prästgården (i dag frånsåld) med bostadshus från 1800-talets första hälft, en f.d. skolbyggnad från 1926 (i dag privatbostad), ytterligare en f.d. skolbyggnad från 1953 (i dag ombyggd till bostäder), och ett missionshus från 1917, som fortfarande nyttjas som sådant. I närheten av kyrkomiljön finns järnåldersgravfält. Foto Källström, Sävsjö. Jönköpings läns museum.

obligatorisk barnundervisning organiseras i varje socken helst genom fast skola. Mycket snart byggdes också skolhus och eftersom kyrkbyn i flertalet socknar i landet ännu var den folktätaste kom många skolor att uppföras just vid kyrkan. Kyrkan var huvudman för skolan och i många fall byggdes skolan också på kyrkans mark. I vidsträckta socknar byggdes de första skolorna i de barnrikaste byarna medan vissa mindre socknar byggde ett gemensamt skolhus vid sockengränsen. Efter hand inrättades fler skolor ute i socknarna. Då barnundervisningen senare delades i småskola och folkskola kom i allmänhet folkskolan att placeras i kyrkbyn, och kallades vanligen Kyrkskolan. I samband med 1952 års storkommunreform centraliserades skolväsendet. Landsbygdens småskolor stängdes och kyrkbyns skola blev (åter) den enda i socknen. Vid en stor andel kyrkor i Syd- och Mellansverige fanns, enligt 1950-talets karteditioner, ett skolhus.

Av drygt 850 ur kartorna excerperade uppgifter om skolbyggnader i kyrkans närhet var endast en liten del, ca 6 %, i användning som skolor år 2004. Särskilt på Gotland, i Skåne, Blekinge, Småland, Södermanland, Uppland och Östergötland finns många äldre skolhus. I de norra delarna av landet är förekomsten av skolhus vid kyrkan mindre, ett norrländskt exempel är dock Jokkmokk där sameskolan ligger omedelbart söder om den gamla kyrkans bogårdsmur.

Äldre skolhus är ofta uppförda enligt 1865 eller 1878 års normalritningar. De är lätta att känna igen. I vinkel mot skolbyggnaden med dess stora fönster ligger den lägre lärarbostaden. 1920 års normalritningar gav en större variation, anpassad efter respektive landskaps byggnadstraditioner. De stora fönstren, den tydliga rumsliga dispositionen med skolgården, den obligatoriska flaggstängen och ibland med den kvarstående hemlighuslängan vid skolgårdens bortersta hörn är några karaktäristiska drag för de bevarade skolhusen. Många skolhus har fått nya funktioner, inte sällan som dag- eller fritidshem, utrustade med barnvagnsramper och brandstegar, exempelvis i Tolg och Vederslöv i Småland. Ibland har de blivit församlingshem, hembygdsgårdar, museer eller rymmer någon form av affärsverksamhet. Många är privatbostäder (fig. 54).

Om skolhusen är lätt igenkännbara kan nästa kategori sockengemensamma byggnader vara svårare att identifiera på grund av både utformning och läge. *Kyrkstallarna* eller *-bodarna* kan vara placerade helt nära kyrkan men också ett stycke ifrån. De var ofta privatägda, om än gemensamt uppförda, och tjänade som stall och förvaring av allehanda förnödenheter för kyrkfolket. Stallarna kunde vara fristående, av varierande storlek, eller

Fig. 54. Eggby f.d. skola, Västergötland, nu i privat ägo. År 1828 byggdes det första skolhuset här, på Klockargårdens mark. Skolan var fram till 1843 gemensam för hela Varnhems pastorat med fem socknar, därefter för Eggby, Istrum och Öglunda. 1961 blev Eggbyskolan småskola och fungerade som sådan till 1990. Byggnaden fick sitt nuvarande utseende på 1920-talet. Foto Kristina Franzén 2005.

Fig. 55. Klockargården i Eggby, Västergötland, nu församlingshem. Byggnaden uppfördes ca 1912. Foto Kristina Franzén 2005.

uppförda som längor. På vissa håll fanns bodar vid ett farbart vattendrag för motsvarande funktion, då kyrkfärden gick sjöledes.

Då bilen blev vanlig i de bredare lagren revs i allmänhet stallarna. Det finns dock en relativt stor mängd kyrkomiljöer med bevarade stallar eller bodar, i dag upprustade för alternativa ändamål som museer eller vandrarhem exempelvis i Linneryd, Madesjö och Långasjö i Småland. Även i Smålandssocknarna Ljuder och Hallingeberg finns välbevarade stallar.

En speciell form i detta sammanhang är de norrländska kyrkstäderna där bönder och andra jordägare byggde sig kyrkstugor för övernattnings under de stora kyrkhelgerna. Husen ägdes enskilt, men stod i allmänhet på kyrkans eller kronans mark. Ofta byggde flera bönder gemensamt så att varje hushåll disponerade en eller ett par kamrar i kyrkstugan. 74 kyrkstäder är kända, flertalet i övre Norrland. Ett dussintal är helt eller delvis bevarade. De äldsta kyrkstäderna härstammar från tiden efter reformationen, medan de yngsta tillkom i början av 1900-talet.

På lappmarkernas kombinerade kyrk- och marknadsplatser fanns en rumslig social differentiering mellan samernas lappstad, böndernas bondstad och handelsmännens borgarstad med marknadsbodan. Dessutom fanns officiella byggnader för socknen, rätts- och skolväsendet. Mindre lappmarkskyrkstäder hade kåtor för samer och stugor för nybyggare, t.ex. Fatmomakke. Denna etniska differentiering är i det närmaste unik i äldre svensk bebyggelse. Bland landets bevarade kyrkstäder kan nämnas Piteå kyrkstad i Öjebyn (fig. 56), Luleå Gammelstad, Bonnstan i Skellefteå och Lappstaden i Arvidsjaur. Lövångers kyrkstad har sedan 1960-talet fungerat som vandrarhem (fig. 61).

Under seklernas lopp kom fler byggnadstyper att utvecklas för de olika sockenangelägenheterna. En typ av förvaringsbodan var de *sädeslåne- eller sockenmagasin* som enligt en kunglig resolution från 1700-talets senare hälft skulle uppföras i varje socken. Dessa skulle fungera som utlåningsdepåer vid missväxt. Genom en årlig magasinering av en del av säden fanns en reserv att ta till vid nödår eller vådeld. Magasinen var således sockenmännens gemensamma angelägenhet men ersattes så småningom av ett utbyggt försäkringssystem. Det var inte ovanligt att man lånade ur magasin-kassan för att finansiera kyrko- och skolbyggen.

Om sockenmagasinen var sockenmännens gemensamma angelägenhet var *tiondebodarna* närmare knutna till den kyrkliga organisationen. De

Fig. 56. Öjebyns kyrkstad, Norrbotten. Kyrkstäderna åtnjuter olika typer av skydd enligt kommunala planbestämmelser. Vissa av dem är dessutom förklarade som byggnadsminnen enligt kulturminneslagen. Flertalet av dem ingår också i områden som klassats som riksintressen för kulturmiljövärdet enligt miljöbalken. Foto Birgitta Roeck Hansen 1999.

Fig. 57. Söderala prästgård, Hälsingland, ingår i ett större riksintresseområde som omfattar både sockencentrum och bymiljöer med stora hälsingegårdar. Foto Kristina Franzén 1997.

hörde samman med de kyrkliga skatterna som erlades in natura och inkluderade prästens avlöning, kyrkans underhåll samt fattigvården. De tappade sin funktion när dessa bördor övertogs av centrala instanser inom statlig och kyrklig förvaltning. Tiondebodarna återfinns på kyrkans mark, inte sällan i anslutning till prästgården. Sockenmagasinen däremot kan vara belägna på en byallmänning eller på tomt som inköpts från en privatperson. Magasinen behöver heller inte ligga i anslutning till kyrkan men gör det oftast, eftersom denna var socknens naturliga samlingspunkt.

Magasin och bodar var förstås stabilt byggda och kunde efter den primära funktionens upphörande användas för något annat ändamål, men vanligtvis har de en fortsatt funktion som förvaringsplats av trädgårdsredskap och dylikt för kyrkogårdsskötsel. På många håll har säkerligen byggnaderna nedmonterats och flyttats, i andra fall står de alltså kvar men är genom sin enkla och fönsterlösa utformning relativt anonyma i kyrkomiljöerna. På Gotland förefaller nästan alla sockenmagasin vara bevarade. Några av landets äldsta träbyggnader är tiondebodarna i Ingatorp och Älvdalen. Den förra är dendrokronologiskt daterad till 1229, den senare till 1285.

Varken *präst-, komminister- eller klockargårdar* har funnits i varje socken. Däremot måste varje pastorat ha haft en prästgård (kyrkoherdebostad). Eftersom pastoraten omfattat olika många annex är också kyrkoherdebostäderna ojämnt fördelade; drygt 800 kyrkoherdebostäder är observerade i kartorna vilket utgör ca 40 % av antalet församlingar 1950 (fig. 57–58).

Om pastoratet var till ytan stort, och om kyrkoherden hade råd, kunde han anställa en hjälppräst (kaplan eller komminister). Denne avlönades ur kyrkoherdens egen ficka, men eftersom kyrkoherdelönen var baserad på församlingsbornas ekonomi hade fattiga pastorat sällan mer än en präst. Om en hjälppräst fanns kunde en komministergård införskaffas, exempelvis genom köp av en befintlig gård i trakten. I förekommande fall kunde han bosätta sig i annexets före detta prästgård, vilken hädanefter således blev kaplans- eller komministergård.

Förekomsten av klockargårdar är betydligt sparsammare. Enligt 1686 års kyrkolag hade kyrkan ansvar för folkundervisningen. Denna uppgift skulle skötas av en hjälppräst eller av klockaren. I 1723 års prästerliga privilegier formulerades kraven på klockarens kompetens och samtidigt tillerkändes

Fig. 58. Prästgården i Bräkne-Hoby, Blekinge, ingår i ett riksintresseområde som bland annat även omfattar tingshus, sockenstuga och klockargård.
Foto Kristina Franzén 2002.

han samma skattelättnader som prästerna. Han skulle utöver undervisningen bland annat leda sången och senare även vara sjukvårdskunnig.

Klockaren har i senare tid inte haft någon "tjänstebostad" och tjänsten tillsattes efter val där bl.a. sångrösten var en viktig egenskap. Den nye klockaren förefaller i allmänhet ha bott kvar i sin ordinarie bostad, eventuellt i ett torp på kyrkans mark, och inte sällan gick klockaryrket i arv i generationer. I allmänhet fanns endast en klockare per pastorat och klockargårdarnas storlek visar en anmärkningsvärd spännvidd, beroende på pastoratens ekonomiska förhållanden. År 1950 upphörde klockarinstitutionen helt. En välbevarad klockargård från 1700-talets mitt finns i Knislinge i Skåne. Exempel på 1800-talets klockargårdar finns i Väse i Värmland samt Eggby i Västergötland (fig. 55).

Fram till 1971, då Riksskatteverket bildades, sköttes folkbokföringen helt av kyrkan. I prästgården eller i annan lämplig byggnad fanns en pastorexpedition inrättad, där präst och i senare tid även annan personal arbetade. Efter att den centrala skatteförvaltningen den första juli 1991 helt övertagit folkbokföringen koncentrerades pastorexpeditionens uppgifter mer på den kyrkliga verksamheten men trots detta separerades i allmänhet expeditionen från prästgården och lokaliserades till socknens tätort om denna var en annan än kyrkbyn. Prästgården övergick till att vara uteslutande privatbostad och tappade därmed en av sina samlande funktioner inom socknen.

Förordningar och lagar om prästgårdarna fram till år 2000

Prästgårdens jord lösgjordes redan 1862 från prästens direkta ansvar och lades under arrende i form av s.k. löneboställen (*Boställsförordningen* 1863). Kvar blev själva bostaden. De förändringar av prästernas avlöningssystem som vidtogs i omgångar 1910–88 medförde i ett första skede att tiondet upphörde till förmån för en fast prästlön, i det sista skedet att tjänstebostadstvånget avskaffades.

I 1932 års lag om förvaltning av kyrklig jord uppmärksammades den kulturhistoriskt värdefulla miljö som många prästgårdar utgjorde, och staterades att förändringar av dessa inte fick företas utan föregående utredning. 1971 överfördes egendomsförvaltningen från kyrkans centrala organ till respektive stiftsnämnder.

I 1988 års lag om förvaltningen av kyrklig jord (SFS 1988:183) gavs

prästen rätt att välja en annan bostad än prästgården. Kombinationen av förbättrade kommunikationer, att prästgården åsattes en viss marknadshyra samtidigt som byggnaderna var mycket stora, dyra i drift och arbetssamma att sköta, förde med sig att många präster valde att bosätta sig på annat håll, i eller utanför församlingen. Bidragande var naturligtvis också att den traditionella prästfrurollen alltmer försvunnit samt en allmänt större rörlighet inom prästyrket.

Prästgården kunde således efter 1988 hyras ut. Men lagändringen medförde också att de prästgårdar som fortfarande tjänade som tjänstebostäder åtnjöt skydd enligt 1932 års förvaltningslag (SFS 1932:400) medan de prästgårdar som arrenderats ut inte åtnjöt samma skydd. Stiftsnämnderna ålades dock att upprätta plan för beaktande av natur- och kulturmiljövårdens intressen. Den 1 juli 1989 ersattes stiftsnämnderna av egendomsnämnder. Från och med den 1 januari 1993 upphörde prästgårdarna att vara kyrklig jord och fick köpas av pastoraten för en symbolisk summa. En institution som i sina essentiella beståndsdelar stått oförändrad sedan tidig medeltid var alltså under loppet av 1900-talet på väg mot sin upplösning.

Enligt den kyrkolagstiftning som trädde i kraft den 1 januari 1995 skulle som tidigare den kyrkliga jorden förvaltas av egendomsnämnderna. Prästgård och församlingskyrkas fastighet skulle dock förvaltas av pastoratet. Prästgård som inte anvisades som tjänstebostad blev församlingskyrkas fastighet. Även då prästgården tagits ur bruk som tjänstebostad skulle den således förvaltas av pastoratet och inte av egendomsnämnden. Det tidigare kravet, att egendomsnämnden skulle upprätta plan för beaktande av natur- och kulturminnesvårdens intressen, liksom samrådsskyldigheten med länsstyrelsen hade tagits bort (SFS 1994:1849). Fram till 2000 skulle egendomsnämnden sätta hyrorna och medverka vid försäljning av kyrklig jord som skedde på begäran av pastoratet. Efter 2000 äger och förvaltar varje pastorat sin prästgård.

Prästgårdarnas förvaltning och skydd

Enligt den ecklesiastiska boställsförordningen 1940 skulle prästgård utformas med beaktande av god byggnadskultur. Både nybyggnad och förändringar av befintlig prästgård skulle godkännas av stiftsnämnden efter yttrande av länsarkitekten. Om det gällde kulturhistoriska värden ålades länsarkitekten att samråda med landsantikvarien. Prästgårdarna var alltså ännu tämligen väl skyddade. Men detta skydd kom allt mer att urholkas.

Den första förändringen inträdde med 1970 års lag om kyrkliga kostnader, då pastoraten gavs frihet att själva bestämma huruvida tjänstebostad åt prästen skulle anvisas. Stiftsnämndens ansvar över den kyrkliga jorden ändrades samtidigt och innebar att nämnden även skulle handha ärenden rörande byggnadsminne och naturvårdsområde. Stiftsnämnden kom därmed att hamna i intressekonflikt. Dels skulle den se till församlingarnas ekonomi och eventuella minskade behov av tjänstebostäder, dels skulle den skydda de byggnader som den bedömde som obehövlige.

På regeringens uppdrag genomförde Riksantikvarieämbetet åren 1985–87 en sammanställning av landets prästgårdsinventeringar (*Prästgårdar i Sverige* 1989). Ett register upprättades. Byggnader indelades i tre kategorier och fastigheter miljöklassades i tre grupper (tab. 1). Av de 10 801 byggnaderna på 2 792 fastigheter bedömdes 562 byggnader vara värda byggnadsminnesförklaring.

Materialet visade sig emellertid ha vissa brister. Registret upptog nämligen ibland även fastigheter som inte längre var i kyrkans ägo. Det gick

MILJÖKLASS	1	2	ÖVRIGA	SUMMA
Byggnadsminne (eller värda att bli byggnadsminne)	288	108	166	562
Övriga byggnader av kulturhistoriskt värde	514	1 197	1 150	2 861
Övriga byggnader	623	2 230	4 479	7 332
Ej bedömda	8	12	26	46
SUMMA	1 433	3 547	5 821	10 801

Tab. 1. Riksantikvarieämbetets indelning av byggnader och miljöer i miljöklasser, utifrån sammanställningen av prästgårdsinventeringar 1989. Miljöklass 1: miljö av nationell betydelse. Miljöklass 2: miljö av lokalt eller länsintresse. Tabellen är hämtad ur *Skyddet av kulturmiljön*, 1996.

inte att utläsa vilka fastigheter som tidigare varit prästgårdar och vilka som tagits med ändå, exempelvis löneboställen. Dessutom var miljöklassificeringen fristående från värderingen av de enskilda byggnaderna och man kunde inte avgöra på vilken fastighet en viss byggnad av stort värde fanns.

En översyn av Kulturminneslagens bestämmelser om bl.a. prästgårdar inleddes 1994, den s.k. kulturarvsutredningen (*Skyddet av kulturmiljön* 1996). Kulturarvsutredningen remitterade inventeringsmaterialet till egendomsnämnderna 1995. I utredningens slutbetänkande konstaterades att mycket stora förändringar av kyrkans fastighetsinnehav skett sedan den föregående granskningen 1987. Åtskilliga prästgårdar var sålda. Även en enkät angående utarbetandet av skötsel föreskrifter sändes ut till egendomsnämnderna. Av de tretton nämnderna svarade tolv. Enkäten visade på en diskrepans nämnderna emellan. Deras kontakter med pastoraten och respektive länsstyrelser varierade, så även deras ambitioner att utforma skydds föreskrifter. Av det dryga tusentalet prästgårdar som var tjänstebostäder hade endast 91 stycken fått föreskrifter. Dessa fanns alla i två av landets tretton stift. Under utredning var 398 prästgårdar, medan sådana med behov av skydds föreskrifter uppgavs vara 88 stycken.

Prästgårdar som blev föremål för försäljning under 1940- och 1950-talen genomgick en hårdare kontroll från myndigheternas sida än vad som senare blev fallet. När exempelvis Älmeboda församling i Småland år 1943 beslutade bygga ny prästgård vid den i tätorten uppförda kyrkan ville man sälja den gamla prästgården, vilken var belägen vid medeltidskyrkan 2,5 km norr om den nya kyrkan. Detta stötte omedelbart på patrull. Den nya prästgården var emellertid redan byggd då ärendet hamnade hos Riksantikvarieämbetet. Man lyckades ändå, efter förhandlingar, nå en kompromiss och församlingen behöll den gamla prästgården som församlingshem (ATA).

Tjänstebostadstvånget försvann alltså 1988 och därefter löstes frågor om bostad och byggnadsunderhåll på olika sätt i pastoraten. Eftersom prästgårdarna ofta är kulturhistoriskt värdefulla byggnader finns många ännu kvar. Några exempel på byggnadsminnen är prästgårdarna i Västra Tunhem i Västergötland, Transtrand i Dalarna, Everöd och Burlöv i Skåne, Bönared och Seglora i Västergötland, Fläckebo och Skuttunge i Uppland samt Tjällmo, Hällestad och Risinge i Östergötland. Ett stort antal prästgårdar har dock sålts som privatbostäder, andra till mindre företag, inte sällan inom kultur-, media- eller databranschen. I exempelvis Södra Ljunga i Småland och Ockelbo i Gästrikland är prästgårdarna vandrarhem. Hur stor andel av respektive stifts prästgårdar som hittills sålts varierar och avyttringarna fortsätter.

Enligt Riksantikvarieämbetets sammanställning som avslutades 1987 fanns då 1 528 prästgårdar i kyrkans ägo. Sedan millennieskiftet har antalet

prästgårdar som nyttjas som tjänstebostäder mer än halverats. I Luleå stift har tjänstebostäderna minskat med omkring 60 procent bara sedan år 2003 (*Kyrkans tidning* 6/2008). På Gotland var endast 46 prästgårdar i bruk år 2004, d.v.s. i hälften av landskapets samtliga församlingar (*Matrikel för Svenska kyrkan*). En hög andel prästgårdar i ursprunglig funktion fanns dock ännu 2004 i Västerbotten, Jämtland, Hälsingland och Uppland, samt även i Småland. Försäljningarna har ett klart samband med församlings-sammanslagningarna, men åtminstone från början fanns på många håll en uttalad strävan att söka behålla en prästgård per nybildat pastorat (Karlsson 1997). Detta har dock visat sig omöjligt i längden, då allt fler församlingar läggs samman. De senaste sex åren har 42 procent av kyrkans tjänstebostäder sålts och år 2008 fanns enligt uppgift 588 tjänstebostäder kvar i landet (*Kyrkans tidning* 6/2008).

Den väsentligaste anledningen till avvecklingen av tjänstebostäderna är enligt *Kyrkans tidning* inte att prästerna skulle vara ointresserade av att bo i prästgårdarna utan att kyrkan som arbetsgivare endast får subventionera hyran för 100 kvadratmeter. De flesta prästgårdar är, som tidigare framgick, betydligt större än så och blir därför mycket dyra som privatbostäder. En annan anledning till försäljningarna är församlings-sammanslagningarna. Prästgårdarna blir övertaliga.

Vare sig prästgården säljs eller hyrs ut blir frågan om dess nya funktion och den verksamhet som framöver bedrivs i den viktig. Harmonierar den nya användningen med de värden som kyrkomiljön vill avspegla? Den fortsatta funktionen står det ju inte i kyrkans makt att reglera.

Församlingshem – en ny företeelse

Från 1950-talet blev det allt vanligare att församlingshem inrättades i socknarna. Denna nya företeelse var nära förknippad med kyrkans verksamhet. En anledning var att aktiviteter och samvaro utanför själva gudstjänsten blev ett viktigt inslag i församlinglivet, exempelvis konfirmationsundervisningen, olika typer av föredrag, kyrkliga föreningar och inte minst kyrk-kaffet. En annan var en viss oro över de avtagande besöksiffrorna, att kyrkorummets upplevdes som för stort och opersonligt. En mer intim lokal för gudstjänstbruk kunde då vara ett alternativ – en influens från frikyrkorna. En tidig förespråkare för anskaffandet av alternativa gudstjänstlokaler var ärkebiskop Nathan Söderblom. Även om han alltid satte kyrkorna i första hand verkade han också för att mindre kyrksalar skulle iordningstäl-las, gärna i anslutning till hembygdsföreningar och -museer. Ett exempel är Tensta hembygdsgård med samlingslokal i Uppland, vilken Söderblom själv invigde 1921. Ett stort antal församlingshem har även under de senaste decennierna byggts i nära anslutning till kyrkorna, som t.ex. i Bälinge, Upp-land och Hackås i Jämtland. I många fall är de omsorgsfullt inplacerade i kyrkomiljön.

Lämpliga lokaler för de nya aktiviteterna inom församlinglivet kunde i många socknar ordnas i de övergivna skolhusen som på så sätt fick en ny funktion, med ett passande läge vid kyrkan. På andra håll byggdes nya församlingshem eller flyttades äldre hus till en plats nära kyrkan, eventuellt i samband med inrättandet av en hembygds- eller bygdegård. I dag sköts dessa byggnader till stor del på ideell basis. En stor del av landets församlingshem är således gamla skolbyggnader, men även äldre präst- eller klockargårdar eller sockenstugor används på detta sätt. På vissa håll har dock församling-arna sett sig nödsakade att sälja bort även dessa stora byggnader.

Sockencentrum i dag?

Hembygds- och bygdegårdarna och sammanflyttandet av äldre byggnader till kyrkans närhet ger i dag en ålderdomlig prägel åt många kyrkomiljöer som således har kommit till på ”konstgjord” väg, genom ett medvetet arrangemang. I särklass vanligast är dock att endast någon av de sockengemensamma byggnaderna finns kvar. Mer innehållsrika miljöer är tämligen ovanliga, men några exempel är Bringetofta, Haurida, Säby och Kärda i Småland.

Miljöer av ovan nämnda slag kan vara mer eller mindre museala. I allmänhet har kyrkbyn förändrats i takt med socknen i övrigt. Byggnader och funktioner har avlöst varandra. Kyrkbyn har precis som alla andra byar förändrats kontinuerligt. Omfattande förändringar har inträffat de senaste 150 åren. Finns det då några kyrkomiljöer som i dag fungerar som sockencentra? För att betrakta en miljö som ett sockencentrum har vi haft som kriterium att det ska finnas någon verksamhet där som pågår även utanför kyrkobyggnaden och kyrkliga högtider.

Det finns gott om exempel på att de gamla husen har fått en modern funktion och är i användning. De byggnader som vanligast förekommer på den moderna ekonomiska kartan från och med 1900-talets första hälft är prästgård, klockargård, skola, ålderdomshem och församlingshem. Ibland finns också hembygdsgård, museum och bibliotek. På senare kartor, Gula kartan eller fastighetskartan, har många av dessa företeelser och verksamheter försvunnit, vilket dock inte behöver betyda att byggnaderna är borta. Detta har också bekräftats genom våra resor genom landets socknar. En ungefärlig brytpunkt i sockencentrumets funktion kan som tidigare nämnts fastställas till 1960-talet.

Nedan följer några exempel på ett antal kyrkomiljöers olika utveckling. Det första exemplet hämtas från Härad i Södermanland, där det finns daghem, idrottshall och skola, i nya och äldre byggnader i kyrkans

Fig. 59. Tjällmo sockencentrum, Östergötland. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

närhet. I Kjula i samma landskap finns ett välhållet äldre sockencentrum med flera skolor som fungerar i dag, liksom i Skå i Uppland. I övre Norrland är flera av de bevarade kyrkstäderna påtagligt levande miljöer vid stora kyrkliga högtider, då de ännu används för övernattnings, i andra fall har kyrkstadsseden upplöst. I synnerhet de äldre kyrkorna har offentliga byggnader i sin närmiljö. Ett exempel är tätorten och kyrkbyn Öjebyn i Piteå landsförsamling (fig. 56) där man finner äldreboende, bibliotek, församlingshem och en större skola med idrottsanläggningar i kyrkans närhet. Liksom på skilda håll i landet har de gamla kyrkbyarna expanderat till moderna tätorter.

I Västmanland har tre församlingar i den norra delen av landskapet detaljstuderats. Möklinta kyrka ligger i den sent uppkomna tätorten med samma namn. Prästgården och den f.d. komministergården används fortfarande för kyrklig verksamhet men kyrkans mark har sedan 1930-talet sålts till framför allt privata bostäder. I Västervåla är prästgården privatbostad och ålderdomshemmet rivet. Den gamla prästgårdsmarken ägs av den kyrkliga samfälligheten medan skogsmarken förvaltas av stiftet. Någon kyrklig verksamhet utanför kyrkan förekommer inte här utan i Västanfors i utkanten av Fagersta, en dryg mil bort. Kyrkan i Karbenning ligger två-tre kilometer från det nya stationssamhället. Prästgården är såld medan klockargården ägs av församlingen och hembygdsföreningen.

I Östergötland har sex församlingar detaljstuderats: Tjällmo, Regna och Hällestad i bergslagsbygd och Vikingstad, Sjögestad och Högby i slättbygd. Tjällmo har ett ännu levande sockencentrum med två generationer prästgårdar, ny skola, ålderdomshem och gästgivaregård (fig. 59). Bostäder har byggts på kyrkans mark under första hälften av 1900-talet. Närheten till Motala har medfört att Tjällmo blivit ett samhälle med stor utpendling.

I Regna har ålderdomshemmet blivit vandrarhem och den gamla skolan från 1800-talet är privatägd och byggnadsminne. Här har folkmängden minskat sedan 1960-talet och miljön kring kyrkan riskerar att bli museal. Bara fem kilometer bort ligger den nya centralorten Igelfors. I Hällestad finns den gamla byn kvar kring kyrkan men även här har en ny tätort vuxit upp kring järnvägsstationen någon kilometer bort. Vid kyrkan finns prästgård och hembygds gård. Bostäder har byggts på den gamla bymarken och utpendlingen till framför allt Finspång är stor. Båda dessa kyrkbyar har således mist sina traditionella centrumfunktioner och fungerar i dag framför allt som bostadsområden.

Sjögestad är en ort med stor utpendling. Någon prästgård har inte funnits sedan reformationen och klockargården, sockenstugan och den gamla skolan revs när järnvägen byggdes. Sedan laga skiftet finns bostadshus intill kyrkan. Här finns också skolan, belägen på tidigare kyrkomark. Vikingstads sockencentrum växte fram under andra hälften av 1800-talet liksom flera andra i landskapet med magasin, stallar, skola och fattighus, allt på kyrkans eller prästgårdens mark. I dag är den gamla skolan privatbostad. Intill kyrkan finns också en vaktmästarbostad och ett församlingshem. De offentliga funktionerna finns i Vikingstads stationssamhälle och kyrkomiljön är slumrande. I Högby revs kyrkan i samband med laga skiftet då en sammanbyggnad skedde med Västra Skrukeby församling år 1870. Något sockencentrum hann aldrig utbildas där.

Generellt har järnvägsdragningarna haft en negativ inverkan på landets sockencentra eftersom relativt få kyrkbyar kom att ligga vid banan och få station. Järnvägen var således en viktig påverkansfaktor för kyrkbyn och ofta utslagsgivande för expansionsmöjligheterna. Socknarnas hantverkare sökte sig snart från byarna mot järnvägsområdet där utbudet av arbetsupp-

gifter var större. Hit lokaliserades också post, gästgiveri och handelsbod. Ju fler instanser som etablerade sig i stationssamhället desto mer attraherades ytterligare verksamheter. Ett flertal exempel finns från Skåne där kyrkan numera ligger på avstånd från en nyare tätort som i flera fall har börjat som stationssamhälle. Ett exempel är Stehag i inre Skånes sjö- och åslandskap. Den gamla kyrkbyn består i dag endast av kyrkan med sin kyrkogård samt ett fåtal hus, däribland prästgården. Tätorten, det tidigare stationssamhället, ligger två kilometer bort. Ytterligare exempel är Lövestad och Vollsjö ävenså i inre Skånes sjö- och åslandskap, Stora Köpinge och Örtofta på slätten i söder samt Finja, Tjörnarp och Vankiva i norra Skånes skogsbygd.

Det går att urskilja grova regionala särdrag i andelen levande sockencentra med en äldre välbevarad miljö. I detta avseende utmärker sig Småland med en mångfald levande funktioner kring kyrkorna. Bidragande orsaker står att finna i ensamgårdsstrukturen och småskaligheten inom jordbruk och industri. De många smalspåriga järnvägslinjerna som korsade landskapet och förband bruksorter och köpingar kan också ha varit en viktig faktor. Även om det i första hand var för godstransport som de privata initiativen till järnvägsbyggen togs och sträckningarna fastlades, kom många kyrkbyar att få stationer, exempelvis Björkö, Ryd, Byarum, Fagerhult, Traryd och Öggestorp. Flertalet järnvägar är i dag nedlagda. Men oavsett närhet till tidigare stations samhällen är landskapets små kyrkbyar ofta fortfarande de viktigaste centralorterna i socknarna och givna lokaliseringplatser för skola, barnomsorg och äldreboende men även för annan verksamhet. Den småländska landsbygden är inte avfolkad i samma utsträckning som på många andra håll, vilket i sin tur lett till ett bevarande och fortsatt utnyttjande av kyrkbyn för traditionella verksamheter. Den fortfarande på många håll höga kyrksamheten torde också vara en avgörande faktor. Några exempel är Linneryd, Nävelsjö, Edsbruk (Västra Ed), Blacksta och Odensvi.

Fig. 60. I rurala/agrara landskap som Öland och Gotland har mycket av den äldre bebyggelsestrukturen bevarats kring kyrkorna. På Gotland är den agrara bebyggelsen utspridd över sockenterritorierna som ensamgårdar eller mindre gårdsgrupperingar. Anga kyrka ligger något avsides tillsammans med skolan. Foto Jan Norrman 1996, RAÄ.

Fig. 61. Löfvånger, Västerbotten. Kyrkan ligger i tätorten, men något avsidat. Framför kyrkan breder kyrkstaden ut sig. Nedan till höger i bild syns skolhus av varierande åldrar. Foto Jan Norrman 1995, RAÄ.

I Västergötland ser bilden något annorlunda ut. Här är den äldre bebyggelsen inte bevarad i samma utsträckning. Äldre skolor har ersatts med nya. Även moderna församlingshem har uppförts, vilka också kan rymma lokaler för barnomsorgen. En viss centralisering av verksamheterna har skett, dels mot vissa äldre sockencentra, dels mot andra tätorter, ofta längs järnvägen. En av anledningarna till detta är de många sockensammanslagningarna som skedde under 1700- och 1800-talen och som tidigare diskuterats (se s. 85–88).

I Blekinge har exempelvis Bräkne-Hoby och Fridlevstad innehållsrika och levande sockencentra och för Södermanland kan Österåker nämnas. I det sedan länge folkrika Dalarna har kyrkbyarna vuxit ut till större tätorter, även om själva kyrkan oftast ligger något avskilt. Så är även fallet i Värmland och stora delar av Norrland där bebyggelsen framför allt är koncentrerad till dalgångar och sjöstränder, mellan milsvida glesbefolkade trakter.

I sockencentra med fortsatt levande miljö är kontinuiteten i markutnyttjandet tydlig vad gäller de forna sockengemensamma institutionerna, något som naturligtvis hänger samman med markägandet. Är den gamla skolan riven har ofta en modern uppförts på dess plats. Finns den gamla kvar står ofta en ny strax intill. Samma gäller för ålderdomshem och modernt äldreboende. Det finns även exempel på att skolor har byggts på övergivna kyrktomter. I Björnlunda i Södermanland ligger ålderdomshemmet från 1959 på platsen för två äldre fattigstugor och skolhuset från 1826 tjänar i dag som matbispisning för den år 1962 uppförda skolan.

Sammanfattningsvis kan konstateras att församlingssammanslagningar och namnreformer fått påtagliga konsekvenser för möjligheten att orientera sig i det kyrkliga landskapet. För informationsökaren, inte minst Internetanvändaren, därför att det enbart är storpastoratets namn och huvudkyrka som är sökbara och förekommer i olika media. Besökaren upptäcker att kyrkorna inte lika allmänt som tidigare har samma

namn som tätorterna de ligger i eller i närheten av och det blir svårare att hitta fram. Dessutom skyltas allt färre sockenkyrkor vid vägarna och än färre övergivna kyrkplatser. Skyltningen och vården av de övergivna kyrkplatserna visar också stora olikheter över landet. Ett annat resultat av de territoriella förändringarna är att den struktur som det närmare tusenåriga församlingsmönstret och kyrkolandskapet bildat nu har sönderbrutits. Sammanhangen bakåt har blivit svåra att se och förstå. Vidare har avskaffandet av församlingen som indelningsgrund för folkbokföringen fått konsekvenser för släkt- och hembygdsforskningen genom svårigheter att identifiera och återfinna personer och platser i det äldre källmaterialet. Kyrkolandskapet har aldrig varit konstant, men under det senaste seklet har mycket stora omvälvningar skett, sannolikt större än någonsin tidigare i landets kristna historia. Den enkla ekvationen en kyrka är lika med en socken är inte längre allmängiltig.

Riksintressen

av Birgitta Roeck Hansen

Svenska kyrkans kyrkobyggnader samt därtill hörande kyrktomter och begravningsplatser skyddas enligt kulturminneslagen (se s. 28). För väsentlig ändring av kyrkobyggnad, kyrktomt eller begravningsplats äldre än 1940 gäller generell tillståndsplikt, d.v.s. församlingarna måste innan sådan förändring vidtas inhämta tillstånd av länsstyrelsen. Detta gäller också efter särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet ett urval av de kyrkor, kyrktomter och begravningsplatser som är yngre än 1940. Som framgått kan byggnader som hör till sockencentrum, men som är belägna utanför kyrktomt eller begravningsplats, också omfattas av kulturminneslagen. Däribland är ett flertal prästgårdar skyddade som byggnadsminnen. Varaktigt övergivna kyrkplatser och kyrkoruiner räknas till de fasta fornlämningarna, och åtnjuter som sådana skydd enligt kulturminneslagen.

Kyrkorna och kyrkomiljöerna berörs också av annan skyddslagstiftning. Riksintressen för kulturmiljövården utgörs av områden eller objekt som i ett nationellt perspektiv särskilt väl belyser Sveriges historia och tidigare generationers liv och livsbetingelser. Enligt miljöbalken (SFS 1998:808) ska områden som är av riksintresse för kulturmiljövården så långt som möjligt skyddas från åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön. Det är Riksantikvarieämbetets uppgift att ange vilka miljöer som ska klassas som riksintressen ur kulturmiljösynpunkt. Kommunerna har att ta hänsyn till riksintressen av olika typer i sin översiktsplanering. Drygt 1 700 områden utgör riksintressen för kulturmiljövården. Urvalet sker länsvis och varierar över landet både till antal och art.

Av landets samtliga riksintressen för kulturmiljövården utgör eller ingår kyrkomiljöer i ca 40 % eller cirka 720 stycken. Vi har i vår gruppering av dessa kyrkomiljöer landskapsvis identifierat fyra kategorier. De tre första består av en miljö med en befintlig kyrka, med en äldre ödekyrka, eller med en ruin/övergiven kyrkplats. Den fjärde kategorin utgörs av en kyrkomiljö bestående av kyrkby eller sockencentrum med ett äldre bevarat byggnadsbestånd.

Många kyrkomiljöer ingår i större riksintresseområden och bildar då en viktig, men inte huvudsaklig, del av en större helhet. Ett exempel är Falbygden, som omfattar ett flertal kyrkomiljöer men där ingen är omnämnd särskilt. Vi har här endast räknat med de riksintressen där någon eller några av de ovanstående fyra kategorierna nämns explicit i riksintressebeskrivningen

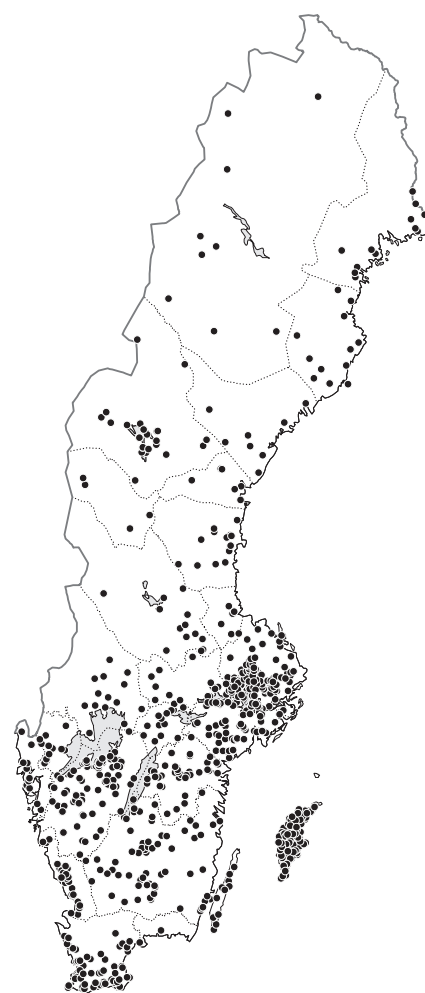

Fig. 62. Riksintressen som omfattar kyrkor/kyrkomiljöer.

Fig. 63. Hietaniemi vid Torneälven var ursprungligen annex till Övertorneå församling och kyrkan betjänade församlingsbor på båda sidor om älven fram till 1809. Den nuvarande kyrkan uppfördes 1746. Ingår i Tornedalens riksintresseområde. Foto Birgitta Roeck Hansen 1999.

och lämnat de större riksintresseområdena därhän. Många stadskärnor är riksintressen och omfattar även en eller flera kyrkor. Även många periodvis använda kapell i skärgårdssocknarna är riksintressen. I sammanställningen ingår sockenkyrkor och samekapell. De senare fungerade ju i praktiken som sockenkyrkor även om de endast hade kapellstatus inom de vidsträckt Norrlandssocknarna. Kartan visar således ett minimum av de kyrkomiljöer som utgör eller ingår i riksintressen.

Andelen kyrkomiljöer i riksintressen varierar mellan de olika landskapen, från 100 % på Gotland till 5 % i Blekinge. En relativt låg andel finns i Närke, Värmland, Bohuslän och Ångermanland, 16–18 %. I Lappland är det framför allt samekapell som utgör riksintressen, men även kyrkstäder är representerade där, liksom i Norrbotten och Västerbotten (fig. 56, 61, 63). På Öland omfattas ett tiotal kyrkomiljöer, men här finns också ytterligare ett tiotal riksintressen med lämningar efter medeltida kapell som så vitt känt inte varit sockenkyrkor. I Uppland och Södermanland utgör mer än hälften av kyrkomiljöerna riksintressen. Äldre ödekyrkor i Jämtland, Härjedalen, Hälsingland, Ångermanland och Medelpad utgör en stor del av de kyrkliga riksintressena, inte sällan ingår även den senare byggda kyrkan. Även i Småland och Västergötland förekommer sådana till stor del, men även kyrkoruiner och övergivna kyrkplatser. I Skåne, Halland och Småland finns en

stor representation av sockencentra (fig. 53). En detaljstudie av Skåne visar att riksintressena är geografiskt koncentrerade till landskapets södra delar medan norra Skånes skogsbygd inte har någon kyrkomiljö som berörs av riksintresseområde. I landskap med låg andel kyrkomiljöer i riksintressen framträder i stället äldre stadskärnor, agrara miljöer, fortifikationsmiljöer eller miljöer kopplade till tidigare seklers järnframställning.

Sammanfattning

Att en företeelse som sockencentrum uppstod, d.v.s. offentliga byggnader samlade i kyrkans närhet, har sin förklaring i markägandet och i kyrkans huvudmannaskap över undervisning, fattigvård och sockenstämma. Mark har på olika sätt avsatts för kyrkobyggnaden och för prästgården och här gavs det även utrymme för de byggnader som var knutna till sockengemensamma verksamheter. Numera vilar ansvaret för dessa verksamheter på stat och kommun, vilket också är anledningen till att verksamheterna har flyttats från kyrkans närhet till en plats där andra offentliga verksamheter finns, oftast närmaste större tätort. Andra anledningar är minskande befolkningsunderlag på landsbygden men också bättre kommunikationer som gjort det möjligt och nödvändigt att samla sådana verksamheter på färre platser. Till detta hör även den omfattande omstrukturering som skett och sker, till allt större pastorat. Järnvägens tillkomst med nya knutpunkter för kommunikation på landsbygden tycks i många fall ha betytt dödsstöten för närbelägna sockencentra och kyrkbyar. Endast i de fall där ny befolkning flyttat in och avståndet till närmaste tätort är långt tycks sockencentrum i dag kunna leva vidare inte bara som museal miljö.

Källor och litteratur

Riksantikvarieämbetet

Bebyggelseregistret – kulturhistorisk bebyggelseinformation. Internetadress: www.bebyggelseregistret.raa.se

Riksantikvarieämbetet, Antikvariska-topografiska arkivet

Foton och akter rörande Älmeboda kyrka.

Riksantikvarieämbetet, Antikvarisk-topografiska arkivet, Sveriges Kyrkors arkiv

Kartexcerpter och arbetsmaterial i anslutning till projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*.

Bergling, Ragnar: *Kyrkstaden i övre Norrland. Kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600- och 1700-talen*, Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution, Ser. A, 195, 1964.

Bergström, Carin: *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800. Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet*, Nordiska museets handlingar 110, 1991. Diss.

Bergström, Carin: *Kyrkplatsen som socknens centrum*, Studier till kulturmiljöprogram för Sverige, Riksantikvarieämbetet, 1992.

Bergström, Carin: *Skolmostrar och läsmästare, Lärare på landet före folkskolereformen 1842*, 2000.

Boställsförordningen, SFS 1863.

Elmén Berg, Anna: *Fem ödekyrkor i Norrland. Kyrklig förnyelse, kulturmiljövård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början*, 1997. Diss.

Gerger, Torvald: *Skolans geografiska utveckling i Sverige*, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet B 25, 1972.

Karlsson, Åsa: *Försäljning av prästgårdar. En studie av Västerhaninge och Bäckebo*

- pastorat*, uppsats, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, 1997.
- Kulturminnen och kulturmiljövård*, red. Karl-Göran Selinge, Sveriges Nationalatlas, 1994.
- Kulturlandskapet och bebyggelsen*, red. Staffan Helmfrid, Sveriges Nationalatlas, 1994.
- Kyrkans tidning* 6/2006.
- Lindahl, Göran: *Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut*, Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien 21, 1969.
- Matrikel för Svenska kyrkan*, 1976–.
- Nordin, Katarina: *Sockenkyrkans bebyggelse och mark. Förändringar av bebyggelse och mark under 1900-talet i tre socknar i Västmanland*, uppsats, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, 1997.
- Prästgårdar i Sverige. Inventeringar 1973–1986*, Rapport RAÄ, 1989.
- Kyrkolagen*, SFS 1994:1849.
- Religion i Sverige*, red. Ingvar Svanberg & David Westerlund, 2008.
- Skyddet av kulturmiljön. En översyn av kulturminneslagens bestämmelser om byggnader och kulturmiljöer, prästgårdar, kyrkstäder och ortnamn*, SOU 1996:128, 1996.
- Strandin, Marianne: *6 kyrkbyar i Östergötland 1600–2000 – en jämförande studie av bebyggelseutvecklingen under 400 år*, examensarbete Samhällsplanerarlinjen. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, 1997.
- Sveriges kyrkohistoria*, huvudred. Lennart Tegborg, 1–8, 1998–2005.
- Wallin, Sigurd: *De svenska prästgårdarna som objekt för kulturhistorisk forskning*, 1919 (omtryckt i *Byggnadsskick i herrgårdar, boställen och städer*, Gångna tidens högre ståndskultur, 1947).
- Åman, Anders: *Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitekturhistorisk undersökning*, 1976.

DEL III

Sockenkyrkorna från medeltiden till 1950

Sockenkyrkorna under medeltiden

av Ann Catherine Bonnier

Utvecklingen under äldre medeltid

KRISTNANDET OCH DE FÖRSTA KYRKORNA

Med äldre medeltid avses här tiden från kristnandet vid 1000-talets mitt – då man anser att större delen av befolkningen var kristen – till digerdöden cirka 1350, alltså en period på 300 år. Kristnandet av det vi i dag kallar Sverige var en utdragen process. Mission bedrevs från de frankiska och tyska rikena samt från England, och arkeologiskt material visar inflytanden även från den bysantinska kristenheten. Mycket tyder på att det var samhällets överskikt som stödde den nya religionen och att kristendomen utnyttjades som ideologisk bas i kungamaktens strävan till riksbildning. Det var i de rika järnåldersbygderna som kristendomen tidigast fick fäste, d.v.s. framför allt i centrala slättområden med goda möjligheter till uppodling.

Övergången till den nya religionen tycks ha gått förhållandevis friktionsfritt. Den danske kungen Knut den store organiserade den engelska kyrkan, vilket troligen så småningom kom att påverka uppbyggnaden även i de svenska landskapen (Nilsson 1998). Under 1000-talets senare hälft fanns fasta biskopssäten i Skara och Sigtuna, och vid 1100-talets mitt hade de flesta medeltida stift fått sina gränser. Hela Norden lades 1104 under den danske ärkebiskopen i Lund, och först 1164 bröts den svenska kyrkoprovinns ut och fick sitt ärkesäte i (Gamla) Uppsala. Till Uppsala ärkestift hörde hela Norrland, även Jämtland, trots att landskapet under större delen av medeltiden var nära knutet till Norge. Bohuslän och Härjedalen ingick i den norska kyrkoorganisationen, medan Skåneland (Halland, Skåne och Blekinge) tillhörde den danska. Öland och Gotland lydde medeltiden igenom under Linköpingsbiskopen.

I landskapens slättbygder, som ligger under högsta kustlinjen, har förutsättningarna för goda skördar resulterat i tät bebyggelse redan under tidig förhistorisk tid. De små socknarna i de olika centralbygderna (fig. 27) speglar sannolikt befolkningskoncentrationen under tidig medeltid och det är också där man finner de äldsta kyrkorna. Skogs- och bergstrakter är liksom inlandets gränsbygder senare koloniserade och har inte varit lika tätbebyggda. I dessa bygder är sockenbildningen senare och därmed också kyrkorna, och ofta har träkyrkorna dominerat där även under efterreformatorisk tid.

På en del kyrkogårdar, framför allt i Götaland, tyder spår av tidiga kristna gravar på att en lika tidig kyrkobyggnad funnits. Kyrkogårdarna känns igen på att man där påträffar hällar av kalksten eller sandsten med

vikingatida ornamentik, s.k. eskilstunakistor, vilka markerat kristna gravar. Liknande gravmarkeringar har sannolikt funnits också i Uppland (Bonnier 1992) men är inte kända längre norrut i landet. De tidigaste kyrkorna finns inte bevarade; de uppfördes av trä, ett material med gammal hävd i vårt skogrika land. Redan på 800-talet uppfördes en kyrka i Birka, omtalad i Ansgarslegenden, men det är först under vikingatidens slutskede som vi säkert vet att det byggdes kyrkor. En träkyrka uppfördes i Lund senast på 990-talet, medan flera andra kyrkor i staden byggdes under 1000-talet (Cinthio 2002). Enligt Adam av Bremen fanns under 1000-talets senare del inte mindre än 300 kyrkor i Skåne.

MEDELTIDA TRÄKYRKOR

Vår kännedom om de tidiga träkyrkorna grundar sig vanligen på arkeologiska fynd, som fallet är med Lundakyrkorna, eller på stavkyrkoplanor som återanvänts, normalt som golvbräder. Sådana finns bevarade från ett 30-tal kyrkor i framför allt den södra delen av fastlandet men även på Öland och Gotland. Plankor från Vänga i Västergötland har enligt dendrokronologisk årsringsdatering huggits tidigast 1059, medan virket i Alvesta/Aringsås i Småland avverkats 1116. Den enda bibehållna stavkyrkan finns i Hedared i Sandhults socken i Västergötland och har byggts så sent som i början av 1500-talet, troligen som en kopia av en äldre kyrka på samma plats (fig. 64). Ett litet antal kyrkor i denna teknik har haft stora, treskeppiga långhus, som Gärdserum i Småland och Björsäter i Östergötland.

Alla träkyrkor var inte stavkyrkor i resvirkesteknik. Även skiftesverk tycks ha använts i enstaka fall och de senare generationerna kyrkor uppfördes i liggttimmer. Ek användes vanligen till stavkyrkorna, medan timmerkyrkorna byggdes av furu eller gran. I princip har alla träkyrkor från 1200-talet och framåt byggts i timmer. Ett tiotal har bevarats i Götaland, de flesta i Småland. Det rör sig vanligen om kyrkor med smalare kor som uppförts under 1200- eller 1300-talen. Den äldsta finns i Granhult i Småland och har dendrodaterats till tiden strax efter 1217 (fig. 65–66). Kyrkan har haft ingångar i både norr och söder och de få fönstren har varit små och mycket högt placerade. Själva kyrkorummet är täckt av ett plant trätak som visar spår efter medeltida målningar.

Fig. 64. Hundratals stavkyrkor har sannolikt funnits i Sverige under medeltiden. Stavkyrkor byggdes redan på 1000-talet eller ännu tidigare i Skåne, och ännu på 1800-talet fanns det enstaka stavkyrkor kvar i exempelvis Småland. Den enda bevarade stavkyrkan finns i Hedared i Västergötland. Dendrokronologisk årsringsdatering av ekvirket visar att kyrkan byggts så sent som i början av 1500-talet, sannolikt som en kopia av en äldre kyrka. Foto Rolft Hintze 1981, ATA.

Fig. 65. Kyrkor byggda av liggande timmer innebär en stabilare och varaktigare konstruktion än stavkyrkornas resvirke. De flesta träkyrkorna i vårt land har uppförts av timmer, men endast ett tiotal medeltida finns kvar i dag. En av dem är kyrkan i Granhult i Småland, som också är den bäst bevarade och äldsta, uppförd ca 1220. Sakristian byggdes troligen i början på 1600-talet och vapenhuset under 1700-talets första hälft. Foto Sören Hallgren 1972, ATA.

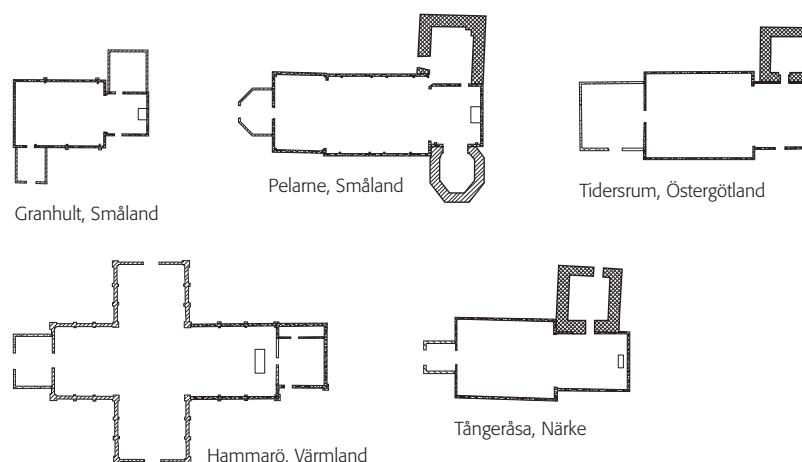
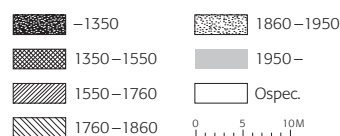

Några småländska timmerkyrkor med smalare kor har märkligt nog varit omgivna av en omgång på samma sätt som stavkyrkorna i Norge (exempelvis Pjätteryd). Av enkla, rektangulära timmerkyrkor finns enstaka kvar, t.ex. Vireda i Småland, men typen är belagd i Östergötland och Uppland och har troligen funnits även längre norrut.

Eftersom man mycket ofta kunnat konstatera att en stenkyrka föregåtts av en kyrkobyggnad av trä, kan man anta att detta har varit det normala. Ibland stod träkyrkan kanske endast något eller några decennier innan man reste stenkyrkans murar, ibland kanske den avlöstes av en ny och mer monumental gudstjänstbyggnad först efter århundraden. Långt ifrån alla socknar byggde dock sin kyrka i sten, vare sig under medeltiden eller senare.

Kartan över de medeltida träkyrkorna visar dem som är kända genom bevarade delar, arkeologiska fynd eller arkivaliska uppgifter (fig. 67). De första träkyrkorna är inte redovisade på kartan om de försvunnit utan att lämna några spår, så det riktiga antalet har varit betydligt större. Det framgår som mest tydligt i Skåne, där majoriteten av de 300 kyrkor som uppges

Fig. 66. Ett urval av de till planformen bäst bevarade timmerkyrkorna från 1200-talet eller tiden omkring 1300, återgivna i skala 1:800. Pelarne kyrka uppfördes ovanligt nog med ett samtida västtorn. Pelarne, Tidarsrum och Tångeråsa fick senare under medeltiden en tillbyggd sakristia av sten, för brandskyddat förvar av bl.a. skrudar och liturgiska kärl. Den medeltida timmerkyrkan i Hammarö, som kvarstår i öster, om- och tillbyggdes till korskyrka i två etapper under 1700-talet.

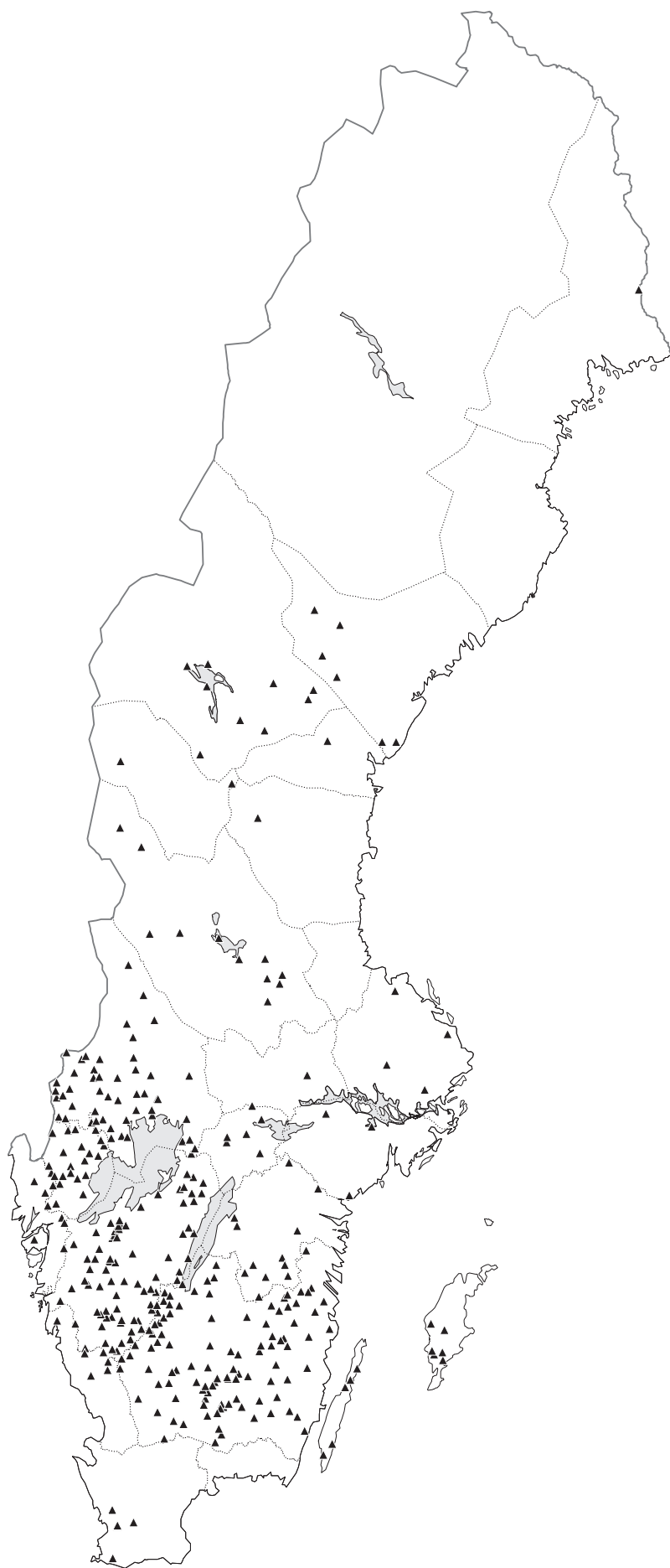

Fig. 67. Medeltida träkyrkor, belagda eller rimligen förmodade. De på kartan markerade träkyrkorna är belagda genom att delar av träkyrkan bevarats eller påträffats vid arkeologiska undersökningar, eller genom beskrivningar i äldre källor. På kartan har även förmodade träkyrkor markerats; de socknar med medeltida ursprung, vars äldsta kända kyrka var av trä, kan med rimlig säkerhet antas ha haft en träkyrka också under medeltiden.

Kyrkor av trä byggdes under hela medeltiden. Genom arkeologiska undersökningar och bevarade konstruktionsdelar känner vi till ett flertal tidiga träkyrkor, främst från de centrala delarna av Götalandskapen. Vanligen kom de redan under 1100- eller tidigt 1200-tal att ersättas med kyrkor av sten (jfr fig. 69). Från 1200-talet uppfördes träkyrkorna företrädesvis i liggtimmer. Ett stort antal sådana timmerkyrkor är kända genom äldre avbildningar, t.ex. från de mer perifera delarna av Västergötland. Många av dessa timmerkyrkor kvarstod under hela medeltiden (jfr fig. 94).

Den enda medeltida träkyrka som vi säkert kan belägga i de allra nordligaste landskapen är Särkilax, föregångaren till Övertorneå kyrka. Sannolikt har de varit fler. Därför talar främst historiska omständigheter. De äldsta sockenbildningarna i norra Norrland torde härröra åtminstone från 1300-talet. Enstaka bevarade inventarier från medeltiden antyder också att den kyrkliga etableringen kan vara betydligt äldre än de befintliga kyrkorna. Då inga konkreta belägg eller lämningar finns för dessa förmodade träkyrkor har de inte heller medtagits på kartbilden.

Det totala medeltida timmerkyrkor som bevarats till våra dagar utgör en liten rest av ett ursprungligen talrikt bestånd i Småland, utkanterna av Öster- och Västergötland samt i Värmland.

ha funnits under 1000-talet säkerligen var uppförda av trä. Av dessa är endast en handfull kända. Kartbilden ger således inte en fullständig bild av de träkyrkor som fanns tidigt under medeltiden. Vi kan snarare förmoda att träkyrkorna under 1000-talet faktiskt stod tätast i de områden som karakteriseras av ett tidigt stenkyrkobyggande (se nedan).

Många medeltida träkyrkor är kända endast genom arkivaliska uppgifter, t.ex. äldre avbildningar. Med tanke på framför allt timmerkyrkornas traditionsbundna form är det ofta svårt eller t.o.m. omöjligt att avgöra huruvida avbildningen verkligen återger en medeltida byggnad. Rimligen har de medeltida socknar vars äldsta kända kyrka var av trä haft en träkyrka även under medeltiden. De har därför redovisats på kartbilden. Sammantaget ger således huvuddragen i kartan en rimlig bild av hur den regionala fördelningen av träkyrkor såg ut först vid medeltidens utgång.

DOMKYRKOR, KLOSTERKYRKOR OCH DE FÖRSTA STENKYRKORNA

Med kristendomen kom kunskapen att bygga i sten. Men det var de stora byggherrarna med kontakter och resurser – kungar, biskopar – som först hade möjlighet att anlita byggmästare, murare och annat erfaret arbetsfolk från länder som varit kristna längre. Den äldsta domkyrkan i Lund byggdes av den danske kungen Sven Estridsen vid 1000-talets mitt och var en enskeppig kyrka med torn över östra delen av långhuset. Redan vid slutet av århundradet påbörjades en större kyrka, som så småningom fick den form domkyrkan har i dag, med treskeppigt långhus, tvärskepp och absidförsett kor med en stor krypta. I Dalby, inte långt från Lund, uppfördes strax efter 1060 en biskopskyrka intill kungens gård. Kyrkan är en av de äldsta bevarade stenkyrkorna i Norden och byggdes ursprungligen som en stor treskeppig basilika. Domkyrkan i Skara, också den troligen föregången av en äldre stenkyrka, hade en krypta under koret, medan biskopskyrkan i Linköping från 1100-talets början saknade en sådan. Båda var stora treskeppiga anläggningar med absidförsedda korsarmar.

Så tidigt som på 1080-talet instiftades Allhelgonaklostret i det danska Lund, ett munkkloster tillhörigt benediktinorden. Mycket lite är känt om dess äldsta kyrka. Längre norrut grundades 1143 cisterciens kloster för munkar i Alvastra i Östergötland och Nydala i Småland, de äldsta säkert kända klostren i det medeltida Sverige. Bevarade delar av klosterkyrkorna visar treskeppiga långhus, tvärskepp och ett rakslutet högkor omgivet av korkapell efter mönster av cistercienskyrkan i Fontenay i Bourgogne. Tidiga nunnekloster fanns i Gudhem i Västergötland och Vreta i Östergötland, det senare med en nästan helt bevarad treskeppig kyrka från tidigt 1100-tal som senare fungerade också som sockenkyrka. Cisterciensernas strama arkitektur och utsökta stenbehandling blev förebildlig på Gotland (Markus 1999) och kanske också i andra huggstensområden.

De äldsta stenkyrkorna ingick inte i någon fast sockenstruktur i dagens mening. Vissa centrala kyrkor behövdes för dop och begravning, men dessa kyrkor hade sannolikt ett stort uppsamlingsområde. Kungar, biskopar och den jordägande eliten byggde kyrkor för eget bruk. På kontinenten hade i princip varje huvudgård sin privata kyrka och kyrkans patronus gjorde anspråk på inkomster mot att han eller hon tillhandahöll kyrka och präst. Troligen var det likadant här (Nilsson 1998). På kungsgårdarna byggdes kyrkor tidigt, vilket Vreta i Östergötland och ett antal kyrkor vid husabyar i Uppland är exempel på. Efter hand började även lokalsamhällets elit att uppföra kyrkor av sten vid sina huvudgårdar. Det nära sammanhanget mellan gårdens bostadshus och kyrkan finns belagt på ett antal ställen, framför allt i Skåne och Småland, exempelvis i Bjäresjö samt Ströja på Visingsö.

Fig. 68. Många av de första stenkyrkorna var privatkyrkor, uppförda av tidens aristokrati. Ett exempel på en sannolik privatkyrka finns i Örberga i Östergötland. Gravmonument i vikingatidsstil talar för att en träkyrka funnits på platsen, och på kyrkogården direkt intill kyrkan har man påträffat grunden efter ett tidigt stenhus. Den äldsta delen av stenkyrkan är den västra delen. Tornet med sina två utskjutande trapphus för spiraltrappor är mycket ovanligt och har dendrokronologiskt daterats till 1117–18, vilket gör kyrkan till en av de allra äldsta bevarade i Sverige. Under 1200-talet har det romanska koret rivits och kyrkan fått ett nytt korsformat kor, också det ovanligt. Från samma tid är stenmagasinet inne på kyrkogården. Den magnifika tornspiran, rest av östgöta-byggmästaren Petter Frimodig, härrör från 1700-talets mitt. Foto Bengt A. Lundberg 2003, ATA.

En handfull kyrkobyggnader i Götaland har kunnat dateras till 1100-talets första decennium med hjälp av dendrokronologisk datering av takstolarnas trävirke. Av bevarade kyrkor återfinns de äldsta dendrodaterade i Tåkernbygden i västra Östergötland (fig. 68) samt i Falbygden och Kinnekulleområdet med Skara-Varaslätten i Västergötland. Troligen finns mycket tidiga kyrkor kvar också i Skåne.

I Småland samt i mellersta Sverige har de äldsta dendrodaterade stenkyrkorna däremot byggts först under 1100-talets senare hälft, även om det sannolikt finns äldre byggnader som ännu inte identifierats. Nedre Norrland har troligen i huvudsak fått sina stenkyrkor först under 1200-talet och Övre Norrland ännu senare.

SOCKENKYRKORNA

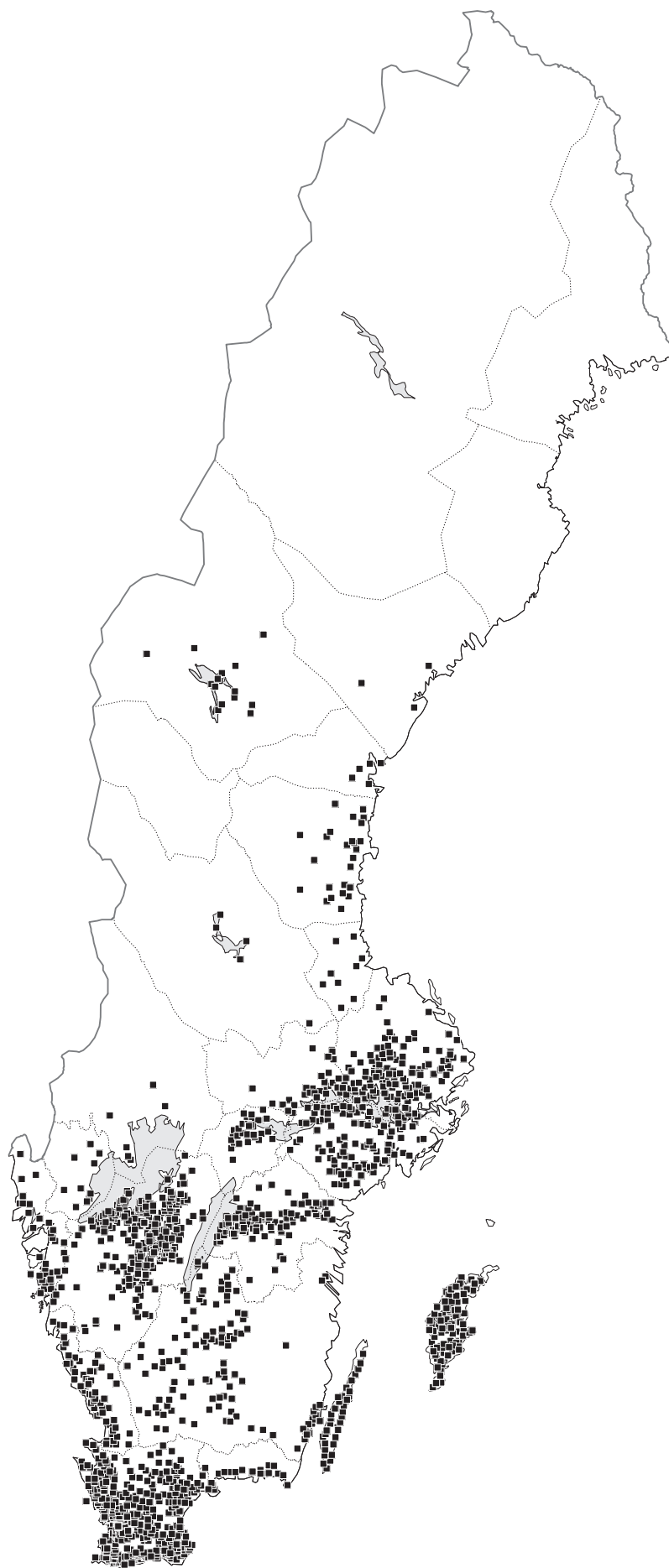
På kontinenten och i England blev de privatägda kyrkorna grunden i sockenorganisationen, eftersom en kyrkobyggnad måste finnas innan en socken kunde bildas (Nilsson 1998). Förmodligen har det varit likadant i Sverige. Tidigast vid 1100-talets slut anser man att tiondet, den ekonomiska förutsättningen för en socken, kan ha genomförts i hela landet. Kyrkans allt starkare maktställning under 1200-talet gjorde att den världsliga inblandningen så småningom upphörde och många privatbyggda kyrkor kunde därmed övergå i socknens ägo. Några gamla gårdskyrkor som lämnades öde återstår i ruinerad form eller är kända genom utgrävning, som t.ex. Flasta mur i Uppland och Granhammarskyrkan i Närke.

Bildandet av socknar har varit en långsam process som troligen startade i de centrala bygderna. Nya kyrkor byggdes på lättåtkomliga platser och nya socknar bildades och betalade tionde. I Götaland och Svealand var sockennätet i princip färdigbildat under 1200-talet, medan sockenbildningen i Norrland fortsatte långt efter medeltidens slut (fig. 29). Den kronologiska förskjutningen i stort kan delvis avläsas av åldern på bevarade dopfuntar, eftersom en sockenkyrka måste ha en funt för att kunna fungera.

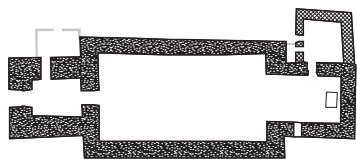
Under den äldre medeltiden uppfördes ett stort antal murade kyrkor, vanligen i natursten, men även tegel förekom (fig. 69). Kyrkor från den äldre medeltiden kan se ganska olika ut, beroende på när de byggts och i vilket

Fig. 69. Stenkyrkor från äldre medeltid (före 1350). Med stenkyrkor avses kyrkor uppförda antingen av natursten eller tegel. Bedömningen av kyrkornas ålder baseras ofta på planformen, då en kyrka med belagt smalare kor vanligen daterats till äldre medeltid, men även egenskaper som stenbearbetning, skulptural utsmyckning och muröppningarnas form har vägts in. Ett antal kyrkor uppfördes eller tillbyggdes med torn under äldre medeltid (jfr fig. 77), vilket också kan bidra till en datering av den då befintliga kyrkan, även om dess övriga egenskaper är obekanta.

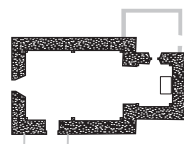
Den äldre medeltidens stenkyrkobyggande utgjorde en byggboom som senare aldrig överträffats. I de centrala Göta- och Svealanskapen innebar denna bygnadsperiod en radikal omdaning av det kyrkliga landskapet. Ett troligen stort antal träkyrkor ersattes nästan undantagslöst av beständigare byggnader av sten. De stenkyrkor som uppfördes under främst 1100- och 1200-talen uppträder i påtagliga koncentrationer i de bördiga slättbygderna samt längs kuster och älvdalar. Mellan dem uppträder stora sammanhängande områden som under medeltiden var mindre tätbebyggda eller som koloniserats först efter medeltiden. I flera av dessa områden byggde man i trä medeltiden igenom (jfr fig. 94).

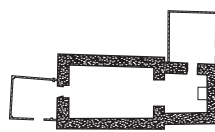
Korkyrkor, rakslutet kor

Frösö, Jämtland

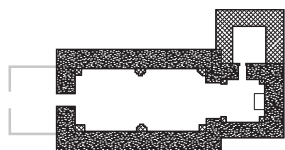
Götene, Västergötland

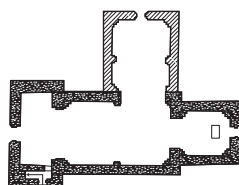
Jäts gamla kyrka,
Småland

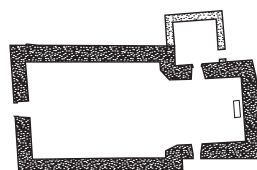
Kattnäs, Södermanland

Kullerstad, Östergötland

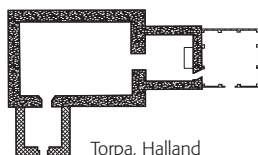
Stora Herrestad, Skåne

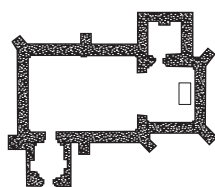
Naverstad, Bohuslän

Silte, Gotland

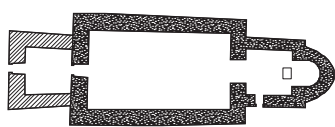

Torpa, Halland

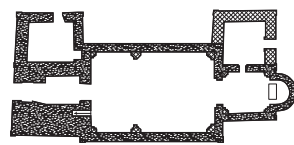

Västeråker, Uppland

Korkyrkor, absid

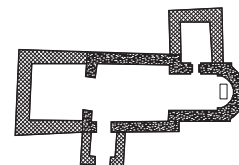
Bokenäs gamla kyrka,
Bohuslän

Hagebyhöga, Östergötland

Hemmesjö gamla kyrka,
Småland

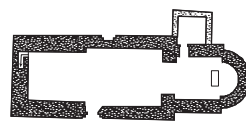
Orkesta, Uppland

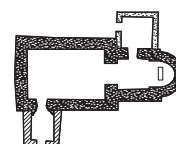
Resmo, Öland

Skummeslöv, Halland

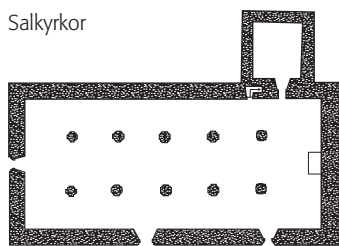

Västerhejde, Gotland

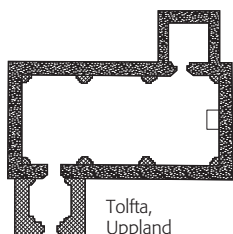

Östra Gerum,
Västergötland

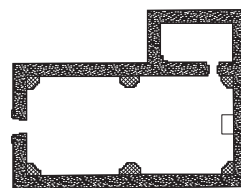
Salkyrkor

Sköllersta, Närke

Tolfta,
Uppland

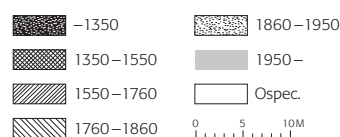

Berg, Västmanland

Fig. 71. De romanska stenkyrkornas kor är lägre och smalare än långhuset. Ungefär hälften av kyrkorna med smalare kor har haft absid i öster, som den lilla 1100-talskyrkan i Våmb i Västergötland. Ungefär lika vanligt har varit att de försetts med torn. Foto Bengt A. Lundberg 2002, ATA.

Fig. 70. Ett urval kyrkor från äldre medeltid, murade av natursten eller tegel, återgivna i skala 1:800. Den vanligaste planformen under äldre medeltid utgjordes av ett rektangulärt långhus och ett samlat kor, antingen rakt avslutat eller försett med absid i öster. De två korgestaltningarna uppträder parallellt under 1100-talet och 1200-talets förra hälft i kyrkor av romansk karaktär. Det smalare, rakt avslutade koret förekom även bland de kyrkor som uppfördes under 1200-talets mitt och senare hälft, här exemplifierade med Silte och Torpa, den senare murad i tegel. Även Västeråkers kyrka, delvis byggd av tegel och genom inskrift daterad 1331, har denna planform. Under 1200-talets mitt introduceras en ny plantyp, nämligen den rektangulära salkyrkan. Några mer ovanliga planvarianter återges i fig. 74 och 75.

område. Tidens stenkyrkor återfinns framför allt i Götaland och östra Svealand. Särskilt påfallande är tätheten i Skåne och på Öland och Gotland, där praktiskt taget alla socknar fått en kyrkobyggnad av sten under perioden. Tätt med stenkyrkor har det också varit i centralbygderna i Väster- och Östergötland, Närke och Småland, men även i stora delar av kustbygden. Kunskapen om de äldsta kyrkorna varierar mycket i landet. Tomheten i vissa områden betyder inte nödvändigtvis att kyrkor saknats under äldre medeltid, även om detta troligen gäller Övre Norrland. I östra delen av Småland samt i Dalsland och Värmland dominerade träkyrkorna under hela medeltiden (fig. 94).

DE ROMANSKA KYRKORNAS EGENSKAPER

En typisk 1100-talskyrka består normalt av ett rektangulärt långhus för församlingen samt ett lägre och smalare kor, antingen rakt avslutat i öster eller försett med en halvrund absid (fig. 70–73). Korkyrkor, d.v.s. kyrkor med smalare kor, har dominerat bland de medeltida kyrkorna i Skåneland (Skåne, Halland och Blekinge) och på Gotland och Öland, men några sådana är inte kända från Härjedalen, Norrbotten eller Västerbotten. Däremot förekommer de i Nedre Norrlands kustområden och i Storsjöbygden i Jämtland. Fördelningen landskapsvis framgår av fig. 72 a–b. Såväl kartan som statistiken redovisar nybyggnader både av sten och av trä, vilkas äldsta kända planform haft ett i förhållande till långhuset smalare kor. Som nämnts nybyggde ett antal socknar sin kyrka två eller flera gånger under medeltiden, varför flera generationer kyrkor finns med i statistiken.

Korkyrkorna har till största delen byggts före 1200-talets mitt. Träkyrkor i södra Sverige har dock inte sällan hållit fast vid denna äldre planform under hela medeltiden, vilket också gäller majoriteten av stenkyrkorna på Gotland. Även om alltså ett mindre antal höggotiska eller

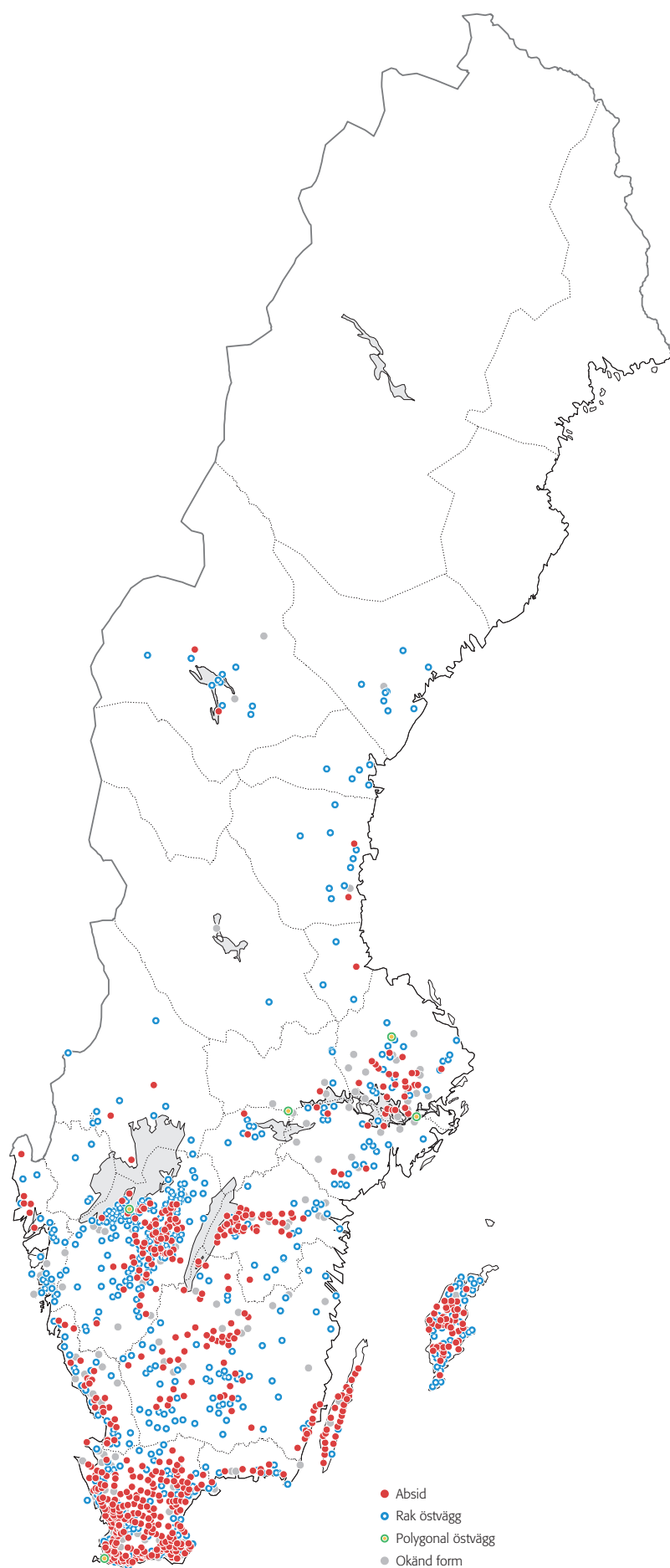

Fig. 72 a–b. Kartan visar medeltidskyrkor vars äldsta planform bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor. Diagrammen visar andelen nyuppförda medeltidskyrkor med smalare kor för hela riket samt för respektive landskap.

Den högsta andelen kända koryrkor finns i Götalandskapen, framför allt i landskapen Skåne, Blekinge, Halland, samt på Gotland och Öland. En stor andel har också Småland samt Väster- och Östergötland. Götalandskapen utgjorde i sina centrala delar kyrktäta områden med en tidigt sockenbildning. Kyrkobyggandet under 1100-talet och det tidiga 1200-talet var talrikt och de kyrkor som uppfördes hade nästan undantagslöst långhus och smalare kor.

Kunskapen om den ursprungliga korgestaltningen varierar, framför allt beroende på kyrkornas bevarandegrad. Få medeltida träkyrkor är bevarade, varför kännedomen om kyrkornas äldsta korgestaltning är begränsad t.ex. i ett landskap som Värmland. I landskapen kring Mälaren kom många av de romanska stenkyrkorna att byggas om till salkyrkor, med början redan under 1200-talet (jfr fig. 83). Sannolikt har flertalet av de tidigt ombyggda kyrkorna ursprungligen haft ett smalare kor men såvida inga säkra belägg finns, t.ex. i form av påträffade grundmurar, har de inte medtagits i statistiken. Den förhållandevis låga andelen belagda kor i Uppland, Västmanland och Södermanland beror till stora delar på denna omständighet.

Fördelningen mellan de två vanligaste korgestaltningarna, d.v.s. rakslutet kor och absidkor, varierar i olika landsändar. I söder dominerar absidkyrkorna stort över de rakslutna, t.ex. i landskapen Skåne och Öland. Längre norrut är absidkyrkor direkt ovanliga, men uppträder dock i enstaka exemplar i landskap som Gästrikland, Hälsingland och Jämtland. Regionala skillnader uppträder också i de enskilda landskapen. I Småland, Västergötland och Östergötland förekommer absidkyrkorna framför allt i de kyrktäta centralområdena. Sannolikt avspeglar de regionala olikheterna såväl skillnader i kronologi som i sociala och ekonomiska förhållanden.

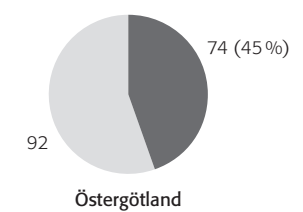
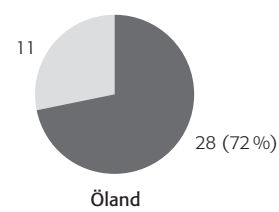
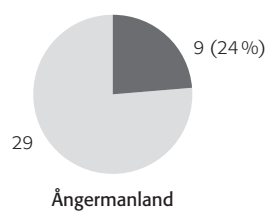
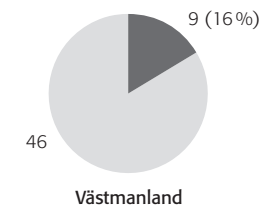
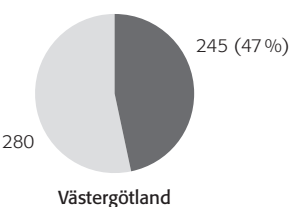
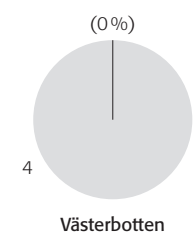
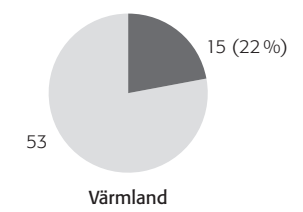
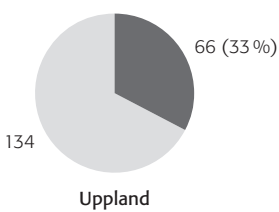
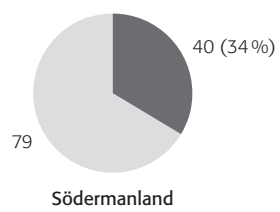
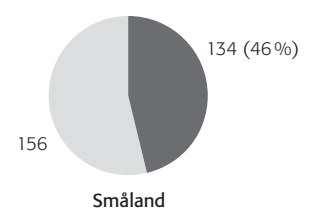
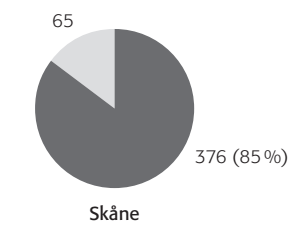
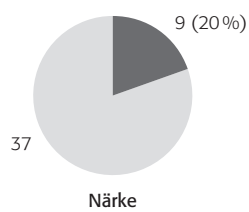
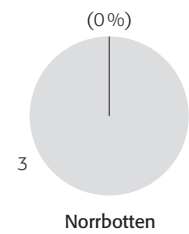
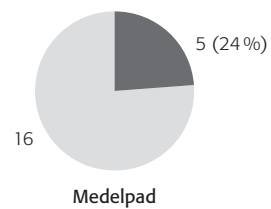
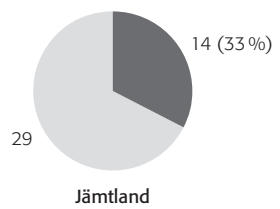
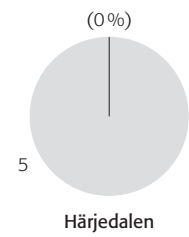
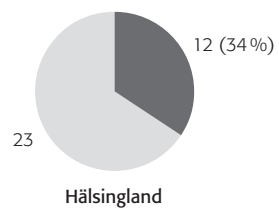
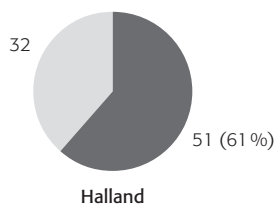
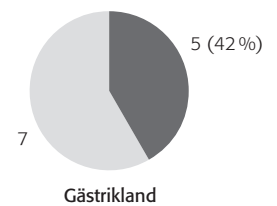
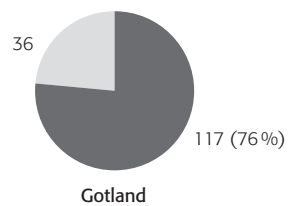
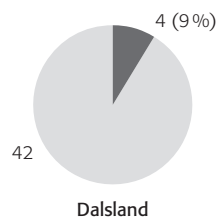
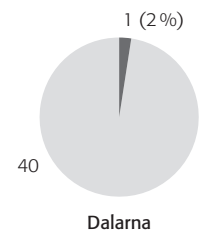
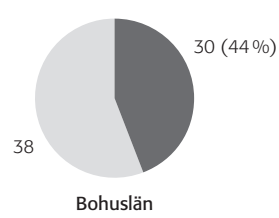
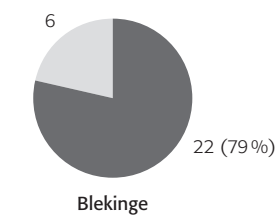
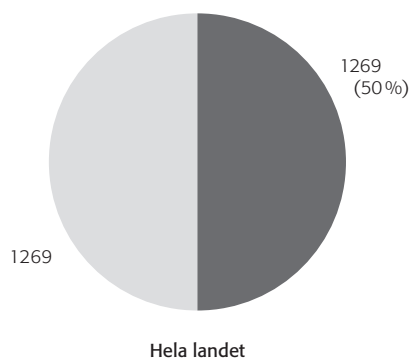

Fig. 73. Alnö gamla kyrka i Medelpad är ett troligen ganska sent exempel på en romansk kyrka med smalare, rakslutet kor och en av få som bevarats i Norrland. Sakristian tillhör sannolikt en senare byggnadsperiod. Taken är prydda av genombrutna takkammar, något som varit typiskt för Norrlands-kyrkorna och kan vara en medeltida tradition. Foto Bengt A. Lundberg 2002, RAÄ.

senmedeltida kyrkor har byggts med smalare rakslutet kor, är de inte så många att de förändrar bilden i stort. Utbredningsbilden liknar den i fig. 69 men med vissa undantag. Det gäller framför allt östra delen av Småland, där rivna men kända träkyrkor är redovisade. I många fall är det svårt att tidsbestämma de arkivaliskt kända kyrkorna av trä, såvida inga andra egenskaper är bekanta. Ett smalare kor tycks ha varit gängse även bland dem som uppfördes under medeltidens senare hälft. Som framgår av statistiken har hälften av de nybyggnader som registrerats under medeltiden ursprungligen haft ett smalare kor. Sannolikt har de varit betydligt fler, men genom att kyrkorna rivits eller kraftigt byggts om kan vi inte komma antalet närmare än så.

Då det gäller stenkyrkor har de två plantyperna, d.v.s. kyrkor med rakslutet kor och de med absidkor, varit ungefär lika vanliga. De regionala variationerna är dock påtagliga. I Götalandskapen har absid varit vanligt förekommande. På Öland samt i Skåne, Östergötland och Småland har absidkor klart dominerat bland de nyuppförda stenkyrkorna. På Gotland samt i Halland och Blekinge fördelar sig typerna förhållandevis jämnt. I landskapen Bohuslän och Västergötland dominerar i stället de rakslutna korkyrkorna. Bilden i Svealand är betydligt mer svårtolkad, beroende på att så många kyrkor byggdes om redan under medeltiden. Vissa skillnader mellan landskapen är dock synliga. Absidkor tycks t.ex. ha varit betydligt vanligare i Uppland än i Södermanland. De kända absidkyrkorna i Norrland framstår som unika solitärer, däribland Valbo i Gästrikland, Hälsingtuna i Hälsingland samt Hackås och Offerdal i Jämtland. Av dem är det endast Hackås, Sveriges nordligast belägna absidkyrka, som bevarat den ursprungliga korgestaltningen.

Kombinationen rakslutet yttre och absidialt inre, s.k. inre absid (fig. 74), skulle kunna tyda på att det rakslutna koret som typ är yngre än absidkoret. Typen förekommer framför allt i Blekinge och Småland samt på Gotland och har också funnits på Öland. Å andra sidan förekommer enstaka exempel på att ursprungligen rakslutna korkyrkor i ett senare skede byggts om till absidkyrkor. Det tydligaste och bäst kända exemplet på detta är den på kungligt initiativ uppförda Mariakyrkan i Vä, senare donerad till biskopen och då försedd med absid. Även för några andra av de arkeologiskt kända eller bevarade absidkyrkorna finns det anledning att förmoda att absiden sekundärt fogats till ett rakslutet kor. Det gäller t.ex.

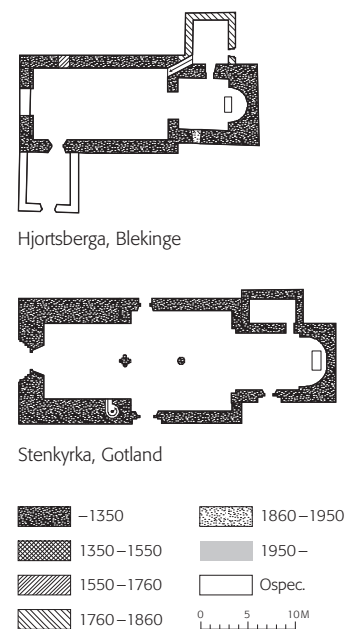
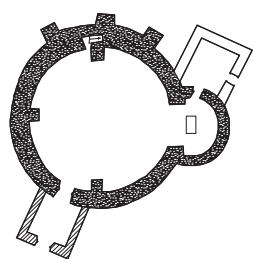
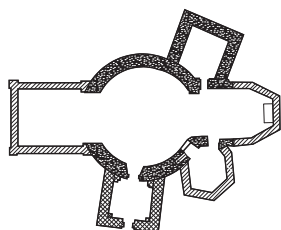

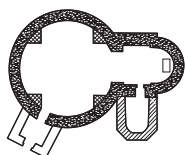
Fig. 74. Ett urval stenkyrkor med invändig absid, återgivna i skala 1:800.

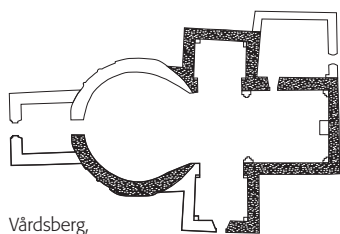
Hagby, Småland

Munsö, Uppland

Skörstorp, Västergötland

Värdsberg,
Östergötland

Fig. 75. Ett urval rundkyrkor från äldre medeltid återgivna i skala 1:800. Rundkyrkan i Valleberga återges i fig. 10.

de undersökta lämningarna av en stenkyrka i Östra Fågelvik i Värmland. Bland de äldsta dendrodaterade kyrkorna uppträder också några med rak koravslutning, däribland Götene i Västergötland (fig. 70) och Stora Herrestad i Skåne (fig. 70), vilket talar emot en enkel kronologisk förklaring till de två typernas uppträdande. Som ovan påpekats förekommer den rakslutna koryrkan även under andra delar av medeltiden, såväl under 1200-talets senare hälft som under yngre medeltid. Absidkyrkan har en tydligare avgränsning till den romanska stilperioden.

Absidkyrkorna utmärker sig ofta gentemot kyrkor med rakslutet kor även på andra sätt, t.ex. genom västtorn med kapell- och läktarvåningar, romanska kalkmålningar, rika portaler eller stensulptur. Det har föreslagits att absider byggts som symbol för biskopens överhöghet under striderna mellan världslig och andlig makt under äldre medeltid (Wienberg 1997). De områden som i ett bebyggelseperspektiv framstår som centrala var ju också viktiga brofästen för den tidiga kyrkans organisation. I t.ex. Småland, Västergötland och Uppland uppträder de kända absidkyrkorna främst i de bygder där sockenstrukturen är som tätast.

Av olika skäl har ett litet antal romanska kyrkobyggnader ett runt långhus (fig. 75), som ofta varit kombinerat med ett halvrukt kor. Rundkyrkor har byggts i Skåne, Småland, Västergötland, Östergötland och Uppland. De har vanligen varit uppförda i flera våningar, där de övre kunnat användas för profana ändamål. På det viset är de besläktade med en grupp flerfunktionella kyrkor på Öland och vid Kalmarkusten, som försetts med en eller två nya våningar ovanpå långhuset, samtidigt som de ofta också haft torn i både väster och öster (se även nedan).

Det vanligaste byggnadsmaterialet i romanska stenkyrkor är vald och kluven marksten, som normalt endast tuktats lätt, men tekniken med finhuggen kvadersten i regelbundna skiftgångar spreds så småningom i områden med tillgång på sedimentära bergarter. Att kvadermurverk kunde åstadkommas även i granit är känt från Jylland, och troligen var det jylländska stenhuggare som i Småland började uppföra Nydala klosterkyrka och Rydaholms kyrka i svårhuggen gnejs. I områden med tillgång på sedimentär sten har man haft större möjlighet att smycka arkitekturen med stensulptur än i områden med gnejs och granit. På Gotland har de flesta kyrkorna två eller flera portalomfattningar med skulpturalt smyckade kapitälband, och några av dem har haft hela fasaderna dekorerade med reliefer. Några av de mest kända av de senare är kyrkorna i Väte och Vänge.

I den mån ursprungliga fönster och ingångar finns kvar i kyrkorna, är de rundbågiga, relativt enkla och förhållandevis små. I delar av Götaland förekommer både syd- och nordportal i de äldre kyrkorna, ibland – men sällsynt – också västportal. Korportal, som är regeln i Småland och på Gotland och förekommer sporadiskt i andra landskap, saknas helt i Skåne.

Kyrkorummet i de romanska stenkyrkorna hade ursprungligen öppen takstol, vilket framgår av bevarade takkonstruktioner med dekorativa detaljer. Ett senare inlagt plant innertak eller trävalv förändrade dock interiören redan under äldre medeltid. Stenvalv var ovanliga under denna period, bortsett från hjälmvalv över absiderna eller tunnvalv i några kor och en del torn. I triumfbågsöppningen mellan kor och långhus fanns troligen någon form av avgränsning, ett draperi eller grindar. Runt väggarna i vissa romanska kyrkor finns rester av murade sittbänkar, men i andra kyrkor kan de i stället ha varit av trä.

De mest påkostade kyrkorna har försetts med romanska kalkmålningar, vilket är känt framför allt från Skåne, Småland och Östergötland. Som kultbilder fungerade triumfkrucifix och madonnabilder, ofta också skulpturer

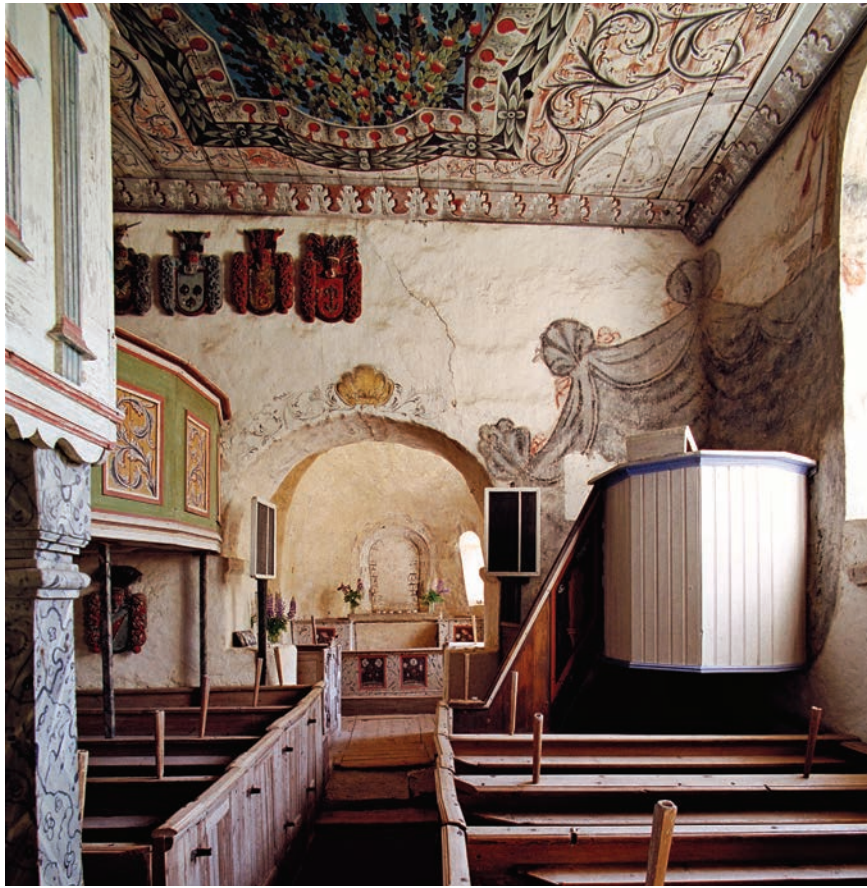

Fig. 76. Kyrkorummet i de äldsta romanska stenkyrkorna hade en öppen takstol som var synlig för besökarna. Senast under 1200-talet började man täcka det inre med plana innertak. Absidkyrkan i Suntak i Västergötland är helt och hållet romansk, även om inredning och utsmyckning härrör från barocken. Triumfbågen är ovanligt nog bevarad i sin ursprungliga form med utskjutande nedre delar. Kanske har murklackarna nedtill i triumfbågsöppningen fungerat som sidoaltaren. Takmålningen är från 1769. Foto Bengt A. Lundberg 2001, RAÄ.

av heliga biskopar och av kyrkornas skyddshelgon. I Sverige har bevarats fler romanska madonnor med ursprunglig bemålning än vad som sammanlagt finns på kontinenten, och många hundra romanska dopfuntar av sten, ofta med bildframställningar, står ännu kvar i kyrkorna i Götaland.

DE ROMANSKA TORNKYRKORNA

Många av de romanska stenkyrkorna försågs med torn från början eller tillbyggdes med ett torn något senare. Kartan på nästa sida visar kända tornkyrkor från äldre medeltid (fig. 77). De flesta är västtorn, men här finns även östtorn, d.v.s. torn byggda över koret eller över långhusets östra del; i några fall rör det sig också om torn över korsmitten. Utbredningen av tornen liknar den för korkyrkor med absid (fig. 72 a). På Öland och Gotland har praktiskt taget alla kyrkor försetts med torn före 1350. I Skåneland är tornkyrkorna koncentrerade till Skånes slättbygder i sydväst och i trakten av Kristianstad, medan de uppträder mer sparsamt i övriga delar av Skåne samt i Halland och Blekinge. Förhållandevis få av de många romanska kyrkorna i Västergötland har försetts med torn, vilket även gäller det kyrktäta Småland, medan Östergötland, Närke och Södermanland har en större andel torn från äldre medeltid.

Under äldre medeltid förekom torn av varierande utformning. I Skåne har en liten grupp kyrkor byggts med runda torn (t.ex. Hammarlunda, Hammarlöv och Blentarp, fig. 120) och några har haft tvillingtorn som senare förändrats (Vä och Färlöv). Typiskt för Skåne, Blekinge och Småland är det breda västtornet, som har rektangulär planform och är lika brett som eller ibland bredare än långhuset. Exempel finns i Fjälkinge i Skåne, Bräkne-Hoby i Blekinge och Rydaholm i Småland. Norr om Småland är tornen vanligen (men inte alltid) smalare än långhuset.

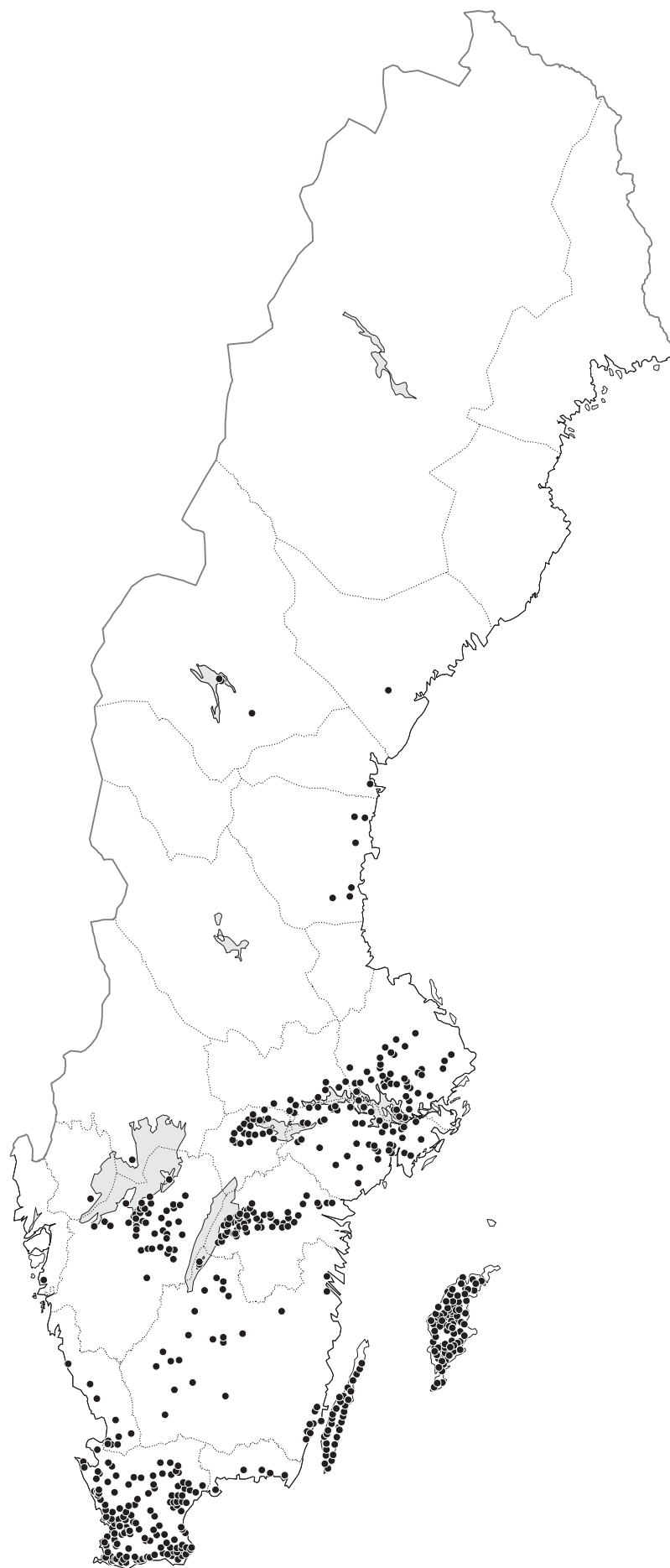

Fig. 77. Tornkyrkor från äldre medeltid (före 1350). Spridningsbilden över de kyrkor som uppfördes eller försågs med torn under äldre medeltid liknar den över absidkyrkorna (jfr fig. 72 a). Sannolikt ger kartan över tornkyrkorna en mer rättvisande uppfattning om den ursprungliga spridningen, beroende på att tornen inte byggdes om i samma omfattning som koren. Många torn av romansk karaktär kan därför identifieras genom avbildningar från t.ex. 1600- och 1700-talen. En tydlig överensstämmelse finns mellan tornkyrkorna och de naturgeografiska bakgrundsfaktorer som gav viktiga förutsättningar för den medeltida ekonomin, t.ex. förekomsten av kalkhaltiga jordar (jfr fig. 20). Liksom absidkyrkorna uppträder tornkyrkorna under äldre medeltid framför allt i de områden som så småningom skulle kännetecknas av den tätaste sockenstrukturen i landet, d.v.s. den sydvästra delen av Skåne, på Öland och Gotland, slätten intill Kinnekulle och på Falbygden, på Östgöta- och Närkeslätten, Södermanlands Mälabygd samt den centrala och sydvästra delen av Uppland.

De kompakta öländska tornen med välvda kamrar i flera våningar har några enstaka släktingar på fastlandet, framför allt i Östergötland. Öländska exempel finns i Föra och Persnäs, östgötska i Bjälbo och S:t Lars i Linköping. På Gotland, där alltså nästan alla kyrkor försetts med torn, byggdes under äldre medeltid allt mer högtsträvande och galleriförsedda sådana, från 1100-talet och ett stycke in på 1300-talet. Även träkyrkor har byggts med torn, åtminstone i Småland (fig. 66).

Man kan ofta konstatera att en kyrkas torn har tillkommit i en senare byggnadsetapp, även om det kanske ingått i de ursprungliga planerna. I en del fall har torn planerats men inte kommit till utförande. Tornen finns vanligen vid långhusets västra del, men det förekommer även att sådana byggts i öster – över koret eller den östra delen av långhuset. Östtorn finns bevarade i Blekinge, på Öland samt i Östergötland och Uppland. Något tiotal kyrkor har redan från början försetts med östtorn, men särskilt på Öland och vid Kalmarkusten har kortorn byggts i en senare etapp. Många kyrkor där har på så sätt kommit att ha torn både i öster och väster, s.k. klövsadelskyrkor, samtidigt som de ofta fått en eller två profana övervåningar. Övervåningen i flera av de öländska tornen har fungerat som magasin, arbetsplats och tillfällig bostad. Klövsadelskyrkor har även funnits i Södermanland (Ytterenhörna, Överjärna), Hälsingland (Hälsingtuna, Norrala), Medelpad (Skön) och Ångermanland (Styrnäs).

Det är sannolikt att tornen hade till huvuduppgift att hysa klockor, som då genom sin höga placering kunde höras långt. Att det fanns klockor i tornen framgår också av ljudöppningar och av hål för klocklinor som kan ses i bevarade tornvalv, även i östtornen. Ändå finns det exempel på att de äldsta tornförsedda kyrkorna även haft klockor som hängt inne i långhusen, exempelvis i Hagebyhöga och Kaga i Östergötland. När klockorna blev större under senmedeltiden, flyttades de ofta till en trästapel för att inte vibrationerna skulle skada tornet. Under 1700- och 1800-talen har de inte sällan flyttats tillbaka efter det att tornen fått en ny inre träkonstruktion.

De romanska tornen tycks även ha haft en representativ funktion och markerat ställningen hos sin *patronus*, som i Husaby i Västergötland och Örberga (fig. 68) i Östergötland kan ha varit kungen. Tornen i dessa kyrkor efterliknar med sina dubbla spiraltrappor kejsarkyrkorna på kontinenten. Även de äldsta domkyrkorna har haft torn och läktare för den världsliga

Fig. 78. Tornen i de medeltida kyrkorna har något varierande karaktär i olika delar av landet. Vanliga i Skåne är romanska torn som är lika breda som eller bredare än långhuset. Ett exempel är det ståtliga tornet i Norra Åsum, som har kolonnettörsedda ljudöppningar. Under senmedeltiden har tornet byggts på med trappstegsgavlar, också det typiskt för Skåne. Foto Bengt A. Lundberg 1985, RAÄ.

Fig. 79. På Gotland är majoriteten av kyrkorna försedda med torn. I inget annat landskap har man byggt så intensivt under medeltiden som på Gotland. Många små absidkyrkor har försetts med ett nytt kor, därefter med ett nytt långhus och ofta också med ett nytt torn. Någon gång under 1300-talet avbröts byggnadsverksamheten, och flera av kyrkorna var då halvfärdiga. Ett exempel är Grötlingbo kyrka, där det senromanska tornet står kvar vid den gotiskt moderniserade kyrkan. Typiskt för Gotland är att portalerna ofta är praktfullt utsmyckade med vimperger och kapitälskulpturer. Foto Gabriel Hildebrand 1997, ATA.

Fig. 80. I Norrland har torn inte varit vanliga i de medeltida kyrkorna. Ett undantag finns i Hälsingtuna i Hälsingland, där det höga romanska tornet varit ett riktmärke. Nischerna i den översta delen är i själva verket igensatta öppningar. Kyrkan har under en period varit försedd med ett torn också över sitt absidkor, men detta revs redan under senmedeltiden. Den nuvarande tornhuven är från 1700-talet. Foto Bengt A. Lundberg 2002, RAÄ.

makthavaren. Det finns också en rad exempel på kapell- och läktarvåningar i landskyrkornas torn, särskilt i Skåne, med förnämliga representanter i Vä och Lyngsjö. Sporadiskt förekommer sådana även längre norrut, med ett särskilt fint exempel i Källstad i Östergötland. Torn över korsmitten i domkyrkor och klosterkyrkor har liksom vissa östtorn troligen betonat altaren och relikerna.

Eftersom många av absidkyrkorna också är försedda med torn, skulle en och samma byggnad kunna ses som en manifestation av både andlig och världslig makt, en aspekt som inte noterats av forskningen.

SAMHÄLLELIGA FÖRÄNDRINGAR UNDER 1200-TALET

Skänninge möte 1248, ett koncilium med den svenska kyrkoprovinsen under ledning av den påvliga legaten Vilhelm av Sabina, lade grunden för den svenska kyrkans framtida utveckling. Det världsliga inflytandet över kyrkorna minskade, och den kanoniska rätten började gälla för kyrkliga angelägenheter. Vid mitten av 1200-talet inrättades moderna domkapitel och biskopen fick en rad kaniker vid sin sida som kunde dela ansvaret för gudstjänstlivet, leda prästutbildningen och hjälpa till med förvaltningen av stiftet. Regelbundna prästmöten bidrog till att sprida kunskap och information till församlingarna.

Med Birger jarl och hans ättlingar utvecklades en modern svensk stat, med administrativa förvaltningsenheter ute i landet och politiskt centrum i Stockholm. Fjärrhandeln och tiggardordnarna medförde närmare kontakter med kontinenten, och både kungamakten och kyrkan stärkte sina positioner. Under 1200-talet grundades också många av våra medeltida städer, särskilt i områdena runt Mälaren, vilket ledde till att pengar kom i omlopp och kunde investeras i byggnation och i utsmyckning av kyrkorna.

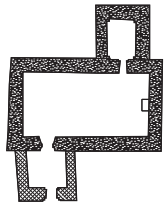
Med tiden kom kyrkobyggnaden att regleras. De äldsta landskapslagarna är från 1200- och 1300-talen och innehåller bestämmelser om hur ett kyrkobygge skulle gå till och vilka inventarier som skulle finnas. Av formuleringarna i Smålandslagen framgår det att man förutsätter att det är en kyrka av trä som skall uppföras, medan Upplandslagen planerar för en stenkyrka. Gemensamt för landskapslagarnas bestämmelser är att kyrkobygget var ett samfällt ansvar och att alla i socknen skulle hjälpa till efter förmåga med material och arbete. På likartat sätt har sockenkyrkorna byggts långt in på 1800-talet.

NYBYGGDA OCH OMBYGGDA SALKYRKOR

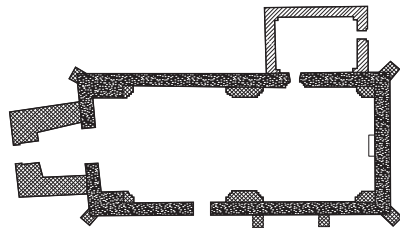
Vid 1200-talets mitt började den gotiska stilen slå igenom i konst och arkitektur, och en ny kyrkotyp – salkyrkan – introducerades (fig. 81). Salkyrkan kännetecknas av sin rektangulära form och av att koret inte längre utgör en separat byggnadsdel. Inspirationen förmodas ha kommit från tiggardordnarnas öppna kyrkorum, som var väl lämpade för predikan. Förändringen gjorde det möjligt för församlingen att bättre se mässans höjdpunkt, mässundret, vid den helgalekamensfest som genom påvligt påbud firades i hela kristenheten från år 1264. Den förhållandevis enkla salkyrkan var dessutom betydligt lättare att uppföra i sten än den gamla kyrkotypen, och den gotiska kyrkobyggnaden kan också sägas markera en mer ”demokratisk” gudstjänstlokal i förhållande till tidigare privatkyrkor (Wienberg 1993).

Ett stort antal salkyrkor byggdes både före och efter 1350 och de kan vara svåra att skilja åt. Under hela medeltiden tillkom salkyrkor både genom nybyggnad och ombyggnad av redan befintliga kyrkor. Resultatet i ombyggda kyrkor blir ofta en mer långsmal kyrka än en som är helt nybyggd (fig. 82). Som framgår av kartbilden (fig. 83 a) är relativt få medeltida

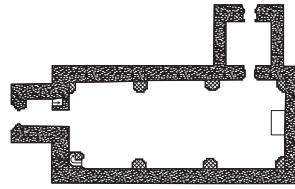
Salkyrkor från äldre medeltid

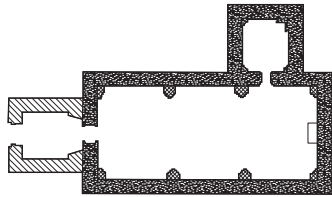
Angarn, Uppland

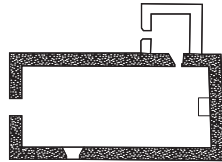
Dingtuna, Västmanland

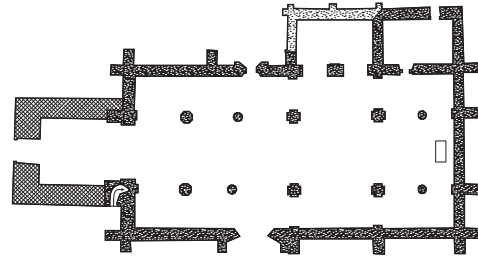
Frustuna, Södermanland

Frösthult, Uppland

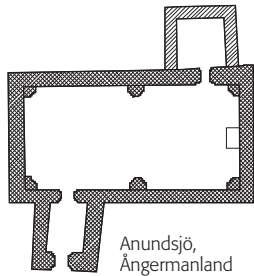

Mölltorp, Västergötland

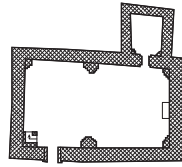

Örebro, S:t Nicolai, Närke

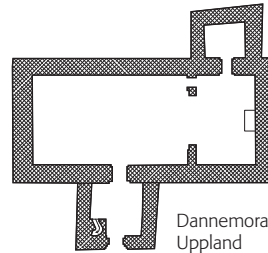
Salkyrkor från yngre medeltid (efter 1350)

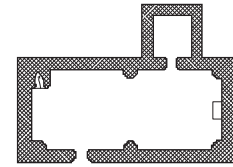
Anundsjö,
Ångermanland

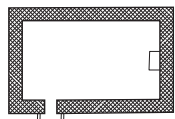
Bergshammar,
Södermanland

Dannemora,
Uppland

Enångers gamla, Hälsingland

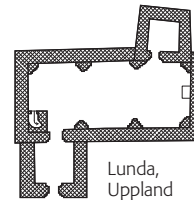
Fullestad, Västergötland

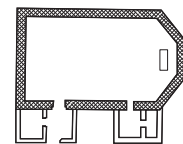
Härnevi,
Uppland

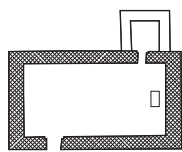
Kyrkås gamla,
Jämtland

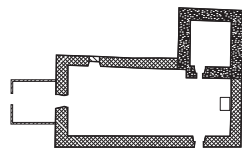
Lunda,
Uppland

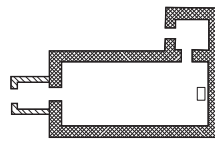
Lundby gamla,
Västergötland

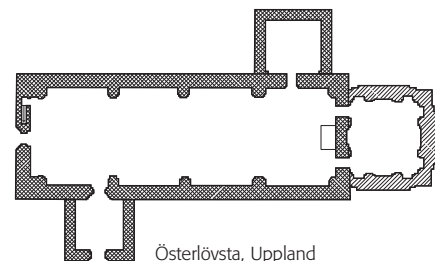
Ragunda gamla, Jämtland

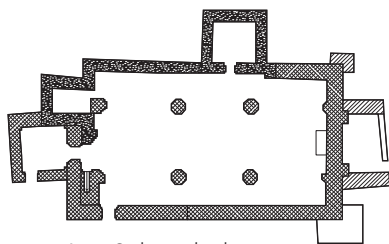
Sjösås gamla,
Småland

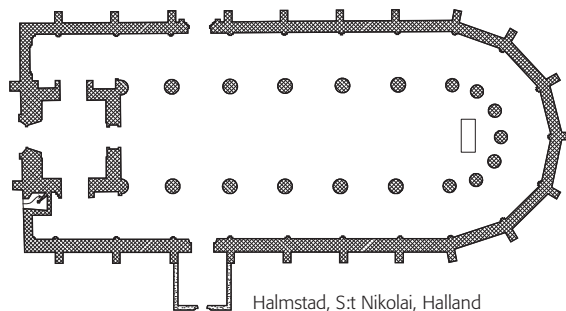
Öjaby, Småland

Österlövsta, Uppland

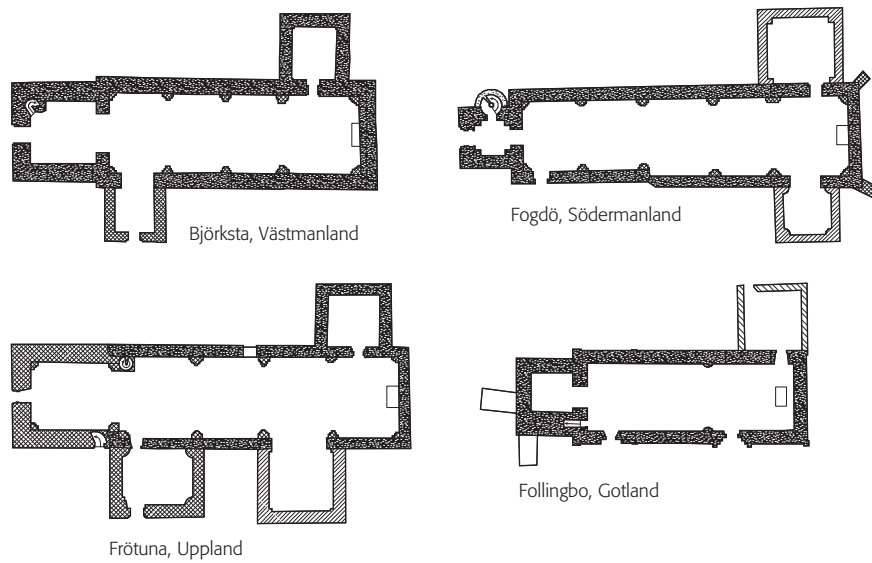

Aspö, Södermanland

Halmstad, S:t Nikolai, Halland

Kyrkor med salformad plan ombyggda under äldre medeltid (före 1350)

Kyrkor med salformad plan ombyggda under yngre medeltid (efter 1350)

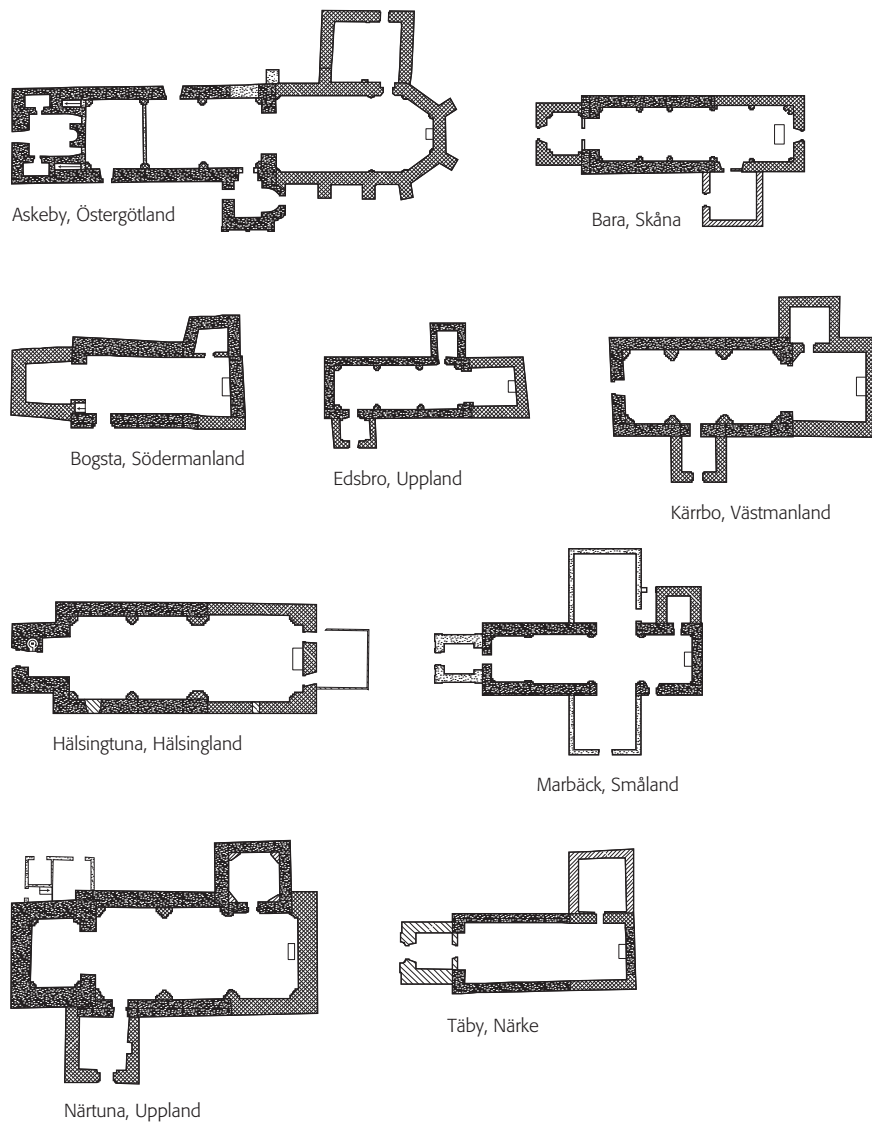
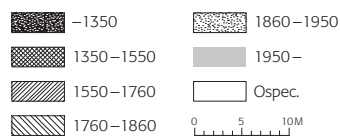

Fig. 81 (t.v.). Ett urval nybyggda medeltidskyrkor med salformad plan återgivna i skala 1:800. Den rektangulära salkyrkan, utan i plan markerat kor, introducerades under 1200-talet och förblev därefter den gängse kyrkotypen. I kartor och statistik över kyrkor med salformad plan har även medtagits flerskeppiga kyrkor, här exemplifierade med stadskyrkorna S:t Nicolai i Örebro och S:t Nikolai i Halmstad. I Härnevi, Lunda och Sjösås är sakristian den äldsta byggnadskroppen i den befintliga stenkyrkan. Sannolikt har sakristian i dessa fall uppförts intill en äldre träkyrka (jfr fig. 66). Grundstenarna till träkyrkan i Sjösås har påträffats vid grävningar under den nuvarande kyrkans golvläggning.

Fig. 82. Ett urval kyrkor som genom ombyggnad under medeltiden fått salformad plan, återgivna i skala 1:800. Kyrkor som ombyggts till denna planform får i regel ett smalare och mer långsträckt kyrkorum jämfört med de nybyggda salkyrkorna.

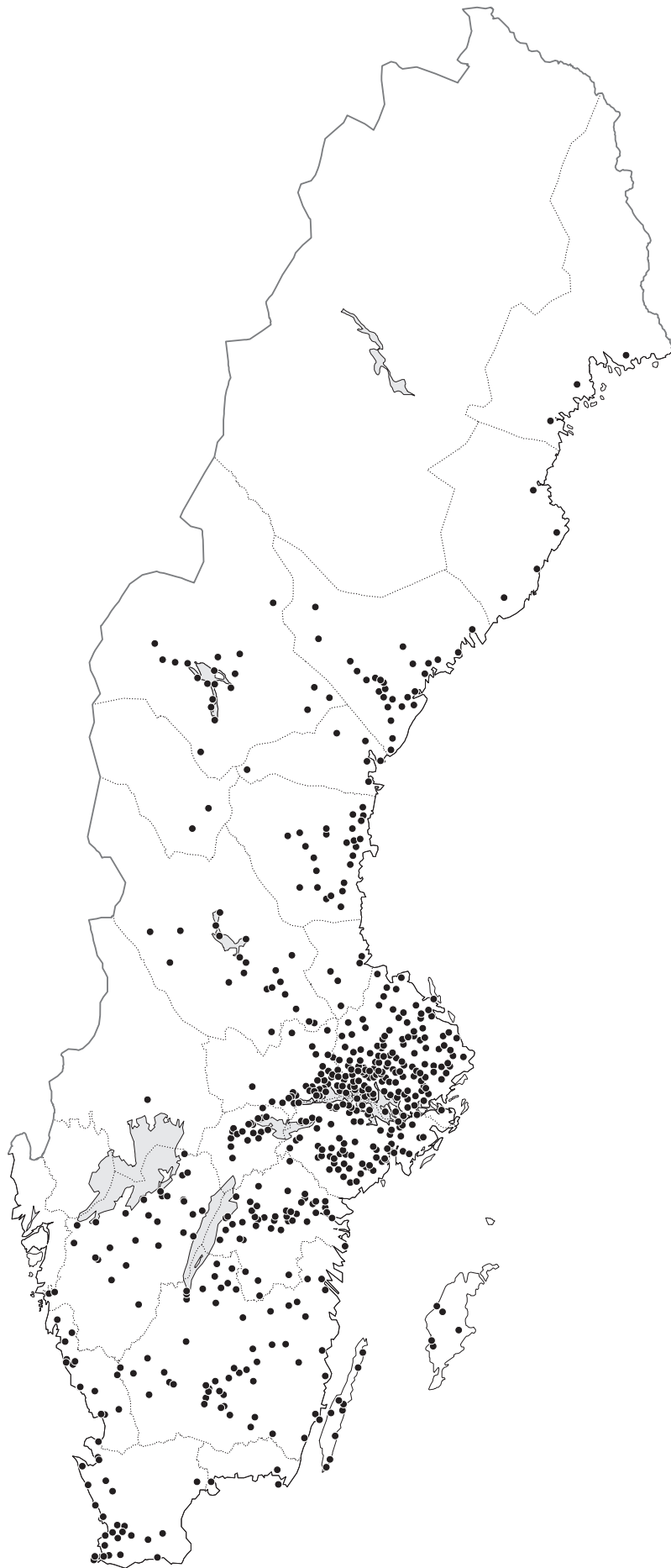
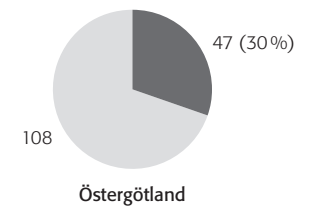
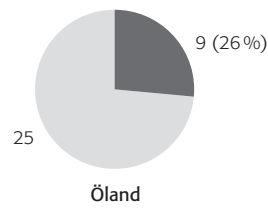
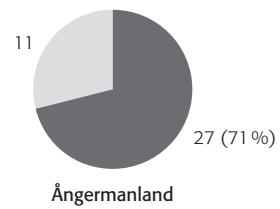
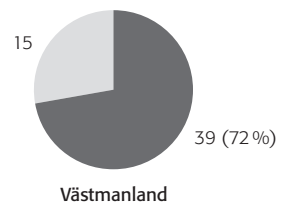
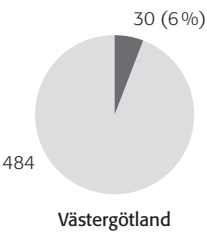
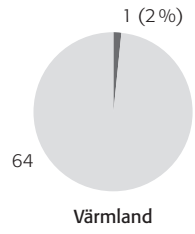
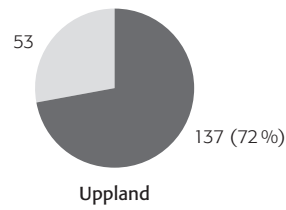
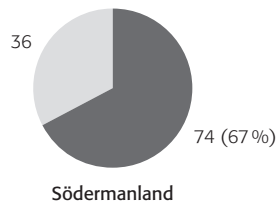
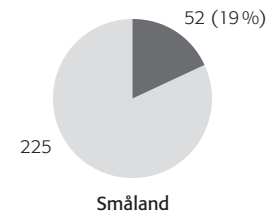
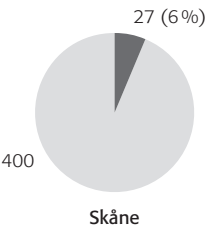
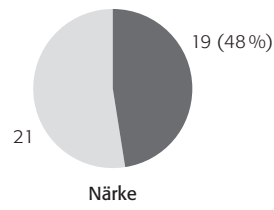
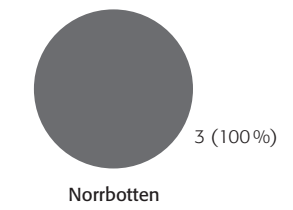
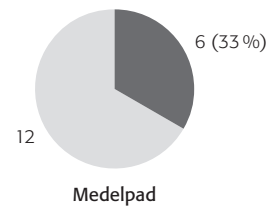
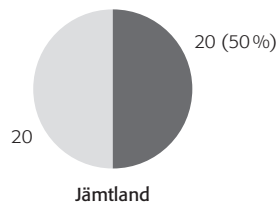
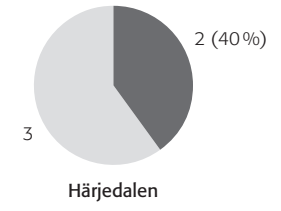
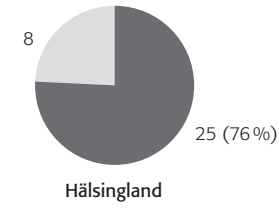
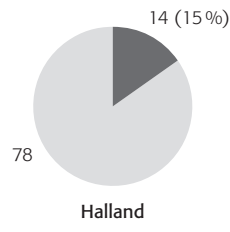
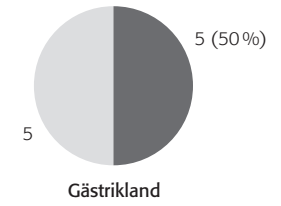
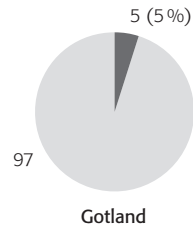
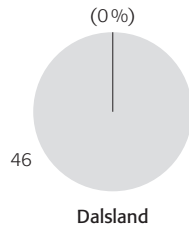
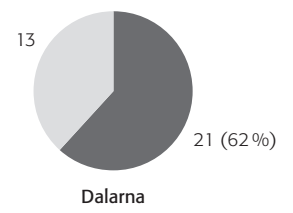
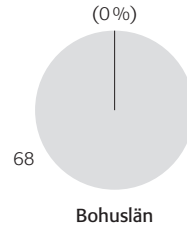
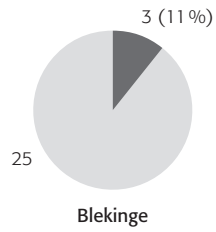
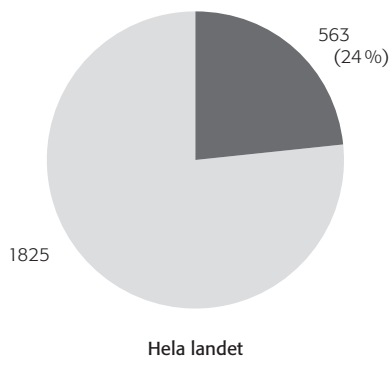

Fig. 83 a–b. Kartan visar kyrkor som vid medeltidens utgång hade salformad plan, antingen genom nybyggnad eller ombyggnad. Diagrammen visar andelen kyrkor med salformad plan vid medeltidens utgång i hela riket samt för respektive landskap.

Kärnan i kartbilden över medeltidens salkyrkor utgörs av Mälarskansken. Nya salkyrkor tillkom kontinuerligt från 1200-talets mitt fram till medeltidens utgång, många genom ombyggnad av redan befintliga kyrkor. Ett likartat mönster står att finna i landskapen i de nedre delarna av Norrland. Störst andel salkyrkor hade de nordligaste, sent koloniserade landskapen, även om antalet kyrkor här var få. Nybyggnad av salkyrkor och ombyggnad till salformad plan förekom även i Götaland, men uppträder här betydligt mer sporadiskt.

salkyrkor kända i de södra och västra delarna av landet. Detta beror på flera samverkande faktorer. Delvis avspeglas här en kronologisk skillnad. Kyrkobyggandet i Götalandskapen uppnådde sin kulmen redan under 1100- och tidigt 1200-tal, d.v.s. innan salkyrkan som typ hade fått sitt allmänna genombrott. Detta gäller även de centrala delarna av Svealand. I de mer perifera delarna, t.ex. i Upplands bergslagsbygd, uppfördes emellertid många nya kyrkor fortfarande omkring 1300 och under medeltidens senare del. I spåren av fortsatt sockenbildning uppfördes också flera senmedeltida salkyrkor i Norrland.

Men också för de salkyrkor som tillkom genom ombyggnad av äldre kyrkor är det möjligt att iaktta regionala skillnader. Endast få av de kyrkor som ursprungligen uppfördes med ett smalare kor i de södra och västra delarna av landet moderniserades, utan behöll sin korgestaltning medeltiden igenom. I landskapen kring Mälaren kom däremot den övervägande delen av de tidiga kyrkorna att byggas om till salkyrkor, antingen redan under 1200-talet eller senare under medeltiden. Slutligen skall också påpekas att vi genom sentida rivningar och ombyggnader har sämre kännedom om medeltidskyrkornas utformning i flera av de västsvenska landskapen. Vi kan t.ex. inte i detalj följa träkyrkornas utveckling i ett landskap som Värmland. Avsaknaden av salkyrkor i detta av träkyrkor dominerade landskap kan därför vara skenbar.

Salkyrkan fick alltså sitt genombrott under 1200-talets senare hälft och förblev den allmänna plantypen under resten av medeltiden. Kartbilden över de medeltida salkyrkorna innehåller därför flera kronologiska skikt som inte på något enkelt sätt låter sig särskiljas. Kartan och den statistiska sammanställningen ger dock en uppfattning om hur den regionala och procentuella andelen av salkyrkor såg ut vid medeltidens slut (fig. 83 a–b). I Norrbotten och Västerbotten med sina få socknar var plantypen allena rådande, vilket speglar den sena utvecklingen i dessa landskap. Av kyrkorna i Hälsingland och Ångermanland var cirka tre fjärdedelar salformade vid medeltidens slut, men i det mellanliggande Medelpad mindre än hälften. Salkyrkorna dominerade i Västmanland, Uppland och Södermanland. Här rör det sig såväl om nyuppförda salkyrkor från 1200-talet eller senare som om äldre kyrkor ombyggda under samma tidsrymd.

Andelen salkyrkor sjunker söderut. I landskap som Småland, Västergötland och Skåne bibehöll många stenkyrkor sin ursprungliga, romanska korform. Som redan nämnts, kan frånvaron av salkyrkor i de av träkyrkor dominerade landskapen Dalsland och Värmland bero på bristande kunskap om de kyrkobyggnader som föregått de nuvarande.

Trots att salkyrkan var den dominerande typen, uppfördes ett mindre antal gotiska stenkyrkor med ett smalare, rakslutet kor men vanligtvis med vidare proportioner än i de romanska kyrkobyggnaderna. Särskilt gäller detta Gotland, där salkyrkan aldrig blev allmän, men även i de småländska träkyrkorna tycks man ha föredragit smalare kor under resten av medeltiden. I Uppland är det möjligt att det smalare gotiska koret markerar ett fasthållande vid äldre aristokratiska ideal gentemot den mer folkliga salkyrkan, exempelvis i Västeråkers kyrka som byggdes på bekostnad av fru Ramborg Israelsdotter (And) till Vik cirka 1331 (fig. 70).

KYRKORNAS EGENSKAPER CA 1250–1350

Under 1200-talet byggdes alltså kyrkor av sten eller trä, men till de tidigare byggnadsmaterialen kom nu också teglet, först använt i tidens klosterkyrkor och domkyrkor. I sockenkyrkorna nyttjades det främst för att utforma de gotiska stilidealen i fönster och portaler och för konstruktioner som krävde

Fig. 84. Redan under 1200-talet börjar det gotiska stilidealet prägla kyrkobyggnaderna och deras inredning och inventarier. En ny kyrkotyp, salkyrkan, blev nu modern. En anledning var förändringar i liturgin, en annan var kanske att sockenkyrkorna nu förvaltades av sockenborna själva. De tidigaste kyrkorna av denna typ hade ett tunnvalv av trä över kyrkorummet och en grupp av tre smala fönsteröppningar i koret. Trävalvet ersattes av tegelvalv senare under medeltiden, men fönstren kan fortfarande ses i Härkeberga kyrka i Uppland, en av de många bevarade medeltida kyrkorna i detta landskap. Kyrkan är också berömd för sina aldrig överkalkade målningar av Albertus Pictor från slutet av 1400-talet. Foto Sören Hallgren 1967, ATA.

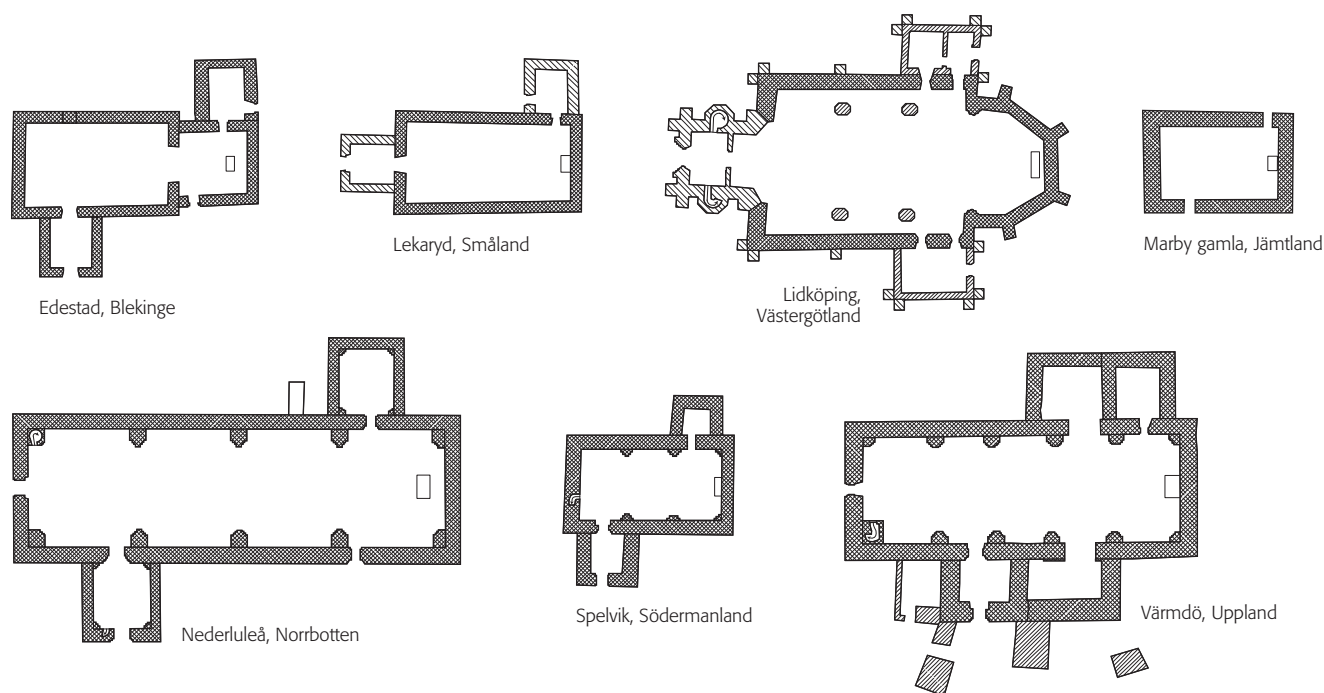

ett precist utformande. Ingångarna accentuerades gärna med en profilerad tegelomfattning och i öster fanns ofta en trefönstergrupp (fig. 84). Fönstren gjordes nu också större än tidigare, och i påkostade kyrkor kunde de förses med masverk av kalksten.

Flera av de gotiska kyrkorna med smalare kor tillhör de förhållandevis få tegelkyrkor som byggdes under medeltiden. Stadskyrkor är uppförda av tegel därför att det var det enda byggnadsmaterial som stod städernas borgerskap till buds, men tegelkyrkorna på landsbygden är ofta påkostade även när det gäller inredningen. Det finns därför anledning att tro att det var välbesuttna medlemmar av samhällets elit som – likt fru Ramborg – lät uppföra de exklusiva kyrkorna som ett uttryck för tidens höviska och andliga kultur. Ännu under 1600-talet användes tegel som byggnadsmaterial i privat bekostade praktbyggen, vilket kyrkorna i Jäder och Tyresö i Södermanland är exempel på.

Tegelkyrkorna återfinns framför allt i Skåneland och Uppland i socknar med stora frälsegods, tillhörande rikets andliga och världsliga elit. Järstads kyrka i Östergötland har troligen uppförts av Birger jarls släkt. I Dalsland har det också funnits ett litet antal kyrkor av detta material, trots att inga storgods är belagda under 1200- eller 1300-talen, och man har föreslagit att teglet där använts i brist på lämpligt stenmaterial (Ekre 2000).

På 1200-talet tillkom sakristian som en ny byggnadsdel, och de flesta nyuppförda kyrkobyggnaderna försågs redan från början med en sådan

norr om koret, även träkyrkorna. Dock var sakristior sällsynta i det ännu danska Skåne. En anledning till att man började bygga sakristior vid denna tid kan vara att församlingarna nu genom kyrkvårdarna själva förvaltade kyrkans egendom. Rummet kunde fungera både som förvaringsplats, sammanträdesrum och i vissa fall kapell. I Mälardalen är sakristian inte sällan kyrkans äldsta del, vilket beror på att den byggts intill en träkyrka som senare avlösts av en ny i sten (fig. 81). Platskontinuiteten var viktig, och en ny kyrka byggdes vanligen på samma plats som en äldre. Även i Småland har man i flera fall byggt sakristior av sten – ibland även kor – intill träkyrkor men sedan inte fullföljt med en total ombyggnad i sten.

Typiskt för de höga, gotiska kyrkorumen vid denna tid var tunnvalv av trä, ibland med treklöverformad genomskärning, men ett litet antal kyrkor försågs redan nu med murade valv. Framför allt gäller det domkyrkor, klosterkyrkor och städernas kyrkor, men även en del sockenkyrkor fick undantagsvis tegelvalv, bl.a. i Skåne med Gumlösa som tidigast kända exempel. Öland och Gotland skiljer sig som så ofta radikalt från fastlandet genom att kyrkorna där fick kalkstensvalv över kyrkorummet redan under 1200-talet. Nästan alla öländska valv har rivits, men på Gotland är de vanligen bibehållna.

De gotländska kyrkorumen smyckades samtidigt med kalkmålningar i form av figurmåleri, vilket inte var lika vanligt på fastlandet eller i alla fall inte har bevarats i samma utsträckning. I några av de få bevarade träkyrkorna finns ännu spår av målningens utsmyckning från 1300-talets början (Pelarne i Småland och Tångeråsa i Närke). Södra Råda i Värmland var ett sådant exempel, där målningarna i koret från 1323 var av högsta internationella klass. Enastående är de samtida målningarna från den rivna kyrkan i Björsäter i Östergötland, nu i SHM. Även plana trätak bemålades, vilket Dädesjö gamla kyrka i Småland ännu vittnar om.

För kult och andakt tillverkades gotiska helgonbilder av hög kvalitet vid domkyrkohyttorna, men nu fanns även verkstäder i städerna för sockenkyrkornas behov. En ny typ av dopfuntar, mer stereotypa och vanligen utan bildutsmyckning, massproducerades på Gotland och spreds till i stort sett hela landet.

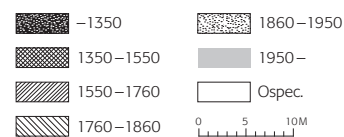

Fig. 85. Ett urval stenkyrkor från yngre medeltid (efter 1350) återgivna i skala 1:800. Fler exempel på kyrkor uppförda under yngre medeltid ges i fig. 81.

Utvecklingen under yngre medeltid

Den yngre medeltiden varade i närmare 200 år, från 1300-talets mitt och långt in på 1500-talet, då reformationen förändrade förutsättningarna för kyrkolivet. Efter digerdödens härjningar dröjde det till ett stycke in på 1400-talet innan någon byggnadsaktivitet kom igång igen, dock inte i samma omfattning som perioden omkring sekelskiftet 1300. Nya salkyrkor av sten uppfördes nu, särskilt i Uppland. Somliga av de senmedeltida kyrkorna byggdes mycket stora och i områden som sent koloniserats, medan andra omfattar bara två valvtravéer. Till de största hör Stora Tuna i Dalarna och Nederluleå i Norrbotten (fig. 85, 86). Fortfarande var det i Mälardalen vanligt vid denna tid att sakristian uppfördes som första del när en träkyrka avlöstes av en varaktigare byggnad.

Stenkyrkobyggandet fram till 1300-talets mitt dominerar således den bild vi har av medeltidens kyrkobyggande. De stenkyrkor som nyuppfördes under yngre medeltid är betydligt färre och har en ganska gles spridning över landet (fig. 87). Det kan konstateras att de påfallande ofta återfinns längs kusterna, både i södra Sverige och i Övre Norrland. I det norrländska fallet beror det sannolikt på att området koloniserats sent och att det inte funnits förutsättningar för stenkyrkobygge förrän på 1400-talet. I landskap som Östergötland kan man uppfatta de sena kyrkorna som ett randfenomen, där socknarna utanför centralbygden först under senmedeltiden ersatt sina träkyrkor med nya av sten.

Nybyggandet i inlandet är mest påtagligt i Uppland och Småland. I Dalarna förtätades sockennätet under 1400-talet och många stenkyrkor byggdes eller ombyggdes då. Av kartbilden framgår också att den senmedeltida nybyggnadsaktiviteten i Götalandskapens kärnbygder, liksom på Gotland och Öland, var nära nog obefintlig. De många stenkyrkor som uppfördes fram till 1300-talets mitt tycks här ha fyllt behovet av adekvata kyrkobyggnader för århundraden framöver. Att inga senmedeltida stenkyrkor återfinns i Dalsland och Värmland beror som nämnts på att dessa landskap präglats av träkyrkor långt fram i tiden.

Salkyrkan dominerade fortfarande, men som redan påpekats förekom ännu att man byggde kyrkor med smalare, rakslutet kor. Sena exempel på stenkyrkor med denna plantyp är Edestad i Blekinge (fig. 85) och Åtvids gamla kyrka i Östergötland, sannolikt byggda vid början av 1400-talet

Fig. 86. De sena salkyrkorna från 1400-talet och det tidiga 1500-talet har vanligen gavlar utsmyckade av tegelblinderingar. Den ovanligt stora kyrkan i Nederluleå i Norrbotten är ett av flera norrländska exempel på detta. Typiskt för den sena medeltiden är också ett vapenhus framför sydportalen. I bakgrunden står ett murat klocktorn från 1800-talets mitt. Foto Gabriel Hildebrand 1996, ATA.

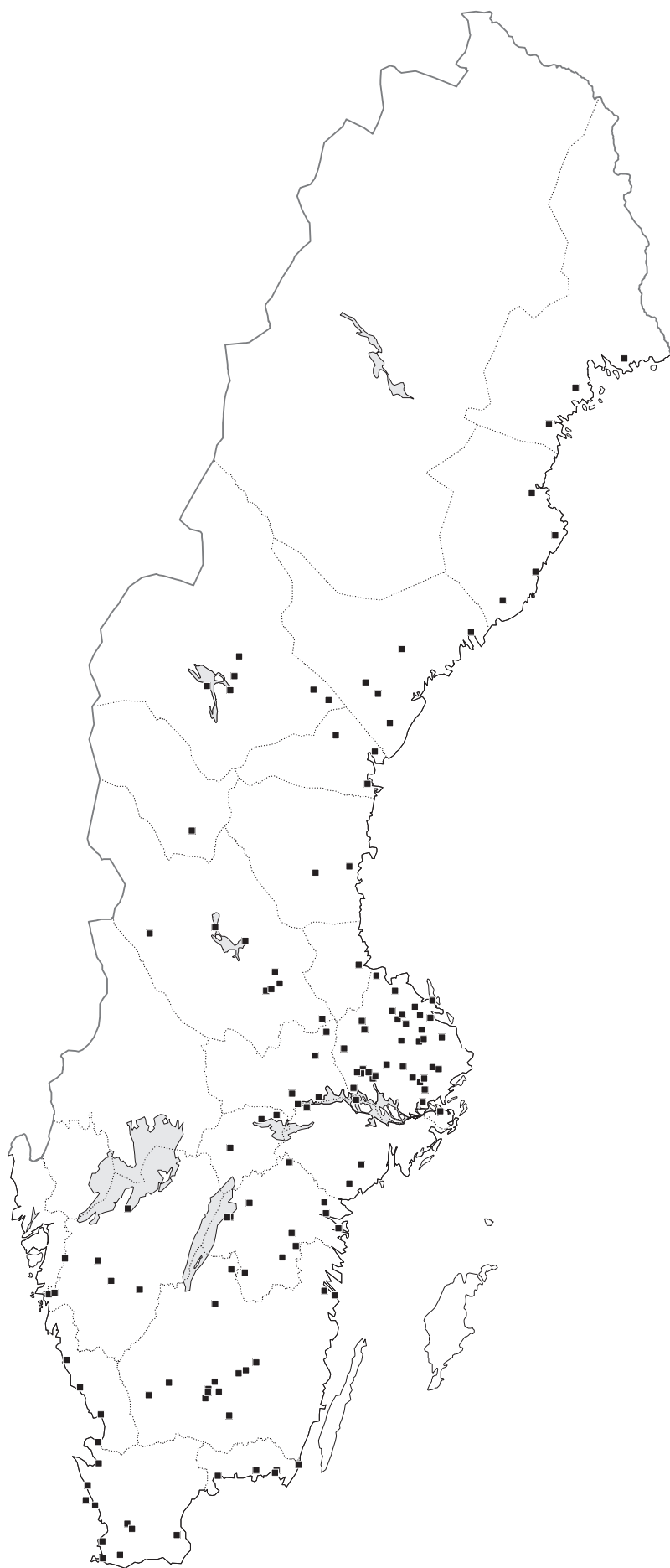

Fig. 87. Stenkyrkor från yngre medeltid (ca 1350–1550). Antalet nybyggda kyrkor var blygsamt i förhållande till den föregående perioden (jfr fig. 69). Bland landssocknarna i inlandet var det endast Uppland och Småland som visade en mer betydande byggnadsaktivitet. Längs den sydvästra kustremsan i Halland och Skåne om- eller nybyggdes flera monumentala stadskyrkor, däribland S:t Nikolai i Halmstad (fig. 81). Under senmedeltiden togs den norrländska kusten i anspråk i hela sin sträckning. Stora salkyrkor uppfördes i de nybildade socknar som sträckte sig från kustbygd till lappmark.

respektive början av 1500-talet (Andersson 1997, Nisbeth 1958). Om nu nybyggnaderna var relativt få under den yngre medeltiden, så var ombyggnader och tillbyggnader av redan befintliga kyrkor desto fler. En del romanska kyrkor hade omvandlats till salkyrkor redan vid tiden omkring 1300, medan andra genomgick denna förändring först under 1400-talet eller det tidiga 1500-talet (fig. 82). Naturligtvis hände det också att kyrkor utvidgades genom att kyrkorummet breddades eller förlängdes, ibland också genom tillbyggnad av torn och kapell. Tornen vid domkyrkorna har i många fall fungerat som förebild för sockenkyrkornas torn, särskilt tydligt i Västerås stift, men de flesta salkyrkorna på landsbygden var även fortsättningsvis tornlösa.

Kapellutbyggnader vid vanliga sockenkyrkor blev inte heller allmänna men förekommer framför allt i ärkestiftet och hänger troligen samman med senmedeltidens rika helgonkult. Särskilt många har funnits i Hälsingland men senare rivits. Kanske uppfördes kapellen både av sockengillen och av privatpersoner som ville ha själamässor lästa över sig och sin familj. I Dalarna, Västmanland och västra Uppland förekommer också en lite större utbyggnad i norr, nästan som ett sidoskepp. Det är möjligt att detta hänger samman med att tyskar i bergslagsområdena kan ha krävt särskilt bänkrum. Samma kyrkor har ofta också haft en ”gapskulle”, en läktare ovanpå sakristian med öppning ut mot koret. Namnet antyder funktionen som sång- och orgelläktare och den omedelbara förebilden kan ha varit Västerås domkyrka (Lundberg 1936), men motsvarigheter finns också i Tyskland (Boëthius 1921). Även i Åtvids socken i Östergötland, där man bröt kopparmalm under 1400- och 1500-talen, har den medeltida kyrkan haft både gapskulle och utbyggnad i norr.

De första sakristiorna hade ju byggts under 1200-talet, men sådana tillkom också under senmedeltiden. Absidkyrkorna försågs med sakristia senare än andra, kanske därför att utrymmet bakom högaltaret kunde användas för olika funktioner. Detta är särskilt tydligt på Gotland, där ett antal bevarade kyrkor med absidkor alltså saknar en sådan byggnadsdel. De få sakristiorna i Skåne förmodas ha uppförts vid kyrkor med en högre ställning än andra, såsom stads- och häradskyrkor (Holmberg 1990).

Enstaka vapenhus är kända från äldre medeltid, men under 1400-talet byggdes det ovanligt många sådana framför kyrkornas sydportaler, i Skåne ibland också framför nordportalen. I Mälardalen, där de flesta bevarade vapenhusen finns, har de också fungerat som kapell. Det framgår av altarnischer och rester av altaren – ett helt sådant finns bevarat i Färentuna i Uppland – och av motiven i vapenhusens kalkmålningar. Vid de gotländska sockenkyrkorna byggdes dock inga vapenhus.

Många kyrkor fick klockbärande takryttare över långhuset, vilka är kända genom avbildningar eller rester på kyrkvindarna. Hål i tegelvalven visar att klockorna kunde ringas nedifrån kyrkan. I områden med stenkyrkor blev det under senmedeltiden också vanligare med höga murar runt kyrkogården och murade ingångar i form av stigluckor, något som på Gotland fanns redan under äldre medeltid (Johansson 1993).

För kyrkorummen innebar 1400-talet vanligen en stor förändring. Nu slogs tegelvalv i kyrkor i nästan hela landet (fig. 88–89). Murade tunnvalv förekom som nämnts sporadiskt i de romanska kyrkornas kor. Kalkstensvalv hade också i stort antal slagits i kyrkorna på Gotland och Öland redan under 1200-talet. Den välvning som tog vid under 1400-talet var särskilt omfattande i Skåne och i landskapen kring Mälaren, men valv slogs också i många kyrkor i de centrala delarna av Väster- och Östergötland samt i Dalarna och landskapen längs Norrlandskusten. De landskap som omfattades

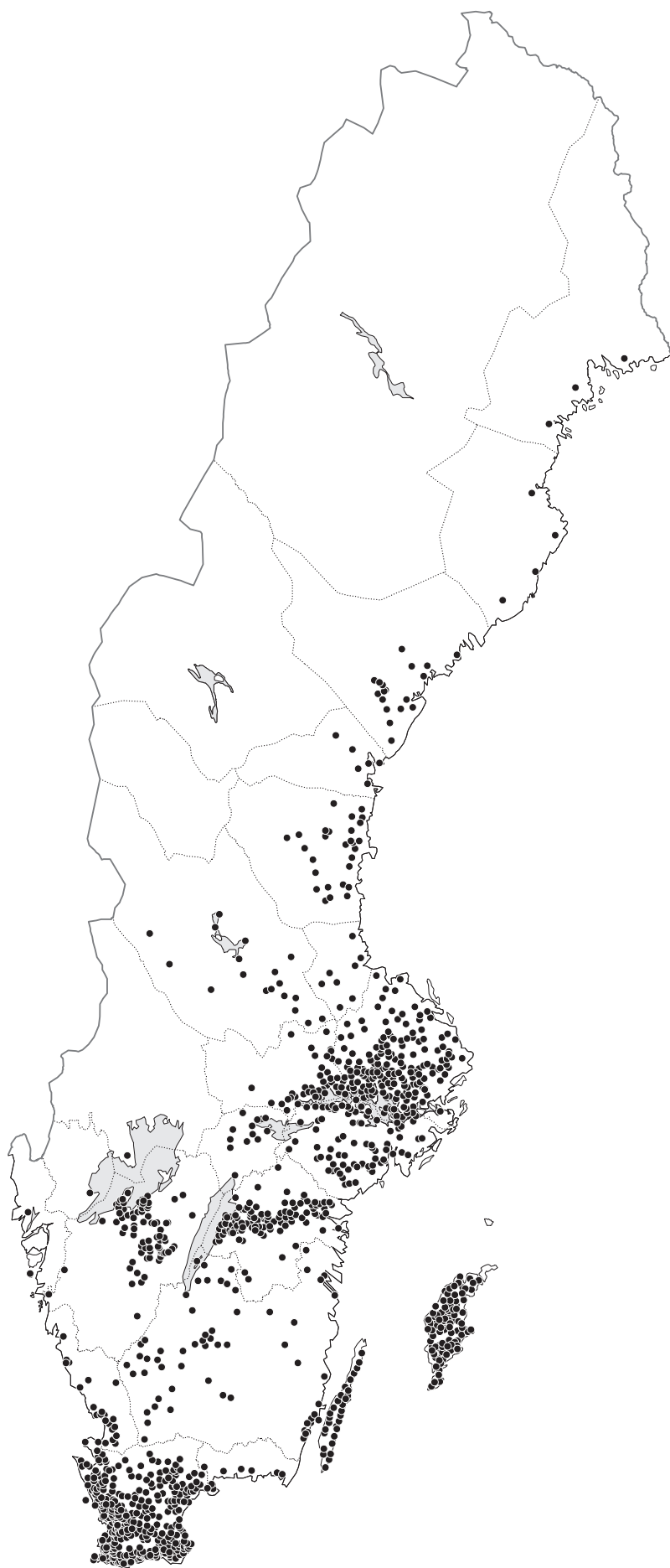
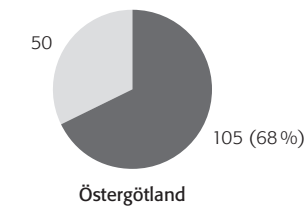
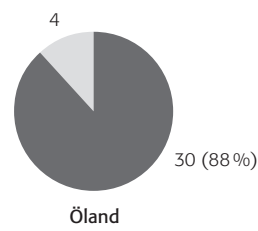
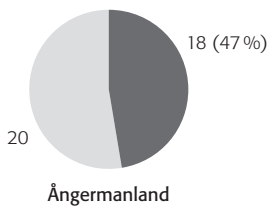
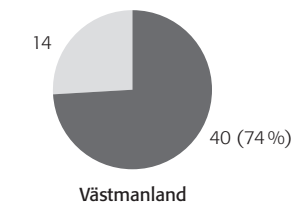
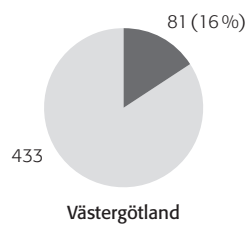
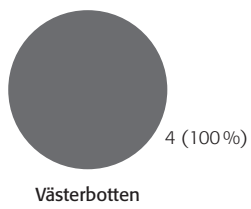
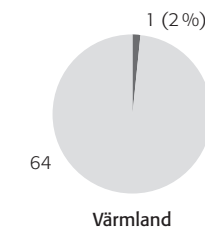
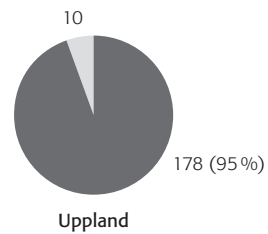
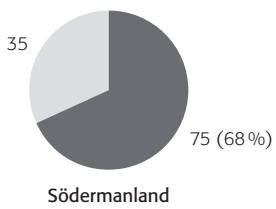
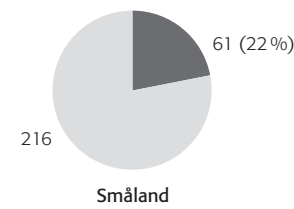
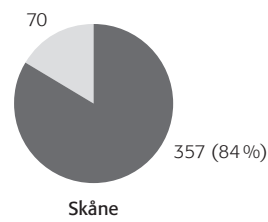
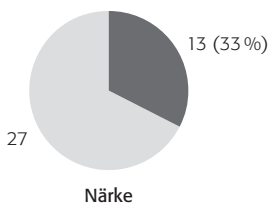
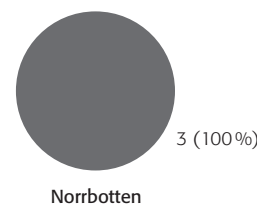
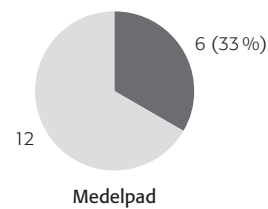
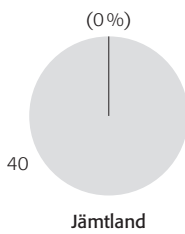
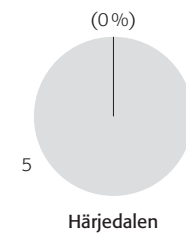
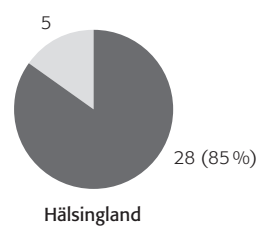
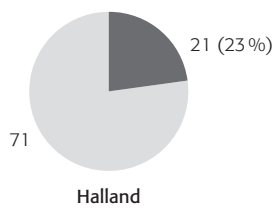
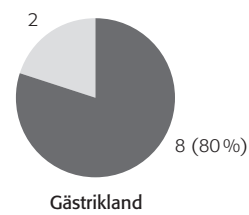
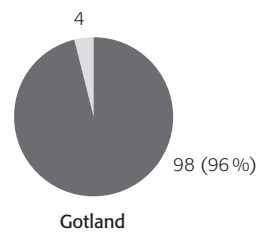
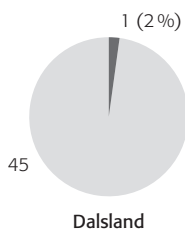
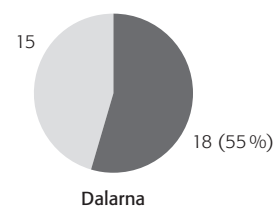
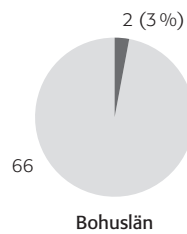
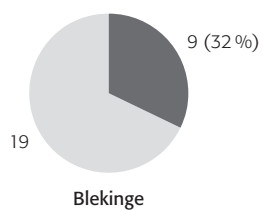
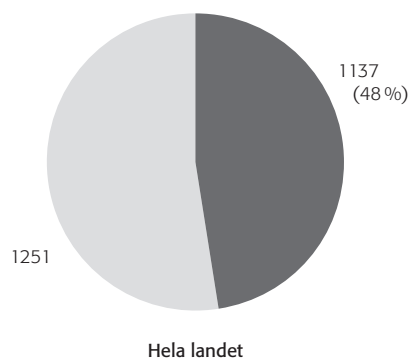

Fig. 88 a–b. Kartan visar kyrkor som under medeltiden försågs med murade valv i långhus/kor. Diagrammen visar andelen kyrkorum med murade valv vid medeltidens utgång i hela riket samt för respektive landskap.

I de romanska stenkyrkor som uppfördes under 1100-talet och det tidiga 1200-talet hade kyrkorummen öppen takstol eller ett plant innertak av trä. I de fall murade valv förekom rörde det sig vanligtvis om tunnvalv i koret. Fortfarande under 1200-talets mitt och senare hälft var murade valv en ovanlighet i stora delar av landet. I de öländska kyrkorna samt i de ståtliga gotländska kyrkorummen slogs emellertid ett stort antal naturstensvalv under denna tid, samtidigt som tegelvalv fick sitt genombrott bl.a. i Skåne. Den stora valsavningsperioden inträffade dock under senmedeltiden, främst under det sena 1400-talet och det tidiga 1500-talet. De ribbförstärkta tegelvalven från senmedeltiden finns representerade i flertalet av landskapen, men mest genomgripande blev denna förnyelse av kyrkorummen i landskapen kring Mälaren, längs Norrlandskusten och i Dalarna.

Kartan över valvförsedda kyrkor vid medeltidens utgång avspeglar således ett förlopp på flera hundra år. Öland och Gotland, två av landskapen med störst andel välvda kyrkorum, dominerades av 1200-talet, medan landskapen kring Mälaren och längs Norrlandskusten likaså hade hög andel, men här präglades kyrkorummen av senmedeltidens gestaltning.

Andelen kyrkorum med murade valv står naturligtvis i förhållande till fördelningen av trä- och stenkyrkor i respektive landskap (jfr fig. 94). Det är dock noterbart att flera av landskapen i Västsverige hade förhållandevis låg andel välvda kyrkorum, trots att inslaget av stenkyrkor var stort vid medeltidens utgång.

minst av denna senmedeltida förnyelse var dels de landskap där stenkyrkorna till stora delar redan var välvda, d.v.s. Gotland och Öland, dels de landskap som hade ett betydande inslag av träkyrkor, främst Småland, Dalsland och Värmland. De regionala skillnaderna kan dock inte helt och hållet förklaras på detta sätt. I Småland, Halland, Bohuslän och Bohuslän fanns många stenkyrkor som förblev utan valv medeltiden igenom, och inget murat valv är känt från kyrkorna i Jämtland.

Under 1400-talets förra del dominerade kryssvalv, men under århundradets senare del slogs stjärnvalv med allt mer komplicerade former (fig. 89). Det senare gäller speciellt Skåne, Östergötland, stora delar av Svealand samt Norrlandskusten. En speciell form av stjärnvalv bärs av ”gubbar”, en sorts atlanter utformade i puts. Typen finns framför allt i Bergslagsområdet (Karlsson 1986). Det bör påpekas att även i träkyrkorna kunde kyrkorumen undantagsvis förses med kryssvalv, fast då naturligtvis av trä. Kända exempel är Gärdserum och Edshult i Småland samt Björsäter i Östergötland, men inga finns bevarade.

Tegel användes inte bara för valv utan även för att smycka kyrkornas exteriör, genom blindingar på gavlarna och genom gesimser och friser längs murkrönen (fig. 86). Trappgavlar är en företeelse som också hör senmedeltiden till, åtminstone i Mälardalskapen, och som fick stor utbredning i Skåneland. Murade stigluckor, ofta med blindingar, i kyrkogårdarnas hägnad är en annan senmedeltida företeelse.

De senmedeltida kyrkorna dekorerades ofta, och särskilt många kalkmålningar kan ännu ses i Skåne, Östergötland och i Mälardalskapen (fig. 84). Inte sällan visar målade vapensköldar att utsmyckningen bekostats av socknens herrskap. Den tilltagande helgonkulten resulterade under senmedeltiden i fler träskulpturer och altarskåp än tidigare, och av dessa är en stor mängd bevarad. Sett i ett internationellt perspektiv är Sverige enastående genom att så många medeltida träskulpturer med originalbemålning finns kvar. Även våra 40 flandriska altarskåp har en särställning, eftersom de är ovanligt välbevarade och utgör en femtedel av alla som finns kvar i Europa. Även under senmedeltiden tillverkades nya dopfuntar av sten, nu oftast på fastlandet.

Det medeltida kyrkorummet

Kyrkorummet var utformat för den katolska mässan och hade sitt centrum i mässfirandet vid högaltaret. Varje stift hade under medeltiden sin egen liturgiska tradition, som avspeglade dess historia. Även om mässordningen i stort var densamma, fanns skillnader beträffande helgonlängder och vilka böcker som användes (Helander 1993). Högaltaret var fristående och bestod av ett murat altarbord med en något utskjutande altarskiva av sten. Altarskivan hade som regel fem ristade invigningskors; i de fyra hörnen samt i mitten, vilket symboliserade Kristi sår. I träkyrkorna var altarna dock vanligtvis av trä med en liten invigd, infälld altarskiva. Först under 1300-talet började man sätta enkla altartavlor på högaltaret, något som så småningom utvecklades till senmedeltidens snidade och målade altarskåp med stängbara dörrar (Stolt 1993).

Skillnaden mellan kor och församlingsdel markerades i de romanska kyrkorna genom triumfbågen. Rester efter murade korskrank har påträffats i några skånska kyrkor, men bevarade kalkmålningar i triumfbågarna talar emot att detta har varit allmänt förekommande. I salkyrkorna avskiljdes koret sannolikt genom någon enklare form av markering och genom att korgolvet var beläget i en högre nivå. Kyrkans triumfkrucifix var vanligen

Fig. 89. Många senmedeltida kyrkor fick sin prägel av nyinslagna tegelvalv. Typiskt för den senare delen av 1400-talet är olika varianter av stjärnvalv, som här i Edebo kyrka i Uppland. Ofta dekorerades kyrkan samtidigt med kalkmålningar på väggar och valv. Kyrkan i Edebo fick sina målningar vid 1500-talets början. Predikstolen och altaruppsatsen är från 1700-talet. Foto Nils Lagergren 1954, ATA.

placerat vid gränsen mellan kor och församlingsdel, där det kunde stå på en piedestal. På Gotland finns en rad sådana krucifixstockar, som också hyst en offerbössa. Andra lägen för krucifixet var möjliga, och i vissa fall har det stått på eller bakom högaltaret (Nilsén 2003).

Förutom högaltaret fanns det andra altaren i kyrkorummet. Ett "lekmanaltare" framför öppningen in till koret förekom endast i kyrkor med stort prästerskap och rik liturgi. Praktiskt taget alla kyrkor hade dock sidoaltaren i långhusets östra del, normalt ett i norr och ett i söder. Det norra sidoaltaret var invigt åt jungfru Maria, och den norra sidan av kyrkorummet förblev genom århundraden kvinnornas sida. Även långt efter reformationen hade många kyrkor kvar sitt "kakaltare", där barnsängskvinnor i samband med kyrktagningen kunde lägga en gåva i form av bröd eller ost.

Det södra sidoaltaret var invigt åt något av kyrkans särskilda skyddshelgon men kunde också fungera som ett korsaltare, som exempelvis i t i Värmland. I stora kyrkor kunde det finnas ytterligare ett antal altaren i kyrkorummet. Av bevarade avlatsbrev framgår att Kumla kyrka i Närke hade inte mindre än åtta altaren, och i S:t Olof i Skåne kvarstår fortfarande flera medeltida altaren i långhuset. På kyrkornas sidoaltaren stod helgonbilder, men de många bevarade träskulpturerna visar att även andra placeringar måste ha förekommit. Från Bollnäs kyrka i Hälsingland har t.ex. bevarats inte mindre än tre altarskåp, tre helgonskåp och ett 20-tal lösa skulpturer.

Dop förrättades i äldsta tid enbart under vissa perioder av året, däribland vid påsk och pingst, och först under senmedeltiden blev det vanligt att låta döpa barnen kort efter födseln. Dopvattnet invigdes vid påsken, om så var möjligt, och skyddades sedan troligen av ett lock. De äldsta dopfontarna var försedda med uttömningshål som ledde vattnet vidare ned i den vigda jorden under kyrkan. Genom framgrävda fundament kan man se att

de romanska kyrkorna hade dopfunten centralt placerad i långhuset eller i dess västra del. Man ville ha den nära kyrkans ingång, eftersom det odöpta barnet ansågs vara behärskat av onskans makter, som inte fick släppas in i kyrkorummet. Ceremonier och böner för att avvärja detta hot kunde ske utanför ingången och i vapenhuset.

Predikan skulle hållas i samband med högmässa, men få medeltida predikstolsanordningar är kända. Prästen kunde predika från altaret eller från en lös ambo i anslutning till gränsen mellan kor och församlingsdel. Murade anordningar finns bevarade i bl.a. Vamlingbo på Gotland och Munktorp i Västmanland. Större kyrkor som domkyrkor och klosterkyrkor hade ett lektorium, en koraläktare, för läsningen av epistel och evangelium. Ett känt exempel är lektoriet i Vreta klosterkyrka, vilken också fungerade som församlingskyrka. I svenska sockenkyrkor har det troligen varit sällsynt, även om det förekommit i Norge och Danmark.

Rester av korstolar finns i en rad ordinära sockenkyrkor, vilket är svår-förklarligt. I Veckholm i Uppland finns bevarade korstolar med sex sittplatser från cirka 1500, försedda med snidade gavlar och ryggstycke prydda av reliefer och vapensköldar. En äldre planritning från Kil i Närke visar korstolar i både norr och söder, med inte mindre än 12 sittplatser. Kyrkan hade ett särskilt långt kor samt plats för sidoaltaren i korsarmarna, och det är möjligt att kyrkan användes vid speciella tillfällen för prästerna inom ett större område. Praktfulla medeltida bänkar, som kan ha använts av kören, finns kvar på nordsidan i koren i Gothem och Dalhem på Gotland.

Murade bänkar har konstaterats längs långhusets väggar i några romanska kyrkor, och det är sannolikt att det i andra kyrkor fanns väggfasta bänkar av trä. Enstaka lösa bänkar har också bevarats, särskilt på Gotland. Från kyrkor på fastlandet finns exempel på senmedeltida bänkgavlar med snidade eller målade fräsevapen, som kan ha utmärkt fasta bänkplatser (om de inte kommer från korstolar). I några av de privat uppförda romanska kyrkorna kunde ägarfamiljen följa mässan från en läktare i väster, och möjligen förekom privata läktare även senare under medeltiden.

Församlingens främsta medlemmar kunde köpa sig gravplats inne i kyrkan, något som inte var tillåtet under den äldsta kristna tiden. I romanska kyrkor återfinns kyrkägarnas gravar i tornen, i senare tid framför triumfbågen, och så småningom blev det också möjligt att välja sin gravplats inne i koret, nära högaltaret.

Regionala särdrag

KYRKOBYGGANDET UNDER 500 ÅR

Den äldre och yngre medeltiden har ovan givit utgångspunkter för en översiktlig skildring av kyrkobyggandets utveckling. Avgränsningen mellan de två perioderna har satts vid 1300-talets mitt. Som framgått är även denna grova indelning i många fall problematisk när vi skall hantera landets samtliga medeltida kyrkor. De rivna eller kraftigt ombyggda kyrkorna kan vanligen inte periodbestämmas. Å andra sidan finns det ofta goda förutsättningar att följa byggnadskronologin mer i detalj i de områden där medeltiden är välbevarad. Det var alltså i de gamla centralbygderna som de första kyrkorna byggdes, av trä och med början under 1000-talet. Genom bevarade konstruktionsdelar och arkeologiska undersökningar känner vi flera exempel på de tidiga träkyrkornas utformning. Först med stenkyrkornas genomslag under 1100-talet får emellertid kyrkobyggandets omfattning och egenskaper tydligare konturer. Av den allmänna utveckling som tecknats framgår att stenkyrkobyggandet i stilhistoriskt och kronologiskt hän-

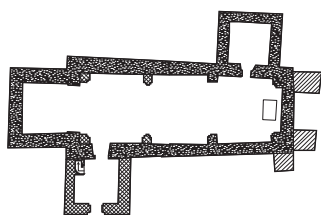

Fig. 90. Biskopskulla kyrka i Uppland. Den romanska, tornförsedda kyrkan byggdes om till salkyrka ca 1300 och försågs med sakristia. Under 1400-talet välvdes den med tegelvalv och ett vapenhus byggdes i söder. Planritning i skala 1:800.

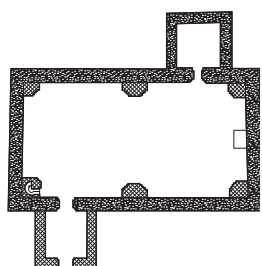

Fig. 91. Svedvi kyrka i Västmanland. Den gotiska salkyrkan från ca 1300 välvdes på 1400-talet, då också vapenhuset byggdes. Planritning i skala 1:800.

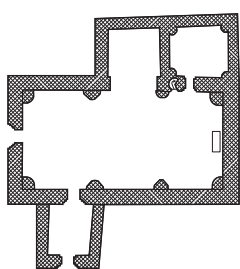
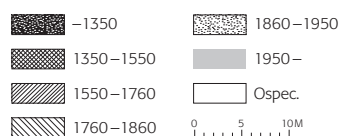

Fig. 92. Torsångs kyrka i Dalarna. Salkyrkan är i sin helhet från 1400-talet, även om valven och vapenhuset tillkommit i en något senare byggnads-etapp. Planritning i skala 1:800.

seende kan knytas till tre aktiva skeden, av vilka de båda första omfattar den äldre medeltidens kyrkor och den tredje den yngre medeltiden.

Äldre medeltid:

Första skedet: 1100-talet och första hälften av 1200-talet (i flera fall etableringsfas för stenkyrkorna)

Andra skedet: tiden från 1200-talets slut fram till 1300-talets mitt (ny- eller ombyggda kyrkor av sten eller trä, sakristior)

Yngre medeltid:

Tredje skedet: 1400-talet (med särskild intensitet under århundradets senare del) samt de första decennierna på 1500-talet (ny- eller ombyggda kyrkor av sten eller trä, murade valv, vapenhus)

I många fall avlöstes den ursprungliga träkyrkan redan under det första skedet av en romansk stenkyrka med ett smalare kor, rakslutet eller försett med absid. Den hade öppen takstol eller ett plant innertak samt ett hjälmvalv över absiden, om sådan fanns. I vissa fall var kyrkan tornförsedd. Ofta har denna första stenkyrka sedan byggts om till salkyrka och försetts med sakristia, under det andra skedet eller senare, samt försetts med valv och vapenhus under det tredje skedet. Biskopskulla kyrka i Uppland kan exemplifiera denna byggnadsutveckling (fig. 90).

I andra fall har socknens första stenkyrka byggts under det andra skedet, normalt som en salkyrka med tillhörande sakristia. I dess inre var kyrkorummets kanske täckt av ett trävalv, som under det tredje skedet ersattes av murade valv samtidigt som också ett vapenhus byggdes. Svedvi kyrka i Västmanland kan tjäna som exempel (fig. 91).

Slutligen byggdes det under det tredje skedet en rad nya stenkyrkor på platser där det tidigare stått en träkyrka. Äldre kyrkor ombyggdes, utbyggdes eller nybyggdes, men salkyrkan var fortfarande den dominerande plantypen. Många både ombyggda och nybyggda kyrkor fick nu murade valv och vapenhus. Torsångs kyrka i Dalarna, som också försågs med ett kapell i norr, representerar denna sena utveckling (fig. 92).

Genom att studera kyrkobyggnadernas förändringar kan man också utläsa något om en sockens och ett områdes historia. På så sätt blir sockenkyrkorna ett historiskt källmaterial, som har fördelen av att både vara relativt rikligt och dessutom täcka större delen av landet vid en tid från vilken de skrivna källorna är få och ojämnt bevarade. Därigenom kan byggnaderna belysa såväl en enskild kyrkas eller sockens historia som likheter och olikheter i utvecklingen i stort.

Tidpunkten när församlingar övergått från en kyrka av trä till en kyrka av sten varierar och visar därigenom att det fanns regionala skillnader i ekonomiskt och befolkningmässigt hänseende. Variationerna över landet är stora: i glesbefolkade områden använde man sig under hela medeltiden (och även senare) av träkyrkor, som utökades och förnyades när så behövdes. Motsatsen kan ses i några av de centrala odlingsbygderna, där man tidigt byggde stenkyrkor som sedan kontinuerligt utvidgades, moderniserades och valvslogs under medeltidens lopp.

I vissa områden har man alltså kontinuerligt förnyat och moderniserat sin kyrka medeltiden igenom, medan kyrkobyggandet på andra ställen huvudsakligen skett under en eller två av de beskrivna skedena och därefter avstannat. En i stort sett oförändrad romansk stenkyrka antyder därför att de befolkningmässiga och ekonomiska förhållandena i socknen inte genomgått någon nämnvärd förändring under senare århundraden. Om församlingen blivit påtagligt mycket större, borde det ha lett till att kyrkobyggnaden byggts ut (även om befolkningen i de minsta socknarna

knappast kunde expandera), och med en ekonomisk utveckling skulle man ha kunnat modernisera kyrkan enligt schemat i fig. 93. Den tid som varit den mest expansiva i en sockens historia är vanligen också den som präglat kyrkobyggnadens nuvarande utseende. Detta är givetvis en iakttagelse som inte enbart rör medeltiden.

Som exempel kan nämnas Gotland, där nästan alla de medeltida kyrkorna är bevarade. De representerar byggnationen under den äldre medeltidens två skeden, men det finns få tecken på någon aktivitet under den yngre medeltiden – eller under senare perioder. De öländska kyrkorna byggdes och ombyggdes också under äldre medeltid och tycks inte ha genomgått några nämnvärda förändringar under senmedeltiden. Däremot är endast en handfull av dem bevarade, eftersom så många har om- eller nybyggts under 1700- och 1800-talen.

Uppland är det landskap som näst efter Gotland har den största andelen av sina medeltida kyrkor kvar men uppvisar också, mer än något annat landskap, en jämn utveckling genom medeltidens alla skeden. Här finns romanska stenkyrkor som byggts om till salkyrkor under 1200- och 1300-talen, här har kyrkorna fått tegelvalv under 1400-talet, då också nya kyrkor byggdes. De romanska kyrkorna talar för ett tidigt inslag av världslig och kyrklig makt, men de många salkyrkorna kan ses som ett uttryck för sockenböndernas ambitioner – i Uppland fanns under medeltiden ett stort inslag av självägande bönder, större än i t.ex. Södermanland. Ärkebiskoparnas påverkan bör också vägas in: under Jakob Ulvssons långa ämbetsstid (1469–1515) försågs kyrkorna i Uppland och resten av ärkestiftet (med undantag av Jämtland) med tegelvalv, kalkmålningar och förnämliga träskulpturer.

I Mälardalen har även Södermanland, Västmanland och Närke en förhållandevis stor andel av sina medeltidskyrkor bevarade. Liksom i Uppland finns de tre intensivaste byggnadsskedena representerade, men det är de två första som ser ut att ha varit dominerande. Det gäller troligen också för flera av Götalandskapen, medan de få stenkyrkorna i Norrbotten och Västerbotten är byggda under senmedeltiden, det tredje skedet enligt nämnda schema.

VARIERANDE FÖRUTSÄTTNINGAR

En grundläggande skillnad mellan olika områden är de topografiska förutsättningarna. Central odlingsbygd och en mer perifer skogsbygd kan ses i de flesta landskap, bland annat i Småland, där de många små ”landen” avgränsas av skogar. I andra skogrika landskap är det i älvdalarna man finner den öppna bygden och de äldsta kyrkorna, vilket exempelvis gäller för Värmland och Norrlandskusten.

En naturgiven förutsättning är tillgången på lämpligt byggnadsmaterial. I skogsområdena var det naturligt att använda trä, men man bör komma ihåg att skogsbygden vanligtvis koloniserats sent och att det också kan finnas sociala och ekonomiska förklaringar till att man bygger i trä och inte i sten. De tidigaste stenkyrkorna finner man i områden i centralbygden med tillgång på kalksten eller sandsten, och det är också där som murverken lite senare uppfördes av kvadersten och kanske fick en skulptural utsmyckning. Detta gäller framför allt Skåne, Öland och Gotland samt Väster- och Östergötland med Närke. Gnejs eller granit i form av marksten har annars varit det vanligaste byggnadsmaterialet i stenkyrkorna. Medeltida sockenkyrkor som uppförts av tegel är som nämnts framför allt kända från Skåneland, Dalsland och Uppland.

Det är inte bara landskapstypen som har påverkat det kyrkliga landska-

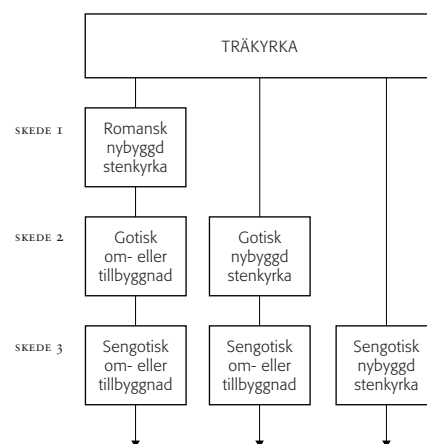

Fig. 93. Schema över vanliga varianter av hur en träkyrka kunde vidareutvecklas under medeltiden.

pet. Stadsväsendets framväxt och koncentrationen av handeln till bestämda orter har haft stor ekonomisk betydelse, framför allt för närområdet, och östersjöhandeln har påverkat förhållandena utmed kusten, vilket inte minst framgår av kyrkorna på Öland och Gotland. Närheten till stiftsstäderna har dessutom troligen spelat en roll för spridningen av teknologi och specialiserad arbetskraft från domkyrkornas byggnadshyttor.

En faktor som i hög grad måste ha påverkat kyrkobyggandet är digerdöden, den pest som drabbade Norden vid 1300-talets mitt och hade återkommande utbrott under mycket lång tid. Enligt beräkningar kan så mycket som drygt 60 % av befolkningen i det som nu är Sverige ha dött och en återhämtning påbörjats först vid 1400-talets mitt (Palm 2000). Det finns tecken som tyder på att pesten drabbade olika hårt i olika områden.

KRONOLOGIN FRÅN SÖDER TILL NORR

Kristnandet genomfördes tidigast i Götaland såvitt man kan se, och den kyrkliga tyngdpunkten låg länge i Lund. De första träkyrkorna uppfördes också i Götalandskapen och även många av de äldsta stenkyrkorna. Det gäller bl.a. Herrestad i Östergötland, som innehåller takstolsvirke som avverkats 1112 (± 5 år), och Götene i Västergötland, vars takstolar är från 1120-talet.

I Svealand byggdes de romanska stenkyrkorna företrädesvis i landskapen utmed Mälaren och Hjälmaren. Den äldsta dateringen hittills kommer från Funbo i Uppland, där takstolsvirket fällt cirka 1182, men det finns troligen äldre kyrkobyggnader. Ett tänkbart exempel är Torpa i Södermanland, där dendroproverna talar för en tidig datering men avverkningsåret inte kunnat fastställas (fig. 10). En stark ekonomisk utveckling i de nämnda regionerna manifesterades som redan påpekats i byggande och ombyggnader inte bara under 1200- och 1300-talen utan också under senmedeltiden.

Storsjöbygden och kustbygden urskiljer sig ur det skogrika och i övrigt sent koloniserade Norrland. Förhållandevis många romanska stenkyrkor kom att uppföras där. Den äldsta dateringen hittills kommer från Norderö i Jämtland, som innehåller takstolsvirke från 1171–72. Jämtland tillhörde visserligen ärkestiftet men hade sina ekonomiska och kulturella förbindelser västerut, vilket tycks ha givit speciella förutsättningar för kyrkobyggandet.

Norrlandskustens kyrkor visar större överensstämmelser med kyrkorna i Mälardistriktet än de jämtländska och påverkades troligen söderifrån genom sjöfartsförbindelser. Stilistiska jämförelser talar för att de äldsta stenkyrkorna byggdes under 1200-talets förra hälft eller mitt, men detta har hittills inte kunnat bekräftas. En del av takkonstruktionen i Alnö i Medelpad (fig. 73) har daterats till 1280-talet, men omständigheterna är svårtolkade och dateringen gäller möjligen inte kyrkans byggnadstid.

De få stenkyrkorna i Västerbotten och Norrbotten visar alla tecken på att ha uppförts under senmedeltiden, sannolikt under ärkebiskop Jakob Ulvssons tid, d.v.s. 1400-talets senare hälft och 1500-talets början.

KULTURELLA SKILLNADER

I de gamla danska landskapen Skåne, Halland och Blekinge finns, liksom i andra delar av Danmark, många tidiga stenkyrkor med aristokratisk framtoning. Romanska torn och nordportaler finns på många ställen, medan korportaler saknas och sakristior är ovanliga. Ett förhållandevis stort antal kyrkor, framför allt i Skåne, har uppförts av tegel och det förekommer att de fått murade valv redan under 1200-talet.

Även kyrkorna i de områden som under medeltiden tillhörde Norge, d.v.s. Bohuslän, Härjedalen och Jämtland, har en del gemensamma egenskaper.

Vanligen har de byggts med ett smalare rakslutet kor och det finns exempel på korportal, västportal och ibland även nordportal, vilket har motsvarigheter på den norska sidan. I några av de jämtländska kyrkorna finns också en speciell takstolskonstruktion som återfinns i det norska Trøndelag.

Kyrkor i trakter utmed gränserna mot Norge och Danmark har i större utsträckning än andra drabbats av härjningar och krigståg, både under medeltiden och senare. Det gäller framför allt kyrkorna i Dalsland och Värmland men också i delar av Småland och vid utsatta kuststräckor.

SKILLNADER MELLAN ÖST- OCH VÄSTSVERIGE

Det finns en skillnad mellan kyrkorna i västra och östra delen av landet som inte kan förklaras utifrån kända förutsättningar (se s. 71–72). I Västergötland försiggick ett intensivt nybyggande under det första stenkyrskedet (fram till 1200-talets början) och majoriteten av de tidiga romanska stenkyrkorna kännetecknas av ett rakt avslutat kor. Byggnadsutvecklingen avstannade sedan i stort sett, även om några enstaka ombyggnader av unggotisk karaktär ägde rum i det andra skedet, snarare under 1200-talets senare del än 1300-talets förra hälft. Under medeltidens tredje skede tycks få förändringar ha skett. Vid slutet av medeltiden hade således den stora massan sockenkyrkor inte välvts eller genomgått några nämnvärda förändringar.

Västergötland utgör dock inte ett enhetligt område. De tidiga stenkyrkorna återfinns i Falbygden och Skara-Varaslätten runt Kinnekulle, medan träkyrkor länge stod kvar i randområdena, framför allt i väster och söder (fig. 94). Ännu längre västerut, i Dalsland och Värmland, har träkyrkorna dominerat i de skogrika gränstrakterna. Dock har en del stenkyrkor byggts i slättbygden utmed Väneren och i älvdalarna, och i Dalsland finns även några tegelkyrkor.

Småland liknar Västergötland genom att tidiga kyrkor – med svag utveckling senare under medeltiden – byggts i de centrala bygderna, medan stora omgivande områden präglats av träkyrkor. Kalmarkusten visar däremot en annan bild och hänger snarare samman med utvecklingen i södra Östersjöområdet.

Anledningen till den ringa aktiviteten i Västergötland senare under medeltiden kan vara både administrativ och ekonomisk. De många tidiga privatkyrkorna låg tätt, och när socknarna bildades och tog över de befintliga kyrkorna blev resultatet små socknar med dåliga möjligheter till ytterligare uppodling och befolkningsökning. Redan 1234 fick Skarabiskopen påvens tillstånd att lägga ned kyrkor om församlingarna inte klarade av att underhålla dem (Lundahl 1961). Kanske var förhållandet detsamma i Smålands centralbygder. Kännedom om pestens verkningar är alltför liten för att man skall kunna bedöma om den slagit särskilt hårt i dessa områden.

Öster om Vättern har utvecklingen tagit en annan vändning. I Östergötland återfinns de vanligen absidförsedda romanska kyrkorna i ett band tvärs över landskapet, och de få träkyrkorna har varit undanträngda till landskapets gränstrakter. Stenkyrkorna ombyggdes och moderniserades både under det andra och tredje skedet, och tre kyrkor av fyra fick murade valv. Under det tredje skedet, d.v.s. senmedeltiden, har kyrkorna särskilt i den östra delen byggts om och förstorats. Det förefaller därmed som om de befolkningsmässiga och ekonomiska förutsättningarna varit goda, men en annan förklaring kan vara att det aristokratiska inflytandet kvarstod längre i Östergötland och fungerade som incitament till förändringar av kyrkorna.

Uppland är på sätt och vis en parallell till Östergötland. De äldsta stenkyrkorna återfinns i den centrala slättbygden i södra halvan av landskapet,

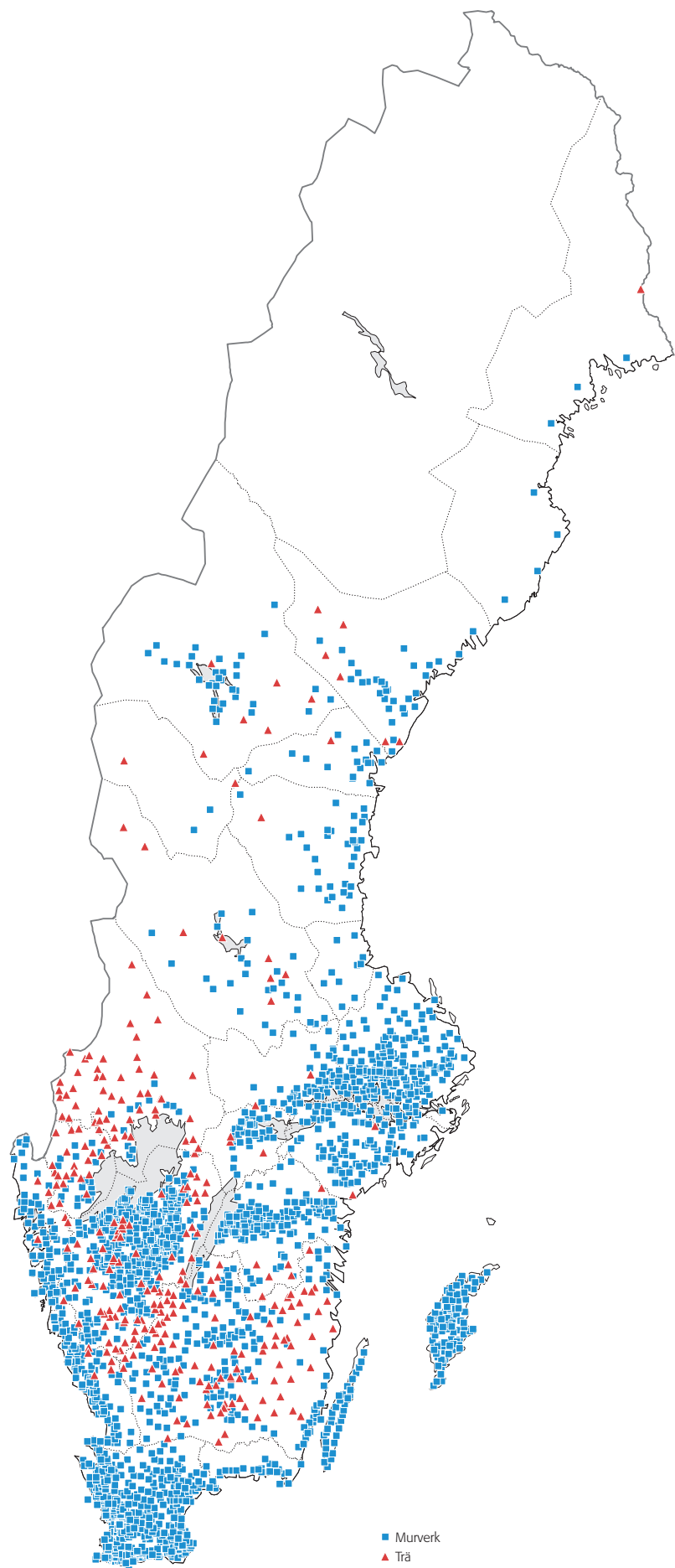

Fig. 94. Fördelningen av trä- och stenkyrkor vid medeltidens utgång. De tidiga träkyrkorna i Götalandskapsens centralområden hade då för flera hundra år sedan ersatts med beständiga byggnader av sten. Denna succession från trä till sten försiggick i delar av Uppland och Småland medeltiden igenom. Parallellt skedde en fortsatt utbyggnad i trä, när mer perifera områden togs i anspråk. I Värmland, gränstrakterna mellan Västergötland och Småland samt i den östra delen av Småland kvarstod koncentrationer av träkyrkor fortfarande vid medeltidens utgång.

men många kyrkor nybyggdes eller ombyggdes under det andra och tredje skedet och nästan alla kyrkorna hade murade valv vid medeltidens slut. Då fanns inte heller några träkyrkor kvar.

BERGSLAGEN

Stora delar av Värmland, Närke, Västmanland och Dalarna är liksom andra skogsbygder sent tagna i anspråk, vilket avspeglar sig i sockenbildning och kyrkobyggnader. I Värmland har endast en bråkdel av de medeltida kyrkorna byggts av sten och sockenbildningen i den östra delen skedde först efter medeltidens slut i och med det då uppblomstrande bergsbruket. Många grunder efter tidiga träkyrkor har grävts ut, och det finns ett antal exempel på att kyrkplatsen flyttats redan under äldre medeltid. Möjligen speglar detta en övergång från en kyrka vid den egna gården till en centralt belägen sockenkyrka. En stor mängd romanska dopfuntar tyder på att det tidigt fanns sockenkyrkor i Värmland. Pilgrimslederna till Trondheim och de behov som pilgrimerna haft av andaktskapell har också framförts som en förklaring till kyrkornas spridning.

Nästan samtliga av de fåtaliga stenkyrkorna ligger på Värmlandsnäs, utmed pilgrimsleden söderifrån över Väneren. Ett av de förnämsta godsens låg på Hammarön vid Klarälvens utlopp, men trots detta uppfördes en sockenkyrka av trä på ägor, byggd vid 1300-talets början och ännu bevarad (fig. 66). Det finns inga tecken på någon expansion eller byggnadsaktivitet under det tredje medeltida skedet i de bevarade värmländska kyrkorna. Värmland i sin helhet uppvisar således liksom Västsverige i allmänhet en svag utveckling under senmedeltiden.

Kyrkorna i det egentliga Bergslagen ger en lite annorlunda bild. I Dalarna är nämligen endast en romansk dopfunt känd; de övriga är gotländska exportfuntar från 1200-talet eller inhemska funtar från 1400-talet. Det är svårt att få ett grepp om de medeltida dalakyrkorna, eftersom de som bevarats vanligen är mycket om- och tillbyggda. Det är dock uppenbart att det tredje skedet varit betydelsefullt för landskapet och ofta resulterat i mycket stora senmedeltida kyrkor. Ett exempel är Mora kyrka, som byggdes som en salkyrka under 1400-talet men redan under samma århundrade fördubblades i storlek. Kyrkorna i Stora Tuna och Stora Kopparberg, byggda vid samma tid, är några av de allra största som byggts i Sverige under medeltiden. De rymliga kyrkorna har kanske fungerat som huvudkyrkor i de stora skogsområdena, där små kapellförsamlingar med bönehus av trä troligen funnits vid hyttor och smedjor. En annan förklaring kan vara att bergsbruket drog till sig stora mängder arbetskraft från andra områden under säsongen. Sockenbildningen fortgick hela medeltiden igenom och även under senare århundraden.

ÖSTERSJÖOMRÅDET

På Öland byggdes alla, eller nästan alla, kyrkorna med absid. Under det första och andra skedet försågs de med västtorn, östtorn samt valv och profanvåningar. Detta gäller delvis också några kyrkor vid Kalmarkusten (flervåniga kyrkor i bl.a. Hossmo, Halltorp och Söderåkra). Med utgången av 1200-talet avklingade utvecklingen, och några förändringar av de öländska kyrkorna skedde inte förrän under 1700- och 1800-talen. Eftersom kyrkorna även haft profana funktioner och använts som magasin, är det sannolikt att nedgången har ekonomiska och politiska orsaker som hänger samman med handeln och maktförhållandena i Östersjöområdet (Wienberg 2000).

Öland låg i gränslandet mellan Sverige och Danmark och utvecklingen kan ha påverkats av detta. Det är också möjligt att ekonomin styrdes från

fastlandet, vilket man kan ana av att gods på Öland ägdes av kungligheter och aristokratiska släkter. Redan under äldre medeltid övergick jorden genom donationer till kloster och kyrkliga stiftelser, vilket kan betyda att de forna ägarna vände sitt intresse åt annat håll. När det gäller kyrkorna utmed den småländska kusten så fortsatte utvecklingen längre norrut under senmedeltiden, men där kan de stora kyrkorna hänga samman med handelsplatser längs en viktig landväg.

Förändringar i förhållandena i Östersjön kan ha drabbat mycket olika. Kyrkorna på Gotland genomgick liksom de öländska en intensiv period av byggande och ombyggnad, men där fortsatte den intensiva aktiviteten ett stycke in på 1300-talet. Så påkostade som de gotländska kyrkorna har inga andra svenska kyrkor blivit, vare sig då eller senare. Här avbröts utvecklingen abrupt, och i flera påbörjade gotiska ombyggnader blev endast koret färdigställt. Redan vid 1200-talets slut försvagades Gotland av inre stridigheter, och med brandskattningen av Visby och Hansans hegemoni över östersjöhandeln försvann det överskott som tidigare materialiserats i överdådiga kyrkor. Det förefaller även som om digerdöden drabbade ön extra hårt (Palm 2001).

Utmed kusten och älvdalarna i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland finns få kyrkor från äldre medeltid bevarade i ursprungligt skick. Många koryrkor har dock funnits, dock endast några få med absid. En del har rivits under senare århundraden, men de flesta har byggts om till salkyrkor eller nybyggts under senmedeltiden. Det är 1400-talets slut och det tidiga 1500-talet som satt sin prägel på kyrkorummen med deras rika stjärnvalv. Formerna visar influenser från kyrkorna i Mälardalen, framför allt västra Uppland och Västmanland samt i viss mån Dalarna. Ofta finns bevarade kalkmålningar och träskulpturer från medeltidens sista årtionden, d.v.s. 1500-talets början.

Senmedeltiden präglar även Västerbotten och Norrbotten, där de fåtaliga stenkyrkorna byggts först då och nära kusten. Mycket litet är känt om äldre kyrkor av trä i dessa områden, som sent koloniserats och kristnats.

Kyrkorna vid medeltidens utgång

Vid medeltidens utgång fanns cirka 2 350 sockenkyrkor (varav en del stadskyrkor). Majoriteten av alla kända socknar hade redan bildats, och de befintliga kyrkorna utgjorde den grund som senare århundraden hade att utgå ifrån. Det är därför intressant att se var de mest förgängliga kyrkorna fanns, något som kan utläsas av fig. 94. Där framgår det att träkyrkorna dominerade i Dalsland och Värmland, vilket redan tidigare påpekats, och påfallande många fanns även i de perifera skogsbygderna i Västergötland och Småland. Så mycket som närmare en tredjedel – eller cirka 100 – av de småländska sockenkyrkorna var fortfarande av trä, och även i Östergötlands skogsbygder fanns en del träkyrkor. Att träkyrkor alltså stod kvar i delar av Norrland är kanske inte lika överraskande, med tanke på att utvecklingen hade startat senare där.

Vid medeltidens slut fanns stenkyrkor i alla landskap som då tagits i anspråk (församlingarna i Lappland är samtliga tillkomna efter medeltiden). I Väster- och Norrbotten, Gästrikland och Uppland fanns då troligen inte längre några träkyrkor, inte heller på öarna i Östersjön eller i Skåne och Blekinge. Några av landskapen lämnade således uteslutande över stenkyrkor till följande generationers sockenbor.

De kända stenkyrkorna i Västerbotten och Norrbotten hade alla välvt under senmedeltiden, medan inte ett enda murat valv är känt från Jämtland

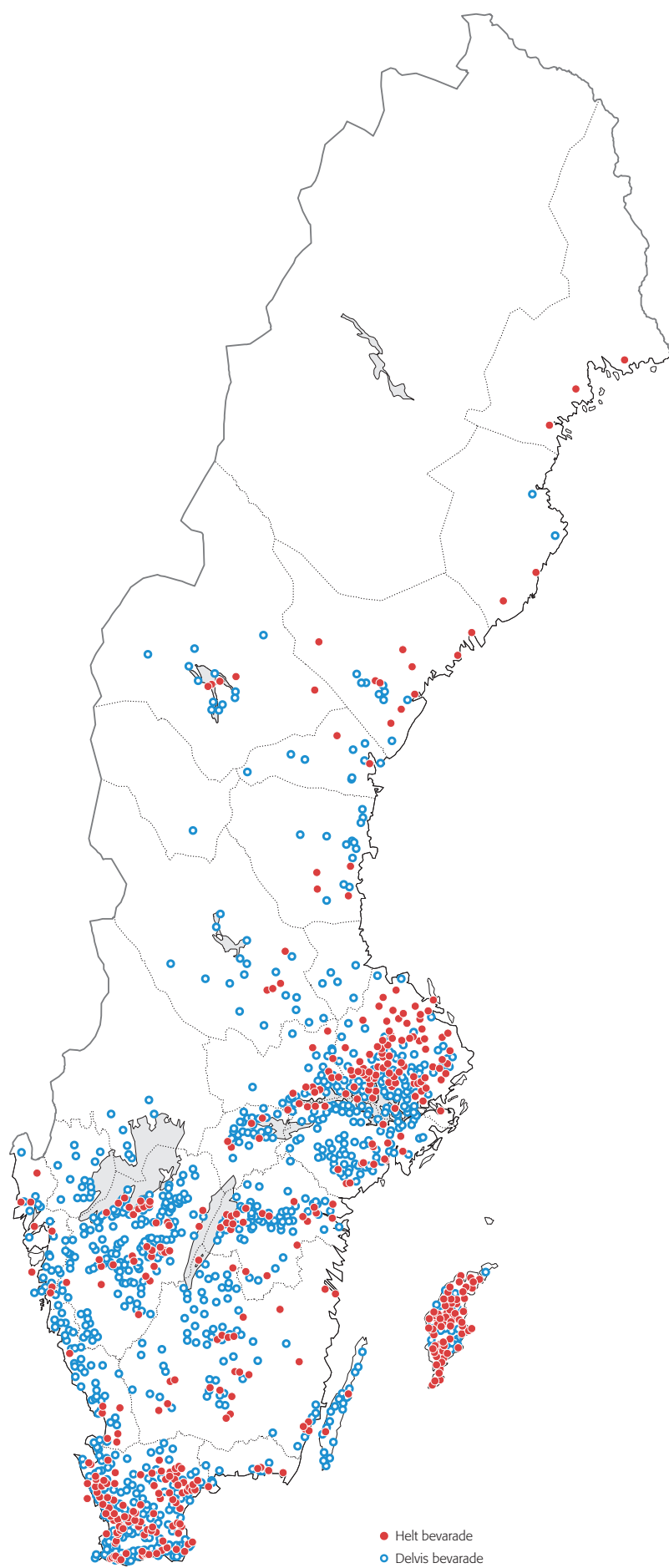

Fig. 95. Helt och delvis bevarade medeltidskyrkor. Medeltidskyrkor med intakt planform återstår i större koncentrationer i Skåne, på Gotland och landskapen norr om Mälaren. En mer detaljerad karta med hänsyn till de förändringar som skett under och efter medeltiden ges i fig. 189. De helt och delvis bevarade medeltidskyrkorna finns förtecknade i slutet av detta kapitel.

eller Härjedalen (fig. 88 a). I Uppland välvdes en påfallande stor del av kyrkorna vid denna tid, liksom också i Hälsingland, Gästrikland och Västmanland. Gotland och Öland skiljer ut sig genom att en mycket stor andel av kyrkorna fick valv redan under äldre medeltid (vanligtvis bevarade på Gotland), och även i Skåne finns exempel på kyrkorum välvda före 1350. Däremot hade anmärkningsvärt få av stenkyrkorna i det kyrktäta Västergötland murade valv. Det kan också sägas gälla Småland, även om det ringa antalet murade valv där också sammanhänger med att så många av landskapets kyrkor var byggda av trä. Denna senare förklaring gäller även Värmland och Dalsland. Valv är med något enstaka undantag inte kända i Bohuslän, trots att många medeltida stenkyrkor byggts där.

Källor och litteratur

Förteckning över översikts- och speciallitteratur på landskapsnivå finns i de publicerade landskapsrapporterna.

- Andersson, Karin: "Nättraby, Hjortsberga och Edestads kyrkor", i *Blekingeboken*, 1997.
- Anglert, Mats: *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*, Lund Studies in Medieval Archaeology 16, 1995. Diss.
- Bonnier, Ann Catherine: "Sandstensmonumentet i Kungs-Husby kyrka", i *Kungs-Husby i Trögd. Kungsgård, kyrka och socken*, Studier till Det medeltida Sverige 6, 1992.
- Cinthio, Maria: *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*, 2002.
- Ekre, Rune: "Tegel i 1200-talet – om innovationen och Dalslandskyrkorna", i *Hembygden* 2000.
- Hansson, Martin: *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*, Lund Studies in Medieval Archaeology 25, 2001. Diss.
- Holmberg, Rikard: *Kyrkobyggnad, kult och samhälle*, Lund Studies in Medieval Archaeology 8, 1990.
- Johansson, Jan: *Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige. Om bogård, balk och stiglucka*, 1993.
- Karlsson, Ann Mari: *Stjärnvalv i det senmedeltida Sverige*, 1986. Diss.
- Lundahl, Ivar: *Det medeltida Västergötland*, 1961.
- Markus, Kersti: *Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet*, 1999. Diss.
- Nilsén, Anna: *Focal Point of the Sacred Space. The Boundary between Chancel and Nave in Swedish Rural Churches. From Romanesque to Neo-Gothic*, Acta Universitatis Upsaliensis, Figura Nova Series 30, 2003.
- Nilsson, Bertil: *Sveriges kyrkohistoria*, I, *Missionstid och tidig medeltid*, 1998.
- Nisbeth, Åke: *Åtvids kyrkor*, 1958.
- Palm, Lennart Andersson: *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*, 2001.
- Rahmqvist, Sigurd: *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*, Upplands fornminnesförenings tidskrift 53, 1996. Diss.
- Stolt, Bengt: "Kyrkorum och kyrkoskrud", i *Mässa i medeltida socken*, 1993.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*, Lund Studies in Medieval Archaeology 11, 1993. Diss.
- Wienberg, Jes: "Enten – Eller. Apsidekirker i Norden", i *hikuin* 24, 1997.
- Wienberg, Jes: "Fæstinger, magasiner og symboler – Østersøens flertydige kirker", i *Meta* 4, 2000.

Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden, fördelade efter bevarandegrad

Medeltidskyrkorna är indelade i två huvudgrupper, helt och delvis bevarade. Bevarandegraden anger i vilken mån som kyrkans ursprungliga planform i långhus/kor återstår i den befintliga byggnaden.

Med helt bevarade medeltidskyrkor avses sådana som efter uppförandet inte genomgått planförändrande ombyggnad av långhus/kor.

Med delvis bevarade kyrkor avses sådana som om- eller nybyggs i ett senare skede, men där partier av medeltidskyrkans långhus/kor alltjämt kvarstår. De delvis bevarade kyrkorna har grupperats i kyrkor ombyggda under medeltiden, kyrkor ombyggda efter medeltiden samt kyrkor som nybyggs och där endast mindre, medeltida partier återstår. För en diskussion kring begreppen ”nybyggnad”, ”ombyggnad” se s. 43–46.

Bevarandegraden påverkas inte av vid-/tillbyggnader, t.ex. torn, sakristior och vapenhus. Även korsarmar räknas som vid-/tillbyggnader. I den mån de helt bevarade medeltidskyrkorna försetts med en eller två korsarmar har det särskilt angivits. Vissa kyrkor har ombyggts i flera etapper, vilket kan innebära att endast mindre, medeltida partier återstår. Även detta har då preciserats i tabellen.

HELT BEVARADE MEDELTIDSKYRKOR

Akeback	Go	Breared	Ha	Felestad	Sk	Gumlösa (tillb.	Sk
Alnö gamla	Me	Bro	Go	Fide	Go	korsarm/-ar)	
Alva	Go	Brågarp	Sk	Film	Up	Gustav Adolf (tillb.	Sk
Anderslöv (tillb.	Sk	Brösarp	Sk	Finja (tillb.	Sk	korsarm/-ar)	
korsarm/-ar)		Bunge	Go	korsarm/-ar)		Gårdeby	Ög
Anga	Go	Bygdeå	Vb	Fjelic (tillb.	Sk	Gårdstånga	Sk
Angarn	Up	Bäl	Go	korsarm/-ar)		Götene	Vg
Annelöv (tillb.	Sk	Bärfendal	Bo	Fjälkinge (tillb.	Sk	Hablingbo	Go
korsarm/-ar)		Börje	Up	korsarm/-ar)		Hacksta	Up
Anundsjö	Ån	Börstil	Up	Fleninge (tillb.	Sk	Haga	Up
Araslöv	Sk	Dalhem	Go	korsarm/-ar)		Hagby	Sm
Arboga, Heliga	Vs	Dalköpinge	Sk	Fleringe	Go	Hagebyhöga	Ög
Trefaldighet		Dalum	Vg	Flistad	Ög	Hall	Go
Arbrå (tillb.	Hs	Dannemora	Up	Fole	Go	Halmstad, S:t	Ha
korsarm/-ar)		Dingtuna	Vs	Friel	Vg	Nikolai	
Arby	Sm	Drevs gamla	Sm	Frustuna	Sö	Hammarlunda	Sk
Ardre	Go	Drothem	Ög	Fröslunda	Up	Hammarlöv (tillb.	Sk
Ask	Ög	Dörarp	Sm	Frösthult	Up	korsarm/-ar)	
Asklanda	Vg	Edebo	Up	Frösunda	Up	Hamra	Go
Aspö	Sö	Edestad	Bl	Frösö	Jä	Hangvar	Go
Atlingbo	Go	Egby	Öl	Fullestad	Vg	Hannas	Sk
Balingsta	Up	Eke	Go	Färlöv (tillb.	Sk	Harlösa (tillb.	Sk
Barlingbo	Go	Ekeby	Go	korsarm/-ar)		korsarm/-ar)	
Berg	Vs	Ekeby	Up	Gammelgarn	Go	Hedared	Vg
Bergshammar	Sö	Eljaröd	Sk	Ganthem	Go	Hedeskoga	Sk
Bergum	Vg	Emmislöv	Sk	Gerum	Go	Hejdeby	Go
Bjuv (tillb.	Sk	Enångers gamla	Hs	Gislöv	Sk	Hejnum	Go
korsarm/-ar)		Eriksbergs gamla	Vg	Glanshammar	Nä	Hellvi	Go
Bjällerup	Sk	Etelhem	Go	Gothem	Go	Helsingborg, S:t	Sk
Björka	Sk	Everlöv	Sk	Granhult	Sm	Maria	
Bladåker	Up	Everöd (tillb.	Sk	Grevbäck	Vg	Hemmesjö gamla	Sm
Boge	Go	korsarm/-ar)		Grundsunda	Ån	Hemse	Go
Bokenäs gamla	Bo	Fardhem	Go	Gryt	Sk	Herrestad	Ög
Bollnäs (tillb.	Hs	Farhult	Sk	Gråmanstorp	Sk	Hilleshög	Up
korsarm/-ar)		Faringe	Up	Grödinge	Sö	Hjortsberga	Bl
Bosjökloster	Sk	Farstorp (tillb.	Sk	Grötlingbo	Go	Hjälsta	Up
Brandstad	Sk	korsarm/-ar)					

Hjärsås (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Kånna	Sm	Norra Kyrketorps gamla	Vg	Skokloster	Up
Hjärtlanda	Sm	Kårsta	Up	Norra Lundby	Vg	Skummeslöv	Ha
Hofterup (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Kävlinge gamla	Sk	Norra Mellby	Sk	Skuttunge	Up
Hogrån	Go	Lagga	Up	Norra Strö	Sk	Skäfthammar	Up
Holm	Ha	Lannaskede gamla	Sm	Norra Åsum	Sk	Skällvik	Ög
Horla	Vg	Lekaryd	Sm	Norrlanda	Go	Skälvum	Vg
Hov	Ög	Lena	Up	Nymö	Sk	Skänninge	Ög
Hubbo	Vs	Levide	Go	Nysätra	Up	Sköllersta	Nä
Hurva	Sk	Lidens gamla	Me	När	Go	Skörstorp	Vg
Husaby	Vg	Lidköping	Vg	Näs	Go	Snårestad	Sk
Husby-Sjutolft	Up	Lillkyrka	Up	Näs (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Solberga	Vg
Håbo-Tibble	Up	Linde	Go	Näsja	Ög	Sorunda	Sö
Hängsdala	Vg	Linderöd	Sk	Nättraby	Bl	Sparrsätra	Up
Håtuna	Up	Lindärva	Vg	Nöttja	Sm	Spelvik	Sö
Häradshammar	Ög	Litslena	Up	Orkesta	Up	Sproge	Go
Härkeberga	Up	Ljungby (Södra Möre härad)	Sm	Othem	Go	Stavby	Up
Härnevi	Up	Lohärad	Up	Pelarne	Sm	Stenestad	Sk
Härslöv (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Lojsta	Go	Piteå lands (Öjebyn) (tillb. korsarm/-ar)	Nb	Stenkumla	Go
Hässlunda	Sk	Lokrume	Go	Ragunda gamla	Jä	Stenkyrka	Go
Häverö	Up	Ludgo	Sö	Ramdala	Bl	Stoby (tillb. korsarm/-ar)	Sk
Hög (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Lund, S:t Peters klosterkyrka	Sk	Ramsele gamla	Ån	Stora Herrestad (tillb. korsarm/-ar)	Sk
Högsby	Sm	Lunds domkyrka	Sk	Ramsåsa	Sk	Stora Råby	Sk
Högsjö gamla	Ån	Lunda	Up	Rasbokil	Up	Stora Tuna	Dr
Hökshuvud	Up	Lundby gamla	Vg	Ravlunda (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Strö	Vg
Hörsne	Go	Luttra	Vg	Resmo	Öl	Stävie (tillb. korsarm/-ar)	Sk
Igelösa	Sk	Långtora	Up	Resteröd	Bo	Sundre	Go
Ivö	Sk	Läby	Up	Revinge	Sk	Suntaks gamla	Vg
Jonstorp	Sk	Länna	Up	Riala	Up	Svedvi	Vs
Jumkil	Up	Lärbro	Go	Rimbo	Up	Svenneby gamla	Bo
Järrestad	Sk	Lästringe	Sö	Risekatslösa	Sk	Svinnegarn	Up
Jäts gamla	Sm	Maglarps gamla (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Roma	Go	Sånga	Ån
Kaga	Ög	Malma	Vs	Romfartuna	Vs	Säby (tillb. korsarm/-ar)	Sm
Kalix	Nb	Malmö, S:t Petri	Sk	Rone	Go	Säby	Vs
Kattnäs	Sö	Malsta	Up	Rute	Go	Särslöv	Sk
Kiaby (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Marby gamla	Jä	Råbelöv	Sk	Söderala	Hs
Kinne-Vedum	Vg	Marka	Vg	S:t Ibbs gamla	Sk	Söderby-Karl	Up
Klinte	Go	Markim	Up	S:t Olof	Sk	Söderköping, S:t Laurentii	Ög
Knivsta	Up	Marstrand	Bo	Sanda	Go	Södra Sandby (tillb. korsarm/-ar)	Sk
Knutby	Up	Martebo	Go	Sidensjö	Ån	Södra Åsarp	Vg
Knästorp	Sk	Mellby	Sm	Sigtuna, Maria-kyrkan	Up	Södra Åsums gamla	Sk
Knätte	Vg	Mjälldrunga	Vg	Silte	Go	Sölvesborg	Bl
Kropp (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Morkarla	Up	Silvåkra	Sk	Söne	Vg
Kräklingbo	Go	Mortorp	Sm	Simrishamn	Sk	Sörby	Sk
Kullerstad	Ög	Mularp	Vg	Sireköpinge	Sk	Tegelsmora	Up
Kumla	Vs	Munka-Ljungby (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Sjonhem	Go	Tensta	Up
Kumla	Ög	Myresjö gamla	Sm	Sjörups gamla	Sk	Tidersrum	Ög
Kumlaby (Visingsö)	Sm	Mästerby	Go	Sjösås gamla	Sm	Tierp	Up
Kungs-Barkarö	Vs	Möklinta	Vs	Skabersjö (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Tingstad	Ög
Kviinge (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Mölleberga	Sk	Skeby	Vg	Tofta	Go
Kvistofta	Sk	Mölltorp	Vg	Skederid	Up	Tofta	Sk
Kyrkoköpinge	Sk	Möllerstad	Bo	Skivarp (tillb. korsarm/-ar)	Sk	Tolfta	Up
Kyrkås gamla	Jä	Naverstad	Nb	Skog	Ån	Tolånga (tillb. korsarm/-ar)	Sk
		Nederluleå	Nb				
		Norderö	Jä				
		Nordmaling	Ån				

Torpa	Ha	Västergarn	Go
Torpa	Sö	Västerhejde	Go
Torpa	Ög	Västerlövsta	Up
Torshälla	Sö	Västerplana (tillb.	Vg
Torsvi	Up	korsarm/-ar)	
Torsång	Dr	Västervik,	Sm
Tortuna	Vs	S:ta Gertrud (tillb.	
Trolle-Ljungby	Sk	korsarm/-ar)	
(tillb. korsarm/-ar)		Västeråker	Up
Trosa lands	Sö	Västra Nöbbelöv	Sk
Träkumla	Go	(tillb. korsarm/-ar)	
Träne	Sk	Västra Tommarp	Sk
Tumbo	Sö	Västra Torup	Sk
Tuna	Sö	Västra Vemmerlöv	Sk
Tuna	Up	Väte	Go
Tuve	Vg	Vätö	Up
Tångeråsa	Nä	Väversunda	Ög
Täby	Up	Ysby	Ha
Törnsfall	Sm	Ytterenhörna (tillb.	Sö
Törringe	Sk	korsarm/-ar)	
Umeå lands	Vb	Åkerby	Up
(Backenkyrkan)		Åland	Up
Uppsala domkyrka	Up	Åtvids gamla	Ög
Uppsala, Helga	Up	Ängsö	Vs
Trefaldighet		Ärentuna	Up
Uppsala-Näs	Up	Äsphult	Sk
Uråsa	Sm	Öja	Go
Vadstena kloster-	Ög	Öjaby	Sm
kyrka		Örebro, S:t Nicolai	Nä
Vagnhärad	Sö	Öregrund	Up
Vall	Go	Örsjö	Sk
Vallkärra (tillb.	Sk	Össeby-Garn	Up
korsarm/-ar		Östergarn	Go
Vallsjö gamla	Sm	Österlövsta	Up
Valö	Up	Österunda	Up
Vamlingbo	Go	Östervåla	Up
Vendel (tillb.	Up	Östra Gerum	Vg
korsarm/-ar)		Östra Hoby (tillb.	Sk
Viby	Nä	korsarm/-ar)	
Vibygerå gamla	Ån	Östra Ryd (tillb.	Up
Vika	Dr	korsarm/-ar)	
Viksta	Up	Östra Ryd	Ög
Villberga	Up	Östra Sallerup (tillb.	Sk
Vinslöv (tillb.	Sk	korsarm/-ar)	
korsarm/-ar)		Östra Strö (tillb.	Sk
Vitaby (tillb.	Sk	korsarm/-ar)	
korsarm/-ar)		Östra Vram	Sk
Vittaryd	Sm	Östuna	Up
Vittskövle	Sk	Överjärna	Sö
Vrena	Sö	Överlänäs	Ån
Våmb	Vg	Övraby	Sk
Värkumla	Vg		
Våxtorp	Ha		
Välluv	Sk		
Vänge	Go		
Värmdö	Up		
Väskinde	Go		
Västerfärnebo (tillb.	Vs		
korsarm/-ar)			

DELVIS BEVARADE MEDELTIDSKYRKOR

Kyrkor ombyggda redan under medeltiden, men därefter helt bevarade:

Adelsö	Up	Enköping	Up
Ala	Go	Enköpings-Näs	Up
Almby	Nä	Eskelhem	Go
Almunge	Up	Estuna	Up
Alskog	Go	Falkenbergs gamla	Ha
Alunda (tillb.	Up	Falköping	Vg
korsarm/-ar)		Falsterbo	Sk
Arboga, S:t Nicolai	Vs	Fellingsbro	Vs
Askeby	Ög	Fittja	Up
Askeryd (tillb.	Sm	Fogdö	Sö
korsarm/-ar)		Follingbo	Go
Bara	Sk	Fornåsa	Ög
Barkåkra (tillb.	Sk	Forshem (tillb.	Vg
korsarm/-ar)		korsarm/-ar)	
Barnarp (tillb.	Sm	Fru Alstad	Sk
korsarm/-ar)		Fröjel	Go
Barsebäck (tillb.	Sk	Frötuna	Up
korsarm/-ar)		Fulltofta	Sk
Biskopskulla	Up	Funbo	Up
Björke	Go	Furingstad	Ög
Björksta	Vs	Fågeltofta	Sk
Björnlunda (tillb.	Sö	Gamla Uppsala	Up
korsarm/-ar)		Garde	Go
Blacksta	Sö	Gotröra	Up
Boglösa	Up	Gryt (tillb.	Sö
Bogsta	Sö	korsarm/-ar)	
Bonderup	Sk	Guldrupe	Go
Boteå	Ån	Gällersta (tillb.	Nä
Botkyrka	Sö	korsarm/-ar)	
Bro	Up	Gårdslösa	Öl
Bro	Vs	Gödelöv	Sk
Brunneby	Ög	Gökhem	Vg
Buttle	Go	Halla	Go
Burlövs gamla (tillb.	Sk	Halla	Sö
korsarm/-ar)		Hammarby	Sö
Burs	Go	Hammarby	Up
Bästad	Sk	Havdhem	Go
Bälaryd (tillb.	Sm	Hejde	Go
korsarm/-ar)		Hidinge gamla	Nä
Bälinge	Sö	Hogstad	Ög
Bälinge (tillb.	Up	Husby-Långhundra	Up
korsarm/-ar)		Husby-Årlinghundra	Up
Bärbo	Sö	Häggeby	Up
Dagsberg	Ög	Hälsingtuna	Hs
Danmark	Up	Härad (tillb.	Sö
Ed	Up	korsarm/-ar)	
Edsbro	Up	Högestad	Sk
Ekebyborna	Ög	Högseröd	Sk
Ekerö (tillb.	Up	Höör (tillb.	Sk
korsarm/-ar)		korsarm/-ar)	
Eksta	Go	Idenor	Hs
Eldsberga	Ha	Irsta	Vs
Endre	Go	Järfälla	Up

Järstad	Ög	Skurup (tillb.	Sk	Vänge (tillb.	Up	Åsbo (tillb.	Ög
Kalmar	Up	korsarm/-ar)		korsarm/-ar)		korsarm/-ar)	
Kjula (tillb.	Sö	Skånela	Up	Västerhaninge	Sö	Åspinge	Sk
korsarm/-ar)		Skårby (tillb.	Sk	Västerljung	Sö	Örberga	Ög
Kolbäck	Vs	korsarm/-ar)		Västerås domkyrka	Vs	Österhaninge	Sö
Kulla	Up	Skönberga	Ög	Västerås-Barkarö	Vs	Östra Skrukeby	Ög
Kungslena	Vg	Solna	Up	Västra Sallerup	Sk	Östraby (tillb.	Sk
Kågeröd (tillb.	Sk	Spånga	Up	Ystad, S:t Petri	Sk	korsarm/-ar)	
korsarm/-ar)		Stehag (tillb.	Sk	Ytterlännäs gamla	Ån	Övergran	Up
Källa gamla	Öl	korsarm/-ar)		Åhus	Sk	Överselö	Sö
Källunge	Go	Stockholm, Riddar-	Up	Åker	Sö		
Kärrbo	Vs	holmskyrkan		Årdala	Sö		
Köpinge (tillb.	Sk	Stockholms-Näs	Up				
korsarm/-ar)		Stora Hammars	Sk				
Lau	Go	gamla					
Lilla Harrie	Sk	Stora Slågarp	Sk				
Lillkyrka	Ög	Strängnäs domkyrka	Sö				
Linköpings dom-	Ög	Svanshals	Ög				
kyrka		Sånga	Up				
Lummelunda	Go	Sättersta	Sö				
Lye	Go	Söndrum	Ha				
Länna (tillb.	Sö	Sövde (tillb.	Sk				
korsarm/-ar)		korsarm/-ar)					
Marbäck (tillb.	Sm	Sövestad	Sk				
korsarm/-ar)		Teda	Up				
Medåker	Vs	Tillinge	Up				
Moheda	Sm	Tingstäde	Go				
Mosjö	Nä	Toresund	Sö				
Munktorp	Vs	Torsåker	Ån				
Mörarp	Sk	Trönö gamla	Hs				
Njutånger	Hs	Tynderö	Me				
Norra Ljunga	Sm	Tystberga	Sö				
Norra Vram (tillb.	Sk	Täby	Nä				
korsarm/-ar)		Ununge	Up				
Norrsunda	Up	Vaksala	Up				
Närtuna	Up	Vallby	Sö				
Odensala	Up	Vallby	Up				
Rasbo	Up	Vallstena	Go				
Reslöv (tillb.	Sk	Varnhems kloster-	Vg				
korsarm/-ar)		kyrka					
Rinkaby	Sk	Veckholm	Up				
Rogslösa	Ög	Veinge (tillb.	Ha				
Ronneby	Bl	korsarm/-ar)					
Roslags-Bro	Up	Vellinge (tillb.	Sk				
Runtuna (tillb.	Sö	korsarm/-ar)					
korsarm/-ar)		Veta (tillb.	Ög				
Råby-Rönö	Sö	korsarm/-ar)					
Råda (Källands	Vg	Vidbo	Up				
härad)		Vilske-Kleva	Vg				
Skalunda	Vg	Visby domkyrka	Go				
Skånör	Sk	Voxtorp (Södra	Sm				
Skeda	Ög	Möre härad)					
Skegrie	Sk	Vreta kloster	Ög				
Skeppsås (tillb.	Ög	Vårdinge (tillb.	Sö				
korsarm/-ar)		korsarm/-ar)					
Skepptuna	Up	Vårdsberg (tillb.	Ög				
Skerike	Vs	korsarm/-ar)					
Skogs-Tibble	Up	Vä (tillb.	Sk				
		korsarm/-ar)					

Senare ombyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:

Abild	Ha	Bro	Vr
Algutstorp	Vg	Bromma	Sk
Alingsås lands	Vg	Bromma	Up
Allerum	Sk	Brunnby	Sk
Almunge	Up	Brålanda	Ds
Alsike	Up	Brämhult	Vg
Alvesta	Sm	Brännkyrka	Sö
Amnehärad	Vg	Brönnestad	Sk
Andrarum	Sk	Byarum	Sm
Angelstad	Sm	Bäckседа	Sm
Angered	Vg	Bålinge	Vg
Arnö	Up	Bällefors	Vg
Asby	Ög	Böja	Vg
Asige	Ha	Dagsås	Ha
Badelunda	Vs	Dal	Ån
Baldringe	Sk	Dalby	Sk
Barva	Sö	Dalby	Up
Benestad	Sk	Danderyd	Up
Bergunda	Sm	Dannike	Vg
Bettna	Sö	Dannäs	Sm
Binneberg	Vg	Degeberga	Sk
Bjälbo	Ög	Dillnäs	Sö
Bjäresjö	Sk	Djurröd	Sk
Björkeberg	Ög	Dunker	Sö
Björklinge	Up	Dådesjö gamla	Sm
Björlanda	Bo	Dörby	Sm
Björskog (omb.	Vs	Ed	Ån
i flera etapper)		Edsberg	Nä
Blentarp	Sk	Edåsa	Vg
Blädinge	Sm	Eggvena	Vg
Bodarp	Sk	Ek	Vg
Bollerup	Sk	Ekeby	Ög
Bolshög	Sk	Eker	Nä
Bolstad	Ds	Ekeskog	Vg
Borgeby	Sk	Enåker	Up
Borrie	Sk	Eskilstuna Fors	Sö
Botilsäter	Vr	Eskilsäter	Vr
Bottna	Bo	Fasterna	Up
Bredestad	Sm	Femsjö	Sm
Brevik	Vg	Finnekumla	Vg
Bringetofta	Sm	Fivlered	Vg

Fjälkestad	Sk	Götlunda	Nä	Höreda	Sm	Lillhärad	Vs
Flen	Sö	Götlunda	Vg	Hörja	Sk	Lillkyrka (omb.	Nä
Flistad	Vg	Hackås	Jä	Hörup	Sk	i flera etapper)	
Floda (omb.	Sö	Hagelberg	Vg	Idala	Ha	Lindesberg	Vs
i flera etapper)		Hagshult	Sm	Ignaberga gamla	Sk	Lista	Sö
Fläckebo	Vs	Hallaröd	Sk	Ilstorp	Sk	Ljungs gamla	Bo
Fors	Vg	Hallsberg	Nä	Ivetofta	Sk	Ljungsarp	Vg
Forsby	Vg	Halltorp	Sm	Julita	Sö	Lockarp	Sk
Forserum	Sm	Hammarö	Vr	Jäder	Sö	Lovö	Up
Forssa	Sö	Hanebo	Hs	Jäla	Vg	Lundby	Vs
Fosie	Sk	Hanhals	Ha	Jämshög (omb.	Bl	Lyby	Sk
Foss	Bo	Haraker	Vs	i flera etapper)		Lyngsjö	Sk
Fresta	Up	Harbo	Up	Järbo (omb.	Ds	Långaröd	Sk
Fridlevstad	Bl	Hardeberga	Sk	i flera etapper)		Långlöt	Öl
Frinnaryd	Sm	Harg	Up	Järnsås	Sm	Låssa	Up
Fränninge	Sk	Harmånger	Hs	Järn	Ds	Låstad	Vg
Frösve	Vg	Haurida	Sm	Järstorp	Sm	Löddeköpinge	Sk
Fullösa	Vg	Heda	Ög	Karaby	Vg	Löderup	Sk
Fåglum	Vg	Hedemora (omb.	Dr	Kareby	Bo	Löt	Up
Färö	Go	i flera etapper)		Kattarp	Sk	Lövånger	Vb
Fågre	Vg	Helgarö	Sö	Kestad	Vg	Maglehem	Sk
Färed	Vg	Helgesta	Sö	Kil	Nä	Malung	Dr
Färentuna	Up	Hemmesdynge	Sk	Kila	Vs	Marbäck	Vg
Färingtofta	Sk	Hillared	Vg	Kilanda	Vg	Marum	Vg
Fölene	Vg	Himmeta	Vs	Kinnared	Ha	Matteröd (omb.	Sk
Förkärla	Bl	Hjälmseryds gamla	Sm	Kinneved	Vg	i flera etapper)	
Gagnef (omb.	Dr	Hjälstad	Vg	Kisa	Ög	Mattmar	Jä
i flera etapper)		Hjärtum	Bo	Kläckeberga	Sm	Mo	Vg
Getinge	Ha	Holm	Up	Knislinge	Sk	Molla	Vg
Gillberga	Sö	Hossmo	Sm	Knista	Nä	Mora	Dr
Gillberga	Vr	Hov	Vg	Konga	Sk	Morlanda	Bo
Gillstad	Vg	Hovsta	Nä	Kristberg	Ög	Morup	Ha
Giresta	Up	Huaröd	Sk	Kullings-Skövde	Vg	Munsö	Up
Gladsax	Sk	Huddinge	Sö	Kulltorp	Sm	Myssjö	Jä
Glumslöv	Sk	Hulared	Vg	Kungs-Husby	Up	Månstad	Vg
Godegård	Ög	Hunnestad	Ha	Kvibille	Ha	Mörkö	Sö
Grangärde (omb.	Dr	Husby	Dr	Kvillinge (omb.	Ög	Nevisshög	Sk
i flera etapper)		Husby-Oppunda	Sö	i flera etapper)		Nyköping, S:t	Sö
Grava	Vr	Husby-Rekarne	Sö	Kvinnestad	Vg	Nicolai	
Greve	Sk	Husby-Sjuhundra	Up	Kyrkheddinge	Sk	Norberg	Vs
Grimmared	Vg	Hylletofta	Sm	Kållands-Åsaka	Vg	Norra Fågelås	Vg
Grinstad	Ds	Hyltinge	Sö	Kållerred	Vg	Norra Härene (omb.	Vg
Grude	Vg	Hyby gamla	Sk	Källunga	Vg	i flera etapper)	
Gryta	Up	(endast koret		Kälvene	Vg	Norra Kedum	Vg
Grytnäs	Dr	kvarstår)		Kärna	Ög	Norra Rörum	Sk
Gränna	Sm	Hyssna gamla	Vg	Kärråkra	Vg	Norra Sandsjö (omb.	Sm
Grönby	Sk	Håby	Bo	Köping	Vs	i flera etapper)	
Gualöv	Sk	Hålanda	Vg	Lackalänga	Sk	Norra Skrävlinge	Sk
Gudhem	Vg	Hållnäs	Up	Landa	Ha	Norra Solberga	Sm
Gunnarsjö	Vg	Hålta	Bo	Landvetter	Vg	gamla	
Gunnarsnäs	Ds	Håstad	Sk	Lavad	Vg	Norra Ving	Vg
Gylle	Sk	Hägerstads gamla	Ög	Lekeryd	Sm	Norrby	Up
Gåsinge	Sö	Hällestad	Sk	Leksand (omb.	Dr	Norrbyås	Nä
Gällared	Ha	Händene	Vg	i flera etapper)		Norrbärke (omb.	Dr
Gällinge	Ha	Härna	Vg	Leksberg	Vg	i flera etapper)	
Gärdslov	Sk	Hästveda	Sk	Lerdala	Vg	Norrvidinge	Sk
Görslöv	Sk	Hög	Hs	Levene	Vg	Nydala klosterkyrka	Sm
Gösslunda	Vg	Högstena	Vg	Lid	Sö	Nye	Sm
Göteve	Vg	Hömb	Vg	Lilla Malma	Sö	Nykyrka	Sö

Näs	Jä	Spannarp	Ha	Tösse gamla	Ds	Växjö domkyrka	Sm
Näsby	Sm	Spekeröd	Bo	Ugglum	Vg	Ysane	Bl
Nävelsjö	Sm	Starby	Sk	Ullstorp	Sk	Ystad, S:ta Maria	Sk
Od	Vg	Steneby	Ds	Ullånger	Ån	Yttergran	Up
Odarslöv	Sk	Steninge	Ha	Ulricehamn	Vg	Ytterjärna	Sö
Odensjö	Sm	Stigtomta	Sö	Utvångstorp	Vg	Ytterselö	Sö
Onsala	Ha	Stockholm, Stor-	Up	Vad	Vg	Ånimskog	Ds
Ornunga gamla	Vg	kyrkan		Vada	Up	Åre gamla	Jä
Orsa	Dr	Stora Kopparberg	Dr	Vadensjö	Sk	Årsunda	Gä
Ottarp	Sk	Stora Köpinge	Sk	Vadsbro	Sö	Ås	Ha
Otterstad, S:ta Marie kapell	Vg	Stora Malm	Sö	Valbo	Gä	Ås	Öl
Ova	Vg	Stora Mellösa	Nä	Vallby	Sk	Åseda	Sm
Oxie	Sk	Stora Skedvi (omb. i flera etapper)	Dr	Vallda	Ha	Åsle	Vg
Partille	Vg	Strå	Ög	Vallentuna	Up	Ålekulla	Vg
Perstorp	Sk	Stråvalla	Ha	Valstad	Vg	Ålgarås	Vg
Rackeby	Vg	Strövelstorp	Sk	Valtorp	Vg	Ålvkarleby	Up
Ramkvilla	Sm	Stånga	Go	Vankiva	Sk	Ålvsåker	Ha
Ramnäs	Vs	Stångby	Sk	Vansö	Sö	Årtemark	Ds
Ransberg	Vg	Sundals-Ryrs gamla	Ds	Vapnö	Ha	Åspö	Sk
Raus	Sk	Sundby	Sö	Varnum	Vg	Öckerö gamla	Bo
Rinkaby	Nä	Sunnersberg	Vg	Vartofta-Åsaka	Vg	Ödeborg	Ds
Ripsa	Sö	Svarteborg	Bo	Vassunda	Up	Ödeshög	Ög
Risinge gamla	Ög	Svarträ	Ha	Veberöd	Sk	Ödestugu	Sm
Rolfstorp	Ha	Svenarum	Sm	Vederslövs gamla	Sm	Öglunda	Vg
Romelanda	Bo	Sveneby	Vg	Ventlinge	Öl	Ölmstad	Sm
Råby-Rekarne	Sö	Svärdsjö	Dr	Verum	Sk	Önnestad	Sk
Räng	Sk	Svärta	Sö	Vesene	Vg	Ör	Sm
Rättvik	Dr	Säby	Sk	Vickleby	Öl	Öra	Vg
Rävinge	Ha	Sällstorp	Ha	Viklau	Go	Örgryte gamla	Vg
Rö	Up	Säter	Ha	Villie	Sk	Örkelljunga	Sk
Röddinge	Sk	Säterbo	Vg	Vinnerstad	Ög	Örtomta	Ög
Rölanda	Ds	Säterbo	Vs	Vireda	Sm	Ösmo	Sö
Röstånga	Sk	Säve	Bo	Visseltofta	Sk	Össjö	Sk
S:t Anna gamla (endast koret kvarstår)	Ög	Södra Sallerup	Sk	Vittinge	Up	Österåker	Up
Sal	Vg	Södra Ving	Vg	Vittsjö	Sk	Österåker (omb. i flera etapper)	Sö
Sala lands	Vs	Sörby	Vg	Vollsjö	Sk	Östra Eneby	Ög
Salem	Sö	Tidavad	Vg	Vomb	Sk	Östra Harg	Ög
Saxtorp	Sk	Tillberga	Vs	Vänga (omb. i flera etapper)	Sk	Östra Herrestad	Sk
Sibbarp	Ha	Timmele	Vg	Våthult	Sm	Östra Ingelstad	Sk
Siene	Vg	Timmersdala	Vg	Våla	Vg	Östra Karaby	Sk
Simlinge	Sk	Tirup	Sk	Väne-Åsaka	Vg	Östra Karup	Ha
Simris	Sk	Tjällmo	Ög	Vänernäs (omb. i flera etapper)	Vg	Östra Ny	Ög
Simtuna	Up	Torestorp	Vg	Värna	Ög	Östra Nöbbelöv	Sk
Skara domkyrka	Vg	Torskinge	Sm	Västra Alstad (omb. i flera etapper)	Sk	Östra Stenby (omb. i flera etapper)	Ög
Skarhult	Sk	Torslanda	Bo	Västerlanda	Bo	Östra Sönnarslöv	Sk
Skedevi	Ög	Torsåker	Sö	Västermo	Sö	Östra Vemmenhög	Sk
Skee	Bo	Tottarp	Sk	Västerås-Barkarö	Vs	Östra Vemmerlöv	Sk
Skellefteå lands	Vb	Trelleborg	Sk	Västra Alstad (omb. i flera etapper)	Sk	Överenhörna	Sö
Skepperstad	Sm	Tunge	Vg	Västra Gerum	Vg	Öxnevalla	Vg
Skultuna	Vs	Turinge	Sö	Västra Ingelstad	Sk		
Skå	Up	Tveta	Sm	Västra Karup	Sk		
Sköldinge	Sö	Tveta	Sö	Västra Kärrestorp	Sk		
Skövde	Vg	Tysslinge	Nä	Västra Ny	Ög		
Slättåkra	Ha	Tåssjö	Sk	Västra Ryd	Up		
Solberga	Bo	Tåstarp	Sk	Västra Vingåker	Sö		
Sollentuna	Up	Tärby	Vg	Vättnäs	Vg		
		Tärna	Up				
		Tävelsås	Sm				
		Tönnersjö	Ha				

Senare nybyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:

Ale-Skövde	Vg	Järna	Dr	Ringarum	Ög
Arrie	Sk	Jättendal	Hs	Riseberga (stora delar av långhuset kvarstår som kor i den nya kyrkan)	Sk
Asa	Sm	Kimstad	Ög	Rystad	Ög
Asker	Nä	Kräcklinge	Nä	Räpplinge	Öl
Attmar	Me	Källby	Vg	Rödön	Jä
Ausås	Sk	Källstad	Ög	Skepplanda	Vg
Berghem	Vg	Köping	Öl	Slaka	Ög
Bitterna	Vg	Landeryd	Ög	Snavlunda	Nä
Björsäter	Vg	Laske-Vedum	Vg	Sollefteå	Ån
Borgsjö	Me	Lerbo	Sö	Stockholm, Maria Magdalena	Sö
Borgstena	Vg	Lillhärda	Hr	Stora Harrie	Sk
Borrby	Sk	Listerby	Bl	Stora Mellby	Vg
Bredsättra	Öl	Ljungarum	Sm	Styrstad	Ög
Bro	Bo	Ljusdal	Hs	Surteby	Vg
Brunflo	Jä	Ljustorp	Me	Sya	Ög
By	Dr	Lockne	Jä	Säbrå	Ån
Bäreberg	Vg	Lugnås	Vg	Såtilla	Vg
Böda	Öl	Lyrestad	Vg	Södertälje	Sö
Delsbo	Hs	Långjum	Vg	Södra Björke	Vg
Ekeby	Nä	Lännäs	Nä	Södra Ljunga	Sm
Ekeby	Sk	Lönsås	Ög	Södra Lundby	Vg
Esarp	Sk	Löt	Öl	Södra Möckleby	Öl
Fjärås	Ha	Magra	Vg	Södra Åkarp	Sk
Floda	Dr	Malmbäck	Sm	Tengene	Vg
Forsa	Hs	Medelplana	Vg	Timrå	Me
Fridene	Vg	Mellösa	Sö	Tofteryd	Sm
Förlöv	Sk	Millesvik	Vr	Torp	Me
Gammalstorp	Bl	Motala	Ög	Torsby	Bo
Glömminge	Öl	Multrå	Ån	Torslunda	Öl
Gnarp	Hs	Mörbylånga	Öl	Torsåker	Gä
Gräsgård	Öl	Mörrum	Bl	Torsås	Sm
Gräve	Nä	Nora	Up	Tosterup	Sk
Hackvad	Nä	Normlösa	Ög	Tun	Vg
Hajom	Vg	Norra Björke	Vg	Tuna	Me
Hallen	Jä	Norra Vi	Ög	Törnevalla	Ög
Hammerdal	Jä	Norråla	Hs	Valleberga	Sk
Hardemo	Nä	Norum	Bo	(medeltidskyrkan kvarstår i den nya kyrkans östparti)	
Haverö	Me	Näshulta	Sö	Villstad	Sm
Hedesunda (koret kvarstår som sakristia till den nya kyrkan)	Gä	Nässjö gamla	Sm	Vissefjärda	Sm
		Nödinge	Vg	Vist	Ög
		Odensåker	Vg	Västerlösa	Ög
Herrestad	Bo	Offerdal	Jä	Västra Husby	Ög
Hol	Vg	Oppmanna (absidkoret kvarstår nu som sakristia till nya kyrkan)	Sk	Västra Klagstorp	Sk
Holm	Ds	Osby (absidkoret kvarstår nu som sakristia till nya kyrkan)	Sk	Västra Tunhem	Vg
Hova	Vg	Ovansjö	Gä	Åby	Sm
Hulterstad	Öl	Ovikens gamla	Jä	Ål	Dr
Högsrum	Öl	Persnäs	Öl	Ås	Vg
Hölö	Sö	Rappestad	Ög	Älvestad	Ög
Hörby (större delen av medeltidskyrkan bildar nu sidoskepp i den nya kyrkan)	Sk	Rebbelberga	Sk	Ödeby	Nä
Indal	Me			Ör	Ds
Istorp	Vg				

Kyrkorna från reformationen till 1760

av Göran Lindahl

Inledning

Människan, menade Luther, lever under två skilda styrelseformer, det andliga regementet och det världsliga, båda med sina uppgifter. Hans efterföljare har ibland bortsett från denna skillnad eller medvetet försökt förringa den. I den enväldiga furstestaten, så menade dess anhängare, borde båda dessa regementen sammanfalla.

I Sverige fick dessa frågor aktualitet på ett tidigt stadium. Redan under 1520-talets lopp måste innebörden ha framstått tydlig för de två i sammanhanget viktigaste aktörerna, Gustav Vasa själv, och hans kansler, ärkedjaken från Strängnäs Laurentius Andreæ, som blivit övertygad lutheran och från sin nya maktposition en reformationens pådrivare.

I anknytning till Luther och med förenklade ord kan man tala om två projekt. Om det ena av dem, Gustav Vasas projekt, hans politiska program, vet vi mycket, om hur hans planer utvecklades, hur de förändrades och vad han till sist uppnådde. Detsamma gäller om de kungar som fortsatte hans verk under 1500- och 1600-talen. Tillsammans bildar dessa insatser ett förlopp som historikerna beskrivit som uppkomsten av den tidigmoderna staten. I ett internationellt sammanhang framstår Sverige som ett ovanligt renodlat fall: där genomfördes en sällsynt effektiv mobilisering av de begränsade resurserna. Kringen och viljan att försvara en stormaktsställning pressade upp kraven, till sist över rikets förmåga.

Det andra projektet, det andliga, hur utvecklades då det? För reformatorerna, för Laurentius Andreæ, hans mycket yngre kollega från kapitlet i Strängnäs Olaus Petri och alla deras efterföljare, framstod målet tydligt nog, att befria människorna från den påviska vantron, att undervisa dem i den nya tron, få dem att leva efter den och till sist göra dem beredda för Guds rike. Olaus Petri såg sig själv som utsedd av Gud till denna stora uppgift. Det har inte varit lätt för profana forskare att handskas med ett projekt av så vanskligt innehåll. Oftast har det nog snarast setts som ett inslag i statsbyggandet. Kyrkan bidrog på sitt sätt till att legitimera krigspolitiken och lokalt, ute i socknarna, medverka till att alla resurser, mänskliga och materiella, kom statsmakten till godo.

Självklart finns det också studier av helt annat slag. Den svenska kyrkohistoriska litteraturen är synnerligen omfattande med både översikter och en snarast överskådlig mängd delundersökningar. Äldre forskning, som i nutiden ofta skjutits undan som alltför konfessionellt bunden, förefaller ha lyckats bäst med uppgiften att verkligen förstå och uttrycka vad reformatorernas projekt egentligen innebar. Kanske det kan sägas att den moderna

kyrkohistoriska forskningen på detta område inte förmått forma någon motsvarighet till den profana helhetsbilden av den tidigmoderna staten.

Ett i sammanhanget något udda verk må här omnämnas särskilt, Strindbergs drama *Mäster Olof*. Innebörden av Gustav Vasas maktprojekt framställs inte mer ingående men blir ändå tydlig för åskådaren. Tyngdpunkten ligger dock på den motsatta sidan. Olaus Petri grips och hänförs av sin väldiga uppgift, men ställd inför avgörandet väljer han kompromissen. Andra och djärvare drar de fulla konsekvenserna av sin nya tro och tar steget från reformation till revolution. Pjäsens huvudperson är Olaus Petri men dess huvudämne är reformationen som idé, hur en andlig kraft banar sig väg och avgör människors öden.

Strindbergs pjäs är av intresse också av andra skäl. Där råder ingen tvekan om reformationens värde. Den framstår som en andlig befrielse och en moralisk seger. Medeltidskyrkan och de personer som representerar den, tecknas i mörka färger. I detta synsätt hade Strindberg ett brett stöd i sin samtid. Sedan dess har en genomgripande idéförändring skett, stegvis, och på olika fält som inte alltid varit relaterade till varandra. Fram växte en bild av reformationen som kulturförstörelse. Omfattande studier har ägnats hur kulturbärande institutioner bröts ned, hur konstverk och bokskatter rövades. Allt detta gav kulturminnesvården en huvuduppgift, att återfinna, rekonstruera och så vitt möjligt återställa. Inte mycket intresse ägnades åt reformationens positiva insatser.

Så enkel är inte situationen i dag. Ett skäl kan vara de europeiska perspektiven, som nu är mer självklara än tidigare. Det finns fortfarande ett protestantiskt och ett katolskt Europa, präglade av reformation och motreformation och därmed ett behov av både historisk förståelse och personlig värdering. I nya internationella översiktsverk görs också försök att foga samman forskningsresultat från många håll till en helhetsbild (Cameron 1991, Mac Culloch 2005, Naphy 2007, Ozment 1980). Rimligt nog spelar det tyska 1500-talet en huvudroll – där formulerades de nya tankarna, som snabbt fick gensvar i hela det nät av handelsstäder, som också sträckte sig upp till Östersjön. Kring denna centrala berättelse grupperas sedan de länder som tog starka intryck, England, Nederländerna, det stora polsk-litauiska riket, och å andra sidan de som representerade det hårdnande katolska motståndet, Spanien, Italien, Österrike. De nordiska länderna behandlas också men påfallande knapphändig och oengagerat. Det kan möjligen bero på avsaknaden av nyskriven och intresseväckande litteratur på internationellt gångbara språk.

Ett viktigt tema i denna internationella forskning har varit att visa hur religion och politik smälte samman till en enhetlig statsmakt. Kyrka och stat förstärkte varandra ömsesidigt, båda strävade att leda samhället i samma riktning, mot lydnad, trosvisshet, offervillighet och sammanhållning. I de extrema fallen av denna konfessionalisering – för att bruka den av flera forskare använda benämningen – blev resultatet det absoluta enväldet. Gud hade insatt fursten, dennes ord och befallningar var Guds egna, undandragna varje form av kritik eller opposition. Ett också internationellt välkänt exempel på denna typ av teokratisk furstestat utgör det karolinska enväldet, vars fulla innebörd till sist, under Karl XII:s olycksår, uppenbarades för rikets invånare.

Denna forskning handlar både om protestantiska och katolska länder. Med sin förståelse för samspelet mellan religion och politik innebär den en fördjupning av tidigare mer schematiska föreställningar. Det gäller också den svenska forskningens syn på den lutherska kyrkan och dess förhållande till staten (Ekedahl 1999). Frågan är då om denna nya helhetssyn bättre

beskriver situationen i det svenska riket sedan reformationen konsoliderats och en fastare ordning byggts upp. Det kan hävdas att bilden trots allt är ofullständig och i behov av komplettering.

En inledande fråga gäller prästernas position lokalt och i samhället i stort. I materiellt avseende var de beroende av att ingen inkräktade på de egendomar som gav dem och deras medhjälpare den nödvändiga försörjningen, prästjord, stomhemman, kaplans- och klockarbol. I sådana fall kunde det gälla att hålla tillbaka den lokala adelns framstöt. Prästens andel av tionden, tertialen, måste också bevakas. Utan statligt stöd hade det knappast varit möjligt att behålla, ibland också förbättra dessa materiella förmåner och därmed mura en solid grund för prästens auktoritet inom socknen. En svaghet utgjorde prästernas begränsade möjligheter att förvärva egendomar med äganderätt och därmed personlig trygghet vid sjukdom och dödsfall. Följden blev komplicerade och ibland märkliga arrangemang för att försörja orkeslösa präster, änkor och föräldralösa barn. Verkliga prästdynastier växte fram, som inom sig, ofta i samarbete med socknarna, fördelade tjänster och försörjningsmöjligheter. Från statens sida fanns också ett vagt, aldrig klart uttalat löfte, att hjälpa präst-söner till studier och karriärer.

Överhuvud kom prästerna att bilda en tydligt urskiljbar grupp inom samhället med egen studiegång, vining och ämbetsdräkt. Tillsammans bildade de också ett eget stånd inom riksdagen. Den politiska betydelsen har diskuterats men i varje fall gav detta internationellt ovanliga arrangemang en möjlighet för statsmakt och prästerskap att avhandla det stöd de kunde ge varandra och som båda behövde (Ihse 2005). En stark motpart var i denna situation en tillgång. Staten hade ingen användning för fattiga präster utan auktoritet och inflytande i sina bygder. Så långt förefaller historikernas beskrivning av sammansmältningen mellan kyrkliga och politiska intressen att stämma rätt väl med den svenska verkligheten.

En större fråga än den enskilde prästens position gäller hans verksamhetsfält, d.v.s. vanligtvis socknen. Luthersk tro gjorde varje sockenbo till lärjunge och gudstjänsten i kyrkan till ett självklart centrum, andligt och geografiskt. Från denna kärna utgick andra åtgärder för att främja ett fromt levnadssätt och öka kunskapen om trons huvudstycken. Det kunde ske i positiv mening men också med ingripanden och straff. Ytterligare steg gällde den världsliga omsorgen om sjuka, fattiga, förkomna och brottsliga. Goda gärningar hade inget religiöst egenvärde men borde ändå vara den troendes uppgift.

Denna kyrkliga verksamhet, utövad inom socknen, inkräktade på det världsliga samhällets kompetens. Vem avgjorde hur ett felsteg skulle uppfattas, vem dömde? Det fanns världsliga straff och kyrkliga. Skulle den felande dömas av häradshövding och nämndemän eller av präst och församling? Kyrkan hade sitt alternativ till de världsliga straffen, den skyldiges ånger, ibland drastiskt demonstrerad inför hela församlingen, med följande förlåtelse och återupptagande i gemenskapen. Landshövdingen utgjorde statsmaktens främste representant i provinsen, enligt instruktionen 1687 formellt överordnad kyrkans befattningshavare. Vad det egentligen innebar klargjordes dock aldrig. Man får intrycket av medveten försiktighet också på högsta nivå när det gällde att dra en gräns mellan världsligt och andligt. Så uppträdde inte statsmakten i sammanhang som kunde betecknas som entydigt profana.

Den bild av statens konfessionalisering, dess sammansmältning med kyrkan, som historikerna tecknat, förefaller således missvisande eller ofullständig. Där fanns en kyrkans egen värld, ett lokalsamhälle, där kyrklig

sed och aktivitet utgjorde de dominerande inslagen i det offentliga livet. Gemensamma kunskaper och föreställningar, ett resultat av kyrkans undervisning, bar upp de kollektiva manifestationer, som gav året dess rytm. För generation efter generation utbildades en livsmiljö, där personliga önskemål och religiösa krav ständigt blandades. Det var i denna värld som sockenstämman fann sina former och så småningom blev utgångspunkten för den kommunala demokratin. En tillväxt av detta slag med så omfattande folkligt deltagande hade knappast varit möjlig inom det världsliga överhetssamhällets ramar.

Det finns för Sveriges del en enormt omfattande litteratur om socknarnas historia, om sockenkyrkorna och det lokala kyrkliga livet. Däremot saknas de väl dokumenterade sammanfattningar som skulle kunna justera den förenklade bild som den historiska forskningen presenterat. En central position i detta sammanhang intar sockenkyrkorna. De åskådliggör det kyrkliga samhällets styrka genom århundradena och utgör därigenom ett utomordentligt källmaterial.

Reformationen i Sverige

Att följa hur de svenska reformatorernas förkunnelse togs emot av landets invånare och hur en trosförändring successivt ägde rum torde vara ett utsiktslöst företag – källmaterial saknas för mer djupgående studier. Här skall dock några antydningar göras på grundval av den kunskap som ändå finns. Av intresse i sammanhanget är en jämförelse med Danmark.

I Danmark (med Skåne, Blekinge och Halland) genomfördes reformationen efter en jämförelsevis kort tid av förberedelse genom ett kungligt beslut 1537. Naturligtvis betydde inte detta att hela riket blev lutherskt sinnat. Två förhållanden finns det dock skäl att uppmärksamma. I städerna – de var många och betydelsefulla – hade opinionsbildningen kommit långt med ett starkt stöd för reformatorernas krav. Speciellt gällde detta Malmö, som med sitt tidiga och engagerade gensvar snarast liknade de ledande tyska städerna. Den andra omständigheten av betydelse var det definitiva och orubbliga i beslutet 1537. Det kan mycket väl ha funnits ett personligt religiöst motstånd i breda lager. Det kom dock inte till något samlat uttryck som bröt upp eller förändrade de beslut som fattats. Uppenbart fanns där ändå i rikets ledning en medvetenhet om det faktiska läget. Stor vikt kom att läggas vid undervisning, en verksamhet som tidigt fann sina för den danska kyrkan speciella former.

I Sverige blev förloppet ett helt annat. För att förstå det måste man tänka sig in i utgångsläget. Vid medeltidens slut tycks den katolska kyrkan i landet ha varit anmärkningsvärt väl konsoliderad. Det har sagts att ett av skälen var de ledandes jämförelsevis folkliga ursprung. Med något undantag tillhörde de inte aristokratin, vilket däremot var regel i det samtida Danmark. Viktigare torde nog ändå ha varit styrkan och intensiteten i den folkliga fromheten. Det finns en omfattande kunskap om det religiösa livet i svensk senmedeltid, om helgonkult, vallfärder, väckelsepredikningar, frikostiga gåvor och för den delen också kyrkokritik. Allt tyder på brett och engagerat deltagande.

Till att börja med – i 1520-talets början – tycktes Sverige och Danmark röra sig i samma riktning. När Olaus Petri inledde sin predikoverksamhet i Stockholm utgjorde den en parallell till vad som samtidigt skedde i Malmö, Köpenhamn och flera andra danska städer. Stockholm manifesterade sig också tidigt som en luthersk stad, både på grund av Olaus Petris insats och Stockholmsborgarnas, speciellt de tyska borgarnas nära

kontakter med städerna på andra sidan Östersjön. Olaus Petri tycks dock ha förstått att där fanns skillnader. Efter det att en radikal agitator från Riga hastigt gästspelat i staden fann han sig föranlåten att förmana de tyska borgarnas ledare, samlade i Storkyrkans sakristia: ”Man måste fara sakta fram med detta folket här i landet” (Westman 1941). Stockholm var unikt i Sverige både i storlek och kontakter. I övrigt bestod landet av en vidsträckt landsbygd, där breda, folkfattiga skogsbarriärer skilde slättbygderna från varandra. I ett land av det slaget, så olikt Danmark, fick inte nya idéer fäste så lätt.

Riksdagen i Västerås med dess våldsamma förspel kunde uppfattas som ett reformationens genombrott – så tolkades också händelseförloppet i Danmark. Väsentligen innebar det dock ett maktpolitiskt avgörande, kungens seger över Stureättens anhängare, som också blev till en uppgörelse både med biskopsmakten och med de tiggardordnar som spridit sin kritik under brödernas vandringar. De religiösa frågorna lämnades oavgjorda. Så förblev det också länge, vilket innebar ständiga attitydförändringar från den världsliga maktens sida, ibland försiktiga, ibland mer beslutsamma. En konservativ folkvilja gjorde sig också oavbrutet gällande på det mest påtagliga sätt i form av väpnade uppror, som bara kunde betvingas genom överlägsna militära resurser.

Motståndets styrka och det länge oavgjorda tillståndet ger en bakgrund till Johan III:s skiftande ståndpunktstaganden. Hans försök att finna en kompromisslösning mellan de katolska och protestantiska kyrkorna hade inga möjligheter till framgång – vid det laget var det Tridentinska mötet avslutat och dess resultat slutgiltigt kodifierade. Personligen sökte han sig bort från lutherska föreställningar, som hans kritiker ansåg grundläggande, och kan tidvis ha närmat sig katolicismen. De mer experimentella inslagen i hans kyrkopolitik blev inte bestående men däremot den kyrkoordning han godkände 1571, och som just på grund av sina försiktiga och toleranta formuleringar blev ett fundament för den följande utvecklingen. Upphovsmanen till detta dokument var ärkebiskopen Laurentius Petri, yngre bror till Olaus, vald redan 1531 och således med lång erfarenhet bakom sig.

Kyrkoordningen 1571 kan läsas som ett långsiktigt program för undervisning och uppbyggnad. På folklig nivå fanns mörka inslag, där mötte vantro och vidskepelse, trolldom, svartkonst och avguderi. På sikt skulle det bli möjligt att ingripa i och förändra denna föreställningsvärld. Inget skäl fanns dock att gå emot folkets religiösa upplevelse, som i så hög grad var knuten till de kyrkliga ceremonierna, främst mässan och dess höjdpunkt elevationen. Här möter från Laurentius Petris sida inte bara tolerans utan snarare sympati.

Denna inställning till den traditionella kulten, omtolkad visserligen, betydde också förståelse för dess konkreta iscensättning. Kyrkoordningen tar avstånd från den likgiltighet för kyrkorummets och gudstjänstens emotionella och estetiska värden som framskymtat i de tidigare reformatorernas förkunnelse. Krucifix, helgonbilder, mässkläder, altarkläden, ljus, guld- och silverkärl, patener, upphøjelse, klämtning – allt kunde vara kvar men förstås på ett nytt sätt. Redan i inledningen avfärdas de bildfientliga, ”belätesstormarnas”, argument. Helgonbilderna borde behållas och t.o.m. vördas. Förkastligt vore däremot att tillbedja dem, att kläda dem och kröna dem med nya kronor av halm eller guld. Med denna hållning öppnades möjligheten att bevara det mesta av allt det som köpts eller skänkts till kyrkornas inredning.

När det gäller sockenprästerna stryks bristerna under. Där fanns olämpliga, t.o.m. brottsliga präster. Många gäll var dessutom svaga och krävde

Fig. 96. Olaus Petri underströk att också efter kyrkans reformering borde varje präst bära mässbake när nattvardsmässa firades. I 1686 års kyrkolag blev den ett obligatorium. Här knäböjer kyrkoherden i Ovanåker i Hälsingland Nicolaus Magni Celsius (1577–1658) i vit mässkjorta och svart guldgalonerad mässbake. Scenen är inte Ovanåkers då blygsamma kyrka utan snarare Salomos tempel. Framför sig har Celsius inte ett altare med altaruppsats utan Arken som den beskrivs i 2 Mos. kap. 37. Målning i Ovanåkers kyrka av Celsius' måg, den i övrigt okände konterfejaren Christian Fahlberg. Foto ATA.

förbättringar eller sammanslagningar. Prästutbildningen stötte också på svårigheter. Det fanns en misstänksamhet mot skolor. Där, menade man, öppnades vägar till moraliskt fördärv. Andra hävdade att prästerna inte behövde någon skolning, var och en som kunde läsa den nu till svenska översatta Bibeln hade rätt att predika – flera i Laurentius Petris samtid menade tydligen allvar med vad som kallats Det allmänna prästadömet. Samtidigt beskrivs ändå en positiv ordning. Församlingen skall själv välja sin präst, som dock måste godkännas av biskopen. Varje präst borde främst vara predikare, en apostlarnas och evangelisternas efterföljare. Prästen och hans hustru måste i sitt uppträdande och sin vandel framstå som föredömen i socknen.

Främst satte ändå Laurentius Petri sin lit till biskoparna. Det är de och deras kapitel som skall utbilda prästerna. Välskolade präster kan sedan i sin tur undervisa folket. Man kan således urskilja ett program i tre steg. Att biskopsämbetet slutligen återupprättades framstår därmed som den grundläggande åtgärden. Det hade tidigare försvagats eller varit på väg att ersättas av någon form av centralstyrelse. Nu fastställdes en ordning. Stiftets präster väljer biskopen, ett val, som när det väl genomförts, konfirmeras av kungen. Biskopen installeras därefter ceremoniellt. Vid sin sida har han ett kapitel, som förutom tjänst i domkyrkan skall ägna sig åt undervisning, vilket närmast betydde prästutbildning. Biskopen har som huvuduppgift att leda sitt stift.

Fig. 97. Detta senmedeltida altarskåp med Anna, Maria och Jesusbarnet i centrum, omgivna av musicerande änglar och helgonen Cecilia och Catharina, hade sin plats över altaret i Ekshärads kyrka i Värmland fram till 1697, då det ersattes av en ny altaruppsats. På altarskåpet läses: *Christum adorandum Mariam honorandum credimus adfirmamus Anno 1656 (Vi tro och bekräfta att Kristus bör tillbedjas och Maria hedras År 1656). Det låter som en luthersk deklaration av präst och församling tillsammans. Kyrkoherde i Ekshärad var då Jonas Benedicti Elfdalius av en i bygden redan väl etablerad prästsläkt. Foto Lars Thorén, Värmlands museum.*

Laurentius Petris kyrkoordning summerade läget och pekade ut de framtida huvuduppgifterna. Med dess fastställande avgjordes en rad frågor, grundläggande för det kyrkliga arbetet. Nu återstod själva läran och därmed en slutgiltig formulering av den tro, som borde delas av alla. Det skedde inte förrän 1593 – i Danmark hade både den politiska maktfördelningen och kyrkans ordning och lära fastställts i ett sammanhang 1537. Det svenska beslutet att till sist komma överens i trosfrågan fattades i en situation, som upplevdes som hotfull. Personalunionen med det tidigare delvis protestantiska men just rekatoliserade Polen kunde öppna för svåra motsättningar både utrikespolitiskt och inom landet. Den blodiga religionskampen i Frankrike, som också var känd i Sverige, visade vad som kunde hända: kanske hotade ett svenskt inbördeskrig. Uppsala möte 1593 var formellt ett kyrkomöte, som samlat drygt trehundra präster, men skrevs sedan under av ett stort antal adelsmän, ämbetsmän och präster, som inte närvarit i Uppsala. Därtill kom representanter för landskap, härader och städer. Hertig Karl deltog inte men ruvade i bakgrunden i sina rum uppe på Uppsala slott.

Detta möte har ofta beskrivits som den lutherska trons slutgiltiga befästande i landet. Ändå framgår det av slutdokumentet att mycket återstod ute bland folket. I överensstämmelse med gammal sed innefattade nattvardsfirandet fortfarande både elevation och klämtning. Om man nu till sist skulle avstå från dessa och andra förkastliga inslag måste det ske ”i stillhet”. Lära och kult borde fås att stämma överens ”dock utan någon förargelse och buller.”

Det är inte alldeles lätt att karakterisera Uppsala möte. I viss mån utgjorde det ytterligare ett steg i det undervisningsprogram som tecknats i 1571 års kyrkoordning. Därmed är också sagt att det inte handlade om demokrati i modern mening. Ändå har denna manifestation få europeiska motsvarigheter. Den bekanta formuleringen *cujus regio, ejus religio* – den som härskar över en stat bestämmer också dess religion – myntades för att beskriva situationen i territorialfurstarnas Europa. Den karakteristiken stämmer också relativt väl på Danmark, men i Sverige ställdes den snarast

på huvudet. Där blev förloppet ett helt annat än i Danmark, långt utdraget och präglad av ett folkligt motstånd, som dock till sist tvekande och kompromisspräglad förvandlades till reformationens stöd.

Det finns anledning att tillfoga att den danska religionspolitiken inte utsträcktes till Norge. Den norske ärkebiskopens försök att etablera Norge som ett nästan självständigt katolskt land slogs visserligen ned, men sedan lämnades Norge att gå sin egen väg. Där finns påfallande likheter med Sverige, som det dock skulle föra för långt att utveckla.

Biskoparna

Kring 1600, när ett målmedvetet uppbyggnadsarbete kommit igång, visade sig det återupprättade biskopsämbetets betydelse. Biskoparna saknade visserligen de materiella resurser deras medeltida föregångare förfogat över, men kunde ändå agera med betydande auktoritet. Johannes Rudbeckius' verksamhet som biskop över Västerås stift visar att det inledningsvis gällde att i åtskilliga församlingar uppfylla elementära krav. Kyrkorna måste utrustas så att de överhuvud var möjligt att fira gudstjänst på ett värdigt sätt. Av formulär, som han skickade ut, framgår att han önskade att varje kyrka skulle vara försedd med altarpuppstap över altaret, korskrank, predikstol, bänkar och dopfunt. Likaså måste prästgården, för vilken socknen hade ansvaret, vara beboelig. En viktig angelägenhet, som ytterst ankom på de enskilda församlingarna, men där biskopens medverkan var nödvändig, avsåg pastoratens organisation med moderkyrka och kapell. Hela territoriet måste täckas in med prästtjänster och kyrkobyggnader av något slag. Det var ett ständigt drivet krav att alla måste ha möjlighet till gudstjänstbesök, alla måste nås av predikan.

Visitationerna bragte biskopen i närkontakt med församlingslivet (Larsson 1999). Kyrkolagen 1686 anger i detalj hur en visitation borde tillgå, en sen kodifiering av gällande praxis. Två dagar borde anslås till varje socken. Den första dagen sammanträdde biskopen med kyrkoherden och dennes kapellan, sexmän och kyrkvårdar i prästgården för huvudsakligen ekonomiska överläggningar. Nästa dag mötte biskopen hela församlingen i kyrkan, där alla borde närvara och där möjlighet fanns att ta upp olika ämnen. Byggnadsfrågor kunde avhandlas både i prästgården och i kyrkan. De var en församlingens angelägenhet men biskopen kunde verka pådrivande. Samuel Enander, biskop i Linköping 1655–70, och vars insatser gjorts till föremål för en detaljrik framställning, ställde ofta krav på ökad rymlighet i kyrkorna (Hassler 1935). Närmast torde han ha avsett utbyggnad av befintliga kyrkor. Kyrkorummen borde också vara ljusa, större fönster huggas upp och interiörens väggar och valv vitkalkas. Speciellt intresserade han sig för dop och dopfuntar. De gamla stenfuntarna kunde bli kvar men nya anskaffas och då placeras intill koret – barnet behövde ju inte renas nere vid ingången utan kunde bäras fram och döpas inför församlingen. Det gällde alla barn, också de oäkta. Själv ville han rekommendera de nya mässingsfuntarna från gjuteriet i Norrköping.

Antagligen finns det möjlighet att via bevarade visitationsprotokoll och annat källmaterial få en tydligare bild av hur biskoparna agerat. Under sina visitationer mötte de ett helt spektrum av frågor, där byggnadsärenden ingick som viktiga och kostnadskrävande inslag. Det är troligt att biskoparna med sina önskemål bidragit till att profilera de egna stiftens också vad gäller kyrkornas utformning eller nybyggandets omfattning. Av de många cirkulärbrev Jesper Swedberg som biskop i Skara sände ut framgår att han i överensstämmelse med 1686 års kyrkolag krävde att i byggnads- och inred-

ningsfrågor, måste domkapitlets råd inhämtas, ”som vid sådant tillfälle kan giva förslag på snälla arbetare, som för lindrigare bekostnad bättre arbeta än en del som mindre förstånd på sådant kunna hava” (Swedberg 1716).

Biskoparna hade ett starkt stöd i de till sist välbemannade domkapitlen (Holmquist 1908). De sysslade med stiftets förvaltning men framför allt med undervisning. De nya gymnasiernas viktigaste uppgift blev prästutbildningen, vilket också för lång tid kom att ge dem deras prägel. Av stiftstäderna blev således skolstäder, lika varandra med samma slags byggnader i domkyrkans och biskopsgårdens närhet, konsistoriehus, gymnasium, lektorsgårdar, trivialskola. I ett senare skede övertog universiteten den kvalificerade prästutbildningen. Redan i gymnasierna, som länge fungerade som ett slags stiftshögskolor, formulerades det dubbla bildningsideal som i så hög grad kom att präglade de intellektuellt medvetna prästernas andliga utrustning, det teologiska och det klassiskt-humanistiska.

Sockenpräster och församlingar

Under det långa uppbyggnadsskedet utgjorde predikan sockenprästens viktigaste religiösa uppgift. Det var ju han som skulle undervisa folket. Reformatorerna förstod också att åhörarna måste läras upp från grunden. Predikan borde utgå från Bibelns ord och vara så enkel och tydlig som möjligt. Lämpligt vore att repetera viktiga formuleringar. Att lära utantill utgjorde ett effektivt inslag i all undervisning, det hade redan Aristoteles understrukt. Detta inpräntande av lärosatserna har i senare tider blivit mycket kritiserat, det har talats om ”a schoolmasters religion”, vilket inte nödvändigtvis behöver uppfattas som ett nedsättande omdöme.

Alla församlingsmedlemmar, som förmådde, borde närvara och lyssna. Det betydde att de förnämsta i socknen inte fick dra sig undan med egna kapell och huskaplaner, ett krav som också understöddes av den världsliga överheten. I flertalet fall behövdes inte stora arrangemang för att ordna kyrkorummet för detta lyssnande. Möjligheterna var också oftast begränsade. Flertalet av de medeltida sockenkyrkor, som nu anpassades för nya ändamål, var ju byggnader av små mått, vilket gjorde nyordningen till en jämförelsevis okomplicerad affär. Att adeln sedan markerade sin position i kyrkorummet med framträdande bänkar var snarast en självklarhet. Därigenom förtydligades den gruppering av församlingen i övrigt efter rang och jordäggande, som tillhörde det vanliga. Från adelns sida protesterade man inte heller när den ålades att avlägsna skrymmande uppbyggnader över gravar, som var till hindern för gudstjänsten – sådana hade tillkommit under det mer kaotiska 1500-talet. De adliga familjerna var ju själva gudstjänstdeltagare med behov av utrymme också för egen del. Sina gravmonument flyttade de i stället till nybyggda gravkor, adderade till kyrkorummet, men privatägda och utanför det gemensamma gudstjänstlivet.

Ur luthersk synpunkt kunde inte mässan firas utan kommunikanter. Nattvarden var till sin innebörd ett möte mellan Kristus och församlingen, inte ett katolskt mässoffer, inte heller de reformerta kyrkornas arrangemang till åminnelse. Med nattvardens instiftelseord blev Kristus själv närvarande i lika måtto för sina sentida lärjungar som för den ursprungliga skaran. Längre räknade man med ett litet antal nattvardsgäster. Ett kor av begränsad storlek var således väl användbart och kanske önskvärt, det framhävde nattvardens religiösa värde och särskilda högtidlighet. Förberedelsen för nattvarden, skriftermålet, gällde således under denna tid bara ett fåtal deltagare. Var och en av dem borde ha berett sig själv både i kunskaper och självrannsakan för att sedan förhöras och förmanas av prästen och till sist

mottaga syndernas förlåtelse. För handlingar av detta slag fordrades inga rumsliga arrangemang utöver prästens skriftestol. Det fanns tillräcklig plats i koret eller i sakristian, även om den bara var liten och trång. Det gällde i än högre grad det enskilda skriftermålet som snarast liknade bikt (Eckerdal 1970, Bergan 1982).

Att korskranken under 1600-talets lopp blev normala inslag i kyrkorummet kan ha sammanhang med det så att säga exklusiva nattvardsfirandet, som länge tycks ha varit det vanliga. Ett mer påtagligt skäl fanns dock, tillkomsten av en gudstjänstform utan nattvard, bara omfattande predikan, bön och sång. Med skranket skärmades koret av från predikorummet med dess mängd av ovana människor, dess buller och trängsel innan var och en funnit sin plats, och alla de störande inslag, som samtida källor ofta beskriver (Hamberg 1974, Nilsén 2003).

Med växande befolkning ökade antalet kommunikanter och därmed också deltagare i skriftermålet. Det blev också vanligare med större grupper av skriftande, en utveckling från det enskilda skriftermålet till det allmänna. Kyrkolagen 1686 strök under att bara de mest obotfärdiga fick uteslutas. Alla andra hade rätt till deltagande och att få sina synder förlåtna. Det gällde minderåriga, som visat gott förstånd och kunde räknas som vuxna, och också de som inte förmått lära sig något, svårt sjuka, dövstumma och gamlingar som tappat minnet. Därmed ställdes nya krav på utrymme. Det dög inte att låta deltagarna stå framför de främsta bänkarna och i gångarna medan prästen ledde skriftermålet från sin stol i koret. En lösning, förverkligad både vid ombyggnader och nybyggnader, blev rymligare sakristior. De kunde få avsevärda mått. Den sakristia som 1718 fogades till Stora Tuna kyrka var försedd med bänkar för skriftfolket och kunde enligt en samtida källa rymma nästan tvåhundra personer. Alla uppskattade inte denna förändring. Betydande kyrkomän som Jesper Swedberg höll fast vid skriftermål med få deltagare – det gav möjlighet till personlig fördjupning. Välbyggda sakristior behövdes men av traditionella mått.

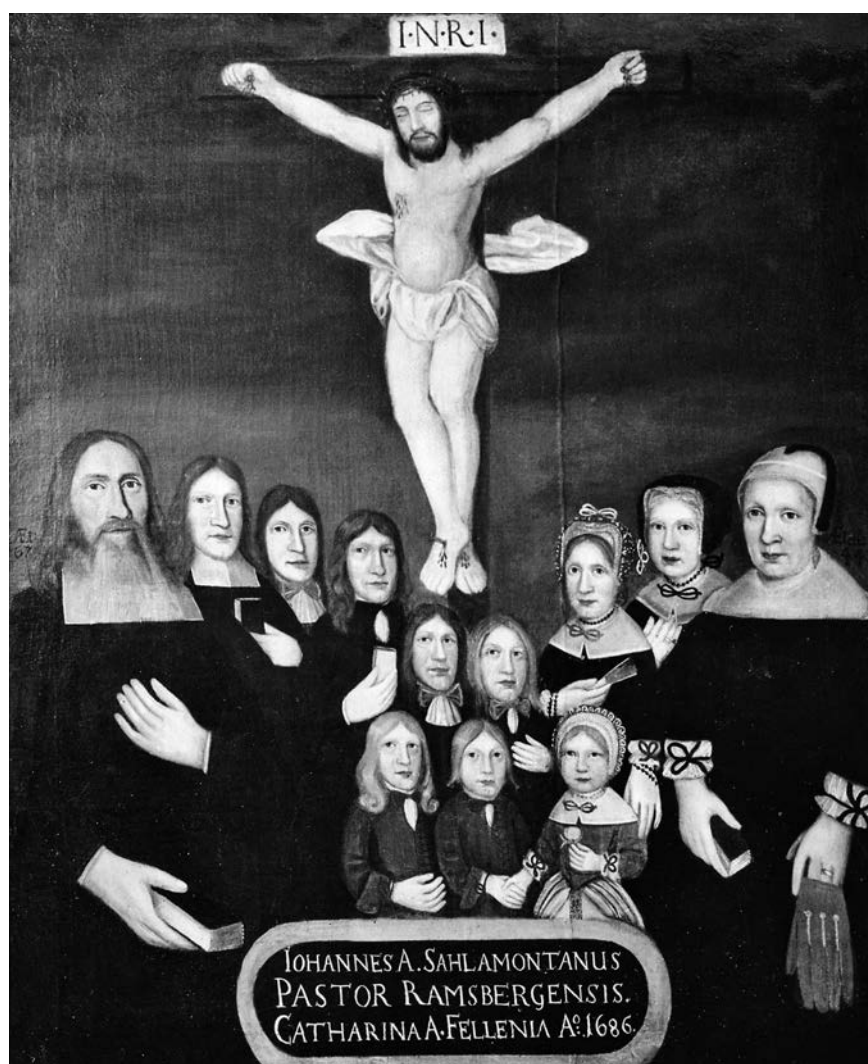
Skriftermålet följdes av nattvarden, som således kunde omfatta betydligt fler samtidiga kommunikanter än tidigare. I den situationen passade varken trånga kor eller avskärmande korskrank. Med början i tidigt 1700-tal avlägsnades nu skranket. I den nämnda Stora Tuna kyrka revs skranket – det var murat till två alnars höjd med trägaller över – samma år som den nya sakristian byggdes. Idealet blev breda kor, samverkande med kyrkorummet i övrigt, och med endast en lätt, snarast symboliskt antydd gräns.

I kyrkoordningen 1571 strök Laurentius Petri under prästutbildningens svårigheter. Det kan ändå inte råda någon tvekan om att det vid seklets slut, till exempel vid tiden för Uppsala möte, förutom biskoparna fanns ett avsevärt antal präster med teologisk skolning och ett säkert grepp om sina uppgifter. Därmed utgjorde de auktoriteter i sina socknar, förtrogna också med böndernas villkor. Det gav dem politisk makt: prästen var den som kunde öppna vägen in i lokalsamhället.

Reformatörerna hade tidigt utbildat en idealbild av den lutherska prästens samhällsroll. Bland sina församlingsbor borde han och hans hustru leva och uppträda på ett för andra förebildligt sätt. De goda prästhemmen visade de värden som äktenskap och familjebildning kunde innebära. Klosterliv och celibat saknade stöd i Bibeln. Prästernas påtvungna celibat hade tidigare lett till förbindelser, som inte kunde visas öppet, och som var ovärdiga både mannen och kvinnan.

Mängden av bevarade prästporträtt kan bidra till karaktäristiken av prästerna och deras sociala roller. Den vanligaste porträttstypen framställer honom stödd på sin Bibel, protestantismens enda men säkra fundament:

Fig. 98. Denna troskyldiga målning är mer en familjebild än ett epitafium i meningen gravmonument. När den målades, år 1686, var alla de avbildade i livet, både Johannes Sahlamontanus, kyrkoherde i Ramsberg i Västmanland, hans hustru Catharina Fellenia, de sju sönerna och de tre döttrarna. Äldst av sönerna är Andreas, 26 år gammal, senare faderns efterträdare med det nytagna namnet Ramzelius, yngst Catharina, fyra år, som håller sin storebror Mathias, sju år, i handen. Hon skulle komma att gifta sig med komministern i Säterbo, han blev prost i Sala. Över dem alla höjer sig korset: det är Guds nåd genom Kristus som bevarat familjen så väl. Detta är vad både biskop och sockenbor ansåg vara ett gott och beskedligt prästhus. Målning av okänd konstnär, Ramsbergs kyrka. Foto ATA.

scriptura sola, Bibeln och inget annat. Mer individualiserade bildtyper förekommer också, prästen som lär, som tänkare och sökare. Intressantast i detta sammanhang är dubbelporträtten av man och hustru, likvärdiga men med skilda uppgifter.

Prästhemmen och de förhållanden som där borde råda, kunde också tjäna som illustration till ett mer omfattande samhällsprogram, den patriarkala ordning, vars huvuddrag beskrivs i Hustavlan, ett tillägg till Luthers katekes. I sin tid handlade det om en framtidsidé, en föreställning om ett idealt samhällstillstånd med familjen som viktigaste byggsten. Det senmedeltida samhället såg annorlunda ut – det har antagits att det rymde stora mängder av ensamstående. På svensk församlingsnivå kan dessa tankar med deras både religiösa och världsliga innebörd, ha påverkat hushållen, ordet fattat i vid mening, både böndernas, de stora jordägarnas och stadsborgarnas. Man kan föreställa sig effekter av flera slag, å ena sidan en förstärkning av husbondeväldet och dess despotiska sidor, å den andra ett ansvarstagande för tjänstefolk och alla andra inom storhushållets ram.

Sockenstämman

Till sin hjälp hade prästen sockenstämman, och de av den valda förtroendemännen kyrkvårdar och sexmän. Dit, till så ordnade villkor, var vägen dock lång och långtifrån enhetlig i riket. Utgångsläget var kyrkornas fattigdom,

Fig. 99. Bilden av Uppståndelsen med dess dramatik utgjorde sällan huvudmotivet i 1600-talets epitafier och altaruppsatser – där dominerar istället mer statuariska framställningar av Kristus på korset. Tiden återkom dock ofta till Pauli prövande ord: "Men om Kristus icke är uppstånden, så är vår predikan fåfång, så är också eder tro fåfång (1 Kor. 15:14)". De på detta epitafium avbildade tvivlar inte, med Kristi uppståndelse infrias också deras förhoppningar om frälsning och evigt liv. Med bönböcker framför sig på bänken knäböjer här biskopen i Strängnäs Petrus Jonæ, död 1607, hans båda hustrur Benkta och Sigrid, och hans söner och döttrar. Äldste sonen Jonas var vid denna tid rektor för Örebro skola. Mittbilden i epitafium i Strängnäs domkyrka, målad 1608 av okänd mästare. Foto Sören Hallgren, ATA.

ett resultat av Gustav Vasas följd av ingrepp. Församlingarna hade förlorat den del av tiondet som var avsedd för kyrkobyggnadernas underhåll, liksom inkomsterna från egna jordegendomar. Kvar var egentligen bara prästgårdarna och därmed prästens försörjning. Också om det bara gällde nödortfoga reparationer av kyrkan eller enklare inredningsarbeten måste således erforderliga medel skaffas fram på annat sätt än tidigare. Det kunde bara ske genom frivilliga bidrag från sockenborna. I ett tidigt skede med bristfällig organisation kan kyrkvårdar och sexmän, möjligen utsedda av prästen själv, ha samlat in vad som oundgängligen behövdes. Efterhand växte stämmor fram som svarade mot socknens befolkning, och som valde de nämnda funktionärerna som sina representanter. Ur praktisk synpunkt betydde detta att sakristiorna inte längre räckte till som mötesplatser. Sockenstugor byggdes för att tjäna som samlingslokaler.

Det hela kan anses färdigbildat kring 1650 (Gullstrand 1923, Johansson 1937). Socknens kyrkoherde sammankallade stämman och ledde förhandlingarna. I princip hade alla i socknen boende rätt att delta. Det är ändå svårt att veta vad detta i praktiken innebar. Socknens jordägare, oavsett rang, var självskrivna. I tillämpliga fall företrädde hushållen av änkor. Frågan har

diskuterats i vilken utsträckning socknens förnämsta verkligen deltog. En studie av en adelspräglad socken i Uppland visar att under 1600-talet företrädde vederbörande oftast av ett ombud, t.ex. en inspektor (Malmström 2006). Senare, under 1700-talet, blev den personliga närvaron det vanliga.

Prästen disponerade visserligen sin prästgård med lagens stöd men för kyrkobyggnadens skick och flera andra uppgifter var han snarast utlämnad åt sina sockenbors goda vilja. Resultatet blev både beroende och samverkan. Märkligt är att detta i rättslig mening frivilliga stöd så ofta växte till att omfatta mycket mer än det allra nödvändigaste. Alla dessa bidrag och gåvor som möjliggjorde byggande och förskönande utgick från församlingen. Där fanns ambitioner som sträckte sig utöver ett praktiskt minimum och där religiösa och sociala motiv förenades. Man möter en uppdelning stånden emellan om vad som lämpligen ålåg dem, vad bondekollektivet borde svara för, och säteri- eller bruksägare bidra med. Resultatet blev i många fall kyrkor som med tanke på de lokala resurserna framstår som överdådigt utsmyckade. I 1686 års kyrkolag sägs att biskopen från altaret borde förmana församlingen ”att de detta Templet så som en boning helgad Herranom i ära och vördning hålla”. Det behövdes kanske men kunde också överträffas med bred marginal.

Sockenstämmornas förhållande till den världsliga makten, både lokalt och centralt, har gjorts till föremål för omfattande forskning. Oftast har dessa relationer till omvärlden diskuterats som profana former av maktindelning. Det är ett högst rimligt synsätt, men förklarar ändå inte varför sockenstämmorna omgavs av något som hade prägel av en rättslig frizon. Kyrkolagen 1686, skriven av en enväldets tjänare med höga krav på precision, och därefter godkänd av Karl XI, noterar sockenstämmornas existens men behandlar dem inte närmare medan lagtexten i övriga frågor går in i detaljer. Det förblev således utsagt hur långt sockenstämmorna kunde sträcka sig i vad som snarast utgjorde maktutövning, och när landshövding eller häradsrätt borde ingripa. Påfallande är också att sockenstämmor kunde hävda sin självständighet i adelsdominerade socknar. Där fanns således något av en kärna i socknens liv, en av religiösa föreställningar burens auktoritet, där profana krafter vek undan. Det kan kanske hävdas att just detta förhållande möjliggjorde sockenstämmornas överlevnad, och att de i sinom tid kunde ombildas till den profana, av författningar reglerade kommunala självstyrelsen.

Efter hand ökade antalet frågor som sockenstämman hade att ägna sig åt. De ursprungliga gällde materiella ting som kyrkans och prästgårdens underhåll och mer immateriella frågor som det sant kristna uppträdandet i kyrkan eller i vardagslag ute i socknen. Den speciella undervisning som rymdes i predikningar och skriftermålsförhör fick tillägg av annat slag. Av klockarna krävdes läskunnighet och förmåga att lära ut sin färdighet. Antalet fattiga ökade under 1700-talet. Ensamma och fattiga människor på drift fann ingen plats inom de patriarkala hushållens ramar. Fattigvården blev därmed en av sockenstämmornas besvärligaste uppgifter, och skulle så förbli under många år. Bevarade sockenkyrkomiljöer med alla de vanliga inslagen – kyrka, prästgård, som i nutiden kommit i andra händer, tiondebod, sockenstuga, ibland kombinerad med fattigstuga, som sedan blivit församlingshem, nedlagd skola o.s.v. – vittnar fortfarande om olika steg i sockenstämmornas historia.

Det var för reformatörerna en grundtanke att alla skulle nås och bringas att omfatta de nya tankarna. Alla skulle höra predikan, alla skulle delta i nattvardsfirandet, förbereda och med åtminstone elementära kunskaper. Andra undervisningsformer tillkom efterhand med liknande mål. Det var ur

denna religiösa kärna som också sockenstämmorna växte fram. Religions-sociologiska studier har betonat denna allmängiltighet, denna önskan att involvera alla, och sett den som en grund för senare tiders generella välfärdspolitik (Knudsen 2000).

I motreformationens länder blev utvecklingen en annan. Föreställningen om gärningarnas religiösa värde lade ansvaret på den enskilde, inte samhället. Där blev således klosterväsendet kvar, ibland reformerat eller intensifierat till strängare klausur och total religiös koncentration. Helgonkulten levde vidare och tillfördes nya namn. En mängd initiativ togs för att möta behoven av undervisning och hjälp, men uppdelade på många aktörer, ensamma eller förenade i grupper (Hills 2004, Pullan 1971). Nybildade ordnar valde att verka i världen, brödraskap och gillen bildades till inbördes hjälp men också för utåtriktade insatser. Mycket av detta har haft hög klass, överlägset vad lutherska sockenstämmor kunde åstadkomma. Konsekvensen blev ändå att många lämnades utanför både på landsbygden och i städerna. I forskningen har Neapel uppmärksammas, under 1500- och 1600-talen en vida större stad än Rom. Nya kloster tillkom, inte minst nunnekloster, brödraskap bildades för uppoffrande insatser, men utanför stannade ändå fattiga, analfabetiska människomassor.

Kyrkornas inredning

Innan kyrkornas inredning omtalas skall här en grundläggande fråga beröras. Den gäller synen på kyrkorummet. Var det bara ett praktiskt utformat skydd för en gudstjänstfirande församling eller ett heligt rum? Kyrkoordningen 1571 besvarade frågan genom att förneka att någon speciell invigning behövdes (Andrén 1985). En kyrka skilde sig inte från en profan byggnad. Genom sin allmänna inriktning och förståelse för det förflutna öppnade ändå kyrkoordningen dörren på glänt till en annan uppfattning. Redan före mitten av 1600-talet var frågan avgjord – nu gällde det att finna former för en högtidlig invigning, som gjorde kyrkobyggnaden till ett heligt gudstjänstrum. I kyrkolagen 1686 fastställdes hur den rit borde tillgå, som skilde det heliga från det profana. Biskopen, till vars ämbete invigningen hörde, vände sig till Gud: ”Uppfyll och nu med tin heliga Ära och Härlighet detta tit Hus...”

Med denna förändring följde också på hävdvunnet sätt andra föreställningar, att kyrkorummet borde utsmyckas och att gåvor till dess prydande inte bara ägde ett socialt värde utan också ett religiöst, även om nu detta inte gärna kläddes i ord. Vägen låg öppen för en rik konstproduktion, mestadels lokalt initierad av präster, lekmän eller hela församlingar. Konstnärer och hantverkare stod beredda, sinsemellan mycket olika i skolning och talang. Vad som förenade dem var deras tillhörighet till det svenska samhället. Vad de åstadkom har mer att säga om tillståndet i landet än den medeltida importkonsten.

Reformationens begynnelse innefattade inte något program för nybyggande av kyrkor. Den helt dominerande uppgiften blev att handskas med alla de redan befintliga och efterhand vidta de arrangemang som det reformerade gudstjänstlivet krävde. Det skedde långsamt och med stor försiktighet, materiella åtgärder som helt svarar mot ordalagen i den viktigaste vägledningen, 1571 år kyrkoordning.

VALVMÅLNINGAR OCH PREDIKSTOLAR

Ett exempel som snarast övertydligt visar traditionens fortlevnad är det senmedeltida valvmåleriets sista utlöpare i slutet av 1500-talet och omkring

1600 (Lindgren 1983). Den berörde framför allt Södermanland men också andra landskap i Mälardalen. Beställare var både församlingar och enskilda personer ur den lokala adeln. Ett skäl till den ålderdomliga prägeln är lätt att ange. De rent praktiska förutsättningarna var desamma som förut, att måla ribbvalv av vanligt sengotiskt slag. De betydde en mängd små scener, avgränsade av ribborna. Sträckte måleriet ut sig till kyrkorummets väggar behandlades de på liknande sätt med långa bildband, uppdelade i en följd av berättelser, var och en inramad som en enhet för sig. Man kan skönja en önskan om en viss förnyelse, en vilja att komponera på ett mer sammanhängande sätt. Målningarna i Knista kyrka i Närke (fig. 100), daterade 1615, visar vad en sådan utveckling kunde innebära. Målaren har trots allt känt behov av att dela upp och rama in sin ståtliga komposition och har därför försett de nybyggda ribblösa valven med målade ribbliknande band.

Av allt att döma dog denna konstart med dess medeltida anor ut. Orsaken går nog att ange. Om dessa målningar hade karaktär av predikan i bild fanns snart ett betydligt effektivare alternativ. När kyrkorna nu började ordnas för den lutherska gudstjänsten handlade det i första hand om predikstolar. De var nödvändiga för det omvändelse- och undervisningsarbete som nu inleddes. I kyrkoordningen 1571 ges ett kortfattat men tydligt omdöme om läget. I flera kyrkor ute på landsbygden saknades predikstolar, på andra håll var de "elaka och oskickliga". Alla kyrkor måste nu förses med användbara predikstolar. Från denna tid har också ett antal bevarats, bland dem flera vackra men jämförelsevis enkla och diskreta pjäser.

Med början på 1620-talet togs ytterligare steg. Det var inom Västerås stift, där Johannes Rudbeckius härskade, som kraven ställdes högre. Predikstolarna borde få en mer monumental utformning, lyftas upp på väggen och förses med tak som reflekterade ljudet och gjorde det lättare att höra prästens ord. Dessa krav blev signalen till framställning av ett antal praktpjäser men främst till en verklig massproduktion, som efterhand sträcktes långt utanför stiftets gränser. I arbetet kom en mängd mästare att engageras, snickare och bildsnidare ur städernas hantverkselit men också självlärda bondekonstnärer i avlägsna byar. Genomgående kom det dock att handla om samma utsmyckning på predikstolskorgen med i trä snidade figurer. Evangelisterna var självklara i sammanhanget. Därmed angavs att prästen i predikstolen fortsatte det verk som inletts av de första förkunnarna.

Nya predikstolar uteslöt inte ett fortsatt måleri i valv och på väggar men måste ha gjort det allt mindre angeläget. Predikan behövde inte illustreras, i varje fall inte med de medel som den senmedeltida traditionen tillhanda-höll. Med tillkomsten av de nya voluminösa predikstolarna förenhetligades rummet. Uppmärksamheten samlades i stället för att spridas till en mängd bilder. Här handlade det både om den lutherska liturgins krav och en ny tids estetiska uttrycksmedel.

ALTARUPPSATSER

Altaruppsatser var inte en lika brådskande angelägenhet redan av det skälet att de inte var nödvändiga för gudstjänstens genomförande. Dessutom fanns där i många fall medeltida altarskåp på plats. Varför väcka oro eller ovilja genom att bortskaffa dem? Ett behov av nyproduktion fanns ändå av skäl som antagligen var mer praktiska än dogmatiska. De tidigast tillkomna verken, från slutet av 1500-talet och början av 1600-talet, bevarar medeltida drag (Ångström 1992). De kunde få formen av triptyker med ett mittstycke, corpus, och sidoflyglar. Kring 1600-talets mitt skedde en avgörande förändring. Nästan samtidigt tillkom ett antal

Fig. 100. Knista kyrka, Närke, långhusets valv sedda mot väster. I det närmaste valvets hjässa framställs utdrivandet ur paradiset och i scenen bredvid Abraham och Isak knäböjande vid altaret. Därunder ses fyra namngivna gestalter ur Adams släktavla som de räknas upp i Mos. 5. Längst till höger Methusala som levde i 969 år. Det västligaste valvet ägnas Nya Testamentet. Där intar apostlar och evangelister samma platser som Adams ättlingar. Foto Göran Lindahl 2005.

verk som kombinerade en nu färdig, enkel och åskådlig luthersk ikonografi med fasta renässansformer. I detta första skede handlade det inte om sockenkyrkor utan stadsförsamlingar med vidare kontaktnät och större ekonomiska resurser, Storkyrkan och Tyska kyrkan i Stockholm, Skara domkyrka, Trefaldighetskyrkan i Gävle och Kristine kyrka i Falun. Någon provinsiell konst var det heller inte fråga om, utan verk av skickliga tyska konstnärer och hantverkare. De hade kommit från nordtyska städer, en del av den betydande tyska invandringen i Sverige av specialister på olika områden. De kom inte för någon tillfällig verksamhet utan för att stanna och ingå i det svenska samhället.

Snart kom också en lokal produktion igång. De verk Magnus Gabriel de la Gardie lät sina bildhuggare och snickare utföra att fördelas till kyrkor i hans västgötska grevskap, kunde i sin tur efterbildas i nystartade verkstäder i Västergötland, Dalsland och Värmland. Flera andra centra, framför allt några verkstäder i Stockholm, fick sina lokala efterföljare, som sedan i skråväsendets former utbildade medarbetare och arvtagare. Så spreds denna verksamhet – för att till sist omfatta hela landet. I Finja i Skåne arbetade ”provincialbildhuggaren” Johan Ullberg, i Rolfsbyn i Svanskogs socken i Värmland Isak Schullström och i Västanede i Fors socken i Jämtland Johan Edler. De här nämnda, födda i början av 1700-talet och verksamma större delen av seklet, tillhör den sista generationen sysselsatt med att forma altaruppsatser. Sammanlagt rör det sig således om fyra eller fem generationer av snickare och bildhuggare.

I bildmässigt avseende liknar många av dessa verk varandra. De är helt koncentrerade till att framställa Kristus, oftast Kristus på korset och Uppståndelsen. I samtida katolsk konst tillkom nya ämnen, nya underverk, helgon och martyrer. I dessa svenska altaruppsatser framträder ytterligare en begränsning. Det handlingspräglade berättandet undertrycks, Kristusbil-

Fig. 101. Läckö slottskyrka har en sockenkyrkas storlek och skulle också betjäna en församling av motsvarande antal medlemmar. I sin bildutsmyckning är den dock en snarast unik företeelse. Bänkinredningens målade emblem manar var och en till personlig och innerlig tro. Med sexton monumentala träskulpturer, däribland Kristus och Maria, placerade i de djupa fönsternischerna och med väggtavlor mellan dem, åskådliggörs trons innebörd. I takets plafonder öppnar sig himlen över de församlade. Där saknas således det senare västsvenska kyrkomåleriets framställningar av Yttersta domen. I fonden av det enhetligt formade rummet har predikstol, altarpopsats och orgel komponerats samman med två höga fönster. Ett flertal av de bildhuggare, målare, orgelbyggare och snickare som Magnus Gabriel De la Gardie förfogade över, har bidragit till denna totalbild av personligt omfattad luthersk tro, fullbordad 1669. Foto Göran Lindahl 2008.

den fick prägel av symbol. Dess uppgift blev att åskådliggöra själva kärnan i den lutherska tron, den enskildes rättfärdiggörelse genom Kristi död och uppståndelse. Tidens epitafiemåleri uttryckte samma förhållningssätt. Den ur luthersk synpunkt sannaste typen visar i förgrunden den döde och hans familj bedjande eller med en andaktsbok. Bakom dem ses Kristus på korset eller som den uppståndne, framställd för att understryka det sanna i den dödes tro och det vissa i hans förhoppningar (Gillgren 1995). Desto mer dramatisk blev motreformationens konst. I skildringarna av martyrernas öden togs effekterna ut, där möter grymhet, smärta och salighet. Meningen var att åskådliggöra det exceptionella religiösa värdet i den totala självoffringen och hur andra, mindre förtjänta, kunde få del av detta överskott. Allt dessutom gestaltat för att fånga också en icke läsande publik.

Som ett nästan obligatoriskt inslag i flertalet altarpopsatsar fanns längst ned en Nattvardsscen som en smal predella. Motivet kunde också ges en mer dominerande plats, flyttas upp och nästan fylla hela altarpopsatsen. Från 1700-talet härrör en rad naiva men ståtligt regisserade bilder av detta slag. Kristus och lärjungarna sitter uppradade på bordets bortre sida och inbjuder de nattvardsfirande sockenborna att förena sig med dem. Kristi arm kunde sträckas ut ur bilytan och räcka kalken rakt fram mot dem vid altarringen samlade. Dessa bildhuggare och målare – några kända, andra anonyma – har med enkla medel tagit fasta på vad de lutherska teologerna kallade Kristi realpresens.

Nu kom ändå den italienska barockkonsten att spela en roll för svenska

Fig. 102. Nattvarden som altaruppsatsens mittscen återkommer under 1700-talet i en mängd varianter, oftast utförda av mästare i Väst- och Sydsverige. Den stora bildyta, som tidigare oftast upptogs av Kristus på korset, ger utrymme inte bara åt Jesus och hans lärjungar, sittande vid ett långbord, utan också dekorativa arrangemang som väcker föreställningen om en festsal. Här består de av ett draperi med förgyllda bårder och tofsar. Denna vackert komponerade altaruppsats utfördes 1769 för Snavlunda kyrka i Närke av bildhuggaren Johan Ebbe från Nora med utnyttjande av delar från en äldre uppställning. Foto ATA.

kyrkor. Förmedlare var de båda Tessinarna, framför allt Nicodemus Tessin d.y., som med sina ledaregenskaper och styrkan i sin estetiska vision snarast tvingade in den främsta av de stockholmska verkstäderna, den som leddes av Burchardt Precht, på nya vägar. Andra följde, en hel grupp av mestadels tyska hantverksmästare, lierade med varandra genom släktskap eller nära yrkeskontakter. Resultatet blev altaruppsatser av ny typ, klassiskt genomarbetade kolonnställningar och mellan dem en målning eller relief, som verkligen framställer en händelse, Kristi dop eller Kristus i Getsemane. En av dessa mästare, Caspar Schröder, formade friskulpturer av Kristus, framställd ensam, antingen som den lidande eller den uppståndne.

Altaruppsatser av detta slag återfinns i Stockholmskyrkorna, i Mälardalen, främst i Uppland där högadeln och några brukspatroner försåg sina patronatskyrkor, i Dalarna och vidare norrut längs Norrlandskusten och in i Jämtland. Där mötte bygdemästare, som nu fick nya impulser. De stöddes i sin tur av församlingar, som verkligen var beredda att satsa mer än det nödvändiga på sina kyrkor, och som därmed möjliggjorde en lokal konstkultur av anmärkningsvärd glans.

Fig. 103. I en nisch omgiven av korintiska kolonner står här Kristus så som Pilatus lät honom framträda inför folket, klädd i purpurmantel, med törnekrona och i stället för spira ett vassrör i sin hand. Denna storslagna altaruppställning för Ludgo kyrka i Södermanland, där också skulpturerna av Tron och Visheten ingår, har sannolikt utförts av hovbildhuggaren Caspar Schröder någon gång mellan 1699, då donatorsparet gifte sig, och 1710, skulptörens dödsår. Foto Göran Lindahl 2006.

ORGLAR

Med orglar av tidigare okänd storlek tillfördes kyrkorummet ett nytt inslag. Därmed avslutades en utveckling i flera steg. Små kororglar hade tidigare varit vanliga, ibland kombinerade med en sångläktare. Arrangemanget kan ha skiftat men uppgiften bestod i att stödja prästen då han sjöng mässan – kontinuiteten med medeltiden är tydlig. Senare, med början i tidigt 1600-tal, blev större orglar vanliga. Deras placering skiftade, flera alternativ fanns. Orgeln kunde få plats på en tidigare byggd läktare i predikstolens närhet eller på en orgelläktare tillkommen för musikens skull. Till sist, med inköp av ett nytt och större instrument blev en nybyggd läktare i väster det normala. Därmed var också orgelmusikens nya uppgift klar: den tillhörde församlingen, ledande och förstärkande ingick den i församlingens psalmsång. Äldre nu obehövliga läktare, som dessutom störde helhetsintrycket revs. Redan tidigare hade korskranket avlägsnats för att öppna koret. Kyrkorummet fick därmed en organisation, som skulle bli oförändrad under lång tid.

Det förlopp som här antytts, sträcker sig från tiden omkring 1600 till 1700-talets slut. I stadskyrkor blev orglar vanliga under 1600-talet. Rika församlingar som Storkyrkan och Tyska kyrkan i Stockholm försåg sig tidigt med stora och rikt utsmyckade instrument. På landsbygden dröjde det in i 1700-talet och med en mycket ojämn fördelning över landet. I Abraham Hülphers orgelbok från 1773 understryks linköpingsstiftets särställning: ”De flesta orgverk träffas i detta stifts kyrkor” (Hülphers 1773). Orsakerna kan ha varit flera, biskoparnas och församlingsprästernas intresse, rika donatorer och inte minst den lokala förekomsten av kompetenta orgelbyggare.

Det stora Skara stift med nästan dubbelt så många socknar redovisade bara tolv orglar, en tiondel av antalet i Linköpings stift. Hülphers stryker under fattigdomen. Västergötlands pastorat kunde omfatta fyra till sex små och medellösa församlingar utan förmåga att köpa ett instrument, betydligt dyrare än inventarier som predikstol eller altarpopsats. Ytterligare ett skäl kan tillfogas. Jesper Swedberg, biskop i Skara 1702–35, och flera med honom såg församlingens sång som viktigare eller den enda rätta uttrycksformen. Man borde ”sjunga skiftes eller ymsom”, d.v.s. mans- och kvinnosidan var för sig och svarande varandra. Så sjöng, menade Swedberg, Israels barn under kung Davids tid och så sjunger änglar och helgon i himmelriket. Orglar behövdes inte, däremot försångare. Andreas Rhyzelius, sedermera biskop i Linköping, motiverade sin kärlek till orgelmusik med mer mänskliga skäl. När kyrkoorgeln ljuder ”tå varder själ och hjärta så uppfyllt med nöje och glädje att mången människa, som sorgbunden tit kommit, förgäter sin bedrövelse och går tröst- och glädjefull tädan” (Rhyzelius 1733).

I mindre kyrkor brukade de nya orglarna omfatta ca tio stämmor, i större det dubbla. I bägge fallen blev de dominerande inslag i kyrkorummen. Fram till senare delen av 1700-talet formades fasaderna ofta av orgelbyggarna själva. En bildhuggare tillfogade den skara av små änglar med musikinstrument i händerna, som fick sin plats överst som en antydning om de himmelska sammanhangen. Orgelbyggaren kan också ha samarbetat med de snickare som byggde läktaren. Ofta kom orgel och läktare att utgöra en väl sammanfogad helhet. Det blev senare vanligt att skolade arkitekter övertog uppgiften att forma orgelfasaden. Kompositionerna blev därmed mer klassiskt korrekta men också utan den äldre bildutsmyckningen.

DET NYA VALVMÅLERIET

Samtidigt som de klassiska idealen spreds från Stockholm och norrut växte i Västsverige en annan konstform fram. Det handlade om en återkomst av det kyrkliga valvmåleriet men utan samband med tidigare insatser på området (Fernlund 1983). Redan i tekniskt avseende var skillnaden stor, inte målning på putsade stenvalv utan på trätak. Begynnelsen kan också anges. Det var i sent 1600-tal som målare, sedan knutna till Konst- och Måla-reämbetet i Göteborg, började få uppdrag från västsvenska församlingar. Där fanns medeltida stenkyrkor som aldrig välvts utan försetts med trätak, och ombyggda eller nybyggda kyrkor, som behandlats på samma sätt. Stora takytor, byggda av furubräder stod till förfogande, som nu målades med oljefärg utan grundering. I kompositioner, utbredda över valven, åskådliggjordes i en rad kyrkor den kristna trons huvudtankar, ofta med Treenigheten, Kristi förklaring, Domen och de dödas uppståndelse som motiv.

På ett allmänt plan, inte som aktiv uppdragsgivare, bör Jesper Swedberg, Västsveriges ledande kyrkoman, ha spelat en roll för denna konst. Sin tro, som han själv beskrivit den, präglades av ovanlig konkretion (Swedberg 1941). Helvetet fanns, han hade själv sett det och hört de plågades jämmer. Djävulen hade visat sig för honom, skrämmande tydlig där han stod i mån-skenet. Där fanns också en annan värld. Skyddsänglar gick vid Swedbergs sida. Jesus hade själv lett honom vid handen och Gud talade till honom. Självpågående kallade han sin trosupplevelse *Theologia realis*, att skilja från den innehållslösa och ytliga *Theologia verbalis*. Den kamp mellan det onda och det goda, som Swedberg upplevde så realistiskt, fick kanske inte sin konstnärliga ut-tolkning i detta kyrkomåleri. Just de makter som Swedberg nämner, och som så ofta ingrep i hans liv, möter dock åskådligt framställda i en rad kyrkorum. Kvaliteten växlar i en vid skala ned till det grova och fränstötande. Det är rimligt: bildprogram i denna storlek och svårighetsgrad förutsatte

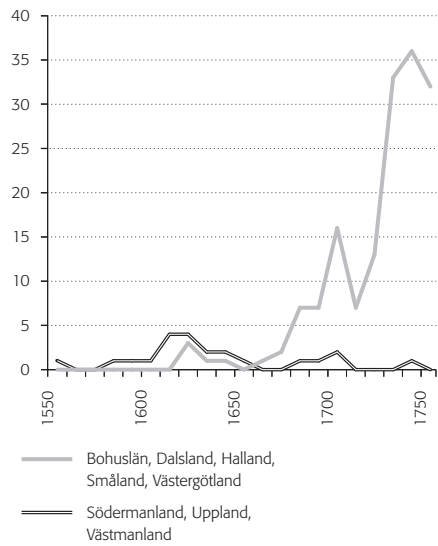

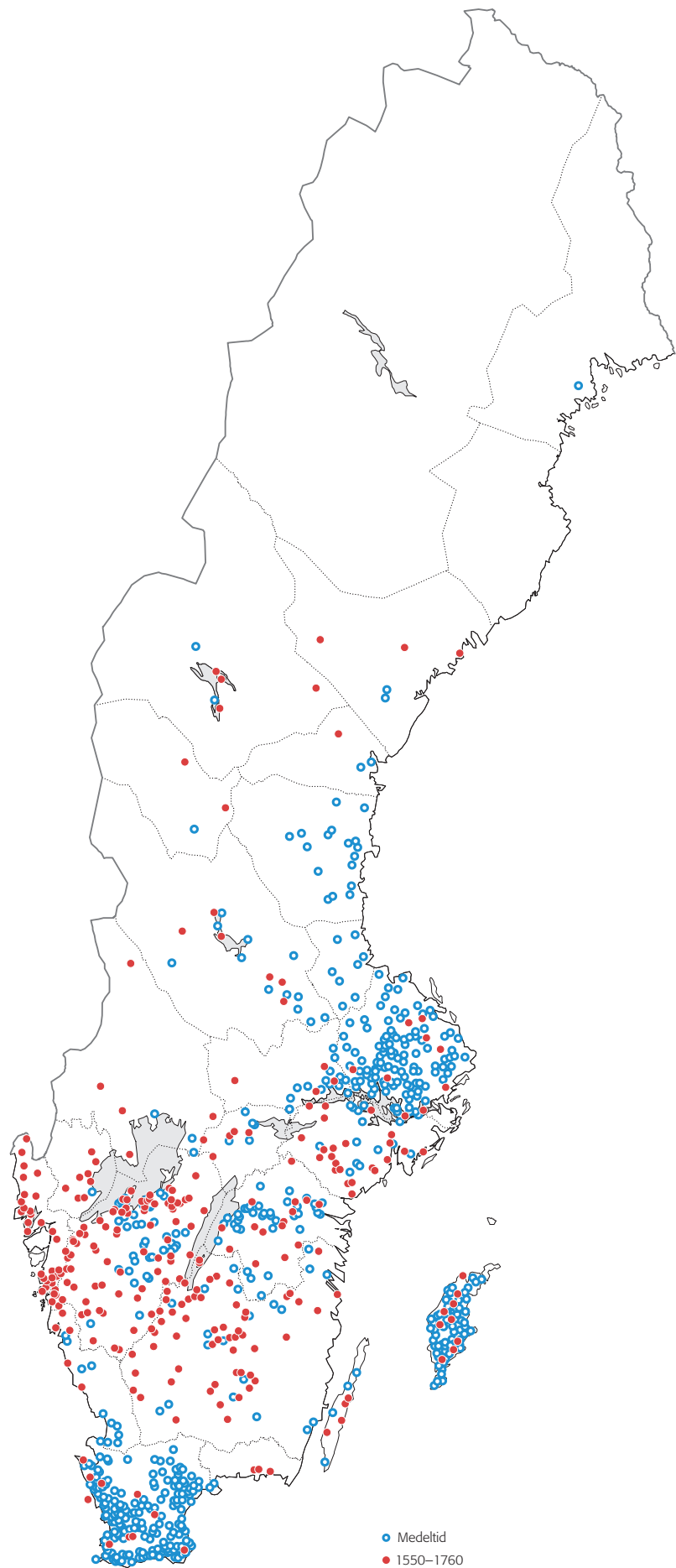
Fig. 104 a–b. Målningar på vägg/valv tillkomna under medeltiden respektive perioden 1550–1760.

Vad som registrerats är större dekorativa eller figurativa målningssviter. Även förlorade eller bara arkivaliskt kända målningar ingår.

Det medeltida måleriet bestod främst av kalkmålningar på murade väggar och valv. På kartan framträder dess tyngdpunkter tydligt: Uppland, Gotland, Skåne. Spridningen i övrigt är omfattande men gles. Västergötlands mängd av medeltida stenkyrkor fick ingen motsvarighet i antalet målningssviter. Den västgötska senmedeltiden tycks ha varit avsevärt kargare än den uppländska.

Valvmåleriet 1550–1760 hade i flertalet fall en annan karaktär, oljemåleri på plana trätak eller valv byggda i trä. Västkusten, Västergötland och Småland framträder tydligt men inte alls i lika täta koncentrationer som det medeltida måleriet.

Diagrammet visar den ringa omfattningen av valvmåleriet i Mälardalen under tiden 1550–1760 och hur i stället det västsvenska måleriet tog fart ca 1700. Diagrammet visar antalet målningar per årtionde. Endast kända årtal har använts.

en skolning, som egentligen ingen av dessa i hantverksskrån bundna mästare ägde, och nog också uppdragsgivare med högre krav än de präster och församlingar som stod för beställningarna. Med alla sina brister gör ändå många av dessa rum ett suggestivt intryck, några dystra i mörka färger, andra snarast festliga. Bland ett stort antal tänkbara namn må här några kyrkor i Göta älvs dalgång nämnas, där tydligen välstånd och ambitioner växte med början i tidigt 1700-tal: Rommele (fig. 109), Åsbräcka (fig. 110), Skepplanda och Nödinge.

Litteraturen har kommit att ägna stor uppmärksamhet åt de helvetes-
skildringar av drastiskt slag som detta måleri rymmer. Det är sant att de ger uttryck åt ett stort och mörkt eskatologiskt perspektiv. De utgör dock långtifrån något dominerande inslag. I åtskilliga fall har de berättande inslagen minskats ned och omgivits av rika dekorativa former. Akantusrankor målades ibland som ett tätt bladverk, ibland som stammar ur vilka kraftfullt ringlande grenar växer och breder ut sig över stora ytor. Här var ett fält där flera lokala mästare visade sig som verkliga virtuoser. Föreställningen om de eviga straffen utgjorde inte heller något kyrkligt huvudtema. I Jesper Swedbergs tro dominerade till sist förtröstan. Den tonen ljöd ännu starkare i den främsta kyrkliga manifestationen från dessa år, 1695 års psalmbok. Där finns inte mycket av dom och straff men desto mer av hjälp och tröst.

Kyrkobyggandet

Innan byggandet beskrivs i några av dess lokala varianter skall två inslag kortfattat beröras som inte så lätt låter sig infogas i en övergripande framställning. Den första av dessa mer udda företeelser gäller tiggarmunkarna och deras konventsbyggnader. I synen på tiggarrordnarna var Gustav Vasa och reformationens ledare påfallande eniga. Båda såg dem som aktiva motståndare, farliga genom brödernas vandringar och vidsträckta folkliga kontakter. Gustav Vasa upptäckte att där fanns någon form av samarbete mellan dominikanerna i Västerås, Sturesläktens anhängare och de upproriska dalkarlarna, för honom en livsfarlig konstellation. Laurentius Andreae och Olaus Petri kan å sin sida ha förstått att Stureättens återkomst skulle ha omintetgjort den reformation av kyrkan som nu började avteckna sig. Påfallande är också den sistnämndes hårda fördömande av munkväsen och tiggeri.

Förbuden mot brödernas vandringar omöjliggjorde tiggarrordnarnas fortsatta verksamhet. Avsikten var oftast att de tömda konventsbyggnaderna skulle övertas för olika borgerliga ändamål – de låg ju i städer. Slutresultatet blev ändå att det mesta revs bort. Det började med dominikankonventet i Västerås, vars salar utnyttjades vid riksdagen 1527, och som då tydligen var användbara. De revs dock året därpå; teglet gick till slottsbygget i staden. Av denna mängd av byggnader – inom landets dåvarande gränser räknades tjugo konvent – återstod omkring 1540 bara tre kyrkor, franciskanernas i Stockholm och Arboga och dominikanernas i Sigtuna, de båda sistnämnda förvandlade till församlingskyrkor (Berntson 2003). Det är anmärkningsvärt drastiska åtgärder. I Danmark, där munkarna trakasserades av lutherskt sinnade stadsborgare, blev åtminstone byggnaderna kvar.

Vad Gustav Vasa kallade räntekloster, d.v.s. nunnornas Vadstena och Vreta med deras jordegendomar, munkarnas Alvastra o.s.v., behandlades annorlunda. Där var det snarare fråga om en långsam utsvältning, som också kunde innefatta motsägelsefulla inslag som klosterfolkets ökande tvivel på sin uppgift eller idéer om protestantismens behov av sina egna

och speciella kloster. Allt detta överensstämmer bättre med den allmänna bilden av en successiv utveckling och skiljer sig från det öde som drabbade tiggarmunkarna.

Ett senare och på sitt sätt särpräglad inslag utgjorde Johan III:s kyrkobyggande. Därmed åsyftas inte hans strävan att reparera de skadade domkyrkorna i Uppsala och Linköping eller att främja byggandet av nya församlingskyrkor, utan hans egna slottskapell. De är talrika och dessutom olika varandra. Ingenting tyder på att han avsåg att anknyta till medeltida och gotiskt byggande. Tvärtom, med sitt programmatiskt valda ord *superstitio* kritiserade han den katolska medeltiden. I sin lutherska samtid mötte han *prophanitas*, som inte bara innebar vårdslöshet utan överhuvud oförståelse för den kyrkliga ritualens helgd. Vad Johan åsyftade var inte kyrkoarkitektur av något speciellt slag utan en liturgi, som med sin rikedom talade tydligare om det gudomligas närvaro. Det var inte byggnaden utan gudstjänsten som utgjorde konstverket. Vadstena slott rymmer det bäst bevarade av Johans slottskapell. Ett enda högt inslaget valv täcker det stora, nästan kvadratiske rummet. Det ger rymd och ljus och därmed den rätta ramen för den liturgiska reformation kapellets byggherre åsyftade.

Under tiden från 1500-talets mitt till 1760 nybyggdes i hela landet 410 kyrkor. Något fler, 491, blev föremål för mer genomgripande ombyggnader i form av förlängning åt öster eller väster, breddning av kyrkorummet eller genom tillägg av korsarmar. Det kan förefalla som höga siffror men utgör en djup svacka mellan medeltidens stora byggnadsskeden och den nästa lika omfattande men i tid mer koncentrerade byggnadsverksamhet, som sträckte sig från senare delen av 1700-talet till 1800-talets mitt. Så ser helhetsbilden ut, angiven i stora drag. De mellanliggande tvåhundra åren av mer begränsad aktivitet innebar att äldre idéer långsamt avvecklades och nya formades i ett samspel mellan religiösa krav och profana uppfattningar om teknik och estetik. I det följande skall detta förlopp exemplifieras lokalt.

För en mer fullständig statistisk redovisning hänvisas till kartorna och cirkeldiagrammen s. 216–219. Uppgifterna om folkmängden har hämtats ur Andersson Palm (2000). Sist återfinns också planer till ett urval kyrkor, som belyser både nybyggnad och ombyggnad.

Skåne

Inom reformationens Danmark fick Skåne sin speciella prägel genom adelns starka ställning. Med de indragna klostrens jordar ökade den sitt godsintehav och vidgade det ytterligare allt efter det den danska kronan avvecklade sina skånska domäner. Också kyrkornas förvaltning låg i godsägarnas händer. Från dem utgick initiativen att bygga och inreda.

I detta adelns landskap växte befolkningen påfallande långsamt. Det gällde inte bara krigsåren utan också den rika fredstiden under senare delen av 1500-talet och början av nästa århundrade. Slott och borgar byggdes, manifestationer av makt och lyx, som inte hade något sammanhang med befolkningsutvecklingen. Den framträder desto tydligare i kyrkobyggandets ringa omfattning. Det dröjde till 1500-talets slut innan en första insats kom till stånd, som sedan inte heller skulle få någon efterföljare. Genarps kyrka (fig. 118) byggdes 1590–93 för församlingens behov men också som gravkyrka för byggherren, ägaren till det närbelägna Håckeberga (Widmark 2001). Den nya kyrkan var givetvis avsedd för luthersk gudstjänst men skiljer sig inte mycket från medeltida byggande, en förminskad upplaga av S:t Petri i Malmö. Kontinuiteten har betonats, vilket också kan sägas om de

Fig. 105. Baldakinaltare i S:t Olofs kyrka i Skanör enligt inskriften tillkommet 1604 och möjligen utfört av Malmömästaren Daniel Thomisen. Korintiska kolonner bär baldakinen på vars valv solen och månen framställs i relief bland lätt antydda skyar. Ovanför denna framställning av himlen ses Kristus som segrare. Under baldakinen riktar sig tio texttavlor till kyrkans besökare med ord ur Genesis, Psaltaren, Lukas och Johannes evangelier och Pauli brev till Korintierna. Tavlorna omges av skulpterade eller målade bilder av evangelisterna och sju kristna dygder. I mitten och i höjd med altarbordet ses kyrkans medeltida skyddshelgon "S:Oluf Rex". Helt konsekvent är således inte denna rikt och vackert gestaltade lutherska predikan. Foto Göran Lindahl 2003.

gravkor som byggdes vid andra kyrkor, och de mycket stora, reliefsmyckade gravhällar som senare tillkom. Kanske framträder här den skånska adelns tvekande attityd till reformationen.

En tydlig förändringsvilja framträder däremot i de många kyrkor som nyinreddes i sent 1500-tal och åren därefter. En ny typ av altaruppsatser tillkom som på ett märkligt sätt förenar äldre former med ett helt nytt uttryck. Den framskjutande baldakin, som givit typen dess namn, har likheter med medeltida helgonskulpturer och hur de brukade vara infogade. Ett dominerande inslag i dessa nya altaruppsatser blev texter, ofta målade i guld, av varierande längd men nästan alltid innehållande Nattvardens instiftelseord. Språket kunde vara latin eller danska, någon gång tyska och i något enstaka fall alla tre. Syftet var att undervisa, att betona läsförmåga och inskräpa de viktigaste bibelorden. Någon bildfientlighet var det inte fråga om, text och bild var ofta förenade.

Dessa nya tillskott förutsatte ljusa kor eller överhuvud ett ljust kyrkorum, helst vitkalkat med stora fönster upptagna. Nyttilläggen, altaruppsatsen och helst också en ny predikstol, blev rummets dominanter. Ofta handlade det om verkliga praktpjäser från verkstäder i någon av de större städerna, främst Malmö.

Bygget av stadskyrkan i det nygrundade Kristianstad övervakades nära av Kristian IV själv och kan ha svarat mot hans egna föreställningar om det ideala lutherska kyrkorummet. Det blev också en byggnad av yppersta klass, tekniskt såväl som estetiskt. För att säkra de tolv höga och slanka kolonner, som bär valven, kom en i sitt slag avancerad teknik till användning. När kyrkan invigdes – det skedde 1628 – framstod ändå rum av detta slag som föråldrade, som fortlevande senmedeltid. Nya typer av valvbyggande hade utvecklats, som på klassiskt romerskt sätt spände över vidsträckta

Fig. 106. Stora Hammars kyrka i Skåne (nu Gamla kyrkan) ger en god bild av ett medeltida kyrkorum nyinrett i en tid då det svenska väldet konsoliderats. Altaruppsatsen från 1755, ett verk av "provinsialbildhuggaren" Johan Ullberg, visar i mittscenen Nattvarden, arrangerad på det sätt som gjorde Ullberg känd och hans verk efterfrågade också utanför Skåne. Med sina sidofigurer som avtecknar sig mot muren och fritt hopfogade dekorativa delar blev resultatet onekligen effektfullt. För den samtidigt utförda predikstolen lånade Ullberg tessinska former som han omarbetade efter egen smak. Till vänster skimtar en baldakin utförd 1698, som höjer sig över den medeltida dopfunten. Både hantverksmässigt och konstnärligt är denna färgrika ensemble underlägsen vad som utfördes under danskt 1500- och 1600-tal. Foto Göran Lindahl 2003.

rum. Katarina kyrka i Stockholm, som började byggas 25 år senare, har ungefär lika stor golvyta som kyrkan i Kristianstad, men utnyttjar inga andra medel än yttermurar och valv (fig. 118). Inte en skog av smäckra kolonner men ett enda stort rum.

Kriget om Skåne 1675–79 lämnade efter sig ett härjat landskap, som nu också fick sin position slutgiltigt förändrad. Om Skåne länge varit sitt eget centrum blev det nu en visserligen utvecklingsbar men avlägsen provins i ett rike med andra tyngdpunkter.

Kyrkobyggandet fortsatte att ligga på låg nivå. Totalt under den svenska tiden fram till 1760 nybyggdes fyra kyrkor. Därtill kom 31 fall av ombyggnad och det i ett landskap med ca 400 församlingar. Krigsårens svårigheter kan ge en förklaring. Därtill kom den svaga befolkningsutvecklingen. Hela 1600-talet fortsatte befolkningen visserligen att öka, men i påfallande långsam takt. Först omkring 1730 inträdde en förändring med snabbare växt. Så såg inte förloppet ut i de annars jämförbara landskapen Småland och Västergötland, för vilka både 1500- och 1600-talen var tider av stark folkökning och en jämförelsevis omfattande byggnadsverksamhet.

Från 1680 gällde svensk kyrkolag. Den gav kyrkan en större självständighet än tidigare, vilket stärkte både biskopens och det lokala prästerskapets ställning. Patronatsrätten bestod dock i ett stort antal fall. I Skåne innebar den ett hårdare grepp om kyrkans angelägenheter än i Sverige i övrigt. Sockenstämmor saknades och skulle inte bli vanliga förrän långt senare. Det är svårt att överblicka hur alla dessa faktorer samverkade eller motverkade varandra och vilka de mer långsiktiga följderna blev (Holmberg 1990).

Ett antal lättare gripbara förändringar kan antagligen tillskrivas de krav på uniformitet i det kyrkliga livet, som drevs beslutsamt från svenskt håll.

Bruket av bikt- eller skriftestolar för det enskilda skriftermålet försvann således. De sakristior som byggdes kan dock ha avsetts för samma ändamål. Själva idén, den enskildes förberedelse för nattvarden, förändrades inte – den hade också sina förespråkare bland de svenska biskoparna. Också tillkomsten av korskrank kan ses som en anpassning till uppsvenska förhållanden.

Det fanns också behov av predikstolar och altaruppsatser, som inte längre kunde tillgodoses av de tidigare anlidade verkstäderna. Med bildhuggaren Johan Jerling introducerades i Skåne den karolinska barocken i Prechts och de andra Stockholmsmästarnas anda. Som förmedlare agerade Christina Piper på Krageholm, som förutom sina vidsträckta skånska domäner också ägde gods i norr. Jerling bildade skola, andra mästare etablerade sig och efterhand förvandlades förebilderna till folkkonst. Att värdera dessa insatser återstår, liksom att försöka bedöma vad avsaknaden av sockenstämmor kan ha betytt.

Uppland, Södermanland och Östergötland

De tre landskapen Uppland, Södermanland och Östergötland liknade varandra i mängden av befintliga medeltida kyrkobyggnader. Det är en omständighet som kan ha bidragit till att både nybyggande och ombyggande stannade på en jämförelsevis låg nivå – flertalet medeltida kyrkor uppfattades som fortfarande väl användbara. Både vad gäller antalet nybyggen och antalet ombyggnader liknar de tre landskapen varandra, drygt tjugo nybyggen och omkring fyrtio fall av ombyggnad för vart och ett av dem.

Där fanns dock skillnader av betydelse. Omkring 1700 var Uppland det folkrikaste landskapet med ca 110 000 invånare, följt av Östergötland med 90 000. Södermanland räknade något färre, 85 000 invånare. Det betyder att relativt sett var aktiviteten starkast i detta landskap. Befolkningstillväxten tillhörde där ett tidigt skede, inleddes redan i början av 1600-talet för att sedan plana ut vid seklets slut och sedan ligga kvar på samma nivå hela 1700-talet. Upplands befolkning växte också under 1600-talet men något senare för att sedan fortsätta under 1700-talet om också i långsammare takt. Östergötlands profil blev en annan med en stark och obruten växt också under hela 1700-talet. Det kan sägas att Södermanland blev ett 1600-talets, Östergötland ett 1700-talets landskap.

Både för Uppland och Södermanland utgjorde Stockholm ett ojämförbart kraftcentrum – staden växte från ca 10 000 invånare vid 1600-talets början till 57 000 vid seklets slut. Till huvudstaden samlades under dessa år nära nog mangrant rikets politiska och ekonomiska elit. Deras idéer om jordägande och hur gods borde förvaltas och bebyggas grep djupt in i både Uppland och Södermanland. På samma sätt förhöll det sig med deras tankar om sockenkyrkorna både som gudstjänstrum och som plats för egna och anhörigas gravar. Den gamla kyrkan förknippades med den egna släktens anor, ett samband som gjorde kontinuitet viktigare än förändring. Det råder ingen tvekan om att denna attityd inte bara bidragit till att donationer tillförts kyrkorna utan också att de bevarats eller att deras ålderdomlighet inte utplånats. Här förenades religiösa och sociala föreställningar.

Stockholms växt betydde också ekonomiska följder för omgivningarna. Socknar vid Mälaren och i skärgården blev leverantörer till staden av livsmedel, ved och dessutom foder till mängden av hästar. I den tidigare glest befolkade skärgården växte antalet invånare, vilket så småningom innebar kapell- och kyrkobyggen. Också ett antal småstäder berördes, både städerna i den uppländska Roslagen och raden av orter på den sörmländska sidan

Fig. 107 a–b. Gravkor byggda 1550–1760. Gravkoren uppfördes som tillbyggnader till kyrkorna men var privatägda, byggda till ära för en enskild person och hans släkt. Ett gravvalv rymmer kistorna och över det höjer sig ett minnesrum, öppet mot kyrkorummet. Exteriört markerades ofta särprägel, gravkoren underordnar sig inte kyrkan utan framträder som självständiga byggnadsverk. Varianter finns, t.ex. gravvalv under ett nybyggt kor. Av kartan framgår den starka koncentrationen till Mälardalen. Där hör gravkoren samman med andra manifestationer av tidens sociala och politiska elit, nybyggda säterier och palats i huvudstaden.

Diagrammet visar antalet gravkor per årtionde. Endast kända årtal har använts.

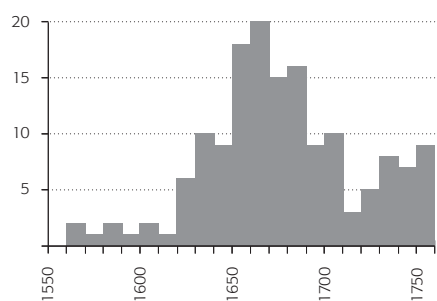
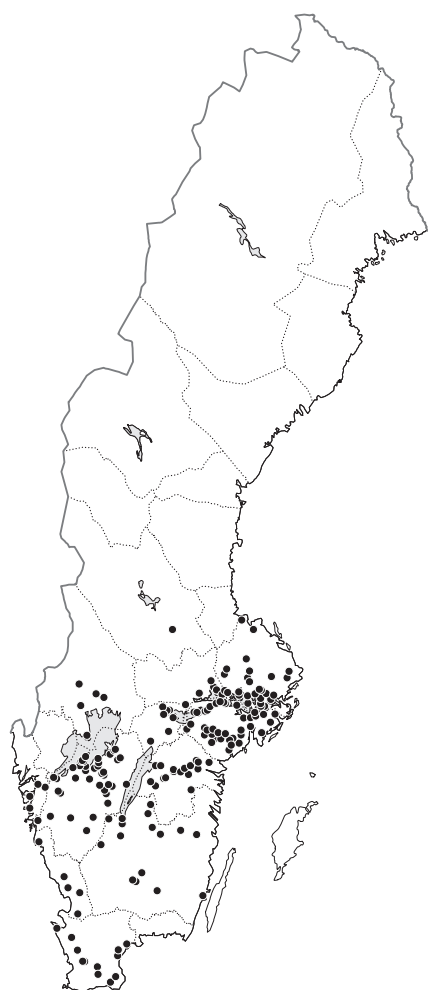
av Mälaren. Å andra sidan innebar Stockholms dominans att de alla ändå blev kvar på en blygsam nivå. Antagligen sträckte sig dessa följder på gott och ont ända till Upplands och Södermanlands gamla huvudorter, Uppsala och Nyköping.

Koncentrationen av makt och resurser gav också Stockholm en särställning inom byggande och inredning. Det gällde både på profana och religiösa fält. Tre av de kyrkor som under denna tid uppfördes i Stockholm kom att spela en roll som förebilder, och då gällde det hela landet. Det förvånar inte att Klara kyrka (fig. 118) kunde ses som förebildlig. Planformen är visserligen inte originell och dess användande förutsatte knappast någon önskan att efterbilda just denna Stockholmskyrka. Proportioneringen är dock så säkert genomförd och användbar för byggande både i sten och trä att där uppenbart fanns lärdomar att inhämta och tillämpa. Jakobs kyrka fick en mer speciell form med en markant skillnad mellan det smala koret och det närmast kvadratiska treskeppiga kyrkorummet (fig. 118). Det var en tidsbunden form utan Klara kyrkas allmängiltighet. För att fungera väl förutsatte den också att de kolonner som skilde skeppen från varandra, måste ges slanka mått och inte muras upp som skrymmande volymer. Katarina kyrka, slutligen, gav en uppfattning om vilket öppet och vidsträckt rum som kunde åstadkommas med en korsplan av detta slag: korta, breda och lika långa armar. Rena efterbildningar var inte att tänka på annat än i undantagsfall och visade sig också då – domkyrkan i Karlstad – alltför krävande. Man kan tänka sig en påverkan av mer allmänt slag, en insikt om att liknande rumsliga värden kunde uppnås också om skalan blev en annan och andra och mer lätthanterliga material kom till användning.

För Östergötland spelade Stockholm en mer begränsad roll. Landskapet utgjorde sin egen kraftkälla, främst genom jordbrukets kapacitet. Adeln utgjorde inte ett lika markant inslag som i Mälardalen. Den Stockholmsanknutna högadeln räknade få representanter. De lågadeliga herrgårdsägarna var många fler men bröt sig inte på samma sätt ur samhällsgemenskapen. Gällde det kyrkorna fattades besluten om dem av församlingskollektiven med små skillnader mellan säteriägarna och välmående bönder. Det gav en starkt position för prästerna som församlingarnas ledare. Den grundmurade auktoritet som biskopen och domkapitlet i Linköping ägde, betydde också ett stöd för socknarnas präster.

Allt detta bildade en konstellation av delvis annat slag än i Uppland och Södermanland. Följderna blev också något annorlunda. Fler medeltidskyrkor kom efterhand att rivas – där fanns fortfarande ålderdomliga träkyrkor kvar, som nu ersattes av stenbyggnader. I gengäld utvecklades en ny och för framtiden betydelsefull byggnadstyp. Planformen blev enkel, en bred rektangel med rak östvägg, gärna med fönster på bägge sidor om altaret. I denna medvetet eftersträlvade enhetlighet fanns ingen plats för korskrank eller andra liknande arrangemang. En mycket rymlig sakristia behövdes däremot, helst på traditionellt sätt förlagd till kyrkans norrsida. Det var för de allmänna skriftermålen med många deltagare som de stora sakristierna behövdes. Skriftermålets slut, när alla efter bekännelse och förlåtelse strömmade ut ur sakristian för att samlas kring altaret och det gemensamma nattvardsfirandet, framstod som något av en gudstjänstlivets höjdpunkt.

Dessa enkla kyrkor fick tre mer framträdande inslag. Altaruppsats och predikstol kunde beställas av lokalt verksam bildhuggare, målare och snickare. Något för Östergötland speciellt blev att också orglar kunde anskaffas på samma sätt. Där fanns orgelbyggare att tillgå och ett växande intresse, främjat av stiftsledningen, för orgelmusik som ett hela församlingens uttryckssätt. Västläktare med orgel blev tidigare än på andra

håll ett normalt inslag i kyrkorummet. Med dessa tre form- och färgrika accenter lät man sig nöja. Både stenmurarna och det välvda trätaket putsades i vitt, där fanns tydligen inte något behov av utsmyckning.

Västergötland och Småland

Omkring 1700 hade Västergötland ca 182 000 invånare, ett resultat av en påfallande jämn tillväxt, som åtminstone sträckte sig tillbaka till 1500-talet. Landskapet räknade lika många kyrkor som Uppland, Södermanland och Östergötland tillsammans. Under det här aktuella tidsskedet nybyggdes 77 kyrkor. Ända fram till ca 1720 handlade det om träkyrkor, därefter huvudsakligen om byggnader i sten. Det är inte speciellt höga siffror. En märkligare företeelse utgör antalet ombyggnader, sammanlagt 109. Över huvud övervägde alternativet ombyggnad ända fram till 1800-talets början. Genomgående rörde det sig om kyrkor i sten, som förlängdes åt öster med ett nytt kor. Olika modeller prövades men snart framstod en metod som den lämpligaste, förlängning och tresidig koravslutning. Denna bearbetning av landskapets medeltidskyrkor – det var dem det gällde – inleddes redan vid mitten av 1600-talet, men väsentligen tillhör den 1700-talet.

Vilka var då de krafter som gav detta byggande dess prägel? Att högadeln för länge sedan övergivit Västergötland står utom tvivel. Dess företrädare behöll sina domäner, om de nu inte reducerades till krono, men vistades inte där, och byggde bara vad jordbruket krävde. Ofrälse fogdar svarade för driften, personer med lokal makt men utan social särställning. Däremot fanns en talrik lågadel, många i militära befattningar – vad Västergötland och Småland kunde ställa upp utgjorde en kärna i den svenska krigsmakten.

Det stora undantaget från denna bedömning utgjorde Magnus Gabriel de la Gardie och hans grevskap. Dess tyngdpunkter bildades av Läckö slott och staden Lidköping. Där fanns kvalificerade murmästare, bildhuggare, målare och orgelbyggare, som också utsträckte sin verksamhet till grevskapets sockenkyrkor. Allt, i meningen av ett aktivt centrum, gick dock mot sin definitiva upplösning redan 1680 efter en glanstid, som inte varat mer än ca tjugofem år. I många varianter drevs dock verksamheten vidare, nu av skräpmästare med verkstäder inte bara i Västergötlands utan också i Värmlands och Dalslands städer.

Under 1600-talets lopp växte Göteborg in i rollen som västsvensk huvudstad. Framför allt gällde det i ekonomiskt avseende. Invånarantalet mätte inte fullt ut stadens betydelse. Göteborg utgjorde en koncentration av företagare med materiella intressen långt in i Västsverige. Göteborgsköpmännen bidrog på sitt sätt till den omdaning av stadsväsendet, som under dessa år också var ett statligt önskemål. Flera nya stadskyrkor tillkom, främst Caroli kyrka i Borås, medan andra byggdes om. Till företagarna i Göteborg bör också de hantverksmästare räknas, som flyttade dit eller kallades dit. Flera av dem kom att spela en roll i kyrkobyggandet, inte för planläggning i stort, men för insatser där specialister behövdes. Några förtjänar att nämnas: den tyske bildhuggaren Hans Swant, som etablerade sig i Göteborg redan på 1630-talet och trettio år senare formade den stora altaruppsatsen i Skara domkyrka, bildhuggaren Marcus Jäger från Stralsund, som kom att anlitas av ett flertal församlingar i Västergötland och Bohuslän, och målaren Johan Hammer som efter åren i De la Gardies tjänst blev sin egen företagare i Göteborg, icke utan framgång. Av detta framgår också arten av Göteborgs inflytande över omgivningarna. Där fanns målare och bildhug-

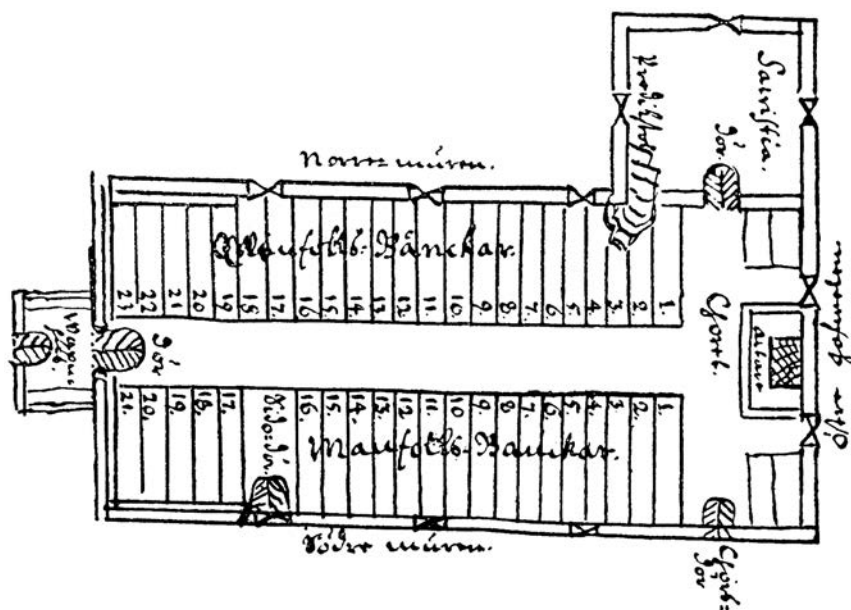
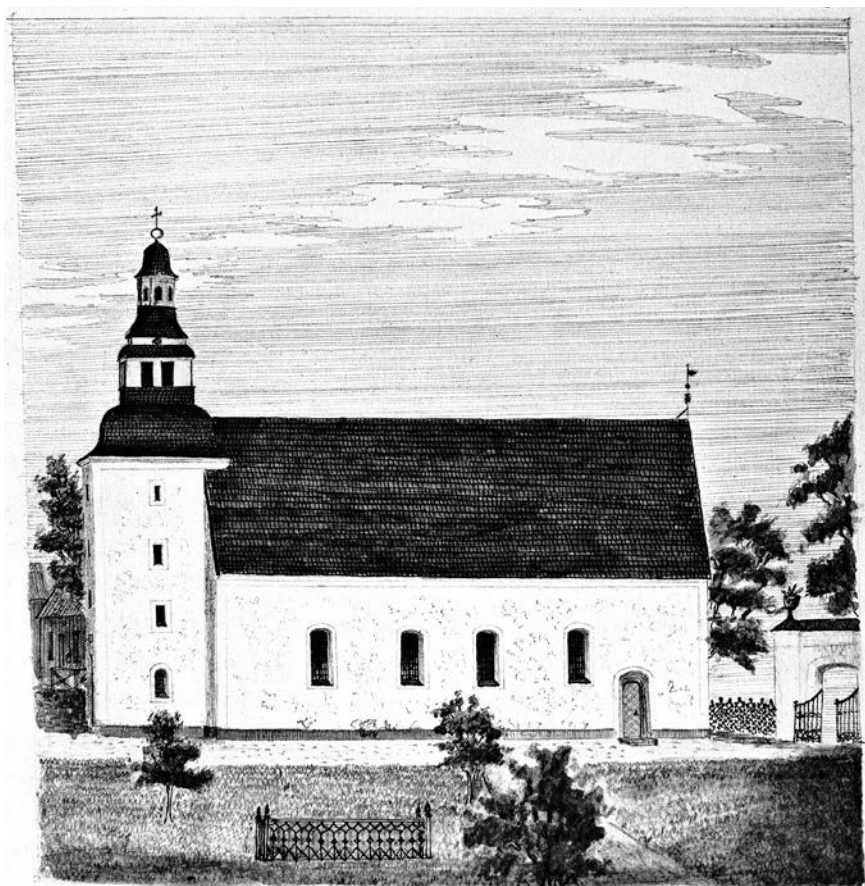

Fig. 108 a–b. I södra delen av Linköpings stift, mellan Östergötland och Småland, nybyggdes ett antal kyrkor kring mitten av 1700-talet på ett enhetligt sätt. Ett exempel är Södra Vi där en ny kyrka invigdes 1755 som ersättning för "en gammal, skröpelig, låg, trång och mörk Trädkyrkio". Stiftets biskop Andreas Rhyzelius hade själv gjort upp ritningen "utan cirkel och lineal, blott med en illa skuren penna". Den färdiga byggnaden åskådliggör väl vad biskopen ansåg väsentligt, en rymlig sal, 50 x 24,5 alnar, d.v.s. två kvadrater, bredare än hans egen ritning visar, och intill den en stor sakristia, 14 x 14 alnar, ca 60 kvadratmeter, lämpad för skriftermål med många deltagare. Något kor behövdes inte, däremot ett nära samband sakristia och altare – skriftermålet följdes av gemensam nattvardsgång. Läktaren i väster har en orgel om 12 stämmor. På församlingens önskan uppförde byggmästaren Petter Frimodig ett torn i väster, som stod färdigt 1764.

Biskop Rhyzelius, "Grundritning til Södra Wis nya Stenkyrkio". Efter O. Aspan, 1942.

Sydfasaden, teckning av Eric Ihrfors i Smolandia Sacra, Foto ATA.

gare till församlingarnas tjänst men inte någon motsvarighet till den starka normbildande kraft som utgick från Stockholm.

Ovan nämndes att flertalet ombyggnader genomfördes på samma sätt, långhuset förlängdes och avslutades med ett tresidigt kor. Normalt fick kyrkan samtidigt ett nytt innertak av trä. Där fanns olika varianter att välja mellan, ett plant tak som passade bäst för smala rum, eller tunnvalv av olika höjd. Plafondtaken utgjorde ett elegant mellanting med välvda sidor, som bar upp en plan mittdel. Målare från Göteborgs målareämbete, bosatta där

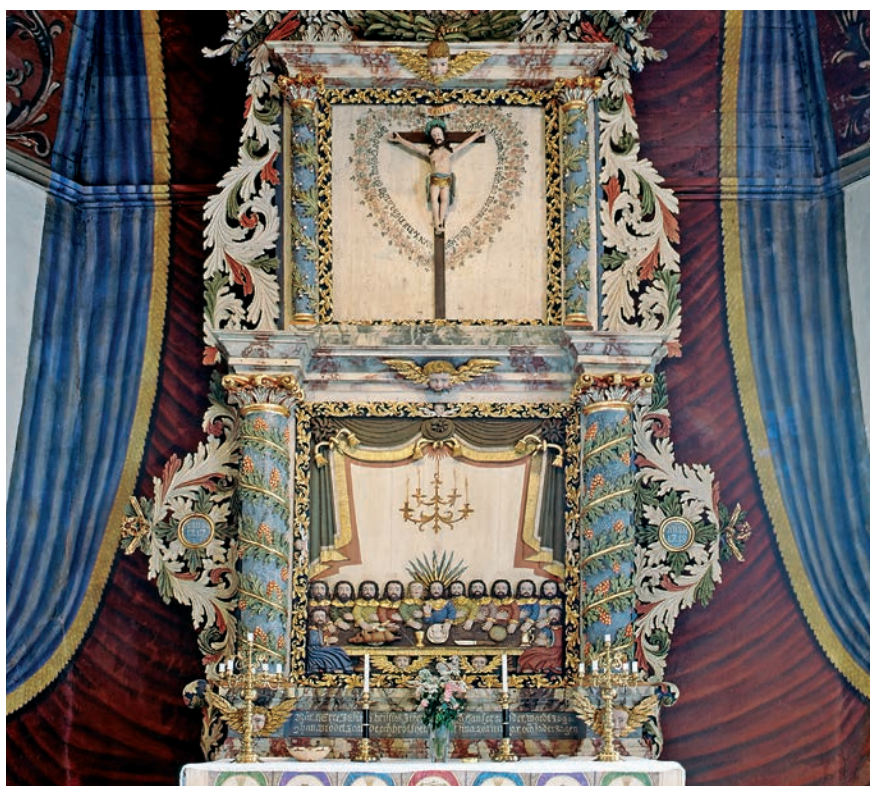

Fig. 109. Den i Pommern födde prästmannen J. F. Kreitlow fick 1701 fullmakt på Rommele pastorat i Västergötland nära Göta älvs dalgång. Han började med att bygga ny prästgård och tog sig därefter an pastoratets kyrkor. Rommele, Åsbräcka och Upphärad nybyggdes, Fors reparerades. Rommele nya kyrka byggdes i sten och stod färdig 1707. Ett årtionde senare tillkom altaruppsatsen som senare kompletterades till ett verkligt praktnummer. Huvudscenen visar Nattvardens. Kristus och lärjungarna, samlade vid ett långbord har framställts i relief. Över dem hänger draperier och en ljuskrona målade i rött och guld. En väldig draperimålning omger hela altaruppsatsen. Foto Göran Lindahl 2006.

eller i närmaste provinsstad, stod beredda att förse taken med målningar efter det teologiska program som kyrkoherden på platsen och församlingens talesmän förmedlade. Också nybyggen formades på ett liknande sätt med samma plan och oftast med ett välvt trätak.

Där fanns således en idealbild av hur en sockenkyrka borde se ut och som sedan förverkligades allt efter tillgängliga resurser. Man kan föreställa sig att de allmänna omständigheterna liknade varandra i en mängd församlingar. Det ledde också till snarlika lösningar, en företeelse som har flera paralleller i tidigare västgötsk historia. Till detta måste också läggas stiftsledningens vilja. Tresidiga kor med sidofönster och altare i mitten svarade väl mot de former för skriftermål och nattvardsgång som vunnit fäste i stiftet. När hela västkusten och inte bara Göteborg blivit svenskt område inleddes efterhand omdaning av kyrkorna i Bohuslän och Halland efter samma linjer. De bohusslänska medeltidskyrkorna med deras under den danska tiden bevarade rakslutna kor, blev efter den svenska ombyggnaden verkliga mönsterexempel på den västgötska eller västsvenska normaltypen. Det tyder på en målmedvetenhet som vid det laget omfattade hela den nybildade göteborgska superintendentian.

I stort kom samma kyrkotyp att dominera fram till det stora nybyggnadsskedet under 1800-talet. En viss utveckling skedde dock. Man märker en tydlig strävan inte bara till ljusare rum med vidgade fönster utan också till större rymd. Stenmurarna höjdes också på de medeltidskyrkor som byggdes om. Det förblev vanligt att låta måla trävalven men nu i lättare former och ljusare färger. Samtidigt framträdde alltmer av slentrian. Hela denna genre hade haft sin bästa tid under 1700-talets första hälft.

Smålands befolkning uppgick omkring 1700 till ca 188 000 invånare, d.v.s. obetydligt fler än i Västergötland. Från 1500-talet och fram till ca 1720 hade de båda landskapen följts åt på ett anmärkningsvärt sätt. Därefter ökade dock Smålands befolkning i betydligt snabbare takt. Hemmansklyvning och torpbildning kom efterhand att göra delar av landskapet till

Fig. 110. På gängse västsvenskt sätt fick Åsbräcka nya kyrka i Västergötland, färdig 1715, tresidigt kor med altare mellan de två sidofönstren. Den är mindre än Rommele och enklare inredd. Altaruppsatsen visar hur Adam och Eva just smakat av den förbjudna frukten. Över dem ses Kristus, som med sin död utplånar den troendes synd. Foto Göran Lindahl 2006.

fattigland. Under perioden nybyggdes 59 kyrkor, därav tolv i sten. Det var en ojämnt utspridd verksamhet med en topp vid 1600-talets slut, som sedan inte uppnåddes förrän kring mitten av 1700-talet. Sammanlagt 74 kyrkor byggdes om, varav 39 i sten. Fördelningen i tid blev ungefär densamma som gällde nybyggandet. Med hänsyn till att i Småland antalet socknar var betydligt lägre än i Västergötland framstår verksamhetens omfattning som likvärdig.

Att mer systematiskt jämföra de båda landskapen med varandra vore säkert givande, men kräver en detaljkunskap som är svår att uppnå. Antagligen saknade Småland det drag av enhetlighet och likformighet som i Västergötland framträdde på vissa områden. Flera omständigheter kan ha spelat en roll. Det ärvda beståndet av kyrkor kan ha varit mindre enhetligt och därför lett till mer skiftande ombyggnadssätt. Nybyggandet följde också olika vägar. Ytterst var det de geografiska förutsättningarna med från varandra skilda bygder som bestämde utvecklingen. Först under 1800-talet gjorde sig krafter gällande som förenhetligade byggandet och gjorde nybyggnad till det helt dominerande alternativet.

Domkyrkobygget i Kalmar, som inleddes 1660, hade inget som helst samband med någon lokal traditionsbildning. Det styrdes helt från Stockholm och har i detta sammanhang sitt intresse som jämförelseobjekt till ett samtidigt pågående bygge i huvudstaden av samma dimensioner, Katarina kyrka. Vad som främst utmärker domkyrkan i Kalmar är dess storslagna fasadarkitektur. Läget vid Stortorget ställde krav på exteriören som arkitekten Tessin d.ä. också motsvarat. Det inre blev en repetition av fasadens tunga arkitekturformer och därigenom utan den rumslighet man kunde vänta. Katarina kyrka är snarast tvärtom. Först 1700-talets ombyggnad gav det yttre dess starka helhetsverkan. Det inre äger vad Kalmar domkyrka saknar, en stor fri rymd.

Bergslagen

Bergslagens utsträckning kan anges med de ursprungliga administrativa gränserna, som beskriver gruvornas och hyttornas områden. Här avses dock en större region, där de vitt utspridda bruken också ingår. Så definierat bildar Bergslagen ett band tvärs över landet: Gästrikland, Dalarna, Västmanland, Närke, Värmland och Dalsland. Omkring 1700 uppgick den sammanlagda befolkningen till ca 274 000 personer, d.v.s. betydligt mindre än invånarantalet i de två landskapen Västergötland och Småland tillsammans. För Bergslagens del var det dock fråga om en snabbare tillväxt. Framför allt gällde det Värmland, som kring 1600 kan ha haft ca 15 000 invånare, kring 1700 ca 58 000 och vid slutet av det här beskrivna tidsskedet ca 96 000. Värmlands befolkning växte alldeles särskilt under 1700-talets första hälft, sedan krigsåren gått mot sitt slut och järnhanteringen tagit ny fart.

I Bergslagen kom också nybyggandet att dominera med 112 kyrkor mot 72 ombyggda. I Västergötland blev siffrorna nästan exakt det omvända, 77 nybyggda kyrkor mot 110 ombyggda. Framför allt var det aktiviteten i Värmland som ledde till nybyggandets övervikt i Bergslagen. Landskapet svarade för mer än hälften av de nybyggda kyrkorna, vilka i sin tur representerade omkring två tredjedelar av alla Värmlandskyrkor.

Sedan länge utgjorde Stockholm Bergslagens ekonomiska centrum, en roll som under 1600-talet dessutom utsträcktes till den administrativa ledningen. Stockholms inflytande kan också spåras i byggandet, mest uppenbart då det gällde mer kvalificerade uppgifter. Det nära sambandet mellan Jakobs kyrka i Stockholm och Kristine kyrka i Falun är välkänt. I bägge fallen framträder en strävan att förtydliga skillnaden mellan kor och menighetsrum, det förstnämnda smalt, det senare en närmast kvadratisk treskeppig hall (fig. 118). När kyrkan i Falun byggdes fanns möjlighet att korrigerade vad som kunde uppfattas som ofullkomligheter i den äldre byggnaden. Kolonnerna blev slankare, rummet mer enhetligt i en ännu tydligare kontrast till koret. Kristine kyrka fick också ett ovanligt tillägg. Koret omges av två likstora rum, en sakristia och en liten sal för skriftermål, ett "skriftehus".

Trefaldighetskyrkan i Gävle åskådliggör vilka de nästan oundvikliga följderna blev när denna byggnadstyp efterbildades (fig. 118). Med de resurser, ekonomiska och tekniska, som stod till en mer normal församlings förfogande, fanns inte möjlighet att bygga en kolonnhall av Kristine kyrkas kvalitet. Det blev i stället ett rum med låga valv, uppdelat av voluminösa murpelare. Efter hand tillkom fler kyrkor av samma slag, några genom ombyggnad andra från början enhetligt planerade. De imponerande kyrkorna i Grangärde, Norrbärke och Söderbärke (fig. 118) har alla liknande prägel, breda rum uppdelade av grova murpelare. Här förenades impulser utifrån med en landskapets egen murarmästartradition, som hållits levande genom återkommande arbeten på medeltidskyrkorna i Stora Tuna, Leksand, Mora och Orsa.

Redan under medeltiden hade delar av Bergslagen funnit sina arbetsformer, huvudorter och handelsvägar. Under 1500-talets lopp drogs östra Värmland in med nya gruvor och hyttor. Bruken med deras hammarsmedjor drev bearbetningen av järnet ett steg längre. Det betydde nyetableringar över hela Bergslagen från Gävletrakten och till sist fram till Värmlandsgränsen mot Norge. Kyrkobyggandet fortsatte nu i nya former. Det förefaller som om dynamiken i utvecklingsförloppet främjade byggande i trä. Det gick fort undan och fordrade inte mycket arbetskraft. Redan efter ett eller två år kunde där finnas en kyrka, traktens enda rum för förkunnelse men också för samling och disciplinering av tillströmmande arbetskraft.

Timmerbyggandet kunde ta sig många former. Till detta fanns det rent

tekniska skäl – med flerhörnighet förstyvades konstruktionen. I Bergslagen prövades flera olika planformer. Oktogonen gav både god stabilitet och rumslighet, men gjorde det jämförelsevis komplicerat att bygga valv och yttertak. Korsplanen tycks ha föredragits, där kunde man räkna både med god säkerhet och ett väl fungerande kyrkorum. Också salkyrkor förekom, ofta med tresidigt kor. En byggnad av detta slag, värd att framhålla är kyrkan i Ekshärad (fig. 119) i Värmland, tagen i bruk 1688. Dess upphovsman byggmästaren Anders Larsson Rang från Filipstad tycks ha ägt kännedom om Klara kyrka i Stockholm eller dess avläggare domkyrkan i Mariestad (fig. 118). Planen är densamma, tresidigt kor, vapenhus och sakristia mitt emot varandra på syd- och nordsidan, vilket för kyrkan i Ekshärad också betydde förstyvning av timmerväggarna. Också proportionerna är desamma med breddmättet fjorton meter.

Att komplettera en timmerkyrka i salkyrkoform med korsarmar var ett jämförelsevis enkelt företag. Det fanns kanske också redan från början en plan för etappvis utbyggnad. Allt eftersom järnhanteringen med dess bebyggelseformer stabiliserades blev det rimligare att bygga kyrkorna färdiga i ett sammanhang. En skillnad föreligger således mellan några kyrkor i Västmanland från 1600-talet, som byggdes ut efter hand, och ett antal värmäländska korskyrkor, tillkomna under 1700-talet och från början kompletta. Trots ökad befolkning och större resurser förblev träkyrkan i korsform ett utmärkande drag för delar av Bergslagen. Bättre ekonomi betydde högre kvalitet, inte minst vad gällde kyrkorummets inventarier, men inget skifte i material, teknik och planform.

Som förmedlare kan kyrkan i Ramundeboda (fig. 119), byggd 1686–88, ha spelat en roll. Den kombinerade timret som byggnadsmaterial med en vacker korsplan och exklusiv inredning. Byggherre var bruksägaren Anton von Boij och arkitekt sannolikt Jean de la Vallée. Här demonstrerades tidigt vilken nivå den framgångsrike brukspatronen borde inta om han engagerade sig i byggandet av en ny kyrka.

I västra Värmland mötte den expanderande bruksnäringen ett gammalt jordbrukssamhälle, som förstärkts socialt genom nygrundade militiehemman. Här fanns en redan etablerad västsvensk byggnadstradition, den tresidigt avslutade, i sten byggda salkyrkan. Vad som åstadkoms i dessa trakter kring 1700-talets mitt tillhör de ståtligaste exemplen på denna så spridda byggnadstyp, rymliga stenkyrkor med höga trävalv, dessutom försedda med monumentala torn. I flera fall leddes arbetet av byggmästaren Christian Haller, som skickats från Stockholm till Karlstad för att bygga den nya domkyrkan efter mönster av Katarina kyrka, men som dessutom kom att upprätthålla en praktik av annat slag ute på landsbygden. Verksamheten fortsattes av hans medhjälpare. Lokala bildhuggare svarade för altarpupsats och predikstol, men det blev inte lika nödvändigt att förse valven med målningar. Kring 1750 hade således på flera håll i Västsverige utbildats kyrkorum som i mycket liknade vad som samtidigt byggdes i Östergötland, stora ljusa rum med några få starka accenter. De tresidiga koren utgjorde dock en skillnad. Sakristierna byggdes också mindre än i Östergötland, vilket tyder på andra sätt att genomföra skriftermålen.

Södra Norrland

Befolkningen i hela södra Norrland, landskapen Gästrikland, Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Jämtland och Härjedalen, uppgick omkring 1700 till ca 84 000 personer, d.v.s. färre än i det samtida Östergötland. Flest invånare, 28 000, hade Hälsingland, följt av Ångermanland med 17 000.

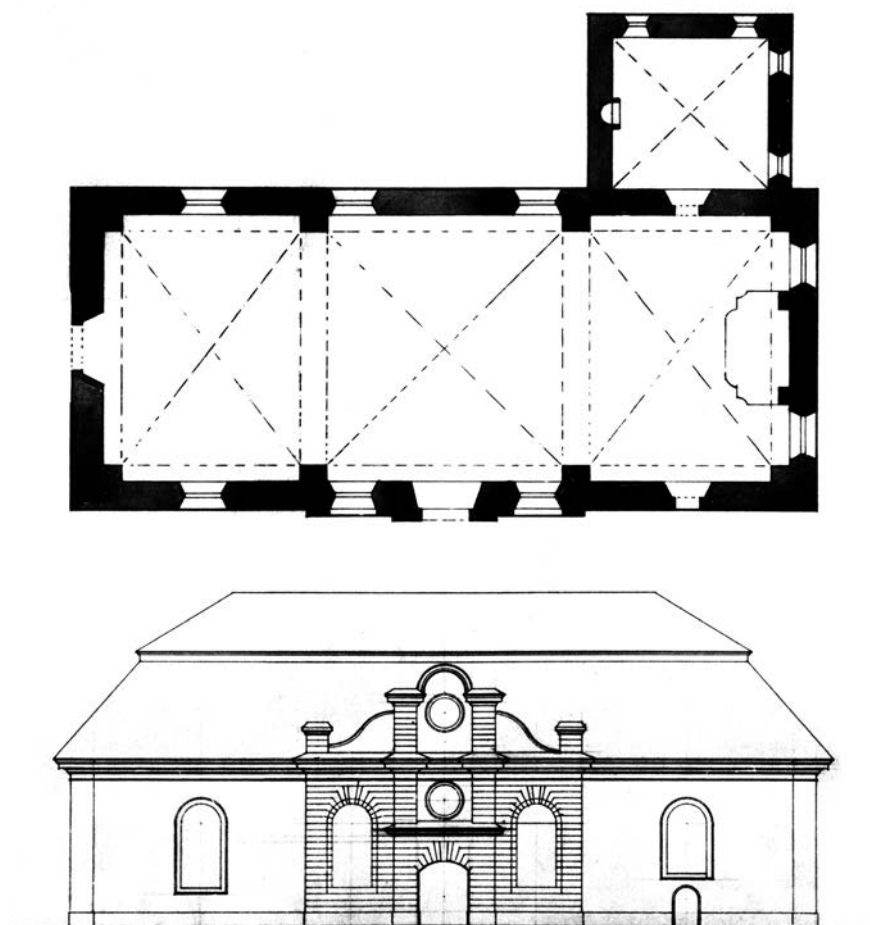

Fig. III. Säbrå nya kyrka i Ångermanland var ett resultat av superintendenten i Härnösand Olof Köörnings bemödanden – Säbrå socken utgjorde hans prebende. Han hade tidigare haft kontakter med arkitekten Carl Hårleman i Stockholm och inför det planerade nybygget föll det sig naturligt att vända sig till samme man. Försedd med en ritning av Hårleman började byggmästaren Daniel Hagman sitt arbete 1757; tre år senare stod kyrkan färdig. Den är både en långkyrka och en centralbyggnad, med altare i öster men med ett kvadratisk mittvalv i centrum och en yttre markering av dess plats. Likheter finns med den några år äldre kyrkan i Södra Vi. I båda fallen spelade stiftets chef en ledande roll. Planerna är också jämförbara med sakristior av samma mått och liknande inriktning mot det liturgiskt enkla och funktionella. I kyrkan i Säbrå möter dock arkitektoniska ambitioner av det slag som hade Stockholm som spridningscentrum. I senare tid har ett torn och en korutbyggnad tillkommit.

Plan och sydfasad. Här har en ritning från 1859 för nytt torn (ATA) redigerats för att återge utseendet före tillbyggnaden.

Tillväxten hade varit långsam, i några landskap obefintlig eller till och med ersatt av tillbakagång. Det förvånar inte att medeltidskyrkorna, också de mycket små, fortfarande var användbara.

Kring 1750 stod det ändå klart att en tid av mer stadigvarande uppgång inletts (Lindahl 1977). Den tidigare sparsamma byggnadsverksamheten fick ny fart och kom att innehålla initiativ av stort intresse. I motsats till det vanliga i landet i övrigt gjordes stora ansträngningar inte bara att bygga kyrkor i sten utan också att täcka dem med stenvälv. Orsakerna kan ha varit flera, den mest påtagliga tillgången på kompetenta yrkesmän. Till dessa trakter sökte sig byggfolk från Dalarna, representanter för den murmästartradition som sedan länge haft en hemvist i detta landskap. Mest kända blev bröderna Romberg från Leksand, som tidigare arbetat med hemsöckens kyrka och nu fick en rad uppdrag från Gästrikland i söder och upp till Ångermanland. Tydligt lyckades de inte alltid så väl. I Sundsvall, vars stadskyrka vållade problem, vände man sig då åt annat håll, till Stockholm, naturligt för borgerskapet i Norrlandskustens städer. Till Sundsvall ankom således 1750 Daniel Hagman, om vilken inte mycket är känt, men som antagligen arbetat på något bygge under Carl Hårlemans ledning. Snart tillföll honom ett flertal uppdrag, tidigast i Medelpad, senare i Ångermanland och Hälsingland. Med sig tycks han haft en idé som bär Hårlemans prägel, ett förslag till hur en modern församlingskyrka borde se ut, helt byggd i sten. Man kan tala om en miniversion av Katarina kyrka, ett mittvalv likt en kupol, stöttat av två sidovalv eller halvkupoler. Resultatet blev en salkyrka inredd på gängse sätt, men ändå med ett betonat centrum, som gav huvudingången dess plats i sydfasadens mitt och också gjorde det lätt att kröna byggnaden med en lanternin.

Daniel Hagmans kyrkor blev jämförelsevis rymliga, större än de medeltida stenkyrkorna i dessa trakter och till omfånget mer lika några av de uppländska. På sikt utgjorde Hagmans kyrkotyp ändå inte någon framtidsväg. Konstruktiva skäl gjorde det svårt att bygga dem med större spännvidder och ännu besvärligare att förstora dem genom förlängning.

Hur borde man då gå tillväga om man önskade ett större kyrkorum, längre, bredare, men ändå helt byggt i sten? När några socknar i Gästrikland med växande befolkning ansåg sig behöva nya och stort tilltagna kyrkorum gick uppdraget till byggmästare i Gävle. Stadsmurmästaren Daniel Lundqvist byggde 1760–62 Ovansjö kyrka, som fick de anmärkningsvärda måtten ca 17 × 40 meter. Tunnvalvet i tegel krävde omfattande försträvningar, synliga både i det inre och det yttre. Andra byggen av samma slag misslyckades dock och valven togs ned.

Nu fanns ändå vid denna tid enklare lösningar, sedan länge väl utprovade. Ett ovanligt väldokumenterat exempel från en socken jämförbar med Ovansjö skall här anföras. Efter en brand byggdes kyrkan i Delsbo upp 1740–45, samtidigt som den förstorades till ungefär samma storlek som Ovansjö (Lenæus 1764). Ingen tvekan rådde dock om att trävalv var att föredra. En trätakstol byggdes på marken och lyftes sedan upp på murarna, varefter valvbräderna till sist spikades fast på dess undersida. Slutresultatet blev också här ett stort ljusst rum, rakt avslutat i öster med plats för två fönster och altare mellan dem. I detta fall fick predikstolen sin plats över altaret, vilket var en sällsynt åtgärd, mer betingad av idéer om symmetri än liturgiska önskemål.

Försöken med stenvalv har här beskrivits med en viss utförlighet. De förstärkte en redan spridd övertygelse att byggnadsexperiment av detta slag inte var mödan värda. Murar av sten och valv av trä blev den självklara kombinationen. Det förstod också Daniel Hagman när församlingarna i Brunflo och Indal uppdrog åt honom att bygga de nya kyrkorna.

Kyrkan i Delsbo har senare omgestaltats till oigenkännlighet. Andra bättre bevarade kyrkor från något senare tid gör det dock möjligt att förstå den ursprungliga prägeln – här avses kyrkor som Oviken och Hallen i Jämtland. Exteriört eftersträvades en kontrast mellan den enkla helt osmyckade kyrkobyggnaden och den desto praktfullare klockstapeln. För den sistnämnda anlätades specialister, ryktbara för sin förmåga, och som fullföljde en annan och äldre byggnadstradition än kyrkbygget i övrigt.

Norra Norrland

I början av 1600-talet bodde i Norra Norrland, landskapen Västerbotten, Norrbotten och Lappland, omkring 15 000 personer. Hundra år senare hade antalet stigit till ca 25 000, vilket ändå var en mycket låg siffra. Vid samma tid uppgick befolkningen i Hälsingland, ett litet och långtifrån folkrikt landskap, till omkring 28 000.

Den begränsade befolkningstillväxten anger att också nybyggandet sannolikt var av ringa omfattning. Delvis hade det också en snarast symbolisk prägel. De kapell Karl IX åren 1606–08 lät bygga långt upp i Ume, Pite, Lule och Torne älvdalar hade främst till uppgift att markera svensk närvaro i vidder där ingen slutlig gränsdragning genomförts, och där den fåtaliga befolkningen bestod av samer. Under de följande årtiondena tillkom ytterligare ett antal ödemarkskapell. Några byggdes sedan silverbrytningen i Nasafjäll inletts omkring 1640, andra för att stödja den begynnande lappmarksmissionen, som dock först under 1700-talet blev mer målmedveten (Beskow 1955, Åman 1991).

I samtliga fall handlade det om timmerbyggnader i liten skala, formade som små salkyrkor eller försedda med rakt avslutade kor. Kapellet i Gråträsk några mil från Arvidsjaur, som återuppbyggts på 1930-talet, tillhör den senare typen. Med sitt kvadratiska långhus om 7 × 7 meter och smala men djupa kor var det en i detta sammanhang ambitiös byggnad. Mindre kapell liknade mest ängslador i timmer. Det var inte heller fråga om någon kontinuerlig kyrklig verksamhet utan förrättningar vid vissa helger av präster med hemvist på annat håll.

Denna mängd av kapell har ägt sina motsvarigheter i andra landskap. I Värmland revs under 1600-talets lopp ett stort antal medeltida timmerkapell. Händelseförloppet är relativt väl dokumenterat och liknar vad som senare skedde i norr. Det tog tid innan förhållandena stabiliserats och en kyrka byggts, som svarade mot mer långsiktiga krav. Flera kapell- eller kyrkobyggen kunde följa efter varandra innan en tillfredsställande lösning nåddes. Uppgifter av detta slag kan belysa skeenden från mer avlägsna tider, kristnandet och den antagligen långa vägen innan en stenkyrka fanns på plats.

Stadsgrundandet i Väster- och Norrbotten speglade inte heller någon verklig expansion. Det var statsmaktens önskan att dirigera och beskatta som drev fram förändringar, handelns bortflyttning från marknaderna i de medeltida sockenkyrkornas hägn till de nya städerna Umeå, Piteå och Luleå, alla grundade 1621. Nya stadskyrkor måste således byggas. Deras utformning åskådliggör en situation som både innehöll tradition och förändring. I Umeå och Luleå använde man sig av en beprövad timmerteknik, som snarast var en översättning av medeltida stenbyggande till ett annat material. Väggarna stabiliserades med en motsvarighet till strävmurar, höga och smala timmerkistor, i vilka väggtimmer avväxlades, och som höll fast stockvarven. Tvärs över kyrkorummet, från en timmerkista till den motstående på andra sidan, sträckte sig bjälkar, som också bidrog till att bära upp raden av valvkupor. Resultatet blev en särdeles stadig konstruktion men också låga rum, uppdelade i fack av tvärbjälkarna och de mörka kuporna.

Nu fanns ju söderut andra föreställningar om hur kyrkor borde byggas. Som ett uttryck för denna nya inriktning framstår stadskyrkan i Piteå, invigd 1686 och den sist tillkomna av de här nämnda. Den fick formen av en korskyrka i trä med korta korsarmar i norr och söder och valv som samlade rummet till en enhet. Ett mer värtaligt exempel både på det nya och det ännu kvardröjande utgör de delar av inredningen i medeltidskyrkan i Piteå landsförsamling, som tillkom omkring 1700. En ny predikstol beställdes av bildsnidaren Nils Fluor från Sunderbyn i Nederluleå, som redan förvärvat lokal ryktbarhet för sina verk. Han arbetade i renässansformer men omvandlade dem i ett naivt men högst slående manér. Samtidigt kom den nya altaruppsatsen på plats, hämtad från den verkstad i Stockholm, som leddes av Caspar Schröder, den konstnärligt främste av de klassiskt skolade bildhuggarna i Stockholm.

De nya stadskyrkorna var alla enkla och dimensionerade för små samhällen. Piteå hade på 1690-talet ca 450 invånare och var då betydligt större än de två övriga. Det finns anledning att jämföra dessa nybyggen med de medeltidskyrkor uppströms, som de nygrundade städerna frigjorts från. Den främsta av dem är Nederluleå kyrka med mått som nära överensstämmer med den största av de uppländska medeltida sockenkyrkorna, Tierp. Kyrkorna i Piteå och Umeå landsförsamlingar är mindre men ändå ansenliga byggnader, välvda och med gavelorneringar i tegel. De senmedeltida kyrkbyggarna förfogade uppenbarligen över större resurser än deras efterföljare 200 år senare.

Fig. 112. Övertorneå kyrka i Norrbotten byggdes 1735–37 över en korsplan med avsneddade hörn (jfr fig. 119). Proportionerna är anmärkningsvärda. Det branta yttertaket har ingen motsvarighet i valven i det inre. De är snarare låga, men bärs av höga väggar med stora fönster. Bredvid kyrkan reser sig den mer klassiskt formade stapeln. Kyrka och stapel är ett verk av Hans Biskop från Kronoby i Österbotten. Han var också bilduggare och svarade för kyrkans predikstol och därtill de pyramider och akantusverk, som symboliskt anger gränsen mellan koret och de främsta bänkarna. Foto Henrik Cornell 1915, ATA.

Kring 1730 inleddes en något snabbare växt, framför allt i Norrbotten, men som först vid 1800-talets början innebar en ökningstakt jämförbar med t.ex. Smålands 1700-tal. Hela Norra Norrland räknade 1751 bara 36 000 invånare men hundra år senare 160 000. Det nybyggande som följde under åren fram till 1760-talet var inriktat på sockenkyrkor, dels i Tornedalen, Hietaniemi (fig. 63), Övertorneå fig. (112, 119), dels vid några av inlandets knutpunkter, Arjeplog (fig. 131), Jokkmokk och Lycksele. Påfallande är att ett flertal plantyper kom till användning. En princip förenar dem, de ansvariga har eftersträvat flerhörniga konstruktioner. Genom att snedda av hörnen på en rektangel fördubblades antalet från fyra till åtta. Behandlades en likarmad korsplan på samma sätt växte antalet hörn till 20. På så sätt förstyvades timmerväggarna samtidigt som rummen kunde ges en både vacker och mer samlad form.

Som den ledande byggmästaren framträdde Hans Biskop från Kronoby i Österbotten. Han hade lämnat det krigsdrabbade Finland och var på 1720-talet verksam i Ångermanland. Nästa årtionde inledde han sin verksamhet längre norrut med att bygga de nya sockenkyrkorna i Lycksele och Övertorneå. Tveksamhet råder vilka ytterligare kyrkor som skall tillskrivas honom. Han var också en skicklig tornbyggare med klockstaplar som viktigaste uppgift. I Biskops verk möter en kombination av gammalt och nytt som förefaller genuin och nog också åskådliggör hur andra förändringar grep in i denna avlägsna landsända. De plantyper Biskop använde för sina kyrkor, t.ex. korsplanen med avsneddade hörn, var både moderna och effektiva. De gav upphov till enhetliga rum som fick ytterligare rymd genom de anmärkningsvärt höga väggarna och stora fönstren. Byggnaderna kröns av mycket höga och branta tak, som snarast ger intryck av fortlevande sengotik. Intill reser sig klassiskt proportionerade klockstaplar med bottenvåningen ordnad som portbyggnad till kyrkogården. Det var en typ som kanske kan kallas renässansmässig, och som i varje fall etablerats långt tidigare på bägge sidor om Bottenviken.

Så ser inte jämnåriga träkyrkor ut längre söderut, t.ex. i Värmland. De är betydligt större och med andra breddmått, som gav vidsträckta men jämförelsevis låga rum. Det yttres tunga och vilande former har ingen ton av gotik. Ville man bygga högt i dessa trakter passade det bättre med väggar av sten.

Det färdiga kyrkorummet

Under årtiondena före 1750 utbildades ett lutherskt kyrkorum med sina speciella egenskaper. Det skedde samtidigt på skilda håll i landet. Någon standardtyp var det inte fråga om utan ett tema med flera varianter. Räk- nas också alla de medeltida kyrkorna in, som behandlats och förändrats på olika sätt, blir bilden otydligare och svårare att tolka. Några huvuddrag låter sig ändå urskiljas, ibland förverkligade, ibland bara antydda. Rummen borde vara jämförelsevis breda, något som kunde uppnås med olika plan- former, enkla salkyrkor, korsformer med korta korsarmar, oktogoner. Vad som eftersträvades var samlade, enhetliga rum, rum utan gränser, där för- samlingen i lika måtto kunde lyssna till predikan, medverka i psalmsången, som kanske stöddes av en orgel i väster, följa dop och nattvardsgång, eller själv deltaga i dem. Det borde också vara ljusa rum. Stora fönster uppskat- tades, och det långt innan någon neologiskt sinnad predikant gjorde sig hörd. Valv föredrogs framför platta tak. Det gav större rymd, särskilt väl- behövligt i rum med låga väggar.

I rum av detta slag fyllde korskrank ingen uppgift. De avlägsnades också efter hand. Den enda kvarvarande gränsen utgjordes av altarringen längst fram, som vid denna tid oftast bestod av knäfall och en låg, icke genombruten barriär. Först senare blev balustraden i miniformat med svarvade dock- or ett vanligt inslag. Koret bildade inte någon självständig del, det ingick i det enhetliga rummet. I ett sådant sammanhang spelade inte östväggens utformning någon större roll. Den kunde vara rak eller tresidigt vinklad, helst i trubbiga former. I båda fallen betydde det fönster på båda sidor om altaret.

Inom denna gemensamma ram framträdde en skillnad som snarast accentuerats. Kring 1750 utförde de målare, utspridda runtom i Västsve- rige, som var organiserade i det göteborgska målareämbetet, sina mest omfattande verk. Deras motsvarighet i öster bestod av de stockholm- ska bildhuggarverkstäderna med en helt annan inriktning och andra uppgifter, främst altaruppsatser *alla romana* med klassiska kolonnupp- ställningar. Det var verk som fann sin väg till sockenkyrkorna genom beställningar från den lokala eliten. Lärjungar med verkstäder långt från Stockholm gav denna formvärld, ibland personligt omtolkad, ytterligare spridning.

Det fanns, som framgått, en social skillnad mellan dessa båda uttrycks- sätt, som också ägde en religiös innebörd. Det västsvenska måleriet i dess många förgreningar var en prästernas och församlingarnas konst. Kanske det kan sägas att den utgjorde en folkligt förankrad och genuint religiös manifestation. Därmed är inte sagt att den östsvenska inredningskonsten kan karakteriseras som profan. Där fanns dock, åtminstone i begynnelsen, en vilja att alldeles särskilt betona de upplysta kvalitetskraven. Ledande normbildare som Tessinarna och deras gynnare och beställare såg som sin uppgift att demonstrera svensk förståelse för internationella smakideal, också om dessa hade sina rötter i motreformationens Rom.

Vid samma tid, 1730–40-talen, började nybyggandet skjuta fart. Den ärvda uppgiften, att nyinreda, ibland också bygga om medeltidskyrkorna och göra dem lämpade för luthersk gudstjänst, hade i huvudsak avslutats. Det var ett arbete som krävt ca 150 år. Betraktar man denna insats som en samlad aktion framstår den som den i särklass största som den svenska konsthistorien känner. Den var nästan utan undantag ett resultat av inhem- ska hantverkarens och konstnärers arbete. Det är sant att många av dem var invandrare, oftast från Tyskland. De kom dock till Sverige för att stanna

Fig. 113. Nattvardsfirande med många deltagare som skriftat sig tillsammans och sedan samlades inför altaret utgjorde en gudstjänstlivets höjdpunkt. Veterligen finns ingen bild från svenskt 1600- eller 1700-tal som skildrar en sådan händelse. Kanske den kan ersättas av Bengt Nordenbergs målning Nattvardsgång i en lantkyrka, tillkommen 1856, då väckelserörelsernas kritik av kyrkans hållning redan inletts. Målningen är realistisk i sina detaljer men främst bör den förstås som en hyllning till den kyrkliga enighet som dock fortfarande väsentligen bestod. Här samlas alla åldrar – småbarnen som åskådare – och alla samhällsklasser för att på prästens inbjudan mota Nattvarden. Scenen är en trång medeltidskyrka – man kan förstå 1700-talets präster och deras önskan om stora och ljusa rum. Målningen tillhör Nasjonalmuseet i Oslo. Foto Jacques Lathion, Nasjonalmuseet.

och blev också bofasta här, spridda över ett flertal städer. Den medeltida kyrkokonsten kände inte nationella gränser på samma sätt. Den tillhörde en kyrkoorganisation med internationell räckvidd.

Det finns till sist skäl att återknyta till Luthers tanke om de två regementena. I det lutherska Sverige fick det andliga regementet en osedvanligt fast form. I sockenstämmornas regi byggdes något av kyrkans egna samhällen upp. Deras centra både i andlig och materiell mening utgjordes av sockenkyrkorna – ovan har skildrats all den möda som ägnades dem. I kraft av en egen författning växte detta samhälles räckvidd, medan profana krafter vek undan. Tiden kring 1730, den snabba återhämtningens år, framstår som betydelsefull. Nu fanns en visshet, förankrad på flera håll i landet, om hur nya kyrkor borde byggas och utrustas. Sockenstämmornas ansvarsområde breddades samtidigt som prästerna såg sin samhällsroll ytterligare konsoliderad. Konventikelplakat och förordningar om husförhör strök under deras ställning som obestridda auktoriteter. Prästdynastier växte fram där generationerna stödde varandra och gav ekonomisk trygghet. På flera sätt var detta en kyrkans storhetstid. Nu hade de mål nåtts som i tidigt 1600-tal utstakats av de ledande biskoparna, och en fast grund lagts för det andliga regementets utövande.

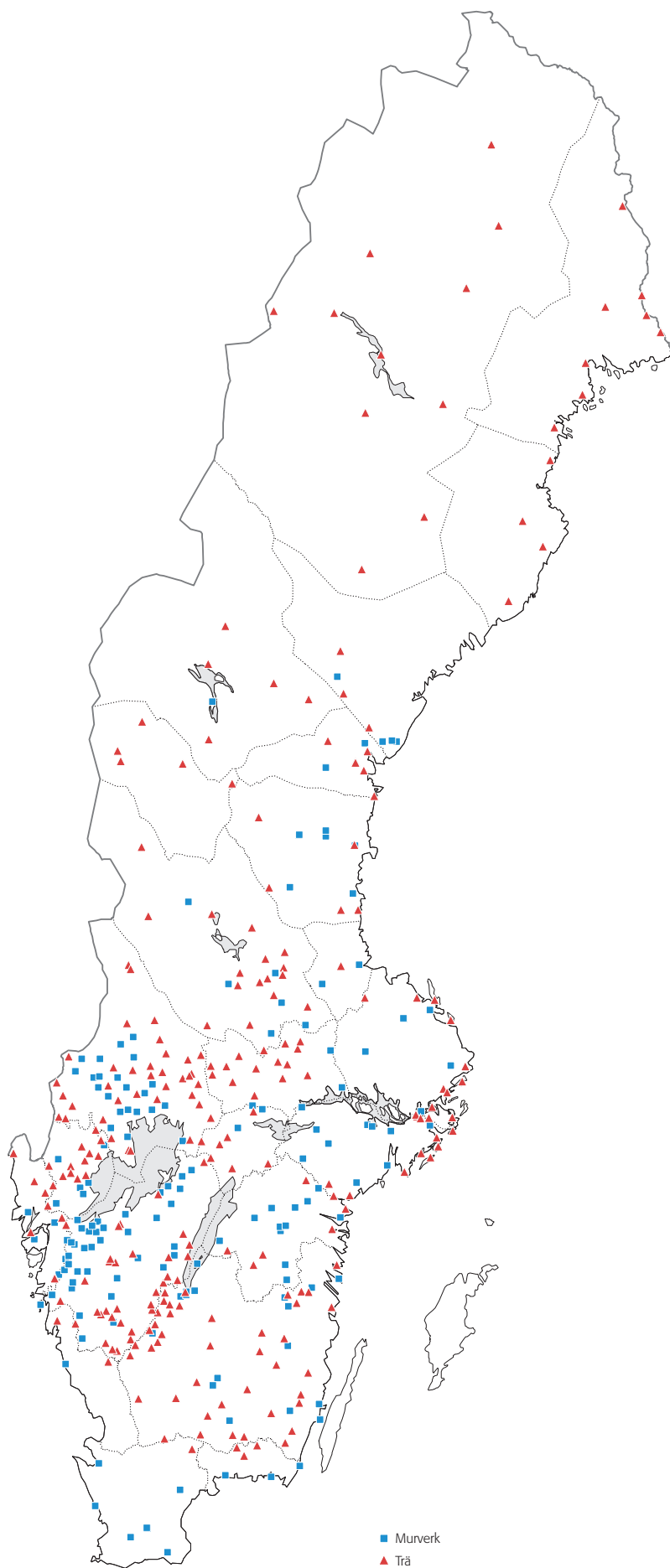

Fig. 114. Kyrkor uppförda under tiden 1550–1760.

Kartan åskådliggör en förskjutning inom landet. Med medeltidens utgång snarast upphörde bygnadsverksamheten i Mälardalen. I skärgårdssocknarna tillkom dock ett antal kyrkor, ett förlopp som hade sammanhang med Stockholms tillväxt.

I gengäld ökade byggandet i Väst-sverige väsentligt – man kan tala om en återkomst efter den tydliga nedgången under senmedeltiden. Inom Västergötland framträder på kartan stråk av nybyggande, Göta älvs dalgång och ett band längs Ätran och Nissan. Järnhanterings tillväxt västerut avtecknar sig också i Västmanland, Dalarna, Värmland och Dalsland. Värmlands bestånd av medeltidskyrkor som i många fall kan ha varit mycket små timmerbyggnader, förnyades nästan helt. Ett påfallande drag i denna västsvenska tillväxt är blandningen av kyrkor i sten och trä. Snabb expansion kunde vara svårt att förena med långsamt och arbetskrävande stenbyggande. Ett anmärkningsvärt drag är det obetydliga nybyggandet i Skåne.

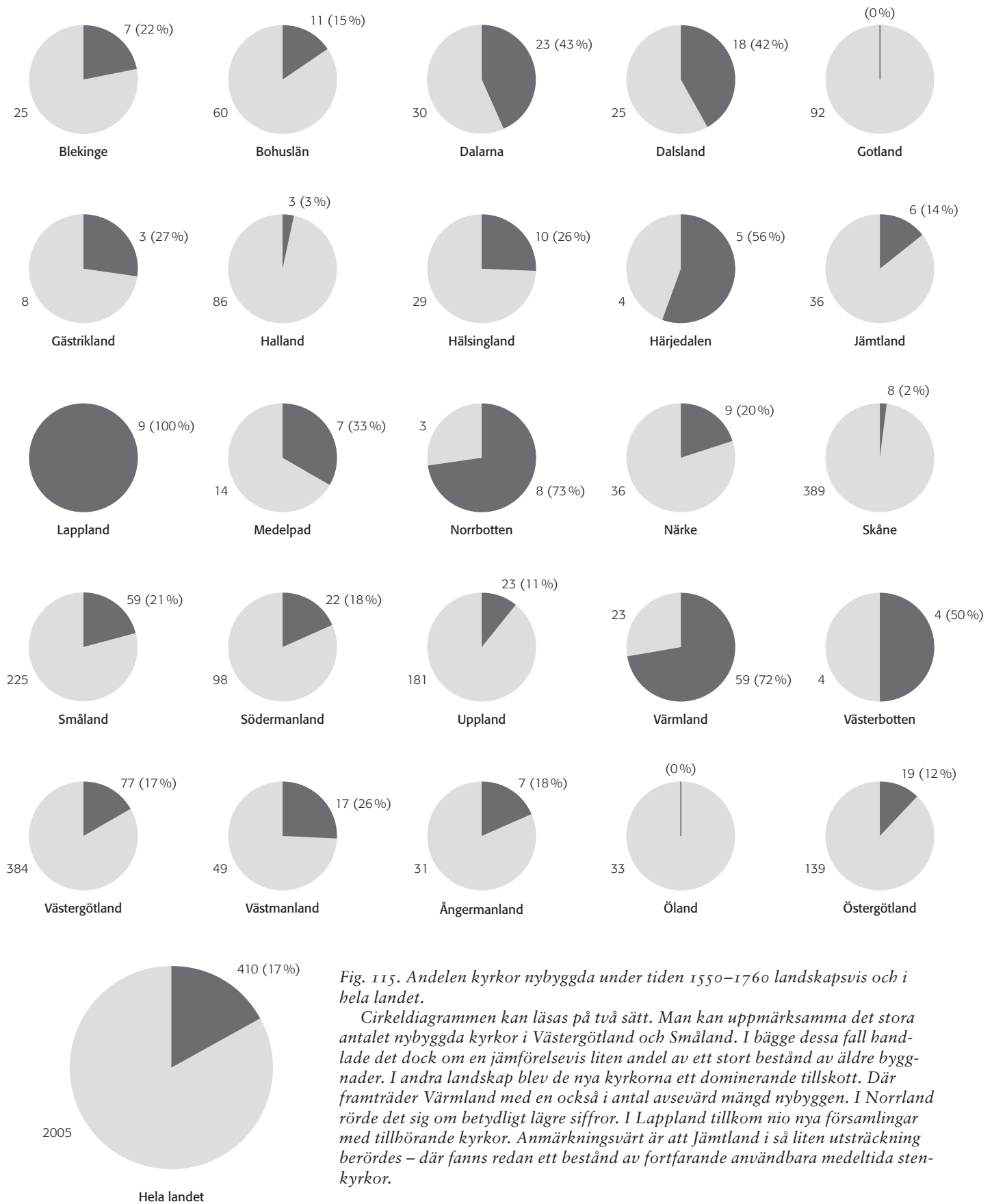

Fig. 115. Andelen kyrkor nybyggda under tiden 1550–1760 landskapsvis och i hela landet.

Cirkeldiagrammen kan läsas på två sätt. Man kan uppmärksamma det stora antalet nybyggda kyrkor i Västergötland och Småland. I bägge dessa fall handlade det dock om en jämförelsevis liten andel av ett stort bestånd av äldre byggnader. I andra landskap blev de nya kyrkorna ett dominerande tillskott. Där framträder Värmland med en också i antal avsevärd mängd nybyggen. I Norrland rörde det sig om betydligt lägre siffror. I Lappland tillkom nio nya församlingar med tillhörande kyrkor. Anmärkningsvärt är att Jämtland i så liten utsträckning berördes – där fanns redan ett bestånd av fortfarande användbara medeltida stenkyrkor.

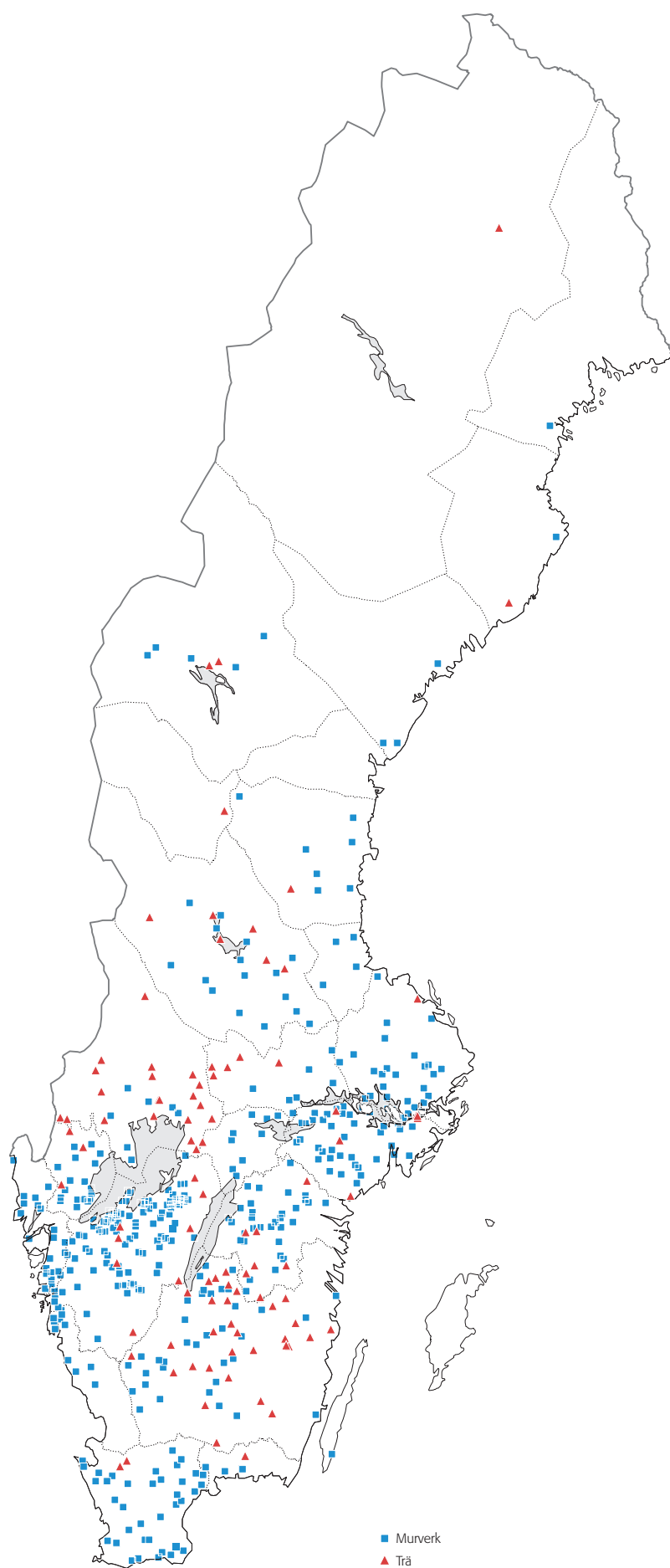

Fig. 116. Kyrkor ombyggda (planförändrade) under tiden 1550–1760.

Kartan över de kyrkor som byggdes om (planförändrades) ger en bild av hur man handskades med det stora arvet av medeltida stenkyrkor. Rivning och nybyggnad var sällan ett alternativ. Bättre var att bygga om och helst då efter något beprövat recept. I öster, i Mälardalen och Östergötland, bredades koret till samma mått som långhuset. Därmed formades ett enhetligt rum, en salkyrka. Så hade man gått tillväga under medeltiden och fortsatte nu på samma sätt. Västsveriges motsvarighet blev nya, tresidigt avslutade kor. Samma plantyp kom också att dominera nybyggandet, som i dessa trakter fick avsevärd omfattning.

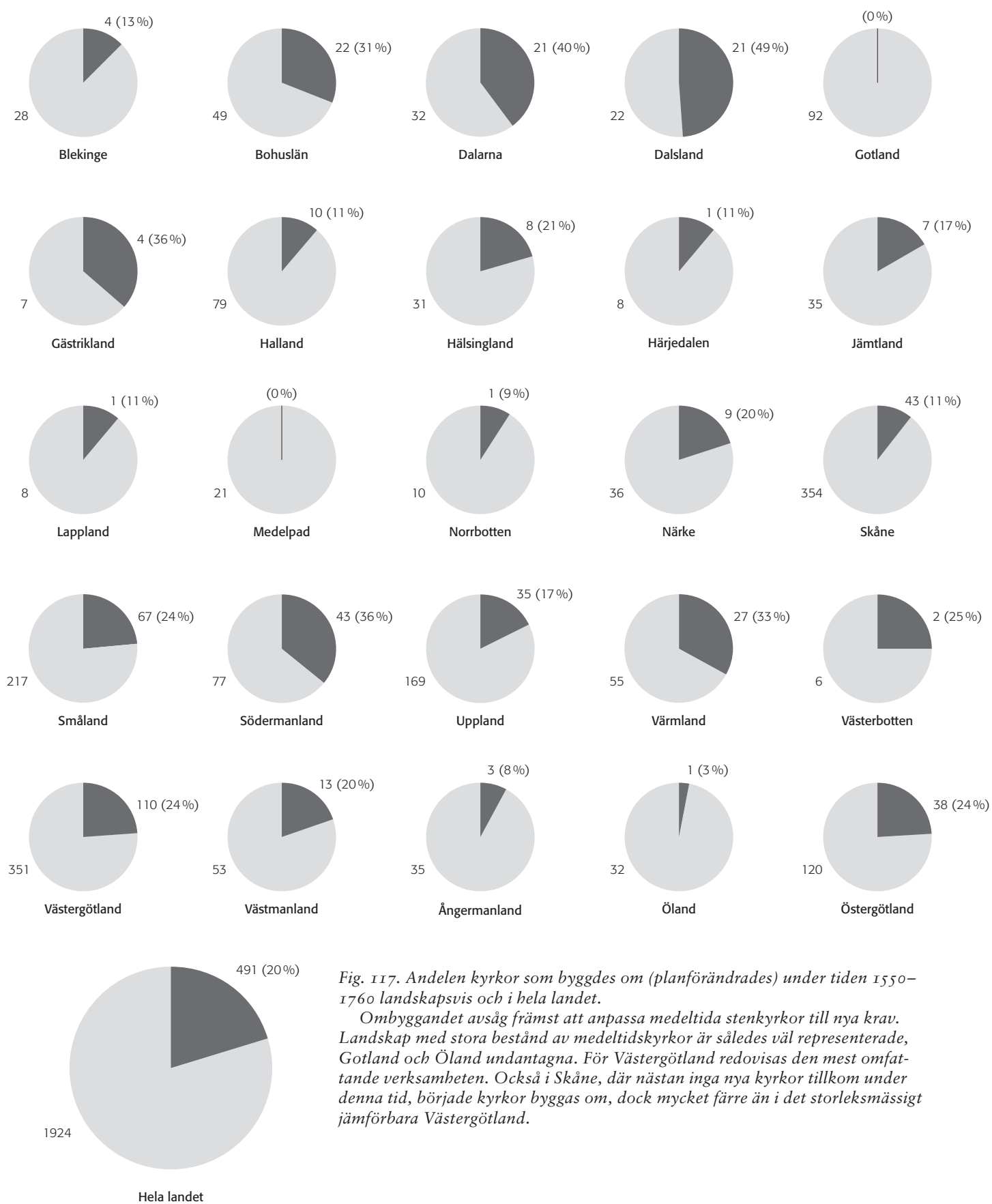
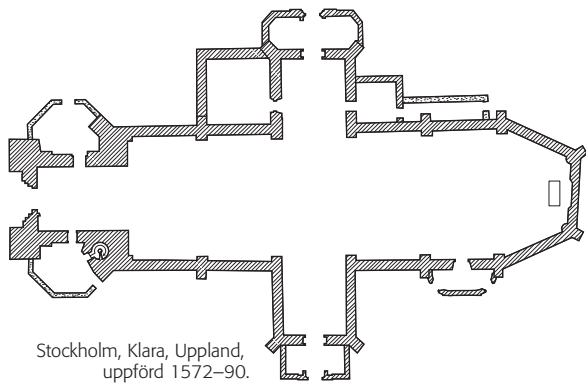
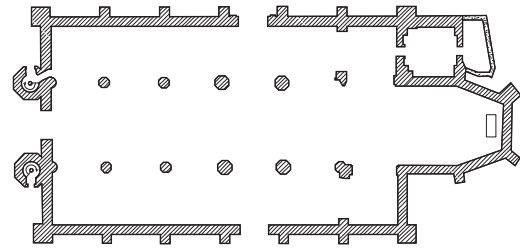

Fig. 117. Andelen kyrkor som byggdes om (planförändrades) under tiden 1550–1760 landskapsvis och i hela landet.

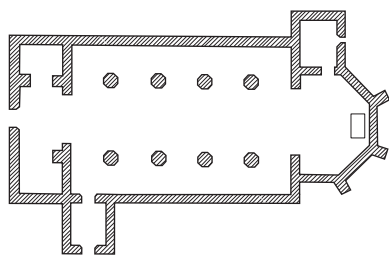
Ombyggandet avsåg främst att anpassa medeltida stenkyrkor till nya krav. Landskap med stora bestånd av medeltidskyrkor är således väl representerade, Gotland och Öland undantagna. För Västergötland redovisas den mest omfattande verksamheten. Också i Skåne, där nästan inga nya kyrkor tillkom under denna tid, började kyrkor byggas om, dock mycket färre än i det storleksmässigt jämförbara Västergötland.

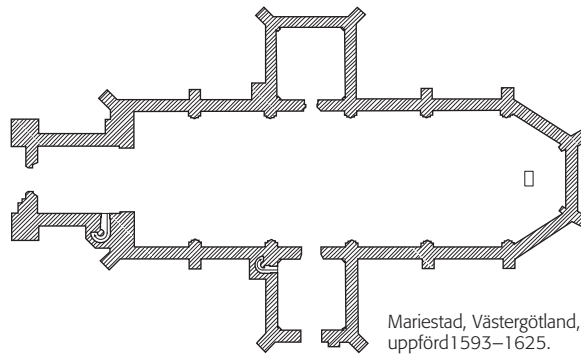
Stockholm, Klara, Uppland,
uppförd 1572–90.

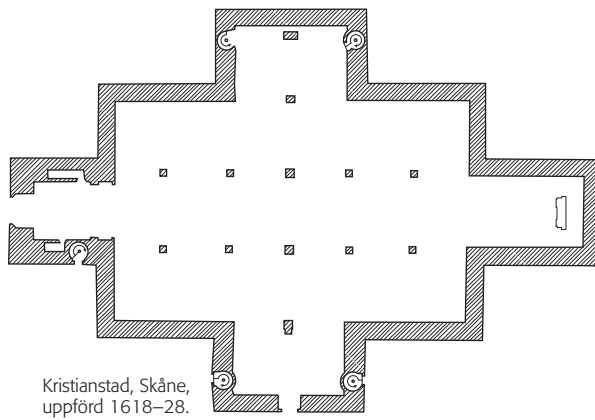
Stockholm, Jakob, Uppland,
uppförd 1588–1643.

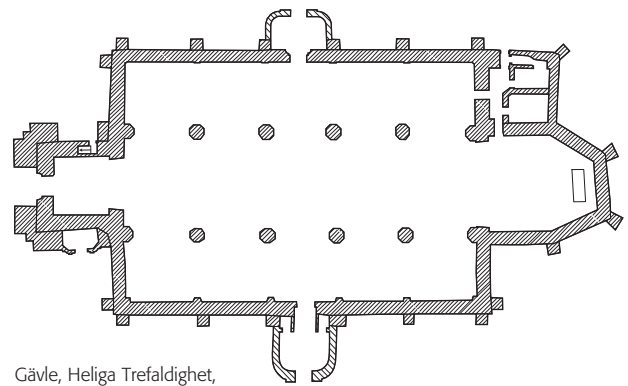
Genarp, Skåne,
uppförd 1593.

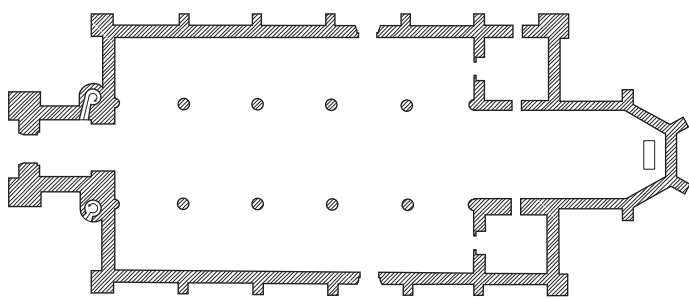
Mariestad, Västergötland,
uppförd 1593–1625.

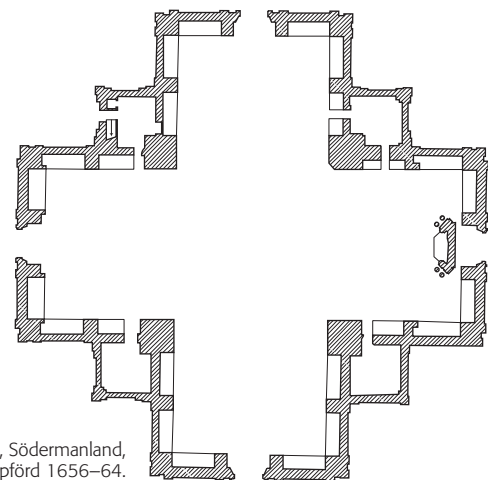
Kristianstad, Skåne,
uppförd 1618–28.

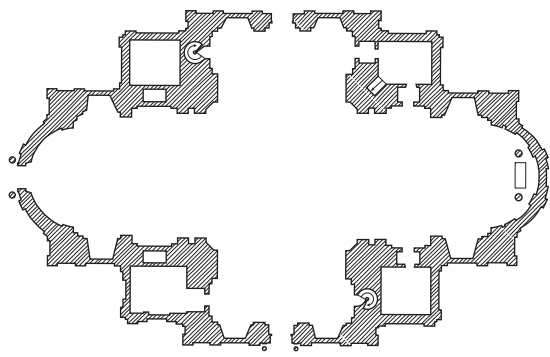
Gävle, Heliga Trefaldighet,
Gästrikland, uppförd 1639–54.

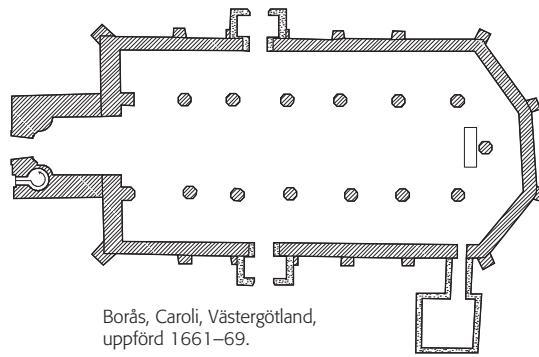
Falu Kristine, Dalarna,
uppförd 1642–59.

Stockholm, Katarina, Södermanland,
uppförd 1656–64.

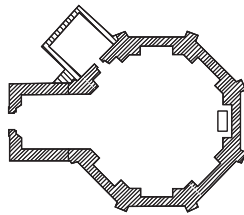
Kalmar domkyrka, Småland,
uppförd 1660–82.

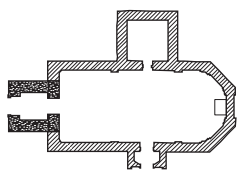
Borås, Caroli, Västergötland,
uppförd 1661–69.

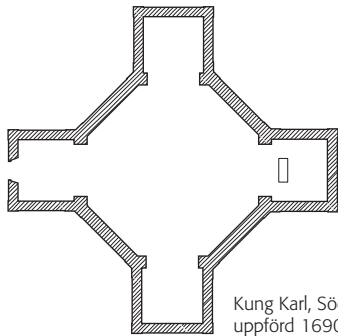
Ör, Dalsland,
uppförd 1663.

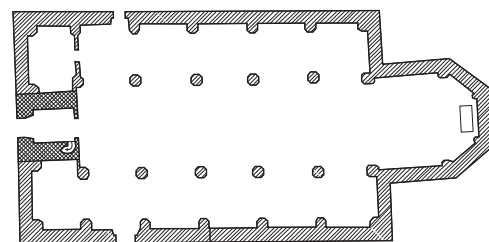
Järlåsa, Uppland,
uppförd 1672–88.

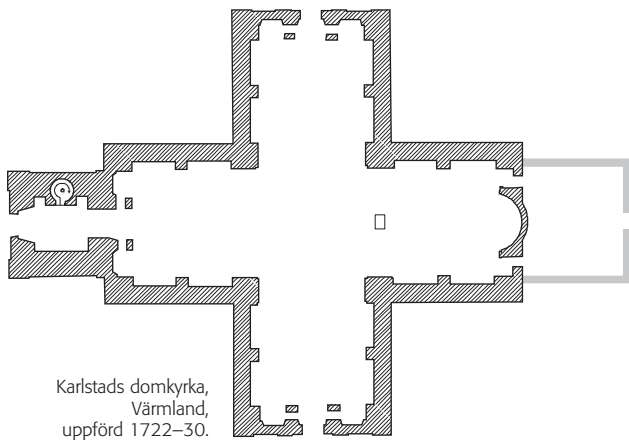
Ödeby, Närke,
uppförd 1679–80.

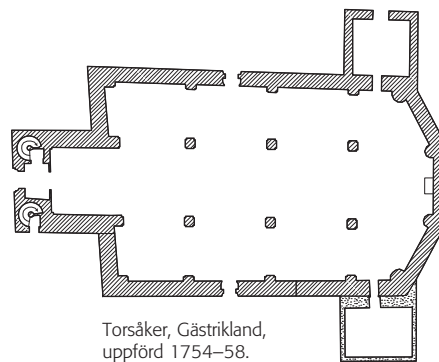
Kung Karl, Södermanland,
uppförd 1690–97.

Söderbärke, Dalarna,
uppförd 1729–35.

Karlstads domkyrka,
Värmland,
uppförd 1722–30.

Torsåker, Gästrikland,
uppförd 1754–58.

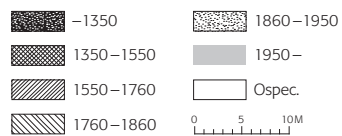
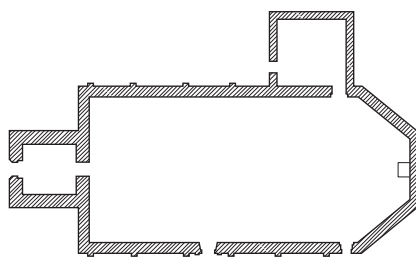
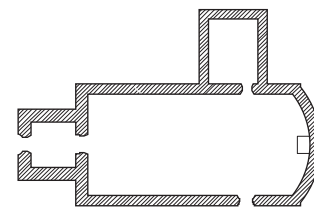

Fig. 118. Ett urval stenkyrkor uppförda under perioden 1550–1760, återgivna i skala 1:800.

Loftahammar, Småland,
uppförd 1756–60.

Oppeby, Östergötland,
uppförd 1759–64.

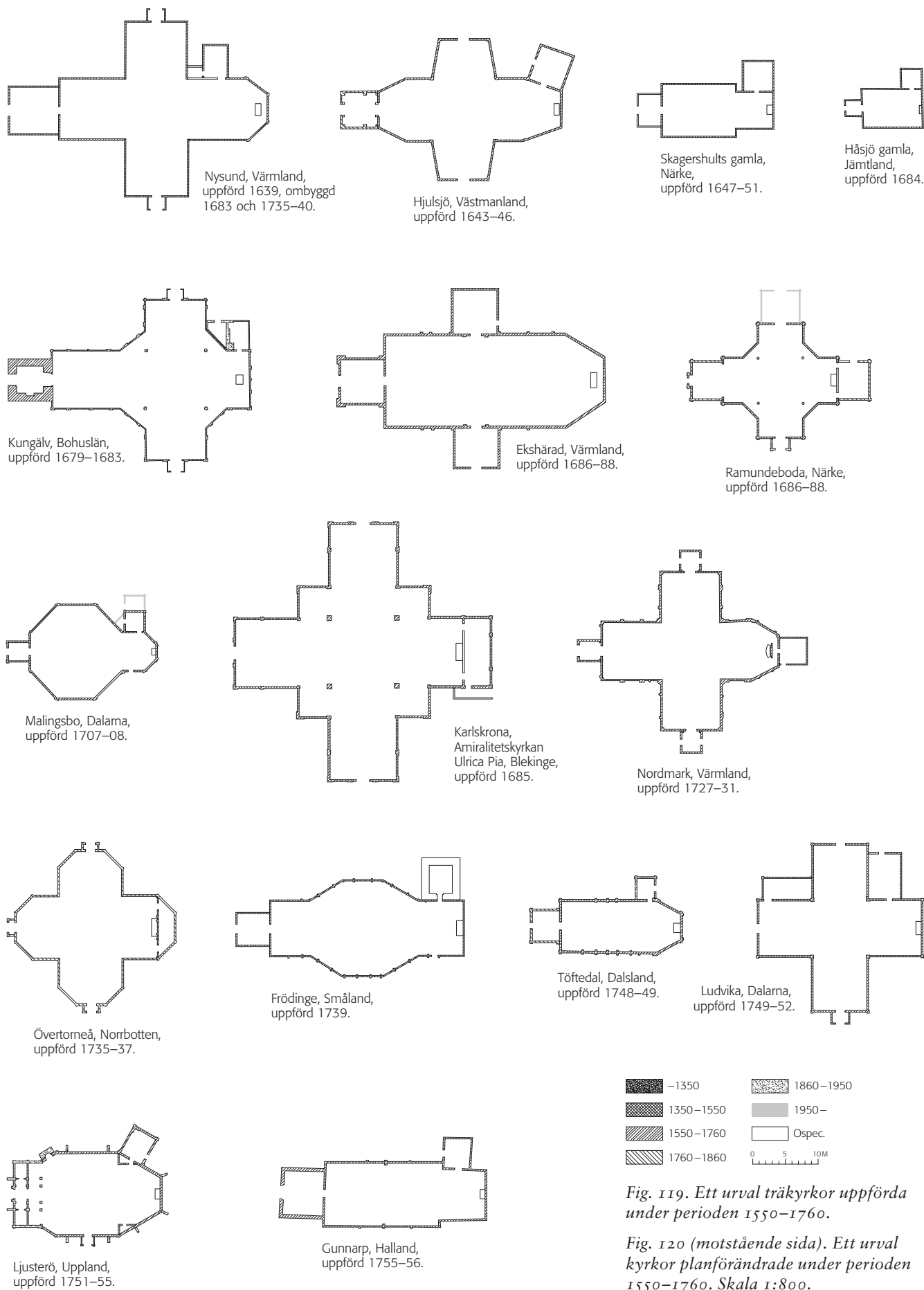
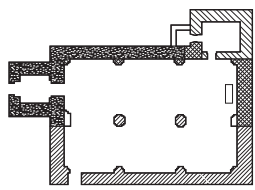
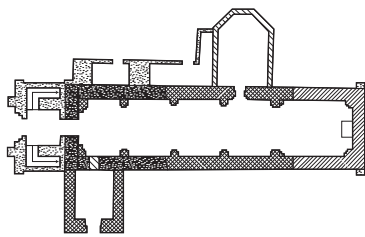

Fig. 119. Ett urval träkyrkor uppförda under perioden 1550–1760.

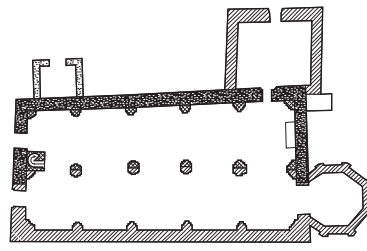
Fig. 120 (motstående sida). Ett urval kyrkor planförändrade under perioden 1550–1760. Skala 1:800.

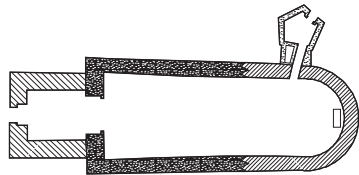
Edsberg, Närke,
ombyggd i söder 1650.

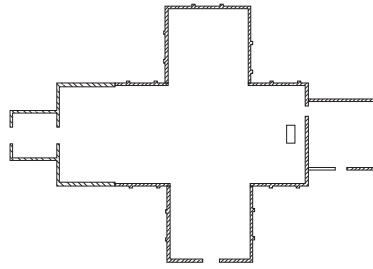
Helgarö, Södermanland,
ombyggd i öster under 1660-talet.

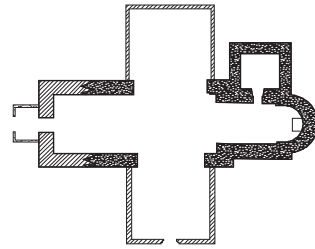
Sköldinge, Södermanland,
ombyggd i söder 1650–56.

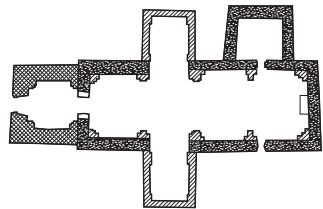
Vallda, Halland,
ombyggd i öster 1662.

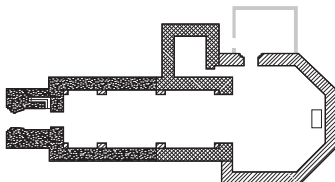
Grythyttan, Västmanland,
korsarmar tillbyggda 1680.

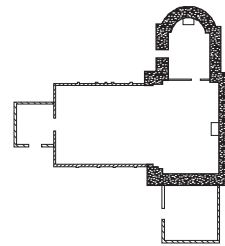
Asby, Östergötland,
korsarm tillbyggd 1687 och 1733,
långhus ombyggt i väster 1749–51.

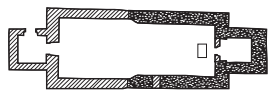
Ekerö, Uppland,
korsarmar tillbyggda
under 1680-tal.

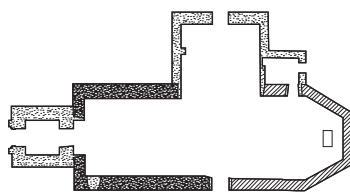
Knista, Närke,
ombyggd i öster 1723–24.

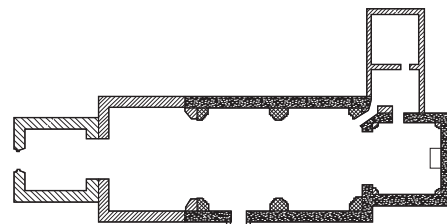
Näsby, Småland,
ombyggd och
omorienterad 1726–27.

Åre gamla, Jämtland,
ombyggd i väster 1736.

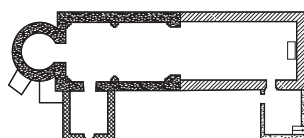
Solberga, Bohuslän,
ombyggd i öster 1739–41.

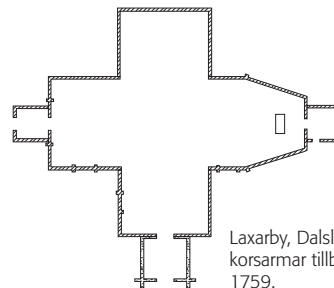
Valbo, Gästrikland,
ombyggd i väster 1742.

Hälta, Bohuslän,
ombyggd i öster 1744–45.

Blentarps, Skåne,
ombyggd i öster 1756.

Laxarby, Dalsland,
korsarmar tillbyggda
1759.

Källor och litteratur

- Andrén, Åke: *Kyrkoinvigningen – liturgiska utvecklingslinjer. Svenska kyrkans gudstjänst. Bil. 7*, SOU 1985:49, 1985.
- Aronsson, Peter: *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*, Bibl. Historica Lundensis 72, 1992. Diss.
- Bergan, Halvor: *Skriftemål og skriftestol. Skriftemålet i Den norske kirke fra reformasjonstiden til idag*, 1982. Diss.
- Bergström, Carin: *Kyrkplatsen som socknens centrum. Studier till kulturmiljöprogram för Sverige*, RAÄ, 1992.
- Berntson, Martin: *Klostren och reformationen. Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596*, 2003. Diss.
- Beskow, Hans: *Bidrag till studiet av övre Norrlands kyrkor*, KVHAA, Handlingar 79:1, 1952.
- Cameron, Euan: *The European Reformation*, 1991.
- Crafoord, Febe: *Läter all ting ährliga och skickeliga tilgå. Prästerskapet i 1600-talets Sverige*, 2002.
- Eckerdal, Lars: *Skriftermål och nattvardsberedelse*, 1970. Diss.
- Ekedahl, Nils: *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokost*, 1999.
- Fernlund, Siegrun: *Göteborgs Stadz Konst- och Målare-Embete*, 1983.
- Flynn, Maureen: *Sacred Charity. Confraternities and Social Welfare in Spain, 1400–1700*, 1989.
- Färnström, Maud: *Himlens fröjd och helvetets fasa. Perspektiv på västsvenska kyrkomålningar från 1700-talet*, 2001. Diss.
- Gillgren, Peter: *Gåva och själ. Epitafiemåleriet under stormaktstiden*, Acta Universitatis Upsaliensis. Ars Suetica 17, 1995. Diss.
- Gullstrand, Ragnar: *Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet*, 1923. Diss.
- Hamberg, Per Gustaf: *Tempelbygge för protestanter. Arkitekturhistoriska studier i reformert och evangelisk-luthersk miljö*, 1955. Engelsk översättning 2002.
- Hamberg, Per Gustaf: *Norrländska kyrkoinredningar. Från reformation till ortodoxi. Idéhistoria, kulturförbindelser, mästare*, KVHAA, Monografier 52, 1974.
- Hassler, Ove: *Linköpings stift under biskop Samuel Enander 1655–1670*, 1, *Stiftet och stiftsstyrelsen*, 1935.
- Hills, Helen: *Invisible City. The Architecture of Devotion in Seventeenth-Century Neapolitan Churches*, 2004.
- Holmberg, Rikard: *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*, Lund Studies in Medieval Archaeology 8, 1990.
- Holmquist, Hjalmar: *De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571–1687*, Uppsala universitets årsskrift 1908, 1908.
- Hülphers, Abrah. Abrah:s Son: *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter. Särdeles om Orgwerks Inrättningen i Allmänhet, jemte Kort Beskrifning öfwer Orgwerken i Sverige*, 1773.
- Ihse, Cecilia: *Präst, stånd och stat. Kung och kyrka i förhandling 1642–1686*, 2005.
- Inger, Göran: ”Den svenska kyrkolagen 300 år. Föreläsning vid Svenska kyrkohistoriska föreningens årssammankomst 22 april 1986”, i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1986, 1987.
- Jarlert, Anders: ”Genom heligt bruk avskilt till allmänlighet. Det reformerade kyrkorummet enligt Kyrkoordningen 1571”, i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1995, 1996.
- Johansson, Karl-Herbert: *Svensk sockensjälvstyrelse 1686–1862. Studier med särskild hänsyn till Linköpings stift*, 1937. Diss.

- Knudsen, Tim: *Tillblivelsen af den universalistiske velfærdsstat. Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. 2000.
- Kyrka af träd. *Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*, red. Ingrid Sjöström, Museiverket, NIKU och RAÄ, 2000.
- Larsson, Olle: *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650–1760*, Växjö stiftshistoriska sällskap. Skrifter 7, 1999. Diss.
- Lenæus, Knut Nilsson: *Delsboa Illustrata eller Delsbo socken i Norra Helsingland*, 1764.
- Lindahl, Göran: ”200 år i Västernorrlands län. En bebyggelsehistorisk skiss”, *Länskommittén för byggnadsvårdsåret i Västernorrlands län. Byggnader och kulturmiljöer i Västernorrland*, 1977.
- Lindgren, Mereth: *Att lära och att pryda. Om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige cirka 1530–1630*, KVHAA, 1983. Diss.
- MacCulloch, Diarmaid: *Reformation. Europe's House Divided 1490–1700*, 2003.
- Malmström, Carl Gustaf: *Bidrag till svenska kyrkoförfattningens historia under sjuttonde seklet*, 1850.
- Malmström, Joakim: *Herrskapen och den lokala politiken. Eds socken ca 1650–1900*, *Studia Historica Upsaliensia* 222, 2006. Diss.
- Naphy, William: *The Protestant Revolution*, 2007.
- Nilsén, Anna: *Focal Point of the Sacred Space. The Boundary between Chancel and Nave in Swedish Rural Churches. From Romanesque to Neo-Gothic*, *Acta Universitatis Upsaliensis, Figura Nova Series* 30, 2003.
- Ozment, Steven: *The Age of Reform 1250–1550. An intellectual and religious history of late medieval and reformation Europe*, 1980.
- Palm, Lennart Andersson: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, 2000.
- Pullan, Brian: *Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State, to 1620*, 1971.
- Rabén, Hans: *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock intill den prechtska stilens genombrott*, 1934. Diss.
- Rhyzelius, A. O.: *Christelig Orgelwerks-Inwigning Medelst thes Helgande genom Guds Ord och Böner, Uti Linköpings Domkyrkio, När på thes nya och herliga Orgelwerk första gången spelades, uti Högmesso Predikan 19 Augusti år 1733*, 1733.
- Swedberg, Jesper: *Cirkulärbrev 10.4.1716, Cirkulärbrev 1707–1729 (tryckta)*, Uppsala universitetsbibliotek.
- Swedberg, Jesper: *Lefwernes Beskrifning*, , utg. Gunnar Wetterberg, *Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund* 25:1, 1941.
- The Scandinavian Reformation. From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*, red. Ole Peter Grell, 1995.
- Westman, Knut B.: *Reformation och revolution. En Olavus-Petri-studie*, Uppsala universitets årsskrift 1941:7, 1941.
- Widmark, Henrik: *Herrskapsbänkarna i Genarps kyrka. Inredningen i en patronskyrka från det danska adelsväldets tid*, Länsstyrelsen i Skåne, Miljöenheten, Rapport, 2001.
- Ångström, Inga Lena: *Altartavlor i Sverige under renässans och barock. Studier i deras ikonografi och stil 1527–1686*, *Stockholm studies in history of art* 36, 1992. Diss.
- Övre Norrlands kyrkor, red. Anders Åman & Marta Järfeldt-Carlsson, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 22, 1992.

Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1550–1760

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smalare kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar. Det redovisas då som separat åtgärd. Tillbyggnad av torn, sakristia och annat som i regel inte berört kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

Helgum	Ån	Nybyggnad (*)	1559	Murverk	Hed	Vs	Nybyggnad (*)	1593	Trä
Ökna	Sm	Nybyggnad (*)	1559	Trä	Vä	Sk	Tillb. av korsarm	1593	Murverk
Köpinge	Sk	Tillb. av korsarm	1560	Murverk	Mariestad	Vg	Nybyggnad	1593–1625	Murverk
Stigsjö	Ån	Nybyggnad	1560	Murverk	Krokek	Ög	Nybyggnad (*)	1594	Trä
Vallby	Sk	Omb. av långhus/kor	1560	Murverk	Målilla	Sm	Nybyggnad (*)	1596	Trä
Väsby	Sk	Tillb. av korsarm	1560	Murverk	Singö	Up	Nybyggnad (*)	1596	Trä
Norrköping, S:t Johannes	Ög	Omb. av långhus/kor (*)	1567	Murverk	Tosterup	Sk	Nybyggnad	1598	Murverk
Norrköping, S:t Olai	Ög	Nybyggnad (*)	1567	Trä	Bjursås	Dr	Nybyggnad (*)	1599	Trä
Varberg, Ny Varberg	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1560-tal	Murverk	Kårböle	Hs	Nybyggnad (*)	1599	Trä
Holm	Me	Nybyggnad (*)	1570	Trä	Tingsås	Sm	Nybyggnad (*)	1590-tal	Trä
Åsle	Vg	Tillb. av korsarm	1570	Murverk	Näs	Sk	Tillb. av korsarm	1600	Murverk
Algutsboda	Sm	Nybyggnad (*)	1571	Trä	Kristianopel	Bl	Nybyggnad (*)	1600–08	Murverk
Stockholm, Klara	Up	Nybyggnad	1572–90	Murverk	Hägerstads gamla	Ög	Omb. av långhus/kor	1602	Murverk
Nyköping, S:t Nicolai	Sö	Omb. av långhus/kor	1574–82	Murverk	Jukkasjärvi	La	Nybyggnad (*)	1606	Trä
Gryta	Up	Omb. av långhus/kor	1578–81	Murverk	Trolle-Ljungby	Sk	Tillb. av korsarm	1606	Murverk
Älvdalen	Dr	Nybyggnad	1578–83	Murverk	Arvidsjaur	La	Nybyggnad (*)	1606–07	Trä
Arnö	Up	Omb. av långhus/kor	1570-tal	Murverk	Lycksele	La	Nybyggnad (*)	1606–07	Trä
Danderyd	Up	Omb. av långhus/kor	1570-tal	Murverk	Jokkmokk	La	Nybyggnad (*)	1607	Trä
Jämshög	Bl	Omb. av långhus/kor	1570-tal	Murverk	Garpenberg	Dr	Nybyggnad (*)	1608–10	Trä
Härnösand	Ån	Nybyggnad (*)	1585–93	Murverk	Aspeboda	Dr	Nybyggnad (*)	1609	Trä
Edsleskog	Ds	Omb. av långhus/kor (*)	1586	Murverk	Jonsberg	Ög	Nybyggnad (*)	1609	Trä
Stockholm, Kata- rina (Sturekapellet)	Sö	Nybyggnad (*)	1586–90	Trä (kors- virke)	Loftahammar	Sm	Nybyggnad (*)	1609	Trä
Karlskoga	Vr	Nybyggnad	1586–1600	Trä	Östra Ed	Sm	Nybyggnad (*)	1609	Trä
Malexander	Ög	Nybyggnad (*)	1587	Trä	Skog	Hs	Nybyggnad (*)	1610–11	Trä
Ramundeboda, S:t Olofs kapell	Nä	Nybyggnad (*)	1587	Trä	Gunnilbo	Vs	Nybyggnad (*)	1612	Trä
Ramsberg	Vs	Nybyggnad (*)	1587–88	Trä	Jönköping, Kristine (interimskyrka)	Sm	Nybyggnad (*)	1612	Trä
Stockholm, Maria Magdalena	Sö	Nybyggnad	1588–1625	Murverk	Kungälv	Bo	Nybyggnad (*)	1612	Trä (kors- virke)
Stockholm, Jakob	Up	Nybyggnad	1588–1643	Murverk	Mörlunda	Sm	Nybyggnad (*)	1612	Murverk
Rystad	Ög	Omb. av långhus/kor	1580-tal	Murverk	Forsmark	Up	Nybyggnad (*)	1613	Trä
Hudiksvall	Hs	Nybyggnad (*)	1590	Trä	Näskott	Jä	Nybyggnad (*)	1613–14	Trä
Södra Sandsjö	Sm	Nybyggnad (*)	1590	Trä	Målilla	Sm	Nybyggnad (*)	1614	Trä
Södertälje	Sö	Nybyggnad	1590–1615	Murverk	Trosa stads	Sö	Nybyggnad (*)	1614	Trä
Nyköping, Alla Helgona	Sö	Nybyggnad	1590–1619	Murverk	Norrköping, S:t Olai	Ög	Nybyggnad (*)	1614–26	Murverk
Eksjö	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1591	Murverk	Fosie	Sk	Omb. av långhus/kor	1615	Murverk
Genarp	Sk	Nybyggnad	1593	Murverk	Kvarsebo	Sö	Nybyggnad (*)	1615	Trä
					Övertorneå	Nb	Nybyggnad (*)	1615–17	Trä
					Varberg, Kyrkan på platsarna	Ha	Nybyggnad (*)	1615–20	Trä (kors- virke)
					Boda	Vr	Nybyggnad (*)	1616	Trä
					Fritsla	Vg	Nybyggnad (*)	1616	Trä

Hietaniemi	Nb	Nybyggnad (*)	1617	Trä	Tyresö	Sö	Nybyggnad	1638-40	Murverk
Blackstad	Sm	Nybyggnad (*)	1618	Trä	Lagmansered (ruin)	Vg	Nybyggnad	1639	Murverk
Lönsås	Ög	Tillb. av korsarmar (*)	1618	Murverk	Nysund	Vr	Nybyggnad	1639	Trä
Tunaberg	Sö	Nybyggnad	1618-20	Trä	Östervallskog	Vr	Nybyggnad (*)	1639	Trä
Boda	Dr	Nybyggnad (*)	1618-23	Trä	Överkalix	Nb	Nybyggnad (*)	1639	Trä
Kristianopel	Bl	Nybyggnad	1618-24	Murverk	Gävle, Heliga	Gä	Nybyggnad	1639-54	Murverk
Kristianstad	Sk	Nybyggnad	1618-28	Murverk	Trefaldighet				
Lidingö	Up	Nybyggnad	1620	Murverk	Gräsö	Up	Nybyggnad (*)	1630-tal	Trä
Söderhamn	Hs	Nybyggnad (*)	1620-21	Trä	Norrköping,	Ög	Tillb. av korsarmar (*)	1630-tal	Murverk
Sundborn	Dr	Nybyggnad (*)	1620-22	Trä	S:t Johannes				
Göteborg, Gustavi	Vg	Nybyggnad (*)	1621	Trä	Norrälje	Up	Nybyggnad (*)	1630-tal	Trä
("Brädekyrkan")					Rådmansö	Up	Nybyggnad (*)	1630-tal	Trä
Ovanåker	Hs	Nybyggnad (*)	1621-22	Trä	Sundsvall	Me	Nybyggnad (*)	1630-tal	Trä
Mariefred	Sö	Nybyggnad	1621-24	Murverk	Öja	Sö	Omb. av långhus/kor (*)	1630-tal	Murverk
Ripsa	Sö	Omb. av långhus/kor	1622	Murverk	Västervåla	Vs	Nybyggnad (*)	1640	Trä
Högbo	Gä	Nybyggnad (*)	1622	Trä	Arjeplog	La	Nybyggnad (*)	1641	Trä
Ambjörnarp	Vg	Nybyggnad (*)	1623	Trä	Nasafjäll	La	Nybyggnad (*)	1641	Trä
Tostared	Vg	Nybyggnad	1623	Trä	Sunne	Vr	Nybyggnad	1641	Murverk
Kroppa	Vr	Nybyggnad (*)	1624	Trä	Södra Unnaryd	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1641	Murverk
Nysätra	Vb	Nybyggnad (*)	1624	Trä	Rönö	Ög	Nybyggnad	1641-42	Murverk
Vemdalen	Hr	Nybyggnad (*)	1624	Trä	Eskilstuna Fors	Sö	Omb. av långhus/kor	1641-55	Murverk
Sjötofta	Vg	Nybyggnad (*)	1625	Trä	Eskilstuna Fors	Sö	Tillb. av korsarmar	1641-55	Murverk
Dragmark	Bo	Nybyggnad (*)	1625-26	Trä	Byske, Åbys kapell	Vb	Nybyggnad (*)	1642	Trä
Sollentuna	Up	Omb. av långhus/kor	1625-52	Murverk	Västanfors	Vs	Nybyggnad (*)	1642	Trä
Göteborg, Gustavi	Vg	Nybyggnad (*)	1626	Murverk	Östra Vingåker	Sö	Nybyggnad (*)	1642	Trä
Levene	Vg	Omb. av långhus/kor	1626	Murverk	Jäder	Sö	Omb. av långhus/kor	1642-43	Murverk
Överselö	Sö	Tillb. av korsarm	1626	Murverk	Råneå	Nb	Nybyggnad (*)	1642-46	Trä
Aspås	Jä	Omb. av långhus/kor (*)	1628-30	Trä	Alingsås stads	Vg	Nybyggnad	1642-51	Murverk
Karlstad	Vr	Nybyggnad (*)	1620-tal	Murverk	Falu Kristine	Dr	Nybyggnad	1642-59	Murverk
Mockfjärd	Dr	Nybyggnad (*)	1620-tal	Trä	Alster	Vr	Tillb. av korsarm (*)	1643	Trä
Vadsbro	Sö	Omb. av långhus/kor	1620-tal	Murverk	Bjurtjärn	Vr	Nybyggnad	1643	Trä
Backaryd	Bl	Nybyggnad (*)	1630	Trä	Lungund	Vr	Nybyggnad	1643	Trä
Långaröd	Sk	Omb. av långhus/kor	1630	Murverk	Norra Råda gamla	Vr	Nybyggnad	1643	Trä
Muskö	Sö	Nybyggnad (*)	1630	Trä	(flyttad)				
Överkalix	Nb	Nybyggnad (*)	1630	Trä	Nyed	Vr	Nybyggnad (*)	1643	Trä
Eksjö	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1631	Trä	Hjulsjö	Vs	Nybyggnad	1643-46	Trä
Sala lands	Vs	Omb. av långhus/kor	1631	Murverk	Trehörna	Ög	Nybyggnad (*)	1643-47	Trä
Grythyttan	Vs	Nybyggnad	1632	Trä	Burseryd	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1644	Trä
Gustafs, Enbacka	Dr	Nybyggnad (*)	1633	Trä	Hällefors	Vs	Nybyggnad	1644	Trä
kapell					Vaxholm	Up	Nybyggnad (*)	1644	Trä
Uddevalla	Bo	Nybyggnad (*)	1633	Trä	Askersunds lands	Nä	Omb. av långhus/kor (*)	1646	Murverk
Säter, Cecilia-	Dr	Nybyggnad (*)	1634-35	Murverk	Högerud	Vr	Nybyggnad (*)	1646	Trä
kyrkan					Stala	Bo	Nybyggnad (*)	1646	
Röra	Bo	Nybyggnad (*)	1635	Murverk	Ådals-Liden	Ån	Nybyggnad (*)	1646	Trä
Visingsö, Brahe-	Sm	Nybyggnad	1635	Murverk	Umeå stads	Vb	Nybyggnad (*)	1646-49	Trä
kyrkan (Ströja)					Amsberg	Dr	Nybyggnad (*)	1647	Trä
Boo	Up	Nybyggnad (*)	1635	Trä	Arvika,	Vr	Nybyggnad	1647	Murverk
Fasterna	Up	Omb. av långhus/kor	1635	Murverk	Mikaelikyrkan				
Vämhus	Dr	Nybyggnad (*)	1635	Trä	Järpås	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1647	Murverk
Ljusnarsberg	Vs	Nybyggnad	1635-37	Trä	Skinnskatteberg	Vs	Nybyggnad (*)	1647	Trä
Sala, Kristine	Vs	Nybyggnad	1635-41	Murverk	Uvered	Vg	Nybyggnad (*)	1647	Trä
Grava	Vr	Omb. av långhus/kor	1635-45	Murverk	Österåker	Up	Omb. av långhus/kor	1647-50	Murverk
Landeryd	Ög	Omb. av långhus/kor (*)	1637	Murverk	Skagershults gamla	Nä	Nybyggnad	1647-51	Trä
Lillkyrka	Nä	Omb. av långhus/kor	1637-38	Murverk	Djura	Dr	Nybyggnad (*)	1648	Trä
Floda	Sö	Omb. av långhus/kor	1637-66	Murverk	Ystad, S:ta Maria	Sk	Omb. av långhus/kor	1648	Murverk
Dalby, Likenä	Vr	Nybyggnad (*)	1638	Trä	Åsele	La	Nybyggnad (*)	1648	Trä
kapell					Ekeby	Ög	Omb. av långhus/kor	1648-52	Murverk
Risinge gamla	Ög	Omb. av långhus/kor	1638	Murverk	Lövånger	Vb	Omb. av långhus/kor	1649	Murverk
Älvros gamla	Hr	Omb. av långhus/kor	1638	Trä	Simonstorp	Ög	Nybyggnad	1649-50	Trä

Stockholm, Johannes	Up	Nybyggnad (*)	1649-51	Trä
Jönköping, Kristine Barva	Sm	Nybyggnad	1649-86	Murverk
Nacka	Sö	Omb. av långhus/kor	1640-tal	Murverk
Silbojokk	Sö	Nybyggnad (*)	1640-tal	Trä
Strå	La	Nybyggnad (*)	1640-tal	Trä
Styrösö	Ög	Omb. av långhus/kor	1640-tal	Murverk
Ytterjärna	Vg	Nybyggnad (*)	1640-tal	Trä
Dalskog	Sö	Omb. av långhus/kor	1640-tal	Murverk
Edsberg	Ds	Nybyggnad (*)	1650	Trä
Jönköping, Kristine (interimskyrka)	Nä	Omb. av långhus/kor	1650	Murverk
Sandseryd	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1650	Trä
Bäcke	Sm	Nybyggnad	1650	Murverk
Sköldinge	Ds	Nybyggnad	1650-53	Trä
Askersunds stads	Sö	Omb. av långhus/kor	1650-56	Murverk
Sättna	Nä	Nybyggnad (*)	1651	Trä
Våmhus	Me	Nybyggnad (*)	1651	Trä
Sunnemo	Dr	Omb. av långhus/kor (*)	1651	Trä
Avesta	Vr	Nybyggnad	1651-53	Trä
Bosebo gamla (flyttad)	Dr	Nybyggnad	1651-55	Murverk
Dalarö	Sm	Nybyggnad	1652	Trä
Gåsborn	Sö	Nybyggnad	1652	Trä
Ludvika	Vr	Nybyggnad (*)	1652	Trä
Långemåla	Dr	Nybyggnad (*)	1652	Trä
Madesjö	Sm	Nybyggnad (*)	1652	Trä
Ornö	Sm	Nybyggnad (*)	1652	Trä
Vänernborg	Sö	Nybyggnad (*)	1652	Trä
Kila	Vg	Nybyggnad (*)	1652	Trä
Taxinge	Vr	Nybyggnad	1652-54	Murverk
Karbenning	Sö	Nybyggnad (*)	1653	Trä
Stockholm, Katarina	Vs	Nybyggnad (*)	1654	Trä
Sundsvall	Sö	Omb. av långhus/kor (*)	1654	Trä
Bjurbäck	Me	Nybyggnad (*)	1654	Trä
Kristvalla	Vg	Nybyggnad (*)	1656	Trä
Nykyrka	Sm	Nybyggnad (*)	1656	Trä
Uddevalla	Vg	Nybyggnad (*)	1656	Trä
Vadsbro	Bo	Nybyggnad	1656	Murverk
Vadsbro	Sö	Omb. av långhus/kor	1656-58	Murverk
Blidö	Sö	Tillb. av korsarm	1656-58	Murverk
Stockholm, Katarina	Up	Nybyggnad (*)	1656-60	Trä
Björklinge	Sö	Nybyggnad	1656-64	Murverk
Stockholm, Maria Magdalena	Up	Omb. av långhus/kor	1657-58	Murverk
Stockholm, Skeppsholm (Holmkyrkan)	Sö	Omb. av långhus/kor	1657-59	Murverk
Badelunda	Up	Tillb. av korsarmar (*)	1657	Trä
Lindesberg	Vs	Omb. av långhus/kor	1658	Murverk
Ljushult	Vs	Omb. av långhus/kor	1658	Murverk
Mjöbäck	Vg	Nybyggnad	1658	Trä
Stora Skedvi	Vg	Nybyggnad (*)	1658	Trä
Askeryd	Dr	Omb. av långhus/kor	1658	Murverk
Järnboås	Sm	Tillb. av korsarmar	1658-59	Trä
Kungälv	Vs	Nybyggnad	1658-59	Trä
	Bo	Nybyggnad (*)	1658-62	Trä

Stjärnorp	Ög	Nybyggnad	1658-62	Murverk
Dalby	Up	Omb. av långhus/kor	1659	Murverk
Salem	Sö	Omb. av långhus/kor	1650-tal	Murverk
Kimstad	Ög	Omb. av långhus/kor	1660	Murverk
Mulseryd	Sm	Nybyggnad	1660	Trä
Mörkö	Sö	Tillb. av korsarm	1660	Murverk
Vänernborg	Vg	Nybyggnad (*)	1660-76	Murverk
Kalmar domkyrka	Sm	Nybyggnad	1660-82	Murverk
Österplana	Vg	Tillb. av korsarmar (*)	1661	Murverk
Borås, Caroli	Vg	Nybyggnad	1661-69	Murverk
Brattfors	Vr	Nybyggnad	1661-69	Trä
Grönahög	Vg	Nybyggnad	1662	Trä
Gunnilbo	Vg	Nybyggnad (*)	1662	Trä
Kvistbro	Vs	Nybyggnad (*)	1662	Trä
Mellösa	Nä	Nybyggnad	1662	Trä
Sillerud	Sö	Nybyggnad	1662	Murverk
Vallda	Vr	Nybyggnad (*)	1662	Trä
Välstermo	Ha	Omb. av långhus/kor	1662	Murverk
Ölme	Sö	Omb. av långhus/kor	1662	Murverk
Gräsmark	Vr	Tillb. av korsarm (*)	1662	Murverk
Almunge	Vr	Nybyggnad (*)	1662-63	Trä
Forsby	Up	Omb. av långhus/kor	1662-72	Murverk
Hosjö	Vg	Omb. av långhus/kor	1663	Murverk
Norra Solberga gamla	Dr	Nybyggnad	1663	Trä
Norra Solberga gamla	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1663	Trä
Tölö	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1663	Trä
Ölsremma	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1663	Murverk
Ör	Vg	Nybyggnad	1663	Trä
Österåker	Ds	Nybyggnad	1663	Murverk
Ölserud	Sö	Omb. av långhus/kor	1663	Murverk
Östhammar	Vr	Nybyggnad	1663-68	Trä
Gällaryd	Up	Nybyggnad	1663-75	Murverk
Mo	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1664	Trä
Otterstad	Bo	Nybyggnad	1664	Trä
Silbodal	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1664	Murverk
Kungsbacka	Vr	Nybyggnad (*)	1664	Trä
Visnum	Ha	Nybyggnad (*)	1664-65	Trä
Askersunds lands	Vr	Omb. av långhus/kor (*)	1664-65	Trä
Karlshamn	Nä	Nybyggnad	1664-70	Murverk
Fägre	Bl	Nybyggnad (*)	1664-75	Trä
Abild	Vg	Omb. av långhus/kor	1665	Murverk
Algutsboda	Ha	Omb. av långhus/kor	1665-75	Murverk
Bottnaryd	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1666	Trä
Bredsäter	Sm	Nybyggnad	1666	Trä
Bällefors	Vg	Nybyggnad	1666	Trä
Eksjö	Vg	Omb. av långhus/kor	1666	Murverk
Flo	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1666	Murverk
Frändefors	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1667	Murverk
Linderås	Ds	Omb. av långhus/kor (*)	1667	Murverk
Luleå	Sm	Tillb. av korsarmar (*)	1667	Trä
Tvååker	Nb	Nybyggnad (*)	1667	Trä
Norrbärke	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1668	Murverk
Leksand	Dr	Omb. av långhus/kor	1668-70	Murverk
Ransäter	Dr	Omb. av långhus/kor	1668-72	Murverk
Mellby	Vr	Nybyggnad (*)	1668-72	Trä
Angerdshestra	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1668-77	Murverk
Lindome	Sm	Nybyggnad	1669	Trä
	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1669	Murverk

Släp	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1669	Murverk
Svärdsjö	Dr	Tillb. av korsarm (*)	1669	Murverk
Täng	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1669	Murverk
Envikens gamla	Dr	Nybyggnad	1669-73	Trä
Bolstad	Ds	Omb. av långhus/kor	1669-75	Murverk
Stockholm, Hedvig Eleonora	Up	Nybyggnad	1669-75, 1724-37	Murverk
Aspeboda	Dr	Nybyggnad (*)	1669-81	Trä
Åsbräcka	Vg	Nybyggnad	1669-1714	Murverk
Flen	Sö	Omb. av långhus/kor	1660-tal	Murverk
Helgarö	Sö	Omb. av långhus/kor	1660-tal	Murverk
Åmåls gamla	Ds	Nybyggnad	1660-tal	Murverk
Öja	Sö	Omb. av långhus/kor (*)	1660-tal	Murverk
Arnäs	Ån	Nybyggnad (*)	1670	Murverk
Asa	Sm	Omb. av långhus/kor	1670	Murverk
Fristad	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1670	Murverk
Götlunda	Vg	Omb. av långhus/kor	1670	Murverk
Transtrand	Dr	Nybyggnad (*)	1670	Trä
Tveta	Vr	Nybyggnad	1670	Trä
Lovö	Up	Omb. av långhus/kor	1670-71	Murverk
Stockholm, Hedvig Eleonora ("Bräd kyrkan")	Up	Nybyggnad (*)	1670-71	Trä
Ervalla	Vs	Nybyggnad	1670-72	Murverk
Svärdsjö	Dr	Omb. av långhus/kor	1670-72	Murverk
Norrköping, Hedvig	Ög	Nybyggnad	1670-73	Murverk
Bjurtjärn	Vr	Omb. av långhus/kor	1671	Trä
Kalv	Vg	Nybyggnad (*)	1671	Trä
Lane-Ryr	Bo	Nybyggnad (*)	1671	Trä
Marbäck	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1671	Trä
Strängsered	Vg	Nybyggnad	1671	Trä
Stuguns gamla	Jä	Nybyggnad (*)	1671	Trä
Sura gamla	Vs	Nybyggnad (*)	1671	Trä
Västerlanda	Bo	Omb. av långhus/kor	1671	Murverk
Boda	Vr	Nybyggnad	1671-74	Murverk
Hudiksvall	Hs	Nybyggnad	1672	Murverk
Källeryd	Sm	Nybyggnad	1672	Murverk
Tännäs	Hr	Nybyggnad (*)	1672	Trä
Övre Ullerud	Vr	Tillb. av korsarm (*)	1672	Trä
Västra Ämtervik	Vr	Nybyggnad (*)	1672-73	Trä
Järlåsa	Up	Nybyggnad	1672-88	Murverk
Stockholm, Kungsholm	Up	Nybyggnad	1672-89	Murverk
Hedemora	Dr	Omb. av långhus/kor	1672-1707	Murverk
Göteborg, Kristine	Vg	Nybyggnad	1673	Murverk
Ramsberg	Vs	Nybyggnad (*)	1673	Trä
Stockholm, Hedvig Eleonora ("Bräd kyrkan")	Up	Omb. av långhus/kor (*)	1673	Trä
Stockholm, Hedvig Eleonora ("Bräd kyrkan")	Up	Tillb. av korsarm (*)	1673	Trä
Stora Kil	Vr	Nybyggnad (*)	1673	Murverk
Stockholm, Adolf Fredrik	Up	Nybyggnad (*)	1673-74	Trä (kors- virke)
Näshulta	Sö	Nybyggnad	1673-78	Murverk
Lyrestad	Vg	Nybyggnad	1674	Murverk
Strömstad	Bo	Nybyggnad (*)	1674	Trä

Torpa	Ög	Tillb. av korsarmar	1674	Trä
Gagnef	Dr	Omb. av långhus/kor	1674-88	Murverk
Redslared	Vg	Nybyggnad (*)	1675	Murverk
Skällerud	Ds	Nybyggnad	1676-79	Trä
Sorsele	La	Nybyggnad (*)	1677	Trä
Holm	Up	Omb. av långhus/kor	1678	Murverk
Ödeby	Nä	Nybyggnad	1679-80	Murverk
Kungälv	Bo	Nybyggnad	1679-83	Trä
Motala	Ög	Omb. av långhus/kor	1670-tal	Murverk
Simonstorp	Ög	Omb. av långhus/kor	1670-tal	Trä
Tuna	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1670- 80-tal	Murverk
Fröskog	Ds	Nybyggnad (*)	1680	Trä
Galtström	Me	Nybyggnad	1680	Trä
Grythytan	Vs	Tillb. av korsarmar	1680	Trä
Morlanda	Bo	Omb. av långhus/kor	1680	Murverk
Stockholm, Maria Magdalena	Sö	Tillb. av korsarmar	1680	Murverk
Fasta	Up	Omb. av långhus/kor (*)	1680	Murverk
Karlshamn	Bl	Nybyggnad	1680-96	Murverk
Habo	Vg	Nybyggnad	1680-1723	Trä
Lerum	Vg	Nybyggnad	1681-87	Murverk
Sundborn	Dr	Omb. av långhus/kor (*)	1682-83	Trä
Östra Stenby	Ög	Omb. av långhus/kor	1682-84	Murverk
Hed	Vs	Nybyggnad (*)	1682-85	Trä
Karlskrona, Fredrikskyrkan	Bl	Nybyggnad (*)	1682-85	Trä
Vimmerby	Sm	Nybyggnad	1682-85	Murverk
Amsberg	Dr	Nybyggnad	1683	Trä
Djurö	Up	Nybyggnad	1683	Trä
Kroppa	Vr	Tillb. av korsarmar (*)	1683	Trä
Nysund	Vr	Omb. av långhus/kor	1683	Trä
Stora Skedvi	Dr	Omb. av långhus/kor	1683	Murverk
Viken	Sk	Nybyggnad (*)	1683	Trä (kors- virke)
Söderfors	Up	Nybyggnad (*)	1683-84	Trä
Backaryd	Bl	Omb. av långhus/kor (*)	1683-90	Trä
Grava	Vr	Tillb. av korsarm	1684	Murverk
Gunnarskog	Vr	Omb. av långhus/kor (*)	1684	Trä
Håsjö gamla	Jä	Nybyggnad	1684	Trä
Torsåker	Gä	Omb. av långhus/kor	1684	Murverk
Ulricehamn	Vg	Omb. av långhus/kor	1684	Murverk
Ålgarås	Vg	Omb. av långhus/kor	1684	Trä
Stigsjö	Ån	Omb. av långhus/kor	1684-85	Murverk
Piteå stads	Nb	Nybyggnad	1684-86	Trä
Stora Kopparberg	Dr	Omb. av långhus/kor	1684-86	Murverk
Särna gamla	Dr	Nybyggnad	1684-97	Trä
Björkvik (ruin)	Sö	Omb. av långhus/kor	1685	Murverk
Bäckebo	Sm	Nybyggnad (*)	1685	Trä
Bälinge	Vg	Omb. av långhus/kor	1685	Murverk
Mo	Ds	Nybyggnad	1685	Trä
Varberg	Ha	Nybyggnad (*)	1685-87	Murverk
Rättvik	Dr	Tillb. av korsarm	1685-88	Murverk
Söderhamn	Hs	Nybyggnad	1685-92	Murverk
Burträsk	Vb	Nybyggnad (*)	1686	Trä
Byarum	Sm	Omb. av långhus/kor	1686	Murverk
Dalby	Sk	Omb. av långhus/kor	1686	Murverk
Erikstad	Ds	Nybyggnad	1686	Murverk
Holmedal	Vr	Nybyggnad (*)	1686	Trä

Mjölby	Ög	Tillb. av korsarm (*)	1686	Trä
Ramnäs	Vs	Tillb. av korsarm	1686	Murverk
Skallsjö (ruin)	Vg	Omb. av långhus/kor	1686	Murverk
Barnarp	Sm	Tillb. av korsarmar	1686-88	Murverk
Ekshärad	Vr	Nybyggnad	1686-88	Trä
Ramundeboda (flyttad)	Nä	Nybyggnad	1686-88	Trä
Alseda	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1687	
Asby	Ög	Tillb. av korsarm	1687	Trä
Karlslunda	Sm	Nybyggnad (*)	1687	Trä
Kville	Bo	Tillb. av korsarm (*)	1687	Murverk
Norra Kedum	Vg	Omb. av långhus/kor	1687	Murverk
Veta	Ög	Tillb. av korsarm	1687	Murverk
Västermo	Sö	Omb. av långhus/kor	1687	Murverk
Älvdalen	Dr	Nybyggnad	1687-90	Murverk
Köping	Vs	Omb. av långhus/kor	1687-1706	Murverk
Flistad	Vg	Omb. av långhus/kor	1688	Murverk
Grude	Vg	Omb. av långhus/kor	1688	Murverk
Mårdaklev	Vg	Nybyggnad (*)	1688	Trä
Våla	Vg	Omb. av långhus/kor	1688	Murverk
Hamrånge	Gä	Omb. av långhus/kor (*)	1688-99	Murverk
Brålanda	Ds	Omb. av långhus/kor	1689	Murverk
Fredsberg	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1689	Murverk
Hjälstad	Vg	Omb. av långhus/kor	1689	Murverk
Slaka	Ög	Omb. av långhus/kor	1689	Murverk
Svärta	Sö	Omb. av långhus/kor	1689	Murverk
Säby	Sm	Tillb. av korsarm	1689	Murverk
Värmskog	Vr	Nybyggnad (*)	1689	Trä
Fässberg (Möndal)	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1689-90	Murverk
Kläckeberga	Sm	Omb. av långhus/kor	1689-90	Murverk
Rudskoga	Vr	Omb. av långhus/kor (*)	1689-90	Trä
Skillingmark	Vr	Nybyggnad	1689-90	Trä
Gränna	Sm	Tillb. av korsarmar	1689-96	Murverk
Ekerö	Up	Tillb. av korsarmar	1680-tal	Murverk
Glava	Vr	Omb. av långhus/kor (*)	1680-tal	Trä
Härnösand	Ån	Tillb. av korsarm (*)	1680-tal	Murverk
Kristinehamn	Vr	Tillb. av korsarmar (*)	1680-tal	Trä
Bredestad	Sm	Omb. av långhus/kor	1690	Murverk
Färentuna	Up	Omb. av långhus/kor	1690	Murverk
Längnum	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1690	Murverk
Roasjö	Vg	Nybyggnad	1690	Trä
Undenäs	Vg	Tillb. av korsarmar (*)	1690	Trä
Östad	Vg	Nybyggnad	1690	Murverk
Överkalix	Nb	Nybyggnad (*)	1690	Trä
Östra Ryd	Up	Tillb. av korsarmar	1690-93	Murverk
Kung Karl	Sö	Nybyggnad	1690-97	Murverk
Nacka	Sö	Nybyggnad (*)	1690-97	Trä
Vänersnäs	Vg	Omb. av långhus/kor	1690-1702	Murverk
Älvkarleby	Up	Omb. av långhus/kor	1690-1702	Murverk
Norrbyås	Nä	Omb. av långhus/kor	1691	Murverk
Silbojokk	La	Nybyggnad (*)	1691	Trä
Östra Fågelvik	Vr	Nybyggnad (*)	1691	Trä
Ljusnarsberg	Vs	Tillb. av korsarmar	1691-96	Trä
Djursdala	Sm	Nybyggnad	1692	Trä
Södra Vi	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1692	Trä
Tädene	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1692	Murverk
Väckelsång	Sm	Nybyggnad (*)	1692	Murverk
Bro	Bo	Nybyggnad	1692-96	Murverk
Färed	Vg	Omb. av långhus/kor	1693	Murverk

Lemnhult	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1693	Trä
Sandhem	Vg	Nybyggnad (*)	1693	Murverk
Tranum	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1693	Murverk
Västrum	Sm	Nybyggnad (*)	1693	Trä
Ytterhogdal	Hs	Omb. av långhus/kor (*)	1693	Trä
Alster	Vr	Nybyggnad	1693-95	Trä
Forsmark	Up	Tillb. av korsarmar (*)	1694	Trä
Hakarp	Sm	Nybyggnad	1694	Murverk
Jönköping, Slottskapellet (Västra kapellet)	Sm	Nybyggnad	1694	Trä
Tutaryd	Sm	Nybyggnad	1694	Trä
Bondstorp	Sm	Nybyggnad	1694-95	Trä
Mockfjärd	Dr	Nybyggnad	1694-1700	Trä
Trosa stads	Sö	Nybyggnad	1694-1710	Murverk
Härlöv	Sm	Nybyggnad	1695	Murverk
Ovanåker	Hs	Omb. av långhus/kor (*)	1695	Trä
Trolle-Ljungby	Sk	Tillb. av korsarm	1695	Murverk
Hjärtum	Bo	Omb. av långhus/kor	1695-96	Murverk
Umeå stads	Vb	Tillb. av korsarmar (*)	1695-96	Trä
Gräsö	Up	Nybyggnad	1695-97	Trä
Låssa	Up	Omb. av långhus/kor	1695-97	Murverk
Järnskog	Vr	Nybyggnad	1695-99	Murverk
Skå	Up	Omb. av långhus/kor	1695-1702	Murverk
Skå	Up	Tillb. av korsarm	1695-1702	Murverk
Holm	Me	Nybyggnad (*)	1695	Trä
Kinnarumma gamla (flyttad)	Vg	Nybyggnad	1696	Trä
Korsberga	Vg	Nybyggnad	1696	Trä
Källered	Vg	Omb. av långhus/kor	1696	Murverk
Vadstena, S:t Per	Ög	Omb. av långhus/kor (*)	1696	Murverk
Himmeta	Vs	Omb. av långhus/kor	1696-98	Murverk
Norra Sandsjö	Sm	Omb. av långhus/kor	1696-1709	Murverk
Säfsnäs	Dr	Nybyggnad (*)	1696-1723	Trä
Asarum	Bl	Tillb. av korsarm	1697	Murverk
Blomskog	Vr	Omb. av långhus/kor (*)	1697	Trä
Brandstorp	Vg	Nybyggnad	1697	Trä
Brunn (ruin)	Vg	Omb. av långhus/kor	1697	Murverk
Måliilla	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1697	Trä
Simonstorp	Ög	Tillb. av korsarm	1697	Trä
Vada	Up	Omb. av långhus/kor	1697	Murverk
Ölme	Vr	Tillb. av korsarm (*)	1697	Murverk
Rättvik	Dr	Tillb. av korsarm	1697-1703	Murverk
Ekeskog	Vg	Omb. av långhus/kor	1698	Murverk
Marbäck	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1698	Trä
Örkelljunga	Sk	Omb. av långhus/kor (*)	1698	Trä
Skepplanda	Vg	Nybyggnad	1698-1705	Murverk
Ängelholm	Sk	Nybyggnad	1698-1707	Murverk
Rackeby	Vg	Omb. av långhus/kor	1699	Murverk
Torö	Sö	Nybyggnad	1699	Trä
Österåker	Sö	Omb. av långhus/kor	1699	Murverk
Stockaryd	Sm	Nybyggnad (*)	1699-1700	Trä
Köla	Vr	Nybyggnad	1699-1702	Murverk
Ytterby (ruin)	Bo	Omb. av långhus/kor	1699-1703	Murverk
Stavnäs	Vr	Nybyggnad	1699-1704	Murverk
Sövde	Sk	Tillb. av korsarmar	1699-1706	Murverk
Misterhult	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1690-tal	Trä
Taxinge	Sö	Nybyggnad	1690-tal	Murverk
Turinge	Sö	Omb. av långhus/kor	1690-tal	Murverk

Almesåkra	Sm	Nybyggnad (*)	1700	Trä	Elleholm	Bl	Nybyggnad	1713	Trä (korsvirke)
Hemsjö	Vg	Nybyggnad (*)	1700	Trä	Gullabo	Sm	Nybyggnad (*)	1713	Trä
Utö	Sö	Nybyggnad (*)	1700	Trä	Rya	Sk	Omb. av långhus/kor (*)	1713-14	Trä
Osby	Sk	Tillb. av korsarm	1701	Murverk	Aneboda	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1714	Trä
Södra Hestra	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1701	Murverk	Månsarp	Sm	Nybyggnad (*)	1714	Trä
Bräkne-Hoby	Bl	Omb. av långhus/kor (*)	1701-04	Murverk	Norra Unnaryd	Sm	Nybyggnad	1714	Trä
Vireda	Sm	Omb. av långhus/kor	1701-05	Murverk	Svenljunga	Vg	Nybyggnad (*)	1714-18	Trä
Krokstad	Bo	Omb. av långhus/kor (*)	1702	Murverk	Östra Fågelvik	Vr	Nybyggnad	1715-16	Murverk
Nämdö	Sö	Nybyggnad (*)	1702	Trä	Ösmo	Sö	Omb. av långhus/kor	1716	Murverk
Svarttorp	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1702	Murverk	Borgvik	Vr	Nybyggnad	1716-18	Murverk
Hög	Hs	Omb. av långhus/kor	1702-03	Murverk	Gnosjö	Sm	Nybyggnad (*)	1717	Trä
Bäckседа	Sm	Omb. av långhus/kor	1703	Murverk	Hammarö	Vr	Omb. av långhus/kor	1717	Trä
Kilanda	Vg	Omb. av långhus/kor	1703	Murverk	Ignaberga gamla	Sk	Omb. av långhus/kor	1717	Murverk
Strå	Ög	Omb. av långhus/kor	1703	Murverk	Lögdö	Me	Nybyggnad	1717	Trä
Villstad	Sm	Omb. av långhus/kor	1703	Murverk	Kristberg	Ög	Omb. av långhus/kor	1717-25	Murverk
Nyed	Vr	Nybyggnad	1703-06	Trä	Börnum	Ög	Nybyggnad	1718	Trä
Arvidsjaur	La	Nybyggnad (*)	1704	Trä	Kinne-Kleva (ruin)	Vg	Omb. av långhus/kor	1718	Murverk
Bjurtjärn	Vr	Tillb. av korsarmar	1704	Trä	Vättak	Vg	Nybyggnad	1718	Trä
Filipstad	Vr	Omb. av långhus/kor (*)	1704	Trä	Munsö	Up	Omb. av långhus/kor	1719	Murverk
Forsheda	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1704	Murverk	Ornunga gamla	Vg	Omb. av långhus/kor	1720	Murverk
Tjällmo	Ög	Omb. av långhus/kor	1704	Murverk	Karlskrona, Fredrikskyrkan	Bl	Nybyggnad	1720-58	Murverk
Tjällmo	Ög	Tillb. av korsarm	1704	Murverk	Backa	Bo	Omb. av långhus/kor (*)	1721	Murverk
Västerlanda	Bo	Omb. av långhus/kor	1704	Murverk	Lidhult	Sm	Nybyggnad (*)	1721	Trä
Brunskog	Vr	Nybyggnad (*)	1704-07	Murverk	Starrkärr	Vg	Nybyggnad (*)	1721-22	Murverk
Norrbärke	Dr	Omb. av långhus/kor	1704-24	Murverk	Ova	Vg	Omb. av långhus/kor	1722	Murverk
Fägre	Vg	Tillb. av korsarmar	1705	Murverk	Valtorp	Vg	Omb. av långhus/kor	1722	Murverk
Torskinge	Sm	Omb. av långhus/kor	1705	Murverk	Lungund	Vr	Tillb. av korsarmar	1722-24	Trä
Almundsryd	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1705-06	Trä	Långserud	Vr	Tillb. av korsarmar	1722-24	Trä
Karlskoga	Vr	Tillb. av korsarmar	1705-06	Trä	Karlstad	Vr	Nybyggnad	1722-30	Murverk
Roslags-Kulla	Up	Nybyggnad	1705-06	Trä	Mörlunda	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1722-34	Trä
Mangskog	Vr	Nybyggnad (*)	1705-07	Trä	Hova	Vg	Nybyggnad	1723	Murverk
Bredaryd	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1706	Murverk	Julita	Sö	Tillb. av korsarmar	1723	Murverk
Frändefors	Ds	Omb. av långhus/kor (*)	1706	Murverk	Mistelås	Sm	Nybyggnad	1723	Trä
Glimåkra	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1706	Murverk	Västerplana	Vg	Tillb. av korsarm	1723	Murverk
Romelanda	Bo	Omb. av långhus/kor	1706	Murverk	Älvdalen	Dr	Omb. av långhus/kor	1723	Murverk
Färgelanda	Ds	Omb. av långhus/kor (*)	1707	Murverk	Godegård	Ög	Omb. av långhus/kor	1723-24	Murverk
Rommele	Vg	Nybyggnad	1707	Murverk	Knista	Nä	Omb. av långhus/kor	1723-24	Murverk
Södra Unnaryd	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1707	Murverk	Ambjörnarp	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1724	Trä
Malingsbo	Dr	Nybyggnad	1707-08	Trä	Boo kapell	Up	Nybyggnad	1724	Trä
Ramkvilla	Sm	Omb. av långhus/kor	1707-08	Murverk	Stora Mellby	Vg	Nybyggnad	1724	Murverk
Nysätra	Vb	Nybyggnad	1707-10	Trä	Upphärad	Vg	Nybyggnad	1724	Murverk
Askum	Bo	Omb. av långhus/kor (*)	1708	Murverk	Vad	Vg	Omb. av långhus/kor	1724	Murverk
Forssa	Sö	Omb. av långhus/kor	1708	Murverk	Norrtälje	Up	Nybyggnad	1724-26	Murverk
Svarteborg	Bo	Omb. av långhus/kor	1708	Murverk	Älgå	Vr	Nybyggnad	1724-26	Murverk
Svinhult	Ög	Omb. av långhus/kor (*)	1708	Trä	Tisselskog	Ds	Nybyggnad	1724-27	Trä
Tengene	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1708	Murverk	Odensåker	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1724-28	Murverk
Fors	Vg	Omb. av långhus/kor	1709	Murverk	Hedemora	Dr	Omb. av långhus/kor	1724-31	Murverk
Sunnersberg	Vg	Omb. av långhus/kor	1709	Murverk	Lödöse, S:t Peder	Vg	Nybyggnad (*)	1724-31	Murverk
Stora Malm	Sö	Tillb. av korsarmar	1709-10	Murverk	Floda	Dr	Nybyggnad	1724-37	Murverk
Leksand	Dr	Omb. av långhus/kor	1709-15	Murverk	Flakeberg	Vg	Nybyggnad (*)	1725	Murverk
Hyringa	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1710	Murverk	Kävsjö	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1725	Trä
Sjögestad	Ög	Omb. av långhus/kor (*)	1710	Murverk	Pajala, Fredrikskyrkan	Nb	Nybyggnad (*)	1725	Trä
Lilla Malma	Sö	Omb. av långhus/kor (*)	1711	Trä	Sätilla	Vg	Nybyggnad	1725	Murverk
Hömb	Vg	Omb. av långhus/kor	1711-14	Murverk	Tösse gamla	Ds	Omb. av långhus/kor	1725	Murverk
Järsnäs	Sm	Omb. av långhus/kor	1712	Murverk	Umeå stads	Vb	Nybyggnad (*)	1725	Trä
Råda (Askims härad)	Vg	Nybyggnad	1712	Trä	Dalby	Vr	Nybyggnad (*)	1725-26	Trä
Svedala	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1712	Trä (korsvirke)					

Övre Ullerud	Vr	Nybyggnad	1725-27	Trä
Björkö	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1726	Trä
Jonsberg	Ög	Nybyggnad	1726	Trä
Jukkasjärvi	La	Nybyggnad	1726	Trä
Järn	Ds	Omb. av långhus/kor	1726	Murverk
Lerbäck	Nä	Omb. av långhus/kor	1726	Murverk
Misterhult	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1726	Trä
Rännelanda	Ds	Omb. av långhus/kor (*)	1726	Trä
Tveta	Sm	Omb. av långhus/kor	1726	Trä
Gunnarskog	Vr	Nybyggnad	1726-27	Murverk
Hammar	Nä	Tillb. av korsarmar (*)	1726-27	Murverk
Näsby	Sm	Omb. av långhus/kor	1726-27	Trä
Vånga	Sk	Omb. av långhus/kor	1726-28	Murverk
Hede	Bo	Nybyggnad (*)	1727	Trä
Nödinge	Vg	Nybyggnad	1727	Murverk
Skinnskatteberg	Vs	Tillb. av korsarm (*)	1727	Trä
Väne-Åsaka	Vg	Omb. av långhus/kor	1727	Murverk
Bromma	Up	Omb. av långhus/kor	1727-28	Murverk
Gårdhem (ruin)	Vg	Omb. av långhus/kor	1727-31	Murverk
Nordmark	Vr	Nybyggnad	1727-31	Trä
Östra Eneby	Ög	Omb. av långhus/kor	1727-33	Murverk
Dals-Ed	Ds	Nybyggnad (*)	1728	Murverk
Husby-Sjuhundra	Up	Omb. av långhus/kor	1728	Murverk
Hyssna gamla	Vg	Omb. av långhus/kor	1728	Murverk
Stora Lundby	Vg	Nybyggnad	1728	Murverk
Tidavad	Vg	Omb. av långhus/kor	1728	Murverk
Ytterselö	Sö	Omb. av långhus/kor	1728	Murverk
Älvsbacka	Vr	Nybyggnad (*)	1728	Trä
Ärtemark	Ds	Omb. av långhus/kor	1728	Murverk
Särestad-Bjärby	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1728-29	Murverk
Ölmstad	Sm	Omb. av långhus/kor	1728-37	Murverk
Säve	Bo	Omb. av långhus/kor	1729	Murverk
Åsenhöga	Sm	Nybyggnad (*)	1729	Trä
Fröskog	Ds	Nybyggnad	1729-30	Trä
Hammerdal	Jä	Omb. av långhus/kor	1729-30	Murverk
Seglora gamla (flyttad)	Vg	Nybyggnad	1729-30	Trä
Ljungs gamla	Bo	Omb. av långhus/kor	1729-33	Murverk
Söderbärke	Dr	Nybyggnad	1729-35	Murverk
Ödskölt	Ds	Nybyggnad	1720-tal	Trä
Vintrosa	Nä	Nybyggnad	1720-30-tal	Murverk
Forshälla	Bo	Omb. av långhus/kor (*)	1730	Murverk
Grytnäs	Dr	Omb. av långhus/kor	1730	Murverk
Nöbbele	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1730	Murverk
Tjärnö	Bo	Omb. av långhus/kor (*)	1730	Murverk
Västra Torsås	Sm	Nybyggnad (*)	1730	Trä
Örtomta	Ög	Omb. av långhus/kor	1730	Murverk
Östra Tollstad	Ög	Tillb. av korsarm (*)	1730	Murverk
Kimstad	Ög	Nybyggnad	1730-33	Murverk
Visnum	Vr	Nybyggnad	1730-33	Trä
Boda	Vr	Omb. av långhus/kor	1730-34	Murverk
Hagelberg	Vg	Omb. av långhus/kor	1730-35	Murverk
Svärdsjö	Dr	Tillb. av korsarmar	1730-40	Murverk
Fäglum	Vg	Omb. av långhus/kor	1731	Murverk
Håby	Bo	Omb. av långhus/kor	1731	Murverk
Järbo	Ds	Omb. av långhus/kor	1731	Murverk
Kristdala	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1731	Trä
Stockholm, Johannes	Up	Omb. av långhus/kor (*)	1731	Trä

Sollerön	Dr	Omb. av långhus/kor (*)	1731	Trä
Väne-Ryr	Vg	Nybyggnad	1731-32	Trä
Gillberga	Vr	Omb. av långhus/kor	1731-33	Murverk
Hjulsjö	Vs	Tillb. av korsarmar	1732	Trä
Högsäter	Ds	Omb. av långhus/kor (*)	1732	Murverk
Näshult	Sm	Nybyggnad	1732	Trä
Uvered	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1732	Trä
Malung	Dr	Tillb. av korsarmar	1732-37	Murverk
Asby	Ög	Tillb. av korsarm	1733	Trä
Bergsjö	Hs	Omb. av långhus/kor (*)	1733	Murverk
Binneberg	Vg	Omb. av långhus/kor	1733	Murverk
Låstad	Vg	Omb. av långhus/kor	1733	Murverk
Riseberga	Sk	Tillb. av korsarm	1733	Murverk
Steneby	Ds	Omb. av långhus/kor	1733	Murverk
Tjärstad	Ög	Tillb. av korsarmar (*)	1733	Murverk
Utby	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1733	Murverk
Vistorp	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1733	Murverk
Bo	Nä	Nybyggnad	1733-35	Trä
Svanskog	Vr	Nybyggnad	1733-38	Trä
Gräsmark	Vr	Nybyggnad	1733-39	Murverk
Foss	Bo	Omb. av långhus/kor	1733-44	Murverk
Björlanda	Bo	Omb. av långhus/kor	1734	Murverk
Brönnestad	Sk	Omb. av långhus/kor	1734	Murverk
Håle	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1734	Murverk
Nås	Dr	Omb. av långhus/kor (*)	1734	Murverk
Spekeröd	Bo	Omb. av långhus/kor	1734-35	Murverk
Lycksele	La	Nybyggnad (*)	1734-36	Trä
Råggård	Ds	Nybyggnad	1734-36	Trä
Vendel	Up	Tillb. av korsarm	1734-36	Murverk
Vänersnäs	Vg	Omb. av långhus/kor	1734-36	Murverk
Stora Skedvi	Dr	Omb. av långhus/kor	1735	Murverk
Vedevåg	Vs	Nybyggnad (*)	1735	Trä
Örgryte gamla	Vg	Omb. av långhus/kor	1735	Murverk
Österbybruk	Up	Nybyggnad	1735	Murverk
Norra Härene	Vg	Omb. av långhus/kor	1735-36	Murverk
Övertorneå	Nb	Nybyggnad	1735-37	Trä
Glava	Vr	Nybyggnad	1735-38	Murverk
Kjula	Sö	Tillb. av korsarm (*)	1735-38	Trä
Ytterhogdal	Hs	Omb. av långhus/kor (*)	1735-39	Murverk
Nysund	Vr	Tillb. av korsarmar	1735-40	Trä
Fryele	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1736	
Linköping, S:t Lars	Ög	Omb. av långhus/kor (*)	1736	Murverk
Linköping, S:t Lars	Ög	Tillb. av korsarmar (*)	1736	Murverk
Norra Rottne	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1736	Trä
Åre gamla	Jä	Omb. av långhus/kor	1736	Murverk
Ulrika	Ög	Nybyggnad	1736-37	Trä
Eringsboda	Bl	Nybyggnad (*)	1736-38	Trä
Femsjö	Sm	Omb. av långhus/kor	1736-40	Murverk
Västra Tunhem	Vg	Nybyggnad	1736-40	Murverk
Amnehärad	Vg	Omb. av långhus/kor	1737	Murverk
Västerplana	Vg	Tillb. av korsarm	1737	Murverk
Jämshög	Bl	Omb. av långhus/kor	1737-39	Murverk
Västervik, S:ta Gertrud	Sm	Tillb. av korsarm	1737-39	Murverk
Dunker	Sö	Omb. av långhus/kor	1737-40	Murverk
Sundsvall	Me	Nybyggnad (*)	1737-53	Murverk
Barkeryd	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1738	Trä
Leksberg	Vg	Omb. av långhus/kor	1738	Murverk
Risinge gamla	Ög	Tillb. av korsarm	1738	Murverk

Husby-Rekarne	Sö	Omb. av långhus/kor	1738-39	Murverk
Vårdnäs	Ög	Omb. av långhus/kor (*)	1738-39	Murverk
Segerstad	Vr	Nybyggnad	1738-47	Murverk
Fagerhult	Sm	Nybyggnad (*)	1739	Trä
Frödinge	Sm	Nybyggnad	1739	Trä
Vrå	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1739	Murverk
Älvros gamla	Hr	Tillb. av korsarmar	1739-40	Trä
Solberga	Bo	Omb. av långhus/kor	1739-41	Murverk
Bjursås	Dr	Omb. av långhus/kor (*)	1730-tal	Trä
Boda	Dr	Omb. av långhus/kor (*)	1730-tal	Trä
Hånger	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1730-tal	Trä
Kareby	Bo	Omb. av långhus/kor	1730-tal	Murverk
Kvidinge	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1730-tal	Murverk
Lekeryd	Sm	Omb. av långhus/kor	1730-tal	Murverk
Mo	Vg	Omb. av långhus/kor	1730-tal	Murverk
Mofalla	Vg	Omb. av långhus/kor	1730-tal	Trä
Torsåker	Sö	Omb. av långhus/kor	1730-tal	Murverk
Bälaryd	Sm	Tillb. av korsarm	1740	Murverk
Länna	Sö	Tillb. av korsarm	1740	Murverk
Villie	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1740	
Västra Gerum	Vg	Omb. av långhus/kor	1740	Murverk
Delsbo	Hs	Nybyggnad	1740-41	Murverk
Ransäter	Vr	Tillb. av korsarmar (*)	1740-42	Trä
Hällefors	Vs	Tillb. av korsarmar	1740-44	Trä
Södra Ving	Vg	Omb. av långhus/kor	1740-47	Murverk
Fivlered	Vg	Omb. av långhus/kor	1741	Murverk
Fullösa	Vg	Omb. av långhus/kor	1741	Murverk
Holmestad	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1741	Murverk
Ockelbo	Gä	Omb. av långhus/kor (*)	1741-42	Murverk
Norra Vånga	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1742	Murverk
Sättna	Me	Nybyggnad	1742	Trä
Valbo-Ryr	Ds	Nybyggnad (*)	1742	Trä
Valbo	Gä	Ombyggnad	1742-43	Murverk
Sorsele	La	Nybyggnad (*)	1742-44	Trä
Bäreberg	Vg	Nybyggnad	1742-48	Murverk
Long	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1743	Murverk
Od	Vg	Omb. av långhus/kor	1743	Murverk
Östra Vemmenhög	Sk	Tillb. av korsarmar	1743	Murverk
Götlunda	Nä	Omb. av långhus/kor	1743-44	Murverk
Götlunda	Nä	Tillb. av korsarmar	1743-44	Murverk
Näsum	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1744	Murverk
Hälta	Bo	Omb. av långhus/kor	1744-45	Murverk
Karungi	Nb	Nybyggnad (*)	1744-45	Trä
Öreryd	Sm	Nybyggnad	1744-45	Trä
Överhogdal	Hr	Nybyggnad	1744-49	Trä
Ovanåker	Hs	Nybyggnad	1744-53	Murverk
Fryksände	Vr	Nybyggnad (*)	1745	Trä
Huddinge	Sö	Omb. av långhus/kor	1745	Murverk
Härjevads gamla (flyttad)	Vg	Nybyggnad	1745	Trä
Jällby	Vg	Omb. av långhus/kor	1745	Trä
Locknevi	Sm	Nybyggnad (*)	1745	Trä
Norra Vram	Sk	Tillb. av korsarm	1745	Murverk
Skabersjö	Sk	Tillb. av korsarm	1745	Murverk
Säby	Sm	Tillb. av korsarm	1745	Murverk
Varnum	Vg	Omb. av långhus/kor	1745	Murverk
Vist	Ög	Nybyggnad	1745	Murverk
Ås	Vg	Nybyggnad	1745	Murverk
Yttergran	Up	Omb. av långhus/kor	1745-46	Murverk

Molla	Vg	Omb. av långhus/kor	1745-54	Murverk
Alvesta	Sm	Omb. av långhus/kor	1746	Murverk
Blomskog	Vr	Tillb. av korsarm (*)	1746	Trä
Flo	Vg	Nybyggnad (*)	1746	Murverk
Hietaniemi	Nb	Nybyggnad	1746	Trä
Lilla Slågarp	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1746	Trä (kors- virke)
Ljungarum	Sm	Nybyggnad	1746	Murverk
Norråla	Hs	Tillb. av korsarm (*)	1746	Murverk
Sveneby	Vg	Omb. av långhus/kor	1746	Murverk
Gällivare gamla	La	Nybyggnad	1746-47	Trä
Järvsö	Hs	Tillb. av korsarmar (*)	1746-48	Murverk
Harlösa	Sk	Tillb. av korsarm	1747	Murverk
Krokek (ruin)	Ög	Nybyggnad	1747	Murverk
Rumskulla	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1747	Trä
Rö	Up	Omb. av långhus/kor	1747	Murverk
Hammarö	Vr	Tillb. av korsarmar	1747-48	Trä
Dalskog	Ds	Nybyggnad	1747-50	Trä
Algutstorp	Vg	Omb. av långhus/kor	1748	Murverk
Grangärde	Dr	Omb. av långhus/kor	1748	Murverk
Kvillinge	Ög	Omb. av långhus/kor	1748	Murverk
Torrskog	Ds	Tillb. av korsarm (*)	1748	Trä
Kila	Sö	Nybyggnad (*)	1748-49	Trä
Töftedal	Ds	Nybyggnad	1748-49	Trä
Bjuråker	Hs	Nybyggnad	1748-50	Murverk
Tärby	Vg	Omb. av långhus/kor	1748-53	Murverk
Svärta	Sö	Omb. av långhus/kor (*)	1748-55	Murverk
Bäck	Vg	Nybyggnad	1749	Murverk
Glemminge	Sk	Tillb. av korsarm	1749	Murverk
Asarum	Bl	Tillb. av korsarm	1749-50	Murverk
Ryssby (Norra Möre härad)	Sm	Nybyggnad	1749-50	Murverk
Asby	Ög	Omb. av långhus/kor	1749-51	Murverk
Ludvika	Dr	Nybyggnad	1749-52	Trä
Åsbo	Ög	Tillb. av korsarm	1749-52	Murverk
Östra Vingåker	Sö	Nybyggnad	1749-53	Murverk
Trankil	Vr	Tillb. av korsarmar	1740-tal	Trä
Fjälkestad	Sk	Tillb. av korsarmar	1750	Murverk
Floby	Vg	Tillb. av korsarmar (*)	1750	Murverk
Norråla	Hs	Tillb. av korsarm (*)	1750	Murverk
Strövelstorp	Sk	Tillb. av korsarm	1750	Murverk
Otterstad, S:ta Marie kapell	Vg	Omb. av långhus/kor	1750	Murverk
Transtrand	Dr	Omb. av långhus/kor (*)	1750	Trä
Åsele	La	Nybyggnad (*)	1750	Trä
Torp	Ds	Nybyggnad	1750-55	Murverk
Dänningelanda	Sm	Nybyggnad (*)	1751	Trä
Hagshult	Sm	Omb. av långhus/kor	1751	Murverk
Lerdala	Vg	Omb. av långhus/kor	1751	Murverk
Segestad	Öl	Omb. av långhus/kor (*)	1751	Murverk
Sjögestad	Ög	Omb. av långhus/kor (*)	1751	Murverk
Steneby	Ds	Omb. av långhus/kor	1751	Murverk
Storsjö	Hr	Nybyggnad (*)	1751	Trä
Viksjo	Ån	Nybyggnad (*)	1751	Trä
Östra Harg	Ög	Omb. av långhus/kor	1751	Murverk
Norra Ving	Vg	Omb. av långhus/kor	1751-52	Murverk
Partille	Vg	Omb. av långhus/kor	1751-52	Murverk
Piteå lands (Öjebyn)	Nb	Tillb. av korsarmar	1751-52	Murverk
Kungsåra	Vs	Nybyggnad	1751-53	Murverk

Styrsö	Vg	Nybyggnad	1751-54	Murverk
Ljusterö	Up	Nybyggnad	1751-55	Trä
Brunnby	Sk	Tillb. av korsarm	1752	Murverk
Burseryd	Sm	Nybyggnad	1752	Trä
Harg	Up	Omb. av långhus/kor	1752	Murverk
Lagmansered (ruin)	Vg	Omb. av långhus/kor	1752	Murverk
Larv	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1752	Murverk
Norra Råda	Vr	Nybyggnad (*)	1752	Trä
Tingsås	Sm	Nybyggnad (*)	1752	Trä
Velinga	Vg	Nybyggnad	1752	Murverk
Jokkmokks gamla	La	Nybyggnad (*)	1752-53	Trä
Norra Hestra	Sm	Nybyggnad	1752-53	Trä
Orsa	Dr	Omb. av långhus/kor	1752-55	Murverk
Nedre Ullerud	Vr	Nybyggnad	1752-59	Murverk
Agetorp	Vg	Nybyggnad (*)	1753	Murverk
Borgstena	Vg	Nybyggnad	1753	Murverk
Gällivare gamla	La	Tillb. av korsarm	1753	Trä
Göteve	Vg	Omb. av långhus/kor	1753	Murverk
Landeryd	Ög	Nybyggnad	1753	Murverk
Malexander	Ög	Tillb. av korsarm (*)	1753	Trä
Singö	Up	Nybyggnad	1753	Trä
Södra Unnaryd	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1753	Murverk
Sörby	Ög	Omb. av långhus/kor (*)	1753	Murverk
Älvsåker	Ha	Omb. av långhus/kor	1753	Murverk
Öglunda	Vg	Omb. av långhus/kor	1753	Murverk
Öljehult	Bl	Nybyggnad (*)	1753	Trä
Arbrå	Hs	Tillb. av korsarmar	1753-54	Murverk
Mora	Dr	Omb. av långhus/kor	1753-54	Murverk
Norra Björke	Vg	Nybyggnad	1753-54	Murverk
Bollnäs	Hs	Tillb. av korsarmar	1753-55	Murverk
Ljusdal	Hs	Nybyggnad	1753-55	Murverk
Madesjö	Sm	Nybyggnad	1753-57	Murverk
Lysvik	Vr	Nybyggnad	1753-62	Murverk
Ale-Skövde	Vg	Nybyggnad	1754	Murverk
Anderstorp	Sm	Nybyggnad (*)	1754	Trä
Ekeberga	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1754	Trä
Everöd	Sk	Tillb. av korsarm	1754	Murverk
Horn	Ög	Nybyggnad	1754	Murverk
Ivetofta	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1754	Murverk
Kisa	Ög	Omb. av långhus/kor	1754	Murverk
Norra Fågelås	Vg	Omb. av långhus/kor	1754	Murverk
Synnerby	Vg	Tillb. av korsarm (*)	1754	Murverk
Södra Härene (ruin)	Vg	Omb. av långhus/kor	1754	Murverk
Södra Vi	Sm	Nybyggnad	1754-55	Murverk
Dragsmark	Bo	Nybyggnad	1754-56	Trä
Visnums-Kil	Vr	Nybyggnad	1754-56	Murverk
Torsåker	Gä	Nybyggnad	1754-58	Murverk
Landskrona	Sk	Nybyggnad	1754-88	Murverk
Björsäter	Vg	Nybyggnad	1754	Murverk
Vittinge	Up	Tillb. av korsarm	1754	Murverk
Dala	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1755	Murverk
Ingatorp	Sm	Omb. av långhus/kor	1755	Murverk
Jälluntofta	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1755	Murverk
Räby-Rekarne	Sö	Omb. av långhus/kor	1755	Murverk
Sundborn	Dr	Nybyggnad	1755	Trä
Torrskog	Ds	Tillb. av korsarm (*)	1755	Trä
Gunnarp	Ha	Nybyggnad	1755-56	Trä
Kungs-Husby	Up	Omb. av långhus/kor	1755-57	Murverk
Vireda	Sm	Tillb. av korsarm	1755-57	Trä

Blentarp	Sk	Omb. av långhus/kor	1756	Murverk
Hålanda	Vg	Omb. av långhus/kor	1756	Murverk
Kvånrum	Vg	Nybyggnad (*)	1756	Murverk
Lidingö	Up	Omb. av långhus/kor	1756	Murverk
Ny	Vr	Tillb. av korsarmar (*)	1756	Trä
Sala lands	Vs	Tillb. av korsarm	1756	Murverk
Stora Åby	Ög	Nybyggnad	1756	Murverk
Tydje	Ds	Nybyggnad (*)	1756	Trä
Tärna	Up	Omb. av långhus/kor	1756	Murverk
Vättlösa	Vg	Omb. av långhus/kor	1756	Murverk
Älvestad	Ög	Nybyggnad	1756	Murverk
Ljusnedal	Hr	Nybyggnad (*)	1756-57	Trä
Kall	Jä	Omb. av långhus/kor (*)	1756-58	Murverk
Ytterenhörna	Sö	Tillb. av korsarm	1756-58	Murverk
Loftahammar	Sm	Nybyggnad	1756-60	Murverk
Bolstad	Ds	Tillb. av korsarmar	1756-61	Murverk
Edsvära	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1757	Murverk
Gestad (ruin)	Ds	Omb. av långhus/kor	1757	Murverk
Källstorp	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1757	Murverk
Ljustorp	Me	Nybyggnad	1757	Murverk
Skeppsås	Ög	Tillb. av korsarm	1757	Murverk
Stora Herrestad	Sk	Tillb. av korsarm	1757	Murverk
Svarträ	Ha	Omb. av långhus/kor	1757	Murverk
Alsen	Jä	Omb. av långhus/kor (*)	1757-58	Murverk
Stöde	Me	Nybyggnad	1757-59	Murverk
Södra Ny	Vr	Nybyggnad	1757-73	Murverk
Bankekind	Ög	Nybyggnad	1758	Murverk
Byarum	Sm	Omb. av långhus/kor	1758	Murverk
Bäckaby	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1758	Trä
Dalby	Sk	Omb. av långhus/kor	1758	Murverk
Od	Vg	Omb. av långhus/kor	1758	Murverk
Svalöv	Sk	Omb. av långhus/kor (*)	1758	Murverk
Tjällmo	Ög	Tillb. av korsarm	1758	Murverk
Ulricehamn	Vg	Omb. av långhus/kor	1758	Murverk
Vederslövs gamla	Sm	Omb. av långhus/kor	1758	Murverk
Odensåker	Vg	Nybyggnad	1758-59	Murverk
Voxna	Hs	Nybyggnad	1758-59	Trä
Äspered	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1758-60	Murverk
Föllinge	Jä	Nybyggnad (*)	1758-61	Trä
Säfsnäs	Dr	Nybyggnad	1758-62	Trä
Grolanda	Vg	Nybyggnad	1758-63	Murverk
Ovikens gamla	Jä	Nybyggnad	1758-63	Murverk
Åsarne gamla	Jä	Nybyggnad (*)	1758-64	Trä
Eggby	Vg	Nybyggnad	1759	Murverk
Härad	Sö	Tillb. av korsarm	1759	Murverk
Laxarby	Ds	Tillb. av korsarmar	1759	Trä
Säbrå	Ån	Nybyggnad	1759	Murverk
Veta	Ög	Tillb. av korsarm	1759	Murverk
Önum	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1759	Trä
Östra Broby	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1759	Murverk
Hallingeberg	Sm	Nybyggnad	1759-60	Murverk
Graninge	Ån	Nybyggnad	1759-61	Trä
Öved	Sk	Nybyggnad	1759-61	Murverk
Runtuna	Sö	Tillb. av korsarmar	1759-62	Murverk
Oppeby	Ög	Nybyggnad	1759-64	Murverk
Järna	Dr	Omb. av långhus/kor	1759-69	Murverk
Bringetofta	Sm	Omb. av långhus/kor	1750-tal	Trä
Malung	Dr	Omb. av långhus/kor	1750-tal	Murverk
Säter	Vg	Omb. av långhus/kor	1750-tal	Murverk

Kyrkorna 1760–1860

av Ingrid Sjöström

Svensk arkitektur under skedet från 1700-talets mitt till 1800-talets mitt hör till det vi uppskattar mest i vårt kulturarv. Kanske gäller populariteten i första hand slott och herrgårdar och annan profan arkitektur, medan kyrkorna från tiden är mindre kända och omskrivna. Detta trots att de utgör en mycket stor andel av våra församlingskyrkor, cirka 700 nybyggda och 400 planförändrade kyrkor, vartill kommer kyrkor som fått sin huvudsakliga inredning under perioden. I litteraturen beskrivs de med stiletiketter som alla avser varianter av klassicism: senbarock, rokoko, gustavianskt, nyklassicism, nyantik och empir. Från 1840-talet upphörde klassicismens hegemoni, och man började söka inspiration från andra historiska stilar, främst de medeltida. Nyklassicistiska kyrkor byggdes dock ännu in på 1880-talet – när stilen väl anammats ute i landet blev den fast förankrad.

Från stormaktstiden ärvde 1700-talets bildade elit och ledande konstnärer övertygelsen om att den goda smaken och den rätta stilen var möjlig att förvärva genom studier av antikens och renässansens stora mästare i Italien och Frankrike. De kände också som sitt ansvar att föra ut kunskapen och därmed förkovra byggenskapen i landet. Genom det nyinrättade ämbetsverket, Överintendentsämbetet, skulle den offentliga arkitekturen göras ”prydlig och beständig”, alltså vacker och hållfast. Kyrkorna var den till antalet största gruppen som påverkades av detta storslagna projekt. Tydligare än tidigare ställdes nu huvudstadens kultur mot landsortens, högre ståndsideal mot folkliga och lokala traditioner.

Överintendentsämbetet och kyrkorna

Riktlinjerna för Överintendentsämbetets arbete drogs upp av överintendenten Carl Hårleman. Han dog 1753 men hans arbete fortsattes av efterträdarna Carl Johan Cronstedt och Carl Fredrik Adelcrantz. År 1759 utfärdades den förordning som innebar ökad statlig kontroll över det allmännas byggande.

Överintendenten ledde ett arkitektkontor som på 1700-talet hade en handfull tjänstgörande arkitekter, eller konduktörer som de då kallades. På 1820-talet ökade ärendemängden kraftigt och ämbetet fick större resurser och personal. Från och med 1840-talet var ett femtontal arkitekter anställda på hel- eller deltid med olika rang och lönevillkor.

Arkitekterna hade i allmänhet studerat vid akademien i Stockholm, från 1798 benämnd Målare-, Bildhuggare- och Byggnadsakademien. En viss teoretisk undervisning i arkitektur fanns sedan 1773, utöver den dominerande

undervisningen i bildkonst. Mur- och byggmästare ute i landet kunde ofta både uppgöra ritningar och bygga efter dem, men saknade på 1700-talet som regel teoretisk skolning. Akademien, Överintendentsämbetet samt Fortifikationen blev plantskolor för den långsamt växande arkitektkåren i landet. Efter 1800 fanns i städerna flera läns- och stiftsbyggmästare som var väl så erfarna och skolade som ämbetets konduktörer.

Förordningen 1759 följdes av utförligare bestämmelser för kyrkobyggnad 1764 och 1776. Kyrkan var en viktig institution i det offentliga livet, och det var angeläget att skapa värdiga och vackra gudstjänstrum, som samtidigt var välfungerande samlingsplatser där menigheten kunde nå både av kyrkans och samhällets budskap.

Enligt de kungliga förordningarna skulle alla ritningar till nybyggnader av kyrkor, från 1776 även till kyrkliga inventarier, granskas av Överintendentsämbetets arkitekter och sedan godkännas av Kungl. Maj:t. Om ritningen från församlingen inte godtogs, eller om församlingen inte kunde åstadkomma ritning genom någon regionalt verksam byggmästare, kunde ämbetet kostnadsfritt förse församlingen med ritning. Ämbetet kunde även bistå vid ombyggnad och upprustning av trånga och bristfälliga befintliga kyrkobyggnader. Ekonomiskt stöd genom kollekt lokalt eller i hela riket erbjöds om församlingen kunde visa att de egna resurserna inte förslog. Landshövding och konsistorium i berört län och stift skulle yttra sig över förslagen, men hade sällan avgörande kommentarer.

De drygt 700 församlingskyrkor som nybyggdes ter sig enhetligare och mer professionellt utformade än under tidigare perioder. De visar dock betydligt större variationsrikedom än ämbetets ritningsförslag, som ofta var intill förväxling lika, oavsett var i landet kyrkan skulle byggas. Systemet tillät att lokala önskemål påverkade byggnadsprojekten. På många håll tog man emot ämbetets ritningar med viss skepsis och föredrog ortens egna ritningsförslag.

Sockenstämman protesterade oftast mot kostnadskrävande lösningar, men också mot former och teknik som stred mot hävdvunnet byggnadsskick och mot äldre kyrklig tradition. Estetiska överväganden, som krav på symmetri och harmoniska proportioner, anfördes ofta i Överintendentsämbetets argumentation, medan skrivelserna från socknarna mera handlade om praktiska behov. Önskemål om en bestämd form på plan, kor eller torn framfördes dock i många fall, liksom hänvisningar till andra kyrkor, som man ville efterlikna. Ämbetets arkitekter tog vanligen till sig församlingarnas önskemål och invändningar, även om vissa av arkitekterna i sina kommentarer kunde uttrycka sig både irriterat och arrogant. Vid tvister tog ofta Kungl. Maj:t socknens parti och beordrade ämbetet att gå sockenmännens yrkanden till mötes.

Den byggmästare som hade uppgjort ritningarna som sockenmännen genom kyrkoherden insänt till ämbetet fick vanligen också uppdraget att bygga kyrkan efter de justerade och fastställda ritningarna. Det hände då inte sällan att kyrkan fick större likhet med byggmästarens ritning än med ämbetets. Det resulterade i en del fall i karaktärsfulla mästerverk, i andra i oproportionerliga och tafatt komponerade kyrkor. Någon kontroll av hur ritningarna följdes kunde ämbetet inte utöva, än mindre beivra avstegen.

I landskap där adel och bruksägare var väl etablerade och hade nära kontakter med Stockholm kunde Överintendentsämbetets projekt få snabbt genomslag. Högreståndspersoner i socknen verkade ofta aktivt för att engagera goda arkitekter och plädera för ämbetets ritningsförslag. Det gäller särskilt Mälardalskapen, Östergötland och de brukstäta bygderna, men även Blekinge, där örlogsbasen i Karlskrona utgjorde en förmed-

Fig. 121. Den driftige Nils Gustaf Hammarqvist var vice pastor i Sunds församling i Östergötland 1792–95 och genomdrev då byggnad av Sunds kyrka. Pehr Hörbergs porträtt, som hänger i kyrkans sakristia, visar hur pastorn studerar planritningen till kyrkan, upprättad av byggmästare Casper Seurling och justerad vid Överintendentsämbetet. Han visar en förteckning över alla de frivilliga gåvor till kyrkan som han lyckats samla in. I bakgrunden skimtar kyrkan med ett något rikare tornkrön än den har i dag. Planen visar den ovanliga lösningen med både sakristia och "skriftesal" under läktaren. Pehr Hörberg anlätades för hela inredningen, som hör till tidens märkligaste. Foto ATA.

Fig. 122. Hycklinge kyrka i Östergötland byggdes i etapper 1776–92, i huvudsak efter en ritning 1775 av Olof Tempelman. De välavvägda proportionerna, den klockformade tornhuven och sadeltaket som valmas över koret följer nära överintendenten Carl Fredrik Adelcrantz rekommendation för sockenkyrkor.

lande länk till huvudstaden. På samma sätt verkade kraftfulla biskopar med nära kontakter till hovet och ständerna för att ämbetets intentioner skulle realiseras i de egna stiftet. Dit hörde främst Jakob Axelsson Lindblom i Linköping, Esaias Tegnér i Växjö och Carl Fredrik af Wingårdh i Göteborg. Genom sina visitationer följde biskopar och prostar tillståndet i socknarna och drev på när de ansåg att kyrkorna behövde rustas, byggas till eller ersättas av nybygge.

Gensvaret för Överintendentsämbetet var däremot svagt i Skåne, trots de många adliga godsena. Under 1700-talet byggdes få kyrkor där, och när nybyggandet kom igång på 1830-talet hade domkyrkoarkitekten och professorn Carl Georg Brunius i Lund ett starkt inflytande. Han var sin tids störste kännare av den medeltida kyrkobyggnadskonsten och förde fram den som ideal förebild. Klassicismen ansåg han däremot var förkastlig som kyrklig stil. Brunius drev en polemisk kampanj mot ämbetets förslag och verksamhet. Mycket få kyrkor i Skåne byggdes eller ombyggdes efter ämbetets ritningar, desto fler efter Brunius.

I landskap med få högre ståndspersoner och med starka och självständiga bönder och skickliga lokala byggmästare var församlingarna inte heller alltid så följsamma mot ämbetets propåer. Så förhöll det sig i många socknar i Bergslagen och Norrland.

Det kyrkliga livet

Under andra hälften av 1700-talet präglades det kyrkliga livet av flera delvis motstridiga strömningar. Den konservativa och strängt ortodoxa enhetskyrkan behöll ännu sin ställning, särskilt på landsbygden. I städerna och i landsbygdsförsamlingar med välutbildade präster tog man efter hand intryck både av pietism och liberalism, och företrädde en mjukare linje

inom ortodoxin. Den av upplysningsfilosofin påverkade teologin, neologin, som betonade förnuft och intellekt, hög moral och respekt för vetenskaperna, omfattades av ganska få men inflytelserika präster. Det finns flera beröringspunkter mellan neologin och klassicismen, men något samlat neologiskt program för kyrkornas utformning framlades inte.

I gudstjänstordningen fick predikan allt större vikt. Prästens undervisande och vägledande roll betonades. Kyrkorummet blev en lärosal, ett auditorium, där ett avskilt kor inte längre behövdes. Här finns likheter med den reformerta kyrkan i flera avseenden, särskilt under 1700-talet, något som påpekats av Axel Rappe, som tidigt analyserat det nyklassicistiska kyrkorummet från liturgisk synpunkt.

Det allmänna skriftermålet som infördes 1686 var ännu obligatoriskt som förberedelse till nattvarden, som var påbjuden minst 3–4 gånger per år. Skriftermålet fick i 1811 års kyrkohandbok en ny ritual som kunde inleda högmässan eller genomföras före denna. Den grupp sockenbor som deltog i skriftermålet samlades oftast i sakristian, som därför behövde vara rymlig. Det gällde dock ej i Skåne, där man höll fast vid enskilt skriftermål med få deltagare.

Den snabbt ökande läskunnigheten gjorde det möjligt för församlingen att aktivt delta i psalmsång och bibelläsning. En ny psalmbok tillkom 1819. Läsningen krävde god belysning i kyrkorummet, och alltfler nya och gamla kyrkor fick stora fönster med flödande dagsljus. Samhällets kungörelser förmedlades i allt större mängd i kyrkan, både genom uppläsning från predikstolen och genom tryckta kungliga tal och förordningar, som sattes upp inom glas och ram i kyrkan.

Sockenstämman utvecklades under 1700-talet till ett allt viktigare forum för lokalpolitik. Fattigvård och skola tillkom som stämmans uppgifter. Utgifterna för dessa nya verksamheter kunde vara betungande för församlingen, vilket i vissa socknar medförde att medlen för kyrkobyggande och kyrkovård tidvis begränsades, särskilt under 1800-talets förra hälft. I stämman hade enbart socknens jordägande invånare rösträtt fram till år 1843, då även kapitalägare fick rösträtt. 1817 års kyrkoordning reglerade sockenstämmans arbete mer i detalj och införde en ny instans, kyrkorådet, som bl.a. fick ansvar för kyrkotukt och sedlighet inom socknen.

Ett kyrkobygge var ännu en lång och kostsam process, som ofta kunde dra ut i decennier från det första beslutet om bygge till kyrkans invigning. Medel och material skulle anskaffas, dagsverken organiseras, byggmästare och hantverkare engageras. Mycket hann hända under resans gång. Först från 1800-talets mitt började kyrkobyggandet effektiviseras genom industritillverkat material och större yrkesspecialisering.

Byn och storhushållet hade ännu stor betydelse för människornas kristliga fostran och kyrksamhet, stärkt genom husförhör och annan social kontroll. Denna husfaderliga struktur började dock sakta uppluckras. Olika inomkyrkliga väckelserörelser reagerade från 1700-talets slut och framåt mot enhetskyrkan i en mångfald lokala grupperingar runt om i landet. Den starka inomkyrkliga väckelsen i norr och i Västsverige bidrog till att kyrksamheten ökade. I östra Sverige däremot minskade kyrkobesöken. På 1840-talet bröt sig flera väckelsegrupper ut ur statskyrkan, som nu mötte växande konkurrens från frikyrkorörelserna.

Kring 1860 följde en serie nya förordningar, som radikalt ändrade förhållandena i socknens kyrkliga liv. Konventikelplakatet upphävdes och det blev tillåtet att fritt välja vilket kristet samfund man ville tillhöra. Sockenbandet upphävdes – det blev tillåtet att besöka gudstjänst i andra kyrkor än den egna sockenkyrkan.

Resurser, befolkning och kyrkobyggande

Sveriges folkmängd fördubblades under perioden. År 1760 hade landet 1,9 miljon invånare, år 1860 3,8 miljoner. Av dessa bodde 1860 ca 10% i städerna, varav drygt en fjärdedel i Stockholm, som vuxit från 70 000 år 1760 till 112 000 år 1860. Tillväxten för hela riket beskriver en jämnt stigande linje, med några mindre hack nedåt kring 1775 och 1810, då krig och missväxt ger utslag. Siffrorna varierar dock betydligt mellan län och regioner (tab. 2).

Den största relativa folkökningen skedde i Norrland, nästan en tredubbling, liksom i Blekinge, därefter följer Skåne och de västra landskapen (Älvsborgs och Göteborgs och Bohus län) med 2,4 gångers ökning. Värmlands och Örebro län ökade med 2,1. Bergslagens folkökning berodde till stor del på invandring från andra områden med sämre utkomstmöjligheter. Gotlands och Skaraborgs län fördubblade sin befolkning. Småland och Öland samt Östergötland ligger på 1,8. Den långsammaste ökningen, ca 1,5, nåddes i Stockholms, Södermanlands och Uppsala län, liksom i Västmanlands och Kopparbergs län.

När kyrkan blev för trång var tillbyggnad och ombyggnad i allmänhet det första alternativet. Först när alla sådana möjligheter utnyttjats och platserna ändå inte räckte till valde man nybyggnad. Där man i det längsta behållit sina små romanska kyrkor var behoven störst. Så var det bl.a. i många socknar i Småland, Västergötland och Östergötland, de tre landskap som byggde flest nya kyrkor under denna period (fig. 123, 124). Där man som i Uppland tidigt, ofta redan under senmedeltiden, byggt nya stora kyrkor eller utvidgat äldre, förslog de ofta väl, eftersom befolkningsökningen i Mälarskapen var ganska måttlig. Där blev nybyggandet inte så omfattande. I Skåne nöjde man sig mycket länge med att bygga till sina medeltidskyrkor, ofta med en eller två korsarmar, en s.k. ”nykyrka”. Först på 1850-talet tog rivningar och nybyggande fart med en intensitet som vida överträffade alla andra landskap.

Orsakerna till det speciella mönstret i Skåne är flera. Frälsets dominerande ställning med stora gods och många frälsebönder gjorde att det växande resursöverskottet från jordbruket gynnade godsägarna mer än de relativt fåtaliga skattebönderna. Många skånska säterier hade patronatsrätt med bibehållna danska villkor, s.k. lukrativa patronat. Den del av tiondeintäkterna som skulle gå till kyrkans underhåll och förnyelse disponerades av patronus, inte av sockenstämman, och användes ofta mycket restriktivt. Utanför storgodsens domäner var socknarna ofta befolkningsmässigt små och hade mycket knappa medel att satsa på sina kyrkor.

Förändringar i församlingsstrukturen gav också upphov till nybyggen, exempelvis när stora socknar delades, vilket skedde främst i Norrlands inland. Även det motsatta fenomenet när socknar slogs ihop ledde ofta till nybygge. Sådan s.k. sammanbyggnad förekom särskilt i Västergötland och angränsande landskap (se s. 85–87). De genomdrevs av stiftsledningen då två, ibland tre mindre socknar med små medeltida kyrkor ansågs vinna på att slås samman och gemensamt bygga en ny större kyrka. Den nya kyrkan placerades så att kyrkvägen skulle bli rimlig för alla i den sammanslagna socknen, vilket dock sällan lyckades till allas belåtenhet. Många föreslagna sammanbyggningar mötte starka protester och kunde inte fullföljas.

De nya brukningsmetoderna och skiftesreformerna förändrade den ekonomiska basen för landsbygdens jordbrukande befolkning. Reformerna inleddes med storskiftet, som började genomföras från 1749. Enskiftet

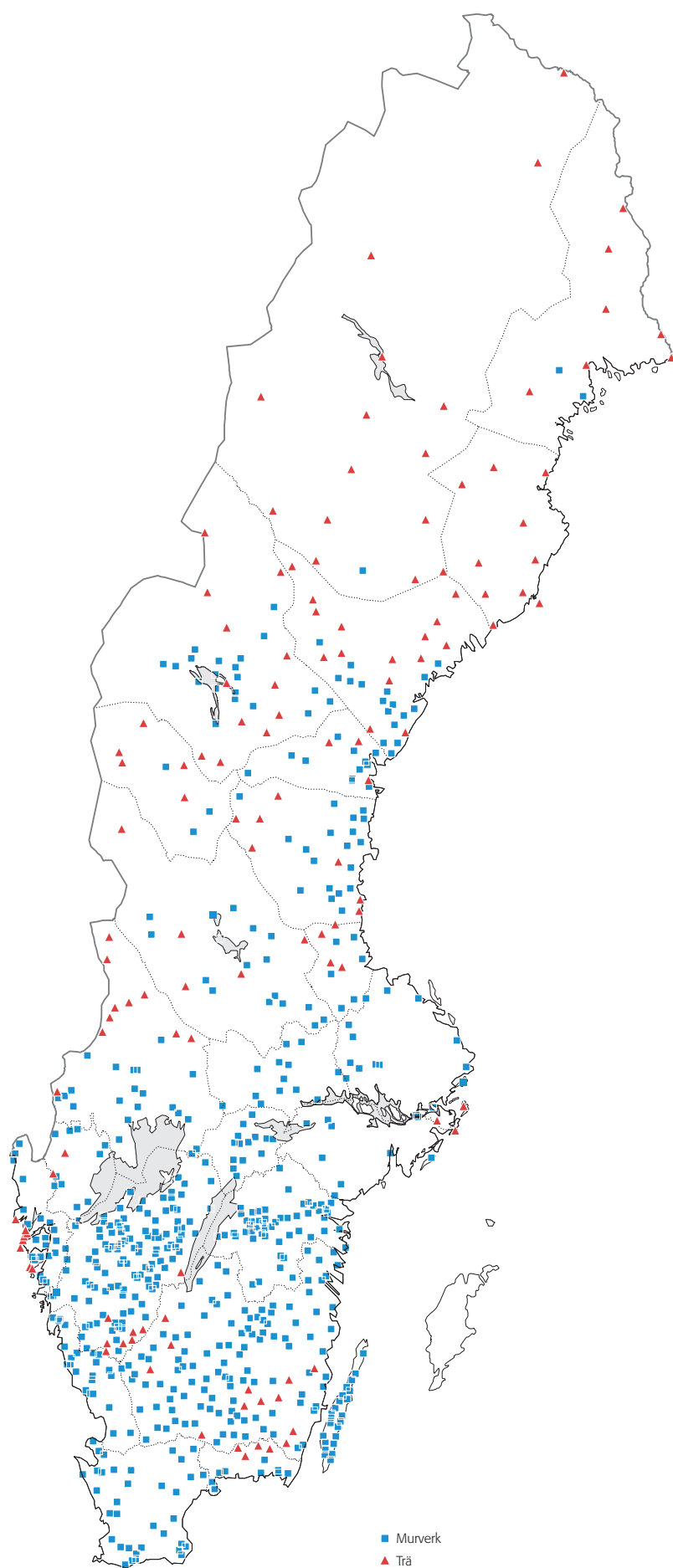
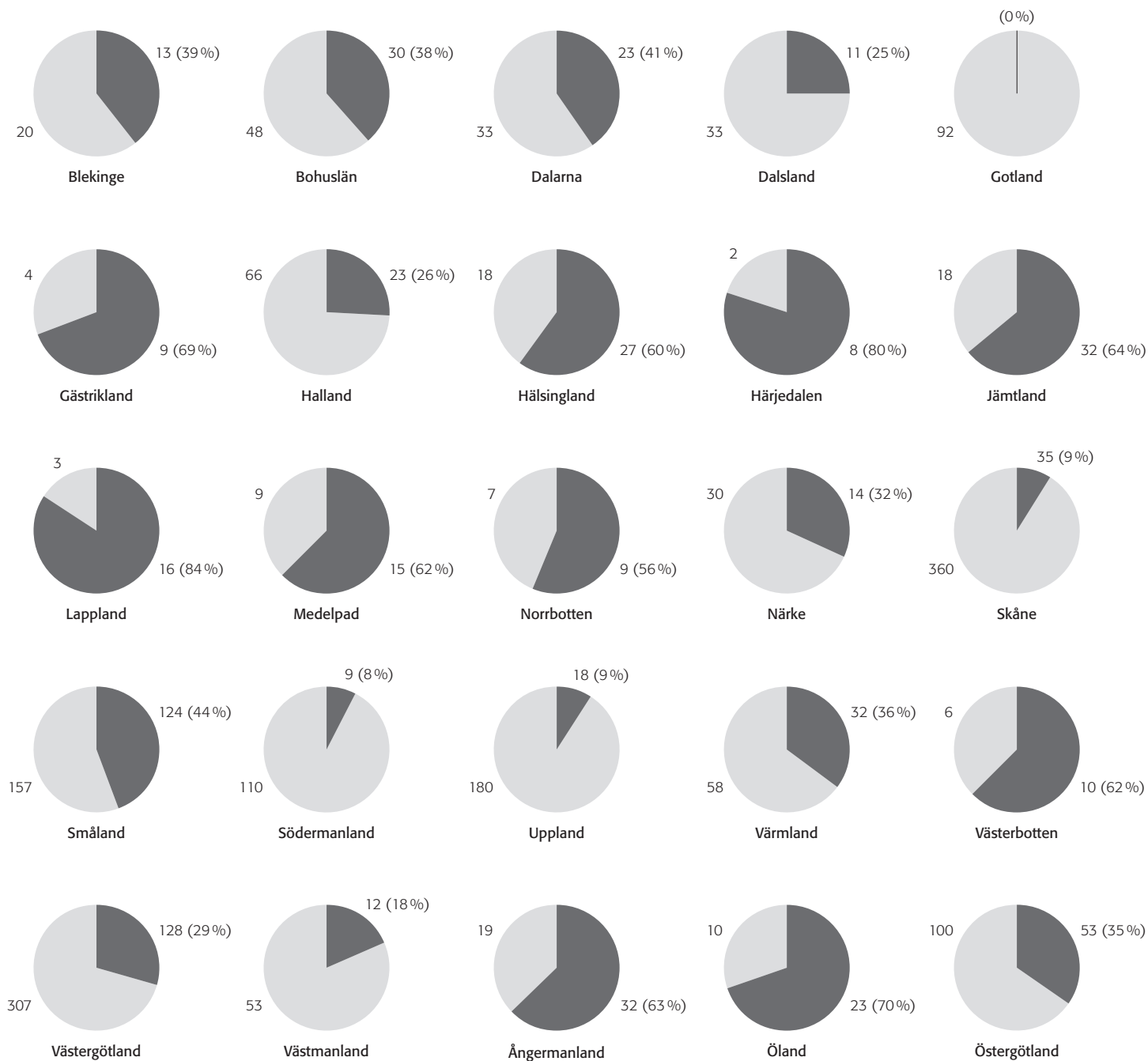

Fig. 123 a–b. Kartan visar kyrkor uppförda under perioden 1760–1860. Diagrammen visar andelen nyuppförda kyrkor vid periodens utgång, för hela landet samt för respektive landskap.

Nybyggandet berörde i större eller mindre omfattning hela landet, förutom Gotland. Vid periodens utgång var mer än hälften av församlingskyrkorna förnyade i samtliga norrländska landskap. Andelen var hög också på Öland. Lägst var byggnadsaktiviteten i landskapen kring Mälaren, d.v.s. Uppland och Södermanland, samt i Skåne. Nybyggandet i Norrland skedde delvis till följd av församlingsnybildning, medan det i Svea- och Götaland huvudsakligen rörde sig om medeltidssocknar som förnyade sin kyrka. Mest dramatisk var utvecklingen på Öland, där flertalet av de ännu kvarstående medeltida stenkyrkorna ersattes med nya kyrkor. Periodens nybyggande skedde huvudsakligen i murverk. I medeltida bygd ersattes många träkyrkor med kyrkor i murverk. Samtidigt tillkom nya träkyrkor i Norrland. I Härjedalen, Ångermanland, Norrbotten, Västerbotten och Lappland valde man företrädesvis trä för sin nybyggda kyrka.

påbörjades mot 1700-talets slut, och formaliserades i flera förordningar under 1800-talets inledande år. Det följdes av laga skiftet 1827. Kring 1860 var huvudparten av landets åkermark skiftad, och vid denna tid kulminerade också antalet personer som var sysselsatta inom jordbruket. De regionala skillnaderna i denna process var mycket stora, som framhållits i den kulturgeografiska översikten.

Byggnadsverksamhetens regionala och tidsmässiga fördelning

Byggnadsverksamheten i landet framgår av de kartor och diagram samt den tabell som här kort skall kommenteras (fig. 123–125, tab. 2). Antalet nybyggda församlingskyrkor från perioden, 706 stycken, utgör knappt 30 % av det totala antalet församlingskyrkor som fanns i landet vid periodens

REGION/ LANDSKAP	NYUPPFÖRDA KYRKOR	PLANFÖR- ÄNDRINGAR	BEFOLKNING 1760	BEFOLKNING 1860
<i>Skånelandskapen</i>	73	197	302 000	729 000
Skåne	35	157		
Blekinge	13	4		
Halland	25	36		
<i>Småland, Öland</i>	148	45	285 000	544 000
Småland	125	41		
Öland	23	4		
<i>Västsvrige</i>	169	96	307 000	705 000
Bohuslän	30	6		
Dalsland	11	2		
Västergötland	128	88		
Östergötland	54	13	133 000	240 000
Gotland	0	3	25 000	50 000
<i>Mälardalskapen</i>	27	52	309 000	451 000
Södermanland	9	30		
Uppland	18	22		
<i>Bergslagen</i>	81	47	360 000	667 000
Värmland	32	14		
Närke	14	11		
Västmanland	12	15		
Dalarna	23	7		
<i>Norrland</i>	167	15	160 000	463 000
<i>Nedre Norrland</i>	128	13		
Gästrikland	9	1		
Hälsingland	28	2		
Medelpad	15	3		
Ångermanland	35	2		
Jämtland	33	5		
Härjedalen	8	0		
<i>Övre Norrland</i>	39	2		
Västerbotten	12	2		
Norrbottn	9	0		
Lappland	18	0		

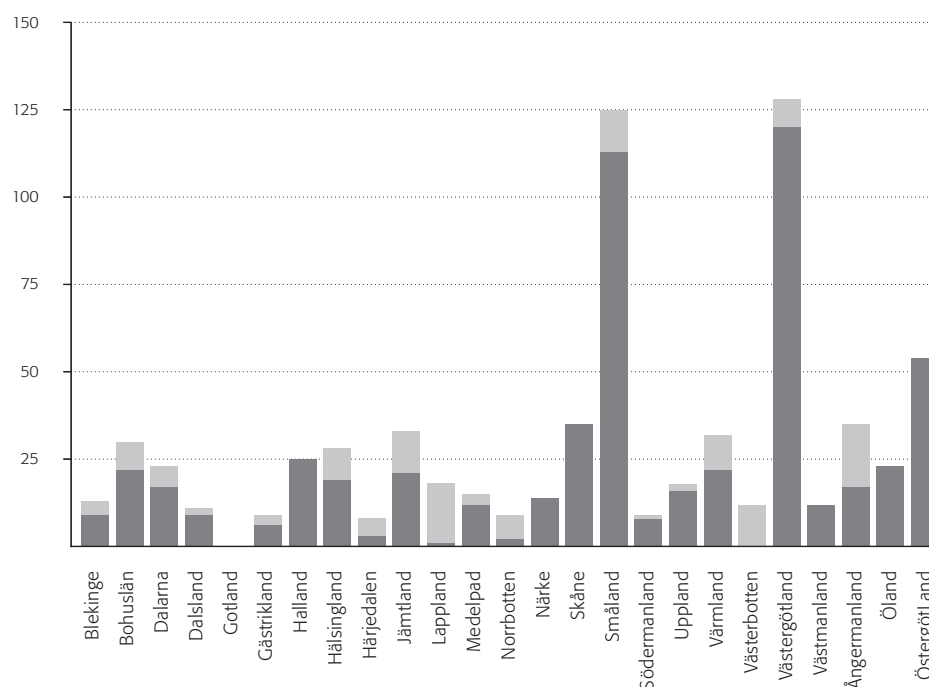
Tab. 2. Byggnadsverksamhet och befolkningstillväxt 1760–1860. Den största relativa folkökningen skedde i Norrland, nästan en tredubbling, liksom i Blekinge, därefter följer Skåne och de västra landskapen. Den långsammaste ökningen skedde i Mälardalskapen.

utgång. I landskapen Västergötland och Småland som byggt flest kyrkor, över 120 stycken vardera, utgör dessa ca 30 % resp. 40 % av landskapens hela kyrkobestånd. I Östergötland, nummer tre i nybyggnadslistan med 53 kyrkor, är andelen också ca 30 %.

I ett sammanhängande sydsvenskt område, bestående av landskapen Västergötland, Småland och Östergötland, byggs alltså intensivast i landet under perioden, sammanlagt 328 kyrkor eller 46 procent av alla nybyggnader. I området bodde en fjärdedel av landets befolkning. Den ökade på hundra år från drygt 497 000 år 1760 till ca en miljon.

Skånes 35 nya kyrkor från perioden utgör bara ca 10 % av landskapets kyrkor. Samma låga andel visar Halland, Södermanland, Uppland, Dalsland och Västmanland. I många av de norrländska landskapen är i stället

Fig. 124. Nyuppförda kyrkor per landskap under perioden 1760–1860 i murverk (mörk stapel) respektive trä (ljus stapel). Diagrammet omfattar fördelningen av totalt 719 nybyggnader. Ett flertal socknar uppförde ny kyrka två gånger under perioden (jfr fig. 123).

de nya kyrkorna från tiden fler än hälften av samtliga, i Jämtland, Gästrikland, Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Västerbotten och Norrbotten. I Härjedalen och Lappland är de nya kyrkorna ca 80 % av det totala antalet församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång.

Ombyggnad av den befintliga kyrkan var således normalt det första valet när platsbristen i kyrkan började bli besvärande. En mängd kyrkor förändrades mer eller mindre radikalt under perioden. När det gäller äldre kyrkor, som planförändrats genom ombyggnad av långhus/kor eller tillbyggnad av en eller två korsarmar, leder Skåne med 126 kyrkor, följt av Västergötland med 83, Småland med 40 och Halland med 34 (fig. 125). Även Södermanland och Uppland har många ombyggnader, 25 respektive 17. Skåne, Halland och Södermanland är de enda landskapen som satsat mer på ombyggnad än på nybyggnad. I fallet Skåne är ombyggnadsdominansen extrem. I denna statistik ingår endast om- och tillbyggnader som påverkade kyrkorummet, däremot inte tillbyggnader av torn och sakristior.

Diagrammet för ny- och ombyggnad i hela riket visar en karakteristisk figur med en första stigning som tar sin början redan på 1750-talet och sedan är ganska flack, fram till en brant ökning på 1790-talet (fig. 185). Denna topp följs av en djup svacka 1800–20, varefter en ny kraftigare stigning tar vid och når sin högsta höjd på 1860- och 70-talen. Ombyggnandet följer samma mönster, men är betydligt mer omfattande före 1800 än efter. Från 1730-talet till 1790-talet var ombyggnandet något vanligare än nybyggnandet. Kriget mot Ryssland 1805–09 och förlusten av Finland medförde nedgång och omflyttning av befolkningen som påverkade kyrkobyggnandet negativt. Krisen drabbade olika hårt i olika delar av landet, och minskningen i kyrkobyggnandet varierar. I några få landskap är den knappt märkbar, framför allt i Halland, Jämtland, Ångermanland, Västerbotten och Öland.

I de flesta landskap, särskilt i Skåne, Västergötland och Småland, är byggnadsaktiviteten under 1800-talet som vi sett betydligt större än före år 1800, men i ett antal områden i Svealand och Nedre Norrland förhåller det sig tvärtom. Det gäller Östergötland, Närke, Södermanland, Uppland, Dalsland, Värmland, Dalarna, Härjedalen, Jämtland, Hälsingland

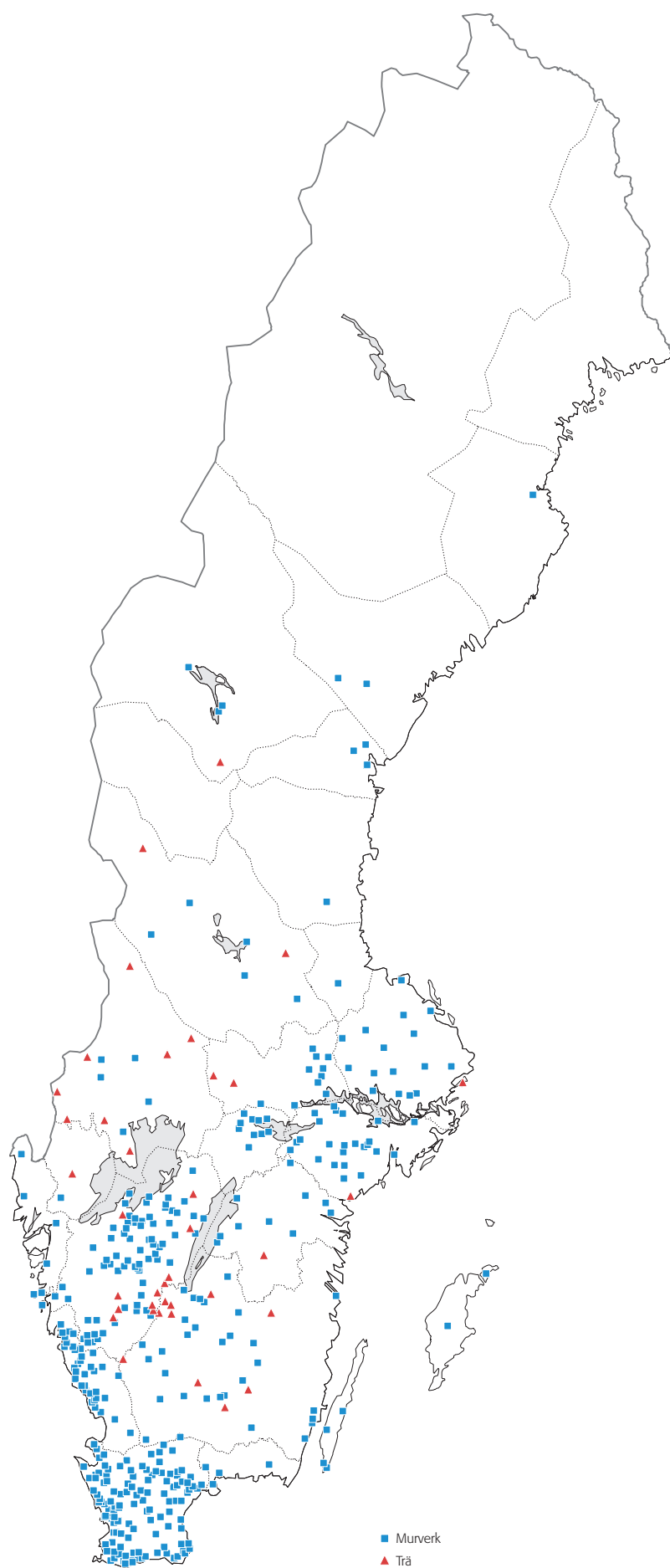
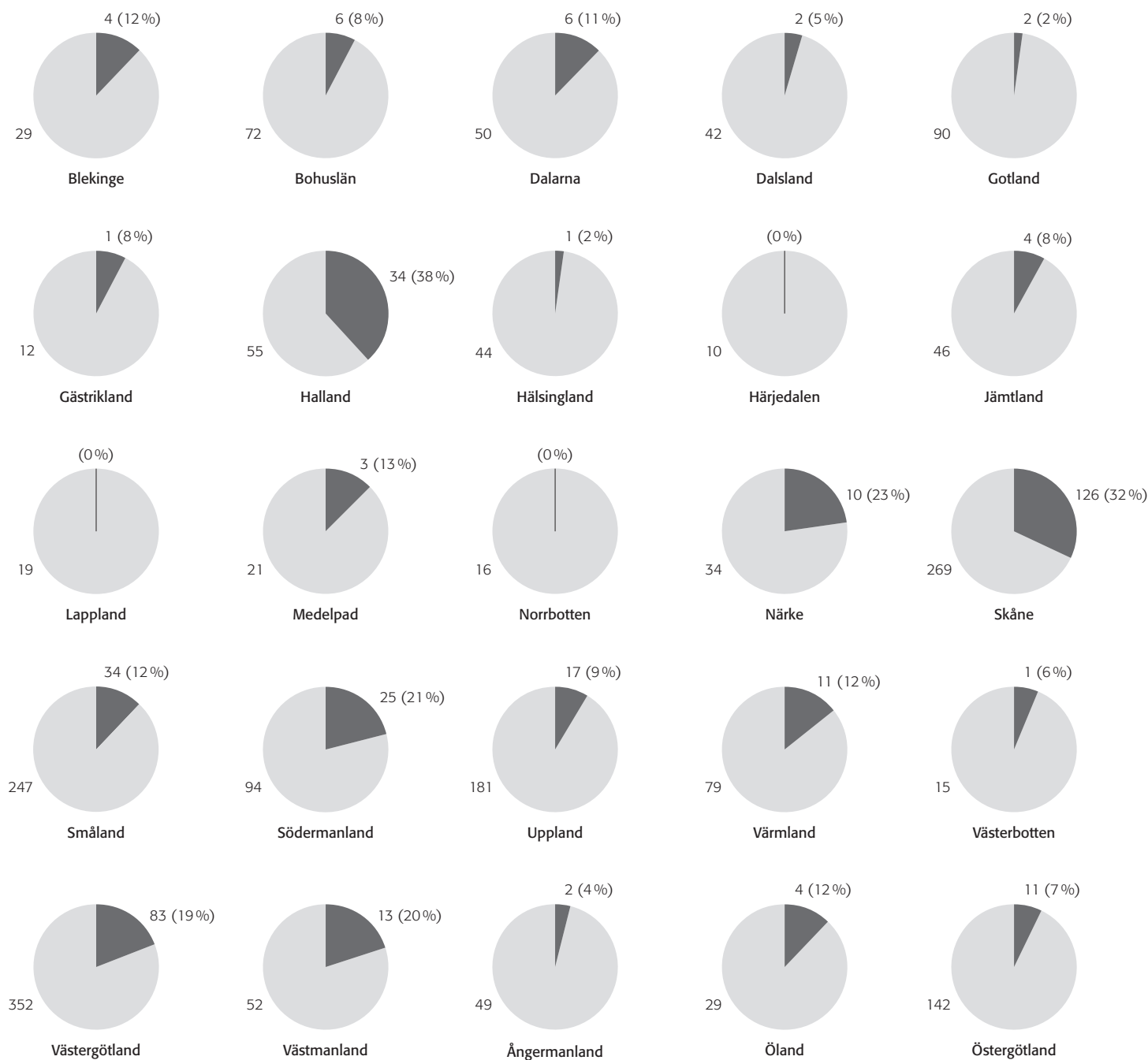

Fig. 125 a–b. Kartan visar kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1760–1860. Diagrammen visar andelen planförändrade kyrkor vid periodens utgång för hela landet samt för respektive landskap.

Planförändringarna berörde främst stenkyrkor av medeltida ursprung. Ombyggnad till salkyrkor, som var en vanlig företeelse i Västsverige under den föregående perioden, fortsatte i ett stort antal även 1760–1860, t.ex. i de centrala delarna av Västergötland och i norra Halland. Medan nybyggandet var blygsamt i Skåne, var planförändringarna desto fler. Dessa skedde framför allt genom tillbyggnad av en eller två korsarmar, stundtals också i samband med att kyrkan fick ett nytt korparti.

och Ångermanland. Där ökade nybyggandet redan före 1760 och hade fyllt de mest trängande behoven vid 1700-talets slut. På Gotland räckte ännu de stora medeltidskyrkorna mer än väl. Endast två kyrkor av medeltida ursprung genomgick ombyggnad av långhus och/eller kor. Fårö kyrka omgestaltades i öster med ett nytt korparti och korsarmar, och Viklau kyrka förlängdes i öster genom en utökning av koret med utrymme för sakristia.

Variationerna mellan regionerna och landskapen är alltså betydande och inte alltid enkla att förklara. Likheterna mellan kulturgeografiskt likartade områden är naturligt nog stora, och framträder tydligt om man sammanställer t.ex. slättbygder i Götaland och Svealand eller skogsbygder i Bergslagen. I landskap som innefattar många olika kulturgeografiska områden måste emellertid siffrorna för kyrkobyggandet analyseras på sockennivå för att skeendet ska bli tydligt.

Kyrkornas arkitektur

Kyrkornas arkitektur förändrades gradvis under de hundra åren från 1760. Det enda tydliga skiftet i stiluppfattning inträffade kring 1840, då klassicismen började ifrågasättas och intresset för andra äldre stilar vaknade. Några huvuddrag i kyrkobyggandet belyses här dels genom några få, välkända större kyrkor, dels genom tre typiska exempel på Överintendentsämbetets standardproduktion, tillkomna i tre skeden: 1790-tal, 1820-tal och 1840-tal. Därefter kommenteras de regionala variationerna och avvikelserna.

ELITKYRKORNA

Överintendenterna eller andra framstående arkitekter engagerades då stora stadskyrkor och domkyrkor skulle byggas eller omgestaltas. Det gällde att skapa en unik och pregnant märkesbyggnad för resursstarka och anspråksfulla beställare. Dessa kyrkor var alltför påkostade för att tas till förebilder för sockenkyrkorna på landsbygden annat än i fråga om enskildheter, som tornkrön, färgsättning eller dekoration.

I Stockholm var det gustavianska huvudmonumentet Adolf Fredriks korskyrka med sitt mäktiga mittorn och kraftfulla, rikt artikulerade fasad, ritad av Carl Fredrik Adelcrantz i intensiv och långvarig dialog med Gustav III, och färdigbyggd år 1787. I det höga tunnvalvda kyrkorummet dominerar den väldiga altarreliefen av Johan Tobias Sergel. När domkyrkan i Karlstad på 1790-talet radikalt omgestaltades i det inre av Erik Palmstedt anlätades Sergel för de två knäböjande änglar i friskulptur som omger det av Palmstedt ritade stora altarkorset.

Fig. 126. Domkyrkan i Göteborg uppfördes 1805–27 efter stadsarkitekten Carl Wilhelm Carlbergs ritningar. Koret, med sina parställda joniska halvkolonner och mellanliggande fönster, bildar tyngdpunkt i den nyklassicistiska interiören. Predikstol och altaruppsats är från kyrkans byggnadstid och utförda av Axel Magnus Fahlcrantz. Ett speciellt inslag i kyrkorummet är de slutna bänkrummen (präst- och biskopsbänkar) med nedfällbara fönster, som är placerade på norra och södra sidan närmast koret. Foto Sven Sjöstedt 1946, Göteborgs stadsmuseum.

Kyrkan i Uddevalla kan nämnas som en av de ganska få renodlat nyantika stadskyrkorna i landet. Den byggdes 1810–14 som ersättning för en brunnen kyrka och var ritad av Gustaf af Sillén vid Överintendentsämbetet som en tornlös korskyrka med västgaveln formad som en sträng dorisk tempelportik. Många liknande förslag till kyrkor i franskinspirerad nyantik lades fram mellan ca 1790 och 1810 av Louis Jean Desprez och hans efterföljare vid Överintendentsämbetet, men de avvisades mestadels av församlingarna som främmande och opraktiska.

Domkyrkan i Göteborg, som brunnit ned, återuppbyggdes på den gamla kyrkans grund 1805–27 i helt ny skepnad efter ritningar av stadsarkitekten Carl Wilhelm Carlberg. Carlberg var fortifikatör, inte utbildad vid Akademien i Stockholm som kollegorna vid Överintendentsämbetet, och han fick från ämbetet skarp kritik för avsteg från den ”rena stilen”. Carlberg försvarade sin rätt att som erfaren arkitekt fritt tolka den klassiska koden. Eftersom bygget redan var långt gånget avgjordes tvisten till Carlbergs förmån av Kungl. Maj:t. Domkyrkan fick en kärvt uttrycksfull exteriör, med ett brett västparti med kolonnportik och högt torn. Murverket i gult tegel är oputsat. Det väldiga kyrkorummet under trätunnvalv hör till tidens vackraste, med en krans av parställda kolonner längs den rundade korväggen (fig. 126, 131).

Karl Johanstidens främsta kyrka i Stockholm var Skeppsholmskyrkan, byggd 1823–42 för örlogsflottan och ritad av fortifikatören Fredrik Blom, tillförordnad överintendent. Den åttkantiga centralkyrkan med inre omgång och kupol är helt igenom klassisk, men motiven i fasad och interiör har större lätthet än i Adolf Fredrik, och kyrkorummet är mer komplext. Detsamma gäller Härnösands domkyrka, ritad på 1840-talet av Johan Adolf Hawerman under Bloms överinseende. Det blev landets sista större klassicistiska kyrka, med latinsk korsplan med centraltorn och imposant tvåtornsfasad med tempelportik och ett treskeppigt högt kyrkorum, med läktare i sidoskeppen och ett mångskiftande ljusinfall genom fönster på flera nivåer i koret.

DEN GUSTAVIANSKA SOCKENKYRKAN

Ett välbevarat exempel på en sockenkyrka byggd efter Överintendentsämbetets ritning finns i Fryele i Småland, i Jönköpings län (fig. 127). Den nya murverkskyrkan byggdes 1788–90 och ersatte en medeltida kyrka, som blivit för trång. Socken hade 1780 drygt 1 000 invånare.

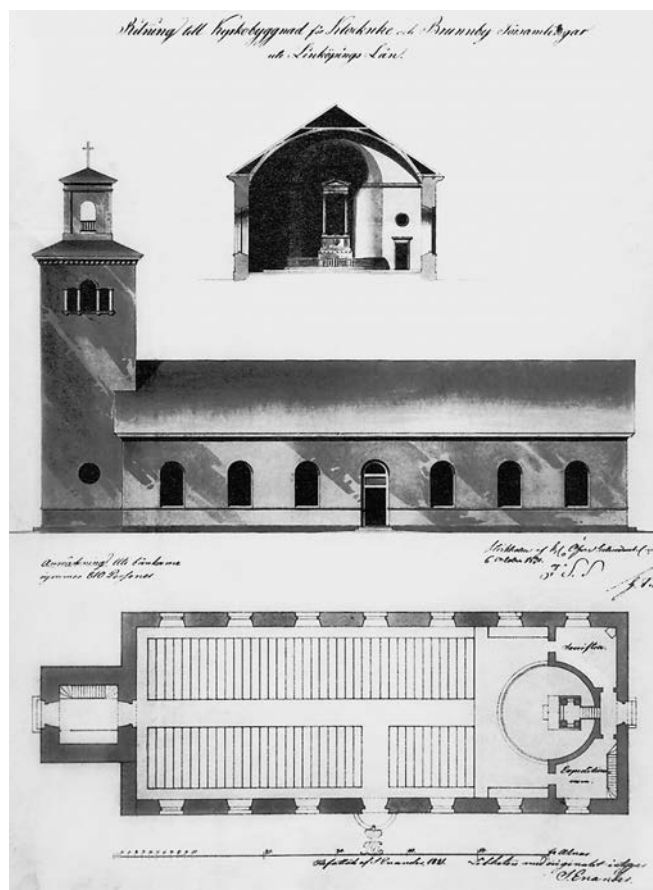
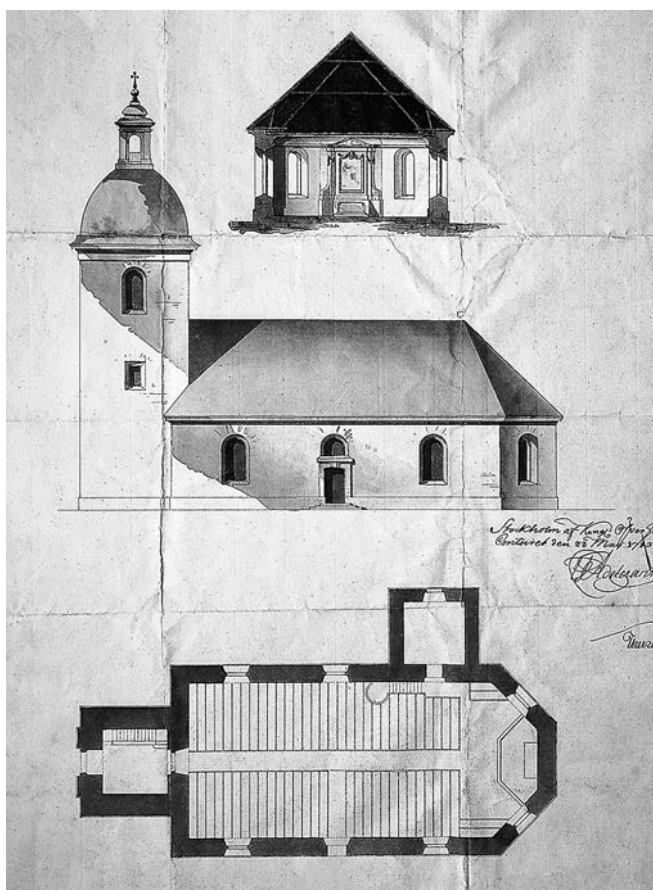
Kyrkorummet är ljust och rymligt, harmoniskt i sina proportioner och lätt att överblicka. Ett trätunnvalv bidrar till känslan av rymd. Ursprungligen var valv, väggar och inventarier målade i ljusgrått, ”perleffärg” med tidens terminologi. Snickerierna livades av förgyllda accenter. Inredningens utsmyckning koncentreras till altarpupsats, predikstol och orgel. Orgeln inköptes först 1853. De slutna bänkkvarteren är sentida men efterbildar originalbänkarna.

Hundratals systrar till Fryele byggdes i hela landet, från Örkened i Skåne (fig. 131) till Luleå i Norrbotten. De flesta byggdes ca 1770–1800, men en del tillkom även senare.

NYKLASSICISMENS SOCKENKYRKA

Klockrike kyrka i Östergötland uppfördes i tegel 1825–26 och invigdes 1830 (fig. 128). Den ersatte två medeltida sockenkyrkor, en sammanbyggnad som beslutats redan 1813. De två socknarna hade år 1830 tillsammans 1865 invånare.

Kyrkorummet ger samma rymliga och ljusa intryck som i Fryele. I den välvda korrundeln hade arkitekten föreslagit en altarpredikstol, men man

valde i stället ett altarkors med svepduk. 1856 tillkom en altaruppsats med kolonner som bär en väldig förgylld strålsol och inramar en altartavla, Kristus i Getsemane, målad av Fredric Westin. Predikstolskorgens fält pryds av förgyllda emblem. Den slutna bänkinredningen och läktaren i väster tillkom samtidigt, och alla snickerier målades i grått i flera nyanser med förgyllda lister. Orgeln tillkom 1842.

Den typ av kyrka som Klockrike representerar är ännu vanligare än den äldre Fryeletypen, och återfinns över hela landet.

1840-TALETS SOCKENKYRKA

I Hamrånge i nordöstra Gästrikland byggdes en av landskapets största kyrkor 1847–51, avsedd för 1 200 personer (fig. 129). Den ersatte en medeltida, under 1600- och 1700-talen ombyggd och utvidgad kyrka som revs. Socknen hade 1840 över 2 000 invånare, vartill kom stora skaror som samlades för att höra socknens väckelsepredikanter. Kyrkan är orienterad i norr-söder, anpassad till den smala tomten på en bergknalle. Fasaderna är putsade i brunrött med vita listverk, rundbågsfriser och lisener. Sidoportarna pryds av kölbågar och däröver trappgavlar. Tornets höga åttkantiga lanternin kröns av en kort spira.

Den livligare siluetten, det komplexa kyrkorummet och den rika ornamentiken med inslag av renässans och medeltid skiljer Hamrånge från de äldre kyrkorna, även om det klassiska grundschema finns kvar.

Norm och variationer

De tre exemplen är typiska för Överintendentsämbetets mönsterbildande verksamhet. Utbudet och variationerna under perioden 1760–1860 kan

Fig. 127. Thure Wennberg, konduktör och sekreterare vid Överintendentsämbetet har troligen utfört ritningen till Fryele kyrka 1783 i enlighet med överintendentens, Carl Fredrik Adelcrantz direktiv. Planen med tresidigt kor i öster och torn i väster är typisk, liksom tornet med den nätta tornhuvuden, de slätputsade fasaderna med rundbågiga stora fönster och det valmade sadeltaket. Den klassiserande altaruppsats som antyds på sektionen utfördes som ram till altartavlan från 1796, "Kristus i Getsemane" av Jonas Berggren. Ritning i RA.

Fig. 128. Klockrike kyrka i Östergötland uppfördes efter ritning från 1821 av Samuel Enander vid Överintendentsämbetet. Koret i öster är format som en halvcirkel inom planens rektangel. Koret omges av sakristia och förråd, dit fönstren längst i öster hör. Sidoingångarna framhävs i de i övrigt osmyckade fasaderna, putsade i gulvitt. Det resliga lanternintornet pryds av ljudöppningar i form av en s.k. serliana, ett motiv använt i klassicistisk arkitektur alltsedan 1500-talet. Det flacka sadeltaket var ursprungligen täckt av spån. Ritning i RA.

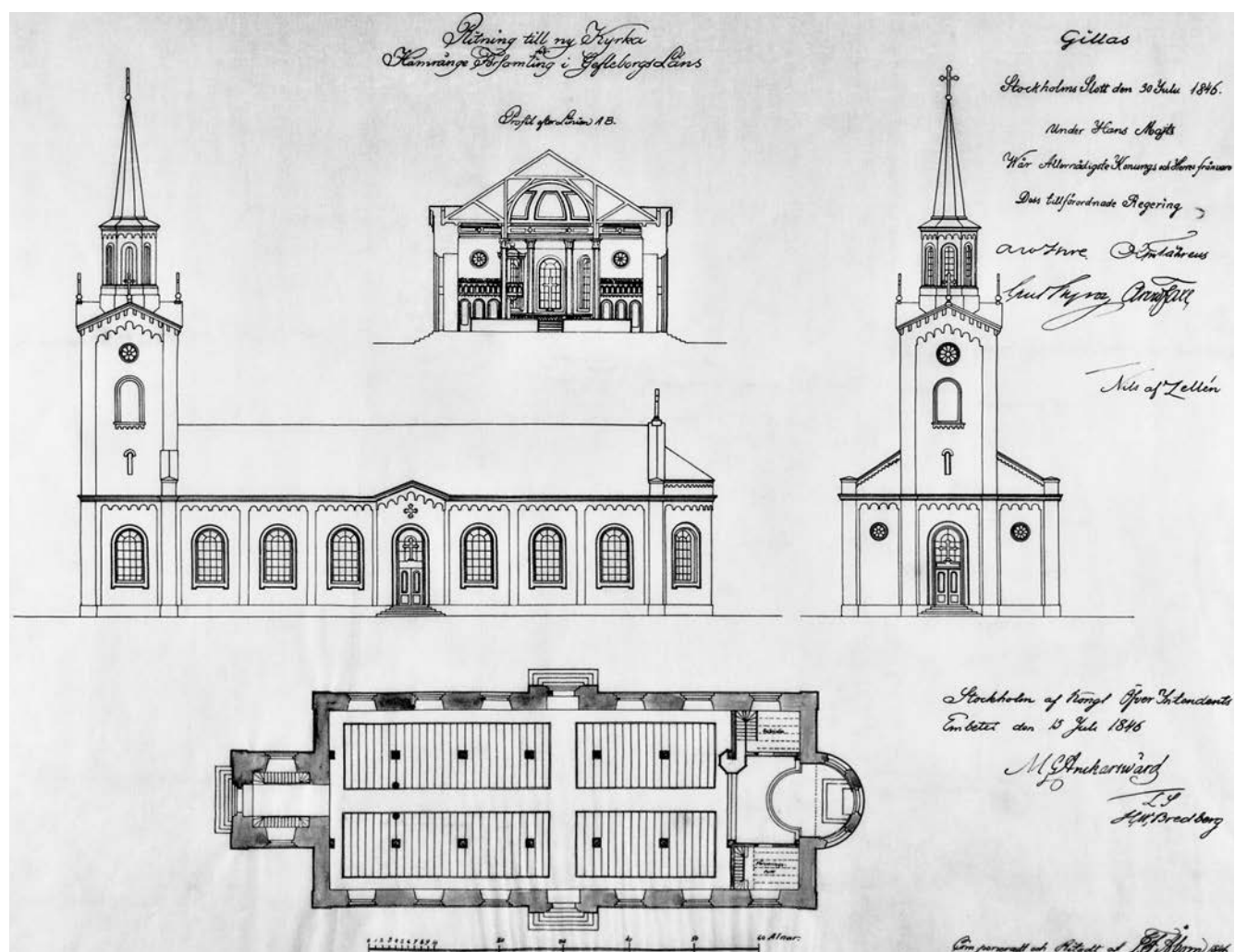

Fig. 129. Ritningen till Hamrånge kyrka i Gästrikland hade uppgjorts av den i Stockholm utbildade länsbyggmästaren Carl Setterberg 1846 och bearbetats av Johan Fredrik Åbom vid Överintendentsämbetet. Mittskeppets höga trätunnvalv bärs av åttkantiga träpelare. Det smalare, rundade koret omges av sakristia och arkiv med läktare som övre etage. Ritning i RA.

också beskrivas i mer generella termer, med tonvikt på material, färg, planform, välvning samt gestaltning av exteriör och interiör.

MATERIAL OCH FÄRG

I förordningen 1776 föreskrevs att alla kyrkobyggnader skulle uppföras i murverk. Brist på lämplig sten eller andra svårigheter kunde anföras som skäl för att få dispens att bygga i trä. Dispensmöjligheten utnyttjades i stor utsträckning i skogslänen i Bergslagen och Norrland, där timmerbyggnadet hade hävd och socknarna ofta var fattiga, men även i mer välbeställda trakter där brukskapell och annexkyrkor uppfördes. Kustbygdernas kyrkor och fiskekapell byggdes också mest i trä. Men i många skogssocknar, särskilt i Värmland, där man alltsedan medeltiden byggt i trä, bröt man nu traditionen och ersatte sin senaste timmerkyrka med en stabilare i murverk. Överintendentsämbetets propaganda liksom brandrisken i träkyrkorna hade gjort intryck.

Under perioden byggdes 139 nya kyrkor i trä, 580 i sten (fig. 124). I alla landskap övervägde stenbyggandet utom i de norrländska. I Skåne, Halland, Öland, Östergötland, Närke och Västmanland byggdes enbart i sten. På många håll ersattes under denna tidsperiod träkyrkor av stenkyrkor, även i träkyrkornas mest hävdade områden, som i Värmland och Dalarna och i gränstrakterna mellan Småland och Västergötland.

Under 1700-talet uppfördes stenkyrkorna vanligen i lokal fältsten, mer eller mindre regelbundet murad. Då nybygget innebar rivning av en äldre

stenkyrka återanvändes så mycket sten som möjligt, antingen delar av stående murverk eller som löst material. Murverket doldes under ljus puts, oftast vit. Även ljust gult och rosa förekom. Efter 1800 blev inslag av tegel kring fönster, portaler och i takfot och lister vanligt. Några få kyrkor uppfördes i oputsat murverk, tidigast Landskrona stora stadskyrka, ritad på 1750-talet av Carl Hårleman och byggd decennierna därefter i gult tegel, liksom senare Göteborgs domkyrka. Även Carl Georg Brunius' kyrkor i Torrlösa och Tullstorp i Skåne från 1840-talet byggdes med oputsat murverk.

Träkyrkorna uppfördes i liggtimmer under hela perioden. Några exempel på resvirke finns från 1850-talet. Timmerkyrkorna panelades i allmänhet efter några år och fick en ljus fasadfärg. Även äldre timmerkyrkor moderniserades genom panel. Det vanligaste takmaterialet för både sten- och träkyrkor var till en början spån, senare plåt. Även skiffer från Bergslagen förekom i Mellansverige.

PLANFORM OCH VÄLVNING

Den enskeppiga långhuskyrkan med kor och torn vid vardera kortändan och genomförd symmetri och axialitet är den nyklassicistiska grundtyp, som helt dominerar bland de nybyggda kyrkorna i hela landet (fig. 131). Carl Hårleman utarbetade modellen i ett förslag, spritt som kopparstick, för Hallingebergs kyrka i Småland redan på 1750-talet (fig. 130), och den vidareutvecklades av hans efterträdare, främst Carl Fredrik Adelcrantz. Hårleman tog intryck av den reformerta kyrkans enkla predikosalar, som han översatte i ett utsökt klassicistiskt formspråk. Korets form var i Hårlemans och Adelcrantz kyrkor oftast halvcirkelrunt eller tresidigt vinklat som i Fryele. De korformerna är de vanligaste i Småland och Västergötland. Det tresidiga koret valdes också oftast då äldre kyrkor ombyggdes och förlängdes. Salkyrkoformen med rakt avslutat fullbrett kor blev efter 1800 allt vanligare och dominerar helt i norra Sverige. Från och med 1830-talet utvecklades större variationsrikedom för korpartiet, av den typ som möter i Klockrike, Härnösands domkyrka och Hamrånge.

Långhusplanen kunde efter behov anpassas i storlek med bibehållna harmoniska proportioner. De största stenkyrkorna i landet når över 50 meters långhuslängd, de minsta knappt 10, några kapell ännu mindre. Bredden motsvarade oftast ungefär halva långhusets längd, koret oräknat. Normalt lades långhuskyrkan med koret i öster och tornet i väster, men det finns talrika exempel på att denna traditionella orientering frångicks, som i Hamrånge, på grund av praktiska förhållanden, t.ex. tomtens och grundens beskaffenhet eller tillfartsvägens dragnings. Från kyrkligt håll framhölls att sådana funktionella behov kunde väga tyngre än den öst-västliga riktningens långa hävd och symbolik.

Det flacka putsade trätunnvalvet och det i mitten plana spegelvalvet introducerades av Hårleman och Adelcrantz och rekommenderades framöver av Överintendentsämbetet. Trävalven var billiga och enkla att bygga och tillät stor spännvidd genom sin lätta konstruktion, vilket möjliggjorde breda enskeppiga kyrkor. Ganska få av de större kyrkorna, ett trettiotal i hela landet, gjordes ändå treskeppiga, vanligen med välvt mittskepp och plana tak över sidoskeppen. Nästan alla tillkom sent, efter 1840.

Murade tunnvalv förekom i en del större stadskyrkor. Norröver, t.ex. i Dalarna, Hälsingland och Medelpad, fanns murmästare som väl behärskade tekniken och fortsatte att mura valv under hela 1700-talet (se s. 210–211). De flesta norrländska murmästarna övergick dock efter hand till trävalv, gärna utformade som höga spegelvalv med breda hålkäl, smyckade med

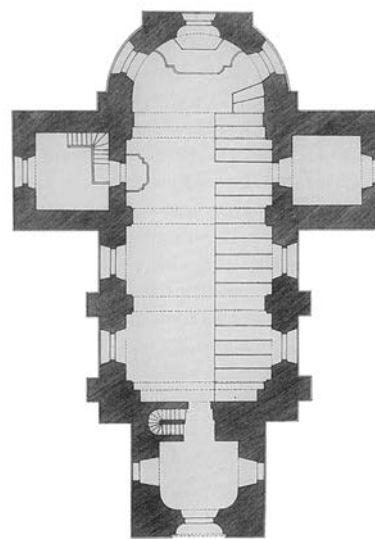
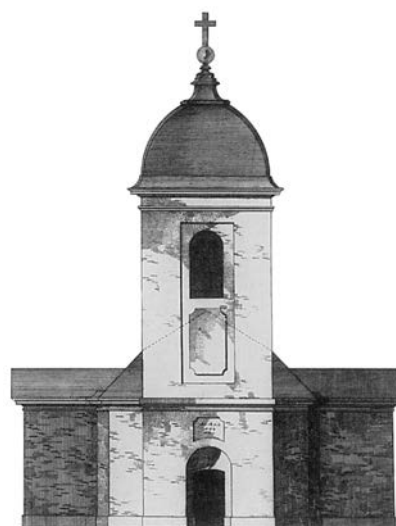

Fig. 130. Carl Hårleman, ritning till Hallingebergs kyrka ca 1752. Detaljer av kopparstick av Jean Eric Rehn, RA.

lister av kulor. Söderöver blev valvmurningstekniken nästan bortglömd efter sekelskiftet 1800. Carl Georg Brunius återupplivade den i Skåne på 1840-talet som ett led i sin medeltidskampanj. Hans egna korskyrkor har välbyggda kryssvalv. Vid Överintendentsämbetet började man samtidigt pröva andra takformer i trä, och särskilt det tresidiga tredingstaket blev omtyckt.

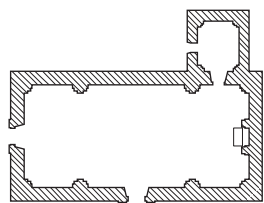
Långhuskyrkornas sakristior placerades under 1700-talet oftast på traditionellt sätt på nordsidan nära koret, som i Fryele. Överintendentsämbetet propagerade från 1780-talet och framåt för att sakristian för symmetriens skull borde läggas i långhusets axel öster om koret, som en utbyggnad bakom rak korvägg eller innesluten i planens rektangel. Denna lösning blev den vanligaste efter 1800. Traditionen med nordsakristia levde dock kvar i många socknar, särskilt i Småland och Västergötland, och tillämpades ofta i strid mot fastställd plan från ämbetet. I Skåne bibehöll man traditionen från dansktiden med små sakristior, ofta inom koret bakom altaret. Nordsakristior förekom endast undantagsvis.

Den grekiska korsplanen förekom liksom före 1760 främst i större stadskyrkor i sten och i träkyrkor. Korsplan åstadkoms också genom tillbyggnader av korsarmar. Adolf Fredrik i Stockholm (fig. 131) blev förebild för bl.a. Skellefteå landsförsamlings stora kyrka, men också för några landskyrkor, som Fasterna i Uppland. Flera större stenkyrkor fick latinsk korsplan, som i Landskrona och Härnösand. Träkyrkor med korsplan följde traditionen från 1600- och tidigt 1700-tal, men var inte lika vanliga som då. De återfinns framför allt i Småland, Bergslagen och Övre Norrland. De flesta, åtta stycken, byggdes i de tre nordligaste landskapen.

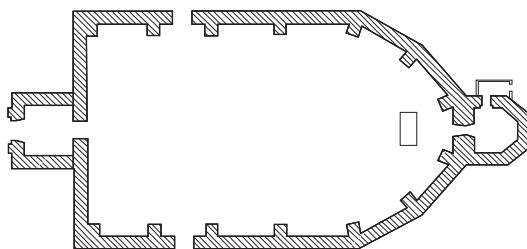
Ytterligare några plantyper förekom under perioden: åttkantplan och långhusplan med torn mitt på ena långsidan. Den åttkantiga planen, avlång eller liksidig, känd sedan 1600-talet och förknippad med brukskulturen, användes huvudsakligen i träkyrkor. Några enstaka exempel finns i Småland, Dalarna och Västmanland, åtta i Norrland. Liksom korsplanen gav den åttkantiga planen bättre stadga åt timmerstommen än den rektangulära planformen, särskilt i större kyrkor.

Långhuskyrkan med sidoställt torn finns på ett tjugotal platser runt om i landet, den tidigaste i Värmlands Rudskoga 1774–75 (fig. 131), men de flesta i Gävleborgs län, där byggmästaren Johan Christoffer Loëll kring år 1800 hade särskild förkärlek för typen. Även i Dalsland och Östergötland finns ståtliga exempel. Planformen förekom vid Överintendentsämbetet från 1790-talet och perioden ut. Den betingades av praktiska skäl, då kyrkotomten och tillfarten gjorde det lämpligast att förlägga huvudingången med torn och vapenhus mitt på långsidan. Koret placerades här som vanligt vid långhusets ena kortsida.

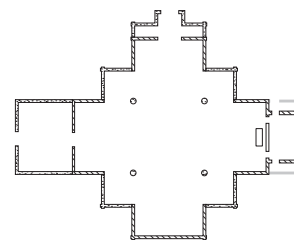
Mer ovanlig är den variant som möter särskilt i Övre Norrland, där ingången i tornet på långsidan ledde in rakt mot altaret, placerat mitt på inre långväggen. Ofta vidbyggdes en sakristia bakom koret som pendang till tornet. Barbro Flodin har kallat typen ”pseudokorskyrka”. Kyrkorummets här en breddkaraktär, som påminner om frikyrkornas samlings-salar. Församlingarna anförde som fördelar med planen god sikt mot altaret från alla platser samt möjligheten att bygga läktare på tre sidor för att öka platsantalet. Det tidigaste exemplet byggdes i trä i Nedertorneå-Haparanda (brunnen) efter ritningar från 1821 av lantmätaren och arkitekten Erik Hollström i Luleå, som även ett par år senare ritade Överluleå kyrka (fig. 131) med samma plan. Överintendentsämbetets arkitekter accepterade plantypen med viss tvekan. I dessa kyrkor liksom i de flesta andra med samma plan flyttades koret senare på 1800-talet till ena kortsidan.

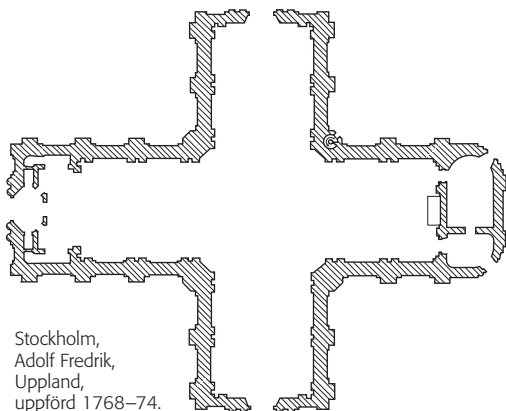
Attmar, Medelpad,
uppförd 1760–62.

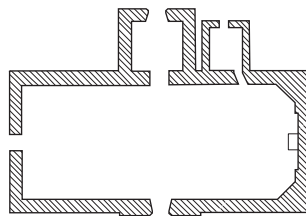
Väse, Värmland,
uppförd 1760–62.

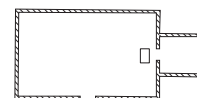
Arjeplog, Lappland,
uppförd 1763–67.

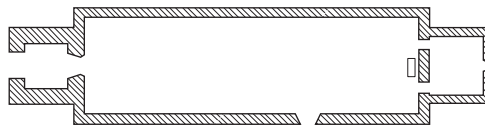
Stockholm,
Adolf Fredrik,
Uppland,
uppförd 1768–74.

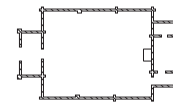
Rudskoga, Värmland,
uppförd 1774–75.

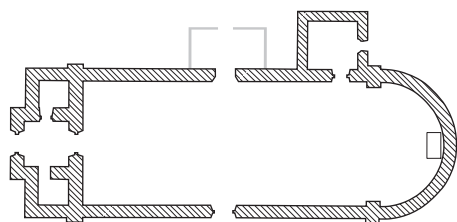
Stuguns gamla kyrka, Jämtland,
uppförd 1786–94.

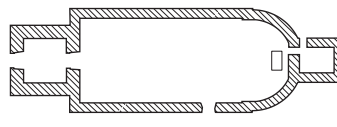
Örkened, Skåne,
uppförd 1786–88.

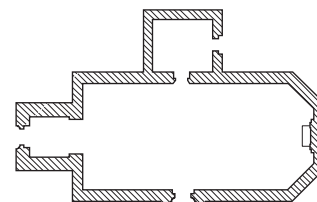
Ingarö, Uppland,
uppförd 1792.

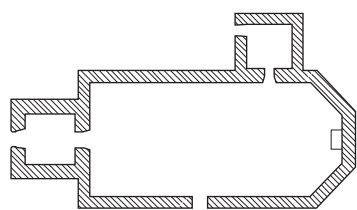
Svennevad, Närke,
uppförd 1782–86.

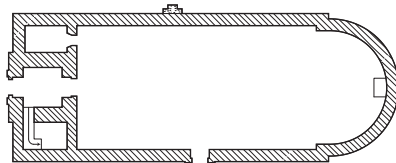
Skärv, Västergötland,
uppförd 1787–88.

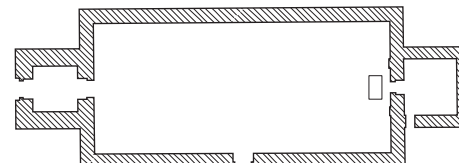
Blackstad, Småland,
uppförd 1788–90.

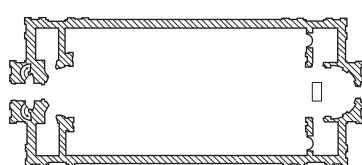
Fryele, Småland,
uppförd 1788–90.

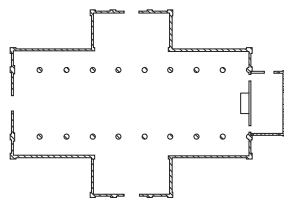
Sund, Östergötland, uppförd 1793–94.

Lit, Jämtland,
uppförd 1794–97.

Forsmark, Uppland,
uppförd 1794–1800.

Backaryd, Blekinge,
uppförd 1795–99.

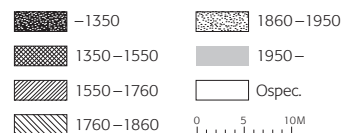
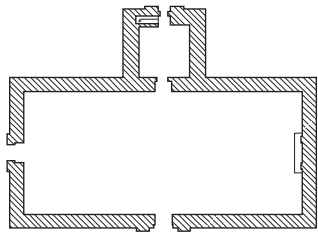
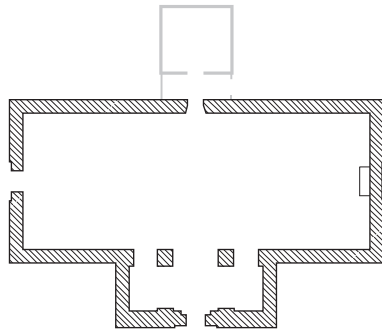

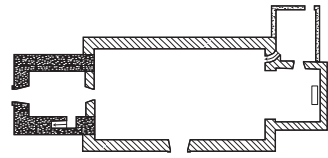
Fig. 131. Ett urval kyrkor uppförda under perioden 1760–1860, återgivna i skala 1:800.

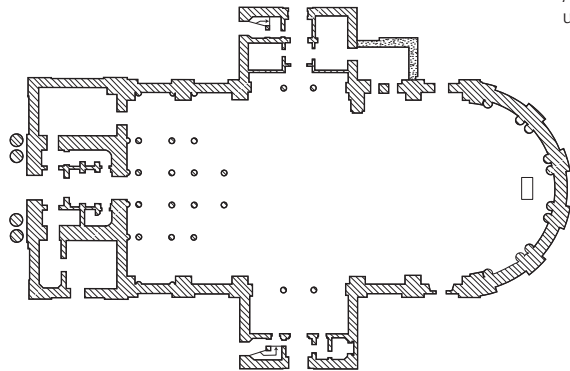
Norrbo, Hälsingland,
uppförd 1795–99.

Åmåls nya kyrka, Dalsland,
uppförd 1801–06.

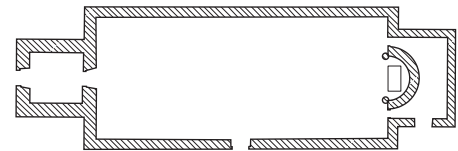
Mörbylånga, Öland,
uppförd 1811.

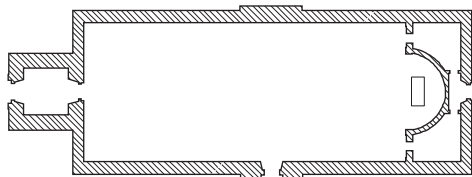
Göteborg, Gustavi domkyrka, Västergötland,
uppförd 1805–27.

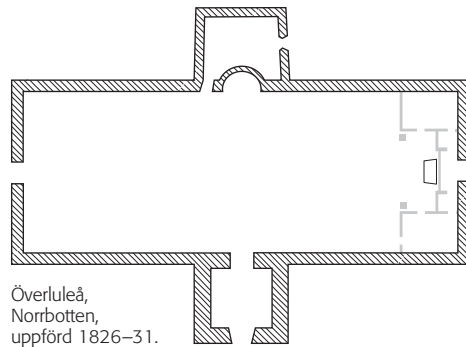
Storsjö, Härjedalen,
uppförd 1812.

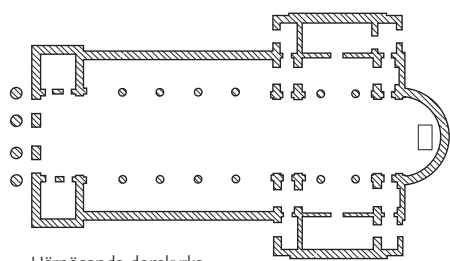
Broddetorp, Västergötland,
uppförd 1821–22.

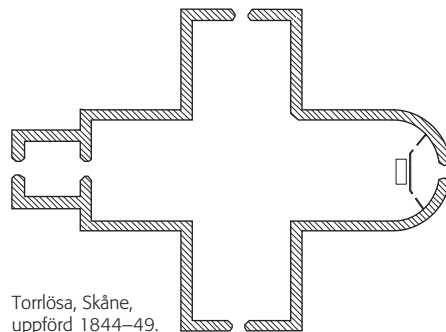
Klockrike, Östergötland,
uppförd 1825–26.

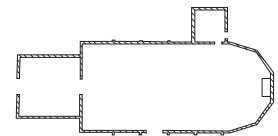
Överluleå,
Norrbotten,
uppförd 1826–31.

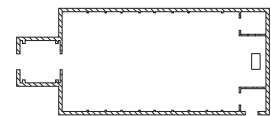
Härnösands domkyrka,
Ångermanland, uppförd 1842–46.

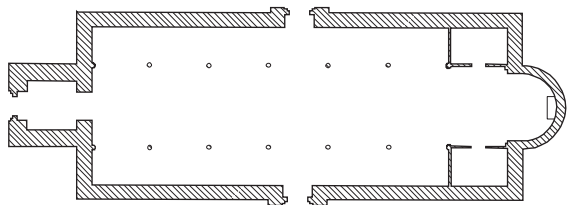
Torrlösa, Skåne,
uppförd 1844–49.

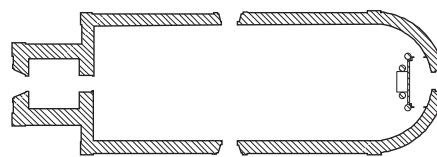
Älvsered, Västergötland,
uppförd 1838.

Bogen, Värmland,
uppförd 1849–51.

Hamrånge, Gästrikland,
uppförd 1847–51.

Lindberg, Halland,
uppförd 1851–53.

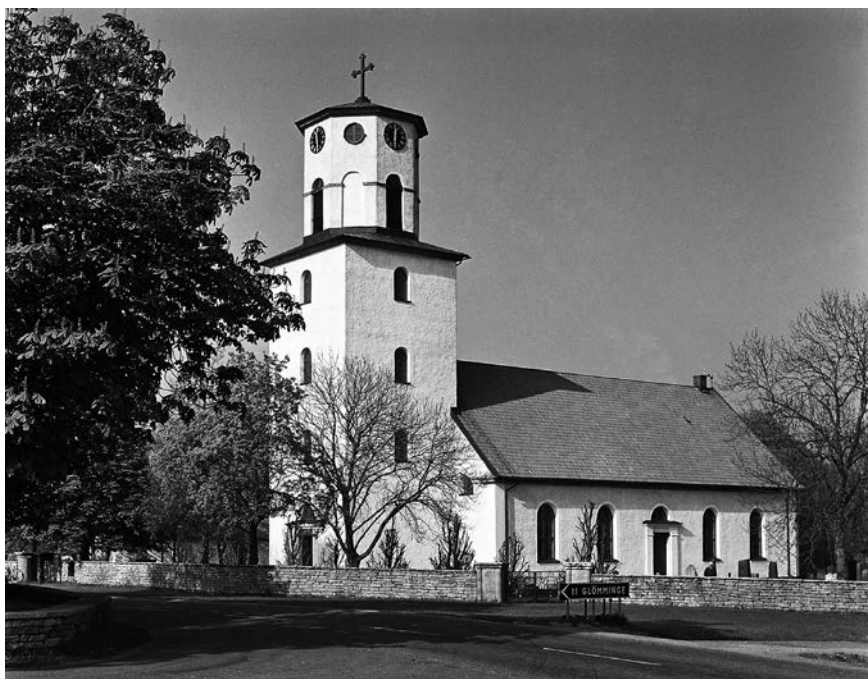

Fig. 132. Runstens kyrka på Öland uppfördes 1835–36 av byggmästare Gustaf Rudwall från Kalmar. Ritningarna upprättades av Nils Isak Löfgren och omarbetades av Johan Carlberg vid Överintendentsämbetet. Enligt ritningarna skulle kyrkan uppföras intill och öster om den medeltida kyrkans östtorn. I stället byggdes utan Överintendentsämbetets tillstånd kyrkan norr om medeltidskyrkan, som helt revs. Det nya tornet färdigställdes 1838 under ledning av byggmästaren Peter Isberg från Algutsrum. Den stora lanterninen som rymmer klockorna är typisk för Öland. Foto Rolf Hintze 1981, Sveriges Kyrkor.

EXTERIÖREN

Genomgående för den klassicistiska kyrkobyggnaden är dess rena linjer och samlade volym, som i Fryele och Klockrike. Fasadernas släta putsytor kunde under de första decennierna livas genom rusticering i svag relief kring portalerna eller med fönsteromfattningar, lisener och hörnkedjor markerade enbart genom putsens avvikande färg eller grovlek. Där tyngre murade valv användes krävdes kraftigare murverk och ibland stödjande strävpelare. Takfotslisten gjordes ofta profilerad, ibland med tandsnittsdekor. Yttertakets form var inledningsvis gärna bruten, med eller utan valmade partier. Senare under 1700-talet tog sadeltaket över, först ganska brant, sedan allt flackare. Huvudingång och sidoingångar framhävdes genom pilastrar eller kolonner med överliggare och krön. Den påbjudna inskriftstavlan över ingången angav årtal för kyrkans uppförande och regerande kung, ibland även stiftets biskop och socknens kyrkoherde.

Från 1840-talet varierades fasadutformningen som i Hamrånge med listverk, bågfriser, flerfärgad puts och växlande fönsterformer. Gavelpartier över sidoingångarna fick skjuta upp över takfotslinjen, hörn och gavlar pryddes av små spiror och tärningslika krön. Rundbågsfriser, spetsbågar och andra nymedeltida ornament började användas.

I det svenska landskapet annonserar sig de nyklassicistiska kyrkorna på håll genom sina karakteristiska torn (fig. 122). Inte bara de nybyggda kyrkorna utan även hundratals äldre kyrkor fick under perioden nya torn eller tornkrön. Torn med huv och torn med lanternin återfinns i nära nog identiska utföranden över hela landet i en häpnadsväckande mängd, kanske det tydligaste tecknet på Överintendentsämbetets inflytande. Den klocklika huven, lanserad av Härleman, var vanligast från 1760 till ca 1800, medan lanternintornet förekom från 1780-talet och blev helt dominerande efter 1800. Både huv och lanternin har föregångare i barockarkitekturen, moderniserade av Carl Härleman och hans efterföljare. I förordningen 1759, utarbetad av Härleman, påtalades risken för blixtnedslag i staplar och höga spiror, och församlingarna rekommenderades att flytta klockorna till stentorn med låga huvar.

Standardversionerna av huv och lanternin dominerade helt, men det före-

Fig. 133. Attmars kyrka i Medelpad uppfördes 1760–62, delvis med återbruk av den medeltida föregångarens murar. Den som utförde ritningarna var Daniel Hagman, som likaså var byggmästare. Till sin hjälp hade han gesällerna Pehr Hagmansson och Simon Geting. Söder om kyrkan står en klockstapel som i sin nuvarande utformning härrör från 1811. Foto Göran Lindahl 1997.

kom variationer på dessa teman och en hel del experiment med alternativa tornkrönsformer. Till de mer originella hör Petter Frimodigs höga träspiror i Östergötland åren före och efter 1760, dekorativt mönstrade i svart och vitt (fig. 68). Några decennier senare laborerade Olof Tempelman vid Överintendentsämbetet med olika tornformer i nyantik anda, ofta med pyramiden eller obeliskan som grundelement. De flesta återfinns i Östergötland. Lanterninerna på Öland (fig. 132) gavs av de lokala byggmästarna kraftigare dimensioner än ämbetet avsåg, eftersom de skulle rymma klockorna, som annorstädes hängde i tornkroppens översta våning innanför ljudöppningarna. I Skåne föredrogs enkla pyramidhuvar eller torn med trappgavlar, som anknöt till den danska medeltidens formspråk.

Många kyrkor saknade torn, eller fick torn långt efter det att kyrkan byggts (fig. 133). De tornlösa kyrkorna hade som tidigare klockstaplar i trä och ståtliga staplar restes, de flesta under 1700-talets andra hälft. De rikast utformade återfinns i Norrland. Kontinuiteten bakåt var stark. Den lökformade huven med ursprung i barocken användes i många klockstaplar, men även i tornkrön, exempelvis i Halland, Dalarna, Västmanland och Norrland.

Decennierna från 1830 och framåt ökade variationen även i tornens formspråk. Små spiror i flera våningar avslutade ofta lanterninerna, och spirornas höjd ökade stadigt, särskilt sedan förbudet mot höga spiror upphävdes 1857, då åskledare blivit allmänt förekommande. Åttkantiga genombrutna spiror i gjutjärn blev populära på många håll. Den höga spiran på Riddarholmskyrkan i Stockholm från 1838 var en känd förebild.

INTERIÖREN

Grundackorden i det klassicistiska kyrkorummet var länge förhärskande: den ljusa salen med stora linjer och rena ytor och dekoren samlad till huvudpunkterna, altarprydnad, predikstol och orgel. Enkla, abstrakta symboler föredrogs framför bildrika berättelser. Ljuset som strömmade in genom de stora fönstren användes i tidens predikningar och kyrkoinvigningstal ofta som en metafor för det gudomliga ljuset och förnuftets klara insikt. Ordets kraft skulle verka utan att störas. Inlevelse i Kristi lidande skulle inte förmedlas genom bilder utan genom bibelläsning. Många präster tog uttryckligen

avstånd från äldre kyrkors dekor och myllrande bildscener, som de ansåg var både anskrämliga och distraherande. I samband med att större fönster togs upp i äldre kyrkor överputsades ofta målningar från medeltid och barock för att skapa ett ljusare, enhetligare och estetiskt mer tilltalande rum.

Senbarock och rokoko levde kvar i många trakter i både altaruppsatser och predikstolar under hela 1700-talet, och Överintendentsämbetets stramare gustavianska formspråk nådde ut långsammare och ojämnare inom inredningskonsten än i arkitekturen. Framstående mästare som Magnus Granberg i Uppland, Johan Edler i Jämtland och Jonas Berggren i Småland och på Öland hade en stor marknad och levererade arbeten i mjukt svängda rokokoformer in på 1790-talet.

Den vanligaste nyklassicistiska altarprydnaden, förordad av Överintendentsämbetet, var det nakna korset, med törnekronan vid foten och svepningen draperad, spår efter den korsfäste och uppståndne Kristus (fig. 134). Altarkorset i denna form var en renodling av motiv ur barockens formförråd. Korset stod ensamt på altaret eller i korfönstret eller fick en klassiserande, arkitektonisk omramning. Korset var oftast skulpterat, men kunde också framställas i måleri, då gärna med det himmelska Jerusalem som fondmotiv.

Altartavlor med bibliska motiv förekom också. Till skillnad från tidigare epoker valde man en enda bildscen i stort format i smal ram eller klassicistiskt ramverk. Bland periodens målare står Pehr Hörberg i en klass för sig både i kvalitet och kvantitet. Han var torparson från Småland, som fått en kort utbildning vid Konstakademien i Stockholm och verkade främst i Östergötland och Småland. Sammanlagt 87 kyrkor i landet äger målningar av Hörberg, ofta mycket stora. Hans motiv hämtades med förkärlek ur Jesu liv och rymmer flera egna innovationer, som Jesus som lärare, med ett myller av åhörare i en rik arkitektonisk miljö. Vanligt var också att kopior

Fig. 134. Inredningen i Nätra kyrka i Ångermanland, uppförd 1805–07, är praktfull och välbevarad. Korfväggen pryds i hela sin bredd av en målad skenarkitektur med inslag av grisaillemålningar, komponerade och utförd 1847–48 av Olof Hofrén. Den ursprungliga altaruppsatsen består av halvkolonner och ett rakt bjälklag på vilket Lammet med segerfanan vilar. Mellan kolonnerna står korset med svepduk. En predikstol från 1720-talet ersattes 1814 av den nuvarande, utförd av Pehr Dahlqvist från Nora och målad och förgylld av Olof Hofrén. Foto Göran Lindabl 1998.

Fig. 135. Till det ståtliga nyklassicistiska kyrkorummet i Bergs kyrka i Jämtland bidrar en arkitektonisk altaruppställning utförd 1799–1801 av Jonas Edler, med ett korsbärande lamm vilande på förbundsarken som centralmotiv. Altaruppsatsen omges av målad skenarkitektur från 1803 av Per Sundin från Sunne. Foto Göran Lindabl 1998.

efter kända målningar beställdes. Fredric Westins altartavlor i Kungsholms kyrka och Jakobs kyrka i Stockholm återfinns runt om i landet i otaliga kopior från 1820-talet och framåt.

Hörbergs största målningar fyller hela korväggen. Samma ambition att bygga ut och framhäva altarprydnaden fanns på andra håll. I Jämtland och angränsande landskap utvecklades tidigt en tradition med på korväggen målad dekor. Skenarkitektur och böljande draperier i starka färger ger koret karaktär av teaterscen för fest och högtid. De raka, fönsterlösa korväggarna som var så vanliga i Norrland, passade väl för stora, illusionistiska målningar, och minst ett sjuttioal av kyrkorna från Hälsingland till Norrbotten har haft eller har sådan kordekor. Rikast förekom de i Jämtland, där 19 kyrkor har sin dekor i behåll (fig. 135). Även söderut finns en del liknande kordekorationer, i en stramare och mindre färgrik art. En skicklig perspektivmålare var t.ex. Carl Strömberg, verksam i Småland och Blekinge. Även Olof Tempelman vid Överintendentsämbetet gjorde ritningar för några skenperspektiviska fondmotiv för kyrkor i Dalarna, men de hörde till undantagen i ämbetets ritningsförslag.

Predikstolens buktande rokokoformer och rika plastiska ornamentik följdes under den gustavianska eran av stramare uttryck. Korgens sidor blev raka, dess planform fyrsidig eller rund, med anpassat ljudtak. Korgens sidor pryddes med dekorativt arrangerade emblem, Kalken, Lagens tavlor, Hoppets ankare, Vinrankan och Fredens lager. Mängden av skickliga bildhuggare och skulptörer som runt om i landet arbetade efter Överintendentsämbetets eller egna ritningar är imponerande, och studiet av deras arbeten har bara börjat (fig. 137).

Altarpredikstolen, en kombination av altaruppsats och predikstol, placerad i korets mitt, var vanlig i tidens kyrkor, särskilt i mindre sockenkyrkor och kapell där lösningen var utrymmesbesparande (fig. 136). Altarpredikstolen fanns tidigt i Tyskland på 1600-talet och förekom då även i en del kyrkor i Sverige. Placeringen i kyrkorummets mittaxel stämde väl med klassicismens estetik, och Överintendentsämbetet föreslog arrangemanget i många ritningar från och med 1700-talets slut. På 1830-talet framfördes från kyrkans håll betänkligheter mot att prästen i altarpredikstolen syntes stå på eller över altaret, och många befintliga altarpredikstolar byggdes om eller byttes ut. Men ännu vid 1800-talets slut byggdes en och annan ny altarpredikstol. Ingen landstäckande inventering har gjorts, men uppskattningsvis finns ett sextiotal altarpredikstolar bevarade i dag, och minst det tredubbla antalet har funnits.

1700- och 1800-talen var orgelbyggandets storhetstid. En rad skickliga orgelbyggare etablerade verkstäder, de flesta i Östergötland och i Stockholm. Orgeln var en dyrbar investering och många församlingar fick vänta länge innan man fick råd att skaffa orgel. Som regel placerades den på läktaren på ingångssidan, ett anslående blickfång för dem som lämnar kyrkorummets fasad med piporna dekorativt ordnade i en klassicistisk komposition ritades ofta av arkitekter vid Överintendentsämbetet. Fasaderna är oftast delade i tre eller fem fält med mittpartiet högst, krönt av en bågform eller trekantsgavel. Lyror, trumpeter och andra musikinstrument ingår ofta i dekoren, liksom putti. Mot slutet av perioden ersattes de klassiska formerna av nygotiska bågformer och ornament.

Till den klassicistiska rekvisitan hör även ovala eller rektangulära nummertavlor med förgyllda och ornerade skurna ramar. De främsta bänkarna pryddes i de nordliga landskapen ofta av pyramider eller urnor som en mar-

Fig. 136. Högsjö gårdskapell i Södermanland, uppfört 1781–82, domineras invändigt av arrangemanget i öster, med altarpredikstol flankerad av två rundfönster. Altartavlan föreställer Lansstöten efter Peter Paul Rubens och utfördes av okänd mästare under 1600-talet. Den skänktes under 1700-talets första hälft av landshövding Claes Rålamb till det kapell som föregick det befintliga. I tunnvalvets gavel ovanför altartavlan finns en krönande målning med bl.a. Guds allseende öga. Gavelfältet liksom de målade pilastrarna på kapellets långväggar och predikstolstrappans målningar utfördes av Johan Fredrik Norstedt till kanslirådet Göran af Segerströms och Hedvig Carolina Buréns bröllop 1818. Hedvig Carolina ägde Högsjö gård och bruk. Bänkinredningen är samtida med kapellet. Foto Bengt A Lundberg 1999, RAÄ.

Fig. 137. Nyklassicismen är ännu förhärskande i Sjötofta träkyrka i Västergötland, uppförd efter en ritning 1850 av Johan Fredrik Åbom. Altaruppsats med altarring och rund predikstol med trinda balusterdockor och kraftig vulst tillkom i den stora snickeriverkstaden i Mjöbäck i Småland, nära gränsen till Västergötland. Bildsnidaren Johannes Andersson i Mjöbäck skapade den karakteristiska formen på 1830-talet. Den behöll sin popularitet in på 1860-talet och återfinns i talrika kyrkor i Småland, Halland och Västergötland. Foto Göran Lindahl 1997.

kering av gränsen till koret. Läktarbröstning, bänkskärmar och bänkdörrar dekorerades av målningar med blommor, emblem eller enbart ornamentik. Altarringen och läktarbröstningen fick ofta samma utförande i snickeridetaljer och målning. I de välbevarade kyrkorna kan man ännu beundra den höga hantverkskvaliteten i träinredning och måleri, och glädjas åt detaljer som skurgolv med breda tiljor, smidda lås och blåst fönsterglas. Härtill kommer det utsökta konsthantverket i ljusredskap, kyrkliga textilier och kärl i metall och glas.

Nyklassicismens kyrka i dag

Den kritik som redan Carl Georg Brunius riktade mot de nyklassicistiska kyrkornas "ladustil" växte i styrka under 1800-talets senare del. Kyrkorna ansågs profana, kyliga, kala och trista. De fick också oförskyllt bära skulden för de många äldre kyrkor som rivits när de byggts. Man sökte i våg efter våg av förändringar och restaureringar in i vår tid komma till rätta med de brister man fann särskilt i kyrkornas inre. Dekormåleri, glasmålningar, nya bänkar, ny färgsättning och nya inventarier fördes in för att skapa den ombonade och varma stämning som eftersträvades. På 1900-talet lät man modernare uttryck prägla kyrkorummen, som sällan ansågs värda att bevaras i ursprungligt skick. Exteriörerna förändrades däremot i mindre grad, och som inslag i det svenska landskapet blev den vita tornkyrkan efter hand både accepterad och folkkär.

De kyrkorum som klarat sig genom de senaste hundrafemtio åren utan att helt omvandlas är inte särskilt talrika (fig. 138). Även om inställningen till dem nu kan vara mer positiv, finns nya hot. Många kyrkor är för stora för de krympande församlingarna, de upplevs som ödsliga av både präst

Fig. 138. Njurunda i Medelpad uppfördes 1856–62 efter ritningar av Johan Fredrik Åbom. Byggmästare var Johan Nordell. Det monumentala kyrkorummet avdelas i tre skepp genom kolonner som bär såväl sidoskeppens läktare som det förhöjda mittskeppet. Inredningen är i allt väsentligt från byggnadstiden. Vid en restaurering 1993 tog man fram äldre målad dekor och återställde den gamla altarringen. Foto Göran Lindahl 1998.

och menighet. De är dyra att värma upp och underhålla. Den sparsmakade och genomtänkta inredningen är mycket känslig för förändringar, och kyrkorummen är därmed svåra att anpassa till nya och friare gudstjänstformer utan att balansen i rummet störs.

De nyklassicistiska kyrkorna har länge varit ganska anonyma, trots eller kanske på grund av att de är så många. Det är angeläget att hävda deras stora kulturhistoriska värde, både som grupp och som individer. De vittnar tillsammans om ett märkligt och imponerande statligt moderniseringsprojekt, som syftade till att höja nivån på landets arkitektur och faktiskt lyckades. Omfattande medel ur statskassan satsades på att pedagogiskt och uthålligt erbjuda kostnadsfri och kvalificerad rådgivning om hur en funktionell och vacker kyrka skulle åstadkommas. Man kan finna inslag av förmynderi, likriktning och elitism i detta, men långt mer av en uppriktig vilja att skapa ordning och skönhet i arkitekturen med antiken som rättesnöre. När Överintendentsämbetets ambitioner mötte lokalsamhällets egna traditioner och talanger uppstod en mångfald av regionala variationer. Dessa likartade och ändå så olika kyrkor är värda att bli bättre kända och att bevaras med respekt för de ursprungliga intentionerna.

Källor och litteratur

Förteckning över översikts- och speciallitteratur på landskapsnivå finns i de publicerade landskapsrapporterna.

Gränsåren 1760 och 1860 ansluter till ett forskningsprojekt vid Sveriges Kyrkor, RAÄ, *Kyrkobyggnader 1760–1860*. Fyra volymer har hittills utkommit i projektets publikationsserie, del 5 är under arbete. I varje del finns beskrivningar av alla nybyggda kyrkor i de berörda landskapen och sammanfattande regionala översikter:

1. *Skåne och Blekinge*, SvK vol. 210, 1989. Bidrag av Axel Unnerbäck, Siegrun Fernlund, Evald Gustafsson, Ingrid Sjöström, Monica Ebeling, Marian Ullén, Birgitta Sandström.
2. *Småland och Öland*, SvK vol. 216, 1993. Bidrag av Marian Ullén, Stig Tornehed, Yvonne Ehlers, Evald Gustafsson, Ingrid Sjöström, Birgitta Sandström, Monica Ebeling.
3. *Övre Norrland* [Västerbotten, Norrbotten, Lappland], *Finland 1760–1809*, SvK vol. 217, 1993. Bidrag av Barbro Flodin, Axel Unnerbäck, Marja Terttu Knapas, Barbro Edling.
4. *Härjedalen, Jämtland, Medelpad och Ångermanland*, SvK vol. 221, 1997. Bidrag av Ingrid Telhammer, Maj Nodermann, Ingrid Sjöström, Monica Ebeling.

At förse Riket med beständige och prydlige Byggnader. Byggnadsstyrelsen och dess föregångare, utg. Byggnadsstyrelsen, 1969.

Historisk statistik för Sverige, 1, Befolkning 1720–1967, Statistiska centralbyrån, 1969.

Frängsmyr, Tore: ”Kom upplysningen till Sverige?”, i *Upplysningen som drivkraft i 1700-talets svenska vetenskap och vitterhet. Konferens 2003*, Kgl. Vetenskaps- och Vitterhets Samhället i Göteborg, 2005.

Linn, Björn: ”Byggnadskonst och formgivning i upplysningens tecken”, i *Upplysningen som drivkraft i 1700-talets svenska vetenskap och vitterhet. Konferens 2003*, Kgl. Vetenskaps- och Vitterhets Samhället i Göteborg, 2005.

Mellander, Cathrine: *Arkitektoniska visioner under statligt förmynderskap. En studie av Överintendentsämbetets verksamhet och organisation 1818–1917*, Nordiska museets handlingar 135, 2008. Diss.

Rappe, Axel: *Nyklassisk kyrkoarkitektur i Sverige 1780–1840*, otryckt lic. avh., Teologiska inst., Uppsala universitet, 1950.

Sjöström, Ingrid: ”En renad och ädel smaks fordringar. Överintendentsämbetet som arkitekturkritiker 1750–1850”, i *Arkitekturkritik*, Arkitekturmuseets årsbok, 2002.

Sjöström, Ingrid: ”Stridande mot den rena Stile. En dispyt om klassicistisk arkitektur i Göteborg år 1808”, i *Konsthistorisk tidskrift* 2001.

Sjöström, Ingrid: ”Venetianska fönster för svenska klockors klang. Om ett motiv i nyklassicismens kyrkoarkitektur”, i *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*, 1992.

Unnerbäck, Axel: ”Utsikt från Väderstads kyrka”, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 17–18, 1989.

Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1760–1860

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smalare kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar. Det redovisas då som separat åtgärd. Tillbyggnad av torn, sakristia och annat som i regel inte berört kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

Brevik	Vg	Omb. av långhus/kor	1760	Murverk	Julita	Sö	Omb. av långhus/kor	1763	Murverk
Gällersta	Nä	Tillb. av korsarm	1760	Murverk	Kvikkjokk	La	Nybyggnad (*)	1763	Trä
Karlstorp	Sm	Nybyggnad	1760	Murverk	Tysslinge	Nä	Omb. av långhus/kor	1763	Murverk
Kårböle	Hs	Nybyggnad (*)	1760	Trä	Vemdalen	Hr	Nybyggnad	1763	Trä
Kättilstad	Ög	Nybyggnad	1760	Murverk	Eda	Vr	Tillb. av korsarmar (*)	1763–64	Trä
Ljusne, Maråker	Hs	Nybyggnad (*)	1760	Trä	Lima	Dr	Omb. av långhus/kor (*)	1763–64	Murverk
Maglehem	Sk	Tillb. av korsarm	1760	Murverk	Norra Ny	Vr	Nybyggnad	1763–64	Trä
Nävelsjö	Sm	Omb. av långhus/kor	1760	Murverk	Björnlunda	Sö	Tillb. av korsarm	1763–66	Murverk
Ransberg	Vg	Omb. av långhus/kor	1760	Murverk	Arjeplog	La	Nybyggnad	1763–67	Trä
Östra Grevie	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1760	Murverk	Västervik,	Sm	Tillb. av korsarm	1763–67	Murverk
Simtuna	Up	Omb. av långhus/kor	1760–61	Murverk	S:ta Gertrud				
Östhammar	Up	Omb. av långhus/kor	1760–61	Murverk	Lillhärad	Vs	Omb. av långhus/kor	1763–69	Murverk
Attmar	Me	Nybyggnad	1760–62	Murverk	Grava	Vr	Tillb. av korsarm	1764	Murverk
Ovansjö	Gä	Nybyggnad	1760–62	Murverk	Hanhals	Ha	Omb. av långhus/kor	1764	Murverk
Värmskog	Vr	Nybyggnad	1760–62	Murverk	Helgesta	Sö	Omb. av långhus/kor	1764	Murverk
Väse	Vr	Nybyggnad	1760–62	Murverk	Kestad	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1764	Murverk
Vaxholm	Up	Nybyggnad	1760–1803	Murverk	Kållerstad	Sm	Nybyggnad (*)	1764	Trä
Daretorp	Vg	Nybyggnad	1761	Murverk	Skövde	Vg	Omb. av långhus/kor	1764	Murverk
Kråksmåla	Sm	Nybyggnad	1761	Trä	Töcksmark	Vr	Tillb. av korsarmar (*)	1764	Trä
Skånings-Åsaka	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1761	Murverk	Vesene	Vg	Omb. av långhus/kor	1764	Murverk
Essunga	Vg	Nybyggnad (*)	1761–62	Murverk	Värna	Ög	Omb. av långhus/kor	1764	Murverk
Forshem	Vg	Tillb. av korsarmar	1761–62	Murverk	Österslöv	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1764	Murverk
Indal	Me	Nybyggnad	1761–63	Murverk	Asker	Nä	Nybyggnad	1764–66	Murverk
Ål	Dr	Nybyggnad	1761–67	Murverk	Bro	Vr	Omb. av långhus/kor	1764–76	Murverk
Vissefjärda	Sm	Nybyggnad	1761–73	Murverk	Blomskog	Vr	Tillb. av korsarm (*)	1765	Trä
Eling	Vg	Nybyggnad	1762	Murverk	Herråkra	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1765	Trä
Färgelanda	Ds	Omb. av långhus/kor (*)	1762	Murverk	Hörja	Sk	Omb. av långhus/kor	1765	Murverk
Kville	Bo	Tillb. av korsarm (*)	1762	Murverk	Stigtomta	Sö	Tillb. av korsarm	1765	Murverk
Näs	Jä	Omb. av långhus/kor	1762	Murverk	Östmark	Vr	Nybyggnad	1765	Trä
Råby-Rekarne	Sö	Omb. av långhus/kor	1762	Murverk	Gällinge	Ha	Omb. av långhus/kor	1765–66	Murverk
Timmersdala	Vg	Omb. av långhus/kor	1762	Murverk	Lerbo	Sö	Nybyggnad	1765–67	Murverk
Tärna, Gamm- kyrknäset	La	Nybyggnad (*)	1762	Trä	Gustafs	Dr	Nybyggnad	1765–68	Murverk
Ölmevalla	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1762	Murverk	Vikingstad	Ög	Nybyggnad	1765–68	Murverk
Finnerödja	Vg	Nybyggnad	1762–63	Murverk	Lunda	Sö	Nybyggnad	1765–69	Murverk
Fjärås	Ha	Nybyggnad	1762–63	Murverk	Västerås-Barkarö	Vs	Omb. av långhus/kor	1765–69	Murverk
Gryteryd	Sm	Nybyggnad	1762–64	Murverk	Alfta	Hs	Nybyggnad	1765–70	Murverk
Gräve	Nä	Nybyggnad	1762–64	Murverk	Norra Härene	Vg	Omb. av långhus/kor	1765–75	Murverk
Tåsjö	Ån	Nybyggnad (*)	1762–67	Trä	Bettna	Sö	Omb. av långhus/kor	1765–77	Murverk
Edåsa	Vg	Omb. av långhus/kor	1763	Murverk	Byarum	Sm	Tillb. av korsarmar	1766	Murverk
Fjälkinge	Sk	Tillb. av korsarm	1763	Murverk	Bällefors	Vg	Omb. av långhus/kor	1766	Murverk
Höreda	Sm	Omb. av långhus/kor	1763	Murverk	Hasslösa	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1766	Murverk
Junsele	Ån	Nybyggnad (*)	1763	Trä	Hjo	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1766	Murverk
					Järsnäs	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1766	Trä

Kräcklinge	Nä	Nybyggnad	1766	Murverk	Hackås	Jä	Omb. av långhus/kor	1770-71	Murverk
Kvinnestad	Vg	Omb. av långhus/kor	1766	Murverk	Lerdal	Ds	Nybyggnad	1770-71	Murverk
Senäte	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1766	Murverk	Lillhärda	Hr	Nybyggnad	1770-71	Murverk
Stora Malm	Sö	Omb. av långhus/kor	1766	Murverk	Döderhult	Sm	Nybyggnad	1770-72	Murverk
Särna gamla	Dr	Omb. av långhus/kor	1766	Trä	Skultuna	Vs	Omb. av långhus/kor	1770-72	Murverk
Västra Ny	Ög	Omb. av långhus/kor	1766	Murverk	Östhammar	Up	Omb. av långhus/kor	1770-72	Murverk
Västra Vram	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1766	Murverk	Årsunda	Gä	Omb. av långhus/kor	1770-74	Murverk
Ökna	Sm	Nybyggnad	1766	Murverk	Hede	Hr	Nybyggnad	1770-75	Murverk
Allerum	Sk	Tillb. av korsarm	1766-67	Murverk	Barsebäck	Sk	Tillb. av korsarm	1771	Murverk
Normlösa	Ög	Nybyggnad	1766-67	Murverk	Viksjo bruks- kapell	Ån	Nybyggnad (*)	1771	Trä
Norrköping, S:t Olai	Ög	Nybyggnad	1766-67	Murverk	Viksjo, Kapellagets kapell	Ån	Nybyggnad (*)	1771	Trä
Offerdal	Jä	Nybyggnad	1766-67	Murverk	Äppelbo	Dr	Nybyggnad	1771	Trä
Borgsjö	Me	Nybyggnad	1766-68	Murverk	Gagnef	Dr	Omb. av långhus/kor	1771-72	Murverk
Sillhövda	Bl	Nybyggnad (*)	1766-68	Trä	Ryssby (Sunnerbo härad)	Sm	Tillb. av korsarm (*)	1771-72	Murverk
Öggestorp	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1766-69	Murverk	Järeda	Sm	Nybyggnad	1771-74	Murverk
Algutsboda	Sm	Nybyggnad	1766-77	Murverk	Norra Vi	Ög	Nybyggnad	1771-74	Murverk
Borgunda	Vg	Nybyggnad	1766-77	Murverk	Vämhus	Dr	Nybyggnad	1771-89	Murverk
By	Vr	Nybyggnad	1766-79	Murverk	Fjelie	Sk	Tillb. av korsarm	1772	Murverk
Anderslöv	Sk	Tillb. av korsarm	1767	Murverk	Idala	Ha	Omb. av långhus/kor	1772	Murverk
Edsvära	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1767	Murverk	Jung	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1772	Murverk
Film	Up	Tillb. av korsarm	1767	Murverk	Skällinge	Ha	Omb. av långhus/kor	1772	Murverk
Härja	Vg	Nybyggnad	1767	Murverk	Sörby	Vg	Omb. av långhus/kor	1772	Murverk
Höja	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1767	Murverk	Vittsjö	Sk	Tillb. av korsarm	1772	Murverk
Tofteryd	Sm	Omb. av långhus/kor	1767	Murverk	Fiskebäckskil	Bo	Nybyggnad	1772-73	Trä
Vapnö	Ha	Omb. av långhus/kor	1767	Murverk	Grebo	Ög	Nybyggnad	1772-73	Murverk
Torrskog	Ds	Nybyggnad	1767-68	Murverk	Lagfors	Me	Nybyggnad	1772-73	Trä
Västra Ryd	Up	Omb. av långhus/kor	1767-68	Murverk	Norrälje	Up	Omb. av långhus/kor	1772-73	Murverk
Snavlunda	Nä	Nybyggnad	1767-69	Murverk	Vinslöv	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1772-73	Murverk
Västerfärnebo	Vs	Tillb. av korsarm	1767-70	Murverk	Motala	Ög	Nybyggnad	1772-74	Murverk
Andrarum	Sk	Omb. av långhus/kor	1768	Murverk	Mjölby	Ög	Nybyggnad	1772-75	Murverk
Bjurum	Vg	Nybyggnad	1768	Murverk	Frösve	Vg	Omb. av långhus/kor	1773	Murverk
Möja	Up	Nybyggnad	1768	Trä	Rännelanda	Ds	Nybyggnad	1773	Murverk
Skön	Me	Omb. av långhus/kor (*)	1768	Murverk	Veddige	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1773	Murverk
Stora Köpinge	Sk	Tillb. av korsarm	1768	Murverk	Öxnevalla	Vg	Omb. av långhus/kor	1773	Murverk
Degerfors gamla (S:t Mikael's kapell)	Vb	Nybyggnad	1768-69	Trä	Mossebo	Vg	Nybyggnad	1773-74	Trä
Strömstad	Bo	Nybyggnad	1768-69	Murverk	Ås	Öl	Omb. av långhus/kor	1773-74	Murverk
Långserud	Vr	Omb. av långhus/kor	1768-70	Trä	Sollefteå	Ån	Nybyggnad	1773-78	Murverk
Rya (ruin)	Sk	Omb. av långhus/kor	1768-70	Murverk	Alseda	Sm	Nybyggnad	1774	Murverk
Stråvalla	Ha	Omb. av långhus/kor	1768-70	Murverk	Berg	Vg	Nybyggnad	1774	Murverk
Stockholm, Adolf Fredrik	Up	Nybyggnad	1768-74	Murverk	Mörnum	Bl	Omb. av långhus/kor	1774	Murverk
Multrä	Ån	Omb. av långhus/kor	1768-75	Murverk	Sya	Ög	Nybyggnad	1774	Murverk
Dörby	Sm	Omb. av långhus/kor	1768-78	Murverk	Södra Björke	Vg	Nybyggnad	1774	Murverk
Fuxerna	Vg	Nybyggnad	1769	Murverk	Rudskoga	Vr	Nybyggnad	1774-75	Murverk
Förlösa	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1769	Murverk	Odensvi	Sm	Nybyggnad	1774-76	Murverk
Höör	Sk	Tillb. av korsarm	1769	Murverk	Värö	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1774-76	Murverk
Stengårdshult	Sm	Nybyggnad (*)	1769	Trä	Brunflo	Jä	Nybyggnad	1774-77	Murverk
Ölserud	Vr	Omb. av långhus/kor	1769	Trä	Åby	Sm	Nybyggnad	1774-78	Murverk
Varberg	Ha	Nybyggnad	1769-72	Murverk	Hovsta	Nä	Omb. av långhus/kor	1774-88	Murverk
Ekeby	Nä	Nybyggnad	1769-74	Murverk	Skorped	Ån	Nybyggnad (*)	1775	Trä
Axberg	Nä	Nybyggnad	1760-tal	Murverk	Synnerby	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1775	Murverk
Mattmar	Jä	Omb. av långhus/kor	1760-tal	Murverk	Örgryte gamla	Vg	Tillb. av korsarm	1775	Murverk
Mellösa	Sö	Omb. av långhus/kor	1760-tal	Murverk	Östra Vemmenhög	Sk	Omb. av långhus/kor	1775	Murverk
Längjum	Vg	Nybyggnad	1770	Murverk	Gälsjö	Ån	Nybyggnad (*)	1775-76	Trä
Osby	Sk	Tillb. av korsarm	1770	Murverk	Hallen	Jä	Nybyggnad	1775-76	Murverk
Saleby	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1770	Murverk	Kävsjö	Sm	Nybyggnad	1775-76	Trä
Åsle	Vg	Omb. av långhus/kor	1770	Murverk	Västra Karaby	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1775-76	Murverk

Främmestad	Vg	Nybyggnad	1775-77	Murverk
Grythyttan	Vs	Omb. av långhus/kor	1775-77	Trä
Hedesunda	Gä	Nybyggnad	1775-77	Murverk
Hjorted	Sm	Nybyggnad	1775-78	Murverk
Tjärstad	Ög	Nybyggnad	1775-78	Murverk
Böja	Vg	Omb. av långhus/kor	1776	Murverk
Fresta	Up	Omb. av långhus/kor	1776	Murverk
Färlöv	Sk	Tillb. av korsarm	1776	Murverk
Harbo	Up	Omb. av långhus/kor	1776	Murverk
Hol	Vg	Nybyggnad	1776	Murverk
Laske-Vedum	Vg	Nybyggnad	1776	Murverk
Ledsjö	Vg	Nybyggnad	1776	Murverk
Lilla Isie	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1776	Murverk
Lugnäs	Vg	Nybyggnad	1776	Murverk
Nykyrka	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1776	Trä
Slättåkra	Ha	Omb. av långhus/kor	1776	Murverk
Sunnemo	Vr	Tillb. av korsarm (*)	1776	Trä
Torslunda	Öl	Nybyggnad	1776	Murverk
Tunaberg	Sö	Tillb. av korsarm	1776	Trä
Värnamo	Sm	Nybyggnad (*)	1776	Murverk
Hardemo	Nä	Nybyggnad	1776-77	Murverk
Odensvi	Vs	Nybyggnad	1776-77	Murverk
Ringarum	Ög	Nybyggnad	1776-77	Murverk
Viby	Ög	Nybyggnad	1776-77	Murverk
Gryt	Sö	Tillb. av korsarm	1776-78	Murverk
Karlanda	Vr	Nybyggnad	1776-78	Murverk
Tuna	Me	Nybyggnad	1776-78	Murverk
Askersunds stads	Nä	Nybyggnad	1776-80	Murverk
Högbo	Gä	Nybyggnad	1777	Trä
Lännäs	Nä	Nybyggnad	1777	Murverk
Lönsås	Ög	Nybyggnad	1777	Murverk
Ysane	Bl	Omb. av långhus/kor	1777	Murverk
Hanebo	Hs	Omb. av långhus/kor	1777-78	Murverk
Hanebo	Hs	Tillb. av korsarmar	1777-78	Murverk
Torsås	Sm	Nybyggnad	1777-78	Murverk
Dillnäs	Sö	Omb. av långhus/kor	1777-79	Murverk
Eftra	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1777-79	Murverk
Misterhult	Sm	Nybyggnad	1777-80	Murverk
Ödeshög	Ög	Omb. av långhus/kor	1777-81	Murverk
Hycklinge	Ög	Nybyggnad (*)	1778	Murverk
Linsell	Hr	Nybyggnad	1778	Trä
Reftele	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1778	Murverk
Säter	Dr	Nybyggnad	1778	Murverk
Vickleby	Öl	Omb. av långhus/kor	1778-79	Murverk
Västra Eneby	Ög	Nybyggnad	1778-80	Murverk
Rättvik	Dr	Omb. av långhus/kor	1778-81	Murverk
Hammerdal	Jä	Nybyggnad	1778-82	Murverk
Acklinga	Vg	Nybyggnad	1779	Murverk
Kungshamn	Bo	Nybyggnad (*)	1779	Trä
Kvistofta	Sk	Tillb. av korsarmar	1779	Murverk
Askome	Ha	Nybyggnad	1779-80	Murverk
Kil	Nä	Omb. av långhus/kor	1779-80	Murverk
Rinkaby	Nä	Omb. av långhus/kor	1779-80	Murverk
Rinkaby	Nä	Tillb. av korsarmar	1779-80	Murverk
Fridlevstad	Bl	Omb. av långhus/kor	1779-81	Murverk
Gåsinge	Sö	Omb. av långhus/kor	1779-82	Murverk
Husby	Dr	Omb. av långhus/kor	1779-82	Murverk
Filipstad	Vr	Nybyggnad	1779-85	Murverk
Fölene	Vg	Omb. av långhus/kor	1770-tal	Murverk

Lyngby	Sk	Omb. av långhus/kor (*)	1770-tal	Murverk
Djura	Dr	Nybyggnad	1780	Trä
Gustav Adolf	Vg	Nybyggnad	1780	Trä
Kågeröd	Sk	Tillb. av korsarm	1780	Murverk
Oderlunga	Sk	Tillb. av korsarm	1780	Murverk
Torslanda	Bo	Omb. av långhus/kor	1780	Murverk
Selånger	Me	Nybyggnad	1780-81	Murverk
Söraby	Sm	Nybyggnad	1780-81	Murverk
Ängersjö	Hs	Nybyggnad	1780-81	Trä
Hackvad	Nä	Nybyggnad	1780-82	Murverk
Drängsered	Ha	Nybyggnad	1780-83	Murverk
Rystad	Ög	Nybyggnad	1780-83	Murverk
Sollerön	Dr	Nybyggnad	1780-85	Murverk
Alunda	Up	Tillb. av korsarmar	1780-87	Murverk
Envikens gamla	Dr	Omb. av långhus/kor	1781	Trä
Forserum	Sm	Omb. av långhus/kor	1781	Murverk
Gustav Adolf	Vr	Nybyggnad	1781	Trä
Härlunda, Bjärk- lunda	Vg	Nybyggnad	1781	Murverk
Källands-Åsaka	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1781	Trä
Lillkyrka	Nä	Omb. av långhus/kor	1781	Murverk
Visseltofta	Sk	Tillb. av korsarm	1781	Murverk
Vitaby	Sk	Tillb. av korsarm	1781	Murverk
Våthult	Sm	Omb. av långhus/kor	1781	Murverk
Västra Karaby	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1781	Murverk
Öckerö gamla	Bo	Omb. av långhus/kor	1781	Murverk
Öxabäck	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1781	Murverk
Borgvattnet	Jä	Nybyggnad	1781-82	Trä
Färila	Hs	Nybyggnad	1781-83	Murverk
Slaka	Ög	Nybyggnad	1781-83	Murverk
Surteby	Vg	Nybyggnad	1781-84	Murverk
Rämmen	Vr	Nybyggnad	1781-87	Trä
Arnäs	Ån	Nybyggnad	1782	Murverk
Gällaryd	Sm	Nybyggnad	1782	Murverk
Norra Rörum	Sk	Tillb. av korsarm	1782	Murverk
Roasjö	Vg	Omb. av långhus/kor	1782	Trä
Styrstad	Ög	Nybyggnad	1782	Murverk
Södra Lundby	Vg	Nybyggnad	1782	Murverk
Vallby	Sk	Omb. av långhus/kor	1782	Murverk
Vallby	Sk	Tillb. av korsarm	1782	Murverk
Örkellunga	Sk	Omb. av långhus/kor	1782	Murverk
Västra Vingåker	Sö	Omb. av långhus/kor	1782-83	Murverk
Västra Vingåker	Sö	Tillb. av korsarmar	1782-83	Murverk
Tryserum	Sm	Nybyggnad	1782-84	Murverk
Ärla	Sö	Nybyggnad	1782-84	Murverk
Stigsjö	Ån	Nybyggnad	1782-85	Murverk
Torp	Me	Nybyggnad	1782-85	Murverk
Östra Ed	Sm	Nybyggnad	1782-85	Murverk
Svennevad	Nä	Nybyggnad	1782-86	Murverk
Norrvidinge	Sk	Omb. av långhus/kor	1783	Murverk
Toarp	Vg	Nybyggnad	1783	Murverk
Gunnarskog	Vr	Tillb. av korsarmar	1783-84	Murverk
Vänersborg	Vg	Nybyggnad	1783-84	Murverk
Ed	Vr	Nybyggnad	1783-85	Murverk
Enåsa	Vg	Nybyggnad	1783-85	Murverk
Marum	Vg	Omb. av långhus/kor	1783-85	Murverk
Lerbäck	Nä	Nybyggnad	1783-86	Murverk
Nora	Up	Nybyggnad	1783-86	Murverk
Svenarum	Sm	Omb. av långhus/kor	1783-86	Murverk

Svenarum	Sm	Tillb. av korsarmar	1783-86	Murverk
Börringe	Sk	Nybyggnad	1783-87	Murverk
Överenhörna	Sö	Omb. av långhus/kor	1783-87	Murverk
Vilhelmina, Volgsjö kapell	La	Nybyggnad (*)	1783-94	Trä
Pajala	Nb	Nybyggnad (*)	1783-97	Trä
Broddarp	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1784	Murverk
Hossmo	Sm	Omb. av långhus/kor	1784	Murverk
Huaröd	Sk	Tillb. av korsarm	1784	Murverk
Tävelsås	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1784	Trä
Giresta	Up	Omb. av långhus/kor	1784-85	Murverk
Häggdånger	Ån	Nybyggnad	1784-85	Murverk
Kvillinge	Ög	Omb. av långhus/kor	1784-85	Murverk
Nykil	Ög	Nybyggnad	1784-86	Murverk
Bälinge	Up	Tillb. av korsarmar	1784-88	Murverk
Levene	Vg	Omb. av långhus/kor	1784-91	Murverk
Nor	Vr	Nybyggnad	1784-98	Murverk
Bjurbäck	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1785	Trä
Magra	Vg	Nybyggnad	1785	Murverk
Sventorp	Vg	Nybyggnad	1785	Murverk
Torestorp	Vg	Omb. av långhus/kor	1785	Murverk
Garpenberg	Dr	Nybyggnad	1785-86	Murverk
Gnarp	Hs	Nybyggnad	1785-86	Murverk
Regna	Ög	Nybyggnad	1785-87	Murverk
Hässleby	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1786	Trä
Kinnared	Ha	Omb. av långhus/kor	1786	Murverk
Locketorp	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1786	Murverk
Österåker	Sö	Omb. av långhus/kor	1786	Murverk
Bjälbo	Ög	Omb. av långhus/kor	1786-88	Murverk
Örkened	Sk	Nybyggnad	1786-88	Murverk
Högsjö	Ån	Nybyggnad	1786-89	Murverk
Helgum	Ån	Nybyggnad	1786-90	Murverk
Stigtomta	Sö	Omb. av långhus/kor	1786-90	Murverk
Stigtomta	Sö	Tillb. av korsarm	1786-90	Murverk
Hed	Vs	Nybyggnad	1786-92	Murverk
Stuguns gamla	Jä	Nybyggnad	1786-94	Trä
Jäla	Vg	Omb. av långhus/kor	1787	Murverk
Riseberga	Sk	Tillb. av korsarm	1787	Murverk
Slöta	Vg	Nybyggnad	1787	Murverk
Älmeboda (ruin)	Sm	Omb. av långhus/kor	1787	Murverk
Mörkö	Sö	Omb. av långhus/kor	1787-88	Murverk
Mörkö	Sö	Tillb. av korsarm	1787-88	Murverk
Skärv	Vg	Nybyggnad	1787-88	Murverk
Ölme	Vr	Nybyggnad	1787-88	Murverk
Luleå domkyrka	Nb	Nybyggnad (*)	1787-90	Murverk
Ramsberg	Vs	Nybyggnad	1787-90	Murverk
Björnekulla	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1788	Murverk
Djurröd	Sk	Omb. av långhus/kor	1788	Murverk
Landa	Ha	Omb. av långhus/kor	1788	Murverk
Löt	Up	Omb. av långhus/kor	1788	Murverk
Siene	Vg	Omb. av långhus/kor	1788	Murverk
Norrköping, St Johannes	Ög	Nybyggnad	1788-89	Murverk
Täby	Ög	Nybyggnad	1788-89	Murverk
Undersvik	Hs	Nybyggnad	1788-89	Murverk
Villstad	Sm	Nybyggnad	1788-89	Murverk
Blackstad	Sm	Nybyggnad	1788-90	Murverk
Fryele	Sm	Nybyggnad	1788-90	Murverk
Mjällby	Bl	Nybyggnad	1788-92	Murverk

Långasjö	Sm	Nybyggnad	1789	Murverk
Nässjö gamla	Sm	Nybyggnad	1789-91	Murverk
Kristdala	Sm	Nybyggnad	1789-92	Murverk
Söderfors	Up	Nybyggnad	1789-92	Murverk
Arvika, Mikaeli kyrkan	Vr	Omb. av långhus/kor	1780-tal	Murverk
Kiaby	Sk	Tillb. av korsarm	1790	Murverk
Näsby	Vs	Tillb. av korsarm	1790	Murverk
Holm	Me	Nybyggnad (*)	1790-92	Trä
Södra Ljunga	Sm	Nybyggnad	1790-92	Murverk
Gammalstorp	Bl	Nybyggnad	1790-93	Murverk
Nössemark	Ds	Nybyggnad	1790-94	Murverk
Sällstorp	Ha	Omb. av långhus/kor	1791	Murverk
Valleberga	Sk	Omb. av långhus/kor (*)	1791	Murverk
Valleberga	Sk	Tillb. av korsarmar (*)	1791	Murverk
Ramnäs	Vs	Omb. av långhus/kor	1791-92	Murverk
Ramnäs	Vs	Tillb. av korsarm	1791-92	Murverk
Angered	Vg	Omb. av långhus/kor	1791-93	Murverk
Lockne	Jä	Nybyggnad	1791-93	Murverk
Ockelbo	Gä	Nybyggnad	1791-96	Murverk
Berghem	Vg	Nybyggnad	1792	Murverk
Bingsjö	Dr	Nybyggnad (*)	1792	Trä
Hycklinge	Ög	Nybyggnad	1792	Murverk
Ingarö	Up	Nybyggnad	1792	Trä
Kviinge	Sk	Tillb. av korsarm	1792	Murverk
Källstorp	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1792	Murverk
Svedala	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1792	Murverk
Hölö	Sö	Nybyggnad	1792-93	Murverk
Hässjö	Me	Nybyggnad	1792-95	Murverk
Rengsjö	Hs	Nybyggnad	1792-95	Murverk
Torstuna	Up	Nybyggnad	1792-95	Murverk
Stenkvista	Sö	Nybyggnad	1792-96	Murverk
Klädesholmen	Bo	Nybyggnad	1793	Trä
Källby	Vg	Nybyggnad	1793	Murverk
Linderås	Sm	Nybyggnad	1793	Murverk
Mulseryd	Sm	Omb. av långhus/kor	1793	Trä
Rydaholm	Sm	Nybyggnad	1793	Murverk
Stafsinge	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1793	Murverk
Svartnäs	Dr	Nybyggnad	1793	Trä
Södra Kedum	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1793	Murverk
Tvååker	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1793	Murverk
Västra Karup	Sk	Omb. av långhus/kor	1793	Murverk
By	Dr	Nybyggnad	1793-94	Murverk
Dädesjö gamla	Sm	Omb. av långhus/kor	1793-94	Murverk
Dädesjö nya	Sm	Nybyggnad	1793-94	Murverk
Häbol	Ds	Nybyggnad	1793-94	Trä
Kristvalla	Sm	Nybyggnad	1793-94	Murverk
Sund	Ög	Nybyggnad	1793-94	Murverk
Vislanda	Sm	Nybyggnad	1793-94	Murverk
Berg	Jä	Nybyggnad	1793-95	Murverk
Näsum	Sk	Nybyggnad (*)	1793-96	Murverk
Skellefteå lands	Vb	Omb. av långhus/kor	1793-1800	Murverk
Skellefteå lands	Vb	Tillb. av korsarmar	1793-1800	Murverk
Bjursås	Dr	Nybyggnad	1793-1803	Murverk
Hjärnarp	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1794	Murverk
Näsby	Vs	Tillb. av korsarm	1794	Murverk
Tannåker	Sm	Nybyggnad	1794	Murverk
Ålekulla	Vg	Omb. av långhus/kor	1794	Murverk
Nås	Dr	Nybyggnad	1794-95	Murverk

Skee	Bo	Omb. av långhus/kor	1794-95	Murverk
Söderåkra	Sm	Nybyggnad	1794-95	Murverk
Bodsjö	Jä	Nybyggnad	1794-96	Trä
Timrå	Me	Nybyggnad	1794-96	Murverk
Lit	Jä	Nybyggnad	1794-97	Murverk
Ek	Vg	Omb. av långhus/kor	1794-98	Murverk
Forsmark	Up	Nybyggnad	1794-1800	Murverk
Gesäter	Ds	Nybyggnad	1795	Trä
Hotagen	Jä	Nybyggnad (*)	1795	Trä
Järnboås	Vs	Tillb. av korsarmar	1795	Trä
Markaryd	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1795	Murverk
Norra Unnaryd	Sm	Omb. av långhus/kor	1795	Trä
Rätan	Jä	Nybyggnad	1795	Trä
Rönnäng	Bo	Nybyggnad	1795	Trä
Vartofta-Åsaka	Vg	Omb. av långhus/kor	1795	Murverk
Bergsjö	Hs	Nybyggnad	1795-96	Murverk
Haraker	Vs	Omb. av långhus/kor	1795-96	Murverk
Långlöt	Öl	Omb. av långhus/kor	1795-96	Murverk
Västerlösa	Ög	Nybyggnad	1795-96	Murverk
Herrberga	Ög	Nybyggnad	1795-97	Murverk
Karungi	Nb	Nybyggnad	1795-97	Trä
Klövsjö	Jä	Nybyggnad	1795-97	Trä
Ljung	Ög	Nybyggnad	1795-98	Murverk
Östra Ämtervik	Vr	Nybyggnad	1795-98	Murverk
Backaryd	Bl	Nybyggnad	1795-99	Trä
Frykerud	Vr	Nybyggnad	1795-99	Murverk
Lycksele	La	Nybyggnad	1795-99	Trä
Norrbo	Hs	Nybyggnad	1795-99	Murverk
Blidö	Up	Omb. av långhus/kor (*)	1796	Trä
Halltorp	Sm	Omb. av långhus/kor	1796	Murverk
Hörnefors bruks- kyrka	Vb	Nybyggnad	1796	Trä
Konga	Sk	Omb. av långhus/kor	1796	Murverk
Källunga	Vg	Omb. av långhus/kor	1796	Murverk
Käringön	Bo	Nybyggnad	1796	Trä
Köpinge	Sk	Tillb. av korsarm	1796	Murverk
Lyngsjö	Sk	Omb. av långhus/kor	1796	Murverk
Styrsö	Vg	Omb. av långhus/kor	1796	Murverk
Venjan	Dr	Nybyggnad	1796	Trä
Vårdnäs	Ög	Nybyggnad	1796	Murverk
Barva	Sö	Tillb. av korsarmar	1796-97	Murverk
Fredrika	La	Nybyggnad	1796-97	Trä
Hjärsås	Sk	Tillb. av korsarm	1796-97	Murverk
Brämhult	Vg	Omb. av långhus/kor	1796-98	Trä
Husby-Oppunda	Sö	Omb. av långhus/kor	1796-98	Murverk
Malmön (Lysekils gamla)	Bo	Nybyggnad	1796-98	Trä
Nämdö, Östanvik	Sö	Nybyggnad (*)	1796-98	Trä
Vetlanda	Sm	Nybyggnad	1796-98	Murverk
Gestad	Ds	Nybyggnad	1796-99	Murverk
Hjo	Vg	Nybyggnad	1796-99	Murverk
Åseda	Sm	Omb. av långhus/kor	1796-1803	Murverk
Bäcke	Ds	Omb. av långhus/kor	1797	Trä
Fläckebo	Vs	Omb. av långhus/kor	1797	Murverk
Gumlösa	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1797	Murverk
Gunnarsjö	Vg	Omb. av långhus/kor	1797	Murverk
Ljusnedal	Hr	Nybyggnad	1797	Trä
Skrea	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1797	Murverk
Ulrika	Ög	Omb. av långhus/kor	1797	Trä

Åmots gamla (Bunge kapell)	Gä	Nybyggnad	1797	Trä
Linneryd	Sm	Nybyggnad	1797-98	Murverk
Nianfors	Hs	Nybyggnad	1797-98	Trä
Västrum	Sm	Nybyggnad	1797-98	Murverk
Vena	Sm	Nybyggnad	1797-99	Murverk
Asarum	Bl	Nybyggnad	1797-1800	Murverk
Frändefors	Ds	Nybyggnad	1797-1800	Murverk
Fasterna	Up	Omb. av långhus/kor	1797-1806	Murverk
Fasterna	Up	Tillb. av korsarmar	1797-1806	Murverk
Kila	Vs	Omb. av långhus/kor	1798	Murverk
Kjula	Sö	Tillb. av korsarmar	1798	Murverk
Kungsäter (ruin)	Vg	Omb. av långhus/kor	1798	Murverk
Sunne	Vr	Omb. av långhus/kor	1798	Murverk
Tengene	Vg	Nybyggnad	1798	Murverk
Tiarp	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1798	Murverk
Timmele	Vg	Omb. av långhus/kor	1798	Murverk
Björna	Ån	Nybyggnad (*)	1798-99	Trä
Bodum	Ån	Nybyggnad (*)	1798-99	Trä
Gryt	Ög	Nybyggnad	1798-99	Murverk
Robertsfors	Vb	Nybyggnad (*)	1798-99	Trä
Vassända-Naglum	Vg	Nybyggnad	1798-99	Murverk
Huddunge	Up	Nybyggnad	1798-1800	Murverk
Yxnerum	Ög	Nybyggnad	1798-1802	Murverk
Edsele	Ån	Nybyggnad	1799	Trä
Grundsund	Bo	Nybyggnad	1799	Trä
Gullholmen	Bo	Nybyggnad	1799	Trä
Reslöv	Sk	Tillb. av korsarm	1799	Murverk
Ryda	Vg	Nybyggnad	1799	Murverk
Dorotea	La	Nybyggnad (*)	1799-1800	Trä
Virestad	Sm	Nybyggnad	1799-1800	Murverk
Björsäter	Ög	Nybyggnad	1799-1801	Murverk
Gammalkil	Ög	Nybyggnad	1799-1801	Murverk
Linköping, S:t Lars	Ög	Nybyggnad	1799-1801	Murverk
Ytterhogdal	Hs	Nybyggnad	1799-1809	Murverk
Knäred	Ha	Tillb. av korsarm (*)	1790-tal	Murverk
Sundby	Sö	Omb. av långhus/kor	1790-tal	Murverk
Bjuv	Sk	Tillb. av korsarm	1800	Murverk
Grimeton	Ha	Omb. av långhus/kor	1800	Murverk
Grimeton	Ha	Tillb. av korsarmar	1800	Murverk
Hammarlöv	Sk	Tillb. av korsarm	1800	Murverk
Örslösa	Vg	Nybyggnad	1800	Murverk
Gudmundrå	Ån	Nybyggnad	1800-01	Murverk
Rappestad	Ög	Nybyggnad	1800-02	Murverk
Rinna	Ög	Nybyggnad	1800-03	Murverk
Fjelie	Sk	Tillb. av korsarm	1801	Murverk
Svarträ	Ha	Omb. av långhus/kor	1801	Murverk
Jättendal	Hs	Nybyggnad	1801-02	Murverk
Konungsund	Ög	Nybyggnad	1801-02	Murverk
Kråkshult	Sm	Nybyggnad	1801-02	Murverk
Borg	Ög	Nybyggnad	1801-03	Murverk
Böda	Öl	Nybyggnad	1801-03	Murverk
Åmåls nya	Ds	Nybyggnad	1801-06	Murverk
Barkåkra	Sk	Tillb. av korsarm	1802	Murverk
Holmöns gamla (flyttad)	Vb	Nybyggnad	1802	Trä
Räpplinge	Öl	Nybyggnad	1802	Murverk
Brännkyrka	Sö	Omb. av långhus/kor	1802-03	Murverk
Svärta	Sö	Omb. av långhus/kor	1802-09	Murverk

Grimmared	Vg	Omb. av långhus/kor	1803	Murverk	Hova	Vg	Omb. av långhus/kor	1810	Murverk
Hulterstad	Öl	Nybyggnad	1803	Murverk	Sexdrega	Vg	Nybyggnad	1810	Murverk
Hyltinge	Sö	Omb. av långhus/kor	1803	Murverk	Uddevalla	Bo	Omb. av långhus/kor	1810-14	Murverk
Kinna	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1803	Murverk	Mörbylånga	Öl	Nybyggnad	1811	Murverk
Knislinge	Sk	Omb. av långhus/kor	1803	Murverk	Norsjö	Vb	Nybyggnad (*)	1811	Trä
Tjörnarps	Sk	Omb. av långhus/kor (*)	1803	Murverk	Västra Stenby	Ög	Nybyggnad	1811-12	Murverk
Herråkra	Sm	Nybyggnad	1803-04	Trä	Väring	Vg	Nybyggnad	1811-13	Murverk
Lindberg	Ha	Nybyggnad (*)	1803-05	Murverk	Föllinge	Jä	Nybyggnad (*)	1811-15	Trä
Skedevi	Ög	Omb. av långhus/kor	1803-07	Murverk	Gudhem	Vg	Omb. av långhus/kor	1811-16	Murverk
Skedevi	Ög	Tillb. av korsarmar	1803-07	Murverk	Fosie	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1812	
Ekby	Vg	Nybyggnad	1804	Murverk	Storsjö	Hr	Nybyggnad	1812	Trä
Greve	Sk	Tillb. av korsarm	1804	Murverk	Ventlinge	Öl	Omb. av långhus/kor	1812	Murverk
Horn	Vg	Nybyggnad	1804	Murverk	Järna	Dr	Nybyggnad	1812-22	Murverk
Segerstad	Vg	Nybyggnad	1804	Murverk	Sävar	Vb	Nybyggnad (*)	1812-22	Trä
Gullabo	Sm	Nybyggnad	1804-05	Trä	Dimbo-Ottravad	Vg	Nybyggnad	1813-17	Murverk
Istorp	Vg	Omb. av långhus/kor	1804-05	Murverk	Törnevalla	Ög	Nybyggnad	1813-17	Murverk
Matteröd	Sk	Omb. av långhus/kor	1804-05	Murverk	Fredsberg	Vg	Nybyggnad	1814	Murverk
Morup	Ha	Omb. av långhus/kor	1804-06	Murverk	Västra Harg	Ög	Nybyggnad	1814-15	Murverk
Nora	Ån	Nybyggnad	1804-06	Murverk	Fors	Jä	Nybyggnad	1814-34	Murverk
Gideå	Ån	Nybyggnad	1804-09	Trä	Burlövs gamla	Sk	Tillb. av korsarm	1815-17	Murverk
Fridene	Vg	Nybyggnad	1805	Murverk	Krogsered	Ha	Nybyggnad	1815-19	Murverk
Kulltorp	Sm	Omb. av långhus/kor	1805	Murverk	Lingbo	Hs	Nybyggnad	1815-25	Trä
Köping	Öl	Nybyggnad	1805	Murverk	Dannäs	Sm	Omb. av långhus/kor	1816	Murverk
Oppmanna	Sk	Tillb. av korsarm	1805	Murverk	Hillared	Vg	Omb. av långhus/kor	1816	Murverk
Sandvik	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1805	Trä	Karesuando	La	Nybyggnad (*)	1816	Trä
Skog	Hs	Nybyggnad	1805	Murverk	Okome	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1816	Murverk
Järpås	Vg	Nybyggnad	1805-06	Murverk	Röke	Sk	Omb. av långhus/kor (*)	1816	Murverk
Älghult	Sm	Nybyggnad	1805-06	Murverk	Karlslunda	Sm	Nybyggnad	1816-17	Trä
Nätra	Ån	Nybyggnad	1805-07	Murverk	Rolfstorp	Ha	Omb. av långhus/kor	1816-17	Murverk
Norra Råda nya	Vr	Nybyggnad	1805-13	Murverk	Rolfstorp	Ha	Tillb. av korsarmar	1816-17	Murverk
Göteborg, Gustavi	Vg	Nybyggnad	1805-27	Murverk	Stenstorp	Vg	Nybyggnad	1816-17	Murverk
Angelstad	Sm	Omb. av långhus/kor	1806	Murverk	Västra Husby	Ög	Nybyggnad	1816-17	Murverk
Asige	Ha	Omb. av långhus/kor	1806	Murverk	Fliseryd	Sm	Nybyggnad	1816-18	Trä
Maglarps gamla	Sk	Tillb. av korsarm	1806	Murverk	Rådmansö	Up	Nybyggnad	1816-18	Murverk
Örkelljunga	Sk	Tillb. av korsarm	1806	Murverk	Rytterne	Vs	Nybyggnad	1816-19	Murverk
Östra Klagstorp	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1806	Murverk	Stensele	La	Nybyggnad (*)	1816-24	Trä
Asa	Sm	Nybyggnad	1806-07	Murverk	Angerdshestra	Sm	Omb. av långhus/kor	1817	Trä
Bjurholm	Ån	Nybyggnad (*)	1806-07	Trä	Friggeråker	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1817	Murverk
Vinberg	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1806-08	Murverk	Harplinge	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1817	Murverk
Östra Husby	Ög	Nybyggnad	1806-09	Murverk	Norrbyås	Nä	Omb. av långhus/kor	1817	Murverk
Rödön	Jä	Nybyggnad	1806-11	Murverk	Örgryte gamla	Vg	Tillb. av korsarm	1817	Murverk
Björskog	Vs	Omb. av långhus/kor	1807	Murverk	Fjällsjö	Ån	Nybyggnad	1817-18	Trä
Norra Vram	Sk	Tillb. av korsarm	1807	Murverk	Skärstad	Sm	Nybyggnad	1817-19	Murverk
Rogberga	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1807	Murverk	Ådals-Liden	Ån	Nybyggnad	1817-20	Trä
Slimminge	Sk	Nybyggnad	1807	Murverk	Sevalla	Vs	Nybyggnad	1817-21	Murverk
Verum	Sk	Tillb. av korsarm	1807	Murverk	Burträsk	Vb	Nybyggnad (*)	1817-23	Trä
Bitterna	Vg	Nybyggnad	1807	Murverk	Vännäs gamla	Vb	Nybyggnad	1817-26	Trä
Kvarsebo	Sö	Nybyggnad	1807-08	Murverk	(Vännäsby)				
Västra Skedvi	Vs	Nybyggnad	1807-10	Murverk	Hörby	Sk	Tillb. av korsarm	1818	Murverk
Segersta	Hs	Nybyggnad	1807-11	Murverk	Kinneved	Vg	Omb. av långhus/kor	1818	Murverk
Mangskog	Vr	Nybyggnad	1807-13	Murverk	Redslared	Vg	Nybyggnad	1818	Murverk
Älvsby	Nb	Nybyggnad	1807-13	Trä	Västra Karup	Sk	Tillb. av korsarm	1818	Murverk
Alanäs	Jä	Nybyggnad (*)	1808	Trä	Los	Hs	Nybyggnad	1818-19	Trä
Fyrunga	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1808	Murverk	Västra Ämtervik	Vr	Nybyggnad	1818-20	Murverk
Södra Åby	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1808	Murverk	Mo	Hs	Nybyggnad	1818-22	Murverk
Norråla	Hs	Nybyggnad	1808-10	Murverk	Långared	Vg	Nybyggnad	1818-24	Murverk
Urshult	Sm	Nybyggnad	1808-10	Murverk	Glömminge	Öl	Nybyggnad	1819	Murverk
Laholm	Ha	Nybyggnad	1808-20	Murverk	Riseberga	Sk	Nybyggnad	1819	Murverk
Långaryd	Sm	Nybyggnad	1809-10	Murverk	Väsby	Sk	Tillb. av korsarm	1819	Murverk

Bondstorp	Sm	Omb. av långhus/kor	1819-20	Trä
Hälleberga	Sm	Nybyggnad (*)	1819-20	Trä
Berga	Sm	Nybyggnad	1819-21	Murverk
Töcksmark	Vr	Nybyggnad	1819-21	Trä
Augerum	Bl	Nybyggnad	1819-22	Murverk
S:t Anna nya	Ög	Nybyggnad	1819-22	Murverk
Österfärnebo	Gä	Nybyggnad	1819-22	Murverk
Hallsberg	Nä	Omb. av långhus/kor	1819-23	Murverk
Hammar	Nä	Nybyggnad	1819-27	Murverk
Hällstad	Vg	Nybyggnad	1819-35	Murverk
Ugglum	Vg	Omb. av långhus/kor	1820	Murverk
Vårdinge	Sö	Tillb. av korsarmar	1820	Murverk
Öra	Vg	Omb. av långhus/kor	1820	Murverk
Skatelöv	Sm	Nybyggnad	1820-21	Murverk
Målilla	Sm	Nybyggnad	1820-22	Murverk
Nordingrå	Ån	Nybyggnad	1820-25	Murverk
Jämjö	Bl	Nybyggnad	1820-26	Murverk
Dalstorp	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1821	Murverk
Reslöv	Sk	Tillb. av korsarm	1821	Murverk
Broddetorp	Vg	Nybyggnad	1821-22	Murverk
Östra Ny	Ög	Omb. av långhus/kor	1821-22	Murverk
Spannarp	Ha	Omb. av långhus/kor	1821-24	Murverk
Arvidsjaur	La	Nybyggnad (*)	1821-26	Trä
Algutsrum	Öl	Nybyggnad	1822	Murverk
Gustav Adolf	Sk	Tillb. av korsarm	1822	Murverk
Härlunda	Sm	Nybyggnad	1822	Trä
Högsrum	Öl	Nybyggnad	1822	Murverk
Kärråkra	Vg	Omb. av långhus/kor	1822	Murverk
Marbäck	Vg	Omb. av långhus/kor	1822	Murverk
Norrvidinge	Sk	Tillb. av korsarm	1822	Murverk
Strängsered	Vg	Omb. av långhus/kor	1822	Trä
Bellö	Sm	Nybyggnad	1822-23	Murverk
Vitsand	Vr	Nybyggnad	1822-23	Trä
Eftra	Ha	Nybyggnad	1822-24	Murverk
Västra Karaby	Sk	Nybyggnad	1822-26	Murverk
Börstig	Vg	Nybyggnad	1823	Murverk
Gräsgård	Öl	Nybyggnad	1823	Murverk
Hajom	Vg	Omb. av långhus/kor	1823	Murverk
Västra Klagstorp	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1823	Murverk
Annerstad	Sm	Nybyggnad	1823-24	Murverk
Medelplana	Vg	Nybyggnad	1823-24	Murverk
Hassela	Hs	Nybyggnad	1823-26	Murverk
Stockholm, Skepps- holmskyrkan	Up	Nybyggnad	1823-42	Murverk
Alingsås lands	Vg	Omb. av långhus/kor	1824	Murverk
Gällstad	Vg	Nybyggnad	1824	Murverk
Norra Möckleby	Öl	Nybyggnad	1824	Murverk
Rävinge	Ha	Omb. av långhus/kor	1824	Murverk
Vintrosa	Nä	Omb. av långhus/kor	1824-25	Murverk
Ekeberga	Sm	Nybyggnad	1824-26	Trä
Mo	Ån	Nybyggnad	1824-26	Trä
Älvdalen	Dr	Omb. av långhus/kor	1824-26	Murverk
Västanfors	Vs	Nybyggnad	1824-27	Murverk
Transtrand	Dr	Nybyggnad	1824-30	Murverk
Halna	Vg	Tillb. av korsarm (*)	1825	Trä
Nedertorneå- Haparanda	Nb	Nybyggnad (*)	1825	Trä
Viken	Sk	Nybyggnad	1825	Murverk
Bergunda	Sm	Omb. av långhus/kor	1825-26	Murverk

Jörlanda	Bo	Omb. av långhus/kor (*)	1825-26	Murverk
Klockrike	Ög	Nybyggnad	1825-26	Murverk
Loshult	Sk	Tillb. av korsarmar	1825-27	Murverk
Tanum	Bo	Nybyggnad	1825-29	Murverk
Gunnilbo	Vs	Nybyggnad	1825-35	Murverk
Göteborg, Karl Johan	Vg	Nybyggnad	1826	Murverk
Herrestad	Bo	Nybyggnad	1826	Murverk
Håcksvik	Vg	Nybyggnad	1826	Trä
Källsjö	Ha	Omb. av långhus/kor (*)	1826	Murverk
Ljushult	Vg	Omb. av långhus/kor	1826	Trä
Steninge	Ha	Omb. av långhus/kor	1826	Murverk
Östra Frölunda	Vg	Nybyggnad	1826	Murverk
Lycke	Bo	Nybyggnad	1826-27	Murverk
Långsele	Ån	Nybyggnad	1826-27	Murverk
Nöbbele	Sm	Nybyggnad	1826-29	Murverk
Överluleå	Nb	Nybyggnad	1826-31	Murverk
Böne	Vg	Nybyggnad	1826-36	Murverk
Grönahög	Vg	Omb. av långhus/kor	1827	Trä
Malmbäck	Sm	Nybyggnad	1827-28	Murverk
Väckelsång	Sm	Nybyggnad	1827-29	Murverk
Sundsjö	Jä	Nybyggnad	1827-32	Murverk
Horred	Vg	Nybyggnad	1828	Murverk
Karl Gustav	Vg	Nybyggnad	1828	Murverk
Kuddby	Ög	Nybyggnad	1828	Murverk
Kullings-Skövde	Vg	Omb. av långhus/kor	1828	Murverk
Ljusne, Maråker	Hs	Nybyggnad (*)	1828	Trä
Stora Mellby	Vg	Omb. av långhus/kor	1828	Murverk
Farstorp	Sk	Tillb. av korsarm	1828-29	Murverk
Föra	Öl	Nybyggnad	1828-29	Murverk
Stenbrohult	Sm	Nybyggnad	1828-30	Murverk
Södra Hestra	Sm	Nybyggnad	1828-30	Murverk
Almundsryd	Sm	Nybyggnad	1828-31	Murverk
Långemåla	Sm	Nybyggnad	1828-34	Murverk
Väderstad	Ög	Nybyggnad	1828-37	Murverk
Ullared	Ha	Nybyggnad	1829	Murverk
Svenljunga	Vg	Nybyggnad	1829-30	Murverk
Ålem	Sm	Nybyggnad	1829-30	Murverk
Kumla	Nä	Nybyggnad	1829-34	Murverk
Annelöv	Sk	Tillb. av korsarm	1830	Murverk
Getinge	Ha	Omb. av långhus/kor	1830	Murverk
Norra Åsarp	Vg	Nybyggnad	1830	Murverk
Berg	Sm	Nybyggnad	1830-31	Murverk
Adelöv	Sm	Nybyggnad	1830-33	Murverk
Silvberg	Dr	Nybyggnad	1830-34	Murverk
Stora Mellösa	Nä	Omb. av långhus/kor	1830-36	Murverk
Gällared	Ha	Omb. av långhus/kor	1831	Murverk
Järstorp	Sm	Omb. av långhus/kor	1831	Murverk
Stenåsa	Öl	Nybyggnad	1831	Murverk
Månstad	Vg	Omb. av långhus/kor	1831-32	Murverk
Södra Unnaryd	Sm	Nybyggnad	1831-33	Murverk
Kärna	Ög	Omb. av långhus/kor	1831-34	Murverk
Södra Finnskoga	Vr	Nybyggnad	1831-35	Trä
Häggenås	Jä	Nybyggnad	1831-37	Murverk
Händene	Vg	Omb. av långhus/kor	1832	Murverk
Nottebäck	Sm	Nybyggnad	1832	Murverk
Gamleby	Sm	Nybyggnad	1832-33	Murverk
Jämshög	Bl	Omb. av långhus/kor	1832-33	Murverk
Vallerstad	Ög	Nybyggnad	1832-33	Murverk

Södra Solberga	Sm	Nybyggnad	1832-35	Murverk
Kölaby	Vg	Nybyggnad	1832-36	Murverk
Skärkind	Ög	Nybyggnad	1832-36	Murverk
Järvsö	Hs	Nybyggnad	1832-38	Murverk
Bredared	Vg	Nybyggnad	1832-39	Murverk
Eda	Vr	Nybyggnad	1832-41	Murverk
Fagered	Ha	Nybyggnad	1833	Murverk
Gualöv	Sk	Omb. av långhus/kor	1833	Murverk
Röke	Sk	Omb. av långhus/kor (*)	1833	Murverk
Sibbarp	Ha	Omb. av långhus/kor	1833	Murverk
Stiby	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1833	Murverk
Pjätteryd	Sm	Nybyggnad	1833-34	Murverk
Skede	Sm	Nybyggnad	1833-34	Murverk
Västra Nöbbelöv	Sk	Tillb. av korsarm	1833-34	Murverk
Gårdsby	Sm	Nybyggnad	1833-35	Murverk
Osby	Sk	Nybyggnad	1833-35	Murverk
Skepperstad	Sm	Omb. av långhus/kor	1833-35	Murverk
Sunne	Jä	Nybyggnad	1833-35	Murverk
Tofteryd	Sm	Nybyggnad	1833-35	Murverk
Nye	Sm	Omb. av långhus/kor	1833-36	Murverk
Frostviken	Jä	Nybyggnad	1833-39	Trä
Blädinge	Sm	Omb. av långhus/kor	1834	Murverk
Hallaröd	Sk	Omb. av långhus/kor	1834	Murverk
Hallaröd	Sk	Tillb. av korsarm	1834	Murverk
Ingatorp	Sm	Nybyggnad	1834	Murverk
Jung	Vg	Nybyggnad	1834	Murverk
Långhem	Vg	Nybyggnad	1834	Murverk
Norra Ving	Vg	Omb. av långhus/kor	1834-35	Murverk
Rumskulla	Sm	Nybyggnad	1834-35	Murverk
Slöinge	Ha	Nybyggnad	1834-35	Murverk
Tygelsjö	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1834-35	Murverk
Norra Rörum	Sk	Omb. av långhus/kor	1834-36	Murverk
Vrå	Sm	Nybyggnad	1834-36	Murverk
Norra Finnskoga	Vr	Nybyggnad (*)	1834-38	Trä
Östersunds gamla	Jä	Nybyggnad	1834-45	Trä
Resele	Ån	Nybyggnad	1834-41	Murverk
Enslöv	Ha	Nybyggnad	1835	Murverk
Hov	Sk	Nybyggnad	1835	Murverk
Lena	Vg	Nybyggnad	1835	Murverk
Ljungsarp	Vg	Omb. av långhus/kor	1835	Murverk
Stamnared	Ha	Nybyggnad	1835	Murverk
Holsljunga	Vg	Nybyggnad	1835-36	Murverk
Runsten	Öl	Nybyggnad	1835-36	Murverk
Fjälkestad	Sk	Omb. av långhus/kor	1835-37	Murverk
Lofta	Sm	Nybyggnad	1835-37	Murverk
Skirö	Sm	Nybyggnad	1835-37	Murverk
Vilhelmina	La	Nybyggnad	1835-40	Trä
Kalv	Vg	Nybyggnad	1835-42	Murverk
Gårdslöv	Sk	Omb. av långhus/kor	1836	Murverk
Perstorp	Sk	Omb. av långhus/kor	1836	Murverk
Stoby	Sk	Tillb. av korsarm	1836	Murverk
Trehörningsjö	Ån	Nybyggnad	1836	Trä
Östraby	Sk	Tillb. av korsarm	1836	Murverk
Södra Sandsjö	Sm	Nybyggnad	1836-37	Murverk
Bred	Up	Nybyggnad	1836-38	Murverk
Ukna	Sm	Nybyggnad	1836-38	Murverk
Edshult	Sm	Nybyggnad	1836-39	Murverk
Ramsjö	Hs	Nybyggnad	1837	Trä
Vedevåg	Vs	Nybyggnad	1837	Murverk

Ölsremma	Vg	Omb. av långhus/kor	1837	Trä
Glimåkra	Sk	Nybyggnad	1837-38	Murverk
Reftele	Sm	Nybyggnad	1837-38	Murverk
Tibro (Kyrkefalla)	Vg	Nybyggnad	1837-38	Murverk
Fleninge	Sk	Tillb. av korsarmar	1837-40	Murverk
Byske, Ytterstfors brukskyrka	Vb	Nybyggnad (*)	1838	Trä
Röstånga	Sk	Omb. av långhus/kor	1838	Murverk
Torsö	Vg	Nybyggnad	1838	Murverk
Utvångstorp	Vg	Omb. av långhus/kor	1838	Murverk
Vankiva	Sk	Tillb. av korsarm	1838	Murverk
Ålvsered	Vg	Nybyggnad	1838	Trä
Hagby	Up	Nybyggnad	1838-40	Murverk
Hjortsberga	Sm	Nybyggnad	1838-40	Murverk
Ljustorp	Me	Omb. av långhus/kor	1838-40	Murverk
Borrby	Sk	Nybyggnad	1838-41	Murverk
Sandhem	Vg	Nybyggnad	1838-41	Murverk
Källsjö	Ha	Nybyggnad	1838-42	Murverk
Hössna	Vg	Nybyggnad	1839	Murverk
Karleby	Vg	Nybyggnad	1839	Murverk
Segestad	Öl	Nybyggnad	1839	Murverk
Visseltofta	Sk	Omb. av långhus/kor	1839	Murverk
Örby	Vg	Nybyggnad	1839	Murverk
Mörlunda	Sm	Nybyggnad	1839-40	Murverk
Hult	Sm	Nybyggnad	1839-41	Murverk
Skattunge	Dr	Nybyggnad	1839-42	Murverk
Lenhovda	Sm	Nybyggnad	1839-43	Murverk
Karbenning	Vs	Nybyggnad	1839-45	Murverk
Kyrkås nya	Jä	Nybyggnad	1839-45	Murverk
Dådran	Dr	Nybyggnad	1839-46	Murverk
Allerum	Sk	Omb. av långhus/kor	1830-tal	Murverk
Allerum	Sk	Tillb. av korsarm	1830-tal	Murverk
Jörn, Österjörn	Vb	Nybyggnad (*)	1830-tal	Trä
Aspås	Jä	Nybyggnad	1840	Murverk
Raus	Sk	Omb. av långhus/kor	1840	Murverk
Raus	Sk	Tillb. av korsarmar	1840	Murverk
Tidaholm	Vg	Nybyggnad	1840	Murverk
Uvered	Vg	Nybyggnad	1840	Murverk
Ödenäs	Vg	Nybyggnad	1840	Murverk
Öljehult	Bl	Nybyggnad	1840	Trä
Ambjörnarp	Vg	Nybyggnad	1840-41	Trä
Västra Alstad	Sk	Omb. av långhus/kor	1840-41	Murverk
Väddö	Up	Nybyggnad	1840-42	Murverk
Västra Tollstad	Ög	Nybyggnad	1840-43	Murverk
Forsa	Hs	Nybyggnad	1840-45	Murverk
Alsen	Jä	Nybyggnad	1840-47	Murverk
Tännäs	Hr	Nybyggnad	1840-55	Trä
Anderslöv	Sk	Tillb. av korsarm	1841	Murverk
Gårdby	Öl	Nybyggnad	1841	Murverk
Göteborg, Hospitalskyrkan	Vg	Nybyggnad (*)	1841-42	Murverk
Slätthög	Sm	Nybyggnad	1841-42	Murverk
Skepparslöv	Sk	Nybyggnad	1841-43	Murverk
Tving	Bl	Nybyggnad	1841-43	Murverk
Voxtorp (Östbo härad)	Sm	Nybyggnad	1841-43	Murverk
Häkantorp	Vg	Nybyggnad	1842	Murverk
Idre	Dr	Nybyggnad (*)	1842	Trä
Karlsdal	Vr	Nybyggnad	1842	Murverk

Löt	Öl	Nybyggnad	1842	Murverk
Sandhult	Vg	Nybyggnad	1842	Murverk
Starrkärr	Vg	Nybyggnad	1842	Murverk
Hjärnarp	Sk	Nybyggnad	1842-43	Murverk
Skorped	Ån	Nybyggnad	1842-43	Trä
Bäckebo	Sm	Nybyggnad	1842-44	Murverk
Ljuder	Sm	Nybyggnad	1842-44	Murverk
Mogata	Ög	Nybyggnad	1842-44	Murverk
Rök	Ög	Nybyggnad	1842-45	Murverk
Härnösands domkyrka	Ån	Nybyggnad	1842-46	Murverk
Hov	Vg	Omb. av långhus/kor	1843	Murverk
Skölvene	Vg	Nybyggnad	1843	Murverk
Stenkyrka	Bo	Nybyggnad	1843	Murverk
Tirup	Sk	Omb. av långhus/kor	1843	Murverk
Mönsterås	Sm	Nybyggnad	1843-44	Murverk
Björkö	Sm	Nybyggnad	1843-45	Murverk
Åker	Sm	Nybyggnad	1843-45	Murverk
Asmundtorp	Sk	Tillb. av korsarmar (*)	1843-46	Murverk
Ilso	Hs	Nybyggnad	1843-46	Murverk
Värvik	Ds	Nybyggnad	1843-46	Murverk
Bollebygd	Vg	Nybyggnad	1843-49	Murverk
Barne-Åsaka	Vg	Nybyggnad	1844	Murverk
Gullered	Vg	Nybyggnad	1844	Murverk
Ryssby (Sunnerbo härad)	Sm	Nybyggnad	1844	Murverk
Skephult	Vg	Nybyggnad	1844	Trä
Vallkärra	Sk	Tillb. av korsarmar	1844-45	Murverk
Barkeryd	Sm	Nybyggnad	1844-46	Murverk
Bjärträ	Ån	Nybyggnad	1844-47	Murverk
Mörtrum	Bl	Nybyggnad	1844-47	Murverk
Torrlösa	Sk	Nybyggnad	1844-49	Murverk
Floby	Vg	Nybyggnad	1845	Murverk
Landvetter	Vg	Omb. av långhus/kor	1845	Murverk
Liared	Vg	Nybyggnad	1845	Murverk
Nevishög	Sk	Tillb. av korsarm	1845	Murverk
Trästena	Vg	Nybyggnad	1845	Murverk
Färgaryd	Sm	Nybyggnad	1845-46	Murverk
Lödöse, S:t Peder	Vg	Nybyggnad	1845-46	Murverk
Å	Ög	Nybyggnad	1845-46	Murverk
Hovmantorp	Sm	Nybyggnad	1845-47	Trä
Ström	Jä	Nybyggnad	1845-47	Murverk
Sveg	Hr	Nybyggnad	1845-47	Murverk
Risinge nya	Ög	Nybyggnad	1845-49	Murverk
Lilla Beddinge	Sk	Tillb. av korsarm (*)	1846	Murverk
Revesjö	Vg	Nybyggnad	1846	Murverk
Strövelstorp	Sk	Tillb. av korsarm	1846	Murverk
Tullstorp	Sk	Nybyggnad	1846	Murverk
Tun	Vg	Nybyggnad	1846	Murverk
Örkellunga	Sk	Tillb. av korsarm	1846	Murverk
Östra Kärrstorp	Sk	Nybyggnad	1846	Murverk
Ramsta	Up	Nybyggnad (*)	1846-46	Murverk
Bredsättra	Öl	Nybyggnad	1846-48	Murverk
Röra	Bo	Nybyggnad	1846-48	Murverk
Ragunda nya	Jä	Nybyggnad	1846-49	Murverk
Vittangi	La	Nybyggnad	1846-49	Trä
Möne	Vg	Nybyggnad (*)	1847	Murverk
Nittorp	Vg	Nybyggnad	1847	Murverk
Norum	Bo	Nybyggnad	1847	Murverk

Sanne	Bo	Nybyggnad	1847	Murverk
Södra Sandby	Sk	Tillb. av korsarm	1847	Murverk
Tived	Vg	Nybyggnad	1847	Murverk
Hällesjö	Jä	Nybyggnad	1847-48	Murverk
Klövedal	Bo	Nybyggnad	1847-48	Murverk
Sparlösa	Vg	Nybyggnad	1847-48	Murverk
Ullene	Vg	Nybyggnad	1847-48	Murverk
Eringsboda	Bl	Nybyggnad	1847-49	Trä
Listerby	Bl	Nybyggnad	1847-49	Murverk
Östra Torsås	Sm	Nybyggnad	1847-49	Murverk
Boda	Dr	Nybyggnad	1847-50	Murverk
Haverö	Me	Nybyggnad	1847-50	Murverk
Skön	Me	Nybyggnad	1847-50	Murverk
Öja	Sö	Nybyggnad	1847-50	Murverk
Hamrånge	Gä	Nybyggnad	1847-51	Murverk
Åsele	La	Nybyggnad	1847-52	Murverk
Enångers nya	Hs	Nybyggnad	1847-54	Murverk
Kristinehamn	Vr	Nybyggnad	1847-58	Murverk
Hörup	Sk	Omb. av långhus/kor (*)	1848	Murverk
Rångedala	Vg	Nybyggnad	1848	Murverk
Stävie	Sk	Tillb. av korsarmar	1848	Murverk
Tösse nya	Ds	Nybyggnad	1848	Murverk
Yllestad	Vg	Nybyggnad	1848	Murverk
Knäred	Ha	Nybyggnad (*)	1848-49	Murverk
Myckleby	Bo	Nybyggnad	1848-49	Murverk
Svartvik	Me	Nybyggnad	1848-49	Trä
Utö	Sö	Nybyggnad	1848-49	Murverk
Norra Skrävlinge	Sk	Omb. av långhus/kor	1848-50	Murverk
Norsjö	Vb	Nybyggnad (*)	1848-50	Trä
Styrnäs	Ån	Nybyggnad	1848-50	Murverk
Vadensjö	Sk	Omb. av långhus/kor	1848-50	Murverk
Tärna, Gamm- kyrknäset	La	Nybyggnad (*)	1848-53	Trä
Ytterlännäs nya	Ån	Nybyggnad	1848-54	Murverk
Fritsla	Vg	Nybyggnad	1849	Murverk
Hammenhög	Sk	Nybyggnad	1849	Murverk
Indal	Me	Omb. av långhus/kor	1849	Murverk
Oxie	Sk	Omb. av långhus/kor	1849	Murverk
Oxie	Sk	Tillb. av korsarmar	1849	Murverk
Tännö	Sm	Nybyggnad	1849	Murverk
Örträsk	La	Nybyggnad	1849	Trä
Växjö domkyrka	Sm	Omb. av långhus/kor	1849-50	Murverk
Östra Hoby	Sk	Tillb. av korsarmar	1849-50	Murverk
Bogen	Vr	Nybyggnad	1849-51	Trä
Ledberg	Ög	Nybyggnad	1849-51	Murverk
Folkärna	Dr	Nybyggnad	1849-53	Murverk
Härslöv	Sk	Tillb. av korsarmar	1849-57	Murverk
Mofalla	Vg	Omb. av långhus/kor	1840-tal	Trä
Rämmen	Vr	Tillb. av korsarmar	1840-tal	Trä
Varola	Vg	Nybyggnad (*)	1840-tal	Murverk
Östra Karaby	Sk	Omb. av långhus/kor	1840-tal	Murverk
Altuna	Up	Nybyggnad	1850	Murverk
Fristad	Vg	Nybyggnad	1850	Murverk
Förslöv	Sk	Nybyggnad	1850	Murverk
Huaröd	Sk	Tillb. av korsarm	1850	Murverk
Härryda	Vg	Nybyggnad	1850	Murverk
Kölingared	Vg	Nybyggnad	1850	Murverk
Murum	Vg	Nybyggnad	1850	Murverk
Stora Kil	Vr	Nybyggnad	1850	Murverk

Tolånga	Sk	Tillb. av korsarmar	1850	Murverk	Anderstorp	Sm	Nybyggnad	1853-56	Murverk
Tottarp	Sk	Tillb. av korsarmar	1850	Murverk	Lima	Dr	Nybyggnad	1853-56	Murverk
Träslöv	Ha	Nybyggnad	1850	Murverk	Nävlinge	Sk	Nybyggnad	1853-56	Murverk
Finnekumla	Vg	Omb. av långhus/kor	1850-51	Murverk	Oppmanna	Sk	Nybyggnad	1853-56	Murverk
Säby	Sk	Omb. av långhus/kor	1850-51	Murverk	Sunnemo	Vr	Omb. av långhus/kor	1853-56	Trä
Södra Möckleby	Öl	Nybyggnad	1850-51	Murverk	Rogsta	Hs	Nybyggnad	1853-58	Murverk
Flisby	Sm	Nybyggnad	1850-53	Murverk	Helgum	Ån	Omb. av långhus/kor	1854	Murverk
Lekvattnet	Vr	Nybyggnad	1850-53	Trä	Lyby	Sk	Omb. av långhus/kor	1854	Murverk
Undersåker	Jä	Nybyggnad	1850-56	Murverk	Otterstad	Vg	Nybyggnad	1854	Murverk
Gösslunda	Vg	Omb. av långhus/kor	1851	Murverk	Svenstorp	Sk	Nybyggnad	1854	Murverk
Hofterup	Sk	Tillb. av korsarm	1851	Murverk	Trävattna	Vg	Nybyggnad	1854	Murverk
Lackalånga	Sk	Omb. av långhus/kor	1851	Murverk	Tvärred	Vg	Nybyggnad	1854	Murverk
Lyse (ruin)	Bo	Nybyggnad	1851	Murverk	Önnestad	Sk	Tillb. av korsarm	1854	Murverk
Mjöbäck	Vg	Nybyggnad	1851	Trä	Enåker	Up	Omb. av långhus/kor	1854-55	Murverk
Närunga	Vg	Nybyggnad	1851	Murverk	Starby	Sk	Omb. av långhus/kor	1854-55	Murverk
Särestad-Bjärby	Vg	Nybyggnad	1851	Murverk	Värö	Ha	Nybyggnad	1854-55	Murverk
Torsby	Bo	Nybyggnad	1851	Murverk	Lövestad	Sk	Nybyggnad	1854-56	Murverk
Kalvsvik	Sm	Nybyggnad	1851-52	Murverk	Holmedal	Vr	Nybyggnad	1854-57	Murverk
Malå	La	Nybyggnad	1851-52	Trä	Vimmerby	Sm	Nybyggnad	1854-57	Murverk
Stora Harrie	Sk	Nybyggnad	1851-52	Murverk	Karlsborg, Garni- sonskyrkan	Vg	Nybyggnad	1854-69	Murverk
Svedala	Sk	Nybyggnad	1851-52	Murverk	Forshälla	Bo	Nybyggnad	1855	Murverk
Björna	Ån	Nybyggnad	1851-53	Trä	Kastlösa	Öl	Nybyggnad	1855	Murverk
Gårdserum	Sm	Nybyggnad	1851-53	Murverk	Mistelås	Sm	Omb. av långhus/kor	1855	Trä
Lindberg	Ha	Nybyggnad	1851-53	Murverk	Tjärnö	Bo	Nybyggnad	1855	Murverk
Mörsil	Jä	Nybyggnad	1851-53	Murverk	Skrea	Ha	Nybyggnad	1855-56	Murverk
Smedby	Öl	Nybyggnad	1851-53	Murverk	Skredsvik	Bo	Nybyggnad	1855-56	Murverk
Hällnäs	Up	Omb. av långhus/kor	1851-54	Murverk	Välinge	Sk	Nybyggnad	1855-56	Murverk
Hällnäs	Up	Tillb. av korsarmar	1851-54	Murverk	Grevie	Sk	Omb. av långhus/kor	1855-57	Murverk
Hotagen	Jä	Nybyggnad	1851-61	Murverk	Husie	Sk	Nybyggnad	1855-57	Murverk
Bromma	Sk	Omb. av långhus/kor	1852	Murverk	Jörn, Österjörn	Vb	Nybyggnad	1855-57	Trä
Bromma	Sk	Tillb. av korsarmar	1852	Murverk	Korsberga	Sm	Nybyggnad	1855-57	Murverk
Långaröd	Sk	Omb. av långhus/kor	1852	Murverk	Ramsele nya	Ån	Nybyggnad	1855-57	Murverk
Långaröd	Sk	Tillb. av korsarm	1852	Murverk	Råneå	Nb	Nybyggnad	1855-57	Trä
Simlinge	Sk	Omb. av långhus/kor	1852	Murverk	Förlösa	Sm	Nybyggnad	1855-59	Murverk
Kungsbacka	Ha	Nybyggnad (*)	1852-53	Murverk	Västland	Up	Nybyggnad	1855-62	Murverk
Släp	Ha	Nybyggnad	1852-53	Murverk	Hudene	Vg	Nybyggnad	1856	Murverk
Tvååker	Ha	Nybyggnad	1852-53	Murverk	Ivetofta	Sk	Omb. av långhus/kor	1856	Murverk
Viklau	Go	Omb. av långhus/kor	1852-53	Murverk	Ivetofta	Sk	Tillb. av korsarmar	1856	Murverk
Hemmesjö nya	Sm	Nybyggnad	1852-54	Murverk	Nevishög	Sk	Omb. av långhus/kor	1856	Murverk
Långelanda	Bo	Nybyggnad	1852-54	Murverk	Nevishög	Sk	Tillb. av korsarm	1856	Murverk
Oderljunga	Sk	Nybyggnad	1852-54	Murverk	Stiby	Sk	Nybyggnad	1856	Murverk
Öja	Sm	Nybyggnad	1852-54	Murverk	Töllsjö	Vg	Nybyggnad	1856	Murverk
Nyhem	Jä	Nybyggnad	1852-55	Trä	Hogdal	Bo	Nybyggnad	1856-57	Murverk
Heda	Ög	Omb. av långhus/kor	1852-58	Murverk	Värsås	Vg	Nybyggnad	1856-57	Murverk
Heda	Ög	Tillb. av korsarmar	1852-58	Murverk	Åsenhöga	Sm	Nybyggnad	1856-57	Murverk
Hjälmseyds nya	Sm	Nybyggnad	1853	Murverk	Finja	Sk	Tillb. av korsarm	1856-58	Murverk
Knäred	Ha	Nybyggnad	1853	Murverk	Göteryd	Sm	Nybyggnad	1856-58	Murverk
Sjötofta	Vg	Nybyggnad	1853	Trä	Hörröd	Sk	Nybyggnad	1856-58	Murverk
Stehag	Sk	Tillb. av korsarm	1853	Murverk	Källerstad	Sm	Nybyggnad	1856-58	Murverk
Tingsås	Sm	Nybyggnad	1853	Murverk	Lidens nya	Me	Nybyggnad	1856-58	Murverk
Fröderyd	Sm	Nybyggnad	1853-54	Murverk	Lilla Isie	Sk	Nybyggnad	1856-58	Murverk
Harestad	Bo	Nybyggnad	1853-54	Murverk	Överkalix	Nb	Nybyggnad (*)	1856-58	Trä
Hemmesdynge	Sk	Omb. av långhus/kor	1853-54	Murverk	Blidö	Up	Nybyggnad	1856-59	Murverk
Kattarp	Sk	Omb. av långhus/kor	1853-54	Murverk	Göteborg, Haga- kyrkan	Vg	Nybyggnad	1856-59	Murverk
Kattarp	Sk	Tillb. av korsarmar	1853-54	Murverk	Korpilombolo	Nb	Nybyggnad	1856-59	Trä
Månsarp	Sm	Nybyggnad	1853-54	Murverk	Risbäck	La	Nybyggnad	1856-59	Trä
Rätan	Jä	Omb. av långhus/kor	1853-54	Trä	Vallentuna	Up	Omb. av långhus/kor	1856-59	Murverk
Rätan	Jä	Tillb. av korsarmar	1853-54	Trä					
Markaryd	Sm	Nybyggnad	1853-55	Murverk					

Vallentuna	Up	Tillb. av korsarm	1856-59	Murverk	Östra Stenby	Ög	Omb. av långhus/kor	1858-59	Murverk
Vessige	Ha	Nybyggnad	1856-59	Murverk	Källstorp	Sk	Nybyggnad	1858-60	Murverk
Västra Fågelvik	Vr	Nybyggnad	1856-59	Murverk	Lösen	Bl	Nybyggnad	1858-60	Murverk
Njurunda	Me	Nybyggnad	1856-62	Murverk	Örsås	Vg	Nybyggnad	1858-60	Murverk
Tölö	Ha	Nybyggnad	1856-64	Murverk	Näsby	Vs	Nybyggnad	1858-61	Murverk
Hemsö	Ån	Nybyggnad	1856-65	Trä	Tjureda	Sm	Nybyggnad	1858-62	Murverk
Gladsax	Sk	Omb. av långhus/kor	1857	Murverk	Hille	Gä	Nybyggnad	1858-63	Murverk
Gladsax	Sk	Tillb. av korsarmar	1857	Murverk	Skinnskatteberg	Vs	Nybyggnad	1858-63	Murverk
Persnäs	Öl	Nybyggnad	1857	Murverk	Edsvära	Vg	Nybyggnad	1859	Murverk
Skurup	Sk	Tillb. av korsarmar	1857	Murverk	Gillberga	Sö	Omb. av långhus/kor	1859	Murverk
Slöta	Vg	Omb. av långhus/kor	1857	Murverk	Huaröd	Sk	Omb. av långhus/kor	1859	Murverk
Trässlberg	Vg	Nybyggnad	1857	Murverk	Skarstad	Vg	Nybyggnad	1859	Murverk
Östra Tommarp	Sk	Nybyggnad	1857	Murverk	Södra Råda nya	Vr	Nybyggnad	1859	Murverk
Ausås	Sk	Nybyggnad	1857-58	Murverk	Tossene	Bo	Nybyggnad	1859	Murverk
Hemsjö	Vg	Nybyggnad	1857-58	Murverk	Ucklum	Bo	Nybyggnad	1859	Murverk
Östra Ljungby	Sk	Nybyggnad	1857-58	Murverk	Alsike	Up	Omb. av långhus/kor	1859-60	Murverk
Bräcke	Jä	Nybyggnad	1857-59	Trä	Alsike	Up	Tillb. av korsarmar	1859-60	Murverk
Hässleby	Sm	Nybyggnad	1857-59	Murverk	Hultsjö	Sm	Nybyggnad	1859-60	Murverk
Benestad	Sk	Omb. av långhus/kor	1858	Murverk	Sorsele	La	Nybyggnad	1859-60	Trä
Bärslöv	Sk	Nybyggnad	1858	Murverk	Traryd	Sm	Nybyggnad	1859-60	Murverk
Frinnaryd	Sm	Omb. av långhus/kor	1858	Murverk	Ullervad	Vg	Nybyggnad	1859-61	Murverk
Fröjered	Vg	Nybyggnad	1858	Murverk	Valla	Bo	Nybyggnad	1859-61	Murverk
Järbo	Gä	Nybyggnad (*)	1858	Trä	Alböke	Öl	Nybyggnad	1859-62	Murverk
Redslared	Vg	Omb. av långhus/kor	1858	Murverk	Dalby	Vr	Tillb. av korsarmar (*)	1859-62	Trä
Färö	Go	Omb. av långhus/kor	1858-59	Murverk	Hällestad	Sk	Omb. av långhus/kor	1850-tal	Murverk
Färö	Go	Tillb. av korsarmar	1858-59	Murverk	Hällestad	Sk	Tillb. av korsarmar	1850-tal	Murverk
Grinneröd	Bo	Nybyggnad	1858-59	Murverk	Skivarp	Sk	Tillb. av korsarmar	1850-tal	Murverk
Ljungby (Sunnerbo härad)	Sm	Nybyggnad	1858-59	Murverk	Tönnersjö	Ha	Tillb. av korsarmar	1850-tal	Murverk
Sandarne	Hs	Nybyggnad	1858-59	Trä	Vellinge	Sk	Tillb. av korsarmar	1850-tal	Murverk
Silbodal	Vr	Nybyggnad	1858-59	Murverk	Östra Nöbbelöv	Sk	Omb. av långhus/kor	1850-tal	Murverk
					Östra Nöbbelöv	Sk	Tillb. av korsarmar	1850-tal	Murverk

Sockenkyrkornas förnyelse genom ombyggnad

av Eva Vikström

I tidigare kapitel har visats att 1600-talets kyrkobyggen i stor utsträckning gällde ombyggnad av medeltida kyrkor, hur nybyggandets andel ökade under 1700-talet och blev helt dominerande i 1800-talets kyrkobyggnad.

I detta kapitel synas hur kyrkor ombyggdes från 1600-talets mitt till 1800-talets mitt. Tonvikten ligger på stenkyrkor och 1700-talet. I huvudsak handlar det om hur det medeltida byggnadsbeståndet hanterades genom ombyggnad, en kategori kyrkor som brukar kallas ”kyrkor av medeltida ursprung”. Det gäller kyrkor som lagrar flera byggnadsepoker i sina murar. Inom den ramen är byggnadsbeståndet mycket skiftande. Variationerna utgår från byggnadernas utformning före ombyggnad och från de ombyggnadsprinciper som har tillämpats.

Ombyggnad, arkitektonisk förnyelse och renovering under 1700-talet

Kyrkornas konsthistoria brukar skrivas utifrån nybyggda kyrkor. Utifrån dem har stilepokerna karakteriserats, de typiska stildragen urskiljts. Kyrkor med komplicerad byggnadshistoria blir läsbara genom rekonstruktion av byggnadsepokerna. Genom rekonstruktionsskisser kan vi förstå hur den romanska domkyrkan i Skara tedde sig, eller 1700-talsdomen efter Carl Johan Cronstedts men före Louis Jean Desprez' ombyggnad. Till den stil-mässiga epokbestämningen läggs arkeologisk redovisning av lagerföljder, den successiva omvandlingen av en äldsta byggnadskärna. Arkitektoniskt har det ursprungliga betonats, byggnaden i originalskick. Ombyggnad blir något sekundärt, en förändring av originalet. Intresset har varit större för nybyggda än för ombyggda kyrkor och nybyggnad har uppfattats som en mer central arkitektuppgift. Där kan arkitekten börja från början och har friare händer. Vi känner också igen den renodlingens princip som är så utmärkande för klassicismen och modernismen.

Arkitekterna Nicodemus Tessin d.y. och Carl Hårleman arbetade i hög grad med att bygga om, förnya och renovera byggnader, att bringa dem i takt med tiden. Deras kyrkliga uppdrag gällde främst att sätta i stånd stadskyrkor och att ersätta brunna tornhuvar med nya.

Som överintendent var Tessin i första hand kunglig arkitekt. Han gav kungahuset det allra senaste, samtida romersk barock i exteriören och fransk barock i interiören. Hans historiska perspektiv var kort. Om möjligt lät han riva gotiska monument och renässanspalatsens livfulla tak. Historien hade utmynnat i enväldet, och behövde inga närmare motive-ringar, tycks han ha menat. Borgen Tre Kronor revs, men ansatsen att göra

Storkyrkan romersk stannade vid expressiva skisser. Tornspiran på Västerås domkyrka blev hans främsta genomförda ombyggnadsprojekt. Den har de gotiska spirornas höjdsträvan, men är formad som en romersk obelisk. Tessin d.y.s viktigaste bidrag till kyrkornas förnyelse gällde inredningen. I samverkan med skulptören Burchardt Precht formades mönsterbildande altaruppsatser och predikstolar i romersk barock för svensk-lutherska kyrkor (se s. 194).

Tessin bröt tvärt med inhemska traditioner, men det gjorde inte Hårleman. I huvudsak behandlade han ombyggnad på samma sätt som Tessin. Han ritade upp hela västfasaden för Linköpings domkyrka och Klara i Stockholm. Kungliga slottet i Stockholm blev en nybyggnad, men av kostnadsskäl förnyades Kronans slott i landsorten genom ombyggnad. Gävle slott visar åskådligt hur Hårleman kunde modifiera och omorientera ett äldre stenhus med livfullt tak till en enhetlig, klassicerande anläggning som håller uppsikt över Gävle. Inför Örebro slott stannade han upp i förundran. Dagboken visar hans beundran för slottets byggnad och stensulptur, och han försjönk i Vasaminnnet. Modifieringen blev också måttfull, men givetvis med sänkning av tak och tornhuvar. Hårleman kunde låta sig hänföras med viss urskiljning – Örebro slott, Borgholms slottsruin och skånska medeltidskyrkor, alltså byggnader som klassiskt skolade arkitekter kunde ta till sig. I medeltidsarkitekturen gällde det romanik, men även baltisk tegelgotik. Maria kyrka i Helsingborg var ”en af de mäst regelbundne och wälbygde kyrkor i Riket”, ansåg han (*Dag-Bok* 1749). Här finns en attitydförskjutning. Hårleman var kunglig arkitekt och hattväldets arkitekt. Under frihetstiden odlades det gemensamma goda. Inre uppbyggnad kunde kompensera stormaktens fall när alla försök till revanschkrig gick överstyr (Nordin 2000). Behovet av historia uttrycktes bl.a. i Olof von Dalins ”Svea rikets historia”, skriven på ständernas uppdrag.

Sockenkyrkan var en kollektiv nyttighet och som sådan en del av det allmänna. Hårleman inledde en omorganisation av hur dessa nyttigheter förvaltades, ett arbete som fördes vidare av överintendenterna Carl Johan Cronstedt och Carl Fredrik Adelcrantz. De var kungliga arkitekter och det allmännas tjänare. De arbetade för ett kostnadseffektivt och arkitektoniskt vårdat kyrkobyggande, vilket förutsatte goda tekniska lösningar. Dessa intentioner beskrevs med begreppen ”prydighet” och ”beständighet” i 1776 års förordning.

När landsbygdens sockenkyrkor byggdes om gällde en additiv princip. Utvidgning innebar naturligtvis att lägga till. Överintendentsämbetet arbetade för planmässig ombyggnad. Arkitekterna projekterade gärna en långsiktig förnyelse av kyrkan till en välproportionerad helhet, att förverkliga när byggnadskassan medgav och olika åsikter bilagts. 1778 års ritning till Rinkaby kyrka i Närke visar principen (fig. 139). På planen kan man urskilja tilläggen till den gamla kyrkan – korsarmar, kor och nytt torn. Fasadritningen ser däremot ut som en nybyggnadsritning. Alla byggnadskroppar tycks vara samtida. Arkitekten följde en byggmästarritning men ersatte det romanska tornet med en nybyggnad och briljerade med sin drivna ritteknik. Det nya tornet uppfördes först på 1830-talet.

Överintendenternas arbete kan diskuteras i termer av modernisering, som ett förlopp där expertrollen formades. Man kan t.ex. knyta an till sociologen Anthony Giddens och hans syn på experterna och moderniteten. Giddens har diskuterat förmoderna och moderna kulturer i perspektiv av tillit, hot och risker. Ödestro och förtröstan på Gud ställs mot reflexivitet, lokalsamhället – en välbekant plats – ställs mot miljöer där abstrakta system är medel för att hantera relationer över stora avstånd i tid och rum.

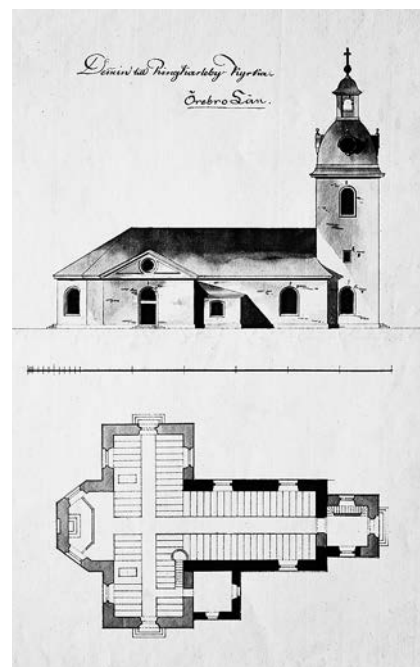

Fig. 139. Rinkaby kyrka i Närke. Anonym ritning från Överintendentsämbetet. På planen redovisas tilläggen tydligt, medan fasadritningen kan förväxlas med en nybyggnadsritning. Ritning i RA.

Expertsystemet, tillit till experter i fjärran, tillhör de abstrakta systemen. En fördel med dessa begrepp är att läsaren får fler ord än byråkratisering och centralisering för att beskriva den moderna nationalstatens framväxt. Överintendentsämbetet bidrog till att expertsystem infördes i det offentliga byggandet, eller tillit till expertis utanför närområdet. Detta bidrog till rikets integration, samtidigt mindre kontroll och ökat risktagande för Överintendentsämbetet och församlingarna. Byggnadsyrkena professionaliserades, bl.a. genom att Konstakademien inrättades. Härigenom skapades ökad arbetsfördelning i byggsektorn.

Religionen är en besvärlig punkt i diskussioner om modernitet. Lika besvärligt är det att avväga förhållandet mellan religion och upplysning. Vad innebar upplysningen i Sverige? Den frågan har omprövats under senare år av Tore Frängsmyr och andra idéhistoriker. Den franska upplysningen i kretsen kring Encyklopedin var radikal och antiklerikal, rationalistisk och samhällsengagerad. "Upplysta" svenskar som Carl Gustaf Tessin och Carl Hårleman läste Voltaire, trodde på förnuft och nytta, men bröt inte med kyrkan. Svenska 1700-talspräster kunde företräda ortodoxi och upplysning, samtidigt. Odlingsförsök och hälsovård betjänade både sockenborna och landets inre uppbyggnad. Den svenska pragmatismen var ett arv från reformationen. 1600- och 1700-talens kollektivistiska lutherdom försköts successivt mot 1800- och 1900-talens individualiserade trosval och religiösa pluralism. Fransk och svensk upplysningstradition sätter ännu spår i hur gränser dras mellan staten och religiösa samfund. I Frankrike är gränserna skarpa, medan stat och kommuner i Sverige räknar med de religiösa samfundens diakonala arbete som ett samhällsarbete. Här speglas arvet från den svenska reformationen och att vår stormakt aldrig etablerade ett kolonialvälde.

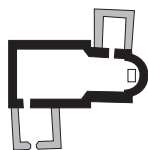
Därmed har antytts några möjligheter att tolka hur kyrkobyggandet kan bidra till diskussionen om vad svensk upplysning och modernisering egentligen innebar. Den svenska pragmatismen är djupt förankrad i reformationen, 1600-talets organisation av kyrka och statsförvaltning och i frihetstidens inre uppbyggnad.

Vid 1700-talets mitt inleddes ett massbyggande av kyrkor, den första stora nybyggnadsvågen efter reformationen. Detta förutsatte kapacitet att bygga prydliga, rymliga och beständiga kyrkor i stort antal, samverkan och fördelning av ansvar mellan berörda parter. Överintendentsämbetet bedrev ett byggnadstekniskt utvecklingsarbete, lanserade trätunnvalv och andra konstruktioner som var lämpliga i stora kyrkor för växande församlingar.

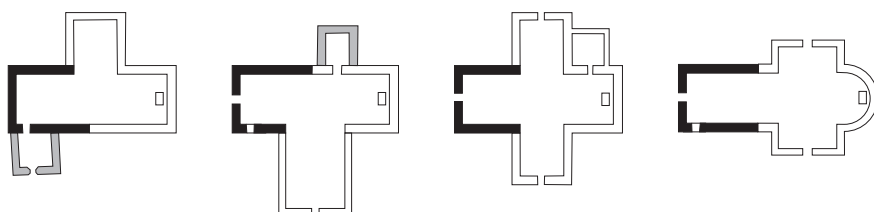
Valv och murar återkom ideligen när Överintendentsämbetet hanterade kyrkobyggnadsärenden. Här hade man lagstiftning att stödja sig på. 1759 års kungliga brev om kollekt anger: "innan kostnad göres på prydnaden af Altartafla, Predikstol, Klockor eller hvarjehanda innanrede, böra Kyrkans murar, väggar och hvalf först botas och i stånd sättas". Vidare talas om "nybyggnad, eller så ansenlig reparation, som ändrar Kyrkans förra skick", om kyrkans "byggnad, underhåll eller reparation", "vidmagthållande" och "nödtorft och byggnad". I 1764 års brev möter uttrycken "Kyrkornes nybyggnader, utvidgande, förlängningar och svåra reparationer". Församlingarna ska "i rättan tid bota, bättra och förvara sina Kyrkor, till murar eller väggar, tak, hvalf, torn och fönster" (Rydén 1846). Därmed har samtidens vanligaste ord för underhåll, ombyggnad och nybyggnad ringats in. Begreppen finns kvar, om än med förskjutningar i innebörder.

Fem varianter av ombyggnadsåtgärder

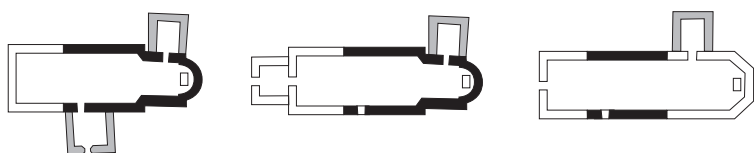
Sockenkyrkoprojektet har kartlagt kyrkors ombyggnad utifrån förändringar av mursträckningar och planform. På det sättet kan man påvisa hur mått och volym har förändrats, hur ”kyrkans förra skick” har förändrats högst påtagligt. Tillbyggnad av torn, sakristior, vapenhus och gravkor har också registrerats. Mindre förändringar är svårare att systematiskt registrera, t.ex. nya tornhuvar, upptagning av västportaler och nya fönsteröppningar, ombyggnad av tak eller överkalkning av vägg- och takmålnings. När man behandlar sådana jämförelsevis små men verkningfulla

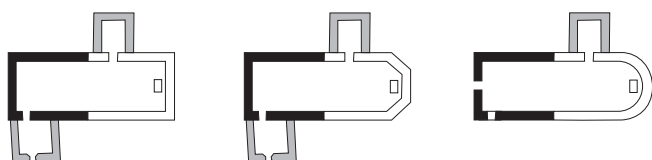
Ursprunglig romansk typkyrka

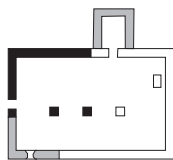
I: Tillbyggnad av en eller två korsarmar

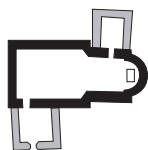
II: Förlängning av långhuset och tillbyggnad av torn

III: Utvidgning av koret

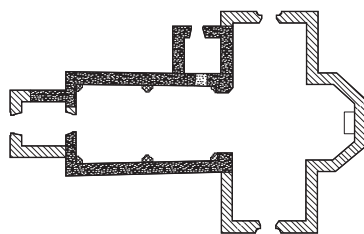
IV: Nybyggnad (med återbruk av äldre murar)

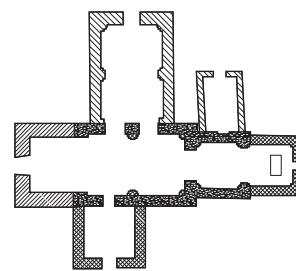
V: Exteriör/interiör omgestaltning (utan planförändring)

Fig. 140. Principskisser som visar fem varianter av om- och tillbyggnad samt exteriör och interiör omgestaltning. Som utgångspunkt har valts en romansk absidkyrka med vapenhus och sakristia från 1400-talet (Markims kyrka, Uppland). Fönster och valv har inte markerats. Den första typen visar tillbyggnad av en eller två korsarmar, en planförändring som ofta skedde i samband med att även koret utvidgades. Den fjärde typen visar en nybyggnad med återbruk av äldre murar. Kyrkorummet både vidgades och förlängdes i samma byggnadsetapp. Betydande delar av den äldre kyrkans långhus, vapenhus och sakristia kvarstår dock i den nya byggnaden.

Fig. 141. Exempel på korsarms-tillbyggen. Den romanska kyrkan i Rinkaby ombyggdes till salkyrka och tillbyggdes med en sakristia redan under äldre medeltid. Korsarmar och korparti tillkom vid en om- och tillbyggnad 1779–80. Absidkyrkan i Stehag ombyggdes i öster under senmedeltid. Korsarmen i norr tillbyggdes 1853. Skala 1:800.

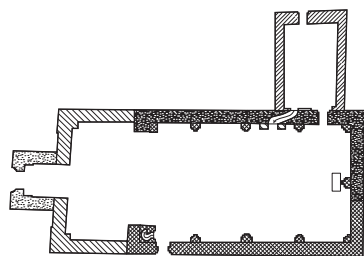

Rinkaby, Närke, tillbyggd med korsarmar 1779–80.

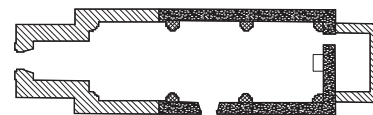

Stehag, Skåne, tillbyggd med korsarm 1853.

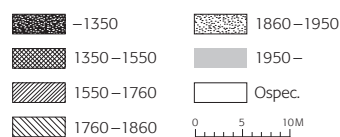
Fig. 142. Exempel på västförlängningar. Den romanska kyrkan i Bettna ombyggdes flera gånger under medeltiden. 1785–77 förlängdes den i väster, medan tornet tillbyggdes först 1902. Den medeltida salkyrkan i Årsunda förlängdes i väster 1770–74 med ytterligare en valvtravé och torn. I öster tillbyggdes samtidigt en sakristia. Skala 1:800.

Bettna, Södermanland, västförlängd 1765–77.

Årsunda, Gästrikland, västförlängd med samtida torn 1770–74.

förändringar behöver materialet kompletteras i arkivalier och litteratur. Detsamma gäller ny inredning.

Den befintliga byggnaden är naturligtvis utgångspunkten vid ombyggnad. Den kan förändras i olika omfattning, så att äldre byggnadsskeden förblir mer eller mindre igenkännliga. Regionala drag kan ändå spåras efter ombyggnaderna. Därför kan man tala om ombyggnad i termer av traditioner, principer, alternativ eller sätt att tänka. De har skapats i mötet mellan generella principer, det faktiska byggnadsbeståndet och de människor som har byggnaderna omhand.

Fem varianter av förändringar har framträtt på ett pregnant sätt i Sockenkyrkoprojektets material (fig. 140). I realiteten kan de flesta förändringar av kyrkobyggnader hänföras till dem. Varianterna förekommer över hela landet men i varierande omfattning. De är inte bundna till vissa epoker, utan uppträder från medeltiden till åtminstone 1800-talets början, men med olika frekvens över tid och i rummet. Slutligen är de inte bundna till sten eller trä som byggnadsmaterial. Både sten- och träkyrkor har byggts om. De olika varianterna av ombyggnad avtecknar sig tydligt i projektets kartering.

I: TILLBYGGNAD MED EN ELLER TVÅ KORSARMAR

När trängseln tilltog i kyrkbänkarna och kyrkan skulle utvidgas, brukade man bygga till en eller två korsarmar, förlänga långhuset åt väster eller utvidga korpartiet. Ibland kombinerades korsarmar och förlängning av långhuset. Dessa åtgärder gällde måttligt breda rum som kunde byggas med beprövade valvkonstruktioner. Det var minst komplicerat att bygga en stor korsarm på norrsidan, där det sällan fanns vapenhus och gravar. En mindre korsarm kunde bilda pendang till ett gravkor eller annat mindre utbygge. Ett större företag var det att bygga två korsarmar, ett tvärskepp. Därmed skapades korskyrkor som närmar sig 1600-talets centralkyrka, eller har ett tvärskepp förskjutet mot koret på det sena 1700-talets vis (fig. 141).

II: FÖRLÄNGNING AV LÅNGHUSET OCH TORNBYGGEN

Åtskilliga kyrkor har utvidgats och fått fler bänkplatser genom att långhuset förlängts mot väster (fig. 142). Oftast byggdes en ny västtravé och torn

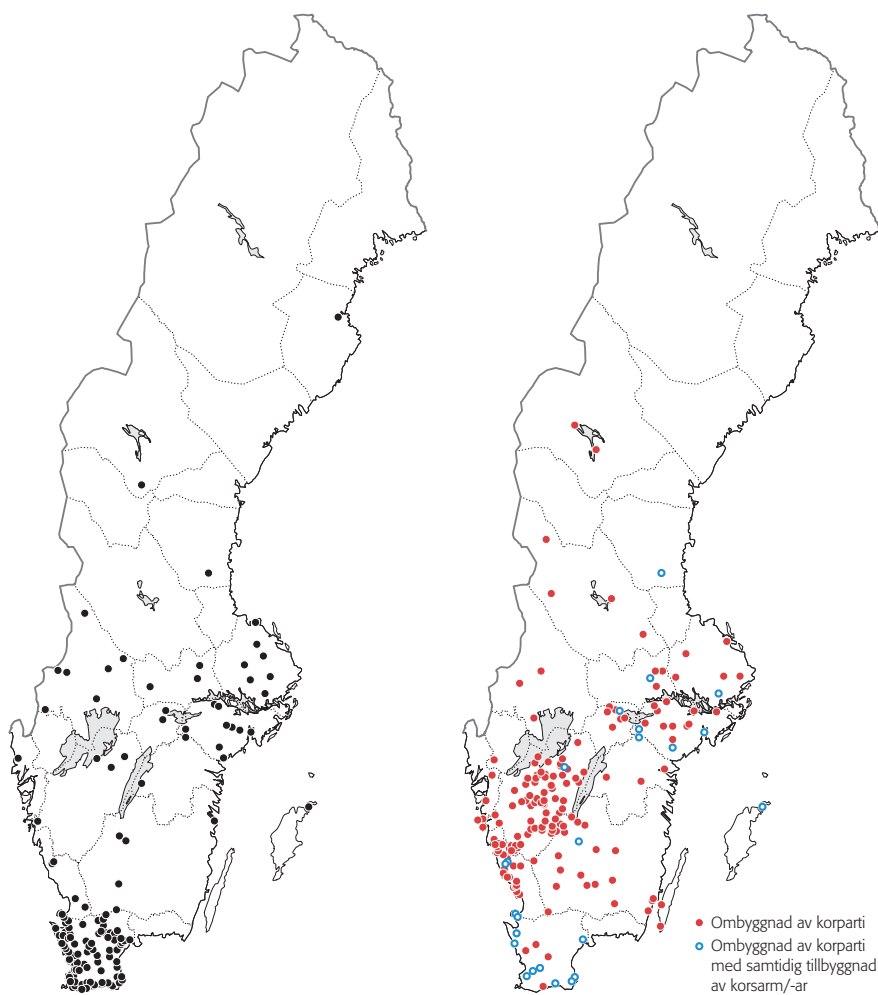

Fig. 143. Kyrkor med tillbyggda korsarm/-ar i perioden 1760–1860.

Fig. 144. Kyrkor vars korparti byggts om under perioden 1760–1860.

Tillbyggnad med korsarmar utvecklades som en östsvensk och skånsk modell, ombyggnad av korpartiet som en västsvensk modell, även om alla varianter är representerade i Mälardalslandskapen. Sockenkyrkoprojektet har diskuterat variabler för att förklara den västsvenska modellens särart, framför allt adelns jämförelsevis svaga ställning, ett starkt bondesamhälle och förnyelsebehov i kyrkorna. Samordning av kyrkornas upprustning förekom ofta på pastoratsnivå, antagligen även på stiftsnivå. Det starka bondesamhället bör ha varit en förutsättning för en sådan samordning, eller den slitstarka alliansen mellan präster och bönder.

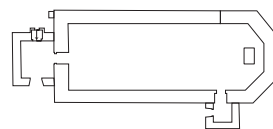
samtidigt. Åtgärden var beroende av om kyrkan hade torn och av tornets tekniska skick. Man rev inte ett stabilt och ståligt torn. Vid utvidgningen brukade en ny västportal ersätta vapenhusportalen i söder som kyrkans huvudentré. Vapenhuset på sydsidan kunde stå kvar eller rivas. Skillnaden mellan långhusets gamla och nya delar förmärks bl.a. i olika välvning.

III: UTVIDGNING AV KORET

Korets utvidgning är en komplex åtgärd som både kretsar kring liturgiska önskemål och behov av bänkplatser. Oftast utvidgades en kyrka med smalare kor genom att koret revs och långhuset förlängdes ett stycke mot öster (fig. 145). Från medeltiden till 1800-talets mitt fick de nya koren oftast samma bredd som långhuset och gjordes rakslutna eller tresidigt brutna. Gudstjänst och nattvardsfirande krävde ökat utrymme. Här fanns också de förnämsta bänkplatserna. Koret var samtidigt gravplats och det finns varianter av kor med gravvalv och kor med vidbyggda gravkor i öster, söder eller norr.

IV: NYBYGGNAD MED DELVIS BEVARADE MURAR

Vid radikal ombyggnad tillvaratogs delar av murverket men kyrkorummets proportioner förändrades helt (fig. 148). Därför hanteras sådana åtgärder som nybyggnad i projektet. Ofta revs kyrkan med undantag för t.ex. det nordvästra hörnet. Sedan förlängdes västmuren och en ny långmur uppmurades i söder jämte ett nytt östparti. Kyrkorummet blev väsentligt bredare. Ofta införlivades vapenhus eller andra utbyggen, genom att exempelvis

Torslanda, Bohuslän, korombyggnad 1780.

Morup, Halland, korombyggnad 1804–06.

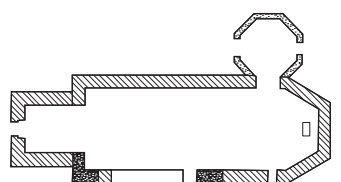
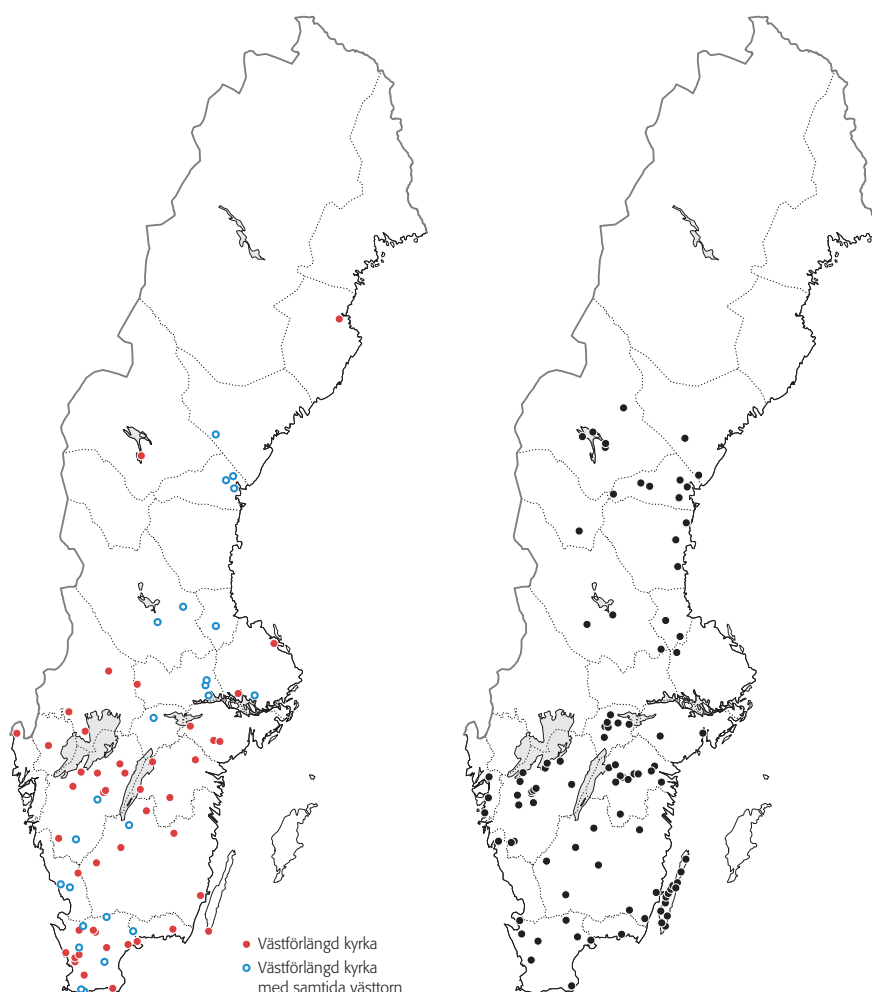
Ljungsarp, Västergötland, korombyggnad 1835.

Fig. 145. Exempel på korombyggnader. Ombyggnaderna har i samtliga tre fall haft att utgå från kyrkor från äldre medeltid. Skala 1:800.

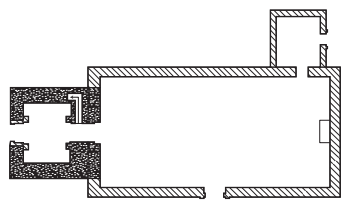
Fig. 146. Kyrkor som västförlängts under perioden 1760–1860 respektive sådana som västförlängts och samtidigt tillbyggts med västtorn.

Fig. 147. Nybyggda kyrkor under perioden 1760–1860 med återbruk av äldre murar i långhus/kor.

Skillnaden mellan öst och väst är mindre påfallande när vi ser till västförlängning. Denna variant möter främst i trakter med många bevarade små tidigmedeltida kyrkor. Ombyggnad med återbruk av äldre mursträckningar har ingen pregnant spridningsbild. Möjligen avtecknar sig verksamhetsområden för de bekanta byggmästardynastierna i Linköping-Norrköping, Gävle, Sundsvall, Skövde och Boråstrakten.

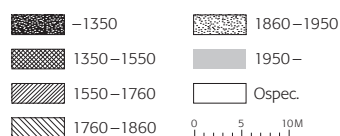

Surteby, Västergötland, nybyggd 1781–84.

Bredsättra, Öland, nybyggd 1846–48.

Fig. 148. Exempel på nybyggda kyrkor med återbruk av äldre murar i långhus/kor. Skala 1:800.

vapenhusets sydmur sparades och fick ingå i kyrkans nya långmur i söder. Det breda rummets problem var välvningen. Den traditionella lösningen var att försträva murar och valv med pilastrar. Resultatet blev en luftig sal. Nackdelen blev ofta återkommande problem med sprickbildning i valv och murar. Ett annat sätt var att placera rader av murpelare eller kolonner på de rivna murarnas plats. Därmed blev kyrkorummet två- eller treskeppigt, som i Gagnef i Dalarna och Svärta (fig. 154) i Södermanland. Överintendentsämbetet argumenterade mot murade valv och strävpelare, och för trävalv och indelning med kolonner.

Träkyrkor förnyades oftare än stenkyrkor genom rivning och nybyggnad. Normalt återanvändes friskt timmer från den gamla kyrkan. Modultänkandet hade flera fördelar. Timmerstommen kunde tas isär och resas på annan plats med tillägg eller avdrag. Nybyggnad i dessa varianter präglar förnyelsen av träkyrkor i Övre Norrland, ett område där bara ett fåtal korsarmsbyggen är belagda. Ett exempel är Umeå stads första kyrka, en träkyrka i blockpelarkonstruktion som utvidgades med korsarmar på 1690-talet. I Bergslagen har många träkyrkor tillkommit i etapper och korsarmar är vanliga. Det kunde ta ett sekel eller mer att skapa en kyrka med korsarmar och västtorn, och processen kunde inkludera förlängning av långhusets öst- eller västparti. Så var exempelvis fallet med Nysunds kyrka i Värmland (fig. 119). I sådana fall kan vi lika gärna tala om etappvis nybyggnad som om successiv ombyggnad av en befintlig kyrkobyggnad. Det är möjligt att man ibland hade en långsiktig plan.

Regionala variationer i ombyggnad är tydligast i frekvensen av korsarmar och utvidgning av koret. Korutvidgning blev en standardlösning i Väst-sverige medan korsarmar var mindre vanliga här. I Östsverige möter större mångfald, fler varianter av ombyggnad. I Skåne frapperar alla korsarmsbyggen. Förskjutningen från ”nykyrkor” till nybyggnad i Skåne har berörts i föregående kapitel (se s. 239). En kartering av olika typer av ombyggnader under perioden 1760–1860 ges i fig. 143–144 och 146–147.

V: OMBYGGNAD UTAN INGREPP I MURVERKEN

Slutligen kan vi beskriva också de små men verkningsfulla förändringarna som en form av ombyggnad. Det gäller kyrkor där interiör och exteriör fick en ansiktslyftning utan att planfigur och rumsvolym förändrades mer än marginellt.

De följande avsnitten exemplifierar hur kyrkor ombyggdes i relation till deras ”förra skick”. För att kunna bedöma kyrkornas skick måste samtida utsagor om eländiga, trånga och ovärdiga kyrkor filtreras samt utrymmesbehov, estetiska omdömen och teknisk status särskiljas. Avsikten är att belysa ombyggnadsvarianterna i en regional kontext, snarare än att belysa kyrkobyggandets regionala variationer i ett jämförande perspektiv. De regioner som berörs är därför inte enhetligt avgränsade. Först behandlas hur koren ombyggdes på Vadsbosläppen i Västergötland under 1600–1800-talen och hur ombyggnad förhåller sig till det samlade kyrkobyggandet i området. Därefter är ämnet hur etappvis utvidgade, flerskeppiga kyrkor i Mellansverige förnyades under 1700- och 1800-talen. Slutligen berörs förnyelse med små medel i Uppland, främst vad som hände med kalkmålningarna. Här görs även en jämförelse med hur det yngre dekorationsmåleriet i Väst-sverige hanterades.

Ombyggda kyrkor med utvidgade kor – exemplet Vadsbosläppen

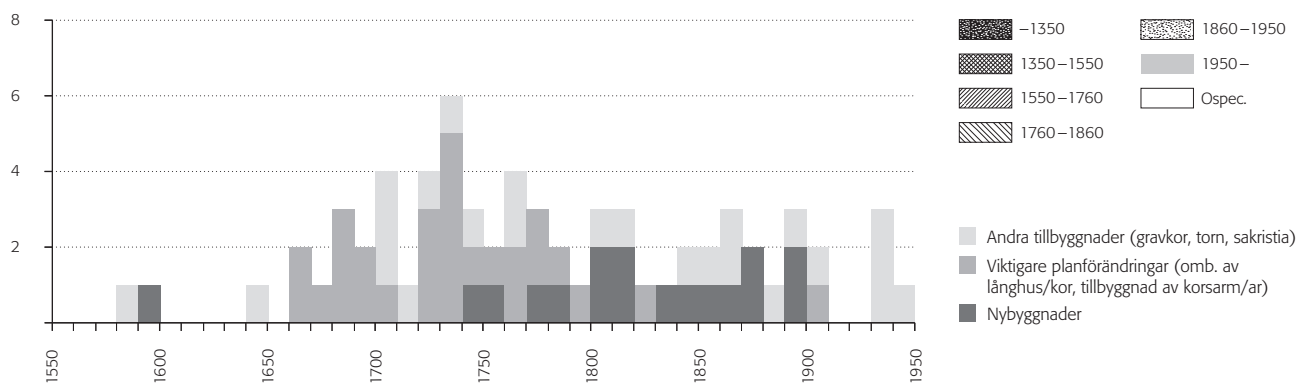
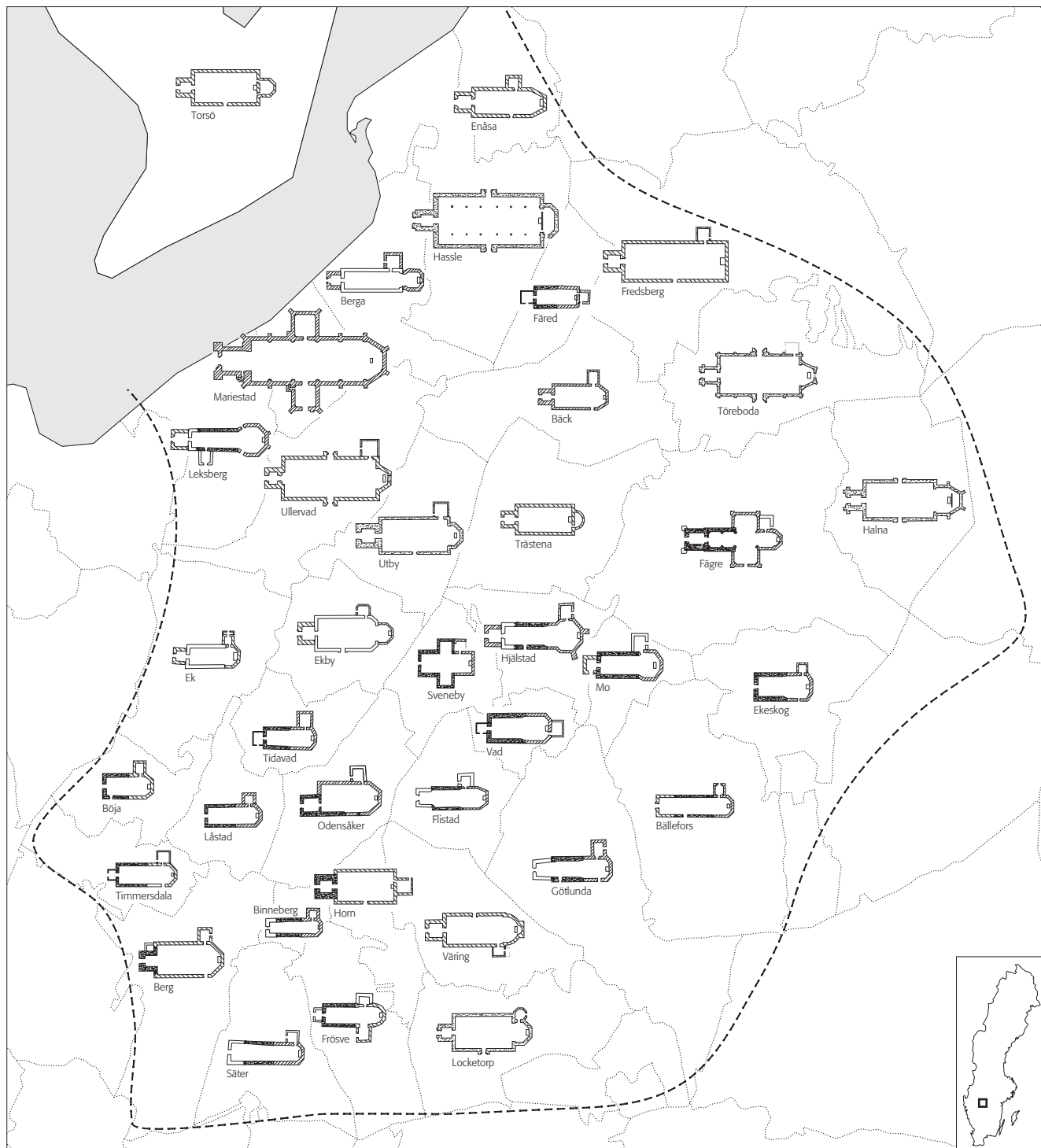
Väst-sverige ger ett enhetligt intryck på kartorna över hur kyrkorna byggdes om. Från Bohuslän, neråt Halland och över hela Västergötland utvidgades kyrkor med smalare kor till salkyrkor med polygonalt eller rakslutet korparti. Även äldre salkyrkor kunde få ett nytt korparti. Betraktar man mindre områden framträder både variation och enhetlighet. Här får Vadsbosläppens kyrkor tjäna som exempel och vi väljer den kulturgeografiskt definierade regionen framför det geografiskt vidare Vadsbo härad. Avsnittet bygger på projektets landskapsrapport om Västergötland.

Vadsbosläppen sträcker sig från trakten nordost om Kinnekulle och Bil-lingen till Bergslagens sydvästra utlöpare. I öster vidtar skog. Området är kyrktätt. Kyrkorna i sydväst kan ligga på ett par kilometers avstånd (Böja och Låstad) men glesare inåt skogarna i norr och öster.

Kartan visar planritningar för områdets 37 sockenkyrkor (fig. 149). Här kan man studera hur kyrkorna i ett stycke Västergötland har byggts om eller nybyggts i jämförelsevis jämn takt efter medeltiden. De flesta av medeltidskyrkorna är kända genom teckningar från 1670-talet i Johan Peringskiölds *Monumenta Sueo-gothorum*, som visar merparten av kyrkorna i norra Västergötland. I regel hade de uppförts under äldre medeltid och hade smalare, rakslutet kor, i andra fall med absid i öster. Några medeltida träkyrkor fanns också. Den sista välbevarade medeltidskyrkan i området var Ullervad, riven och ersatt av en ny kyrka 1859–61. Däremot har mer än hälften av kyrkorna medeltida ursprung. Några nybyggda (radikalt ombyggda) kyrkor

Fig. 149 a–b. Vadsbosläppen i Västergötland. Kartan visar planritningar i jämförbar skala. Diagrammet visar byggnadsaktivitet per årtionde. Endast absoluta årtal.

Vid medeltidens utgång präglades Vadsbosläppen av stenkyrkor med ursprung i 1100- och 1200-talen. Ett fåtal träkyrkor fanns vid denna tid, t.ex. i Bäck, Töreboda och Halna. Från 1600-talet fram till 1900-talets början kom detta byggnadsbestånd att förändras, under 1600-talet och 1700-talets första hälft främst genom ombyggnad, och därefter i allt högre grad genom nybyggnad.

bevarar partier av medeltida murverk, bl.a. Odensåker och Berg. Västtorn från äldre medeltid står kvar i Berg, Fägre och Horn.

Omvandlingen av medeltidens kyrkliga landskap inleddes med att Mariestads domkyrka uppfördes vid sekelskiftet 1600. Nästa steg var medeltidskyrkornas ombyggnad. På 1660-talet utvidgades Bällefors kyrka med ett polygonalt avslutat korparti av långhusets bredd. Formen var allmän i tiden men kanske tjänade koret i Mariestad som förebild. Ett sekel senare hade 18 kyrkor fått nya korpartier. Planerna visar att kyrkorna har behållit små mått, trots korutvidgning. Variationer i medeltidskyrkornas utformning kan ännu uppfattas, främst i förekomst av västtorn, måttförhållanden och kyrkornas innertak.

I regel har kyrkorna ett långhus i tre fönsteraxlar och ett tresidigt brutet kor med fönster i snedväggarna. Över långhuset reser sig ett relativt brant sadeltak som är avvalmat över koret. Korets särställning i kyrkobyggnaden markeras även här, men inte längre genom ett lägre och smalare kor, utan genom fasade hörn och valmtak. Snedväggarnas fönster flankerar altaruppsatsen och ger ett rikt belyst kor. Långhusets förlängning medgav fler bänkplatser. Ett vidgat kor gav bättre utrymme för nattvardens utdelande och andra aktiviteter än ett smalare kor.

Teckningarna i *Monumenta* visar att kyrkorna hade förändrats relativt obetydligt efter den äldre medeltiden. Det finns alltså fog för att tala om en byggnadsvåg som inleddes på 1660-talet. Viljan att skapa utrymme i de små kyrkorna var säkert befogad. Men vi kan inte förutsätta att kyrkorna var dåligt underhållna. Många kyrkor hade spånade takspiror. De antyder en omsorg om taken som inte kan ha varit tillfällig.

I flera fall utvidgades kyrkor pastoratsvis i en driftig kyrkoherdes regi. Det gäller t.ex. Odensåkers pastorat, där alla fyra kyrkorna ombyggdes under 1720- och 30-talen – Odensåker, Tidavad, Binneberg och Låstad – under ledning av kyrkoherde Kyllenius. Sedan ombyggdes Odensåkers kyrka genomgripande 1758. Ombyggnaden avslutades med att gaveltorn restes i Låstad och Binneberg vid seklets slut. I pastorat med många och små socknar bör en sådan samordning ha varit fördelaktig.

Flistads kyrka är ett åskådligt och välbevarat exempel på den västsvenska barocken (fig. 150). ”År 1688 blef kyrkan tilökt med Choret och större

Fig. 150. Flistads kyrka i Västergötland, en tidigmedeltida Vadsbokyrka i västsvensk barock. Platsens kontinuitet omvittnas av gravhögen norr om kyrkan. Foto Sten Renthzog 1967, ATA.

Fig. 151. Eks kyrka i Västergötland. Den tidigmedeltida vadsbokyrkan blev nyklassicistisk genom 1790-talets nya torn och korparti. Foto Nils Olsson 1994, ATA.

gord”, skriver topografen Olof Sundholm omkring 1780 i en beskrivning över Flistads pastorat (Westrin 1982). Västtornets ålder är okänd. Kyrkan har ett spegelvalv på högt käl, som dekorerades med målningar 1759 av målaren Lars Hasselbom från Lidköping. Spegelvalvet i Flistad är ovanligt i Vadsbo. Här har kyrkorna i regel platta trätak.

I några kyrkor har de nya koren oktagonala form och är bredare än långhuset. Sådana kor är bara belagda i Vadsbo härad. Det äldsta exemplet byggdes 1689 i Hjalstad. Mo kyrka i samma pastorat fick ett motsvarande korparti 1730. Koren rymde gravvalv för säterier som Svenneby och Moholm, och Moholms ägare hade patronatsrätt i pastoratet under 1700-talet. Korens form anknyter till vidbyggda, oktagonala gravkor på östgaveln, en typ av gravkor som är rikt representerad i Östsvetrike men bara finns i ett känt exemplar i Västergötland, i Berga kyrka på Vadsboslätten.

På 1760-talet utvidgades Bällefors kyrka åt väster och ett gaveltorn av trä restes över västgaveln. Utvidgning av långhusets västparti var ovanligt i denna trakt. Däremot fick många kyrkor med utvidgade kor även ett gaveltorn, men sällan vid samma tillfälle. Resningen av gaveltorn var ofta den sista ombyggnadsetappen i en process som inletts med korets utvidgning. Endast två kyrkor utvidgades med korsarmar. Fägre kyrka fick korsarmar 1705, avstämda mot ett gravkor i öster, medan träkyrkan i Halna utvidgades med en korsarm så sent som 1825.

Fram till sekelskiftet 1800 ombyggdes ytterligare fyra kyrkor med nytt korparti i området. Ombyggnad av det slaget fortsatte in på 1850-talet i Västergötland som helhet. Den sista på Vadsboslätten var Eks kyrka som ombyggdes åren 1794–98 (fig. 151). Kyrkan ligger vid Stora Eks herrgård. Godsägaren, riksrådet Ulrik Scheffer, hade åtagit sig att bekosta ett nytt kor och ett litet torn, för att göra kyrkan ”både rymligare och mera liknande ett Guds hus än nu”, som han skrev till Carl Fredrik Adelcrantz 1794. Den

● OMGESTALTNING AV FLERSKEPPIGA KYRKORUM – ENSKEPPIGA

Lillkyrka	Nä	1781
Västra Vingåker	Sö	1783
Ekeby	Ög	1786
Kvillinge	Ög	1748–88
Viby	Nä	1763–73
Tillinge	Up	1765–66
Gagnef	Dr	1770–71
Östra Ryd	Ög	1775–76
Kil	Nä	1779–80
Husby	Dr	1779–82
Häradshammar	Ög	1791–93
Östra Skrukeby	Ög	1793–94
Svärta	Sö	1802–09
Älvdalen	Dr	1824–26
Stora Mellösa	Nä	1830–36

● OMGESTALTNING AV FLERSKEPPIGA KYRKORUM – TRESKEPPIGA

Ramnäs	Vs	1791–92
Björskog	Vs	1800–02
Fellingsbro	Vs	1807–11

○ NYBYGGNAD AV FLERSKEPPIGA KYRKORUM

Norrköping,	Ög	1766–67
S:t Olai		
Kumla	Nä	1828–35
Risinge nya	Ög	1845–49
Boda	Dr	1847–50
Folkärna	Dr	1849–53

Fig. 152, tab. 3. Omgestaltning och nybyggnad av flerskeppiga kyrkorum under perioden 1760–1860 i Dalarna, Närke, Västmanland, Uppland, Södermanland och Östergötland.

åldrade hovmannen ville visa sin omsorg om frälsebönderna och snygga upp kring herrgården på samma gång. Kyrkan ombyggdes efter en ritning av Thure Wennberg. En avvikelse från ritningen är att tornet placerades en aning snett i förhållande till långhuset, men i linje med herrgården (Överintendentsämbetets arkiv, FIIaaa:14, Ek). På det sättet uppnåddes symmetri i ensemblen kyrka-herrgård. Kyrkan företräder en enkel variant av nyklassicismen i landskyrkor, en arkitektur lanserad av Överintendentsämbetet och präglad av viljan till symmetri och regelbundenhet.

Regionala traditioner är mer eller mindre följsamma mot tiden. De ombyggda kyrkorna brukar ha synliga skarvar mellan tjockare medeltida och tunnare nyare murverk. Koret är därmed något bredare än långhuset invändigt. Det gäller även Eks kyrka. Sådana oregelbundenheter kunde uppfattas som störande under 1800-talet. Från ca 1820 undvek man synliga skarvar vid förlängning av östpartiet. I Bällefors hade tillbyggnader i öster och väster skapat ett kyrkorum med olika bredder. Planen visade "en ovanlig och ögat stötande figur, nästan liknande en violin", skrev kyrkoherde Abraham Lindblad i sitt inventeringsprotokoll 1829 (ATA). Fyra år tidigare hade man rivit den medeltida skalmurens inre del och murat på ytterdelen med tegel till samma bredd som de yngre murarna. Samtidigt byttes fönster och fönsteröppningarna gjordes lika stora. Kyrkorummet fick ett klassicistiskt anslag och samtidigt tillkom 24 nya bänkplatser.

Kyrkobyggandet på Vadsbosläätten avstannade inte med ombyggnaderna. I stället sköt nybyggandet fart vid 1700-talets slut. Av de 16 kyrkor som nybyggdes mellan 1749 och 1898 tillhör två tiden före 1760, nio tiden 1760–1860 och fem åren 1860–1898. Fyra av de nybyggda kyrkorna ersatte medeltida kyrkor som hade ombyggts med polygonala kor. Korsarmen i Halna förslog inte heller och en stenkyrka byggdes. Vi möter alltså en förnyelse i två pregnanta faser. Förskjutningen från ombyggnad till nybyggnad speglar skeendet i Västergötland och riket. Av planerna framgår också förskjutningen i skala. Kyrkorna blev större men bara några få av dem kan mäta sig med Mariestads domkyrka. Den sista större förändringen av en sockenkyrka i trakten inträffade 1905, när 1804 års kyrka i Ekby fick ett smalare, polygonalt kor. På det sättet omformades medeltidens kyrkliga bygnadsbestånd till 1900-talets kyrkliga bygnadsbestånd. Denna förnyelseprocess tog 300 år.

Vadsbosläätten är inte en modell av Västsverige. Ombyggnadsaktiviteten inleddes tidigt och jämförelsevis många kyrkor ombyggdes redan under 1600-talet. Vadsbo tycks ha varit ett expansivt område under 1500-talet, då bebyggelsen spreds genom kolonisation. Kyrkobyggandet verkar ha dominerats av präster och välbeställda bönder. Slättens norra del är en herrgårdsbygd med flera betydande gods, av vilka Stora Ek, Svenneby och Moholm har nämnts ovan. Flera sockenkyrkor har prägel av gårdskyrkor. Adliga donationer av inventarier var legio i socknar med säterier eller frälsejord. Det aristokratiska inslaget var ändå inte lika påfallande som i Östsvrige och Skåne. Makten över kyrkorna var fördelad på präster, bönder och adel i varierande konstellationer.

Omgestaltning av flerskeppiga kyrkorum i Mellansverige

Avsnittet handlar om en serie mellansvenska kyrkor som från medeltiden till 1700-talet har utvidgats genom sidoskepp, och hur en del av de flerskeppiga kyrkorummen blev till tunnvalvda salar eller till helt nya treskeppiga rum under åren 1760–1860.

Flerskeppiga kyrkorum förekommer över hela landet och har tillkommit under skilda tider. Det medeltida beståndet skiftar från stora hallkyrkor till små kyrkor med ett relativt brett långhus stött av en mittkolonn, från stora domkyrkor till små landskyrkor, kyrkor uppförda i en byggnadsetapp eller genom utvidgning av en romansk kyrka med lägre sidoskepp under senmedeltiden. Tvåskeppiga kyrkor från äldre medeltid finns bl.a. på Gotland, Öland, i Skåne, Småland, Östergötland och Närke. Deras öden skiftar – exempelvis står de gotländska kyrkorna kvar medan de öländska kyrkorna är rivna.

Kartan redovisar omgestaltning och nybyggnad av flerskeppiga kyrkorum under åren 1760–1860 i Dalarna, Närke, Västmanland, Uppland, Södermanland och Östergötland (fig. 152). Det är här ombyggnad till treskeppighet främst har förekommit, men det är inte fråga om en enhetlig region. Ombyggnad av det slaget dominerar inte bland ombyggnadsåtgärder, men var en lösning att räkna med, särskilt i Västmanland och Dalarna, som berörs i det följande. Här kan man även studera hur det gustavianska Överintendentsämbetet tog fram principer för att hantera riktigt kniviga byggnadstekniska problem – välvning av breda kyrkorum och sättningar i murverk. Expertrollen formades, men inte alltid från kontoret på Stockholms slott. Ibland gjordes besiktning på platsen.

Gagnefs kyrka fick sitt flerskeppiga kyrkorum förvandlat till en spatiös

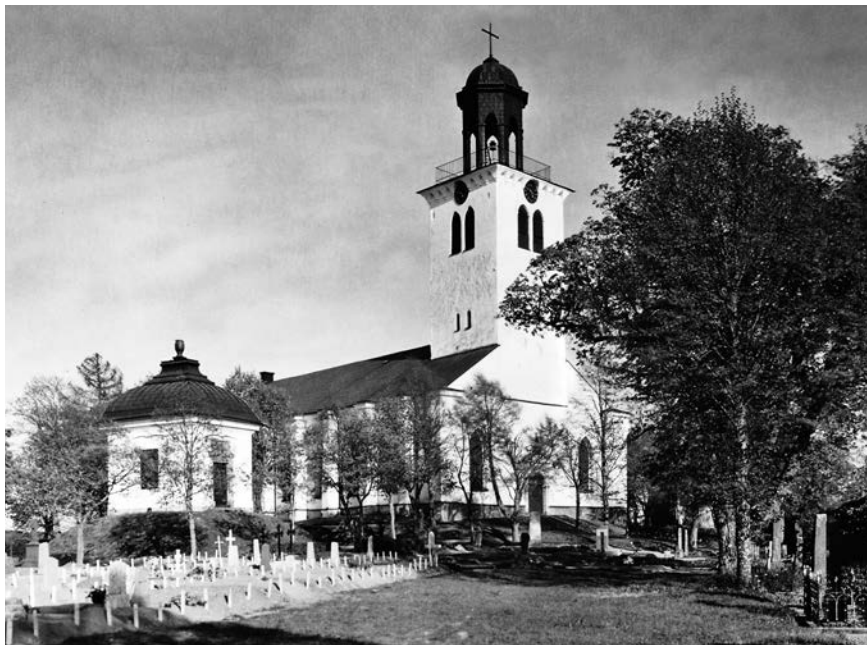

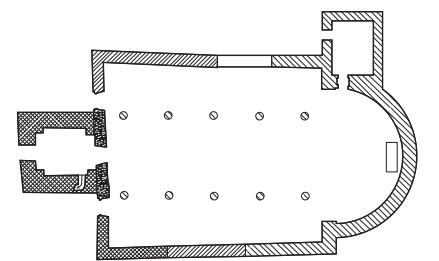
Fig. 153. Fellingsbro kyrka i Västmanland. Den monumentala medeltidskyrkan renoverades åren 1806–11 efter ritning av Gustaf Boman vid Överintendentsämbetet, varvid bl.a. murarna höjdes, strävpelarnas fialer revs, höga spetsbågiga fönster upptogs och tornet försågs med nytt krön. Foto Sam. Lindskog 1934, ATA.

sal i slutet av 1700-talet. Medeltidskyrkan hade utvidgats med ett sidoskepp vid 1600-talets slut. På 1770-talet höjdes murarna och murpelarna revs, långhuset förlängdes åt väster och ett västtorn restes. Kyrkorummet täcktes med ett murat tunnvalv. Senare förnyades de flerskeppiga kyrkorna i Husby och Älvdalen på liknande sätt, men de förlängdes åt öster och långhuset täcktes med trätunnvalv.

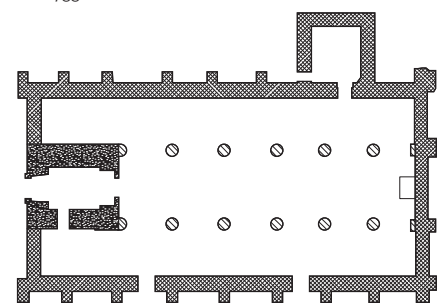
Problemen gällde murar, pelare och valv och lösningarna färgas av förskjutningar i estetiska värderingar. Här är ombyggnaden av den tvåskeppiga medeltidskyrkan i Björskog belysande. Projekteringen inleddes på 1780-talet med planer på att reparera det läckande taket. Snart blev underhållsfrågan till en ombyggnadsfråga. Valv och pelare borde rivras, bl.a. för att rymma läktare, menade biskopen. Meningarna var delade i församlingen (Hammarskjöld 2005). I september 1796 befann sig Thure Wennberg, sekreterare vid Överintendentsämbetet, i Västerås för att avmäta domkyrkans pelare. Han anmodades att besiktiga Björskogs kyrka och fann ”stenhvalven utan fel, fastän något låga, om Läktare i kyrkan skulle uppsättas”. Överintendentsämbetet gjorde en långsiktig plan för ombyggnad av tak och torn, där stenvalven endera kunde bevaras eller ersättas av nya trävalv. Den fastställda ritningen är signerad av Carl Fredrik Sundvall. (Överintendents skrivelser till K. Maj:t 19/5 1797). Genom ombyggnaden blev kyrkans oregelbundna planfigur till en regelbunden rektangel. Valv och pelare revs och ett nytt treskeppigt kyrkorum formades, med tunnvalvt mittskepp avdelat av kolonner mot lägre sidoskepp.

Härmed fanns en lösning på hur man kunde förnya föråldrade treskeppiga kyrkor med en skog av låga murpelare, ge dem höjd, rymd och plats för läktare utan att stabiliteten äventyrades. Treskeppighet i nyklassicistisk gestalt var inte ny, däremot tillämpningen. Nu var tiden mogen för Fellingsbro. Den expressiva medeltidskyrkan renoverades åren 1806–11 efter en ritning av Gustaf Boman vid Överintendentsämbetet. Murarna höjdes, strävpelarnas fialer revs, höga spetsbågiga fönster upptogs och tornet höjdes med nytt krön. Murade valv och pelare ersattes av reveterade träkolonner och valv av trä. Medeltida monumentalitet blev till nyklassicistisk monumentalitet (fig. 153–154).

Fellingsbro kyrka fick ingen efterföljd vid ombyggnad. Däremot fortsatte

Svärta, Södermanland, ombyggd 1802–09.

Fellingsbro, Västmanland, omdanad till flerskeppig kyrka 1807–11.

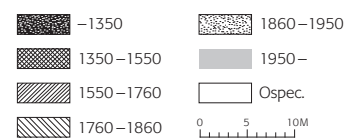

Fig. 154. Exempel på flerskeppiga kyrkor. Planritningar i skala 1:800.

man att bygga nya treskeppiga kyrkor. Den förnämsta i området är Kumla kyrka i Närke, vilken ersatte en lika förnämlig tvåskeppig medeltidskyrka. Kumla nya kyrka tycks ändå ha mer gemensamt med Fellingsbro i sin klassicistiska tyngd än med Kumla gamla kyrka.

De mellansvenska landskapen på kartan bildar alltså inte en enhetlig region, till skillnad från Vadsbosläätten. Ombyggnad av flerskeppiga kyrkor på det sätt som beskrivits har principiellt intresse men fick begränsad omfattning. Aktiviteten kan sammanfattas i en tabell över kyrkor i området med bevarade flerskeppiga kyrkorum och kyrkor som ombyggdes åren 1760–1860 (tab. 3).

Det dekorativa kyrkomåleriets öden i Uppland och Västsverige

En rad mellansvenska kyrkor utvidgades till stora treskeppiga kyrkor under medeltiden, men förändringarna efter medeltiden inskränktes till underhåll, reparationer och ommålning. Exempelvis har sprickbildning tid efter annan åtgärdats i Orsa kyrka sedan 1600-talet, utan stora förändringar av kyrkorummet.

Det lutherska kyrkorummet formades under 1600-talet. Predikstol blev regel och var teologiskt motiverad. När nya predikstolar anskaffades under 1700-talet var de uttryck för en estetisk och inte en teologisk förnyelse. Det motsägs inte av att dekoren utvecklades från ett berättande till ett symboliskt innehåll. Små fönsteröppningar gjordes större och nya fönster upptogs på norrsidan för att prästen och det läskunniga folket lättare skulle se att läsa ur 1695 års psalmbok. Av estetiska skäl gjordes fönstren lika stora och placerades på jämna avstånd. Gamla mörka kyrkor blev ljusa kyrkor.

Man kan beskriva det nya som kom, eller dröja vid förändringar som uteblev. Sockenkyrkoprojektet har visat att medeltidskyrkorna är särskilt välbevarade på Gotland och i Uppland. Här handlar uteblivna förändringar i regel om små men verkningsfulla förändringar, så små att de relativt lätt kunde avlägsnas under 1900-talet.

Ett uppländskt exempel kan räcka här – Härnevi (fig. 155). Medeltidskyrkan är känd för sina välbevarade kalkmålningar av Albertus Pictor. Ännu på 1940-talet kunde man tydligt urskilja hur kyrkan hade förändrats efter medeltiden. Under 1500- och 1600-talen hände inte mycket. Först under 1700-talet framträdde både vilja och kapacitet att förnya. Fönster upptogs eller förstorades, väggmålningarna överkalkades, medan valvens målningar lämnades orörda. En voluminös altarpredikstol uppsattes i koret och bänkarna byttes ut. 1800-talets insatser gällde ny inredning. Återställandets tid kom på 1950-talet, bl.a. med rekonstruktion av det medeltida högaltaret (Nisbeth 1980).

Härnevi kyrkas odramatiska historia under nyare tid är belysande för skeendet i många uppländska medeltidskyrkor, som framgår av Sockenkyrkoprojektets landskapsrapport om Uppland. Det hände att valv rasade in, eller revs om de var på väg att göra det. Men bara ett tiotal kyrkor förlorade sina tegelvalv till förmån för gipsade trätunnvalv under perioden 1760–1860. Det visar att valv och murar oftast var i gott skick eller kunde repareras med rimliga insatser. Här hade senmedeltiden varit en period av förnyelse i större utsträckning än i Västergötland. 1700-talets små men verkningsfulla förändringar av medeltidskyrkor förekom i alla landskap, men rivningsfrekvensen varierar.

Överkalkning av målningar inleddes på 1600-talet. Präster och gods-

Fig. 155. Härnevi kyrka i Uppland vid sekelskiftet 1900, med altarpredikstol från 1700-talet och öppna bänkar från 1800-talet. Foto för tidningen *Hemmet*, årg. 1900. ATA.

ägare var de viktigaste tillskyndarna och de motiv som anfördes var av teologisk och estetisk natur. Sockenbor i allmänhet satte högt värde på valven och deras målningar. Det framgår av att målningarnas överkalkning blev ett omdiskuterat ämne, och av att det brukade dröja innan fattade beslut verkställdes. Först under 1700-talet vitlimmades interiörer på bred front. Nu tycks sockenbornas motstånd ha minskat. Ett visst samband fanns med skador som uppstod vid fönsterupptagning. Det förekom att väggmålningar överkalkades men inte valvmålningarna, som i Härnevi. När de sedan framtogs blev Uppland de välbevarade kalkmålningarnas landskap framför andra.

Man kan jämföra detta med hur en senare tids dekorationsmåleri behandlades, det västsvenska kyrkomåleriet från 1600- och 1700-talen (se s. 196–198). Från 1600-talets slut utfördes målningarna i regel på platta eller välvda innertak av trä. Sådana tak utfördes ungefär till 1810-talet och längst i Halland och södra Västergötland. Helvetesskildringar var då inte längre gångbara, däremot himmelsblå eller pärlvita trävalv med molnskyar, troskyldiga änglar och stjärnor. För ledande teologer, esteter och godsägare som tillhörde kultureliten var de urmodiga. Mängder av målade trätak försvann under 1800-talet (Fernlund 1983).

Sven Axel Hallbäck har förtecknat omkring 320 målningssviter i Västergötland, Bohuslän och Halland, inklusive kalkmålningar av renässans-typ. Drygt 180 av dem är försvunna och av dem försvann två tredjedelar

genom kyrkans rivning, främst under 1800-talet. Ofta är de kända genom inventeringsprotokollen 1828–30 (ATA). Där beskrivs de av prästerna som fornminnen. Nästan nymålade himlar med molnskyar bör ha uppfattats som moderna. Ett tjugotal av de ombyggda medeltidskyrkorna på Vadsboslätten har haft målningar. Av dem återstår hälften. När de oregelbundna murarna i Bällefors utjämnades sparade man samtidigt takmålningarna. De försvann vid en restaurering i slutet av 1800-talet. Det tycks som om 1830–40-talen innebar en vändpunkt i synen på målningarna. Femtio år senare började de uppvärderas igen.

Avslutande kommentar

Kyrkor har byggts om och utvidgats med varierande frekvens i tid och rum. Ombyggnaderna följde samma principer, men när de tillämpades på ett byggnadsbestånd präglad av regionala variationer blev de tids- och platsbundna. Därför är det befogat att tala om regionala ombyggnadstraditioner. Ombyggnad kan avgränsas som en kategori av förändringsåtgärder men de måste ses relativt, som en del av kyrkobyggandet i sin helhet. Samtidigt blir kyrkobyggandet i sin helhet begripligt först när man beaktar både nybyggnad och ombyggnad. Vadsboslättns kyrkor belyser den saken.

Kyrkobyggandets regionala variationer måste betraktas utifrån det samlade kyrkobyggandet. Ombyggnadsåtgärderna förslår knappast för att belysa skillnaderna mellan Östsvrige och Västsvrige, eller mellan andra regioner. De enhetligt utförda ombyggnaderna av västsvenska kyrkor vore ett ämne för vidare forskning.

Det efterreformatorkiska kyrkomåleriet brukar uppfattas som ett ålderdomligt västsvenskt drag. I 1700-talets Uppland kalkades medeltidsmålningar över, medan nya himlingar ännu målades i Västsvrige. Samtidigt var rivningsfrekvensen hög i Västergötland och låg i Uppland. Det finns dock inget enkelt samband mellan rivningsfrekvens, bevarande och modernitet. Utgångspunkten var givetvis den befintliga kyrkans beskaffenhet. En fördjupad diskussion kunde ta sin början i att urskilja kriterier på modernitet, t.ex. hur nya behov och önskemål har formulerats av dem som hade kyrkorna omhand.

1700-talsarkitekterna behandlade ombyggnadsobjektet som en helhet. De brukade rita upp hela fasaden, även om uppgiften gällde en detalj. Helheten var alltid klassicerande och samtida. De byggde inte vidare på en epok i byggnadens historia på det sena 1800-talets vis, eller gjorde det autentiska enhetligt genom urval på 1900-talets vis. Under 1800- och 1900-talen sattes nybyggnad före ombyggnad och vården av det historiska arvet blev en särskild genre, ”restaurering”. I ett längre tidsperspektiv avtecknar sig variationer över tid tydligare, och det blir t.ex. inte långsökt att jämföra hur Tessin, Hårleman, Zettervall och Curman behandlade befintliga byggnader.

Modernisering i bemärkelsen teknisk och estetisk förnyelse av kyrkor har alltid förekommit. Byggnad och kyrkorum bringas i takt med tiden. Gränsen mellan underhåll, ”vidmagthållande”, och estetisk förnyelse är glidande. I kapitlet om restaureringar framstår också renovering och estetisk förnyelse som en tidlös uppgift.

I ett längre perspektiv är 1700-talets förskjutning från ombyggnad till nybyggnad en av flera brytpunkter över tid. Den sammanfaller med inträdet i den moderna epoken. Församlingar och stift visade förmåga att driva ett massbyggande av kyrkor. Överintendentsämbetet fick en organisatorisk roll och en arbetsfördelning skapades som fick avgörande betydelse för det offentliga byggandets utveckling.

Källor och litteratur

Kungliga Biblioteket

Johan Peringskiöld: *Monumenta Sueo-gothorum antiqua et recentia*.

Riksantikvarieämbetet, Antikvariska-topografiska arkivet

Handlingar rörande kyrkliga byggnader

Fotografier

Riksarkivet

Allmänna verks och direktioners skrivelser till K. Maj:t

Överintendentens skrivelser

Överintendentsämbetets arkiv: Kyrkliga byggnader i Sverige, länsvis t.o.m. 1810.

Västerås stift

Rolf Hammarskjöld: *Kulturhistorisk karakterisering av Björskogs kyrka*, 2005.

Curman, Sigurd, Erik Lundberg, Stellan Mörner & Bertil Waldén: *Kyrkor i Glanshammars härad*, SvK vol. 92, 1962.

Fernlund, Siegrun: *Götheborgs Stadz Konst- och Målare-Embete*, 1983.

Frängsmyr, Tore: *Svensk idéhistoria*, 1, 2000.

Giddens, Anthony: *The Consequences of Modernity*, 1990 (översatt till svenska: *Modernitetens följder*, 1996).

Hallbäck, Sven Axel: *Det efterreformatöriska dekorativa kyrkomåleriet i Sverige på 1600- och 1700-talet*, 1, 1947.

Hårleman, Carl: *Bref till Presidenten Grefwe C. F. Piper om en Resa igenom åtskillige Rikets provinser år 1750*, 1751.

Hårleman, Carl: *Dag-bok öfwer en ifrån Stockholm igenom åtskillige Rikets provinser gjord Resa, år 1749*, 1749.

Kilström, Bengt Ingemar: *Fellingsbro kyrka*, Västerås stifts kyrkoberivningar 36, 1989.

Lindahl, Göran: "En arkitektkarriär i maktens följe", i *Tessin. Nicodemus Tessin d.y. Kunglig arkitekt och visionär*, red. Mårten Snickare, Nationalmusei årsbok 48, 2002.

Nordin, Jonas: *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, 2000.

Nisbeth, Åke: *Härnevi kyrka*, *Upplands kyrkor* 97, 3 uppl., 1980.

Rydén, A.J.: *Sveriges kyrkolag af år 1686 jemte ännu gällande stadganden, genom hvilka den blifvit ändrad eller tillökt*, 1846.

Uppland. Landskapets kyrkor, red. Ingrid Sjöström och Ulf Sporröng, 2005.

Stavenow, Åke: *Carl Hårleman. En studie i frihetstidens arkitekturhistoria*, 1927.

Westrin, Barbro: "Olof Sundholms beskrivning över Flistads pastorat", i *Billingsbygden* 1982.

Vikström, Eva: "Kyrkorna 1760–1860", i *Västergötland. Landskapets kyrkor*, red. Markus Dahlberg, 2002.

Kyrkorna 1860–1950

av Jakob Lindblad

Förändrade förutsättningar

Under 1800-talets senare del och kring sekelskiftet 1900 skedde flera förändringar i samhället som i slutändan även kom att påverka kyrkornas utformning. Folkmängden ökade från fyra till sju miljoner mellan 1860 och 1950. Tillväxttakten hade varit relativt jämn sedan 1800-talets början, men varierade starkt inom landet (se tab. 2, s. 242). Medan landsbygdens folkökning stagnerade kring sekelskiftet 1900 ökade inflyttningen kraftigt till städer och tätorter från 1800-talets slut och framåt. Redan omkring 1880 minskade invånarantalet i många socknar i södra och mellersta Sverige, medan det ökade i orter med industrier och järnvägsknutar samt i kolonisationsbygder i bl.a. Norrlands inland. Samtidigt innebar väckelsen ett ökat kyrkligt intresse, som snart emellertid kom att riktas åt annat håll än mot församlingskyrkorna. Omkring sekelskiftet var kyrkan utsatt för kritik från frikyrkorörelsen, arbetarrörelsen, liberala och socialistiska politiker och från intellektuella. Kyrkliga traditioner och seder bröts och utbudet av andra kulturella aktiviteter ökade, särskilt i städer och tätorter. Intresset för att delta i sockenkyrkornas gudstjänster minskade.

Men även bland kyrkans egna företrädare fanns kritik, som allteftersom blev en generell uppfattning. Genom koncentration på gudstjänstens intellektuella tilltal hade kyrkorummen, menade man, reducerats till hörsalar. Där fanns dock traditioner att återuppliva kring liturgins och kyrkorummets utformning. Till en början sökte man nå människors känslor genom skönhetsupplevelser och ett lättfattligt symbolspråk. Så småningom anknöt man även till den långa hävd och starka folkliga förankring som kyrkorna ansågs ha, inte minst i det lokala sammanhanget.

Genom väckelsen under 1800-talet ökade på många håll intresset för religiösa frågor, bl.a. när det blev enklare att trycka och sprida böcker och resorna ökade mellan olika länder. Idéer utbyttes med baptistiska, metodistiska, anglikanska och tyska lutherska kretsar. Man synade både den enskilda människans gudsrelation, det kyrkliga samfundet, gudstjänstens form och dess uttryck i såväl liturgi som konst och arkitektur. Många förhöll sig negativa till de befintliga kyrkliga formerna och försökte att motverka vad man såg som sentida förändringar. Några sökte ett starkt förenklat kyrkoliv med Nya testamentets bilder av församling och gudstjänst som motiv. Andra ville berika formerna efter förebild från kyrkans historiska utveckling och fann där ett stöd i Luthers och de tidiga svenska reformatorernas relativa uppskattning av de medeltida gudstjänstformerna, så länge de inte stred mot Bibeln eller kunde missuppfattas av församlingen.

Den evangelisk-lutherska kyrkosynen vägde mellan reformerta och katolska influenser. Den senare, högkyrkliga, uppfattningen kom att bli allt starkare inom Svenska kyrkan under perioden, om än med en orolig vaksamhet mot sådant som framstod som romersk-katolska bruk. Den förra, lågkyrkliga, synen fick ett viktigt uttryck i den självständiga men inomkyrkliga Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (EFS) från 1856, men än tydligare i de många fria samfund som helt bröt med kyrkan. Detta brott blev skarpare i Sverige än i t.ex. Danmark. Även arkitekturen och sättet att placera kyrkor och frikyrkor vid 1800-talets slut och 1900-talets början manifesterade på många orter motsättningarna.

Utvecklingen under 1900-talets början tog en annan riktning. Än viktigare än att bemöta söndringen mellan olika kristna grupper blev nu att förhålla sig till ett för kyrkliga frågor alltmer likgiltigt samhälle. Även nu var det historiserande perspektivet viktigt, men mera genom att betona kyrkans band till kulturhistorien, främst genom konst, musik och liturgi. Detta hängde samman med intresset att nå rikare gudstjänstformer, men också med att man sökte betona kyrkans band till bygdens historia. Den lokala samlingen kring den "ärvda" kyrkan manifesterade ett starkt församlingsliv. Detta kom till uttryck i kyrkobyggandet. Äldre inhemska kyrkor togs till förebilder vid nybyggnad. Avlägsna byar försågs med lättillgängliga kapell och befintliga kyrkor med församlingshem.

En annan tendens som växte fram under 1900-talet och som blev tydligast efter seklets mitt var en internationell strävan att söka efter det som var gemensamt för de olika kyrkliga inriktningarna. Sannolikt var den allmänna sekulariserande uppfattningen i västvärlden en orsak till detta liksom mellankrigstidens totalitära system. De senare hade i många länder motverkat kyrkor som inte lojalt infogade sig och direkt eller indirekt tvingat olika samfund att samarbeta. Även vid denna tid var ett historiserande perspektiv av vikt, då man inom de flesta kyrkliga samfund fann de gemensamma dragen i sina historiska kyrkliga rötter. Många kyrkor har också sökt profilera och berättiga sin position genom att betona sin sociala verksamhet och sin betydelse som rum och verktyg för riter i människolivets skiften. Också detta avspeglar sig i den kyrkliga arkitekturen på olika sätt.

Nybyggnader

NYBYGGNADER 1860–1910

Under periodens början, fram till åren efter sekelskiftet 1900, byggdes flera nya sockenkyrkor i jordbruksdominerade trakter på landsbygden (fig. 157). Förnyelsen kan ses som en direkt fortsättning av den serie nybyggnationer som startade vid 1700-talets slut. En stor andel av nybyggena från 1800-talets slut och början av 1900-talet skedde i Västergötlands centralbygder och i västra och södra Skåne, trakter med medeltidskyrkor som visserligen var om- och tillbyggda, men som dittills hade undgått rivning. Trängsel och byggnadernas dåliga skick synes ha varit de viktigaste skälen till förnyelsen. Inte sällan genomfördes nybygget först när folkökningen i socknen upphört, men stagnationen upplevdes sannolikt inte i kyrkorummet. I socknar med stark inomkyrklig väckelse och med präster som samlade åhörare från andra trakter var trängseln större än på andra håll. I periodens inledningsskede minskade antalet kyrkor något i vissa landskap genom så kallad sammanbyggnad, där två eller tre församlingar byggde en gemensam kyrka, ofta uppmuntrade av stiftsledningen (se s. 85–87). De nya kyrkorna blev vanligen stora.

I mindre kyrkor var diskussioner om fördelningen av sittplatser återkom-

Fig. 156. Glommersträsks kyrka i Arvidsjaurs socken, Lappland. Som på så många andra håll, där avståndet och dåliga vägar försvårade gudstjänstbesök i sockenkyrkan, hade byborna samlats till bön på söndagarna, först i olika stugor men från 1891 i det bönehus som man byggt gemensamt och som syns på bilden. De lekmanaledda bönerna ersattes alltmer av prästledda gudstjänster. Bönehuset blev kapell och kompletterades 1903 med klockstapel. Sedan torn och böga rundbågiga fönster tillkommit 1936 blev kapellet kyrka och inleddes helt i den ordinarie församlingsverksamheten. Foto Gunnar Ullenius 1928, ATA.

mande och man räknade ofta med att folkmängden i församlingen skulle fortsätta att öka. Enligt praxis beräknades storleken på den nya kyrkan, det vill säga antalet sittplatser och ståplatser på golv och läktare, efter två tredjedelar av socknens folkmängd. De gamla kyrkorna torde sällan ha varit i närheten av att komma upp till en sådan kvot. Under 1800-talets senare del rev man oftast den gamla kyrkan när den nya byggdes. Materialet skulle antingen användas vid nybygget eller säljas för att minska byggkostnaden. Att några kyrkor räddades från rivning beror främst på att enskilda personer försvarat kyrkans historiska värde innan man inlett rivningen och ibland sett till att en lokal fornminnesförening eller staten löst in dem. De kunde sedan fungera som museum men användes inte längre för gudstjänstbruk. Andra kyrkor fick stå kvar som ruiner, antingen av pietetsskäl eller för att en fullständig rivning inte lönade sig.

Vid somliga tillfällen under årtiondena efter 1800-talets mitt tillkom kyrkor på nya platser utan att en äldre samtidigt togs ur bruk. Det gällde i regel kapell eller brukskyrkor på visst avstånd från sockenkyrkan i församlingar med stor folkmängd. Några gånger avdelades en kapellförsamling medan mer fullständiga församlingsdelningar var mycket ovanliga. Initiativtagare och finansiär kunde vara enskilda bruksägare eller ett kapellag av boende på orten (fig. 156). Nybyggen utan äldre föregångare var koncentrerade till kolonisationsbygderna i Norrlands inland och i södra och mellersta Sveriges skogsbygder samt till industriorter längs kusten.

I städerna byggdes mycket få kyrkor före 1880-talet. Någon revs och ersattes av en ny, någon annan fick nybyggas efter brand, ett par nya städer – Oskarshamn och Borgholm – började planera egna kyrkor som gjorde stadsborna självständiga från sockenkyrkan i den omgivande landsförsamlingen. Några städer, som Gävle, Lund och Norrköping började förbereda församlingsdelning och nybyggnad av kyrkor jämte städernas redan befintliga och alltmer otillräckliga, men projekten var stora att genomföra och vid denna tid hade få städer fler än en församlingskyrka. Församlingskyrkor tog lång tid att planera och finansiera och därför började andra byggherrar än församlingarna ta initiativet. För talrika och fattiga invånare i nya stadsdelar byggdes mindre kyrkor, finansierade av enskilda personer eller sällskap, som också avlönade en predikant. Verksamheten

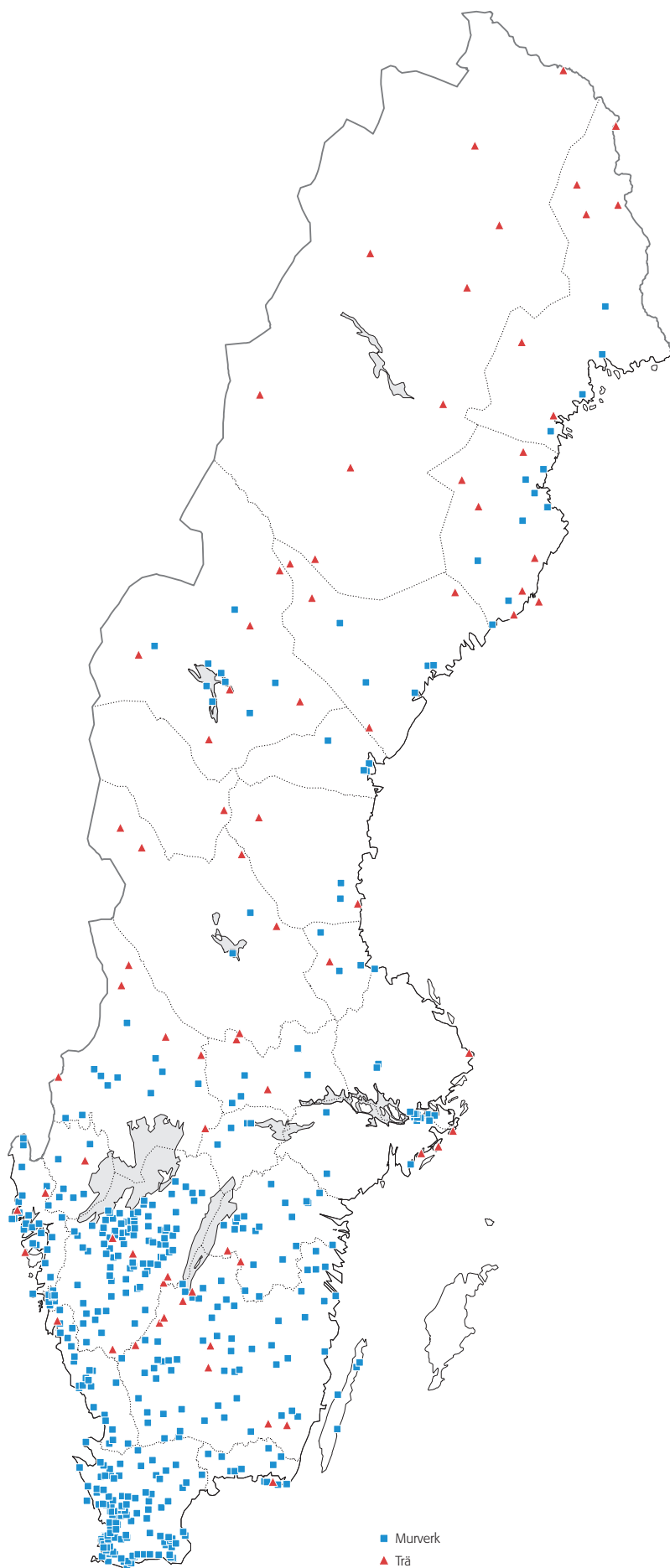
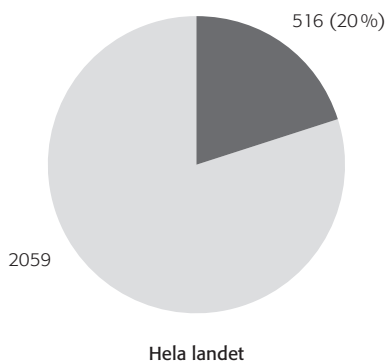
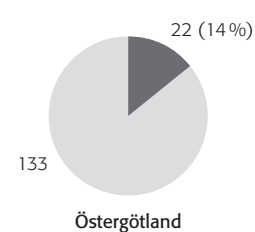
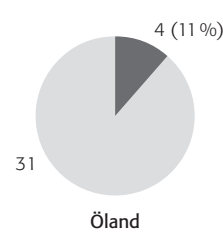
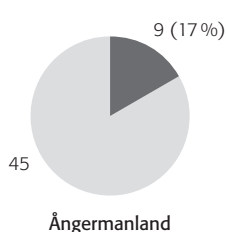
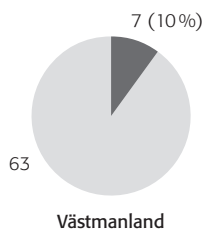
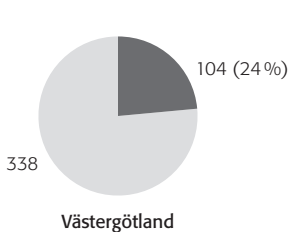
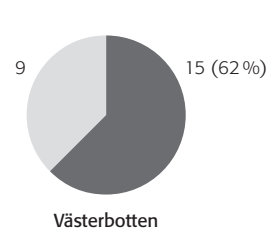
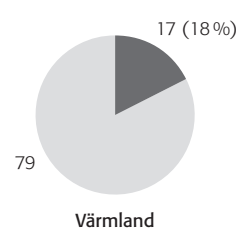
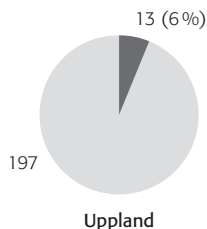
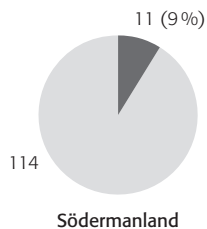
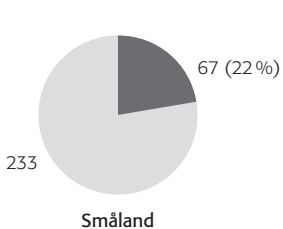
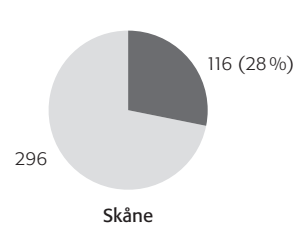
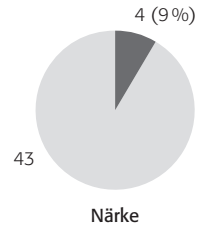
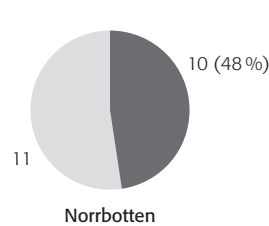
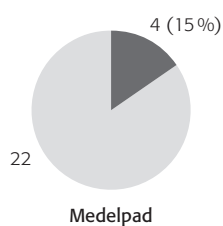
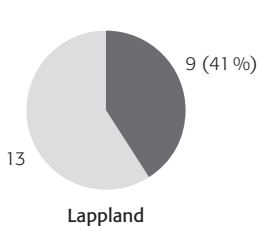
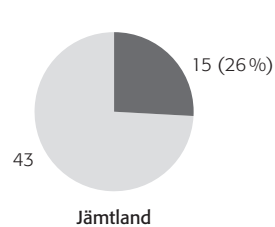
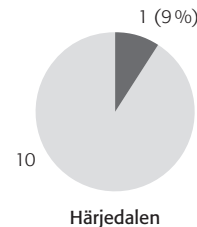
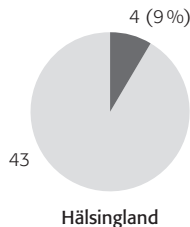
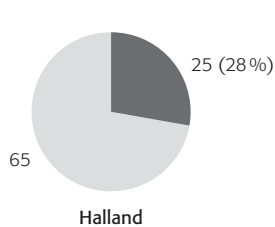
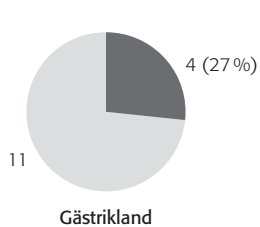
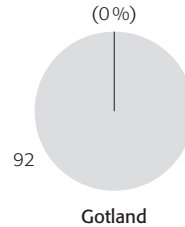
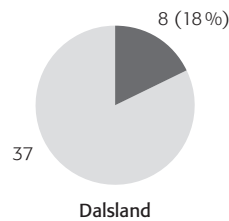
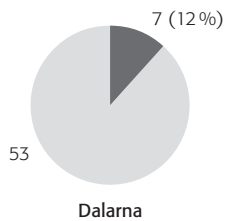
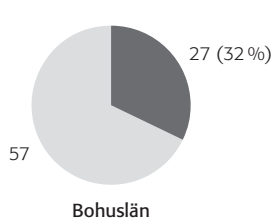
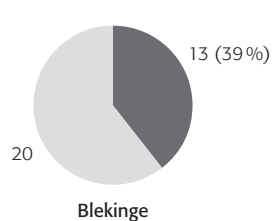

Fig. 157 a–b. Kartan visar kyrkor uppförda under perioden 1860–1950. Diagrammen visar andelen nyuppförda kyrkor vid periodens utgång, för hela landet samt för respektive landskap.

Nybyggandet under perioden uppträder i koncentrationer på den centrala slätten i Västergötland, längs den västra kustremsan och i södra Skåne. Då det gäller andelen förnyade församlingskyrkor hade dock perioden störst genomslag i norra Norrland. I likhet med den föregående perioden var nybyggandet i Norrland till viss del en följd av församlingsnybildning, medan det i Götaland och i Svealand vanligtvis rörde sig om medeltida socknar som lät ersätta sin gamla kyrka. Församlingsnybildning i södra Sverige skedde under denna period främst i städer och tätorter. Den lägsta byggnadsaktiviteten visar Gotland samt landskapen kring Mälaren.

kunde därför få en individuell profil. S:t Johanneskyrkan vid Masthugget i Göteborg, invigd 1866, är det tidigaste och tydligaste exemplet. Vid denna tid berikades kyrkobyggnadsbeståndet på andra sätt. Under 1800-talets andra hälft ökade religionsfriheten. Missionsföreningar byggde bönehus och missionshus för religiösa samlingar med eller utan präst. Samtidigt anslöt sig många missionsföreningar och enskilda till frikyrkliga samfund. Församlingar och föreningar bildades utanför Svenska kyrkan, varigenom såväl metodister, anglikaner, katoliker och baptister byggde kyrkor och gudstjänstlokaler liksom Frälsningsarmén och Svenska missionsförbundet. Många av dem byggdes i städer och i industriorter, men flera tillkom även på landsbygden.

På 1880- och 1890-talen restes stora nya kyrkor i landets största och snabbast växande städer som Malmö, Göteborg, Stockholm, Helsingborg och Jönköping, där de äldre kyrkorna behövde kompletteras med

Fig. 158. S:t Johannes kyrka i Malmö, byggd 1903–07 efter ritningar av Axel Anderberg. Som många andra större europeiska städer ökade Malmös befolkning kraftigt. Nya stadsdelar tillkom, äldre församlingar delades och stora kyrkor planerades. År 1900 hölls en arkitektävling till en ny kyrka som skulle vara i tegel, med eller utan natursten, och rymma 1 400 personer. Några av de tävlande arkitekterna hade ritat kyrkor med skånskinspire-rade trappgavlar. Formspråket i den kyrka, som byggdes efter Anderbergs vinnande förslag, anknyter istället till dansk-skånsk senrenässansarkitektur men bär även, som en av få i landet, drag av den samtida jugendstilen. Foto Axel Sjöberg omkring 1907, ATA.

nya (fig. 158). De nya kyrkorna blev stora för att kunna rymma de nya stadsdelarnas befolkning. Efter sekelskiftet 1900 blev sådana nyanlagda stadskyrkor fler och tillkom inte sällan i samband med delning av äldre församlingar.

NYBYGGNADER 1910–1950

Några år efter sekelskiftet fick kyrkobyggandet en annan karaktär än det hade under 1800-talet. Efter ca 1910 var det mycket ovanligt att äldre församlingskyrkor på landsbygden revs och ersattes av nya. När så skedde rörde det sig främst om relativt oansenliga kyrkor från 1800-talet. Det vanligaste skälet att bygga nytt var annars att kyrkan förstörts av brand, orsakad av bristfälliga värmeanordningar. Många yngre städer eller nya större tätorter byggde kyrkor. Ofta blev de stora och monumentala och ingav viss självaktning. Inte sällan låg tätorten ett stycke från sockenkyrkan och den nya kyrkan byggdes i samband med en församlingsdelning. Så skedde i bl.a. Arvika, Örnsköldsvik (fig. 162), Nybro och Skellefteå. Även Husqvarna Vapenfabriks AB, LKAB i Kiruna (fig. 159, 162) och andra

Fig. 159. Kiruna kyrka byggdes av gruvbolaget LKAB 1909–12 för det gruvsamhälle som växt upp i Jukkasjärvi socken i norra Lappland. Arkitekten Gustaf Wickman skapade på en kvadratisk grundplan (se fig. 162) ett kyrkorum som rikt utnyttjat träets konstruktiva möjligheter. Kyrkan är inspirerad av samiska kåtor och norska stavkyrkor. De sakrala och traditionella kyrkliga symbolerna är få men stämningsvärdena höga. Foto Bengt A. Lundberg 2006, RAÄ.

stora bolag kunde donera kyrkor. Ibland fanns redan ett brukskapell eller en enkel kyrka på orten som till storlek och form inte längre motsvarade invånarnas anspråk.

Desto fler blev de nya kyrkor som tillkom med annan byggherre än församlingen. Kapellbyggnadsföreningar bildades på många orter, där ett visst avstånd fanns till sockenkyrkan, och finansierade genom insamling en mindre kapellbyggnad av trä eller ett församlingshus med kyrksal. Företeelsen hade föregångare, dels i de missionshus som föreningar i EFS hade byggt, dels i de byaböner som man hållit i övre Norrland under gudstjänsttid i gårdar och skolhus i byar långt från sockenkyrkan. Under 1900-talet byggde många av dessa byar särskilda bönehus. Men också kyrkoråd kunde vara initiativtagare. Kapellbyggen under 1900-talets förra hälft tycks ha varit särskilt vanligt i övre Norrland, Bohusläns skärgård, Västergötland, Närke och Stockholmstrakten (fig. 160, 169). Bebyggelsespridning och regionala kyrkliga skillnader torde haft betydelse. På andra håll byggde man i stället församlingshus med kyrksal, som kunde användas även för andra ändamål. I församlingar, vars kyrka rivits när man byggt en med grannförsamlingen

Fig. 160. Djurhults kapell i Forshälla socken, Bohuslän, ritat av arkitekt Knut Nordenskjöld och invigt 1926. Från skogsområdena vid gränsen mot Hjärtums socken var vägen lång till sockenkyrkorna. Kapellet tillkom genom samarbete mellan ortsbefolkningen och två olika pastorat, som gemensamt ansvarat för kapellet. Kapellet formades som en äldre landskyrka med kringliggande kyrkogård. En del orter i samma situation valde att bygga församlingshus med kyrksal, avsedd även för andra samlingar än gudstjänster. Foto Alf Nordström 1960, ATA.

gemensam kyrka, var det inte ovanligt att ett kapell byggdes nära den tidigare kyrkplatsen, inte minst i Västergötland. Kapellet fick den gamla kyrkans namn. På andra håll nöjde man sig med att konservera kyrkoruinen eller resa ett kors eller en minnessten över kyrkan på den övergivna kyrkogården. En klockstapel och lösa bänkar möjliggjorde friluftsgudstjänster. Vid samma tid återinvigde man många ödekyrkor och musei kyrkor för gudstjänstbruk (se s. 330–331).

Utvecklingen under 1900-talet antyder en indirekt påverkan från frikyrkorörelsen. De fria samfundens kyrkor och missionshus var små och fler än kyrkorna och etablerade sig inte sällan i de nya tätorterna. De nya och monumentala byggnader som byggdes inom Svenska kyrkan var mer påkostade än vad som var möjligt för en frikyrkoförsamling. I en kapellbyggnadsförening kunde å andra sidan församlingsbor förenas i en ideell aktivitet som skapade något av den sociala samhörighet som präglade frikyrkorörelsen. När en tidigare kyrkplats fanns att tillgå fick man också koppling till äldre traditioner och till hembygdsrörelsen.

NYA TYPER AV KYRKBYGGNADER

Ytterligare typer av kyrkorum tillkom i ett visst antal under 1800-talets slut och 1900-talets början. Många vårdinstitutioner byggdes under perioden, och i inte så få av de större anläggningarna följde man traditionen att bygga ett kyrkorum för vårdtagarna. En ny kyrkotyp var begravningskapellen, som först byggdes på begravningsplatser utanför städer och tätorter eller vid vårdinstitutioner men sedan även på kyrkogårdar vid församlingskyrkor (fig. 49). De var avsedda endast för en typ av förrättningar. En parallell, om än mindre vanlig, var doprum som inreddes vid en del barnbördshus.

Kyrkornas arkitektur

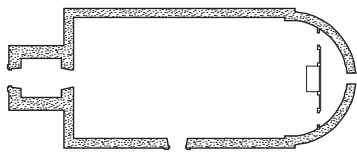
PLANFORM

De allra flesta av landsbygdens sockenkyrkor från perioden 1860–1950 följde samma tradition av långhuskyrkor med västtorn som nyklassicistiska kyrkor från 1700- och 1800-talet, men med större skillnader i korets utformning och med väsentligt rikare formad exteriör och interiör. Variationer i planformen fanns (fig. 162). Mellan cirka 1870 och 1900 var det vanligt att korsarmar bildade ett tvärskepp mellan långhuset och koret eller att pelarrader delade upp rummet i tre skepp, särskilt i de stora stadskyrkor som då byggdes. Värnamo kyrka från 1874 (fig. 162), ritad av Albert Törnqvist, är ett ståtligt exempel som kombinerar båda varianterna. Under 1880-talet byggdes flera kyrkor som genom sin centralplan skiljer sig från de andra. Planen är åttkantig eller sexkantig, som i Emil Langlets kyrka i Örsjö i Småland (fig. 161), eller formad som ett kors med mycket breda korsarmar. Avståndet till prästen vid altaret och predikstolen skulle inte vara för stort, och stora sidoläktare var vanliga både i centralkyrkor och långhuskyrkor. Då kunde kyrkorummet också rymma många personer vid välbesökta gudstjänster utan att det riskerade upplevas som ett kalt och ödsligt hav av bänkar när kyrkan inte var fylld.

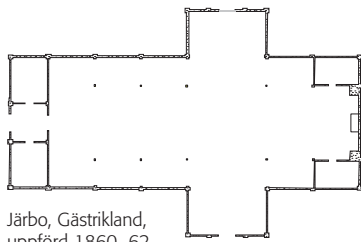
Koret i långhuskyrkorna markerades nästan alltid som ett särskilt rum, smalare och lägre än långhuset, även om golvytan under periodens första årtionden vanligen upptogs av en sakristia innanför en skärmvägg bakom altaret. Altaret stod ibland i koröppningen, ibland i korets mitt. Koret var ofta absidialt rundat eller polygont, men efter 1900 vanligen firsidigt. Till en början var det rikt upplyst av fönster men från 1890-talet dämpade man

Fig. 161. Örsjö kyrka, Småland, byggd 1889–92 vid en delning av den stora Madesjö församling. Kyrkan är byggd med sexsidig grundplan enligt en princip som arkitekten Emil Viktor Langlet tillämpat för sex kyrkor i främst västra Sverige. I centralkyrkor, som denna, var avståndet till altaret och predikstolen inte långt från någon del av kyrkorummet. Den i rummet väl synliga dopfunten var av en serietillverkad typ som förekommer i flera kyrkor. Bilden visar rummet före 1974 då kyrkan eldbärjades och sedan återuppbyggdes på de gamla murarna men med helt annan inredning. Foto Göran Lindahl 1970.

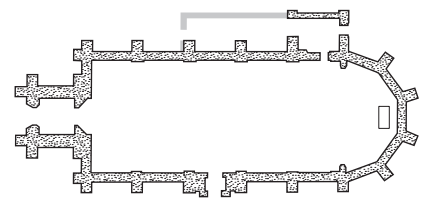

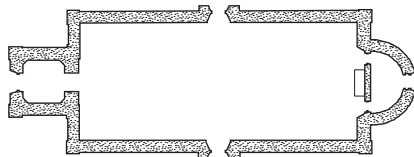
Jälluntofta, Småland,
uppförd 1860–62.

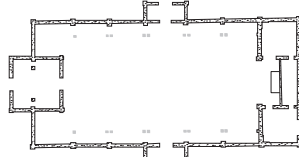
Järbo, Gästrikland,
uppförd 1860–62.

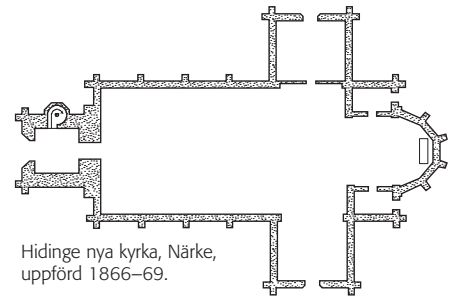
Trollhättan, Västergötland, uppförd 1860–62.

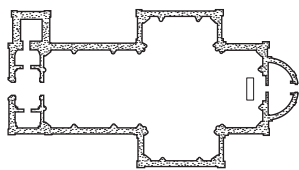
Lur, Bohuslän,
uppförd 1862–68.

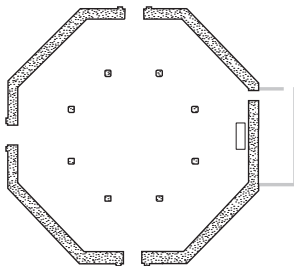
Kungsbacka, Halland,
uppförd 1864–65.

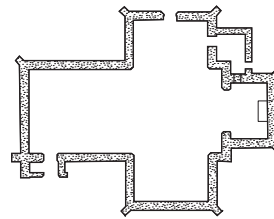
Hidinge nya kyrka, Närke,
uppförd 1866–69.

Borlunda, Skåne,
uppförd 1868.

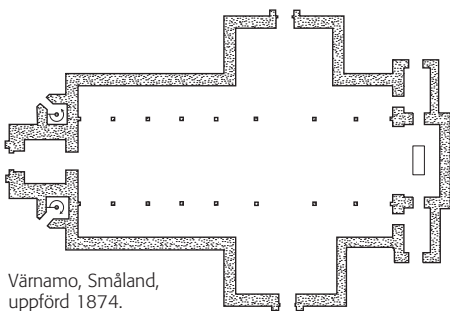
Byske, Västerbotten,
uppförd 1868–72.

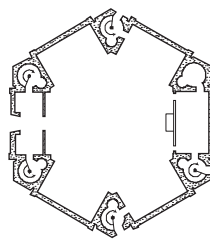
Vinköl, Västergötland,
uppförd 1872.

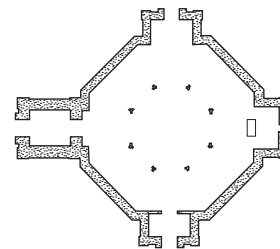
Nämndö, Uppland,
uppförd 1875–76.

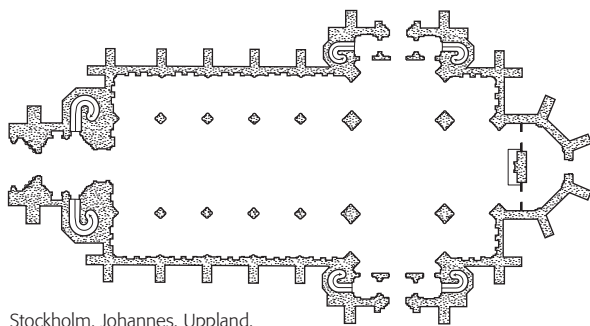
Värnamo, Småland,
uppförd 1874.

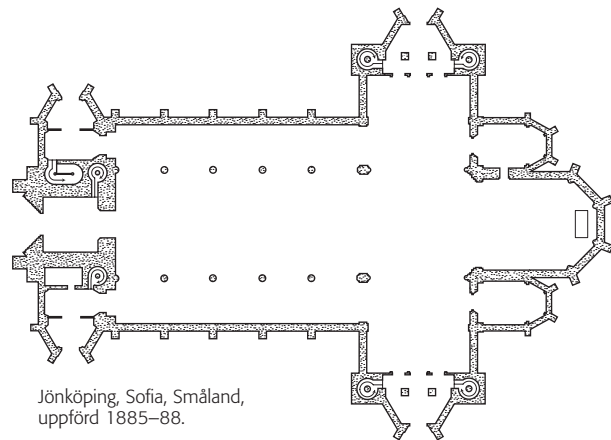
Beateberg, Västergötland,
uppförd 1877–80.

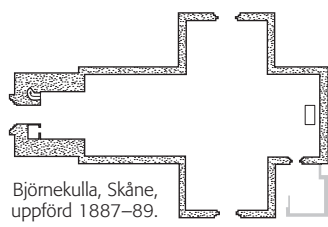
Askum, Bohuslän,
uppförd 1878–80.

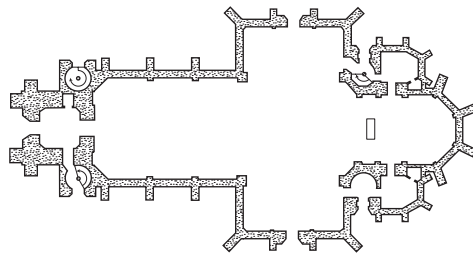
Stockholm, Johannes, Uppland,
uppförd 1884–90.

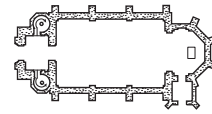
Jönköping, Sofia, Småland,
uppförd 1885–88.

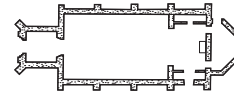
Björnekulla, Skåne,
uppförd 1887–89.

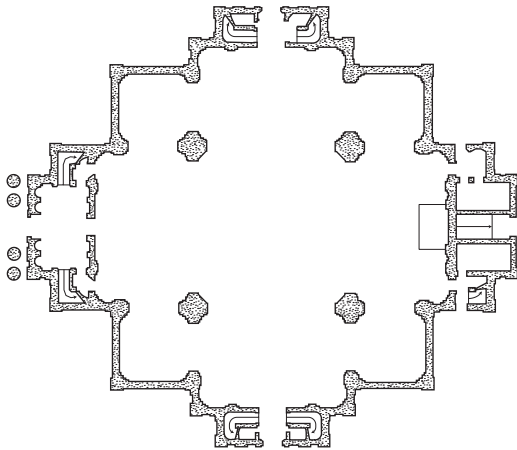
Helsingborg, Gustav Adolf, Skåne,
uppförd 1893–97.

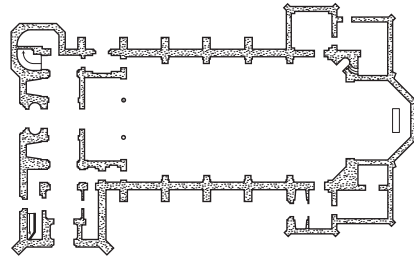
Bjärshög, Skåne,
uppförd 1895–97.

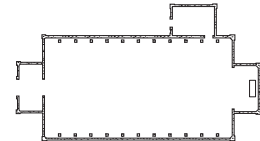
Östra Tunhem, Västergötland,
uppförd 1900, återuppbyggd
efter brand 1946–49.

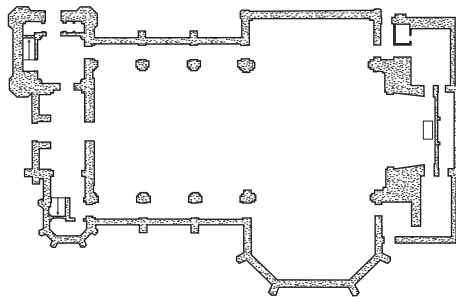
Stockholm, Gustav Vasa,
Uppland, uppförd 1902–06.

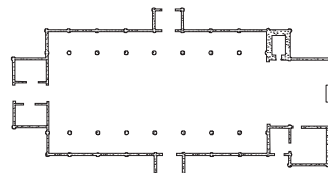
Näsjö nya kyrka (stads), Småland, uppförd 1908–09.

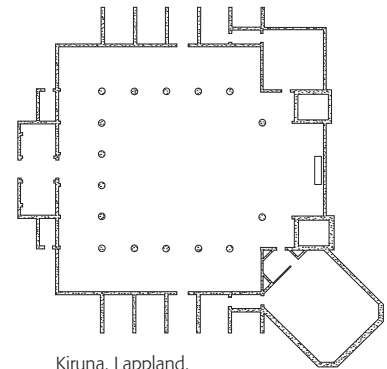
Stengårdshult, Småland,
uppförd 1910–12.

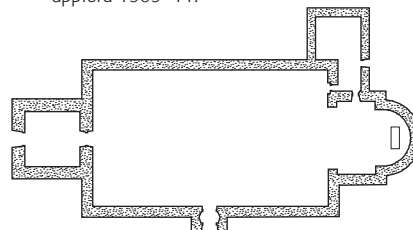
Örnsköldsvik, Ångermanland, uppförd 1908–10.

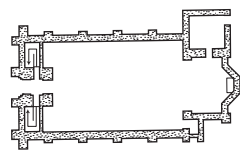
Håsjö nya kyrka, Jämtland,
uppförd 1909–11.

Kiruna, Lappland,
uppförd 1909–12.

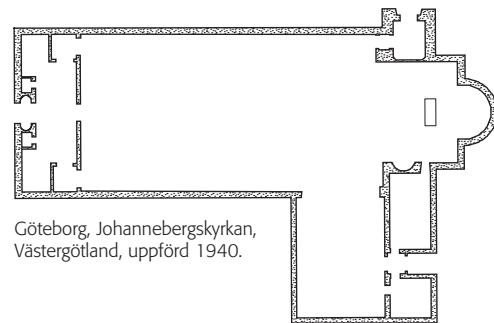
Lyse, Bohuslän, uppförd 1911–12.

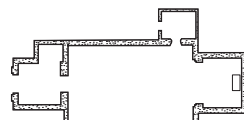
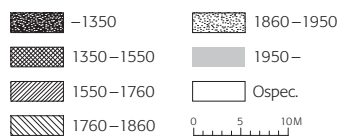
Baltak, Västergötland,
uppförd 1916–17.

Kåge, Västerbotten, uppförd 1929–32.

Göteborg, Johannebergskyrkan,
Västergötland, uppförd 1940.

Gåsborn, Värmland,
uppförd 1946–47.

Fig. 162. Ett urval kyrkor uppförda
under perioden 1860–1950, återgiwna
i skala 1:800.

Fig. 163. Kvänums kyrka, Västergötland, byggd 1867 en kilometer från den gamla kyrkan som revs. Likt många kyrkor från 1800-talets andra hälft kan den beskrivas som en till grundformen nyklassicistisk kyrkotyp med rikare och delvis medeltidsinspirerade arkitekturdetaljer. De senare tillade Axel Nyström vid Överintendentsämbetet till den ritning kyrkobyggmästaren Fredrik Bergström uppgjort åt församlingen. Kyrkan byggdes av en annan ofta anlitad kyrkobyggmästare från Västergötland, Anders Pettersson i Vårsås. Foto Jakob Lindblad 2002, SvK:s arkiv, RAÅ.

gärna dagsljuset med glasmålningar och i kyrkorna efter sekelskiftet kunde korets belysning inskränka sig till ett svagt sidoljus från ett dolt fönster. Under 1900-talet reducerades koret gärna till ett litet altarrum om det inte i stället helt införlivades med långhuset.

Utöver storleken var den viktigaste skillnaden mellan församlingskyrkorna och de mindre kapellen att de senare oftare var sammanbyggda med lokaler för andra församlingsaktiviteter som genom en vikkvägg vid platsbehov kunde förenas med kyrkorummet. Under 1800-talets senare del fogades andra vanliga funktioner till kyrkorna, som trapphus – särskilt vid kyrkor med stora läktare – samt arkivrum och värmekammare. Under 1900-talets början inrymdes gärna rum för begravningskapell eller dopkapell innanför kyrkans murar. Viktiga strävanden, som kyrkornas förändrade utformning visar på från 1800-talets slut och framåt, var att betona nattvardens och dopets betydelse, påminna om den historiska traditionen och öka församlingsamhörigheten samt, inte minst, att öka kyrkornas estetiska stämningvärden och förbättra komforten.

STILKARAKTÄR

Ännu under periodens första år byggdes kyrkor i en klassicistisk arkitekturstil, även om de allt resligare tornhuvarna tydligt började bryta det klassiska mönstret. Fasader, portalomfattningar och fönsterformer blev rikare utformade efter 1800-talets mitt. I några enskilda arkitekters kyrkor märker man en tydlig påverkan från den engelska och tyska nygotiken, men före 1890-talet var nygotik inte det enda eller ens viktigaste alternativet (fig. 163). Stildragen i periodens tidiga kyrkor associerar mera ofta till ungrenässansens, senrenässansens och barockens klassicistiska formspråk eller till romansk arkitektur. Att pressa sådana försök till stilkarakteristik är dock inte givande då alla kyrkorna snarare uttrycker det mellersta 1800-talets dekorativa och associationsrika formspråk på klassicismens grund. Nygo-

tiken har möjligen varit lättare att klassificera genom "gotiska" motiv som spetsbågar, strävpelare och höjdsträvan (fig. 36, 40, 49). I träkyrkor stiliserades bågarna till rakt spetsiga trekantsbågar, och träkyrkorna fick närapå en egen träkyrkostil med raka linjer och kontursågade dekorer. Åren kring sekelskiftet 1900 dominerade de medeltidsinspirerade formspråken, gärna i en kombination av "gotisk" resning och "romanskt" rundbågiga fönster. Kyrkornas arkitektur följde med viss eftersläpning den internationella utvecklingen, men jämfört med t.ex. Norge var de svenska arkitekternas uppmärksamhet under 1800-talet mer riktad mot Frankrike än Tyskland och England. Strax före sekelskiftet ökade den tyska arkitekturpåverkan, i den mån det går att tala om internationella influenser.

Under några år kring år 1910 byggdes flera kyrkor som visar arkitekternas mångsidiga försök att variera formspråket (fig. 159, 162). De ter sig som solitärer utan tydliga motsvarigheter bland andra svenska kyrkor i sin samtid. Tjärby i Halland, Stengårdshult i Småland och Lyse i Bohuslän, ritade av Erik Lallerstedt, Torben Grut och Sigfrid Ericson, är några exempel. Historiserande formspråk dominerade annars även under hela 1900-talets förra hälft. Vanliga motiv att anknyta till var baltisk tegelgotik i stenkyrkornas murverk samt 1600- och 1700-talens folkliga senrenässans- och barockformer i tornhuvar, inredning och i träkyrkornas arkitektur (fig. 38, 160). En avsikt tycks ha varit att fånga den generella karaktären i äldre och av många tidsperioder präglade landskyrkor, gärna i den trakt kyrkan byggdes. Ett antal arkitektoniskt genomarbetade sådana kyrkor byggdes under mellankrigstiden. På 1920-talet blev det klassicistiska formspråket tydligare och under 1930-talets senare del tillfördes modernistiskt förenklade och otraditionella drag, men sådant var endast förbehållet detaljer.

Oberoende av stilkaraktären går flera enskilda företeelser att följa som inte nödvändigtvis sammanhänger med de eventuella associationer som stilen skulle ge. Trots den experimentella tiden omkring 1910 är det tydligt under hela perioden att man velat bygga en "riktig" kyrka. Nästan alla sockenkyrkorna försågs med västtorn, medan man för kapellen vanligen nöjde sig med klockstapel. Tornets betydelse för att markera kyrkan framgår av att även många äldre kyrkor försågs med torn, inte bara under 1800-talets andra hälft, utan – särskilt i Västsverige – ännu på 1930-talet. Under hela perioden valdes också höga lägen för kyrkorna, vilket bidrog till att göra dem väl synliga.

MATERIAL

De tidiga kyrkornas fasader var vanligen putsade. Oputsade fasader, till en början i tegel, sedan även i natursten, användes gärna i kyrkor som skulle ge medeltida associationer. Kyrkor med naturstensfasader byggdes huvudsakligen mellan ca 1885 och 1910. Kyrkor med putsade fasader förekom under hela perioden. Valet av fasadmateriäl hade mer en estetisk än konstruktiv betydelse, men det avspeglade också kyrkornas byggnadsmateriäl. Fram till 1800-talets slut byggde man vanligen kyrkor av gråsten som levererats av sockenborna. Gråstensmurarna putsades medan kyrkor murade i tegel exteriört ofta har fasadtegel eller naturstensblock i ytskiktet.

Takens och tornspirornas konstruktioner byggdes i trä, men täcktes till en början gärna med spån, senare med plåt, tegel eller skiffer, som bl.a. var säkrare för gnistor från skorstenen. Plåt eller skiffer dominerade på tornspirorna. Nya materiäl introducerades i detaljer, som järn i fönsterbågar och cement i omfattningar, socklar och en del dekorer. Träindustrin och andra faktorer gjorde det möjligt att bygga större träkyrkor än tidigare och

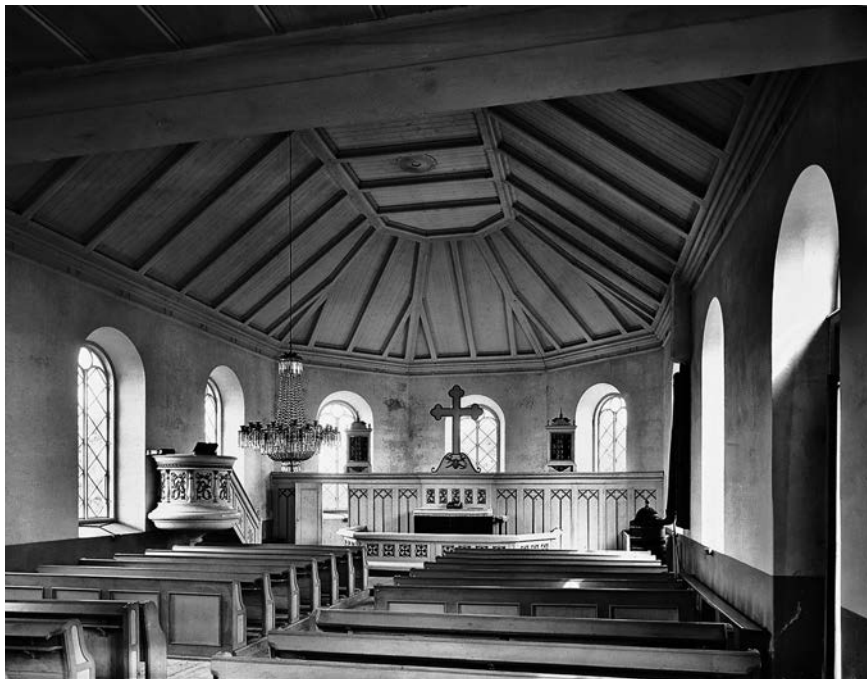

Fig. 164. Häggesleds kyrka, Västergötland, byggd 1867–69. Grundkaraktären skiljer sig inte mycket från tidigare 1800-talskyrkor, men innertaketets form och den öppna bänkinredningen var nyheter liksom att endast en skärmvägg avgränsar sakristian. Det centralt placerade korset reser sig mot en fond av ljus från fönster i olika vinklar. De dekorativa inslagen är få. Järnkaminen med sitt mörka rökrör, som här utgör oavsiktlig motpol till predikstolen i vitt och guld, visar hur uppvärming av kyrkorummen snabbt blev vanlig vid 1800-talets slut men ännu sällan var planerad från början. Foto Anders Roland 1914, ATA.

träkyrkor var vanliga under hela perioden. Träkyrkorna byggdes mest i skogsområden. Många äldre träkyrkor ersattes av murade stenkyrkor. Så skedde med några brunna kyrkor ännu på 1940-talet. En ny träkyrka från perioden ersatte däremot nästan undantagslöst en äldre av samma material, om kyrkan inte var platsens första. Många av kapellen byggdes av trä.

INTERIÖR

Kyrkorummen från periodens början täcktes vanligen av ett trätunnvalv, liksom under 1800-talets förra hälft. Men innertaken av trä gavs under 1800-talets andra hälft allt oftare en mer kantig form och gärna lät man delar av takstolen vara synliga för att göra den stora ytan mer dekorativ och för att ge ett skenbart intryck av att kyrkorummet sträckte sig ända upp till yttertaket (fig. 164). Många kyrkorum i Skåne täcktes med murade kryssvalv redan vid 1800-talets mitt, medan sådana i övriga Sverige blev vanliga först närmare sekelskiftet 1900. Murade valv hade estetiska och akustiska fördelar men var också mer kostsamma än innertak av trä (fig. 165). Vanligt under åren kring 1900 var det därför med ett murat kryssvalv över koret och ett dekorativt innertak av trä över långhuset (fig. 179). Under 1920- och 1930-talen fick innertaket åter ett enklare utförande, inte sällan format som ett tunnvalv. Ofta lät man vid samma tid dölja sekelskiftets dekorativa takstolar under ett tunnvalv som man ansåg gav en mindre ”orolig” interiör.

Den invändiga dekoren var under årtiondena efter 1800-talets mitt sparsam, men det var inte ovanligt att man marmoreringsmålade väggarna i olika fält och målade ramar kring fönstren. Från 1890-talet till 1910-talet lät man gärna dekormåla väggar och valv med geometriska och vegetativa mönster (fig. 165). Vid samma tid började man också måla figurativa bildscener och under 1900-talets förra hälft skulle den målade vägg- och valvdekoren komma att inskränka sig till just sådana scener, gärna med bibliska motiv, koncentrerade till koret.

Under 1800-talets sista del återintroducerades glasmåleriet och i många kyrkor vid sekelskiftet och under 1900-talet pryddes korfönstren av glasmålningar. Målade fönster bakom altaret efterträdde traditionen med

Fig. 165. Fuglie kyrka, Skåne, byggd 1902–04 som ersättning för en äldre kyrka som revs. Arkitekt var A. W. Lundberg. Kyrkans byggnadsmaterial, som maskinslaget tegel, cement, gjutjärn och fabriksnickrier avspeglar landskapets industrialisering. Altarrummets särställning är tydligt markerad. Stämningen som skapas genom den rika färgsättningen och dekoren ska ge en vision av kyrkorummet som förgård till himmelriket. Foto Göran Lindahl 2003.

stora målade altartavlor, medan altaruppsatsen gärna reducerades till ett lågt retabel. Under 1920-talet började man åter markera altaret med en stor målad tavla.

Predikstolen var det mest traditionsbundna föremålet i inredningen, placerad på norra sidan vid gränsen mellan långhus och kor och med korg och ljudtak som under 1900-talet tydligt efterliknade predikstolar från 1600- och 1700-talen. Bänkinredningen var till en början sluten, försedd med dörrar, men under 1800-talets senare del slopades bänkdörrarna. Vid samma tid övergick man till fri placering i bänkarna. Under 1920-talet återinfördes ibland bänkdörrar som ett historiserande motiv, ibland t.ex. endast för den främsta bänken, där kyrkvårdarna skulle sitta.

Altarringen under 1800-talet var genombruten med öppningar mellan balusterdockor eller kolonetter. Under seklets slut var det i större kyrkor vanligt att den formades som en trekvartscirkel för att ge största möjliga längd, troligen mer med hänsyn till stora konfirmandgrupper än stora nattvardsduglag eftersom nattvardsseden på många håll var nära upplösning vid sekelskiftet 1900. Altarring med sluten panel blev det vanliga under 1900-talets förra hälft. Längden minskades och fram mot sekelmitten började man experimentera med att i altarringen efter engelsk förebild lämna en bred öppning rakt framför altaret.

Dopfunten började göra sitt återintåg i kyrkorummet under 1800-talets andra hälft under inflytande av det intresse för dopet som bl.a. var en följd av baptismen. Några gånger placerades den i ett särskilt dopkapell, men det vanligaste vid 1900-talets början var att den ställdes i mittaxeln rakt framför altaret. Ofta var den av trä och flyttbar, vilket bör ha varit en förutsättning när kyrkorummet började användas vid begravningsgudstjänster. Det vanliga blev sedan att en fast dopplats med dopfunt av sten ordnades

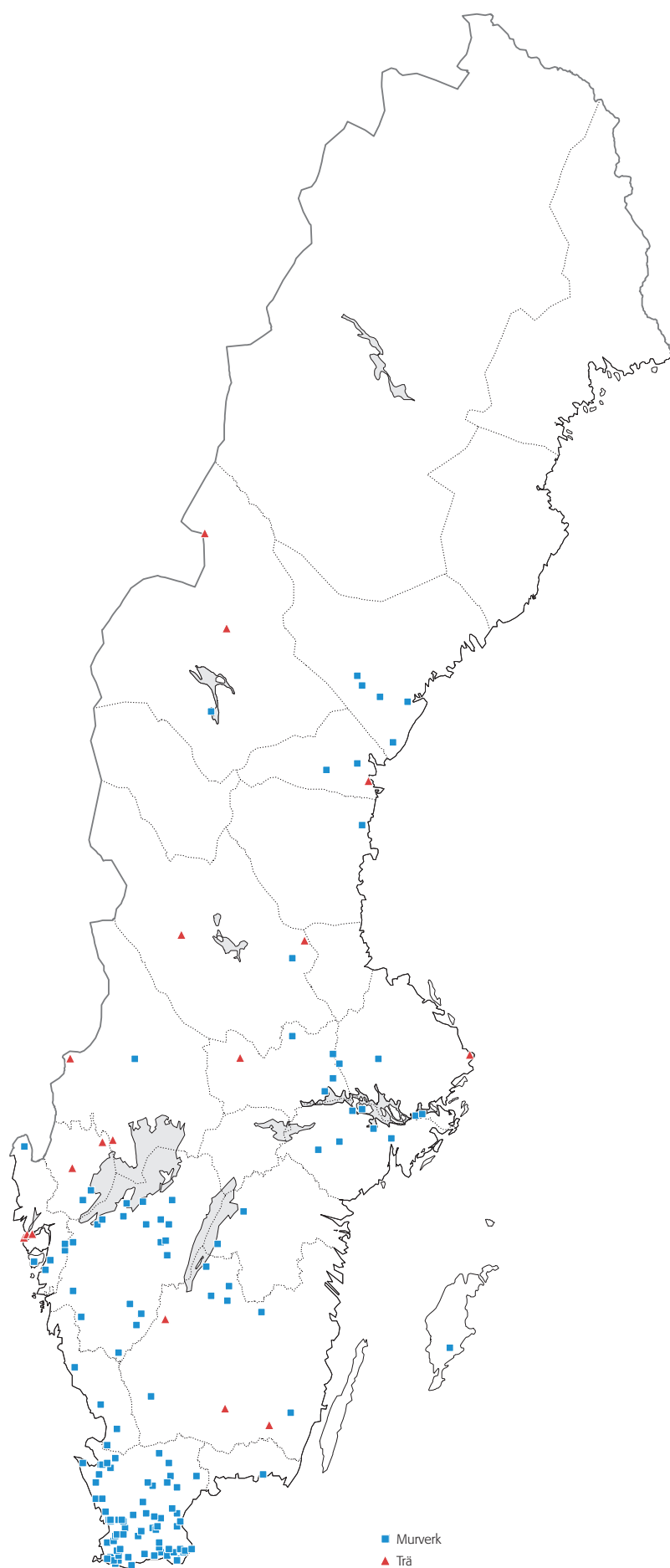
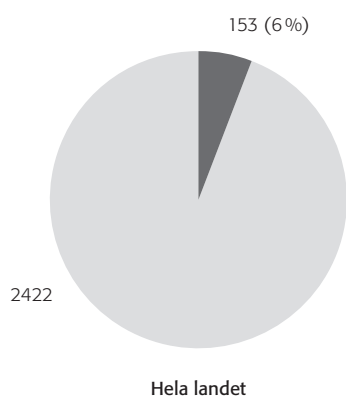
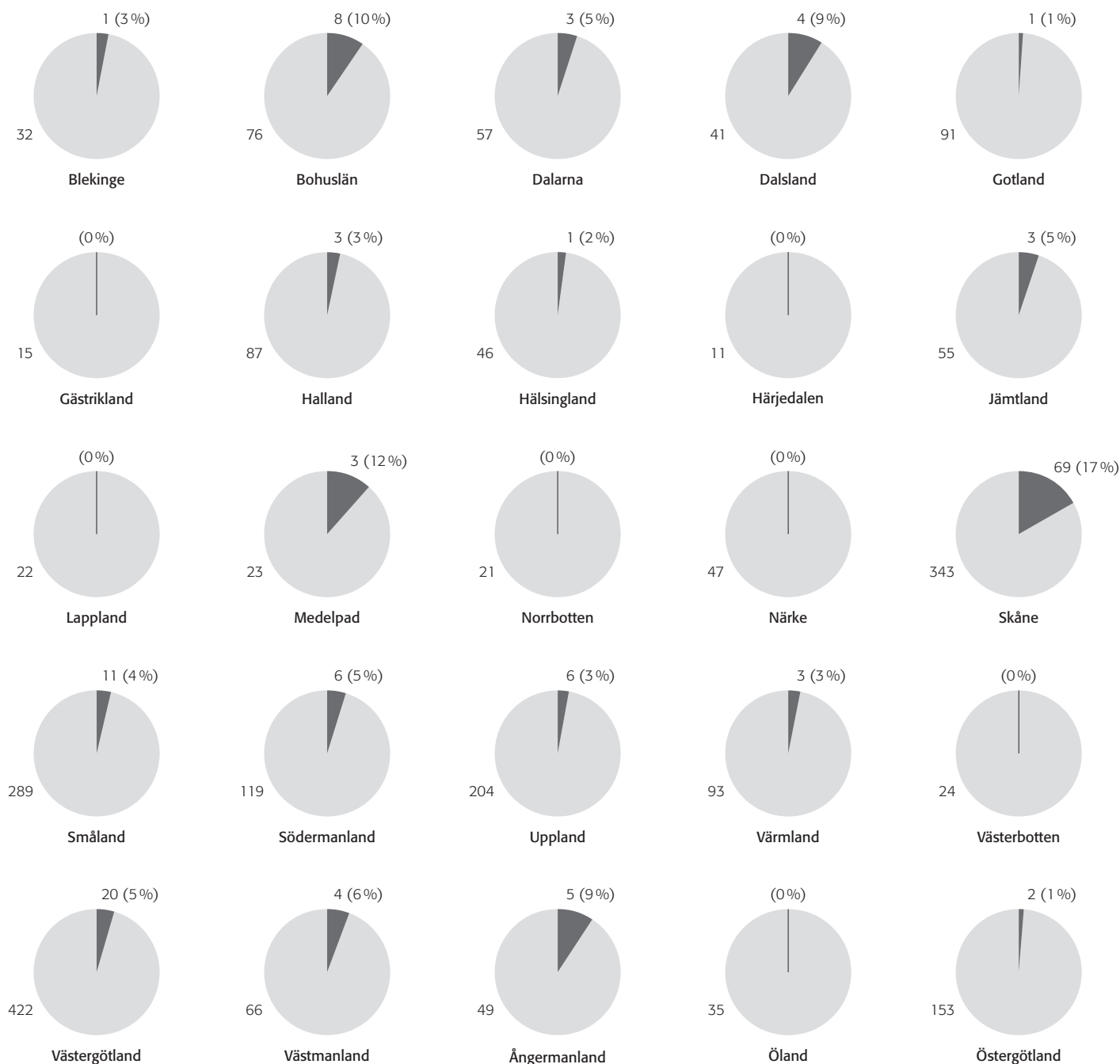

Fig. 166 a–b. Kartan visar kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860–1950. Diagrammen visar andelen planförändrade kyrkor vid periodens utgång för hela landet samt för respektive landskap.

Planförändringarna under perioden var få i förhållande till nybyggnaderna. I större antal förekom de endast i Skåne. Ett flertal kyrkor om- och tillbyggdes med nytt korparti och nya korsarmar (jfr fig. 168).

framför södra bänkkvarteret som en pendang till predikstolen i norr. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet förekom det i några kyrkor att orgeln placerades nära koret. Försöken var ovanliga och det normala var en traditionell placering på en läktare i väster, vilket möjligen även föredrogs eftersom det gav ett bättre stöd till församlingssången.

Ombyggnader

Under perioden var det mycket vanligare att en äldre kyrka ersattes av en helt ny än att den byggdes om och utökades. Utvidgning genom ombyggnad förekom emellertid, särskilt i Skåne under tiden närmast 1800-talets mitt (fig. 166). Under 1800-talets andra hälft verkar utvidgning sällan ha setts som ett realistiskt alternativ av kostnadsskäl. Vid seklets slut tycks man därtill ha hyst misstro till hållbarheten i de äldre murarna varför man hellre

Fig. 167. Nyskoga kyrka, Värmland, byggd 1926–27. Genom delning av den stora Fryksände socken tillkom en stor träkyrka i Nyskoga 1875. Denna revs redan 1926 och gav plats för en ny och mindre, ritad av arkitekten Bror Almquist, som vid denna tid ritade flera nya träkyrkor i landskapet. Formspråket associerar till äldre svenska landskyrkor och anknyter till kyrkornas historiska hävd. Altarskåpets svetteduksmotiv med framträdande Kristusbild är målat av Olle Hjortzberg. Vikdörrarna i bildens vänstra del leder till en sidosal för andra församlingsaktiviteter efter förebild från många frikyrkor. Då gudstjänstdeltagarna är många kan sidosalen införlivas med kyrkorummet. Foto Göran Lindahl 1998.

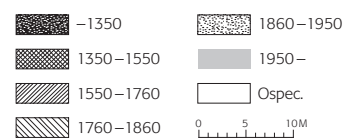
rev ner än återanvände dem. Det ökade intresset för äldre kyrkor under 1900-talets början gjorde att man av pietetsskäl gärna lät den gamla vara kvar oförändrad, inte minst när nybyggnaden motiverades av att samhället flyttat till ett nytt läge närmare järnvägsstationen. Den minskande kyrksamheten medförde också att äldre kyrkor mera sällan var för trånga (fig. 170). Undantag fanns i Bohuslän där man i kyrksamma socknar som Solberga (fig. 120) och Dragsmark fick utvidga sina kyrkor ännu på 1920-talet. De tillbyggnader som man desto oftare gjorde av äldre kyrkor bestod av att förse dem med torn och sakristia, där sådana saknades. Särskilt många kyrkor i tidiga danska områden i bl.a. Västsverige fick sakristia först på 1900-talet, då som ersättning för ett mindre sakristieskrank vid predikstolen eller bakom altaret.

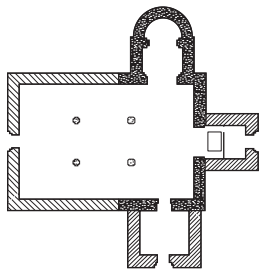
Kyrkornas arkitekter

Ritningarna till alla kyrkobyggen godkändes av Överintendentsämbetet och från 1918 Byggnadsstyrelsen. Handläggningen sköttes av arkitekter verksamma i Stockholm. Det hindrade dock inte att flera regionalt etablerade arkitekter hade ett stort inflytande över kyrkornas utformning. Under 1800-talet fanns ett fåtal utbildade arkitekter utanför huvudstaden och då främst i Malmö-Lund och Göteborg. Däremot var flera ritkunniga byggmästare verksamma på olika håll i landet och det vanliga var att någon av dem på församlingens uppdrag utarbetade den första ritningen till kyrkan. Ritningen omarbetades sedan vid Överintendentsämbetet, varvid någon av dess arkitekter bearbetade proportioner och dekor, men behöll grundformen. Johan Fredrik Åbom, Albert

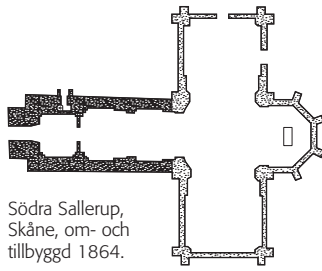
Fig. 168. Ett urval kyrkor planförändrade eller invändigt omgestaltade under perioden 1860–1950, återgivna i skala 1:800.

Planförändringarna visar stor variationsrikedom. Ett flertal medelstora kyrkor, främst i Skåne, om- och tillbyggdes med korsarmar och nytt korparti, en ombyggnadstyp som var vanlig även under den föregående perioden. I några, som Andrarum och Färlöv, skapade man symmetri i orgelbundna kyrkorum. Andra försågs med ett tydligare markerat kor. Under 1900-talet kunde delar av kyrkorummet avskiljas till olika funktioner, som i Rödön och Högby. Ombyggnaden av Floda kyrka är ovanlig i sin komplexitet. I stället för en planerad nybyggnad bevarades valda delar av den i flera etapper om- och tillbyggda medeltidskyrkan och 1885–88 utvidgades den med ytterligare ett skepp efter ritningar av arkitekt Axel Herman Hägg.

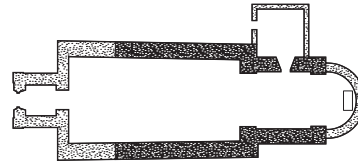

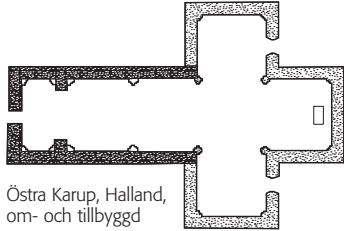
Andrarum, Skåne,
omgestaltad 1862.

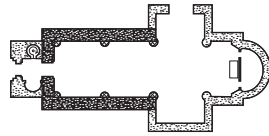
Södra Sallerup,
Skåne, om- och
tillbyggd 1864.

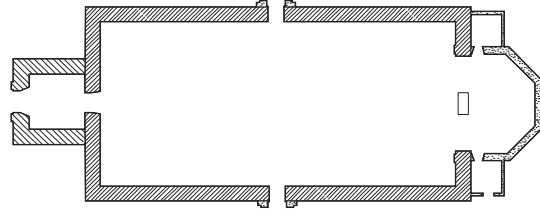
Förkärla, Blekinge,
ombyggd i väster och öster 1864–65.

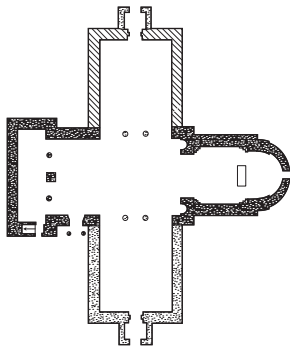
Östra Karup, Halland,
om- och tillbyggd
1869.

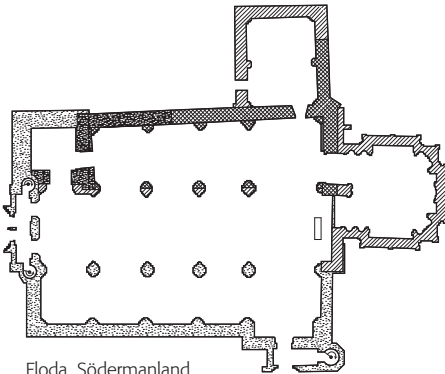
Vomb, Skåne,
om- och tillbyggd 1871.

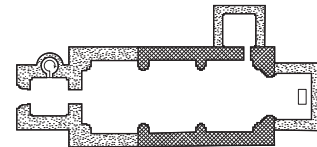
Madesjö, Småland,
ombyggd i öster 1884–85.

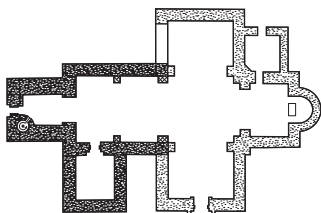
Färlöv, Skåne,
korsarm tillbyggd 1882–83.

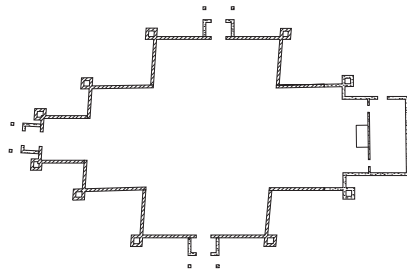
Floda, Södermanland,
ombyggd 1885–88.

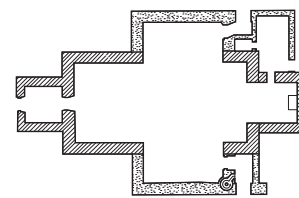
Dal, Ångermanland,
ombyggd i väster och öster 1889–90.

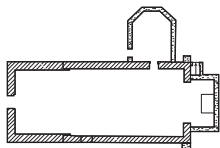
Valstad, Västergötland,
om- och tillbyggd 1890.

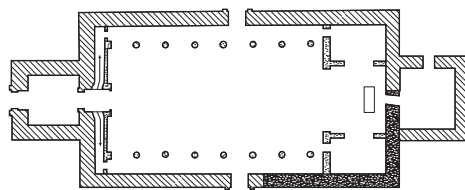
Ljusnarsberg, Västmanland,
ombyggd i öster 1891–92.

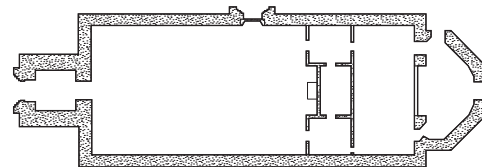
Lerum, Västergötland,
korsarmar tillbyggda 1899–1900.

Lidingö, Uppland,
ombyggd i öster 1913.

Rödön, Jämtland,
omgestaltad 1926–27.

Högby, Östergötland, uppförd 1871,
omgestaltad 1948–49.

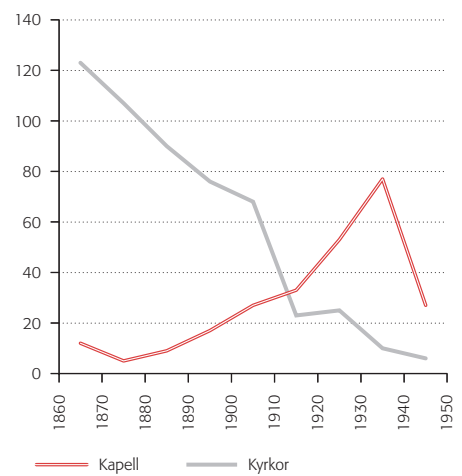
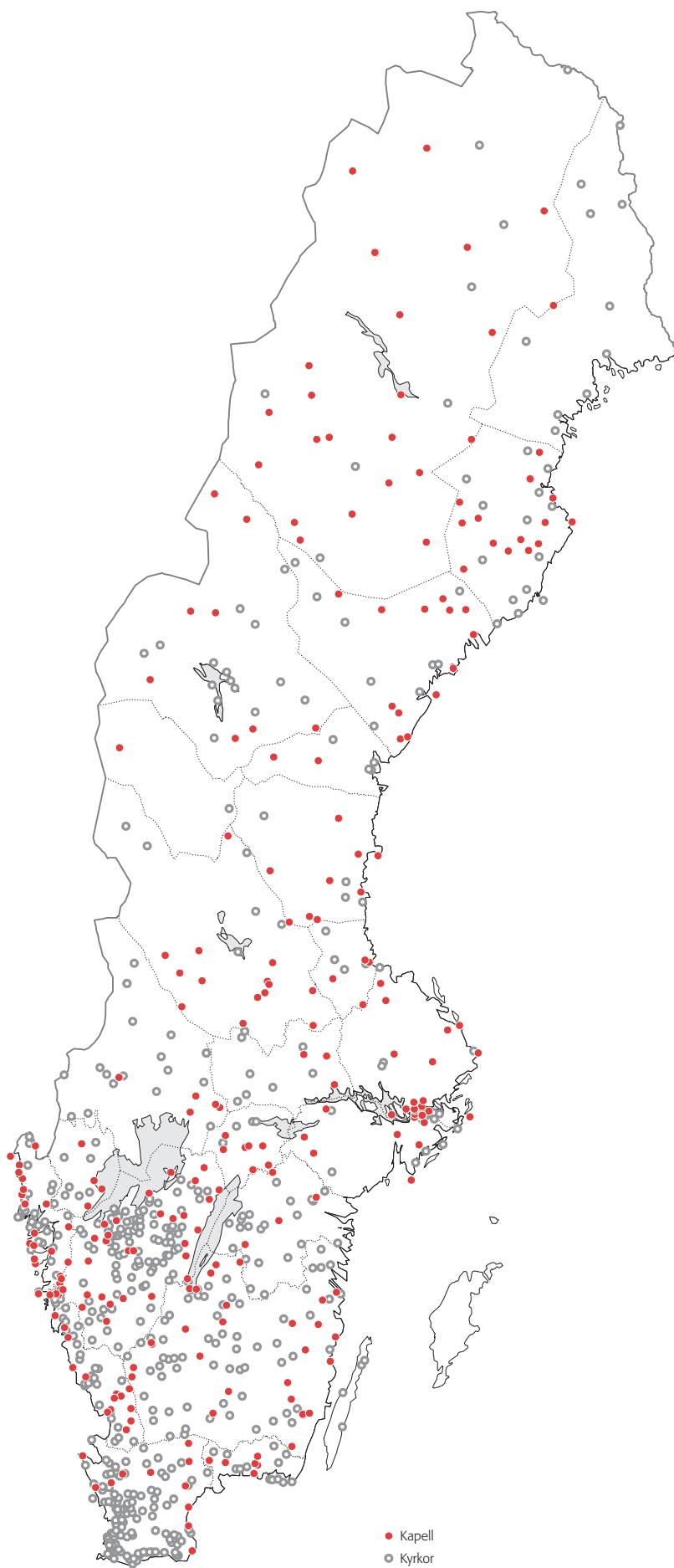
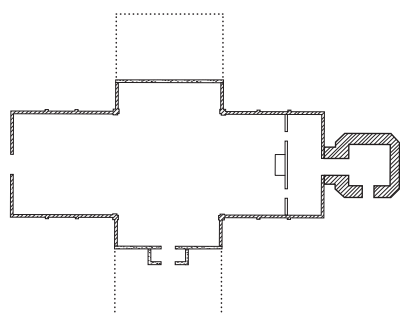
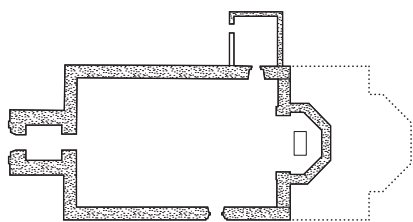

Fig. 169 a–b. Kapell (röd linje, röda prickar) och kyrkor (grå linje, grå prickar) uppförda under perioden 1860–1950. Diagrammet visar antal per årtionde.

Efter sekelskiftet 1900 blev kapellen en allt viktigare del av det bygnadsbestånd som uppfördes för Svenska kyrkans gudstjänstbruk. Kapellen uppfördes ofta på initiativ av kapellstiftelser i trakter som låg på visst avstånd från församlingskyrkan eller i växande tätorter. Kapellbyggande har förekommit i alla tider och många gånger föregått en senare församlingsbildning. Denna sena fas av kapellbyggande har i flertalet fall inte lett till nya församlingar. Förtätningen av befolkningen till städer och tätorter under 1900-talet (jfr fig. 34c) har inneburit att många av kapellen nu ligger i glesbygd.

Alster, Värmland, uppförd 1693–95, korsarmar avkortade 1914–15.

Näsinge, Bohuslän, uppförd 1864, avkortad i öster 1937.

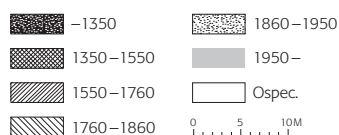

Fig. 170. Under 1900-talet skedde ett viktigt brott i kyrkobyggandets utveckling i landet. Man slutade i princip att förstora äldre kyrkor genom ombyggnad och tillbyggnad eller rivning och nybyggnad. Många befintliga kyrkor upplevdes i stället som för stora. Vanligen löste man detta genom att förändra inredningen eller att med innerväggar skilja av delar till andra funktioner (jfr fig. 168). Men i en del kyrkor, främst från 1800-talets senare del eller eftermedeltida träkyrkor, kunde man gå ännu radikalare till väga. Några sådana revs och ersattes med en ny, men inte en större, som tidigare, utan med en mindre. Andra reducerades till sin storlek genom ombyggnad, varvid man ändå eftersträvade att behålla kyrkans uttryck, som i Alster i Värmland, där korskyrkokaraktern bevarades, eller i Näsinge i Bohuslän, där det nya koret erinrar om det rivna. Den senare kyrkan hade uppförts i samarbete med Lommelands församling 1864, men blev för stor när Lommeländ efter knappt sjuttio år åter uppförde egen kyrka 1932. Planritningar i skala 1:800.

Törnqvist, Johan Adolf Hawerman och Ludvig Hedin har utfört många sådana bearbetningar. När församlingen vände sig direkt till någon av landets yrkesverksamma arkitekter, inom eller utom Överintendentsämberet, kunde ritningen ofta godkännas utan omarbetning. Detta blev det vanliga när antalet yrkesutbildade arkitekter ökade vid 1800-talets slut. Under 1900-talet var det sällan som de inlämnade ritningarna bearbetades i någon större omfattning. I praktiken utvecklades ett system där en del arkitekter fick många uppdrag från en region, utan att alltid vara bosatta där. Enskilda arkitekter kan därför ha sin tongivande verksamhet helt förlagd till en viss del av landet.

Man kan också se hur några arkitekters verk kom att bli mer betydande för det samlade kyrkobyggandet. Carl Georg Brunius bygnadsverksamhet vid 1800-talets mitt har starkt påverkat de skånska kyrkornas form under 1800-talet. Göteborgsarkitekten Adolf Wilhelm Edelsvärd har i bl.a. Göteborg och Trollhättan (fig. 162) ritat kyrkor som fått betydelse för flera andra kyrkobyggen. Fredrik Wilhelm Scholander utövade ett stort inflytande över kyrkornas utformning under sin tid vid Överintendentsämberet fram till 1881. Samma gällde sedan Helgo Zettervall fram till omkring 1900. Många arkitekter under 1900-talet har inspirerats av de kyrkor Lars Israel Wahlman ritade från 1910-talet och framåt. Även Ivar Tengbom, och då främst genom Högalidskyrkan i Stockholm, har fått många efterföljare under 1920- och 1930-talet. Adrian Crispin Peterson, Sigfrid Ericson och Theodor Wählin är andra viktiga arkitekter i Väst- respektive Sydsverige. Emil Langlet och Ernst Jacobsson utmärkte sig under 1870- och 1880-talet genom ett antal kyrkor med säregen form. Fritz Eckert och Gustaf Pettersson, senare Karl Martin Westerberg och Knut Nordenskjöld har också ritat många kyrkor under perioden.

Regionala skillnader

De största regionala skillnaderna under perioden gäller de tidigare omtalade variationerna i bygnadsintensiteten samt fördelningen av träkyrkor och stenkyrkor och även de många torn som byggdes vid västsvenska kyrkor under 1900-talet. Före 1800-talets slut berodde de tydligaste regionala skillnaderna på att arkitektoniska nyheter spred sig söderifrån och norrut. I Skåne uppträdde tidigt nymodigheter som medeltidsinspirerade formspråk, rikt dekorativa arkitekturdetaljer, murade kryssvalv samt nya material som cement och gjutjärn. Även i Göteborg och Mälardalen-Bergslagen tycks nymodigheter ha nått kyrkorna tidigt. Däremot visar kyrkorna i Norrland och i kyrkligt konservativa områden i västra Småland och södra Västergötland flera sena exempel på en mera ålderdomlig nyklassicistisk utformning av kyrkorna. De regionalt verksamma arkitekterna och byggmästarna tycks här ha haft ett stort inflytande. Under 1900-talets förra hälft sammanhänge de regionala skillnaderna med att man ville väcka associationer till äldre kyrkor i de olika landsdelarna. Särskilt framträdde detta i kyrkor i Skåne och Blekinge med sadeltak som tornkrön. Mellan övriga delar av riket var skillnaderna mindre, möjligen med undantag för en grupp kyrkor i övre Norrland från 1930-talet med kraftiga västtorn och ovanligt tydliga klassicistiska drag. De geografiska variationerna var också en följd av att regionalt verksamma arkitekter gärna fick flera uppdrag i enskilda landskap. Arkitekten Bror Almquists verksamhet i Värmland ledde t.ex. till att flera prydliga kyrkor nybyggdes från grunden efter hans ritningar. Vanligen ersatte de en träkyrka från 1800-talet som man rivit sedan han dömt ut dess tekniska skick.

Fig. 171. Dalstorps kyrka, Västergötland, byggd 1965. Arkitekten Bent Jørgensen har i ett modernistiskt reducerat och kubiskt formspråk format en kyrka med spirkrönt västtorn och långhus med resligt sadeltak och rytmiskt placerade fönster. Sådana associationer till traditionell kyrkoarkitektur var ovanliga efter 1950 men förekom bland annat i landskyrkor som ersatte äldre. På samma plats låg en 1880 byggd, gemensam sockenkyrka för Dalstorp och Hulared, som revs efter en brand 1962. Foto Göran Lindahl 1997.

Kyrkobyggandet efter 1950 – en exkurs

Sockenkyrkoprojektet behandlar kyrkobyggandet inom Svenska kyrkan före 1950. Denna främre tidsgräns har framstått som naturlig, då endast ett fåtal kyrkor byggdes mellan andra världskriget och senare delen av 1950-talet. Indelningen i "borgerliga" och "kyrkliga" socknar (d.v.s. landskommuner och församlingar) sammanföll ännu till stor del 1950, medan kommunsammanslagningar på 1950- och 1970-talet och församlingssammanslagningar från 1990 och framåt i dag har ändrat kartan (fig. 35).

Kyrkorna som byggdes efter 1950 var många, men de var sällan församlingskyrkor på landsbygden – projektets huvudsakliga studieobjekt – och de var delvis präglade av andra förutsättningar än de äldre kyrkorna. Källäget är därtill sämre för dessa unga kyrkor och med några undantag omfattas de inte i lika hög grad av kulturminneslagens skydd (se s. 28). Mot bakgrund av den bättre överblick över det samlade kyrkobeståndet, som varit ett av projektets resultat, framstår det emellertid rimligt att, åtminstone översiktligt, länka även de senaste kyrkorna till framställningen. Sekelskiftet 2000 framstår också i efterhand som en till byggnadsaktiviteten lika tydlig gräns som 1950, dels till följd av de vid sekelskiftet ändrade relationerna mellan Svenska kyrkan och staten, dels för att de nybyggda församlingskyrkorna numera är få.

En viktig skillnad mot tidigare var, som nämnts, att endast ett fåtal av de nya kyrkor som tillkom efter 1950 var församlingskyrkor, medan kapell i form av distriktskyrkor eller småkyrkor var desto fler. De allra flesta kyrkorna byggdes vid nya bostadsområden i tätorter och vid större städer. På 1950-talet var det inte ovanligt att stadsplanen angav kyrkans plats innan församlingen ännu visat intresse för saken. Senare arbetade särskilda och av församlingarna obundna kyrkliga stiftelser för att kyrkor kom till stånd i större städer. När församlingen tog initiativet skedde det ofta där man sedan en tid bedrivit kyrkligt distriktsarbete. Ett par kyrkor i mindre och äldre samhällen ersatte en provisorisk gudstjänstlokal eller var en följd av ett sedan länge förberett kyrkobygge.

De nya kyrkornas arkitektur skilde sig från de äldre, med undantag för några kyrkor från 1950-talet i Norrland och en del ersättningsbyggen för brunna kyrkor vilka bevarade mellankrigstidens mer traditionaliserande kyrkliga drag (fig. 171). Tydliga förändringar var att torn blev mycket ovanliga till förmån för klockstaplar eller andra klockbärare, att gränsen mellan kor och långhus tonades ned samt att kyrkan sammanbyggdes med församlingslokaler. De historiserande motiven blev mer abstrakta eller försvann helt. I stället blev de modernistiska arkitekturidealen, i kombination med en alltmer storskalig byggindustri och material som armerad betong och balkar av stål eller limträ, viktiga medel för att forma kyrkor och kyrkorum. Arkitekter, arkitekturhistoriker och teologer engagerade sig under 1950- och 1960-talen i frågor kring hur kyrkor och kyrkorum borde utformas. Man var påverkad av bl.a. de experimentella evangeliska kyrkor som hade byggts i Tyskland under 1800-talets slut och 1900-talets början och som fick betydelse för hur kyrkor återuppbyggdes efter andra världskriget.

I många kyrkor, särskilt under 1960- och 70-talen, har arkitekterna arbetat särskilt med suggestiva inslag som ljusdunkel, grova material som tegel, betong, glas och trä, och rumsformer som antingen kan vara oregelbundna eller strikt geometriska. Samtidigt har man byggt många kyrkorum med en mindre anspråksfull form och med en rikt upplyst och ljus interiör. Ett genomgående drag är att kyrkorummen har högt till tak, eller åtminstone ger intryck av det. I enklare kyrkor, där byggnadskostnaderna varit begränsade, kan den höga takresningen vara det tydligaste kännetecknet på att byggnaden är en kyrka. Under 1950-talet började modernistiska kyrkor byggas i Sverige, även om sådana tendenser kan anas i 1930- och 1940-talets kyrkor. För såväl den modernistiska som "traditionalistiska" kyrkoarkitekturen fanns många förebilder att hämta inom bl.a. tyskt kyrkobyggnad. Annars var det i begravningskapell och i en del frikyrkor som modernismen tidigast nådde Sverige. Peter Celsing och Sigurd Lewerentz är de mest betydande arkitekterna efter 1950, inte minst genom att deras kyrkor inspirerat flera senare arkitekter. Andra som ritat många kyrkor är arkitekterna Rolf Bergh och Johannes Olivegren samt Torsten Hansson i Västsverige, Jan Thurfjell i Norrland och Janne Feldt i västra Svealand.

En annan viktig internationell strömning, som kommit att återverka på kyrkoarkitekturen, var de studier och diskussioner som under mellankrigstiden fördes inom katolska kyrkan i mellaneuropeiska länder kring liturgiska frågor. Kännetecknande för dessa var en strävan till demokratisering av gudstjänsten genom att tona ned altarets, liturgens och korets upphöjdhet och avskildhet – eller åtminstone att arkitektoniskt och liturgiskt inte förstärka ett sådant intryck – och samtidigt att förtydliga övriga gudstjänstdeltagares medverkan i gudstjänsten. En viktig historiserande tendens var att söka inspiration i den tidiga kristenhetens gudstjänstformer. Här, i "fornkyrkan", fann man något mer "ursprungligt" som motiverade bortrensande av vad man uppfattade som senare, sekundära tillägg. Med ett starkt reducerat formspråk i liturgi och arkitektur kunde man lättare lyfta fram vad man såg som den väsentliga kärnan i gudstjänstens och kyrkobyggnadens förmedling av det kristna budskapet. Denna kyrkliga modernism och renodlingssträvan fick stort genomslag, dels när idéerna tillämpades på kontinenten i återuppbyggda och nya katolska kyrkor efter kriget och dels när Andra Vatikankonciliet 1962–65 inledde katolska kyrkans mer öppna hållning till samhället och andra kristna samfund, vilket kom att återverka även på svenskt kyrkobyggnad.

De allra flesta kyrkorna har möblerats på "traditionellt" sätt med altaret vid ena kortsidan och sittplatserna ställda på var sida om en mittgång mot detta. Sedan 1960-talet har några kyrkor planerats med ett altare placerat nära rummets mitt. Lösningen har varit ovanlig, men desto vanligare tendenser i samma riktning är att kyrkorummet har stor bredd i förhållande till längden och att altaret står nära församlingens sittplatser som gärna delvis drar sig upp längs altarets sidor. Andra jämförbara tendenser har varit att altaret inte placeras intill en vägg utan står fritt på golvet, att predikstolen reducerats till en mindre pulpet medan dopfunten gärna placerats väl synligt och att altarringen delats upp i lösa sektioner eller helt avlägsnats. Detta beror på nya liturgiska inslag, som att prästen under nattvardens tillredelse står bakom altaret, "versus populum", och att nattvard ofta firas utan knäfall. Det avspeglar också hur predikan blivit mindre framträdande, hur kör och orgel getts plats i koret samt hur kyrkorna alltmer används vid konserter. Sådana företeelser var mera tydliga, eller inträdde åtminstone tidigare, i södra och östra Sverige än i Västsverige och Norrland. Den konstnärliga utsmyckningen har gärna begränsats till ett fondmotiv bakom altaret.

Kyrkorna från 1950-talet var ofta stora och påkostade och fortsatte traditionen sedan 1800-talet att kyrkorna gärna skulle ligga högt och synligt, vilket ofta var en följd av stadsplaneringen. Efter omkring 1960 har kyrkorna ofta fått ett mindre format och mera sällan blivit landmärken för omgivningen. Det var dels en följd av ekonomiska förutsättningar men ingick också i ett medvetet ställningstagande inom Svenska kyrkan mellan s.k. "storkyrkor" och "småkyrkor" där de senare förordades. Stora kyrkobyggen tog tid att planera. Mindre kyrkor byggdes snabbare och var lättare att placera in i bebyggelsen samtidigt som man uppfattade att de inbjöd till ett mer personligt möte mellan präst och församling och kunde medverka till att en lokal församling bildades. Rolf Bergh och Torsten Hansson ritade på 1960-talet prefabricerade småkyrkor som lätt kunde resas för att sedan monteras ned och flyttas till ett nytt ställe om en mer permanent kyrka stod färdig. Berghs "Törebodakyrkor" blev vanligast i Östsverige och Hanssons av "Oresjötyp" något vanligare i Västsverige. Andra typiska drag efter omkring 1960 var att de arkitektoniska skillnaderna mellan kyrkor inom Svenska kyrkan och de fria samfundens minskade, tydligast visat genom de ekumeniska samarbetskyrkor som man byggde på en del orter. Efter ett intensivt kyrkobyggande mellan cirka 1955 och 1975 tillkom allt färre nya kyrkor, såväl församlingskyrkor som andra.

På 1990-talet minskade nybyggnadstakten kraftigt. I ett historiskt perspektiv motsvarades den endast av de låga nybyggnadstalen under reformationstiden och perioder då landet varit krigsdrabbat. Enstaka kyrkobyggnader – främst sent tillkomna distriktskyrkor och kapell i storstadsområden – började i stället tas ur bruk och överlåtas till andra samfund eller för annan användning. I städer med flera kyrkor kunde de profilera sig på olika sätt och ofta användas för konserter eller ha temagudstjänster riktade till människor oberoende av församlingstillhörighet. I södra och västra Skåne upphörde även ett par äldre sockenkyrkor att användas för gudstjänstbruk. Vid samma tid inledde man en församlingsindelningsreform med omfattande sammanläggningar (fig. 35). Även om mycket få kyrkor har tagits helt ur bruk är det desto fler som bara används för gudstjänster ett par söndagar om året, men kanske något fler gånger vid förrättningar.

Enstaka nya kyrkobyggnader har tillkommit efter år 2000, även om de varit få. De nya som man byggt har då gärna haft karaktären av församlingshus med en i anläggningen integrerad kyrksal. Trots den sista tidens

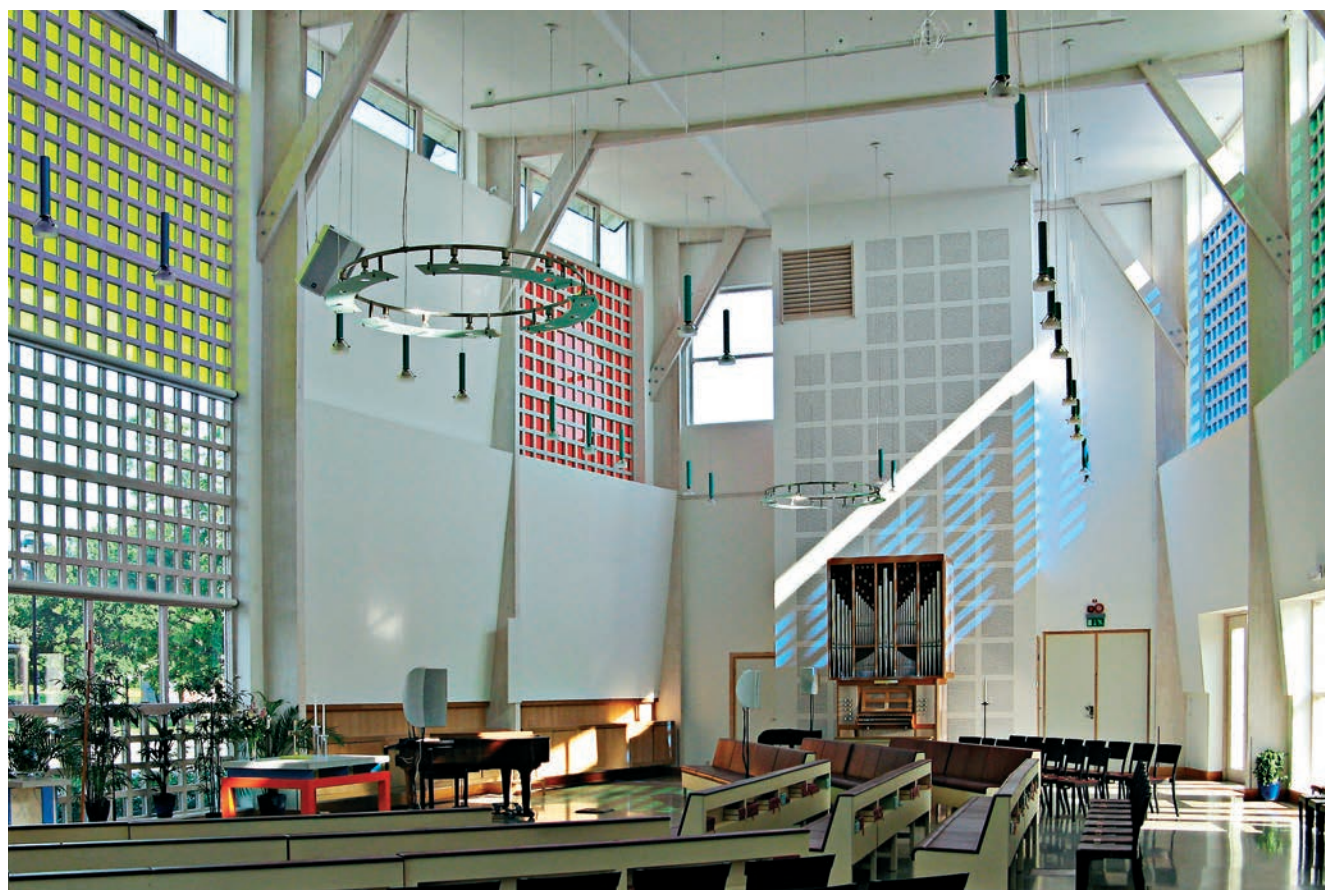

Fig. 172. Viksjö kyrka, Uppland, byggd 2004–05, ritad av Pontus Pyk och Anders Pyk vid Nyréns arkitektkontor efter en arkitekttävling. Kyrkan tillkom efter delning av Järfälla församling 1992 och är en av få nya församlingskyrkor från omkring 2000. Den föregicks av en monteringsfärdig träkyrka som 1971 flyttats till Viksjö från annan plats. Kyrkan är sammanbyggd med församlinghemmet. Rummets resning, de färgade fönstren och den synliga träkonstruktionen uttrycker en sakral karaktär men de traditionella kyrkliga inslagen är få. Altarbordet vid rummets ena långsida markeras med starka färger men saknar varje annat tecken på avskildhet, som korbåge, trappsteg eller altarring. Genom det stora fönstret vid altaret öppnar sig kyrkorummet mot det intilliggande torget med centrum-parkering och busshållplats. Foto Susanne Sundqvist 2007, Järfälla kyrkliga samfällighet.

nedgång i kyrkobyggandet har landet aldrig haft så många kyrkorum som nu. Det beror inte bara på de många lands- och stadskyrkorna utan inte minst på att andra typer av kyrkorum som inretts i församlingshem och i s.k. Kyrkans hus samt inte minst på de "lillkyrkor" för mindre gudstjänster som man skapat i sidoutrymmen av större kyrkor. Samtidigt har man under 1900-talets senare del betydligt lättat kravet på att gudstjänster och nattvardsgångar bara får hållas i invigda kyrkorum.

Sett ur ett helhetsperspektiv har 1900-talets förändringar av kyrkobyggandet i landet varit de mest genomgripande sedan medeltiden. Men den viktigaste skillnaden är kanske inte den arkitektoniska, genom modernismens brott med traditionella gestaltungsprinciper och byggnadstekniker, eller den kyrkliga, genom liturgisk förnyelse och ökat nattvardsfrände. I stället gäller det kyrkobyggnadens strukturella sammanhang, funktion och betydelse. Vid 1800-talets slut firade man i de allra flesta fall söndaglig gudstjänst i varje kyrka och, med undantag för kanske någon sockenstämma eller högre ståndsbegravning, var det den enda gången kyrkan användes. Kyrksamheten en vanlig söndag var väl inte så hög som man i efterhand föreställer sig men det var rätt väl reglerat till vilken kyrka var och en var hänvisad, även om vissa samhällsgrupper i praktiken tidigt kom att hamna utanför systemet. Varje församling hade högst ett kyrkorum. På några håll delade två eller tre församlingar på en kyrka. De kapell som fanns hade en egen – om än ibland aldrig officiellt fastställd – församlingsstruktur. I fjällvärlden, i skärgården, i glesbebyggda trakter och för utländska besökare fanns speciella lösningar för gudstjänstlivet. Storleken, läget och formen gjorde kyrkorna till identitetsskapande landmärken på landsbygden och i städerna. Skillnaden var inte stor mot förhållandena vid slutet av 1500-talet.

I början av 2000-talet används kyrkorna i städer, tätorter och i mera kyrksamma trakter för söndagliga gudstjänster, medan söndagsgudstjänst hålls med ett par veckors mellanrum i de flesta landsbygdskyrkor. Utöver det används kyrkorna under veckorna till förrättningar, till konserter och i städerna även för gudstjänster under veckans andra dagar. Kapell, distriktskyrkor, restaurerade ödekyrkor och kyrkogårdskapell samt "lillkyrkor", församlingshem och frikyrkor har gjort att det i många socknar finns fler än en kyrka, förutom att gudstjänster i det fria eller andra lokaler förekommer oftare. Kyrkoordningen föreskriver att varje församling i Svenska kyrkan skall ha minst ett invigt kyrkorum. Församlingssammanslagningar har gjort att många församlingar disponerar ett flertal kyrkobyggnader. Folkomflyttningar, alternerande gudstjänster och förbättrade kommunikationer har gjort banden till enskilda kyrkor mera komplicerade än förut. Sekulariseringen, och att kyrkorna inte är lika tydliga landmärken i landskaps- och stadsbilden som för hundra år sedan, har ändrat kyrkobyggnadernas betydelse i det allmänna medvetandet.

Källor och litteratur

Förteckning över översikts- och speciallitteratur på landskapsnivå finns i de publicerade landskapsrapporterna.

- Bexell, Oloph: *Liturgins teologi hos U. L. Ullman*, Bibliotheca theologiae practicae, Kyrkovetenskapliga studier, 42, 1987. Diss.
- Björkman, Anders: *Form. Rörelse. Ljus. En studie över Johannes Olivegrens kyrkoarkitektur*, Umeå studies in history and theory of art 2, 2001. Diss.
- Brander Jonsson, Hedvig: *Bild och fromhetsliv i 1800-talets Sverige*, Acta Universitatis Upsaliensis, Ars Suetica 15, 1994. Diss.
- Fernlund, Siegrun: *"Ett Herranom värdigt tempel". Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812-1912*, 1982. Diss.
- Grandien, Bo: *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*, Nordiska museets handlingar 82, 1974. Diss.
- Grandien, Bo: *Drömmen om renässansen. Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare*, Nordiska museets handlingar 93, 1979.
- Helgade hus. Väckelserörelsens byggnader i Stockholms län 1858-1995*, red. Hans Ljunggren, 1995.
- Heliga rum i dagens Sverige*, red. Sven-Åke Selander och Stina Fallberg Sundmark, Svenskt Gudstjänstliv 83, 2008.
- Holmblad, Inger-Britt: *Hören Herrens röst! Svenska Missionsförbundets kyrkobyggande fram till 1915, med tonvikt på Gävle-Daladistriktet*, Eidos 9, 2002. Diss.
- Hyddor och helgedomar i huvudstaden. Väckelserörelsens byggnader i Stockholm 1840-1990*, red. Hans Ljunggren, Stockholmsmonografier 111, 1992.
- Hållén, Agneta: *Nya svenska kyrkor*, 3, *Norrland*, Rapport RAÄ, 1998.
- Illerstad, Lennart: *Nya svenska kyrkor*, 2, *Götaland*, Rapport RAÄ, 1993.
- Illerstad, Lennart: *Nya svenska kyrkor*, 1, *Svealand*, Rapport RAÄ, 1990.
- Karlsmo, Emilie: *Rum för avsked. Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige*, 2005. Diss.
- Kyrkorummet - kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*, red. Peter Bexell & Gunnar Weman, Publikationer från Växjö stift 13, 2008.
- Lindahl, Göran: *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800-1950*, 1955.
- Lindblad, Jakob: *470 nya kyrkor - bidrag till Sveriges arkitekturhistoria 1850-1890*, Studier till Sveriges Kyrkor 2 (under utgivning, 2009).

- Malmström, Krister: *Centralkyrkor inom Svenska kyrkan 1820–1920. Med en byggnadsantikvarisk inventering*, 1990. Diss.
- Malmström, Krister: *Kyrkornas arkitekter. Förteckning över kyrkoarkitekter verksamma inom Svenska kyrkan 1860–1930*, RAÄ, 1991.
- Nygotiska kyrkor i Skåne. *Utveckling i form, material och konstruktion 1840–1910*, red. Olof Antell, 1991.
- Repetzky, Henning: *Västsvenska kyrkor från nygotikens storhetstid. Göteborgsarkitekten Adrian C. Petersons kyrkoarkitektur*, 2008.
- Ridderstedt, Lars: *Adversus populum. Peter Celsings och Sigurd Lewerentz sakralarkitektur 1947–1975*, 1998. Diss.
- Weman, Gunnar: *Nutida gudstjänst och medeltida kyrkorum. Förhållandet mellan det sena 1900-talets liturgireform och det medeltida gudstjänstrummet i Svenska kyrkan*, Bibliotheca theologiae practicae 79, 2006. Diss.
- Åman, Anders och Marta Järnfelt-Carlsson: *Träkyrkor i Sverige*, 1999.

Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1860–1950

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smalare kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar. Det redovisas då som separat åtgärd. Tillbyggnad av torn, sakristia och annat som i regel inte berört kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

Esarp	Sk	Nybyggnad	1860	Murverk	Vollsjö	Sk	Omb. av långhus/kor	1862	Murverk
Fuxerna	Vg	Omb. av långhus/kor	1860	Murverk	Vollsjö	Sk	Tillb. av korsarmar	1862	Murverk
Lekåsa	Vg	Nybyggnad	1860	Murverk	Ödskölt	Ds	Omb. av långhus/kor	1862	Trä
Löderup	Sk	Omb. av långhus/kor	1860	Murverk	Hallaryd	Sm	Nybyggnad	1862–63	Murverk
Löderup	Sk	Tillb. av korsarmar	1860	Murverk	Halmstad	Sk	Nybyggnad	1862–63	Murverk
Sandby	Öl	Nybyggnad	1860	Murverk	Hasslöv	Ha	Nybyggnad	1862–63	Murverk
Glostorp	Sk	Nybyggnad	1860–61	Murverk	Holmsund	Vb	Nybyggnad	1862–63	Trä
Trollenäs	Sk	Nybyggnad	1860–61	Murverk	Onslunda	Sk	Nybyggnad	1862–63	Murverk
Varv	Vg	Nybyggnad	1860–61	Murverk	Taxinge	Sö	Omb. av långhus/kor	1862–63	Murverk
Varv och Styra	Ög	Nybyggnad	1860–61	Murverk	Västra Skrävlinge	Sk	Nybyggnad	1862–63	Murverk
Jälluntofta	Sm	Nybyggnad	1860–62	Murverk	Örtofta	Sk	Nybyggnad	1862–63	Murverk
Järbo	Gä	Nybyggnad	1860–62	Trä	Önum	Vg	Nybyggnad	1862–64	Murverk
Sjögestad	Ög	Nybyggnad	1860–62	Murverk	Sjösås nya	Sm	Nybyggnad	1862–65	Murverk
Trollhättan	Vg	Nybyggnad	1860–62	Murverk	Stafsinge	Ha	Nybyggnad	1862–65	Murverk
Östra Kärrstorp	Sk	Omb. av långhus/kor	1860–62	Murverk	Kall	Jä	Nybyggnad	1862–66	Murverk
Bolmsö	Sm	Nybyggnad	1860–63	Murverk	Lur	Bo	Nybyggnad	1862–68	Murverk
Bredaryd	Sm	Nybyggnad	1860–63	Murverk	Östervallskog	Vr	Nybyggnad (*)	1862–68	Trä
Torekov	Sk	Nybyggnad	1860–63	Murverk	Brismene	Vg	Nybyggnad	1863	Murverk
Hamra	Dr	Nybyggnad	1860–72	Trä	Degeberga	Sk	Omb. av långhus/kor	1863	Murverk
Brösarp	Sk	Tillb. av korsarm	1861	Murverk	Fjärestad	Sk	Nybyggnad	1863	Murverk
Gudmundtorp	Sk	Nybyggnad	1861	Murverk	Krokstad	Bo	Nybyggnad	1863	Murverk
Håstad	Sk	Omb. av långhus/kor	1861	Murverk	Västra Ed	Sm	Nybyggnad	1863	Murverk
Håstad	Sk	Tillb. av korsarmar	1861	Murverk	Gistad	Ög	Nybyggnad	1863–64	Murverk
Järn	Ds	Omb. av långhus/kor	1861	Murverk	Norra Sandby	Sk	Nybyggnad	1863–64	Murverk
Saxtorp	Sk	Omb. av långhus/kor	1861	Murverk	Svensköp	Sk	Nybyggnad	1863–64	Murverk
Saxtorp	Sk	Tillb. av korsarm	1861	Murverk	Larv	Vg	Nybyggnad	1863–65	Murverk
Äspered	Vg	Nybyggnad	1861	Murverk	Marby nya	Jä	Nybyggnad	1863–66	Murverk
Alnö	Me	Nybyggnad (*)	1861–62	Murverk	Multrä	Ån	Nybyggnad	1863–67	Murverk
Billeberga	Sk	Nybyggnad	1861–62	Murverk	Kinne-Kleva	Vg	Nybyggnad	1863–70	Murverk
Dagstorp	Sk	Nybyggnad	1861–62	Murverk	Bingsjö	Dr	Nybyggnad	1864	Trä
Odarslöv	Sk	Omb. av långhus/kor	1861–62	Murverk	Bodarp	Sk	Omb. av långhus/kor	1864	Murverk
Odarslöv	Sk	Tillb. av korsarmar	1861–62	Murverk	Bodarp	Sk	Tillb. av korsarmar	1864	Murverk
Trehörna	Ög	Nybyggnad	1861–62	Trä	Fotskäl	Vg	Nybyggnad	1864	Murverk
Östra Sönnarslöv	Sk	Omb. av långhus/kor	1861–62	Murverk	Häggum	Vg	Nybyggnad	1864	Murverk
Östra Sönnarslöv	Sk	Tillb. av korsarmar	1861–62	Murverk	Hästveda	Sk	Omb. av långhus/kor	1864	Murverk
Dals-Ed	Ds	Nybyggnad	1861–63	Murverk	Näsinge	Bo	Nybyggnad	1864	Murverk
Loshult	Sk	Nybyggnad	1861–63	Murverk	Södra Sallerup	Sk	Omb. av långhus/kor	1864	Murverk
Skallsjö	Vg	Nybyggnad	1861–63	Murverk	Södra Sallerup	Sk	Tillb. av korsarmar	1864	Murverk
Björketorp	Vg	Nybyggnad	1861–66	Murverk	Tjörnarp	Sk	Nybyggnad	1864	Murverk
Ekeby	Sk	Nybyggnad	1862	Murverk	Uppåkra	Sk	Nybyggnad	1864	Murverk
Hammarlöv	Sk	Tillb. av korsarm	1862	Murverk	Varola	Vg	Nybyggnad	1864	Murverk
Stora Köpinge	Sk	Omb. av långhus/kor	1862	Murverk	Västra Kärrstorp	Sk	Omb. av långhus/kor	1864	Murverk
Virke	Sk	Nybyggnad	1862	Murverk	Västra Kärrstorp	Sk	Tillb. av korsarmar	1864	Murverk

Östra Sallerup	Sk	Tillb. av korsarm	1864	Murverk	Borlunda	Sk	Nybyggnad	1868	Murverk
Backa	Bo	Nybyggnad	1864-65	Murverk	Fränninge	Sk	Omb. av långhus/kor	1868	Murverk
Billinge	Sk	Nybyggnad	1864-65	Murverk	Fränninge	Sk	Tillb. av korsarmar	1868	Murverk
Förkärla	Bl	Omb. av långhus/kor	1864-65	Murverk	Källands-Åsaka	Vg	Omb. av långhus/kor	1868	Murverk
Kungsbacka	Ha	Nybyggnad	1864-65	Trä	Längnum,	Vg	Nybyggnad	1868	Murverk
Kville	Bo	Nybyggnad	1864-65	Murverk	Fridhem				
Muonionalusta (flyttad)	Nb	Nybyggnad	1864-65	Trä	Löddeköpinge	Sk	Omb. av långhus/kor	1868	Murverk
Stånga	Go	Omb. av långhus/kor	1864-65	Murverk	Munka-Ljungby	Sk	Tillb. av korsarmar	1868	Murverk
Önnarp	Sk	Nybyggnad	1864-65	Murverk	Skallmeja	Vg	Nybyggnad	1868	Murverk
Frillesås	Ha	Nybyggnad	1864-66	Murverk	Smedstorp	Sk	Nybyggnad	1868	Murverk
Hägerstads nya	Ög	Nybyggnad	1864-66	Murverk	Örja	Sk	Nybyggnad	1868	Murverk
Vånga	Ög	Nybyggnad	1864-66	Murverk	Blidsberg	Vg	Nybyggnad	1868-69	Murverk
Bankeryd	Sm	Nybyggnad	1865	Murverk	Högås	Bo	Nybyggnad	1868-69	Murverk
Herrljunga	Vg	Nybyggnad	1865	Murverk	Spjutstorp	Sk	Nybyggnad	1868-69	Murverk
Kyrkhult	Bl	Nybyggnad	1865	Murverk	Tryde	Sk	Nybyggnad	1868-69	Murverk
Källstad	Ög	Nybyggnad	1865	Murverk	Västra Vram	Sk	Nybyggnad	1868-69	Murverk
Särna nya	Dr	Nybyggnad (*)	1865	Trä	Svarttorp	Sm	Nybyggnad	1868-70	Murverk
Torpa	Sm	Nybyggnad	1865	Murverk	Töreboda	Vg	Nybyggnad	1868-70	Murverk
Tämta	Vg	Nybyggnad	1865	Murverk	Pajala	Nb	Nybyggnad	1868-71	Trä
Össjö	Sk	Omb. av långhus/kor	1865	Murverk	Torp	Bo	Nybyggnad	1868-71	Murverk
Östra Strö	Sk	Tillb. av korsarmar	1865	Murverk	Bräkne-Hoby	Bl	Nybyggnad	1868-72	Murverk
Hassle-Bösarp	Sk	Nybyggnad	1865-66	Murverk	Byske	Vb	Nybyggnad	1868-72	Murverk
Kropp	Sk	Tillb. av korsarm	1865-66	Murverk	Siljansnäs	Dr	Nybyggnad	1868-75	Murverk
Solberga	Sk	Nybyggnad	1865-66	Murverk	Bollerup	Sk	Omb. av långhus/kor	1869	Murverk
Vrigstad	Sm	Nybyggnad	1865-66	Murverk	Bollerup	Sk	Tillb. av korsarmar	1869	Murverk
Västra Frölunda	Vg	Nybyggnad	1865-66	Murverk	Kyrkheddinge	Sk	Omb. av långhus/kor	1869	Murverk
Ödsmäl	Bo	Nybyggnad	1865-66	Murverk	Sunnersberg	Vg	Tillb. av korsarmar	1869	Murverk
Vedby	Sk	Nybyggnad	1865-67	Murverk	Vanstad	Sk	Nybyggnad	1869	Murverk
Forsheda	Sm	Nybyggnad	1866	Murverk	Östra Karup	Ha	Omb. av långhus/kor	1869	Murverk
Mollösund	Bo	Nybyggnad	1866	Trä	Östra Karup	Ha	Tillb. av korsarmar	1869	Murverk
Sjogerstad	Vg	Nybyggnad	1866	Murverk	Färgelanda	Ds	Nybyggnad	1869-70	Murverk
Drev-Hornaryd	Sm	Nybyggnad	1866-67	Murverk	Kårböle	Hs	Nybyggnad	1869-70	Trä
Rebbelberga	Sk	Nybyggnad	1866-67	Murverk	Stångby	Sk	Omb. av långhus/kor	1869-70	Murverk
Veddige	Ha	Nybyggnad	1866-68	Murverk	Veberöd	Sk	Omb. av långhus/kor	1869-70	Murverk
Östra Klagstorp	Sk	Nybyggnad	1866-68	Murverk	Veberöd	Sk	Tillb. av korsarm	1869-70	Murverk
Hidinge nya	Nä	Nybyggnad	1866-69	Murverk	Ytterby	Bo	Nybyggnad	1869-70	Murverk
Balkåkra, Mar- svinsholm	Sk	Nybyggnad	1867	Murverk	Ås	Sm	Nybyggnad	1869-70	Murverk
Högerud	Vr	Nybyggnad	1867	Murverk	Viker	Vs	Nybyggnad	1869-71	Murverk
Kvibille	Ha	Omb. av långhus/kor	1867	Murverk	Balingsta nya	Up	Nybyggnad (*)	1869-72	Murverk
Kvänum	Vg	Nybyggnad	1867	Murverk	Ore	Dr	Nybyggnad	1869-74	Murverk
Ottarp	Sk	Tillb. av korsarmar	1867	Murverk	Katslösa	Sk	Nybyggnad	1870	Murverk
Stenkyrka	Bo	Omb. av långhus/kor	1867	Murverk	Lemnhult	Sm	Nybyggnad	1870	Murverk
Stenum	Vg	Nybyggnad	1867	Murverk	Ljusne	Hs	Nybyggnad	1870	Trä
Tåssjö	Sk	Omb. av långhus/kor	1867	Murverk	Oskar	Sm	Nybyggnad	1870	Trä
Tåssjö	Sk	Tillb. av korsarmar	1867	Murverk	Remmene	Vg	Nybyggnad	1870	Murverk
Vånga	Sk	Omb. av långhus/kor	1867	Murverk	Södervidinge	Sk	Nybyggnad	1870	Murverk
Vånga	Sk	Tillb. av korsarmar	1867	Murverk	Södra Åby	Sk	Nybyggnad	1870	Murverk
Bosarp	Sk	Nybyggnad	1867-68	Murverk	Vallby	Sk	Omb. av långhus/kor	1870	Murverk
Lilla Slågarp	Sk	Nybyggnad	1867-68	Murverk	Vallby	Sk	Tillb. av korsarm	1870	Murverk
Rogberga	Sm	Nybyggnad	1867-68	Murverk	Bösarp	Sk	Nybyggnad	1870-71	Murverk
Ängelholm	Sk	Omb. av långhus/kor	1867-68	Murverk	Högby	Öl	Nybyggnad	1870-71	Murverk
Ängelholm	Sk	Tillb. av korsarmar	1867-68	Murverk	Näsum	Sk	Nybyggnad	1870-71	Murverk
Almesåkra	Sm	Nybyggnad	1867-69	Murverk	Torbjörntorp	Vg	Nybyggnad	1870-71	Murverk
Häggesled	Vg	Nybyggnad	1867-69	Murverk	Torup	Ha	Nybyggnad	1870-71	Murverk
Västra Vemmenhög	Sk	Nybyggnad	1867-69	Murverk	Lönneberga	Sm	Nybyggnad	1870-72	Murverk
Bolshög	Sk	Omb. av långhus/kor	1868	Murverk	Ränneslöv	Ha	Nybyggnad	1870-72	Murverk
Bolshög	Sk	Tillb. av korsarmar	1868	Murverk	Västra Torsås	Sm	Nybyggnad	1870-73	Murverk
					Åryd	Bl	Nybyggnad	1870-73	Murverk
					Borgeby	Sk	Omb. av långhus/kor	1871	Murverk

Brönnestad	Sk	Tillb. av korsarm	1871	Murverk
Högby	Ög	Nybyggnad	1871	Murverk
Källna	Sk	Nybyggnad	1871	Murverk
Vomb	Sk	Omb. av långhus/kor	1871	Murverk
Vomb	Sk	Tillb. av korsarmar	1871	Murverk
Ljungby	Ha	Nybyggnad	1871-73	Murverk
Östra Broby	Sk	Nybyggnad	1871-73	Murverk
Vibygerå nya	Ån	Nybyggnad	1871-74	Murverk
Glumslöv	Sk	Omb. av långhus/kor	1872	Murverk
Tveta	Vr	Omb. av långhus/kor	1872	Trä
Utby	Vg	Nybyggnad	1872	Murverk
Vinköl	Vg	Nybyggnad	1872	Murverk
Öttum	Vg	Nybyggnad	1872	Murverk
Överum	Sm	Nybyggnad	1872	Murverk
Blåvik	Ög	Nybyggnad	1872-73	Trä
Holmby	Sk	Nybyggnad	1872-73	Murverk
Hököpinge	Sk	Nybyggnad	1872-73	Murverk
Kverrestad	Sk	Nybyggnad	1872-73	Murverk
Lomma	Sk	Nybyggnad	1872-73	Murverk
Vinslöv	Sk	Tillb. av korsarm	1872-73	Murverk
Agunnaryd	Sm	Nybyggnad	1872-74	Murverk
Ingelstorp	Sk	Nybyggnad	1872-74	Murverk
Lane-Ryr	Bo	Nybyggnad	1872-74	Murverk
Bjurholm	Ån	Nybyggnad (*)	1872-75	Trä
Björkvik	Sö	Nybyggnad	1872-75	Murverk
Nosaby	Sk	Nybyggnad	1872-75	Murverk
Revsund	Jä	Nybyggnad	1872-76	Murverk
Svinhult	Ög	Nybyggnad	1872-76	Murverk
Täsjö	Ån	Nybyggnad	1872-78	Trä
Borgholm	Öl	Nybyggnad	1872-79	Murverk
Hangelösa	Vg	Nybyggnad	1873	Murverk
Ljunghem, Edhem	Vg	Nybyggnad	1873	Murverk
Skånings-Åsaka	Vg	Nybyggnad	1873	Murverk
Svärdsjö	Dr	Omb. av långhus/kor	1873	Murverk
Tråvad	Vg	Nybyggnad	1873	Murverk
Eskilstorp	Sk	Nybyggnad	1873-74	Murverk
Tranum	Vg	Nybyggnad	1873-74	Murverk
Fyrunga	Vg	Nybyggnad	1874	Murverk
Fänneslunda	Vg	Nybyggnad	1874	Murverk
Värnamo	Sm	Nybyggnad	1874	Murverk
Holmestad	Vg	Nybyggnad	1874-75	Murverk
Nyskoga	Vr	Nybyggnad (*)	1874-75	Trä
Rya	Sk	Nybyggnad	1874-75	Murverk
Håsjö nya	Jä	Nybyggnad (*)	1874-76	Trä
Oskarshamn	Sm	Nybyggnad	1874-76	Murverk
Öxabäck	Vg	Nybyggnad	1874-76	Murverk
Österplana	Vg	Nybyggnad	1874-77	Murverk
Gylle	Sk	Omb. av långhus/kor	1875	Murverk
Mårdaklev	Vg	Nybyggnad	1875	Trä
Svartnäs	Dr	Omb. av långhus/kor	1875	Trä
Nämdö	Sö	Nybyggnad	1875-76	Trä
Rödeby	Bl	Nybyggnad	1875-77	Murverk
Valdemarsvik	Ög	Nybyggnad	1875-77	Murverk
Ås	Jä	Nybyggnad	1875-77	Murverk
Åsarne gamla	Jä	Nybyggnad	1875-78	Trä
Österslöv	Sk	Nybyggnad	1875-78	Murverk
Myssjö	Jä	Omb. av långhus/kor	1875-80	Murverk
Själevad	Ån	Nybyggnad	1875-80	Murverk

Laxsjö	Jä	Nybyggnad	1875-82	Murverk
Brålanda	Ds	Omb. av långhus/kor	1876	Murverk
Kärda	Sm	Nybyggnad	1876	Murverk
Lannaskede- Myresjö	Sm	Nybyggnad	1876	Murverk
Norra Vånga	Vg	Nybyggnad	1876	Murverk
Stala	Bo	Nybyggnad	1876	Murverk
Ask	Sk	Nybyggnad	1876-77	Murverk
Brastad	Bo	Nybyggnad	1876-77	Murverk
Hyby nya	Sk	Nybyggnad	1876-77	Murverk
Muskö	Sö	Nybyggnad	1876-77	Trä
Sturkö	Bl	Nybyggnad	1876-77	Murverk
Brunskog	Vr	Nybyggnad	1876-78	Murverk
Dalhem	Sm	Nybyggnad	1876-78	Murverk
Hällaryd	Bl	Nybyggnad	1876-78	Murverk
Näskott	Jä	Nybyggnad	1876-78	Murverk
Skagershults nya	Nä	Nybyggnad (*)	1876-78	Murverk
Gårdhem	Vg	Nybyggnad	1876-79	Murverk
Frillestad	Sk	Nybyggnad	1877	Murverk
Häglinge	Sk	Nybyggnad	1877	Murverk
Rödvinge	Sk	Tillb. av korsarmar	1877	Murverk
Tisselskog	Ds	Nybyggnad	1877	Trä
Västra Strö	Sk	Nybyggnad	1877	Murverk
Älmeboda	Sm	Nybyggnad	1877	Murverk
Dala	Vg	Nybyggnad	1877-78	Murverk
Lidhult	Sm	Nybyggnad	1877-78	Murverk
Svalöv	Sk	Nybyggnad	1877-78	Murverk
Västerstad	Sk	Nybyggnad	1877-78	Murverk
Beateberg	Vg	Nybyggnad	1877-80	Murverk
Lyby	Sk	Omb. av långhus/kor	1878	Murverk
Lyby	Sk	Tillb. av korsarmar	1878	Murverk
Askim	Vg	Nybyggnad	1878-79	Murverk
Hassle	Vg	Nybyggnad	1878-79	Murverk
Tolg	Sm	Nybyggnad	1878-79	Murverk
Askum	Bo	Nybyggnad	1878-80	Murverk
Nora	Vs	Nybyggnad	1878-80	Murverk
Tådene	Vg	Nybyggnad	1878-80	Murverk
Vederslövs nya	Sm	Nybyggnad	1878-80	Murverk
Malexander	Ög	Nybyggnad	1878-81	Murverk
Gällivare nya	La	Nybyggnad	1878-82	Trä
Kinna	Vg	Nybyggnad	1879	Murverk
Kungshamn	Bo	Nybyggnad (*)	1879	Murverk
Rörum	Sk	Nybyggnad	1879	Murverk
Håslöv	Sk	Nybyggnad	1879-80	Murverk
Lilla Beddinge	Sk	Nybyggnad	1879-80	Murverk
Malmö, Caroli	Sk	Nybyggnad	1879-80	Murverk
Mellby	Vg	Nybyggnad	1879-80	Murverk
Östra Torp	Sk	Nybyggnad	1879-80	Murverk
Grönby	Sk	Omb. av långhus/kor	1870-tal	Murverk
Grönby	Sk	Tillb. av korsarmar	1870-tal	Murverk
Dalstorp	Vg	Nybyggnad (*)	1880	Murverk
Skillingmark	Vr	Omb. av långhus/kor	1880	Trä
Erikstad	Ds	Nybyggnad	1880-81	Murverk
Räng	Sk	Omb. av långhus/kor	1880-81	Murverk
Tranås	Sk	Nybyggnad	1880-81	Murverk
Virserum	Sm	Nybyggnad	1880-81	Murverk
Båraryd	Sm	Nybyggnad	1880-82	Murverk
Göteborg, S:t Pauli	Vg	Nybyggnad	1880-82	Murverk
Hånger	Sm	Nybyggnad	1880-82	Murverk

Höja	Sk	Nybyggnad	1880-82	Murverk
Tärendö	Nb	Nybyggnad	1880-82	Trä
Tävelsås	Sm	Omb. av långhus/kor	1880-82	Trä
Tävelsås	Sm	Tillb. av korsarmar	1880-82	Trä
Västra Ryd	Ög	Nybyggnad	1880-82	Murverk
Ringamåla	Bl	Nybyggnad	1880-83	Murverk
Åtvids nya (Stora kyrkan)	Ög	Nybyggnad	1880-84	Murverk
Älvros nya	Hr	Nybyggnad	1880-86	Trä
Mo	Ds	Omb. av långhus/kor	1881	Trä
Sal	Vg	Omb. av långhus/kor	1881	Murverk
Stöde	Me	Omb. av långhus/kor	1881	Murverk
Kungsäter	Vg	Nybyggnad	1881-82	Murverk
Malmö, S:t Pauli	Sk	Nybyggnad	1881-82	Murverk
Tranemo	Vg	Nybyggnad	1881-82	Murverk
Västra Broby	Sk	Nybyggnad	1881-82	Murverk
Överselö	Sö	Tillb. av korsarm	1881-82	Murverk
Bodum	Ån	Nybyggnad	1881-83	Trä
Trelleborg	Sk	Omb. av långhus/kor	1881-83	Murverk
Trelleborg	Sk	Tillb. av korsarmar	1881-83	Murverk
Karaby	Vg	Omb. av långhus/kor	1882	Murverk
Källs-Nöbbelev	Sk	Nybyggnad (*)	1882	Murverk
Lyngby	Sk	Nybyggnad	1882	Murverk
Norra Åkarp	Sk	Nybyggnad	1882	Murverk
Tillberga	Vs	Omb. av långhus/kor	1882	Murverk
Vallösa (Sjörups nya)	Sk	Nybyggnad	1882	Murverk
Vistorp	Vg	Nybyggnad	1882	Murverk
Fivelstad	Ög	Nybyggnad	1882-83	Murverk
Färlöv	Sk	Tillb. av korsarm	1882-83	Murverk
Hunnestad	Ha	Omb. av långhus/kor	1882-83	Murverk
Snöstorp	Ha	Nybyggnad	1882-83	Murverk
Öggestorp	Sm	Nybyggnad	1882-83	Murverk
Kroppa	Vr	Nybyggnad	1882-84	Murverk
Lindome	Ha	Nybyggnad	1882-84	Murverk
Lundby nya	Vg	Nybyggnad (*)	1882-86	Murverk
Näs	Vg	Nybyggnad	1882-86	Murverk
Vänge	Up	Tillb. av korsarmar	1882-86	Murverk
Maglehem	Sk	Omb. av långhus/kor	1883	Murverk
Norra Åsarp	Vg	Nybyggnad	1883	Murverk
Öglunda	Vg	Omb. av långhus/kor	1883	Murverk
Föllinge	Jä	Omb. av långhus/kor (*)	1883-84	Trä
Håle-Täng	Vg	Nybyggnad	1883-84	Murverk
Munkarp	Sk	Nybyggnad	1883-84	Murverk
Sävare	Vg	Nybyggnad	1883-84	Murverk
Hinneryd	Sm	Nybyggnad	1883-85	Murverk
Ornö	Sö	Nybyggnad	1883-85	Trä
Gladhammar	Sm	Nybyggnad	1883-86	Murverk
Baldringe	Sk	Omb. av långhus/kor	1884	Murverk
Fågelfors	Sm	Nybyggnad	1884	Murverk
Eriksbergs nya	Vg	Nybyggnad	1884-85	Murverk
Hannäs	Sm	Nybyggnad	1884-85	Murverk
Madesjö	Sm	Omb. av långhus/kor	1884-85	Murverk
Ölmevalla	Ha	Nybyggnad	1884-85	Murverk
Gäxsjö	Jä	Nybyggnad	1884-86	Trä
Kvidinge	Sk	Nybyggnad	1884-86	Murverk
Västra Hoby	Sk	Nybyggnad	1884-86	Murverk
Södra Mellby	Sk	Nybyggnad	1884-87	Murverk
Södra Rörum	Sk	Nybyggnad	1884-87	Murverk

Stockholm, Johannes	Up	Nybyggnad	1884-90	Murverk
Görslov	Sk	Omb. av långhus/kor	1885	Murverk
Junsele	Ån	Nybyggnad	1885	Murverk
S:t Sigfrid	Sm	Nybyggnad	1885	Murverk
Torhamn	Bl	Nybyggnad	1885	Murverk
Västra Klagstorp	Sk	Nybyggnad	1885	Murverk
Östra Tollstad	Ög	Nybyggnad	1885-86	Murverk
Erska	Vg	Nybyggnad	1885-87	Murverk
Förlanda	Ha	Nybyggnad	1885-87	Murverk
Gnosjö	Sm	Nybyggnad	1885-87	Murverk
Ignaberga nya	Sk	Nybyggnad	1885-87	Murverk
Floda	Sö	Omb. av långhus/kor	1885-88	Murverk
Jönköping, Sofia	Sm	Nybyggnad	1885-88	Murverk
Stensele	La	Nybyggnad	1886	Trä
Edefors	Nb	Nybyggnad (*)	1886-87	Trä
Fässberg (Mölnadal)	Vg	Nybyggnad	1886-87	Murverk
Norrby	Up	Omb. av långhus/kor	1886-87	Murverk
Veinge	Ha	Tillb. av korsarmar	1886-87	Murverk
Flädie	Sk	Nybyggnad	1886-88	Murverk
Sunne	Vr	Tillb. av korsarmar	1886-88	Murverk
Södra Åkarp	Sk	Nybyggnad	1886-88	Murverk
Skara domkyrka	Vg	Omb. av långhus/kor	1886-94	Murverk
Appuna	Ög	Nybyggnad	1887	Murverk
Hede	Bo	Nybyggnad	1887	Trä
Nykyrka	Vg	Nybyggnad	1887	Trä
Furuby	Sm	Nybyggnad	1887-88	Murverk
Gessie	Sk	Nybyggnad	1887-88	Murverk
Jokkmokks nya	La	Nybyggnad	1887-88	Trä
Källa nya	Öl	Nybyggnad	1887-88	Murverk
Sillerud	Vr	Nybyggnad	1887-88	Murverk
Björnekulla	Sk	Nybyggnad	1887-89	Murverk
Eksjö	Sm	Nybyggnad	1887-89	Murverk
Kalvträsk	Vb	Nybyggnad	1887-89	Trä
Ny	Vr	Nybyggnad	1887-89	Murverk
Lund, Allhelgona	Sk	Nybyggnad	1887-91	Murverk
Norrköping, Matteus	Ög	Nybyggnad	1887-92	Murverk
Harmånger	Hs	Omb. av långhus/kor	1888	Murverk
Harmånger	Hs	Tillb. av korsarmar	1888	Murverk
Töre	Nb	Nybyggnad (*)	1888	Trä
Östra Herrestad	Sk	Omb. av långhus/kor	1888	Murverk
Skönsmön	Me	Nybyggnad	1888-89	Murverk
Marieby	Jä	Nybyggnad	1888-90	Trä
Orlunda	Ög	Nybyggnad	1888-90	Murverk
Årstad	Ha	Nybyggnad	1888-90	Murverk
Örgryte nya	Vg	Nybyggnad	1888-90	Murverk
Robertsfors	Vb	Nybyggnad (*)	1889	Trä
Södra Kedum	Vg	Nybyggnad	1889	Murverk
Ödeshög	Ög	Omb. av långhus/kor	1889	Murverk
Dal	Ån	Omb. av långhus/kor	1889-90	Murverk
Skövde	Vg	Tillb. av korsarmar	1889-90	Murverk
Eslöv	Sk	Nybyggnad	1889-91	Murverk
Humla	Vg	Nybyggnad	1889-91	Murverk
Hamneda	Sm	Nybyggnad	1889-92	Murverk
Örsjö	Sm	Nybyggnad	1889-92	Murverk
Göteborg, Oscar Fredrik	Vg	Nybyggnad	1889-93	Murverk
Luleå domkyrka	Nb	Nybyggnad	1889-93	Murverk

Arrie	Sk	Nybyggnad	1890	Murverk
Aspö	Bl	Nybyggnad	1890	Murverk
Björkö-Arholma	Up	Nybyggnad	1890	Trä
Flo	Vg	Nybyggnad	1890	Murverk
Hasslö	Bl	Nybyggnad	1890	Murverk
Höör	Sk	Tillb. av korsarm	1890	Murverk
Limhamn	Sk	Nybyggnad	1890	Murverk
Lundby	Vs	Omb. av långhus/kor	1890	Murverk
Valstad	Vg	Omb. av långhus/kor	1890	Murverk
Valstad	Vg	Tillb. av korsarmar	1890	Murverk
Okome	Ha	Nybyggnad	1890-91	Murverk
Valinge	Ha	Nybyggnad	1890-91	Murverk
Vallsjö nya	Sm	Nybyggnad	1890-91	Murverk
Nacka	Sö	Nybyggnad	1890-92	Murverk
Sura nya	Vs	Nybyggnad	1890-92	Murverk
Naum	Vg	Nybyggnad	1890-93	Trä
Lommaryd	Sm	Nybyggnad	1890-94	Murverk
Ed	Ån	Omb. av långhus/kor	1891	Murverk
Holmöns nya	Vb	Nybyggnad	1891	Trä
Hög	Sk	Tillb. av korsarm	1891	Murverk
Tegneby	Bo	Nybyggnad	1891	Murverk
Tottarp	Sk	Omb. av långhus/kor	1891	Murverk
Villie	Sk	Omb. av långhus/kor	1891	Murverk
Villie	Sk	Tillb. av korsarmar	1891	Murverk
Falkenbergs nya	Ha	Nybyggnad	1891-92	Murverk
Ljusnarsberg	Vs	Omb. av långhus/kor	1891-92	Trä
Västervåla	Vs	Nybyggnad	1891-93	Murverk
Fagerhult	Sm	Nybyggnad	1891-94	Murverk
Sundsvall	Me	Nybyggnad	1891-94	Murverk
Åre nya (Duved)	Jä	Nybyggnad	1891-94	Trä
Bjäresjö	Sk	Omb. av långhus/kor	1892	Murverk
Degerfors	Vr	Nybyggnad	1892	Trä
Grängesberg	Dr	Nybyggnad	1892	Trä
(flyttad)				
Vist	Vg	Nybyggnad	1892	Murverk
Västra Alstad	Sk	Omb. av långhus/kor	1892	Murverk
Harplinge	Ha	Nybyggnad	1892-93	Murverk
Tuna	Sm	Nybyggnad	1892-93	Murverk
Hanhals (ruin)	Ha	Nybyggnad	1892-94	Murverk
Mellan-Grevie	Sk	Nybyggnad	1892-94	Murverk
Umeå stads	Vb	Nybyggnad	1892-94	Murverk
Undenäs	Vg	Nybyggnad	1892-94	Murverk
Brunn	Vg	Nybyggnad	1893	Murverk
Grundsund	Bo	Omb. av långhus/kor	1893	Trä
Grundsund	Bo	Tillb. av korsarmar	1893	Trä
Hasslösa	Vg	Nybyggnad	1893-94	Murverk
Saleby	Vg	Nybyggnad	1893-94	Murverk
Trönninge	Ha	Nybyggnad	1893-94	Murverk
Västra Sönnarslöv	Sk	Nybyggnad	1893-94	Murverk
Guldsmedshyttan	Vs	Nybyggnad	1893-95	Murverk
Hällestad	Ög	Nybyggnad	1893-95	Murverk
Remmarlöv	Sk	Nybyggnad	1893-95	Murverk
Särna nya	Dr	Nybyggnad	1893-95	Trä
Trönö nya	Hs	Nybyggnad	1893-95	Murverk
Alnö nya	Me	Nybyggnad	1893-96	Murverk
Helsingborg,	Sk	Nybyggnad	1893-97	Murverk
Gustav Adolf				
Strövelstorp	Sk	Omb. av långhus/kor	1894	Murverk
Bosebo nya	Sm	Nybyggnad (*)	1894-95	Trä

Gränna	Sm	Omb. av långhus/kor	1894-95	Murverk
Stengårdshult	Sm	Omb. av långhus/kor (*)	1894-95	Trä
Öja	Sk	Nybyggnad	1894-95	Murverk
Köinge	Ha	Nybyggnad	1894-96	Murverk
Stuguns nya	Jä	Nybyggnad	1894-96	Murverk
Halna	Vg	Nybyggnad	1895	Murverk
Hörby	Sk	Nybyggnad	1895	Murverk
Krokek	Ög	Nybyggnad	1895-96	Murverk
Bjärshög	Sk	Nybyggnad	1895-97	Murverk
Gödestad	Ha	Nybyggnad	1895-97	Murverk
Alboga	Vg	Nybyggnad	1896	Murverk
Fosie	Sk	Tillb. av korsarmar	1896	Murverk
Skagershults nya	Nä	Nybyggnad	1896	Murverk
Äspö	Sk	Omb. av långhus/kor	1896	Murverk
Östra Grevie	Sk	Nybyggnad	1896-97	Murverk
Fryksände	Vr	Nybyggnad	1896-98	Murverk
Aneboda	Sm	Nybyggnad	1896-99	Trä
Vinberg	Ha	Nybyggnad	1896-99	Murverk
Asmundtorp	Sk	Nybyggnad	1897	Murverk
Kävlinge nya (Kors- backa)	Sk	Nybyggnad	1897	Murverk
Lilla Malma	Sö	Omb. av långhus/kor	1897	Murverk
Long	Vg	Nybyggnad	1897	Murverk
Vinnerstad	Ög	Omb. av långhus/kor	1897	Murverk
Broddarp	Vg	Nybyggnad	1897-98	Murverk
Tärna	Up	Omb. av långhus/kor	1897-98	Murverk
Bjurbäck	Vg	Nybyggnad	1897-99	Trä
Bäckaby	Sm	Nybyggnad	1897-99	Murverk
Burlövs nya (Arlöv)	Sk	Nybyggnad	1897-1900	Murverk
Stockholm, Oscar	Up	Nybyggnad	1897-1903	Murverk
Tärna	La	Nybyggnad	1897-1908	Trä
Bunkeflo	Sk	Nybyggnad	1898	Murverk
Locketorp	Vg	Nybyggnad	1898	Murverk
Matteröd	Sk	Omb. av långhus/kor	1898	Murverk
Säbrå	Ån	Omb. av långhus/kor	1898	Murverk
Flakeberg	Vg	Nybyggnad	1898-99	Murverk
Kalv	Vg	Omb. av långhus/kor	1898-99	Murverk
Kymbo	Vg	Nybyggnad	1898-99	Murverk
S:t Ibbs nya	Sk	Nybyggnad	1898-99	Murverk
Glemminge	Sk	Nybyggnad	1898-1900	Murverk
Norra Solberga nya	Sm	Nybyggnad	1898-1900	Murverk
Sandvik	Sm	Nybyggnad	1899	Murverk
Lerum	Vg	Tillb. av korsarmar	1899-1900	Murverk
Bokenäs nya	Bo	Nybyggnad	1899-1901	Murverk
Lysekil	Bo	Nybyggnad	1899-1901	Murverk
Suntaks nya	Vg	Nybyggnad	1899-1902	Murverk
Ullstorp	Sk	Omb. av långhus/kor	1890-tal	Murverk
Ullstorp	Sk	Tillb. av korsarmar	1890-tal	Murverk
Fors	Vg	Omb. av långhus/kor (*)	1900	Murverk
Skånes-Fagerhult	Sk	Nybyggnad	1900	Murverk
Sätilla	Vg	Omb. av långhus/kor	1900	Murverk
Sätilla	Vg	Tillb. av korsarmar	1900	Murverk
Östra Tunhem	Vg	Nybyggnad	1900	Murverk
Hjärtum	Bo	Omb. av långhus/kor	1900-01	Murverk
Långbro	Nä	Nybyggnad	1900-01	Murverk
Norra Nöbbelöv	Sk	Nybyggnad	1900-01	Murverk
Arvidsjaur	La	Nybyggnad	1900-02	Trä
Högsäter	Ds	Nybyggnad	1900-02	Murverk

Vara	Vg	Nybyggnad	1900-02	Murverk
Locknevi	Sm	Nybyggnad	1900-03	Murverk
Hällestad	Vg	Nybyggnad	1901	Trä
Hishult	Ha	Nybyggnad	1901-02	Murverk
Ljungs nya	Bo	Nybyggnad	1901-02	Murverk
Södra Åsums nya	Sk	Nybyggnad	1901-02	Murverk
Alfshög	Ha	Nybyggnad	1901-03	Murverk
Degerfors nya (Vindeln)	Vb	Nybyggnad	1901-03	Murverk
Stockholm, Matteus	Up	Nybyggnad	1901-03	Murverk
Ekby	Vg	Omb. av långhus/kor	1902	Murverk
Medelplana	Vg	Omb. av långhus/kor	1902	Murverk
Norra Solberga gamla	Sm	Omb. av långhus/kor	1902	Murverk
Stora Hammars nya	Sk	Nybyggnad	1902	Murverk
Svedala	Sk	Omb. av långhus/kor	1902	Murverk
Vansö	Sö	Omb. av långhus/kor	1902	Murverk
Seglora nya	Vg	Nybyggnad	1902-03	Murverk
Valbo-Ryr	Ds	Nybyggnad	1902-03	Murverk
Fuglie	Sk	Nybyggnad	1902-04	Murverk
Edsleskog	Ds	Nybyggnad	1902-05	Murverk
Borås, Gustav Adolf	Vg	Nybyggnad	1902-06	Murverk
Stockholm, Gustav Vasa	Up	Nybyggnad	1902-06	Murverk
Stockholm, Sofia	Sö	Nybyggnad	1902-06	Murverk
Essunga	Vg	Nybyggnad	1903	Murverk
Kungshamn	Bo	Nybyggnad	1903	Murverk
Hagfors	Vr	Nybyggnad	1903-04	Trä
Holm	Me	Nybyggnad	1903-04	Murverk
Junosuando	Nb	Nybyggnad	1903-04	Trä
Långaröd	Sk	Tillb. av korsarm	1903-04	Murverk
Ornunga nya	Vg	Nybyggnad	1903-05	Murverk
Ovikens nya	Jä	Nybyggnad	1903-05	Murverk
Tygelsjö	Sk	Nybyggnad	1903-05	Murverk
Västervik, S:t Petri	Sm	Nybyggnad	1903-05	Murverk
Sundals-Ryrs nya	Ds	Nybyggnad	1903-06	Murverk
Malmö, S:t Johannes	Sk	Nybyggnad	1903-07	Murverk
Gislaved	Sm	Nybyggnad	1904	Murverk
Norberg	Vs	Omb. av långhus/kor	1904	Murverk
Gumlösa	Sk	Tillb. av korsarm	1904-05	Murverk
Karesuando	La	Nybyggnad	1904-05	Trä
Simris	Sk	Omb. av långhus/kor	1904-05	Murverk
Smögen	Bo	Nybyggnad	1904-05	Murverk
Gustavsberg	Up	Nybyggnad	1904-06	Murverk
Hörup	Sk	Omb. av långhus/kor	1904-06	Murverk
Hörup	Sk	Tillb. av korsarmar	1904-06	Murverk
Skutskär	Up	Nybyggnad	1904-06	Murverk
Kinnarumma nya	Vg	Nybyggnad (*)	1904-07	Murverk
Björkö-Arholma	Up	Omb. av långhus/kor	1905	Trä
Flymen	Bl	Nybyggnad	1905	Murverk
Spekeröd	Bo	Tillb. av korsarmar	1905	Murverk
Valdshult	Sm	Nybyggnad	1905	Trä
Vänga	Vg	Nybyggnad	1905	Murverk
Järsnäs	Sm	Omb. av långhus/kor	1905-06	Murverk
Röke	Sk	Nybyggnad	1905-06	Murverk
Synnerby	Vg	Nybyggnad	1905-08	Murverk
Göteborg, Vasa	Vg	Nybyggnad	1905-09	Murverk

Kvikkjokk	La	Nybyggnad	1906	Trä
Norrköping, S:t Johannes	Ög	Nybyggnad	1906	Murverk
Öckerö nya	Bo	Nybyggnad	1906	Murverk
Stockaryd	Sm	Nybyggnad	1906-07	Trä
Tjärby	Ha	Nybyggnad	1906-07	Murverk
Tomelilla	Sk	Nybyggnad	1906-07	Murverk
Hörnefors	Vb	Nybyggnad	1906-08	Murverk
Hyssna nya	Vg	Nybyggnad	1907	Murverk
Högstena	Vg	Omb. av långhus/kor	1907	Murverk
Sollefteå	Ån	Omb. av långhus/kor	1907	Murverk
Tveta	Sö	Omb. av långhus/kor	1907	Murverk
Huskvarna	Sm	Nybyggnad	1907-08	Trä
Maglarps nya	Sk	Nybyggnad (*)	1907-08	Murverk
Ullånger	Ån	Omb. av långhus/kor	1907-09	Murverk
Ullånger	Ån	Tillb. av korsarmar	1907-09	Murverk
Stockholm, S:t Göran	Up	Nybyggnad (*)	1907-10	Murverk
Nässjö nya (stads)	Sm	Nybyggnad	1908-09	Murverk
Göteborg, Annedal	Vg	Nybyggnad	1908-10	Murverk
Jäts nya	Sm	Nybyggnad	1908-10	Murverk
Södra Härene	Vg	Nybyggnad	1908-10	Murverk
Valleberga	Sk	Nybyggnad	1908-10	Murverk
Örnsköldsvik	Ån	Nybyggnad	1908-10	Murverk
Örebro, Olaus Petri	Nä	Nybyggnad	1908-12	Murverk
Dannike	Vg	Omb. av långhus/kor	1909	Murverk
Sättna	Me	Omb. av långhus/kor	1909	Murverk
Hardeberga	Sk	Omb. av långhus/kor	1909-10	Murverk
Tiarp	Vg	Nybyggnad	1909-10	Murverk
Arvika, Trefaldig- hetskyrkan	Vr	Nybyggnad	1909-11	Murverk
Håsjö nya	Jä	Nybyggnad	1909-11	Trä
Sundbyberg	Up	Nybyggnad	1909-11	Murverk
Jukkasjärvi, Kiruna	La	Nybyggnad	1909-12	Trä
Stengårdshult	Sm	Nybyggnad	1910-12	Trä
Saltsjöbaden	Sö	Nybyggnad	1910-13	Murverk
Göteborg, Masthuggskyrkan	Vg	Nybyggnad	1910-14	Murverk
Stockholm, Engelbrekt	Up	Nybyggnad	1910-14	Murverk
Hunnebostrand	Bo	Nybyggnad	1911	Trä
Brunnby	Sk	Omb. av långhus/kor	1911-12	Murverk
Lyse	Bo	Nybyggnad	1911-12	Murverk
Verum	Sk	Omb. av långhus/kor	1911-13	Murverk
Fällfors	Vb	Nybyggnad	1912-13	Trä
Fiskebäckskil	Bo	Omb. av långhus/kor	1913	Trä
Lidingö	Up	Omb. av långhus/kor	1913	Murverk
Marbäck	Sm	Tillb. av korsarmar	1913	Murverk
Norrjärden	Nb	Nybyggnad (*)	1913	Trä
Hässleholm	Sk	Nybyggnad	1913-14	Murverk
Enskede	Sö	Nybyggnad	1913-15	Murverk
Hörtlax	Nb	Nybyggnad	1913-17	Murverk
Idre	Dr	Nybyggnad (*)	1914	Trä
Ingatorp	Sm	Omb. av långhus/kor	1914	Murverk
Bergvik	Hs	Nybyggnad	1914-15	Murverk
Svenneby nya	Bo	Nybyggnad	1914-16	Murverk
Åmots nya	Gä	Nybyggnad	1914-17	Murverk
Härjevas nya	Vg	Nybyggnad	1915	Murverk

Norsjö	Vb	Nybyggnad (*)	1915	Trä	Nynäshamn	Sö	Nybyggnad	1928-30	Murverk
Venjan	Dr	Omb. av långhus/kor	1915	Trä	Lommeländ	Bo	Nybyggnad	1928-32	Murverk
Baltak	Vg	Nybyggnad	1916-17	Murverk	Blomskog	Vr	Nybyggnad	1929	Murverk
Norsjö	Vb	Nybyggnad	1916-17	Trä	Rödninge	Sk	Omb. av långhus/kor	1929	Murverk
Stockholm, Högalid	Sö	Nybyggnad	1916-23	Murverk	Sturkö, Tjurkö	Bl	Nybyggnad	1929-30	Trä
Svartvik	Me	Omb. av långhus/kor	1917	Trä	Högbo (Sandviken)	Gä	Nybyggnad	1929-31	Murverk
Vinslöv	Sk	Tillb. av korsarm	1917	Murverk	Älmhult	Sm	Nybyggnad	1929-31	Murverk
Bureå	Vb	Nybyggnad	1918-20	Murverk	Kågedalen	Vb	Nybyggnad	1929-32	Murverk
Hulared	Vg	Omb. av långhus/kor	1919-20	Murverk	Nybro	Sm	Nybyggnad	1929-34	Murverk
Munkfors	Vr	Nybyggnad	1919-20	Murverk	Norrahammar	Sm	Nybyggnad	1930	Trä
Forshaga	Vr	Nybyggnad	1919-21	Murverk	Dorotea	La	Nybyggnad	1932	Trä
Boo	Up	Nybyggnad	1922-23	Murverk	Gävle, Staffan	Gä	Nybyggnad	1932	Murverk
Fellingsbro norra, Spannarboda	Vs	Nybyggnad	1922-23	Trä	Idre	Dr	Nybyggnad	1933	Trä
Älvsbacka	Vr	Nybyggnad	1922-24	Murverk	Sävar	Vb	Nybyggnad	1933-34	Trä
Stockholm, Matteus	Up	Omb. av långhus/kor	1923-24	Murverk	Frostviken	Jä	Omb. av långhus/kor	1933-35	Trä
Norra Kyrketorps nya	Vg	Nybyggnad	1923-25	Murverk	Höganäs	Sk	Nybyggnad	1934	Murverk
Hörken	Vs	Nybyggnad	1924-25	Trä	Rebbelberga	Sk	Omb. av långhus/kor	1934-35	Murverk
Jörlanda	Bo	Nybyggnad	1924-25	Murverk	Bjurholm	Ån	Nybyggnad	1935	Trä
Alanäs	Jä	Nybyggnad	1924-28	Trä	Gislaved	Sm	Omb. av långhus/kor	1935	Murverk
Dragsmark	Bo	Omb. av långhus/kor	1925	Trä	Lagmansered	Vg	Nybyggnad	1935	Murverk
Ramsta	Up	Nybyggnad	1925-26	Murverk	Töre	Nb	Nybyggnad	1936	Murverk
Skellefteå stads (St Olov)	Vb	Nybyggnad	1925-27	Murverk	Dala	Vg	Omb. av långhus/kor	1937	Murverk
Eskilstuna Kloster	Sö	Nybyggnad	1925-29	Murverk	Näsinge	Bo	Omb. av långhus/kor	1937	Murverk
Emmaboda	Sm	Nybyggnad	1926	Trä	Tranemo	Vg	Omb. av långhus/kor	1937-38	Murverk
Solberga	Bo	Tillb. av korsarmar	1926	Murverk	Östersunds nya (Stora kyrkan)	Jä	Nybyggnad	1938-40	Murverk
Nyskoga	Vr	Nybyggnad	1926-27	Trä	Borrie	Sk	Omb. av långhus/kor	1930-tal	Murverk
Odensjö	Sm	Omb. av långhus/kor	1926-27	Murverk	Göteborg, Johan neberg	Vg	Nybyggnad	1940	Murverk
Dalby	Vr	Nybyggnad	1926-28	Trä	Kinnarumma nya	Vg	Nybyggnad	1940	Murverk
Malmö, Kirseberg	Sk	Nybyggnad	1927	Murverk	Emmaboda	Sm	Omb. av långhus/kor	1941	Trä
Edefors	Nb	Nybyggnad	1928	Trä	Överkalix	Nb	Nybyggnad	1943	Murverk
Viksjö	Ån	Nybyggnad	1928	Trä	Sillhövda	Bl	Nybyggnad	1945	Murverk
Gåsborn	Vr	Nybyggnad (*)	1928-30	Trä	Gåsborn	Vr	Nybyggnad	1946-47	Murverk
					Burträsk	Vb	Nybyggnad	1949	Murverk

Restaureringar och receptions- historia 1860–2000

av Anders Åman

Gränsdragningsproblemet

I en häromåret utgiven bok om kyrkorestaureringar i Västergötland står det att ”den moderna svenska restaureringskonsten föddes den 21 mars 1902”, d.v.s. med Konstakademiens skrivelse ”I restaureringsfrågan” och vidare att denna skrivelse var en reaktion ”mot 1800-talets hårdhänta stilrestaureringar av domkyrkorna i Lund, Uppsala och Skara och inte minst Vasaslott som Gripsholm och Örebro”.

Här finns å ena sidan den mycket skarpa gränsen en bestämd dag år 1902 och å andra sidan den mycket rymligt angivna perioden ”1800-talet”. Mot ett århundrade av missförhållanden står den distinkt och målmedvetet insatta motreaktionen. Det är en bild av historien som har starkt stöd i nästan allt som skrivits sedan hundra år tillbaka, både av dem som själva varit verksamma på området och av dem som skrivit historia. Finns det alls några skäl att motsäga eller ens nyansera så väletablerade påståenden? Här ska i alla fall göras ett försök att teckna en delvis annan bild.

Av de fem exemplen i citatet nyss är Zettervalls restaurering i Lund den äldsta, fullbordad 1880. De övriga hör till 1890-talet och restaureringen i Örebro var klar först år 1900. Liknande dateringar gäller för andra uppmärksammade s.k. stilrestaureringar. Carl Möllers restaureringar av Jakobs kyrka i Stockholm och av Kristine kyrka i Falun stod klara 1894 respektive 1906. Axel Herman Hägg, Adrian Peterson, Carl Axel Ekholm, Fritz Eckert, Gustaf Petterson och Agi Lindegren började alla som restaureringsarkitekter på 1880-talet, var verksamma genom 1890-talet, men fortsatte också några år in i det nya århundradet. Det som så många gånger kallats ”1800-talet” passar inte till århundradet i dess helhet utan bara till dess sista decennier och till 1900-talets allra första år.

Det som på kyrkorestaureringarnas område utmärker den större delen av 1800-talet är något helt annat. In i 1860-talet, i 70-talet, ja i vissa fall in i 80-talet, fortsatte det stegvisa moderniserandet, klassiserandet och vitmandet på ungefär samma sätt som det gjort i hundra år. Endast undantagsvis visste byggmästare, prästerskap och de sällan anlidade arkitekterna mer om kyrkornas historia än vad man vetat i föregående generationer. Visst fanns det ansatser före Zettervall och Lunds domkyrka, men utom möjligen hos Carl Georg Brunius nådde de nästan aldrig upp till vad eftervärlden avsett när den talat om stilrestaureringar. Egentligen är det bara de tjugo-fem eller trettio åren från 1880 och framåt som svarar mot föreställningen om ”1800-talet”. Mot det långa, kronologiska 1800-talet står arkitekturens och i all synnerhet restaureringarnas korta 1800-tal.

Hur förhåller det sig då med det markanta gränsåret 1902? I vad som kan kallas ”implementeringen” av en ny inriktning var det ett viktigt årtal, men i restaureringskonstens historia, uppfattad som en historia om praktisk tillämpning, hade det ingen större betydelse. Eller kanske riktigare: där var det ett år bland många.

De studier som Zettervall företog som förberedelse till restaureringen i Lund var något definitivt nytt. Ingen hade före honom gjort lika grundliga studieresor eller sysslat lika länge med en enda kyrka. Att vi i dag vet mer både om romansk arkitektur i allmänhet och om Lunds domkyrka och har delvis andra ideal motsäger inte att det är här som gränsen går. Om det nu alls finns någon gräns.

Men det var ingen skarp gräns, och det tog sin tid innan Zettervalls ideal av arkitektonisk konsekvens nådde ut på det fält där sockenkyrkorna fanns. Till det fordrades också en kår av införstådda arkitekter. Men när den väl började finnas gick utvecklingen fort. Vad som förut handlat om århundraden handlade nu om decennier. De historiska insikterna tilltog och som naturligt var började de i det generella, det som var gemensamt för en hel epok, och rörde sig i riktning mot det individuella, det som gällde den enskilda byggnaden.

Det var en rörelseriktning från det ideala till det autentiska, från en äldre arkitektgeneration till en yngre, men den kan iakttas också hos den enskilde arkitekten, från tidigare verk till senare, så t.ex. hos Bror Almqvist, Theodor Wåhlin och Fredrik Falkenberg, alla födda på 1860-talet. Samma förändring finns också hos den med dem jämnåriga Fredrik Lilljekvist, som inte bara svarade för den kritiserade restaureringen av Gripsholm på 1890-talet, utan också – med Sigurd Curman som medarbetare – för restaureringen av Strängnäs domkyrka ett drygt decennium senare.

Med Strängnäs 1910 har historien nått den punkt där de som skrivit den svenska restaureringshistorien börjar bli överens med vad som sker. Från och med nu var allt i sin ordning. Vad som dock sällan sägs är att utvecklingen under de föregående decennierna var den nödvändiga förutsättningen för Strängnäs 1910.

Restaurering och reception

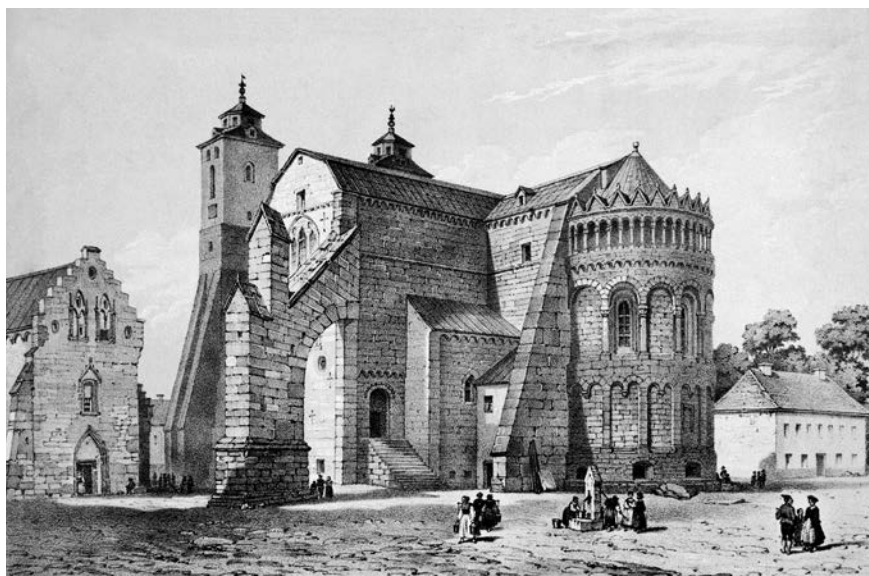
Det finns många skäl att hålla fast vid begreppet restaurering, men skäl också att understryka att det i viss mån också begränsar perspektivet. Ty det fångar inte hur ett byggnadsbestånd i dess helhet har hanterats och förändrats under en längre tid. Allt innefattas inte i restaurering – än mindre i mer anspråksfulla begrepp som restaureringsideologi eller restaureringsdoktrin – och det är därför som restaurering i rubriken ovan har ställts intill ett annat begrepp: reception.

Reception har sin vanligaste användning inom litteraturvetenskapen: hur har verket, författarskapet, genren eller epoken uppfattats och tagits emot av eftervärlden? Men motsvarande frågor är lika viktiga när det gäller byggnader, kyrkor inte minst, där tidsperspektivet ofta är så långt.

Om restaurering är ett specifikt begrepp, så är reception desto vidare. Det innefattar *alla* förändringar, oberoende av vad de kallas och dessutom den förändrade förståelsen, antingen den yttrar sig i byggda förändringar eller i vetenskaplig forskning och synen på kulturarvet.

För att ta ställning till vad som hittills skrivits om kyrkorestaureringar i Sverige från 1860 och framåt är det viktigt att inse, i hur hög grad som den i litteraturen förmedlade bilden av det historiska förloppet är bestämd av *värderingar* och av *urval*.

Fig. 173. Lunds domkyrka från sydost före Brunius och Zettervall. Inom några decennier skulle oenhetligheten vara ersatt av arkitektonisk konsekvens. Litografi efter teckning från 1839.

De restaureringar som utförts från och med 1910-talets början är inte bara bevarade i stort antal – eller åtminstone ännu avläsbara – de är också förståelsefullt och ibland ganska ingående beskrivna i den konsthistoriska litteraturen, så t.ex. i Sveriges Kyrkors monografier. Restaureringarna från tiden före 1910 är däremot bara undantagsvis så väl bevarade att vi på plats kan bilda oss en uppfattning om dem, och i litteraturen är de nämnda endast i förbigående, till för inte länge sedan nästan uteslutande med negativa formuleringar. Det är alltså inte lätt att få grepp om vad som gjordes under tiden 1860–1910.

Men också när det gäller det uppmärksammade skede som inleddes på 1910-talet finns en komplikation: det hårt gallrade urvalet. Det gallrades redan av samtiden och har sedan efter hand blivit alltmer schematiserat. Naturligtvis kan man som Victor Edman 1999 beskriva *En svensk restaureringstradition* utifrån exempel av tre ledande arkitekter: Sigurd Curman, Erik Lundberg och Ove Hidemark. Men med få exempel – av kyrkorestaureringar nämns färre än 30 – får urvalet ett stort inflytande på tolkningen.

Bort från klassicismen

Under 1800-talets förra hälft hade den klassicistiska kyrkan varit idealet, inte bara vid nybyggnad. Också vid ombyggnad och restaurering av äldre kyrkor hade den, så långt det var praktiskt möjligt, fått vara förebild också för medeltida kyrkor med helt andra mått och proportioner. Vitkalkning och förstörade fönster hade gett ljusa interiörer. Om inte ny predikstol och altaruppsats med minimalistisk ikonografi tillkommit redan under det senare 1700-talet skedde det nu, i ett stort antal fall. Äldre inventarier ställdes undan, och om de behölls var det inte ovanligt att de målades över i ljusa färger, för att bättre passa in i helheten.

Så fortgick det in i andra hälften av 1800-talet, och medeltida sockenkyrkor av det slaget skulle länge finnas kvar, in i 1900-talet. Men från 1800-talets mitt började nya idéer att lanseras, som efter hand bildade ett helt nytt ideal, som alltmer avlägsnade sig från klassicismen. Detta nya ideal berodde till en del på kyrkliga förhållanden, men framför allt berodde det på en ny estetik, en estetik som var nära förknippad med ett nyväckt intresse för medeltiden.

Ett förebud var Carl Georg Brunius ombyggnader av kyrkor i Skåne

redan före 1850 och den största enskilda insatsen var Helgo Zettervalls domkyrkorestaureringar. Med Lunds domkyrka blev han den store restaureringsarkitekten, och vid Konstakademiens jubileumsutställning 1885 deltog Zettervall med vad som i katalogen kallades ”restaurerade svenska domkyrkor”, d.v.s. laverade perspektiv av domkyrkorna i Lund, Linköping, Uppsala, Skara, Strängnäs och Kalmar. Av dessa projekt skulle dock Strängnäs och Kalmar stanna på papperet.

Det har ofta sagts att Zettervall var influerad av Viollet-le-Duc. Men hans utländska intryck och kontakter var i första hand danska och tyska. Omvärlden om Zettervall har med åren blivit mer nyanserade, men i restaureringshistorien är han alltjämt långt mer den negativa motbilden till vad som händer under 1900-talet än han ses som en förutsättning för samma skeende.

Både Brunius och Zettervall inverkar på uppfattningen av kyrkornas arkitektur och inredning, men för att inte stanna vid resonemang om influenser är det bäst att gå direkt till de förändrade interiörerna.

De medeltida målningarna

En särskild betydelse för detta nya restaureringsideal hade sökandet efter medeltida målningar. Där de hittades gav de kyrkorummet en ny estetisk rikedom, samtidigt som de bidrog till att ge Sverige en medeltida konsthistoria. Men den dekorativa och rumsliga aspekten var den viktigaste. I Västeråker i Uppland och i Ösmo i Södermanland blev de medeltida målningssviterna omhändertagna av konstnären Johan Zacharias Blackstadius, 1870 respektive 1872. Han lagade och kompletterade skadade motiv och han kunde också lägga till nya motiv för helhetsintryckets skull. Att riksdagen samtidigt gav anslag med tanke på målningarnas historiska värde – däri såg samtiden ingen motsättning. Efter Blackstadius kom andra, bland dem Edvard Bergh, som hade uppdrag i ett 70-tal kyrkor.

När målningarna på detta sätt bildade ett sammanhängande helt ställde

Fig. 174. Funbo kyrka i Uppland före 1896 års restaurering. Den ljusa landskyrkan präglas av de vitkalkade väggarna och vitmålade inventarier. Foto Fredrik Falkenberg ca 1893, ATA.

Fig. 175. Funbo kyrka i Uppland, efter Fredrik Falkenbergs restaurering 1896. Medeltida målningar blev framknackade och kompletterade (”uppfriskade”), gamla inventarier återförda och renoverade. Foto Fredrik Falkenberg ca 1896, ATA.

Fig. 176. Vid sidan av arkitekter och antikvarier blev konservatorerna under 1900-talet en viktig yrkesgrupp. Arbetslag i Strängnäs 1908, från vänster: Edvin Almgren, Sigurd Curman, C. F. Lundin och (sittande) Ivan Hoflund. Curman var antikvarisk kontrollant, de övriga konservatorer. Foto ATA.

de krav också på övrig inredning. Allt eller åtminstone nästan allt borde ingå i helheten: bänkinredning, predikstol, altarpupsats och altarring. Så hanterades medeltida sockenkyrkor ännu några år in på 1900-talet, och när idealet väl var etablerat påverkades också de kyrkor där det inte fanns några målningar. Helheten skulle vara *stilren*. Det var ett nytt ord, okänt i äldre svenska, men i bruk från 1870-talet.

Men strax efter sekelskiftet formulerades ett nytt ideal: medeltida målningar skulle hanteras som dokument och i möjligaste mån skulle de vara autentiska. Ornament fick kompletteras, men inte figurer och än mindre hela scener. En sådan antikvarisk hantering av målningarna var själva utgångspunkten för Sigurd Curmans restaureringar. Inspiration hade han fått under sin stora europeiska resa 1903–05, och 1908 fick han uppdraget att svara för målningarnas framtagande och konservering vid restaureringen av Strängnäs domkyrka.

När den restaureringen var klar 1910 var ett nytt restaureringsideal etablerat, och Strängnäs domkyrka var med sin oenhetlighet och sina många byggnadsperioder ett talande exempel. Byggnaden berättade sin historia och målningarna accepterades, nästan så som de återfanns. Visst eftersträvades också i fortsättningen en sorts enhetlighet, men den rymde både det ofullständigt bevarade och skilda epokers inventarier bredvid varandra.

Curmans medhjälpare i Strängnäs var konservatorerna Edvin Almgren och C.L. Lundin. De och deras kolleger och efterföljare skulle i många kommande restaureringar vara nästan lika viktiga som arkitekterna.

Curmans principer – och Wahlmans

När Curman blev riksantikvarie 1923 satte han samtidigt punkt för sin egen verksamhet som restaureringsarkitekt. Han tog inga nya uppdrag. Men under mer än tre decennier framöver skulle hans elever och andra efterföljare fortsätta i huvudsak efter de riktlinjer som han dragit upp: noggrann undersökning av byggnaden och dess historiska förändringar, strävan efter det autentiska, accepterande av det fragmentariska och av olika historiska skeden bredvid varandra.

Det fanns en begränsning i Curmans principer. De passade inte till allt. De passade utmärkt till medeltidskyrkor som fått korsarmar och torn på 1700-talet. Men till stora klassicistiska predikokyrkor passade de dåligt och lika illa passade de till nygotiska kyrkor från det sena 1800-talet och 1900-talets första år. Det sades egentligen aldrig, men det skulle framgå av praktiken.

Till det tidiga 20-talet hör en restaurering som mycket skiljer sig från den curmanska praktiken: Lars Israel Wahlmans omvandling av Oscarskyrkans interiör. Den avvek markant från de eljest gällande antikvariska principerna, men blev mycket uppskattad, också av Curman. Därigenom blev den nästan utan diskussion införlivad bland förebilderna i restaureringspraktiken, och den fick efterföljare långt in i 1950-talet.

Bakgrunden var Wahlmans framgång med Engelbrektskyrkan 1913. Genom den blev kyrkorna av föregående generation, de nygotiska framför allt, i ett slag omoderna och ofina. Curman var tillfrågad om vad som kunde göras med Gustav Adolfskyrkan i Helsingborg, en nygotisk tegelkyrka från 1897, ritad av Gustaf Hermansson. Han misströstade först: interiörer som denna var omöjliga, från både kyrklig och konstnärlig synpunkt.

Men sedan han sett Oscarskyrkan i dess moderniserade gestalt – med effektfullt tillägg av Emanuel Vigelands glasmålningar – ändrade han mening. Det var ett betydelsefullt ställningstagande, även om just Gustav

Fig. 177. Vika kyrka i Dalarna, före 1915 års restaurering, präglad av 1700-tal och tidigt 1800-tal. Foto Gerda Boëthius 1915, ATA.

Adolfskyrkan ställdes på framtiden. Vägen var öppen för en typ av restaureringar som egentligen inte var några restaureringar i strikt mening utan estetiska moderniseringar av ett slag som alltid hade funnits: gotiseringar, barockiseringar, antikiseringar – eller vad det nu var som samtiden hade önskat.

När sedan förståelsen för det sena 1800-talet långsamt återvände under 1950- och 60-talen skulle dessa omskapade kyrkointeriörer bli strängt bedömda, men som nya sågs de med beundran, som t.ex. Luleå domkyrka i en skrift om Sveriges domkyrkor från 1952: ”Restaureringen 1939 under K. Nordenskjölds ledning åstadkom det till synes omöjliga, en harmonisk interiör med rena linjer” (fig. 179–180).

Förutom de nygotiska kyrkorna fanns det en annan kategori som från 1900-talets synpunkt var problematisk, de stora klassiserande kyrkorna från 1700-talets mitt till 1800-talets mitt, och Wahlmans ideal kunde tillämpas också på dem. Men då handlade det inte om att förenkla utan snarare om att berika, i ytterlighetsfallet genom att göra en treskeppig interiör av ett brett klassiserande kyrkorum som Årland Noreen i Kastlösa på Öland eller i Forshälla i Bohuslän.

Ödekyrkorna

Ett specialfall av restaurering var istandsättandet av ödekyrkorna. Av dem fanns vid början av 1900-talet två slag. Ett litet antal var omhändertagna av staten, bland dem Dädesjö i Småland, Risinge i Östergötland, Södra Råda i Värmland och Trönö i Hälsingland. Långt fler var förfallna och hotades av rivning men skulle från 1910-talet och framåt både sättas i stånd och tas i bruk på nytt. Med utgångspunkt från några norrländska ödekyrkor har Anna Elmén Berg beskrivit och analyserat denna ödekyrkornas renässans.

Ett tidigt exempel var Balingsta medeltidskyrka i Uppland, övergiven sedan 1872. Med Nathan Söderblom som tillskyndare och med Sigurd Curman som arkitekt sattes den åter i stånd och kunde invigas 1919. Till det yttre blev det en närmast exemplarisk restaurering, till det inre också en nyskapelse – eftersom så lite var bevarat – en nyskapelse i 1910-talets och nationalromantikens anda. Balingsta blev en framgång, som gav inspi-

ration till en rad liknande företag. Exemplarisk var också den 1920 färdigställda interiören i Trönö, liksom från åren som följde bl. a. Svenneby i Bohuslän, 1922.

Det var den återupprättade ödekyrkan som mer än den nybyggda kyrkan åskådliggjorde 1920- och 30-talens ideal och som därmed påverkade också restaureringarna. Den pekade ut det långa perspektivet – ”fädernas kyrka” – samtidigt som den korrigerade den närmast föregående tidens avskrivning av traditionen. Det som förlorats kunde återvinnas. Ett sådant innehåll fanns i de flesta 1900-talsrestaureringar, men allra tydligast just hos ödekyrkorna.

Ödekyrkorna väckte stort intresse, men de blev också föremål för en viss konflikt mellan kulturminnesvården och kyrkan. Vems ansvar var dessa övergivna kyrkor? Kyrkans eller det borgerliga samhällets? Riksantikvarien menade att de i första hand var en kyrklig angelägenhet och att rikskollekt borde beviljas för ödekyrkan i Oviken i Jämtland. Ärkebiskop Söderblom svarade att ödekyrkorna från kyrkans synpunkt ändå måste komma i andra hand och sade nej till rikskollekten.

Under ett par år i slutet av 20-talet var förhållandet inflammerat mellan riksantikvarien och ärkebiskopen, också av andra skäl än ödekyrkan i Oviken. Men motsättningen under dessa år var ett undantag. Den var inte typisk för förhållandet mellan kyrkan och kulturminnesvården.

Fig. 178. Vika kyrka i Dalarna efter Sigurd Curmans restaurering 1918. De medeltida inventarierna återfördes, 1500-talsmålningar framtogs och konserverades. En äldre predikstol (i höger bildkant) inlånades för att ansluta bättre till helheten. Foto Einar Erics 1936, ATA.

Fig. 179. Luleå domkyrka, uppförd 1889–93 i nygotik efter Adolf Emil Melanders ritningar. Foto Norrbottens museum.

Det kvantitativa perspektivet

I Sockenkyrkoprojektets över 3 000 texter om enskilda kyrkor finns uppgifter också om restaureringar, inte sällan tre eller fyra under den tid som gått sedan 1860, ibland t.o.m. fler. Till skillnad från vad som gäller nybyggande och större tillbyggnader är dessa uppgifter inte formulerade så att de kan sammanfattas i diagram eller kartor. För varje landskap finns dock en översikt över restaureringarna, som pekar ut arkitektinsatser, särdrag i respektive landskap, restaureringarnas omfattning och i viss mån också deras fördelning över tiden. Men inte heller dessa uppgifter kan sammanfattas i siffror.

En viss ledning ger dock en förteckning över arkitektinsatserna. Den är inte fullständig men omfattar närmare 2 000 restaureringar, grupperade efter arkitekter och med dem jämförbara namngivna restaurerare. Om dessa uppgifter ställs samman decennievís från 1870-talet till och med 1990-talet får vi ett stapeldiagram, där de absoluta talen är mindre intressanta, men där fördelningen mellan decennierna är det viktiga (fig. 181).

Under decennierna kring sekelskiftet 1900 tilltog de arkitektleda res-

Fig. 180. Luleå domkyrkas interiör efter Knut Nordenskjölds restaurering 1938. Ett tillspetsat exempel på omvandling av interiörer från sent 1800-tal. Foto Norrbottens museum.

taureringarna i antal. Därpå följde under 1910-talet en viss nedgång, som lätt förklaras av krigsåren 1914–18. Uppgången fortsatte sedan på 1920- och 30-talen för att följas av ny nedgång, betingad av krigsåren på 40-talet och därmed sammanhängande restriktioner. Den höga stapeln för 1950-talet betecknar kulmen i restaureringsverksamheten, och kan delvis förklaras som en återhämtning.

Stapeln för 1960-talet är lägre men ändå förhållandevis hög, och det var under de fem decennierna från 1920 till 1970 som de flesta arkitektleda restaureringarna genomfördes. Det var genomförandets och verkställandets tid i restaureringshistorien. Tiden före 1920 var det skede där diskussionen var som intensivast, och där de antikvariska principer som särskilt förknippas med Sigurd Curmans namn vid 1910-talets början etablerades som norm.

De lägre staplarna för tiden efter 1960-talet betecknar de decennier där restaureringarna blev färre och mindre omfattande. Av praktiska krav följde läktarunderbyggnad, av liturgiska krav ökat utrymme i koret, men alltmer handlade restaureringar om kvalificerad byggnadsvård, och allt mindre om stora estetiskt eller antikvariskt motiverade förändringar.

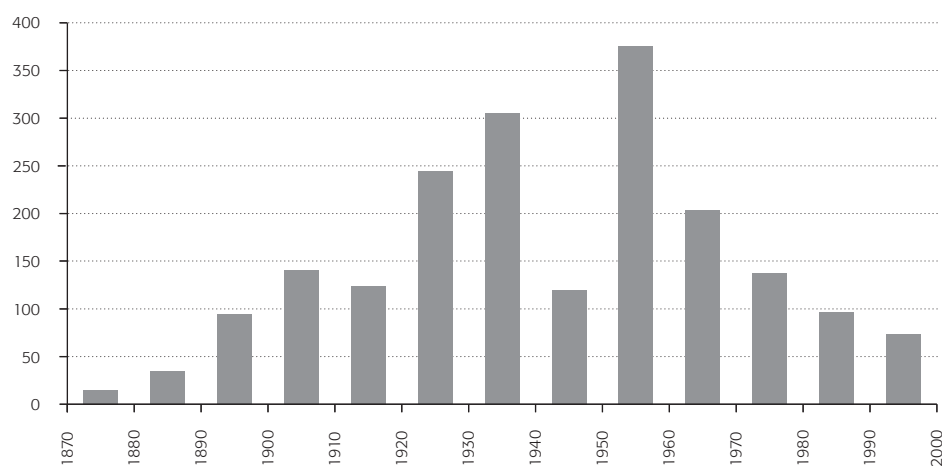

Fig. 181. Kyrkorestaureringar per decennium 1870-1999 utifrån en förteckning över 1 966 arkitektleda restaureringar.

Det är en utveckling som också kan följas i den samtida debatten: i kritiken under 1960-talet mot Erik Lundbergs sena kyrkorestaureringar – t.ex. mot S:t Lars i Linköping 1958 – och kanske särskilt i den tilltagande oppositionen mot Uppsala domkyrkas restaurering. Av detta i decennier förberedda stora företag blev det till sist, 1976, bara en antydning av vad som varit planerat. För en äldre generation av arkitekter och antikvarier tedde sig detta som ett nederlag, för en yngre som en stor framgång. De stora projektens tid var förbi.

Arkitekterna

Om restaureringarna i den nämnda förteckningen fördelas på generationer av arkitekter efter det decennium där de var födda blir fördelningen denna:

före 1850	4,3 %	1880-89	28,0 %	1920-29	6,9 %
1850-59	6,0 %	1890-99	16,2 %	1930-39	6,4 %
1860-69	10,6 %	1900-09	6,3 %	efter 1940	2,6 %
1870-79	5,4 %	1910-19	7,3 %		

Det var arkitekter födda under 1880- och 90-talen som fick och genomförde de flesta restaureringsuppdragen. Sigurd Curman var född 1879 och det var hans yngre jämnåriga, som från senare delen av 1910-talet och fyra decennier framåt svarade för de flesta restaureringarna. Under deras studietid och deras första år som praktiserande arkitekter hade restaureringsuppgiften en aktualitet som varken förr eller senare. Den var viktig också ur arkitektprofessionens synpunkt och vid sidan av dem som blev specialister var det påfallande många som hade något enstaka eller ett fåtal uppdrag. Hos många grundlades intresset redan under studieåren på Konstakademiens arkitekturskola, där Sigurd Curman 1912-18 var professor i "svensk och jämförande arkitekturhistoria" och fäste stor vikt vid exkursioner, uppmätningar och restaureringar, kyrkorestaureringar inte minst.

Av arkitekter födda på 1880-talet stod Axel Forssén i det nämnda urvalet för 97 restaureringar, Erik Fant för 86, Einar Lundberg för 57 och Ärland Noreen för 52. Motsvarande antal var för Paul Boberg 48, för Johannes Dahl och Knut Nordenskjöld vardera 37 och för Sven Brandel 33.

Av arkitekter födda på 1890-talet stod Adolf Niklasson i samma urval för 54, Kurt von Schmalensee för 49, Erik Lundberg, Karl Martin Westberg och Eiler Græbe för 42, 38 respektive 37 restaureringar. Men liksom i föregående stycke rör det sig om minimisiffror. Det verkliga antalet var med all sannolikhet högre.

Vissa av de nämnda var knutna till en region, som Axel Forssén (Väst-

Ösmo	Sö	1872	J. Z. Blackstadius
Lunds domkyrka	Sk	1880	Helgo Zettervall
Stockholm, Tyska kyrkan	Up	1886	Magnus Isæus
Hudiksvall	Hs	1888	Agi Lindegren
Dannemora	Up	1892	Carl Axel Ekholm
Ljusnarsberg	Vs	1892	Fritz Eckert
Funbo	Up	1893	Fredrik Falkenberg
Uppsala domkyrka	Up	1893	Helgo Zettervall
Härnösands domkyrka	Ån	1897	Agi Lindegren
Arjeplog	La	1899	Gustaf Pettersson
Örebro, S:t Nicolai	Nä	1899	Adolf Kjellström
Stora Kopparberg	Dr	1901	Gustaf Pettersson
Dalhem	Go	1904	Axel Herman Hägg
Falu Kristine	Dr	1906	Carl Möller
Gumlösa	Sk	1906	Theodor Wählin
Skepptuna	Up	1907	Gustaf Améen
Stockholm, Storkyrkan	Up	1908	Ernst Stenhammar
Rasbokil	Up	1910	Sigurd Curman
Strängnäs domkyrka	Sö	1910	Lilljekvist/Curman
Torsång	Dr	1912	Sigurd Curman
Vika	Dr	1917	Sigurd Curman
Vreta kloster	Ög	1917	Sigurd Curman
Trönö gamla	Hs	1915	Fredrik Falkenberg
Ed	Up	1918	Sigurd Curman
Resteröd	Bo	1920	Anders Roland
Svenneby gamla	Bo	1922	Sven Brandel
Stora Skedvi	Dr	1922	Lars Israel Wahlman
Brandstorp	Vg	1923	Erik Fant
Varnhems klosterkyrka	Vg	1923	Sigurd Curman
Stockholm, Oscarskyrkan	Up	1923	Lars Israel Wahlman
Västerplana	Vg	1924	Anders Roland
Hannas	Sk	1927	Theodor Wählin
Bygdeå	Vb	1929	Knut Nordenskjöld
Stockholm, Jakob	Up	1936	Ove Leijonhufvud
Dal	Ån	1937	Einar Lundberg
Kristinehamn	Vr	1937	Bror Almquist
Luleå domkyrka	Nb	1938	Knut Nordenskjöld
Öja	Go	1939	Erik Fant
Herrestad	Ög	1946	Erik Lundberg
Kastlösa	Öl	1955	Ärland Noreen
Kvistbro	Nä	1955	Karl Martin Westerberg
Spånga	Up	1955	Erik Lundberg
Linköping, S:t Lars	Ög	1959	Erik Lundberg
Västerås domkyrka	Vs	1961	Erik Lundberg
Lunds domkyrka	Sk	1963	Eiler Græbe
Söderala	Hs	1963	Erik Lundberg
Skellefteå landsförsamling	Vb	1964	Rolf Bergh
Torshälla	Sö	1967	Ove Hidemark
Häverö	Up	1972	Börje Blomé
Enköping	Up	1975	Jörgen Fåk
Folkärna	Dr	1979	Lars Holmer
Askersunds landsförsamling	Nä	1984	Jerk Alton
Sundals-Ryrs nya	Ds	1984	Ture Jangvik
Örebro, Olaus Petri	Nä	1987	Jerk Alton
Åker	Sö	1992	Björn Norman
Växjö domkyrka	Sm	1995	Mats Edström
Skara domkyrka	Vg	1999	Jan Lisinski

Tab. 4. Ett urval kyrkorestaureringar från perioden 1870–1999.

sverige), Eiler Græbe (Skåne), Paul Boberg (Småland), Kurt von Schmalensee (Östergötland) eller Adolf Niklasson (Västergötland). Andra hade hela landet som verksamhetsfält, som Erik Fant, Einar Lundberg eller Karl Martin Westerberg.

I arkitektgenerationerna med födelseår under det tidigare 1900-talet var Olle Karth och Hans Lindén knutna till var sitt landskap, Gotland respektive Småland. Det gällde till en början också Ture Jangvik och Jörgen Fåk (Östergötland respektive Uppland), medan Rolf Bergh, Ragnar Jonsson och Uno Söderberg hade uppdrag över hela landet.

I senare generationer finns ingen som haft ens tillnärmelsevis lika många uppdrag som Jerk Alton. I det nämnda arkitektregistret är han den ende som vad antalet beträffar kan jämföras med Axel Forssén och Erik Fant.

Inredning och inventarier

Hur de kyrkliga förhållandena samverkade med estetiken och det historiska synsättet kan belysas av hur bänkarna hanterades. Med bänkplatser för de olika gårdarna i socknen hade det varit naturligt med dörrar som kunde stängas och med nummer på dörrarna. Men efter 1860 började den ordningen avvecklas.

När det inte längre fanns några enligt bänklängd fördelade platser behövdes inte längre några dörrar. Deltagarna i gudstjänsten kunde sitta var de ville: de representerade ju bara sig själva, och de satt nu också bekvämare än förut. Samtidigt upphörde den gamla ordningen med män och kvinnor på skilda sidor om mittgången.

De öppna bänkarna tolkades i termer av modernisering och nya sociala mönster och de fick en snabb spridning, med början 1862 i den av Edelsvärd ritade kyrkan i Trollhättan. Under 1800-talets senare decennier och ett kort stycke in i 1900-talet var de ett stående inslag vid alla restaureringar, av domkyrkor, stadskyrkor och efter hand också sockenkyrkor. Det fanns enkla former där gavlarna bara var en följd av konstruktionen och mer konstfulla utföranden i gotiska former, ibland med inslag av renässans.

Men redan på 1890-talet beslöt man – t.ex. i Funbo i Uppland – att behålla de gamla bänkarna (fig. 174–175) och från och med 1910-talet sågs slutna bänkkvarter som en del av den historiska helheten, så viktig att man snart började återföra bortflyttade bänkinredningar eller tillverka nya, som antingen var av samma slag som under 1600- och 1700-talen, eller i varje fall hade en sådan form att gavlarna bildade ett sammanhängande helt, som erinrade om slutna bänkkvarter med tillhörande dörrar.

Ett fall bland många är kyrkan i Mora. Vid 1895 års restaurering insattes nya öppna bänkar och de gamla såldes på auktion. Tolv par av gavlar och dörrar köptes av Anders Zorn som använde dem som panel i Zorngårdens förstuga. Men församlingen ångrade sig och med viss fördröjning kom slutna bänkkvarter efter mönster av de gamla tillbaka 1948. Själva sittbänkarna fick dock bli kvar, eftersom 1895 års modell var förhållandevis bekväm.

Det var inte alltid som dörrar och gavlar var lika vackert hantverk som de var i Mora, men ungefär detsamma inträffade på många håll. De helt öppna bänkarnas tid blev kort. De blev snart uppfattade som både banala och okyrkliga. De slutna kvarteren däremot, med eller utan dörrar, hade inte bara historisk hävd. De var också ett kraftfullt arkitektoniskt element i kyrkorummets, som gillades av arkitekterna, och de blev till sist ännu vanligare än de någonsin varit före 1860, ty de infördes nu också i sena 1800-talskyrkor och i de enkla kyrkor och kapell där de tidigare aldrig funnits.

Det har alltid funnits gamla inventarier i kyrkorna. Som välkänt är ledde den svenska reformationen aldrig till någon uppgörelse med katolsk kyrkoinredning. Någon sådan följde heller inte i fortsättningen. Men under 1700- och 1800-talen var det vanligt att gamla inventarier ställdes åt sidan, att de flyttades ut ur kyrkan eller såldes, på auktion eller till någon spekulant som anmälde sig. Under senare hälften av 1800-talet var det inte sällan en samlare eller en representant för Vitterhetsakademien och Statens Historiska museum, ibland riksantikvariens själv, Hans Hildebrand.

Den nybildade Hälsinglands fornminnesförening lät 1859 samla in ”flera lass med bilder och målningar från Delsbo, Norrbo, Bjuråkers, Tuna och Njutångers socknar” för att ställa ut dem i den övergivna gamla kyrkan i Enånger. Liknande aktioner företogs på andra håll och resulterade i ”kyrksalar” på de läns museer som var i vardande. Detta samlande fick sin kulmen med det tidiga 1900-talets utställningar av kyrklig konst, bl.a. i Strängnäs 1910, Östersund 1911, Härnösand 1912, Hudiksvall 1913 och Uppsala 1918. Utställningarna gav fart åt det konsthistoriska studiet, men de betydde också att inventarierna blev mer uppskattade och började återföras till de kyrkor de kom ifrån.

År 1860 hade ett mycket stort antal kyrkor antingen Thorvaldsens Kristus eller ett förgyllt kors med eller utan svepning och törnekrona, på altaret. Ganska få kyrkor hade ett medeltida altarskåp. År 1950 var förhållandet det omvända. Om korset eller Thorvaldsens Kristus fanns kvar var de ställda åt sidan för att ge plats åt det medeltida altarskåpet.

Före och efter 1970

Under de femtio åren från 1920 till 1970 förändrades, som diagrammet antyder (fig. 181), de svenska kyrkorna på ett genomgripande sätt, och eftersom 1910-talet var det skede då målen formulerades, var förändringsskedet i praktiken en sextioårsperiod. Det var tiden 1910 till 60-talets slut som gav åt kyrkorna den prägel de till stor del ännu har. Det var en förändring som i första hand handlade om interiörerna.

Det som skedde kan skildras som en anpassning till kyrkliga förhållanden: kyrkorummen blev rikare, i anslutning till ett rikare, mindre asketiskt gudstjänstliv. Det kan också skildras som en stegvis anpassning till nya och förändrade estetiska ideal. Men lika viktigt var, sett i det långa perspektivet, något annat: kyrkornas historisering och deras inlemmande i kulturarvet. Vilken var då innebörden av denna historisering? Även om den inleddes under den tid som kallas nationalromantiken var det inte nationen som var historiseringens föremål utan bygden. Också i den egna socknen fanns en konst- och kulturhistoria som gick långt tillbaka, och i det perspektivet gjorde det inte så mycket att kvarlevorna av romansk eller gotisk konst, av renässans eller barock inte alltid var så märkliga som konstverk. Märkliga var de ändå genom sin knytning till platsen.

Som diagrammet antydde blev restaureringarna färre under 1970-talet, och de blev också mindre omfattande. Den stora, omgestaltande restaureringen blev ovanlig och i stället kom den byggnadsvårdande restaureringen. Ny var en förstående inställning till det senare 1800-talet, som ibland blev återrestaurerat. Arkitekterna dominerade inte längre på samma sätt som förut. Antikvarier och byggnadsingenjörer, som specialiserat sig på uppgiften, var snart lika viktiga som arkitekterna. Och även en mycket verksam restaureringsarkitekt som Jerk Alton var i flertalet av sina arbeten diskretare än arkitekterna av föregående generation. Ofta var det en ny färgsättning som var det synliga tecknet på en nyss genomförd restaurering.

Från sekelskifte till sekelskifte

I den restaureringskritik som etablerades kring sekelskiftet 1900 var arkitekterna den starkaste kraften. Konstakademien och Överintendentsämbetet betydde mycket mer än Riksantikvarien och Vitterhetsakademien, och något ämbetsverk som hette Riksantikvarieämbetet fanns ännu inte.

Ett viktigt steg i etableringen var Konstakademiens ovan nämnda skrivelse 1902 till Kungl. Maj:t, "I restaureringsfrågan", förberedd av Gustaf Upmark 1892 och av Verner von Heidenstam 1894. Här krävdes uppryckning från myndigheternas sida. 1904 blev arkitektkårens ledande man, Isak Gustaf Clason, förste intendent i Överintendentsämbetet och gjorde restaureringsfrågan till en av verkets viktiga uppgifter. 1907 antog han Sigurd Curman som amanuens och 1910 som arkitekt i Överintendentsämbetet. Det var samtidigt som Curman inledde sin bana som restaureringsarkitekt, med Rasbokil i Uppland och Stora Malm i Södermanland, båda färdiga 1910.

Med viss generalisering kan också fortsättningen följas med Curmans karriär: 1912 blev han professor i "svensk och jämförande arkitekturhistoria" vid Konstakademien och 1918 byggnadsråd och chef för den nyinrättade Kulturhistoriska byrån, i det till Byggnadsstyrelsen ombildade Överintendentsämbetet.

1923 blev samme Curman riksantikvarie och när sedan Riksantikvarieämbetet omorganiserades 1938, fanns det för lång tid framåt två parallella och jämnstarka centrala instanser som hanterade restaureringsärenden. Så förblev det tills Kulturhistoriska byrån 1967 införlivades med Riksantikvarieämbetet, för att sedan upphöra vid ämbetets omorganisation 1975.

Tjugo år senare, 1995, överfördes kyrkoärendena från Riksantikvarieämbetet till länsstyrelserna (länsantikvarierna). Från centralisering till decentralisering på hundra år. Riksantikvarieämbetet förblev dock tillsynsmyndighet med rätt att överklaga länsstyrelsens beslut. Om detta är tillräckligt får framtiden utvisa.

Från Brunius till Sockenkyrkoprojektet

Till sist en kort översikt över vad som forskats och skrivits om de svenska kyrkorna och vad det har betytt för förståelsen av dem. Längre handlade det nästan bara om medeltiden.

Långt före 1800-talet fanns antikvarier och resenärer som intresserade sig för kyrkorna, tecknade av deras yttre, noterade runstenar och sägner. Men först kring mitten av 1800-talet, med Carl Georg Brunius och Nils Månsson Mandelgren, kan man tala om ett mer systematiskt studium. Brunius stora intresse var den medeltida arkitekturen och förutom sina innehållsrika "konstanteckningar" från olika resor skrev han "Skånes konsthistoria för medeltiden" (1850) och "Gotlands konsthistoria" (1864–66). Mandelgren täckte större delar av Sverige än Brunius, och även om det mesta blev utgivet av hans väldiga odlingshistoria, var han den förste som verkligen dokumenterade kyrkorna och deras inventarier, och han framstår som den egentlige upptäckaren av det medeltida valv- och väggmåleriet.

Hans Hildebrand hade en bredd i studiet av medeltiden, som eftervärlden knappast överträffat, och kyrkorna var bara en del av hans väldiga studiefält. Hans 1875 utgivna "Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid" är den första översikten i sitt slag. I tredje och sista delen av "Sveriges medeltid", 1903, återkom han sedan till ämnet med en fylligare framställning. Om han 1875 varit tämligen ensam om sina kunskaper fanns nu en

Fig. 182. Spånga medeltida kyrka, väster om Stockholm, restaurerad av Erik Lundberg 1953–55. Restaureringen visar stort intresse för byggnadens långa historia men kännetecknas också av påfallande moderna inslag som nya belysningsarmaturer. Foto Jörgen Lundberg.

ung generation beredd att ta över, och som snart menade att det var först med dem som det började.

Medeltiden och kyrkorna blev ett stort tema under 1900-talets första decennier, då ämnet konsthistoria etablerades som universitetsämne. Hälften av de arton avhandlingar som lades fram före 1920 hade kyrkliga ämnen, och samtidigt tilltog i det omgivande samhället respekten för kyrkorna som kulturarv.

Nära knutet till de konsthistoriska institutionerna, i varje fall till en början, var också inventarieverket "Sveriges Kyrkor", startat av Sigurd Curman och Johnny Roosval 1912. Dess inriktning på kvalificerade monografier över enskilda kyrkor, på både byggnader och inventarier, på arkivstudier och uppmätningar betydde en hög vetenskaplig standard. Men den var också tidskrävande eftersom alla kyrkor skulle vara med, inte bara de medeltida och inte bara de konstnärligt intressanta. Volym 100 förelåg 1964 och i början av 2000-talet volym 226. Bara ett fåtal landskap hade då blivit färdiga och fått sin avslutande sammanfattning. Under 1980-talet kompletterades det ursprungliga programmet av två tematiska serier "Medeltida träkyrkor" och "Kyrkobyggnader 1760–1860". Ändå kvarstod bristen på kunskap om kyrkobeståndet i dess helhet.

Det var mot den bakgrunden som ”Sockenkyrkoprojektet” med under-
rubriken ”Kulturarv och bebyggelsehistoria” startade 1996, med stöd av
Riksbankens Jubileumsfond. Mot den stora och kvalificerade litteraturen
om enskilda kyrkor kontrasterade de anmärkningssvärt få försöken att
kvantifiera materialet och dra generella slutsatser. Stora frågor som kyr-
kobyggandets fördelning över århundradena och dess regionala variatio-
ner var så gott som obearbetade. En annan brist var den mycket ojämnt
fördelade kunskapen, som nästan omöjliggjorde jämförelser mellan olika
landskap. Om Uppland och Gotland var ingående studerade var Väster-
götland – det landskap där det fanns flest kyrkor – i viktiga avseenden helt
obearbetat.

Förutom det omfattande och nödvändiga grundarbete, som bestod i
kompletteringar av Riksantikvarieämbetets register, resulterade projektet i
landskapsrapporter och i föreliggande syntesvolym.

Återblick

När denna sammanfattning av sockenkyrkornas historia först diskuterades
var föreställningen ännu den, att restaurering i modern mening varit något
kvalitativt annorlunda än tidigare århundradens byggande, ombyggande
och anpassande av kyrkorna till nya tider och nya behov. Men stämmer
det? Det stämmer i den meningen att restaurering sedan 1800-talets senare
del har uppfattats som en genre för sig, skild från annat byggande.

Men om vi ser sockenkyrkorna i ett långt perspektiv – är det då någon
skillnad mellan en senare tids restaureringar och 1500- och 1600-talens
eller det klassicistiska skedets anpassning av kyrkorna till nya tider, nya
värderingar och nya behov?

Ju mer vi får det stora restaureringsskedet under 1900-talet på ett visst
avstånd, desto lättare kan det uppfattas som ett byggnadsskede bland andra
i sockenkyrkornas historia. Detsamma kan sägas om de byggnadsvårdande
restaureringarna efter 1970, som inte bara följer ett gammalt mönster –
uppehållandet av byggnaden på dess egna villkor – utan framför allt anslu-
ter till ideal som fanns i annat samtida byggande.

Ett avslutande omdöme när det gäller restaurering av kyrkor i Sverige
från 1800-talets senare del till i dag kan formuleras på följande sätt: knap-
past någon kategori av byggnader har hanterats med lika stor omsorg och
lika stora ambitioner. Det är ett omdöme som inte motsägs av att det tidvis
rått motsättningar i restaureringsfrågan, och det är ett omdöme som delvis
gäller också för decennierna före år 1900, trots att det skedet så ofta skild-
rats i termer av pietetslöshet och bristande förståelse.

Men detta förhållande ger ingen garanti för framtida underhåll och
byggnadsvård. Under det långvariga utredandet av förhållandet mellan sta-
ten och svenska kyrkan gjordes alltid skillnad på kyrkan som trossamfund
och kyrkan som förvaltare av kulturarvet. Till trossamfundet skulle staten
vara neutral. Kyrkobyggnaderna däremot och vad som hörde till dem var
också i fortsättningen en allmän angelägenhet.

På nästan varje ort är kyrkan den äldsta gemensamma egendomen och
kyrkornas särställning enligt kulturminneslagen förändrades inte när den
nya relationen mellan stat och kyrka trädde i kraft år 2000. Men det efter
detta år ökande antalet av utträden ur Svenska kyrkan skapar ändå osä-
kerhet. Osäker är också den framtida storleken av den kyrkoantikvariska
ersättningen, de särskilda medel varmed staten bidrar till underhållet av det
kyrkliga kulturarvet.

Källor och litteratur

- Bedoire, Fredric & Anders Friberg: *Västgötakyrkor. 400 år av restaurering*, 2004.
- Boström, Ragnhild: *Sveriges domkyrkor*, 1952.
- Brunius, Carl Georg: *Skånes konsthistoria för medeltiden*, Skånes historia och beskrifning, 1850.
- Brunius, Carl Georg: *Gotlands konsthistoria*, 1864–66.
- Edman, Victor: *En svensk restaureringstradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*, 1999. Diss.
- Elmén Berg, Anna: *Fem ödekyrkor i Norrland. Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början*, 1997. Diss.
- Fant, Erik: ”Restaureringsarkitekten och byggnadsrådet”, i *Ad patriam illustrandam. Hyllningsskrift till Sigurd Curman 30 april 1946*, red. Adolf Schüeck & Bengt Thordeman, 1946.
- Heidenstam, Verner von: *Modern barbarism. Några ord mot restaurerandet af historiska byggnader*, 1894 (*Dagens Nyheter* 21/6, 23/12 1893).
- Hildebrand, Hans: *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid*, 1875.
- Hildebrand, Hans: *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring*, 3, 1903.
- Kåring, Göran: *När medeltidens sol gått ned. Debatten om byggnadsvård i England, Frankrike och Tyskland 1815–1914*, KVHAA, Antikvariska serien 38, 1992. Diss.
- Lindahl, Göran: ”Restaureringsproblemet”, i *Byggmästaren* (Arkitektupplagan), 1953:5.
- Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium*, vol. 1–, 1912–.
- Tegnér, Göran: ”Sigurd Curmans restaureringar”, i *Kulturmiljövård*, 1991:4.
- Upmark, Gustaf (d.ä.): ”Stilenlighetens faror” (föredrag i Svenska slöjdföreningen 19 januari 1892), i *Valda skrifter*, 1901.
- Åman, Anders: *Helgo Zettervalls domkyrkorestaureringar*, otryckt lic.avh, 1963.
- Åman, Anders: ”Återblick på restaureringsfrågan”, i *Uppsala domkyrka. Katedral genom sekler*, 1982.
- Åman, Anders: *Sigurd Curman. Riksantikvarie – ett porträtt*, KVHAA, 2008.

DEL IV

Det kvantitative perspektivet

Sockenkyrkorna – en överblick

av Markus Dahlberg

Den kulturgeografiska redovisningen i rapportens andra del ger en bakgrund till kyrkornas etablering och miljömässiga sammanhang. Vi har där- efter i den tredje delen fått en översikt över kyrkobyggandet i historiska perioder från medeltiden fram till 1950, med en exkurs om utvecklingen efter 1950. Kyrkornas restaureringshistoria har följts fram till vår egen tid. Översikterna har beskrivit kyrkornas egenskaper i olika delar av vårt land. Ett flertal faktorer har lyfts fram som påverkat kyrkornas utformning, både som enskilda byggnadsverk och som uttryck för en regions byggande. Det kan vara materiella faktorer som tillgången på byggnadsmaterial, ekonomiska och sociala omständigheter som möjliggjort eller begränsat den enskilde byggherrens eller församlingens intentioner, befolkningstillväxt som gjort det nödvändigt att nybygga kyrkan, liturgiska förändringar som påverkat kyrkorummets inredning samt kyrkobyggandets organisering och regionala byggmästares verksamhetsradie.

Det finns alltså mönster i det byggda beståndet som kan sättas i samband med andra geografiska strukturer. Somliga är stabila medan andra förändrats över tid. Kyrkobyggnadernas ålder och regionala fördelning avspeglar såväl fysiska förutsättningar, t.ex. berggrund och jordarter, som demografiska, sociala, kulturella och ekonomiska skillnader.

I den kulturgeografiska delen har några frågor lyfts fram som särskilt viktiga för förståelsen av det kyrkliga landskapet. Kan kyrkorna relateras till regionala bebyggelsehistoriska skeenden? Vilka orsakssammanhang kan antydans som en förklaring till kyrkornas åldersstruktur och utformning? Vilka krafter bidrog till att förnya kyrkobeståndet i vissa delar av landet medan andra knappast berördes alls? Hur har denna långa historia präglat det kyrkliga landskap som möter oss i dag? Kring flertalet av dessa frågor finns nyanserade resonemang i periodöversikterna. Avsikten med detta avslutande kapitel är att översiktligt lyfta fram några av dessa omständigheter, men nu i ett helhetsperspektiv, d.v.s. från medeltiden till 1950 och med tyngdpunkt i ramprojektets kvantitativa resultat. I likhet med landskapsrapporterna kommer hänvisningar att ges till några grafiska framställningar som tar fasta på den sammanhängande sekvens av händelser som leder fram till dagens kyrkobyggnadsbestånd. I viss mån kommer resonemanget att anknyta även till de kartor och diagram som placerats i den kulturgeografiska delen och periodöversikterna.

Inledningsvis skall två linjer följas: dels det kyrkobyggande som skett till följd av socken- och församlingsbildning, dels de förändringar som där- efter inträffat i ett redan befintligt byggnadsbestånd. Allt sedan äldsta tid har dessa skeenden löpt parallellt. När man på vissa håll uppfört sin första

kyrka, har man i andra delar av landet redan passerat både den andra och tredje generationen. Successiv utbyggnad och förändring bildar viktiga förutsättningar för det sammansatta mönster av kyrkor som möter oss i dag.

Successiv utbyggnad

MEDELTIDENS SOCKENBILDNING

Flertalet av Sveriges socknar har sitt ursprung i medeltiden. Kartan över församlingarnas storlek 1750 färgas mörkt blå i de förhistoriska och medeltida huvudbygderna (fig. 27). Här var sockenbildningen en i allt väsentligt avslutad process redan under 1200-talet. Ett tätt nät av socknar hade då vuxit fram på de centrala slätterna i Götaland och Svealand.

Som framhållits i medeltidskapitlet var det i de rika järnåldersbygderna som kristendomen fick sitt tidigaste fäste. Tyngdpunkterna i det kyrkliga landskap som bildades under äldre medeltid utgör fortfarande de kyrktätaste områdena i landet. De faktorer som bestämde huvuddragen i denna struktur var stabila till sin karaktär. Koncentrationerna i detta landskap finns på slätterna i Götalands och Svealands centrala inland, områden som ligger under högsta kustlinjen, men även i områden ovanför högsta kustlinjen, framför allt Falbygden i Västergötland, som genom sin berggrund av kalksten präglas av exceptionella odlingsbetingelser och varit tilldragande för bebyggelse under årtusenden. Västkusten, Skåne, Öland och Gotland i sin helhet, samt södra Norrlands kustland och Storsjöbygden utgör andra områden med tät sockenstruktur. Sammantaget får vi tänka oss att dessa för odling gynnsamma områden också var de befolkningstätaste delarna av vårt land under den tidiga period då sockenbildningen ägde rum.

Sockenbildningen följde inget förutsägbart eller regelbundet mönster. Medeltidens sockenbildning var en sammansatt process där redan ianspråktaga områden gick mot fortsatt förtätning, samtidigt som nya områden koloniserades. När sockenbildningen i Götaland och Svealand i stort sett var fullbordad vid 1200-talets utgång, bildades nya socknar under hela medeltiden i södra Norrland och längs norra Norrlands kuster. Den successiva förtätningen till dagens mönster skedde i norra Norrland först efter medeltiden (fig. 29).

Sockenbildningen var naturligtvis en viktig drivkraft för kyrkobyggnadet. Men det ena var inte självklart en förutsättning för det andra, varken under medeltiden eller därefter. Från många delar av landet finns kända kyrkplatser eller kyrkoruiner som inte kan knytas till kända socknar, utan troligen utgjort tidigt övergivna gårdskyrkor eller gårdskapell. Redan under tidigt 1100-tal fanns i de centrala delarna av Götaland och Svealand ett stort antal träkyrkor uppförda på privata initiativ. Av översikten över medeltidens kyrkobyggande framgår att de konkreta spåren är få i förhållande till det antal tidiga träkyrkor som en gång måste ha funnits.

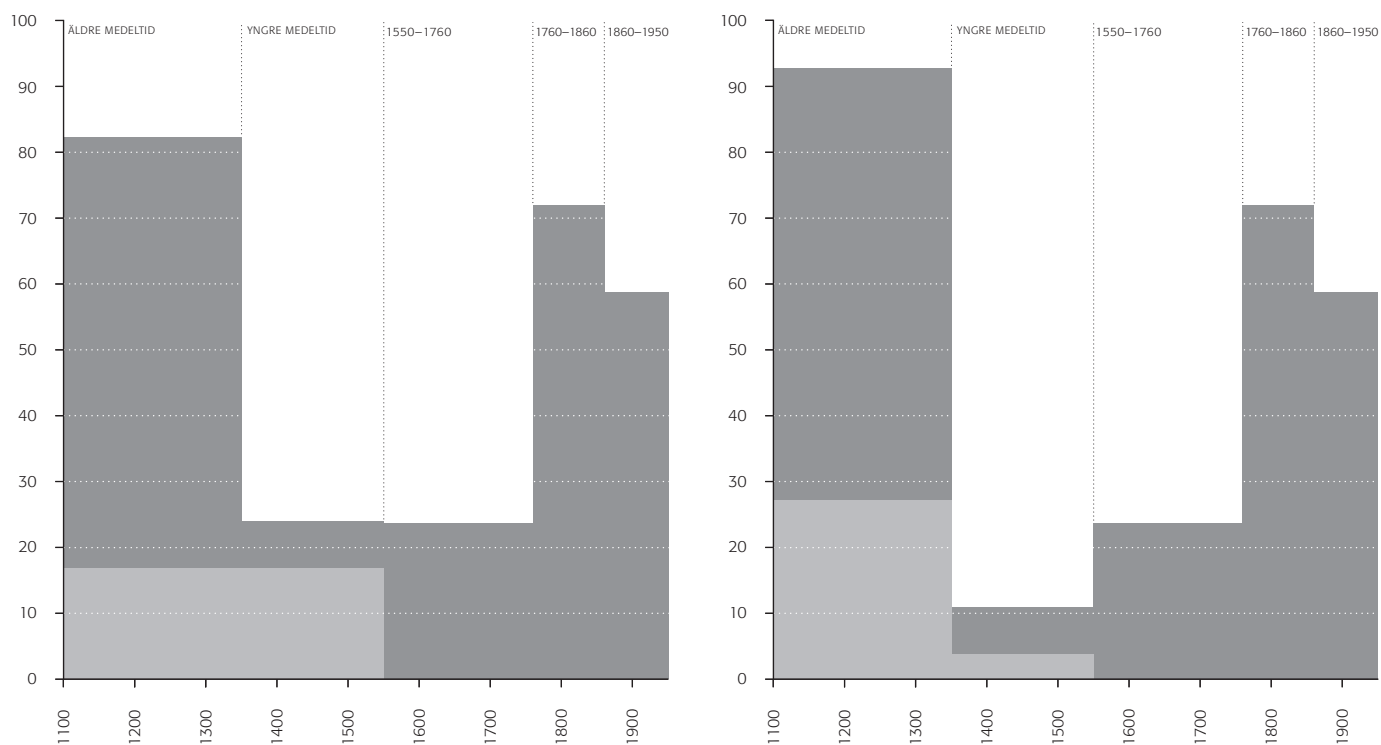
Stenkyrkobyggnadet fick ett massivt genombrott i de centrala delarna av Göta- och Svealandskapen under 1100- och 1200-talen. Vid medeltidens utgång möter oss här ett landskap som i det närmaste uteslutande bestod av stenkyrkor (fig. 94). I andra delar av landet fortsatte man medeltiden igenom att bygga i trä, från 1200-talet vanligen i liggtimmer. Av det rika träkyrkobyggnadet som funnits framför allt i de östra delarna av Småland, i gränsområdet mellan Småland, Västergötland och Halland samt i Dalsland och Värmland återstår i dag bara en bråkdel. Äldre arkivmaterial, liksom de fåtal bevarade byggnaderna, antyder att flertalet av träkyrkorna i dessa områden var timrade och uppförda tidigast under 1200-talet eller först senare under medeltiden.

Kyrkorna är inte enbart illustrationer till ett bebyggelsehistoriskt förlopp, de är också i hög grad ett viktigt källmaterial för att förstå det. Var någonsans i kartbilderna ska vi då leta efter de allra äldsta kyrkorna och hur kan de bidra till en djupare förståelse av medeltidens sockenbildning? Som framgår av medeltidskapitlet finns i de allra flesta områden ett äldsta kronologiskt skikt bestående av träkyrkor. Det vi kan säga något om är vanligtvis när denna träkyrka ersattes med en beständigare byggnad av sten. För det krävs ett noggrant studium av varje kyrkas murverk och övriga egenskaper. Byggnadshistorien måste också konfronteras med kyrkans övriga föremål. Dopfuntarna är särskilt viktiga, eftersom de förvärvades framför allt under 1100- och 1200-talen och i så hög grad fortfarande är bevarade. Från 1100-talet framstår dopfuntarna som ett nödvändigt inventarium för de fullvärdiga sockenkyrkorna. Av detta skäl berättar också dopfuntarna på ett ovanligt konkret sätt om den tidiga sockenbildningen.

För att fånga hela det medeltida byggnadsbeståndet har i ramprojektet ett grovt raster lagts över den kronologiska utvecklingen. Vi kan naturligtvis inte säga något i detalj om den medeltida sockenbildningen utifrån en indelning av kyrkorna i äldre medeltid och yngre medeltid. Inte ens denna grova indelning gör det möjligt att sortera alla medeltida stenkyrkor vi känner till. Kanske är det ändå rimligt att utifrån ramprojektets kartbilder formulera en hypotes. Är det så att kyrktätheten också säger något om kyrkobyggandets förlopp, d.v.s. skall vi leta efter de äldsta kyrkorna i de områden där kyrktätheten var – och fortfarande är – som störst? Mycket talar för att vi finner de äldsta stenkyrkorna just i de centrala delar av Göta- och Svealandskapen som enligt kartan 1750 hade den tätaste sockenstrukturen. Här finns också många direkta och indirekta belägg för att stenkyrkorna föregåtts av tidiga träkyrkor.

Som visats var variationerna i medeltidens stenkyrkobyggande stora, bl.a. beroende på tillgången till byggnadsmaterial, byggherrens specifika önskemål (oavsett om denne var kung, biskop, världslig storman eller utgjordes av en sockenmenighet) och dennes förmåga att realisera sina intentioner. Olikheter beträffande materialval, materialbearbetning och planform samt specifika funktioner i byggnadens utformning och inredning, utgör viktiga ledtrådar för att komma närmare tidens sociala och ekonomiska förhållanden och hur de varierat i landet. Karteringen av vissa egenskaper, som förekomsten av kyrkor med smalare kor (särskilt absidkor) och torn, visar att kyrkorna i flera avseenden framstår som mest komplexa i de områden som urskiljer sig med den tätaste sockenstrukturen och troligen de äldsta stenkyrkorna (fig. 72, 77).

Projektet har lyft fram tre skeden som särskilt viktiga för stenkyrkornas utveckling: det romanska skedet (ca 1100–1250), det gotiska skedet (ca 1250–1350) och det senmedeltida skedet (från ca 1400 till medeltidens utgång). Sannolikt har dessa skeden allmän betydelse för analysen av landets kyrkor, men de avtecknar sig olika tydligt i olika landsändar, bl.a. beroende på kyrkornas bevarandegrad (fig. 95). De stildrag som kännetecknar Gotlands kalkstenskyrkor eller de välbevarade Upplandskyrkorna med sina tegelblinderingar och valv framträder inte lika tydligt bland de ofta ombyggda gråstenskyrkorna i stora delar av de västsvenska landskapen. Som vi kunnat visa är det dock möjligt att med hjälp av kronologiska markörer lyfta fram några tendenser i ett bebyggelsehistoriskt perspektiv. Efter den tidiga och koncentrerade utbyggnaden under 1100- och 1200-talen i Götaland och Svealand, fanns uppenbarligen i ett landskap som Uppland förutsättningar för en fortsatt expansion ända in i senmedeltid. Även Dalarna förefaller ha haft en betydande byggnadsaktivitet under den senare

medeltiden, även om många kyrkor alltjämt har en svårtolkad byggnadshistoria. Det sena skedet innebar också att Norrland i hela sin sträckning inlemmades i den kyrkliga organisationen, genom de stora salkyrkor som likt ett pärlband uppfördes längs kusten under 1400-talet.

NYA FÖRSAMLINGAR EFTER MEDELTIDEN

I de delar av landet som 1750 hade en glesare sockenstruktur skedde en tämligen omfattande församlingsbildning efter medeltiden (fig. 29), däribland i de nordliga delarna av Blekinge, i Södermanlands och Upplands kustbygder, i Bergslagen (delar av Västmanland, Dalarna och Värmland) samt i norra Norrland, då främst i Lappland – det enda landskap som i församlingshistorik helt saknar medeltida inslag. I ett långsiktigt perspektiv kan man betrakta denna process som en sen utlöpare av en kolonisationshistoria som till stora delar redan ägt rum under medeltiden, även om de ekonomiska drivkrafterna nu delvis var annorlunda.

Bergshantering hade medeltida ursprung i landskapen Uppland, Västmanland, Närke och Dalarna. Näringen expanderade kraftigt under 1600-talet och kom att ta nya områden i anspråk, främst i Värmland och Dalarna. Till en början skedde detta inom ramarna för en redan etablerad bondebefolkning, men innebar så småningom att behov av och möjligheter för nya yrkeskategorier att etablera sig. Bruksetableringen i Bergslagsområdena var särskilt intensiv under 1600-talet men kan följas ända till 1800-talets början. Ytterligare en faktor som under samma tid bidrog till fortsatt kolonisation var en betydande invandring av finnar, som med sina annorlunda brukningsmetoder gjorde det möjligt att ta tidigare lågt ianspråktaga skogsområden i nyttjande för odling. Den befolkningsökning som följde i spåren av bergsbruk och nyodling under främst 1600- och 1700-talen, men även in i 1800-talet, resulterade i att nya församlingar bildades och att många nya kapell och kyrkor uppfördes i Västmanland, Dalarna och Värmland (fig. 114–115).

Lappland var i början av den historiska tiden huvudsakligen bebott

Fig. 183 a–c. Kyrkobyggandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950). Antal anger nybyggnader per årtionde. Hela landet.

a (t.v.). I diagrammet har nybyggnader som inte kan preciseras till äldre eller yngre medeltid fördelats jämnt över perioderna (ljusgrå ton).

b (t.h.). I diagrammet har nybyggnader som inte kan preciseras till äldre eller yngre medeltid fördelats över de två perioderna i samma proportioner som de som är säkert daterade (ljusgrå ton).

c (s. 349). I diagrammet har samtliga medeltida nybyggnader fördelats jämnt över äldre och yngre medeltid (jfr fig. 184).

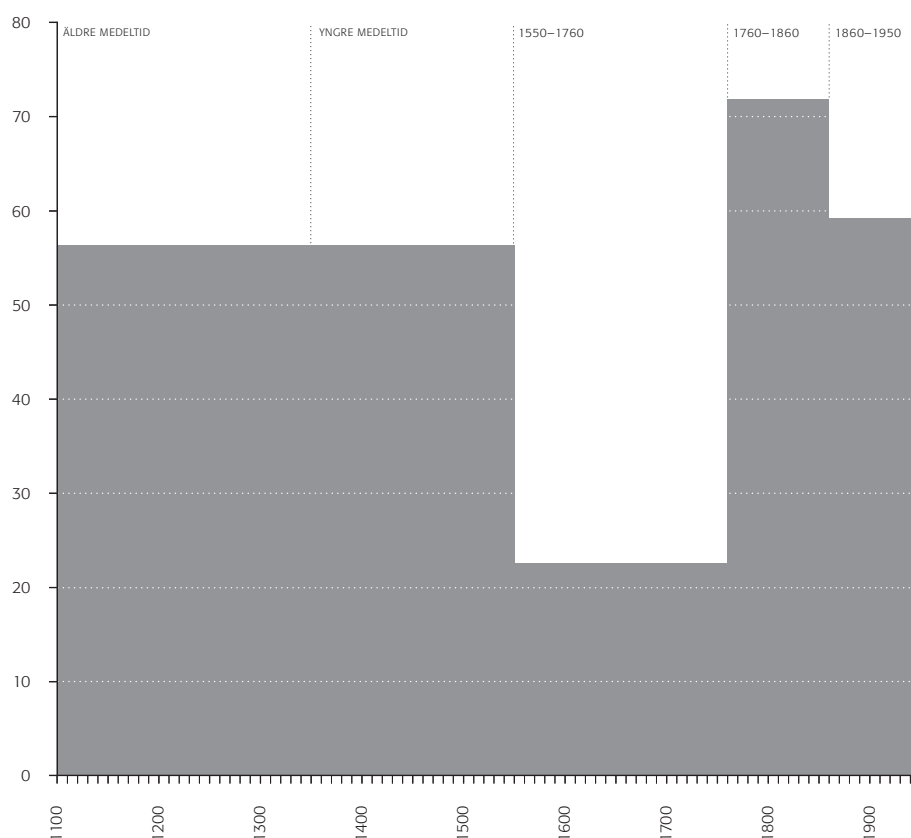
Förutsättningarna att datera medeltidskyrkorna varierar stort i landet. I landskap med många bevarade medeltidskyrkor (se fig. 189) kan byggnadskronologin ofta avläsas i murverket. Egenskaper som t.ex. planform, murverkets bearbetning, muröppningarnas form och förekomsten av skulptural utsmyckning kan bidra till en sannolik datering av byggnadsfaserna inom ett visst tidsspänn. Även naturvetenskapliga metoder kan användas. Bevarat trä i kyrkornas takstolar kan i gynnsamma fall precisera kyrkans uppförandetid på enstaka år när, genom årsringsdatering (dendrokronologi).

I områden som präglas av omfattande om- och nybyggande efter medeltiden, återstår medeltidskyrkorna – i de fall de överhuvudtaget är bevarade – som partier i de befintliga kyrkorna. Det medeltida långhuset kan t.ex. kvarstå i väster medan korpartiet helt förnyats efter medeltiden. Arkivalier och äldre avbildningar kan stundtals ge upplysningar om medeltidskyrkans utformning. Förutsättningarna att datera dem är dock betydligt sämre, både då det gäller den relativa byggnadskronologin och de olika byggnadsfasernas ålder uttryckt i absoluta årtal.

Diagram a–b visar två varianter av nybyggandet i perioder, som båda tar fasta på ramprojektets uppdelning av medeltiden i två perioder: äldre medeltid (–1350) och yngre medeltid (1350–1550).

Diagram b torde ge en någorlunda rättvisande bild av den faktiska fördelningen mellan perioderna. Diagrammet visar en markant U-form, med den äldre medeltiden som den kvantitativt viktigaste perioden. De tidiga träkyrkorna har sannolikt varit betydligt fler än de som är belagda eller med rimlig säkerhet kan förmodas ha funnits (se kommentar till fig. 67). Med hänsyn till detta torde den faktiska byggnadsaktiviteten under äldre medeltid ha framstått som än mer imponerande.

I diagram c har samtliga medeltida nybyggnader fördelats jämnt över äldre och yngre medeltid. Diagrammet visar i denna enklare form hur medeltidens nybyggande förhåller sig till de eftermedeltida perioderna.

av samer. Under 1500-, 1600- och 1700-talen gjordes ansträngningar att genom mission och kolonisation på ett tydligare sätt knyta lappmarken till det svensk-finska riket. Strategiskt belägna kyrk- och marknadsplatser etablerades i början av 1600-talet i Ume, Pite, Jokkmokks, Torne och Kemi lappmarker (den sistnämnda i Finland). Även i kolonisationen av lappmarken ingick bergsbruket som en viktig del. Silvermalm bröts bl.a. i Nasafjäll och ett flertal kapell uppfördes i anslutning till hyttorna, varav några så småningom fick status som församlingskyrkor. De s.k. lappmarksplakaten från 1673 och 1679 avsåg stödja kolonisation, men det var först från 1700-talets mitt som denna fick någon större betydelse. Under 1700- och 1800-talen skedde kolonisationen i form av nybyggen, i Ume älvdal ända upp till norska gränsen. Denna bebyggelsehistoriska utveckling är avläsbar i norra Norrlands församlingsstruktur, med en kärna av medeltida socknar längs kusten, 1600-talets stora lappmarksförsamlingar, samt de utbrytningar som under 1700- och 1800-talen framför allt skett i Ume älvdal. Under 1800- och 1900-talen har en befolkningstillväxt i kustregionen också inneburit att ett flertal församlingar tillkommit. Detta förlopp har också på ett tydligt sätt bidragit till de nybyggnadsfaser och den åldersstruktur som präglar kyrkorna i de nordligaste landskapen.

I Götaland och större delen av Svealand hade den tidiga utbyggnaden i centralbygderna, samt fortsatt medeltida kolonisation, inneburit att församlingsnätet redan vid medeltidens utgång funnit en form som skulle bestå fram till nutid. Endast ett fåtal regioner avviker med en mer omfattande församlingsbildning efter medeltiden, nämligen Upplands och Södermanlands kustbygder samt den nordliga skogsbygden i Blekinge. I bägge fallen är det förändringar som är att betrakta som något av randfenomen i utkanterna av landskapens bebyggelsecentrum. I Upplands och Södermanlands kustbygder rörde det sig i några fall om en formalisering av en redan befintlig

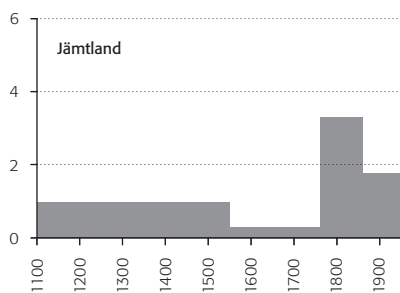
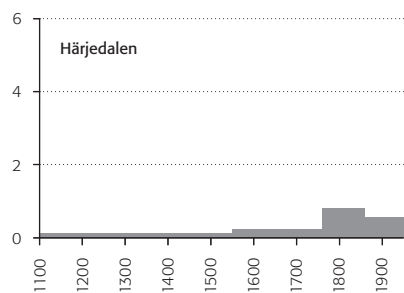
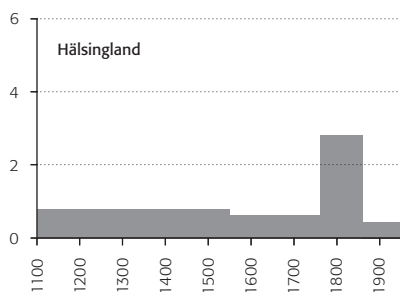
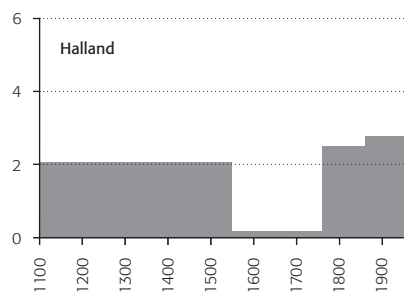
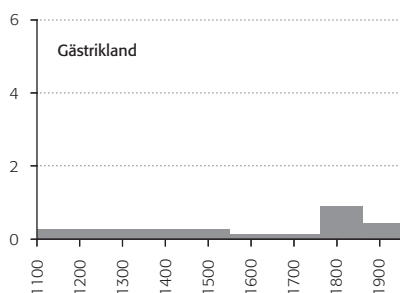
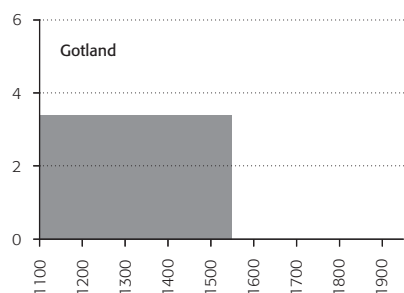
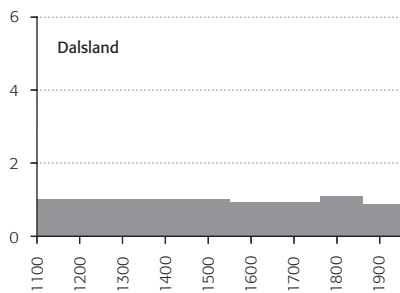
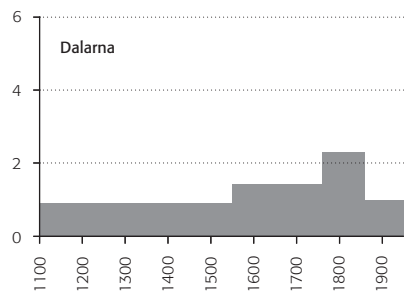
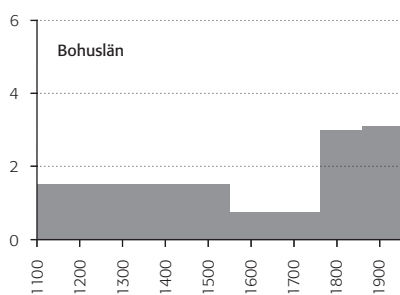
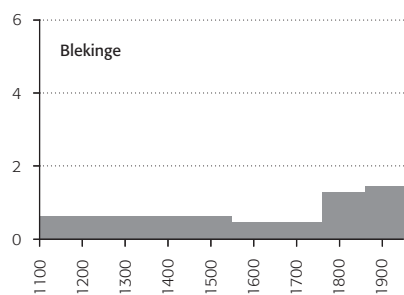
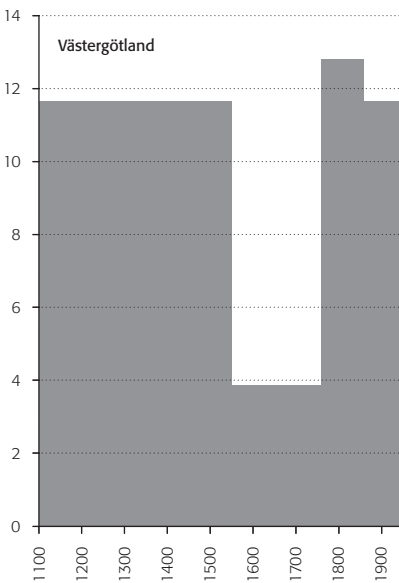
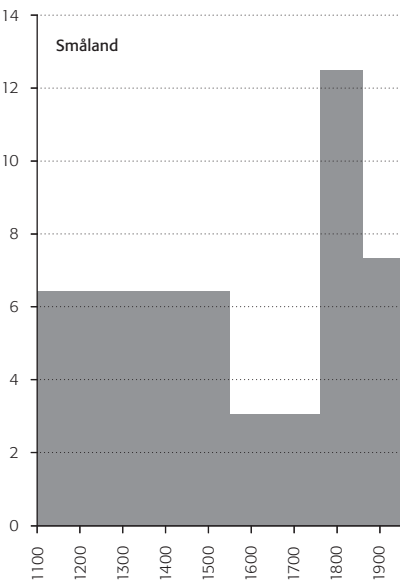
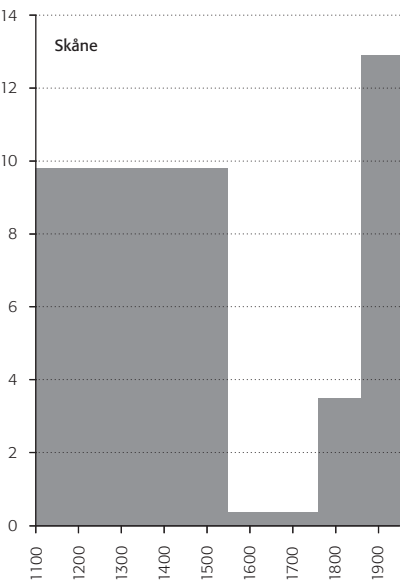
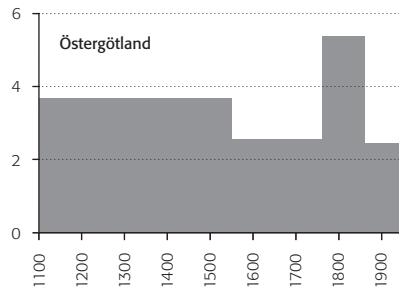
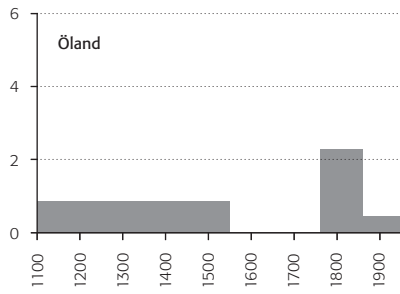
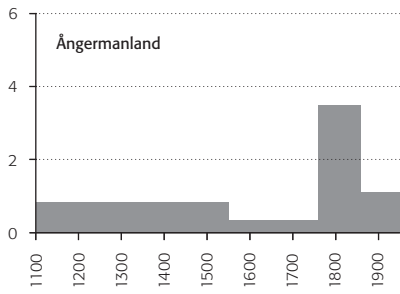
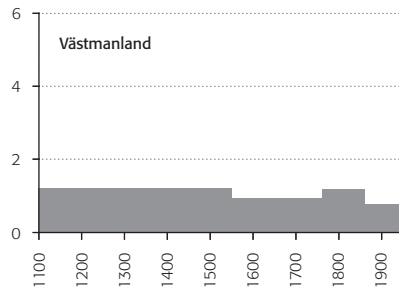
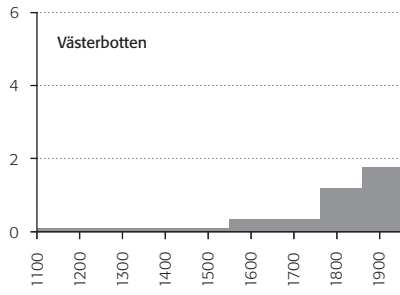
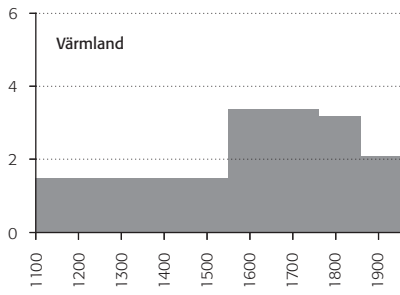
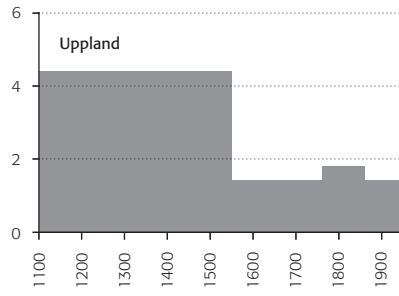
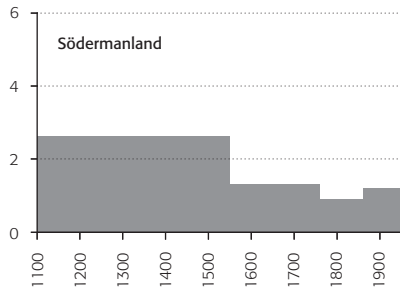
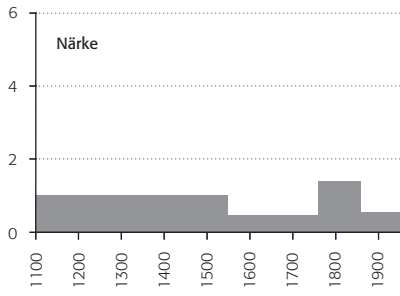
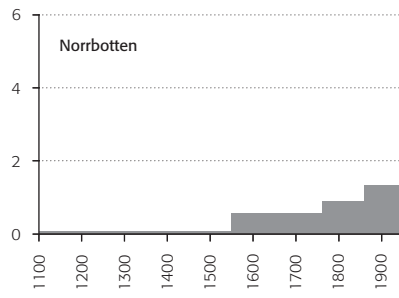
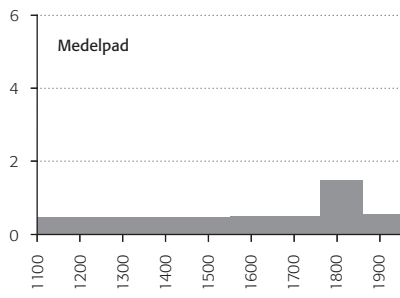
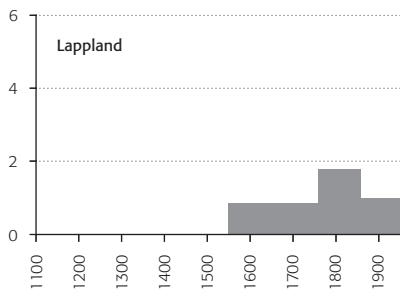

Fig. 184. Kyrkobyggandet i perioder (medeltiden, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950), per landskap (jfr fig. 183 c).

Diagrammen visar i sin förenklade form hur medeltidens nybyggande förhåller sig till de eftermedeltida perioderna. Gotland är det enda landskap där nybyggandet helt saknar eftermedeltida inslag. De stora Götalandskapen, d.v.s. Skåne, Småland och Västergötland, uppvisar sinsemellan en likartad utveckling som också genom det stora antalet kyrkor får ett stort genomslag i statistiken för hela landet. Olikheter dem emellan finns också, t.ex. nybyggs i Västergötland ett relativt stort antal kyrkor under perioden 1550–1760, i Småland är 1760–1860 den stora nybyggnadsperioden, medan perioden 1860–1950 är den mest kvantitativt betydande i Skåne.

I Södermanland och Uppland, de till antalet kyrkor största landskapen i Svealand, har medeltiden inte i lika hög grad ersatts eller påverkats av nybyggande efter medeltiden. Sammanställningen visar också den allmänna betydelsen av perioden 1760–1860, som – förutom Småland – genomgripande påverkat landskapen Öland, Östergötland, Närke, Dalarna samt hela Norrland.

kyrklig struktur, genom att församlingar bildades kring äldre kapell, troligen av medeltida ursprung. I andra fall rörde det sig om en faktisk expansion av bebyggelsen och därtill nytillkomna kapell eller kyrkor. I skärgården har naturligtvis de ekonomiska förutsättningarna varit annorlunda med ett sammansatt näringsfång, bestående av såväl jordbruk som fiske.

Även i det lilla landskapet Blekinge finns flera av de karaktäristiska landskapstyperna; fullåkersbygd, kustbygd och skärgård samt i norr ett större sammanhängande skogsområde på gränsen mot Småland. Viss församlingsnybildning skedde under 1800-talet i Blekinge skärgård. Den befolkningsökning som landskapet fick uppleva under 1800-talet drev i första hand fram en fortsatt kolonisering av de nordliga skogsbygderna genom hemmansklyvningar och torpetableringar och, i spåren av detta, att tidigare kapellag upphöjdes till församlingar. Befolkningsökning och församlingsnybildning avspeglar sig också i landskapets statistik över nybyggnad, som kulminerade vid 1800-talets mitt.

STÄDERNAS TILLKOMST OCH EXPANSION

Genom Sveriges kyrkliga historia löper städerna som ett särskilt tema. Under medeltiden kännetecknas städerna av en differentiering som saknades på landsbygden. Här fanns förutom ett flertal församlingskyrkor också dom- och klosterkyrkor, av en storlek och komplexitet som vida överträffade flertalet av landskyrkorna. De medeltida stadsförsamlingarnas kyrkor hade inte sällan, åtminstone i de centralorter som tidigt uppstod i Götalands centralbygder, sitt ursprung i romanska stenkyrkor som till sina egenskaper var snarlika landskyrkorna. Stadskyrkorna kom dock att på ett helt annat sätt präglas av en vital utveckling under det gotiska och senmedeltida skedet.

Reformationen kom till att börja med att förändra städerna på det mest påtagliga sättet, genom att många av de gamla stadskyrkorna revs och den medeltida församlingsstrukturen radikalt förenklades. Det dröjer dock inte längre än till 1600-talet innan vi åter ser nya stadsförsamlingar, både genom äldre städers tillväxt och genom att nya städer grundläggs. I händelse av en nygrundad stad bröts vanligen en eller flera stadsförsamlingar ut ur omgivande landsförsamling och i allmänhet byggdes också en särskild kyrka för stadsbefolkningen. Den stad vars utveckling från 1600-talet och därefter överskuggar alla andra städer är knappast förvånande rikets huvudstad, Stockholm. I andra regioner framträder andra nygrundade städer som det nav kring vilket mycket av den fortsatta utvecklingen kretsar, både i ekonomiskt hänseende och då det gäller befolkningsstillväxten, t.ex. Göteborg för Västsveriges vidkommande. Gemensamt för storstäderna är också att vi kan följa församlingsnybildning och kyrkobyggande som årsringar på ett växande träd. Detta gäller framför allt från 1800-talets slut och under 1900-talet, då inflyttningen till städerna ökade kraftigt medan landsbyggdets befolkning stagnerade för att så småningom minska.

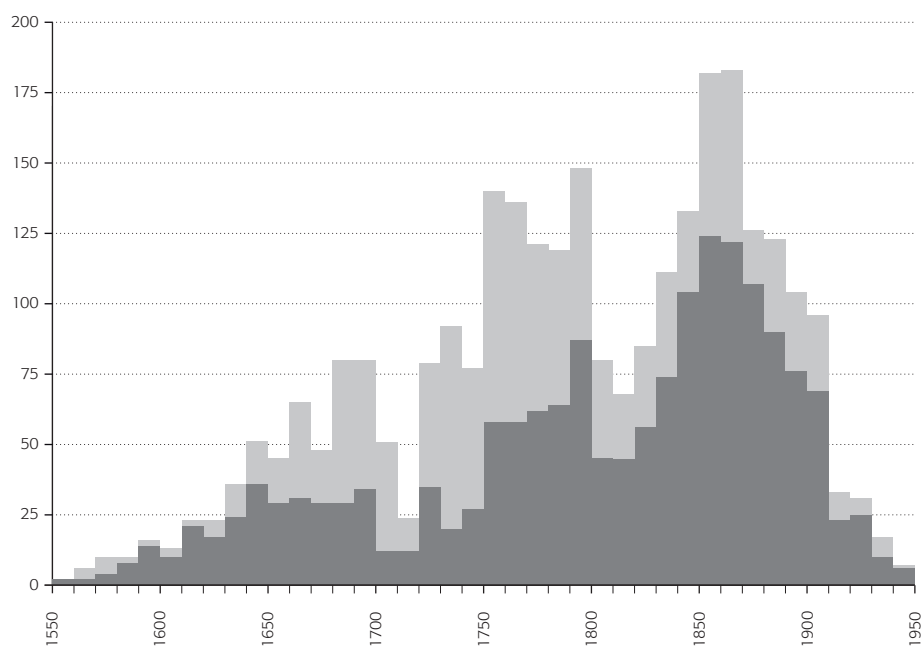
Omdaning av ett befintligt byggnadsbestånd

FÖRNYELSE GENOM OMBYGGNAD OCH NYBYGGNAD

Ramprojektets kartor och statistik över nybyggda kyrkor avspeglar landets kolonisationshistoria i stora drag. De befintliga församlingskyrkorna visar tydliga spår av denna kronologi. I Göta- och Svealandskapens centralbygder står alltså flera av våra äldsta stenkyrkor kvar. Senmedeltidens kolonisation är fortfarande synlig i många bevarade ståtliga salkyrkor i Upplands bruksbygder och längs Norrlandskusten. Bebyggelsens expansion

Fig. 185. Nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) 1550–1950, per årtionde. Hela landet. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/-ar. Endast kända årtal.

Diagrammet för hela landet visar tre huvudsakliga byggkonjunktioner i intervallet 1550–1950, vilka avdelas med krigsåren i början av 1700- och 1800-talet.

efter medeltiden i Bergslagen och norra Norrland, i spåren av bergsbruk och nybyggen, visar sig i ett förhållandevis ungt kyrkobyggnadsbestånd. Städernas årsringar kan ofta avläsas i en kärna av äldre kyrkor, t.ex. med ursprung i medeltid eller 1600-tal, och ett yngre bestånd som tillkommit i samband med stadens utbredning under framför allt det sena 1800-talet och 1900-talet.

Successiv utbyggnad som enskild faktor är emellertid otillräcklig för att förklara kyrkornas åldersstruktur. Detta framgår av den kartbild som lägger samman församlingarnas tillkomsttid och de befintliga kyrkornas ålder (fig. 188). Kartan visar inte bara hur det ena tidslaget lagts till det andra. I många av socknarna med medeltida ursprung står i dag en yngre kyrka, vanligen från 1700- eller 1800-talen. Kartan berättar också om radikala förändringar av ett redan befintligt byggnadsbestånd

Denna enkla kartbild visar den befintliga kyrkans senaste nybyggnadsfas. Omdaningen av medeltidens kyrkliga landskap skedde i hög grad även genom ombyggnader. De vanligaste åtgärderna resulterade i ett omgestaltat korparti eller att långhuset förlängdes i väster. Eftersom väsentliga delar av det medeltida kyrkorummets proportioner ändå bevarades, markeras dessa ombyggda kyrkor som medeltida, d.v.s. med röd färg. Indirekt är ombyggnaderna avläsbara i kartan och statistiken över medeltidsskyrkornas bevarandegrad (fig. 189). Kartan visar bl.a. utbredningen av den byggnadstyp som i rapporten karaktäriserats som "ombyggda kyrkor av medeltida ursprung".

Diagrammet över byggnadsaktiviteten efter medeltiden visar att ombyggnaderna dominerade under 1600- och 1700-talen, för att därefter helt överskuggas av nybyggnaderna (fig. 185). Sammanställningen av diagrammen på landskapsnivå gör det också tydligt att stora skillnader finns mellan landskapen (fig. 186), inte minst bland dem som har det gemensamt att sockenstrukturen i allt väsentligt härrör från medeltiden. Hur skall kronologin i denna omdaning beskrivas och vad beror de stora regionala skillnaderna på?

TIDIGA SKILLNADER MELLAN ÖST- OCH VÄSTSVERIGE

En intensiv kyrklig utbyggnad i Götaland och Svealand skedde alltså under äldre medeltid. Huvuddelen av dessa kyrkor tillkom under den romanska

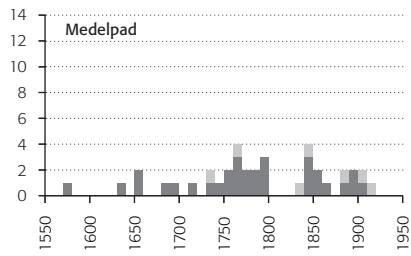
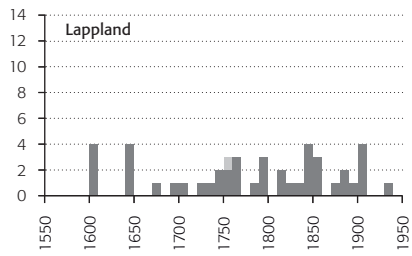
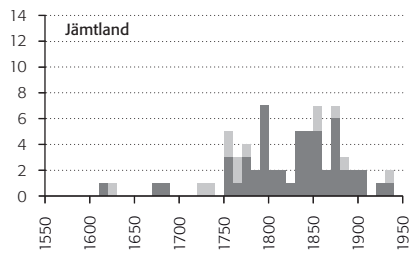
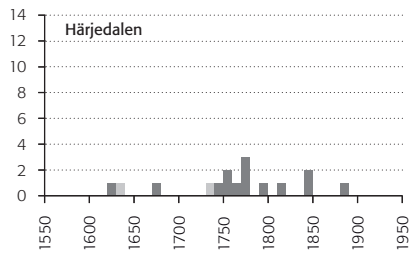
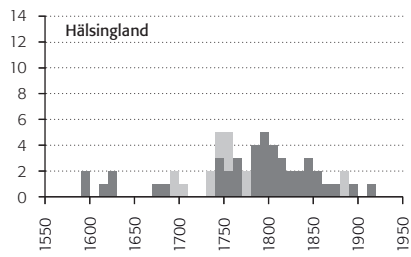
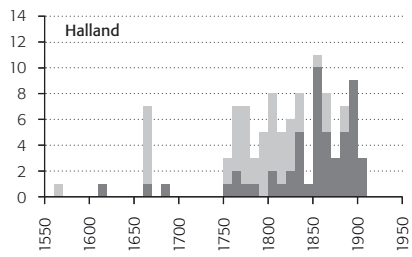
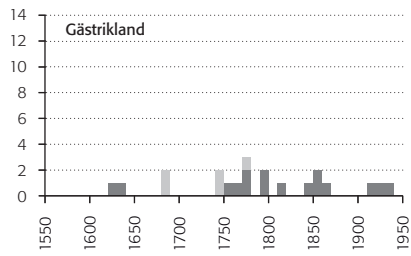
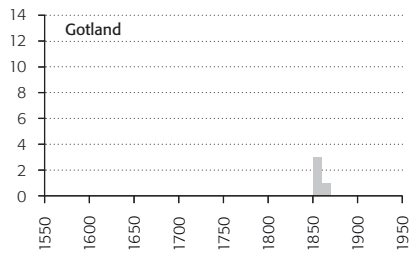
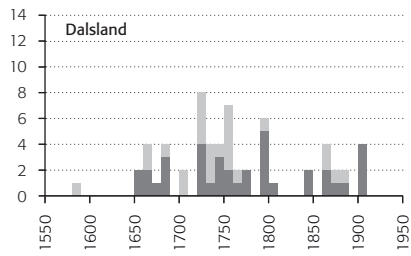
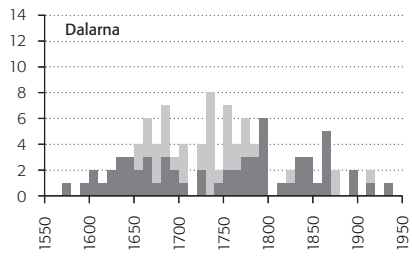
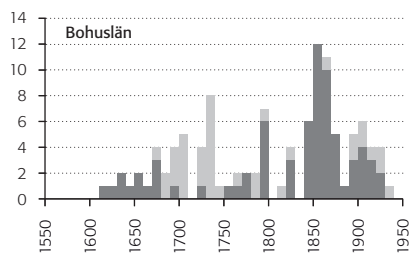
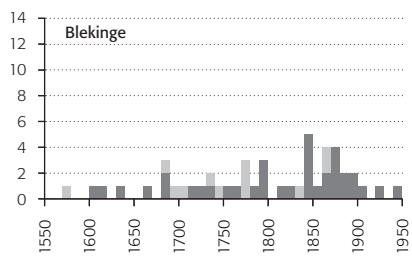
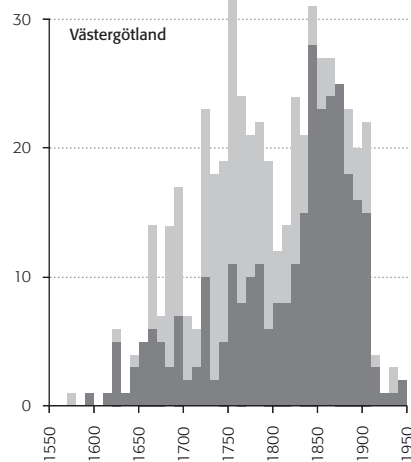
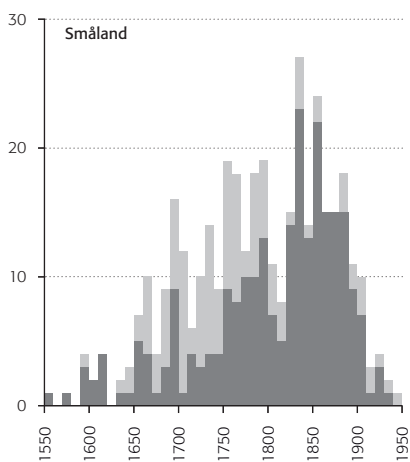
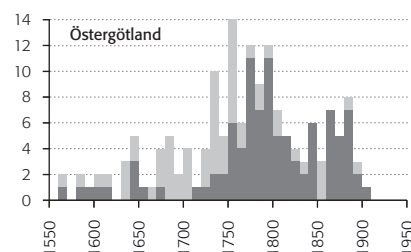
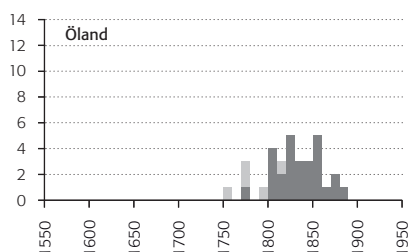
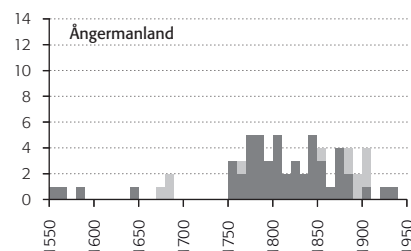
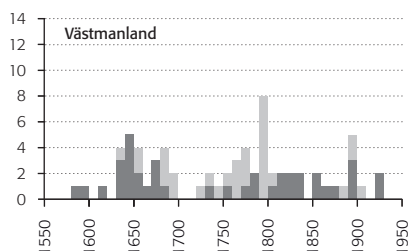
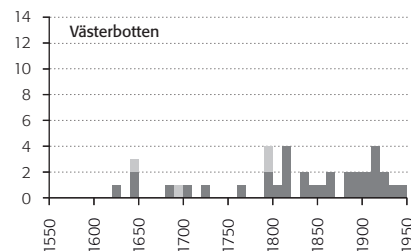
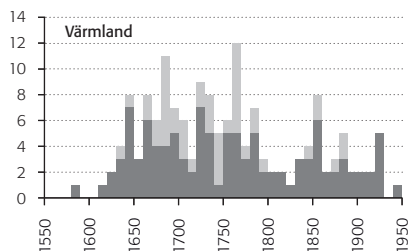
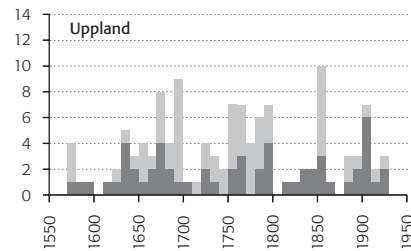
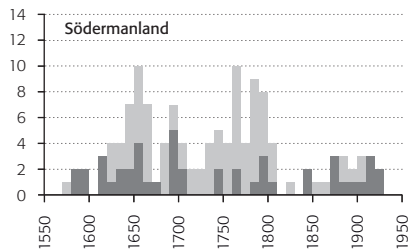
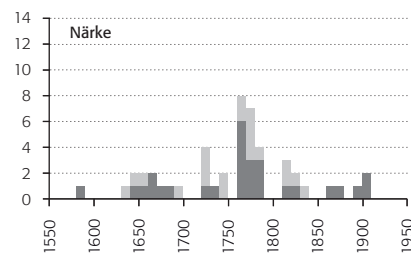
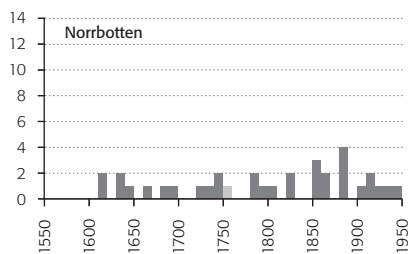
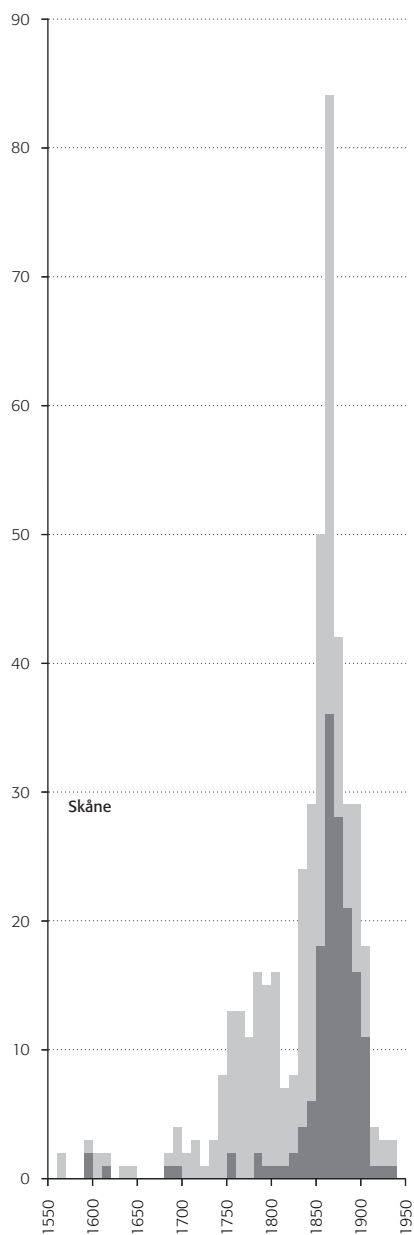

Fig. 186. Nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) 1550–1950, per årtionde och landskap (jfr fig. 185).

De kända årtalen förstärker och nyanserar flera av de skillnader mellan landskapen som är synliga redan i diagrammen över den periodiska fördelningen (jfr fig. 183–184). Södermanland och Värmland tillhör de landskap som har en hög byggnadsaktivitet under 1600- och 1700-talen, i Södermanland främst genom planförändring av befintliga stenkyrkor, i Värmland genom församlingsnybildning och nybyggnad i trä eller sten. Det sena 1800-talets aktivitet skedde främst genom nybyggnad och fick det största genomslaget i Skåne och landskapen längst Västkusten, d.v.s. Halland och Bohuslän.

stilperioden. De stora regionala skillnaderna mellan olika delar av Götaland och Svealand uppkommer först under det gotiska och senmedeltida skedet, d.v.s. från 1200-talets senare hälft till medeltidens utgång och yttar sig bl.a. i den skilda frekvensen då det gäller kyrkor med salformad plan och senmedeltida valv (fig. 83, 88). Tydligast blir skillnaderna när man jämför utvecklingen i landskapen Halland, Bohuslän, Dalsland, Värmland, Västergötland och Småland med utvecklingen i Uppland, Västmanland och Södermanland – även om det inom dessa landskap också finns stora regionala skillnader.

Den romanska typkyrkan i de västsvenska landskapen stod till sin planform oförändrad medeltiden igenom. Visst förekom det även här att kyrkor byggdes om, men inte tillnärmelsevis i den omfattning som skedde i landskapen kring Mälaren. En liknande variation ser vi när vi jämför de kyrkorum som välvs. Vid medeltidens utgång fanns alltså stora skillnader i kyrkorummens utformning. När typkyrkan i Västergötland stod kvar med sitt trånga kor och med kyrkorummet täckt av ett plant innertak av trä, hade typkyrkan i Uppland om- eller nybyggts till en ofta förhållandevis rymlig rektangulär salkyrka, kyrkorummet var välvt och smyckat med 1400-talsmålningar.

Projektet har framhållit flera faktorer som kan ha påverkat dessa tidiga skillnader mellan öst och väst. I de centrala delarna av Götalandskapen skedde en tidig och tät kyrklig utbyggnad, troligen till stora delar på privata initiativ. Resultatet blev små socknar med begränsade möjligheter till fortsatt uppodling och befolkningsökning. Därtill kom den stagnation som följde efter digerdöden och som särskilt hårt drabbade Götalandskapens centralbygder. Ekonomiska och demografiska förklaringar kan sannolikt bidra till förståelsen av den begränsade byggnadsaktiviteten senare under medeltiden i flera områden med tät sockenstruktur, t.ex. i de centrala delarna av Västergötland och på Skånes Söderslätt, medan fortsatt kyrklig utbyggnad var möjlig t.ex. i Upplands bergslagsbygd. Förklaringen är dock inte allmängiltig eftersom delar av Mälardalens landskapen likaså präglas av en mycket tät sockenstruktur. Även flertalet av de romanska kyrkorna i t.ex. Upplands och Södermanlands små socknar ombyggdes och välvdes under medeltidens senare århundraden. En mer generell förklaring är den rikspolitiska tyngdförskjutning från Götalandskapen till Mälardalen som ägde rum under 1200-talet. Denna förskjutning har enligt historisk forskning verkat allmänt vitaliserande för den östra delen av landet, bl.a. då det gäller städernas utveckling. Sannolikt kan även skillnaderna i byggnadsaktivitet i landet under det gotiska och senmedeltida skedet betraktas ur denna synvinkel.

MEDELTIDSKYRKORNAS FÖRÄNDRINGAR

Reformationen medförde nya förutsättningar för kyrkans förkunnelse och organisation. Under de närmaste århundradena förblev dock huvuddragen i det byggda beståndet desamma. Insatserna gällde i första hand anpassningar av redan befintliga kyrkor och nyförvärv av den inredning som hörde till det reformerade kyrkorummet. Nybyggandet under perioden 1550–1760 framstår som blygsamt i förhållande till den byggnadsmassa som ärvdes från medeltiden (fig. 183). Det innebar i sin tur att kyrkornas egenskaper vid medeltidens utgång fick stor betydelse även för den utveckling som tog vid *efter* medeltiden.

Områden med träkyrkor vid medeltidens utgång har förnyats mer genomgripande än de som dominerades av stenkyrkor. De medeltida träkyrkor som i större koncentrationer fanns i den östra delen av Småland,

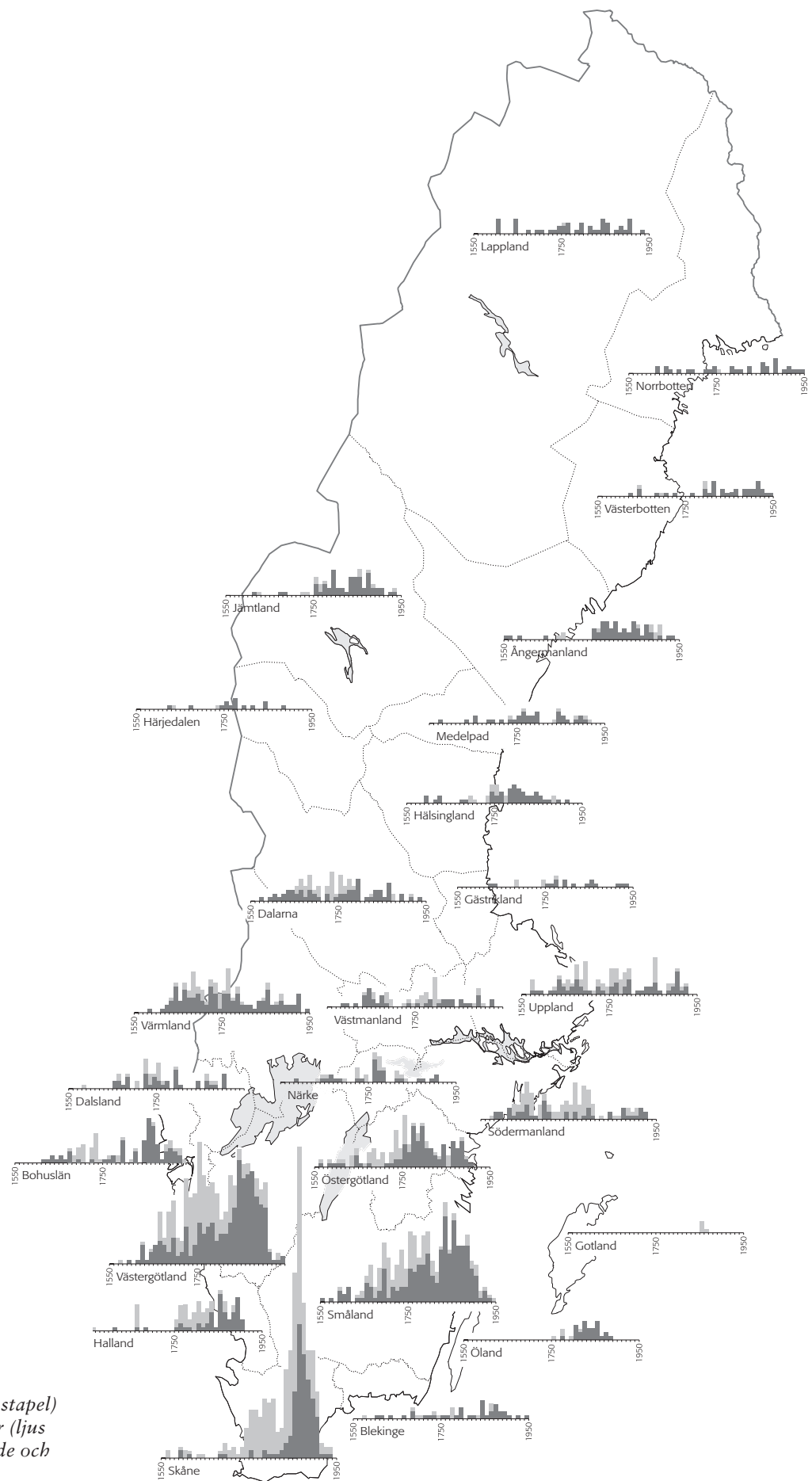
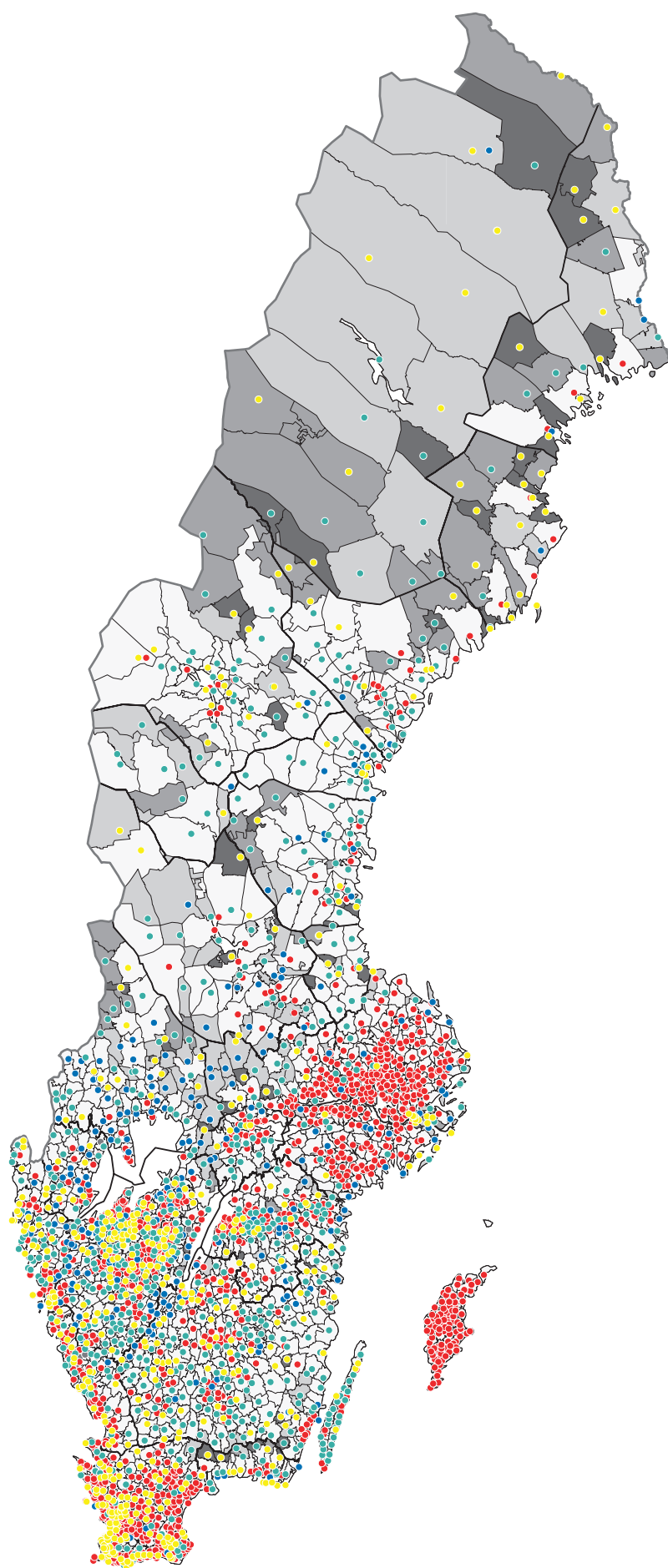

Fig. 187. Nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) 1550–1950, per årtionde och landskap (jfr fig. 186).

Befintliga församlingskyrkor äldre än 1950

- Medeltidskyrka, helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950
- Kyrka av okänd/osäker ålder

Sockenetablering

- Medeltid
- 1550–1760
- 1760–1860
- 1860–1950

Fig. 188. Församlingarnas tillkomsttid och de befintliga församlingskyrkornas ålder. Församlingarnas tillkomsttid har här angivits utifrån den period i vilken de bildats (jfr fig. 29). Kyrkornas ålder har specificerats utifrån den senaste nybyggnadsperiod som bevarats i den befintliga kyrkans långhus/kor (jfr fig. 23). Församlingar med medeltida ursprung har i dag församlingskyrkor av varierande ålder. Förnyelse genom nybyggnad efter medeltiden har gett ett mycket blandat bestånd i stora delar av Götaland.

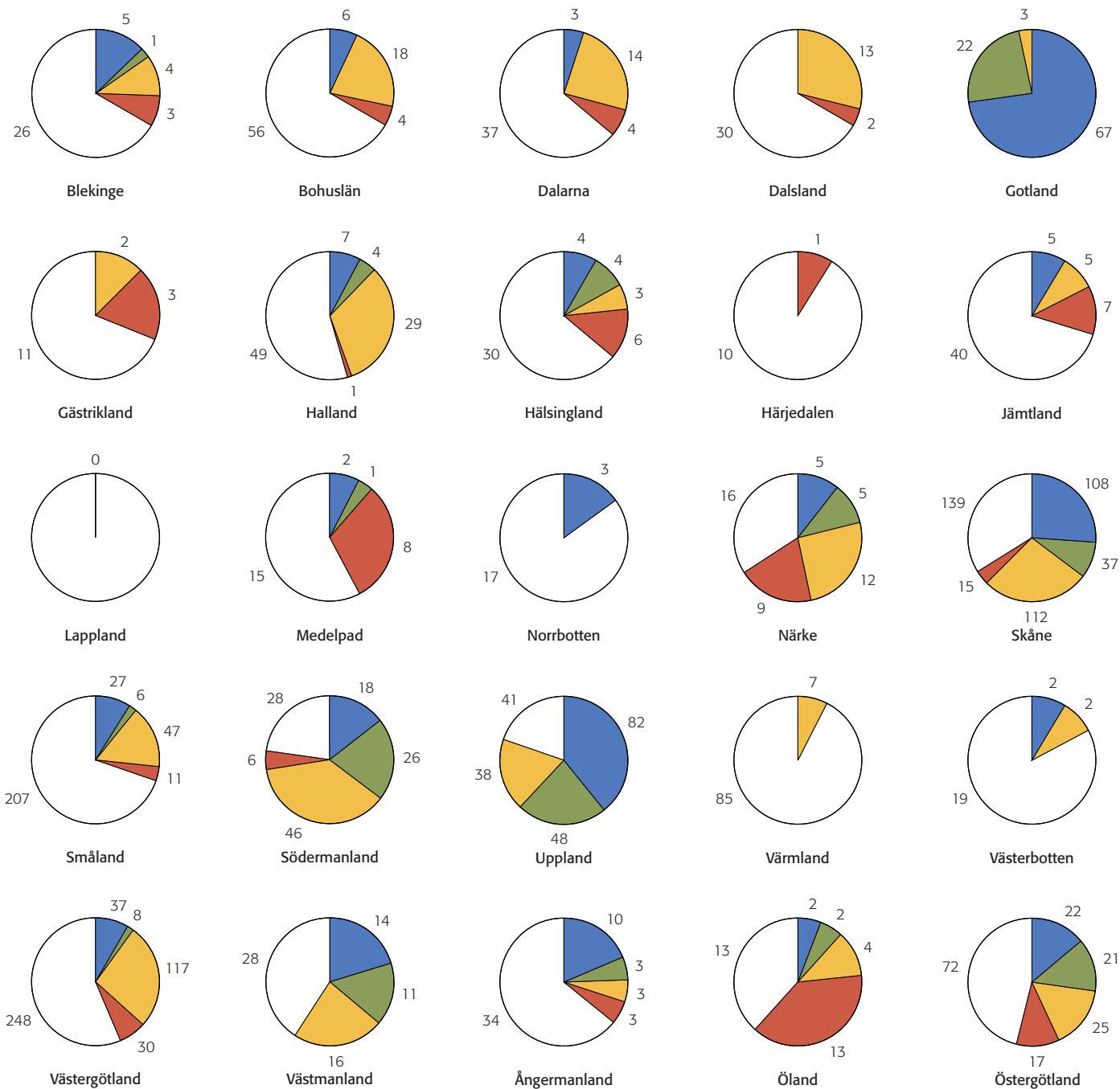
i gränstrakterna mellan Småland och Västergötland samt i Dalsland och Värmland är nu i flertalet fall ersatta med nybyggen från 1600-, 1700- eller 1800-talen. I de medeltida bygderna i Götaland och Svealand har denna förnyelse i många fall också inneburit en övergång från kyrka av trä till en kyrka av sten (jfr fig. 94, 190). Samtidigt har nya träkyrkor tillkommit i de områden som tagits i anspråk efter medeltiden, som i Upplands och Södermanlands kustbygder, i Bergslagen och i norra Norrland.

Förändringarna av de medeltida stenkyrkorna har skett med olika intensitet i olika delar av landet. I vissa landskap har medeltiden förblivit mer eller mindre intakt. På Gotland, i Uppland och Södermanland finner vi i dag de största koncentrationerna av bevarade medeltida stenkyrkor. Många av dem har byggts om redan under medeltiden, men därefter har inga förändringar skett som påverkat kyrkorummets planform. I andra områden har stora förändringar skett efter medeltiden. Under 1600-talet skedde flera ombyggnader av medeltidskyrkor i Södermanland, genom att kyrkan erhöll ett nytt korparti av långhusets bredd, samtidigt som gravvalv förlades under det nya högaltaret, eller under en separat byggnadskropp i anslutning till korpartiet. Många av dessa ombyggnader kan knytas till socknens adliga, som också på ett tydligt sätt lät manifesteras sin insats.

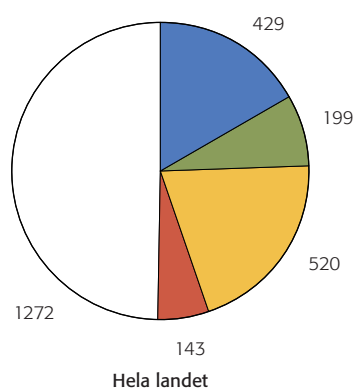
Korombyggnader är dock under denna tid framför allt förknippade med Västsverige – främst landskapen Västergötland, Bohuslän och Halland – och kan där följas från 1600-talet ända in i 1800-talet. Det är frestande att beskriva denna västsvenska ombyggnadsvåg som en fördröjd effekt av senmedeltidens stagnation. Drivkrafterna bakom ombyggnaderna var dock mångskiftande och har naturligtvis varierat över tid och utifrån förutsättningarna i varje enskilt fall. Ombyggnaderna gav större utrymme för gudstjänst och nattvardsfirande. Det rymliga och ljusa korpartiet, kompletterat med altaruppsats och predikstol, svarade mot den nya tidens liturgiska krav. Men en förlängning i öster gav också utrymme för fler bänkplatser och kunde således uppfylla kravet på ett större kyrkorum för församlingsborna. En fallstudie om Vadsbosläppen har visat på nära samband mellan kyrkorna och närbelägna säterier. Det sociala sammanhang som skymtar bakom ombyggnaderna i denna västgötska region är dock mer blandat än i det adligt dominerade Södermanland. På Vadsbosläppen förefaller förändringarna i flertalet fall ha skett genom initiativ och bekostnad av präster och välbeställda bönder.

BYGGKONJUNKTURER OCH REGIONALA MÖNSTER

I den långa sekvensen av kyrkobyggande från medeltidens utgång till 1950 finns såväl kronologiska som regionala tendenser. Tre distinkta faser kan urskiljas. De avdelas av nedgången i byggnadsaktivitet i samband med krigsåren, dels i början på 1700-talet, dels i början på 1800-talet (fig. 185). Byggkonjunkturernas upp- och nedgångar svarar alltså inte mot den i huvudsak stilhistoriska indelning som ramprojektet tagit som sin utgångspunkt (se s. 42). Kronologin visar på ytterligare en allmän tendens. Under 1600- och 1700-talen var byggnadsaktiviteten ganska jämnt fördelad på nybyggnad och planförändringar av befintliga kyrkor. Även de nybyggnader som skedde under denna tid tog ofta vara på de mursträckningar som var möjliga att återanvända från den gamla kyrkan (fig. 191). Här representerar 1800-talet något väsentligt annorlunda, i det att man allt oftare valde nybyggnad i stället för ombyggnad och att nybyggnaderna var just detta, d.v.s. en helt ny byggnad utan begränsningar av äldre murar. I Skåne förblev emellertid om- och tillbyggnad med korsarmar en vanlig lösning under hela 1800-talet.

I regionalt hänseende sker under århundradena en förskjutning i byggnadsaktivitet från de östliga Mälardalarnas län till Västsverige, för att kulminera i en byggnadshaus under 1800-talets mitt och senare hälft, som i sin koncentration och omfattning endast kan jämföras med medeltidens kyrkobyggande (fig. 187, 192). Faktorerna bakom detta förlopp har närmare diskuterats i periodöversiktarna, framför allt förhållandena mellan befolkningsökning och kyrkobyggande. Från det sena 1700-talet fram till ca 1880 skedde en befolkningsökning i stort sett i alla svenska församlingar. Det finns naturligtvis ett samband mellan befolkningstillväxt och kyrkobyggande. Men det är inget enkelt samband. Det är först när folkökningen når en kritisk punkt som utvidgning eller nybyggnad av kyrkan förs på tal. Arvet från medeltiden, och de stora regionala skillnader som uppstår redan då, kan i det avseendet sägas vara en av nyckelfaktorerna även när vi skall förstå det som händer *efter* medeltiden.

- Helt bevarad
- Ombyggd under medeltiden
- Ombyggd efter medeltiden
- Nybyggd efter medeltiden
- Övriga församlingskyrkor

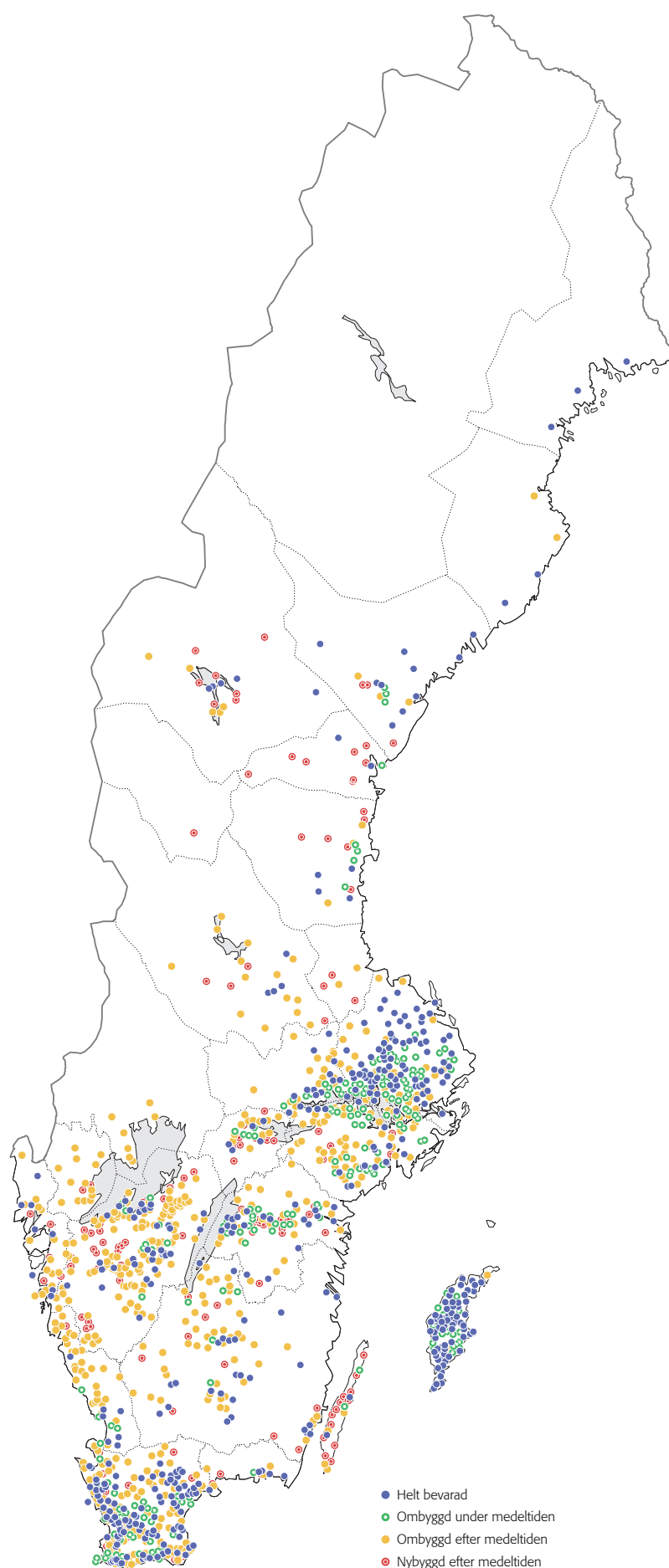

Fig. 189 a–b. Diagrammen visar andelen bevarade medeltidskyrkor i det befintliga beståndet församlingskyrkor, äldre än 1950, för hela riket samt för respektive landskap. Kartan visar bevarade medeltidskyrkor.

Kartan över bevarade medeltidskyrkor visar stora regionala variationer. De bäst bevarade medeltidskyrkorna, d.v.s. de som återstår med intakt planform eller efter ombyggnad under medeltiden, präglar Gotland och Uppland i sin helhet. Koncentrationer av bevarade medeltidskyrkor finns även i de övriga landskapen i Götaland och Svealand, främst i de kyrktäta delarna. Flera av de västsvenska landskapen präglas dock av ombyggnader efter medeltiden, vilket ger tydligt genomslag i statistiken för Bohuslän, Dalsland, Halland och Västergötland. Öland utmärker sig med ett stort antal nybyggda kyrkor som dock innefattar delar av de medeltida föregångarna.

- Helt bevarad
- Ombyggd under medeltiden
- Ombyggd efter medeltiden
- Nybyggd efter medeltiden

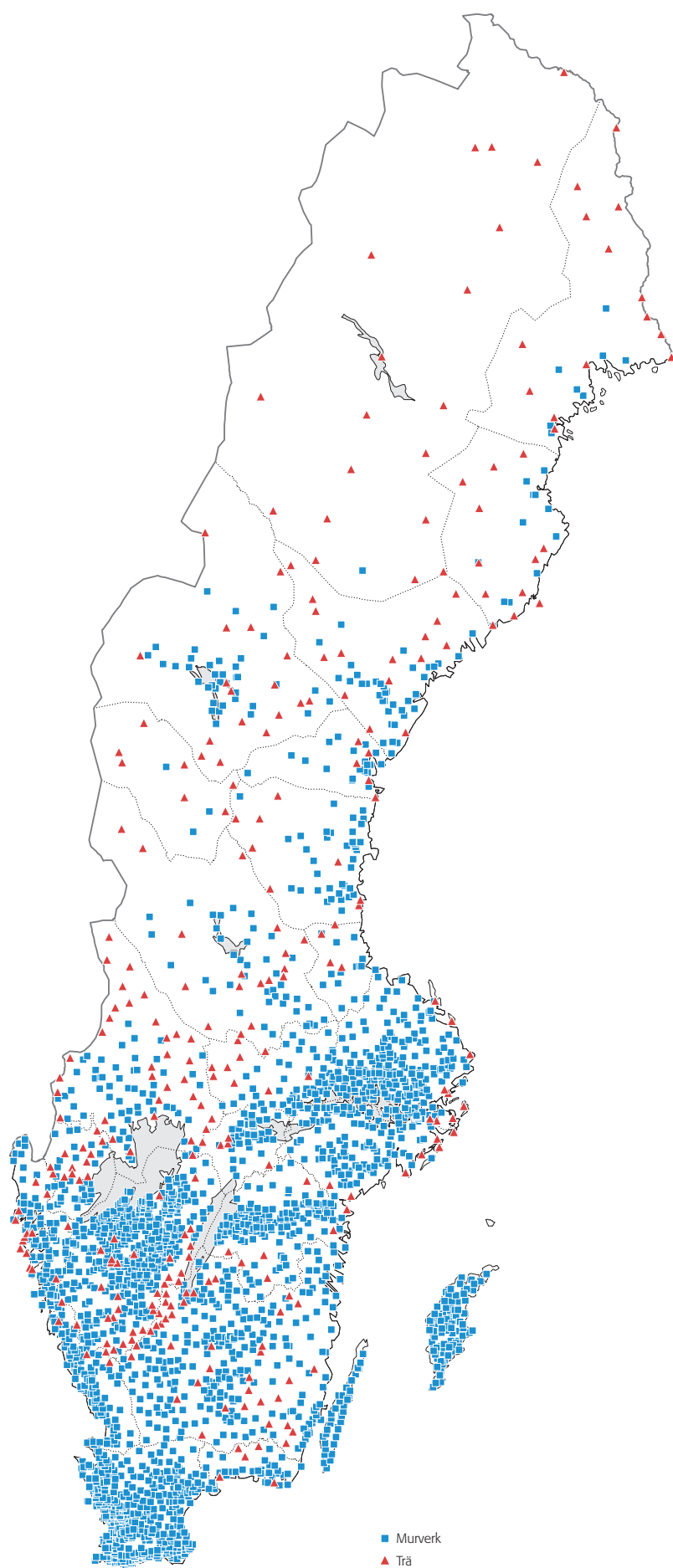
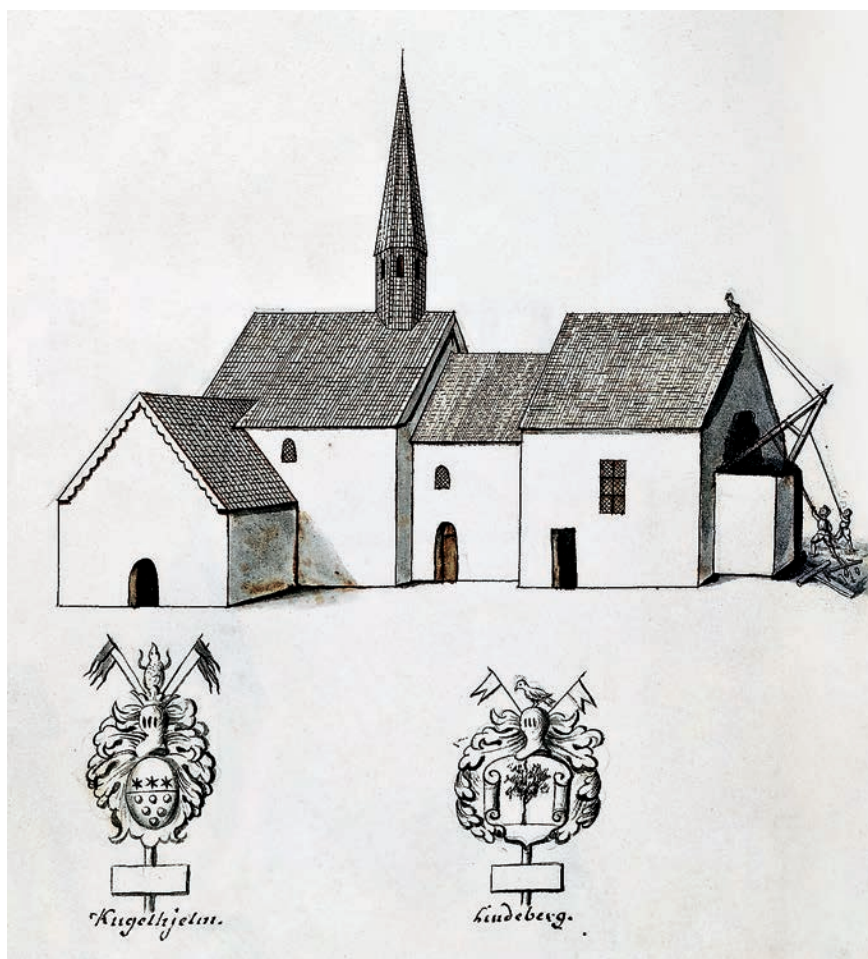

Fig. 190. Fördelningen av trä- och stenkyrkor 1950. En jämförelse med fig. 94 visar att successionen från trä till sten fortsatt även efter medeltiden. Genom denna kontinuerliga förändring har inslaget av träkyrkor decimerats i de medeltida bygderna. Samtidigt har nya träkyrkor tillkommit i spåren av församlingsnybildning, t.ex. längs kusterna i Bohuslän, Södermanland och Uppland samt i de nordliga landskapen. Vissa regioner har förblivit kärnområden för träbyggande från medeltiden fram till våra dagar, t.ex. gränstrakterna mellan Västergötland och Småland. Även i dessa områden har träkyrkorna vanligen förnyats en eller flera gånger. I dag återstår endast ett tiotal träkyrkor av medeltida ursprung.

Fig. 191. Vid om- och nybyggnad av stenkyrkor under 1600- och 1700-talen återanvändes så mycket som möjligt av den gamla kyrkans murar. Elias Brenner visar i sin avbildning från 1669 av Motala kyrka i Östergötland slutfasen i en ombyggnads-etapp. Tre byggarbetare utför de sista momenten i kyrkans nya korparti med utbyggt gravkor i öster. Resterna av ett absidkor kvarstod då ännu som ett smalare parti mellan det medeltida långhuset och det nya koret. Omgestaltningen av kyrkan kom där-
 efter att gå vidare med ytterligare ett gravkor i söder. Gravkoren bekostades av släkterna Kugelhielm och Lindeberg, vilkas begravningsvapen återges nedanför kyrkan. Den nuvarande kyrkan i Motala är resultat av en nybyggnad 1772–74, med återbruk av den gamla kyrkans murar i söder och öster (jfr fig. 14). Reproduktion Esbjörn Eriksson, KB.

Det finns inte någon period i svenskt kyrkobyggnade som har sådan allmängiltig betydelse för hela landet som perioden från 1700-talets mitt till 1800-talets mitt (fig. 123, 192). Detta har samröre med den allmänna befolkningstillväxt som skedde i de församlingar som då fanns, samtidigt som många nya församlingar etablerades i de nordliga delarna av landet. Under denna tid inrättades också Överintendentsämbetet, som innebar ökad kontroll över det offentliga byggandet. Mer specifik spridning har det nybyggande som under 1800-talets mitt och senare hälft framför allt präglar Götalandskapens slättområden, men också innebar en radikal förnyelse av det kyrkliga landskapet längs hela Västkusten.

Förnyelsens genomslag har i periodöversikterna dels relaterats till jordbruksreformer och befolkningsutveckling, dels till de redan byggda kyrkornas storlek och utformning. Där man länge hållit fast vid sina små romanska kyrkor var marginalerna små för den massiva befolkningsökningen. Småland, Västergötland och Östergötland – de tre landskap där nyklassicismens kyrkobyggnader sätter sin tydligaste prägel – kom under 1700- och 1800-talen att i en rasande takt ersätta de gamla kyrkorna med nybyggen. Kronologiska skillnader finns mellan landskapen (fig. 186). Märkbar är t.ex. det omfattande nybyggandet i Östergötland under det sena 1700-talet. Skillnader finns också mellan olika delar av landskapen. Förnyelsen i Västergötland från 1700-talets mitt till det sena 1800-talet följer också urskiljbara regionala mönster, där byggnadsaktiviteten växlar mellan landskapets centrala slättområden och dess utkanter (fig. 192). Många små romanska stenkyrkor på Skara-Varaslätten ersattes först under 1800-talets mitt eller senare hälft med en ny och betydligt större kyrka, anpassad till den växande

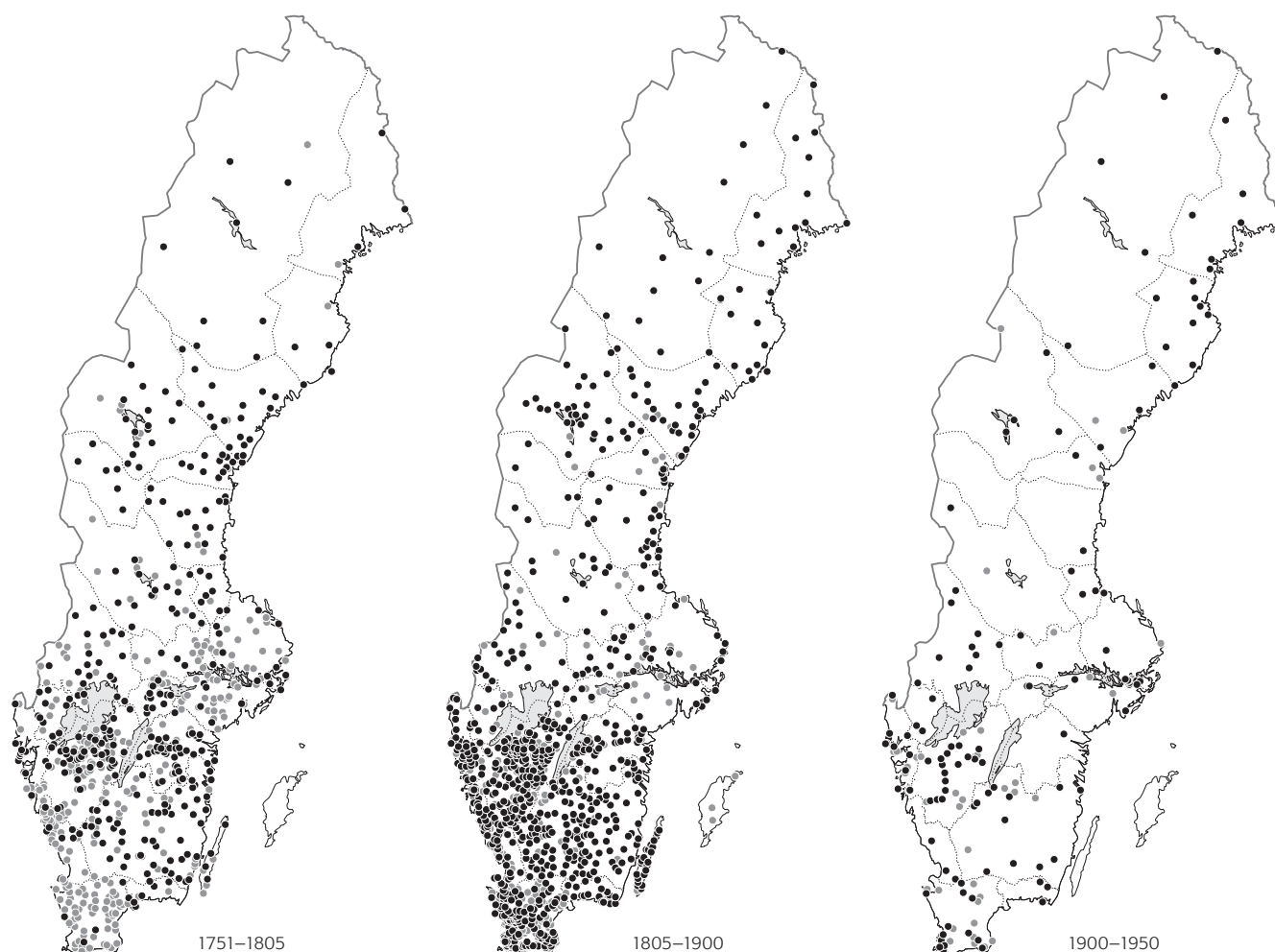

församlingen och uppförd i tidens stil. Situationen i Skåne var likartad. Här hade man under flera århundraden lappat och lagat den romanska kyrkan och genom om- och tillbyggnader gjort rum för den växande församlingen. I mitten av 1800-talet påbörjades en förnyelse av det kyrkliga landskapet som i sin intensitet saknade motstycke i andra landskap.

Kyrkobyggande och regionalitet

I översiktliga kommentarer till kartor och statistik har kyrkorna här betraktats dels ur ett kolonisationsperspektiv, dels utifrån det sätt varpå de redan befintliga kyrkorna förändrats. I alla landskap har dessa skeenden löpt parallellt och givit ett i dag mycket sammansatt kyrkligt landskap. I vissa delar av landet, som på Gotland samt i Mälardalen, Bergslagen och norra Norrland, ligger de nuvarande kyrkornas byggnadstid nära den period när församlingarna bildades. I andra är kyrkorna mer kronologiskt blandade som i Öster- och Västergötland. Här finns en bevarad medeltid på de centrala slätterna, men också inslag av en omfattande förnyelse i landskapens utkanter under 1700-talet och 1800-talets första hälft, samt en intensiv nybyggnadsverksamhet på slätterna under det sena 1800-talet. Den sydvästra kustremsan i allmänhet – och Skånes södra slättbygder i synnerhet – är de områden i landet som bland sina kyrkor tydligast förenar ytterligheterna i denna kronologiska utveckling. Andra landskap med medeltida sockenstruktur har ett förvånande enhetligt yngre byggnadsbestånd. De märkliga öländska

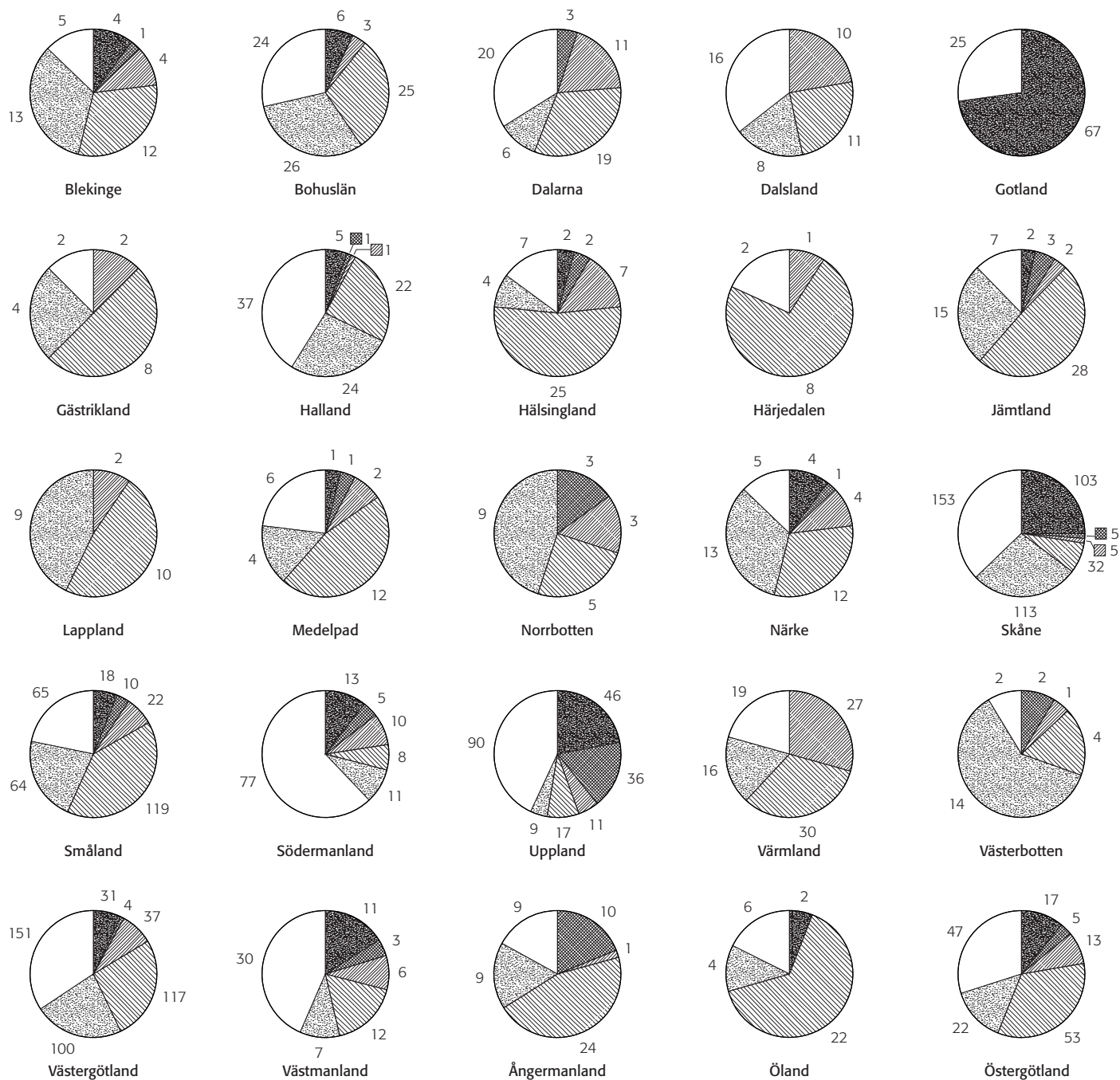
Fig. 192 a–f. Byggnadsverksamheten i intervallen 1571–1620, 1620–1699, 1699–1751, 1751–1805, 1805–1900, 1900–1950 (jfr fig. 22). Kartorna visar nybyggnader (svarta prickar) och planförändringar (grå prickar). Under 1600-talet och 1700-talets första hälft var aktiviteten främst koncentrerad till Bergslagen, Göta älvdal och gränstrakterna mellan Västergötland och Småland. Ny- och ombyggnaderna under 1700-talets andra hälft och tiden omkring 1800 hade betydelse för hela landet. Koncentrationer uppträder t.ex. på de centrala slätterna i Västergötland, Östergötland och Närke samt i de nedre delarna av Norrland. Under 1800-talet sker en märkbar förskjutning av byggnadsaktiviteten till Väst-sverige och Skåne.

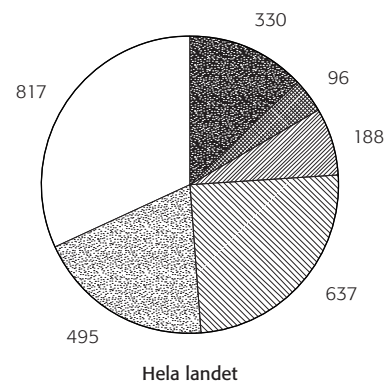
medeltidskyrkorna med sina många byggnadsfaser under 1200-talet hade fram till tiden omkring 1800 undgått större förändringar. I ett svep under 1800-talets första hälft och mitt ersattes flertalet med nya kyrkor, även om många fortfarande innefattar mindre delar av medeltida murverk.

I den tredje delens periodöversikter finns försök att finna och förklara regionala mönster i kyrkobyggnadernas ålder, gestaltning och förändring. I andra fall har eventuella orsakssammanhang bara kunnat antydast. Här öppnar sig möjligheter till fortsatt forskning i form av tematiska fördjupningar i en längre tidsperiod, mer detaljerade studier av en specifik regions kyrkobyggnad eller jämförelser mellan utvecklingen i flera regioner. Erfarenheterna från ramprojektet har visat att den konventionella arkitektur- och stilhistorien är otillräcklig för att förklara kyrkobyggnadens utveckling och egenskaper. En tydlig karaktäristik kräver kunskap också om andra, rumsligt relativa faktorer. Detta skall avslutningsvis åskådliggöras med några exempel.

På landskapsnivå har projektet använt en regionindelning, baserad på naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar (s. 35-37). Regionernas egenskaper i form av markslag, odlingsbetingelser, klimat och topografi ger en viktig bakgrund till att förstå det kyrkliga landskapets framväxt och förändringar. En jämförelse kan göras mellan några av de regioner som nämnts ovan. Denna utgår från Bergslagen, en region som spänner över flera landskap, respektive några av Götalandskapens karakteristiska slättbygder (fig. 194-198, s. 367-375).

De aktuella regionerna varierar kraftigt då det gäller storlek. Inte heller kan slättbygderna sinsemellan sägas vara homogena. Kartorna och diagrammen åskådliggör dock skillnaderna mellan Bergslagen respektive slättområdena, då det gäller församlingsstruktur och befolkningsutveckling. Vid medeltidens utgång var Södra Skånes slättbygder den folkrikaste av de här exemplifierade regionerna (fig. 194). Redan vid 1600-talets utgång hade dock denna passerats av Bergslagsområdet, som mellan 1620 och 1699 mer än fördubblade sin befolkning. Under hela 1700-talet växte befolkningen i jämn takt i samtliga regioner, i Bergslagen dock något snabbare genom fortsatta bruksetableringar och nybyggen. Slättbygdernas befolkningsökning tog ordentlig fart först omkring 1800 och under en hundraårsperiod mer än fördubblades befolkningen i Södra Skånes slättbygder och på Skara-Varaslätten. Även på slätten i Östergötland skedde en betydande folkökning, även om denna under 1800-talet inte var fullt lika

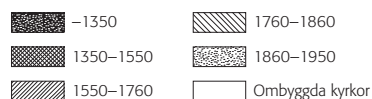

Fig. 193. Helt bevarade kyrkor per period. Med helt bevarade kyrkor avses sådana nybyggda kyrkor som därefter inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (jfr fig. 14). Det vita fältet avser ombyggda kyrkor.

Bland de helt bevarade kyrkorna dominerar de två senaste perioderna, d.v.s. 1760-1860 och 1860-1950. Tillsammans utgör kyrkor från dessa perioder nära hälften av landets bestånd. Av diagrammet framgår också att den ombyggda kyrkan, vanligen av medeltida ursprung, i kvantitativt hänseende framstår som den tydligaste märkesbyggnaden för landets kyrkor.

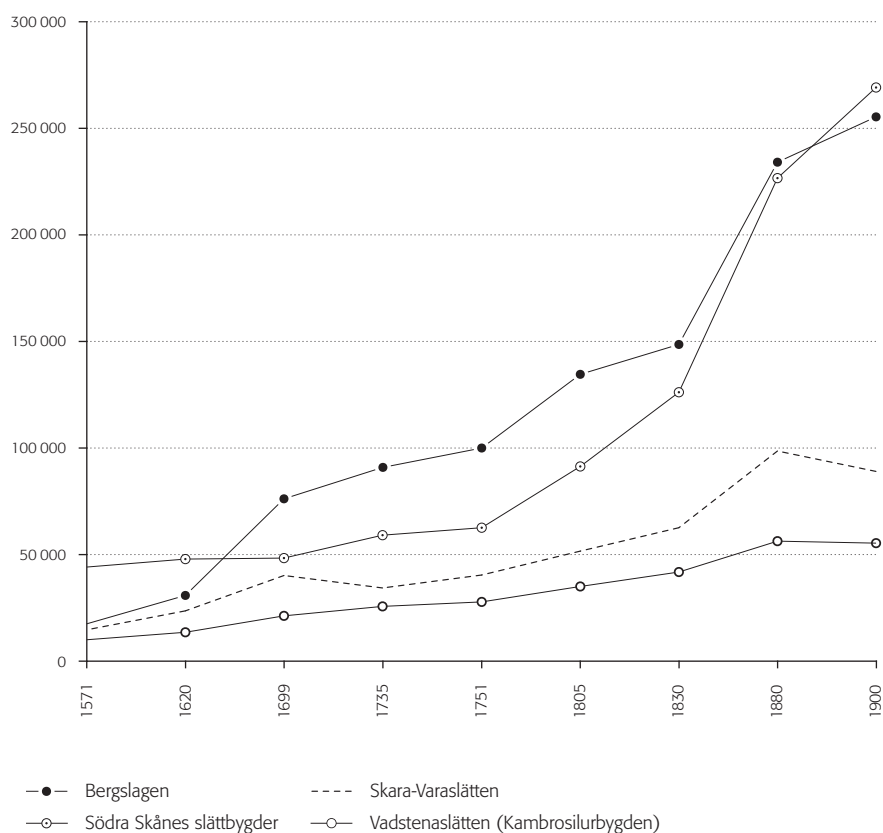
dramatisk. Som framgår av kommentarerna till kartorna och diagrammen har bebyggelseutveckling och folkökning satt tydliga spår i kyrkobyggandets kronologi.

Sambanden mellan regionindelning och kyrkobyggande kan och bör också problematiseras på några punkter. För att följa en regions förlopp under en längre period då det gäller befolkningsutveckling och kyrkobyggande är vi för jämförbarhetens skull hänvisade till en likartad avgränsning över tid. De naturgeografiska faktorer som utgör grunden för regionindelningen är, som påpekats, främst relevanta då det gäller att identifiera de centrala odlingsbygderna, i förhållande till mer marginella områden. Denna struktur har haft avgörande betydelse för kyrkornas medeltida kronologi och, bland annat, den fördelning mellan trä- och stenkyrkor som möter oss vid medeltidens utgång. Som visats ger dock detta tidiga mönster återklang i utvecklingen under lång tid därefter. Slättområdenas likheter då det gäller befolkningstillväxt och byggnadsintensitet under 1800-talet är tecken på att dessa stabila egenskaper har relevans även för den sena utvecklingen.

Under historisk tid har emellertid innovationer inom jordbruket och uppkomsten av nya näringar gjort att nya områden tagits i anspråk. Den bebyggelsehistoriska utvecklingen i Bergslagen under främst 1600- och 1700-talen är exempel på detta. Som framgått kan man under denna tid tala om Bergslagen som ett betydligt större område, där inte bara gruvorna och hyttorna ingår, utan även bruken (s. 208). I denna mening utgör Bergslagen ett band som spänner över hela landets bredd, från Gästrikland i öster till Värmland i väster. Som Bergslagens administrativa och ekonomiska centrum fungerade rikets huvudstad. Ekonomiska och sociala förändringar under historisk tid ger alltså en annan och vidare innebörd till Bergslagens kyrkobyggande i regionalt hänseende.

Den byggda miljön har också påverkats av ett flertal faktorer, som inte låter sig avgränsas i naturgeografiska regioner, utan snarare relaterar till mer

Fig. 194. Befolkningsutvecklingen i regionerna Bergslagen, Södra Skånes slättbygder, Skara-Varaslätten och Vadstenaslätten (Kambrosilurbygden). Diagram efter statistiskt underlag i Palm 2000. Befolkningstalen före 1751 är endast ungefärliga. Församlingens regiontillhörighet baseras på kyrkans belägenhet.

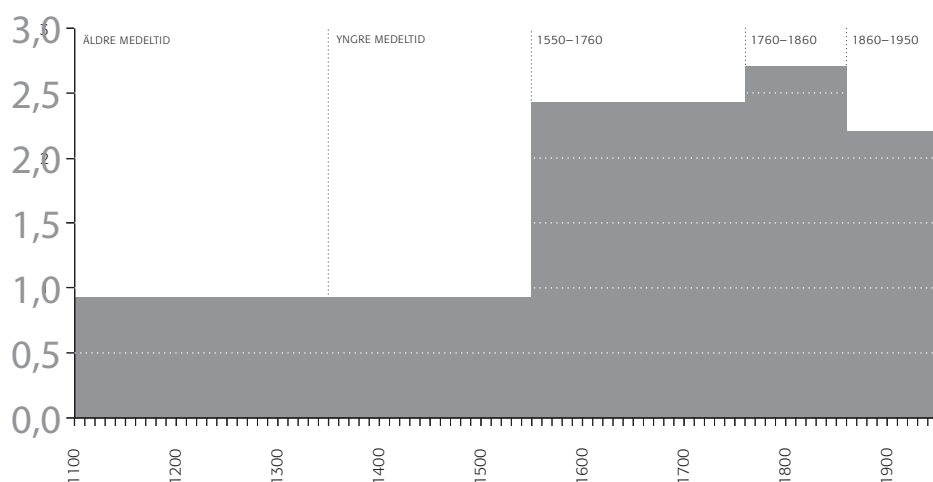
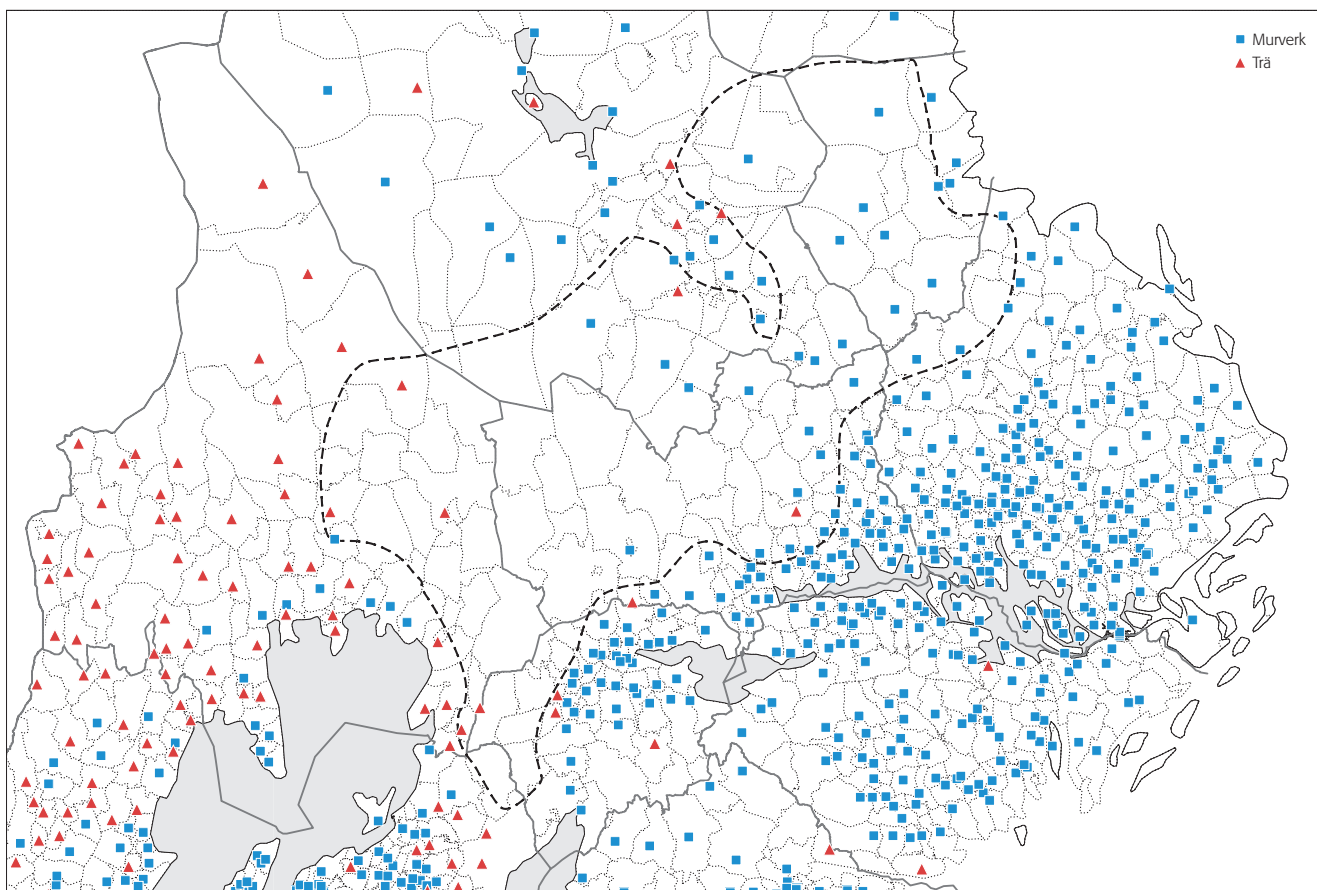

Fig. 195 a-d. Bergslagen.

a. Karta över kyrkornas material vid medeltidens utgång.

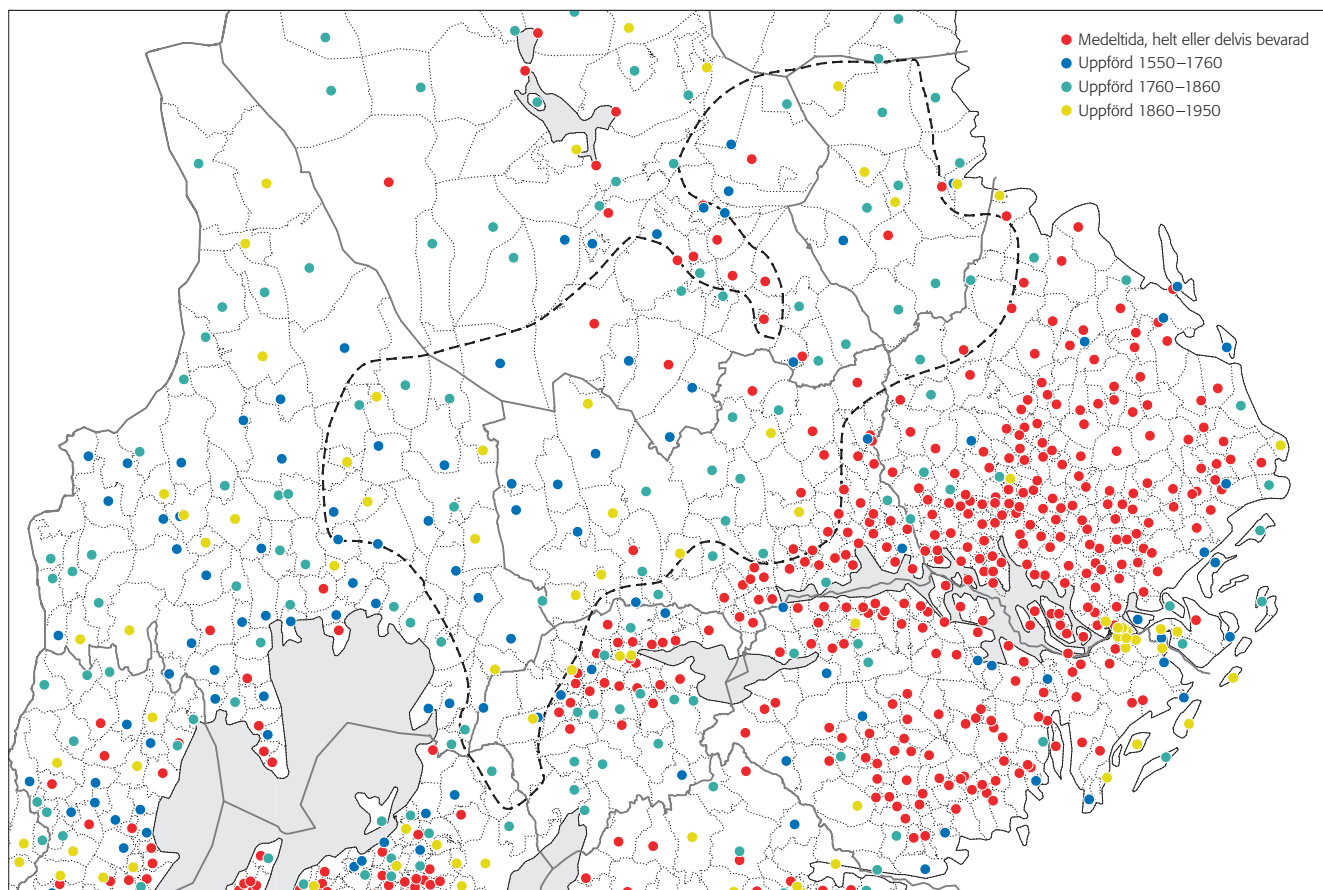
b. Diagram över kyrkobyggandet i perioder (medeltiden, 1550-1760, 1760-1860, 1860-1950). Antal anger nybyggnader per årtionde.

c. (s. 369). Karta över befintliga församlingskyrkor äldre än 1950.

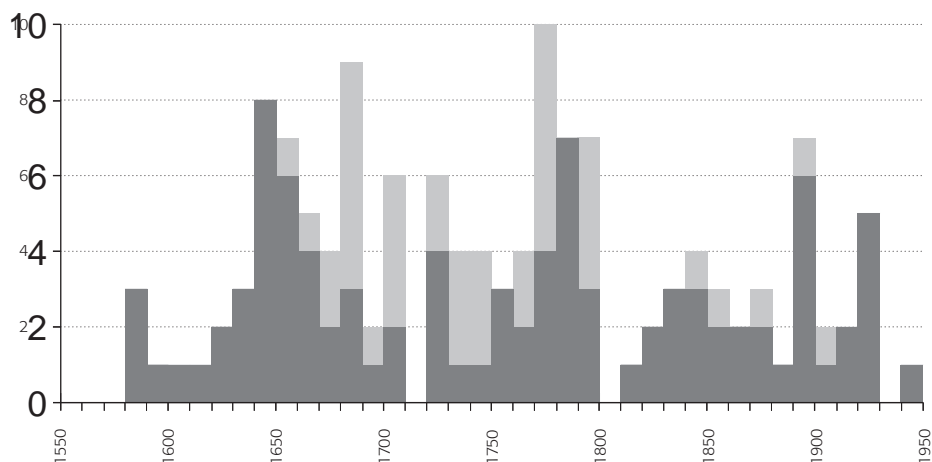
d. (s. 369). Diagram över nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) 1550-1950, per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/lor. Endast kända årtal.

generella kulturgränser. Det första tydliga exemplet möter oss redan under medeltiden. Redan vid 1200-talets mitt stod stenkyrkorna tätt på de centrala slätterna, både i Götaland och i Svealand. Under 1200-talets senare hälft och senmedeltiden uppstår dock, som visats, andra mönster på riksnivå som inte ansluter till det som självklart växt fram ur de naturgeografiska förutsättningarna. När bygnadsaktiviteten uppenbarligen dämpades eller stannade av i flera av de västsvenska landskapen, präglades Mälardalen fortsatt av en stark utveckling såväl tiden omkring 1300 som under senmedeltiden. Denna iakttagelse har parallelliserats med en rikspolitisk förskjutning som enligt historisk forskning ägde rum under 1200-talet.

Vid medeltidens utgång fanns alltså ett bygnadsbestånd som såg mycket olika ut, då det gällde egenskaper som material, storlek och planform. Den

Bergslagsregionen norr om den kyrktäta Mälardalen utgjordes till stora delar av obebyggd skogsbygd fram till tidigt 1600-tal (jfr fig. 28). Viktiga undantag utgjordes dock av de medeltidssocknar i Gästriklands inland och Dalarnas södra delar som hör till regionen, varav flertalet hade stenkyrkor vid medeltidens utgång. De kyrkor som övertogs från medeltiden var emellertid få till antalet i förhållande till dem som nybyggdes efter medeltiden, som resultat av exceptionell befolkningsökning och församlingsnybildning främst under 1600- och 1700-talen. Kyrkobyggandet i den västra delen av Bergslagen skedde vanligtvis i trä, medan många av församlingskyrkorna i öster förnyades med stenkyrkor under 1700-talets mitt och senare hälft. Det befintliga kyrkbeståndet innehåller följaktligen få medeltida kyrkor, medan det rika beståndet från 1600- och 1700-talen, både i trä och sten, har få motsvarigheter i landet i övrigt.

utveckling som därefter tog vid har lämnat delar av medeltidens kyrkliga landskap nära nog intakt, främst på Gotland och i Mälardalens landskap, medan medeltidskyrkorna i de södra och västra delarna av landet i högre grad rivits eller byggts om. Medeltidskyrkornas egenskaper i sig har, som framgått, påverkat också det som hände efter medeltiden. Men det är också möjligt att delvis tolka den skiftande bevarandegraden som uttryck för de sociala och kulturella skillnader som uppkom i Öst- och Västsverige under medeltiden, och som ytterligare befästes under 1600-, 1700- och 1800-talen. De västra delarna av landet framstår efter medeltiden framför allt som ett Bonde-sverige. I Mälardalens landskap fanns ett större inflytande från godsdrift och feodalisering, vilket också tydligt manifesterats i de adliga ätternas bidrag till kyrkorna, t.ex. i form av gravkor. Markeringen av egna och anhörigas

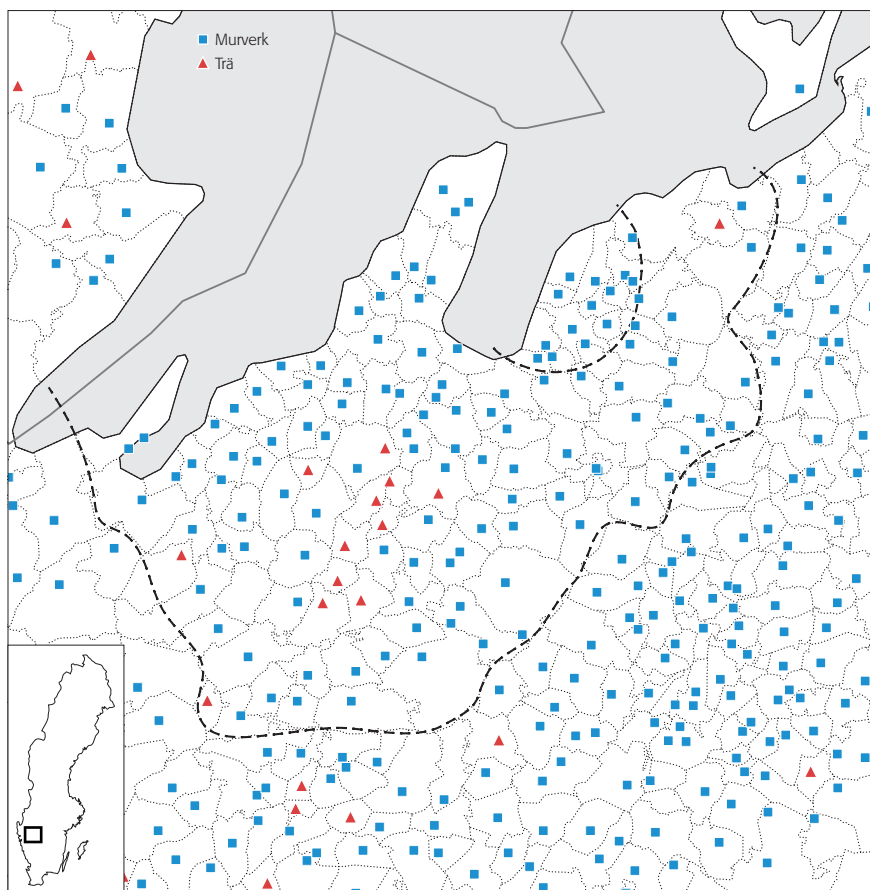

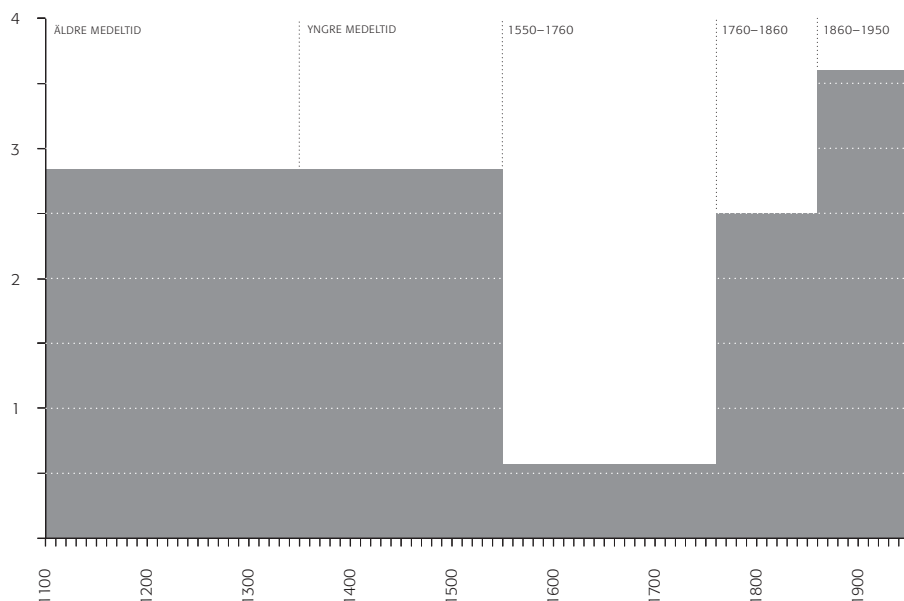
Fig. 196 a–d, Skara-Varaslätten.

a. Karta över kyrkornas material vid medeltidens utgång.

b. Diagram över kyrkobygandet i perioder (medeltiden, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950). Antal anger nybyggnader per årtionde.

c. (s. 371). Karta över befintliga församlingskyrkor äldre än 1950.

d. (s. 371). Diagram över nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) 1550–1950, per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/lar. Endast kända årtal.

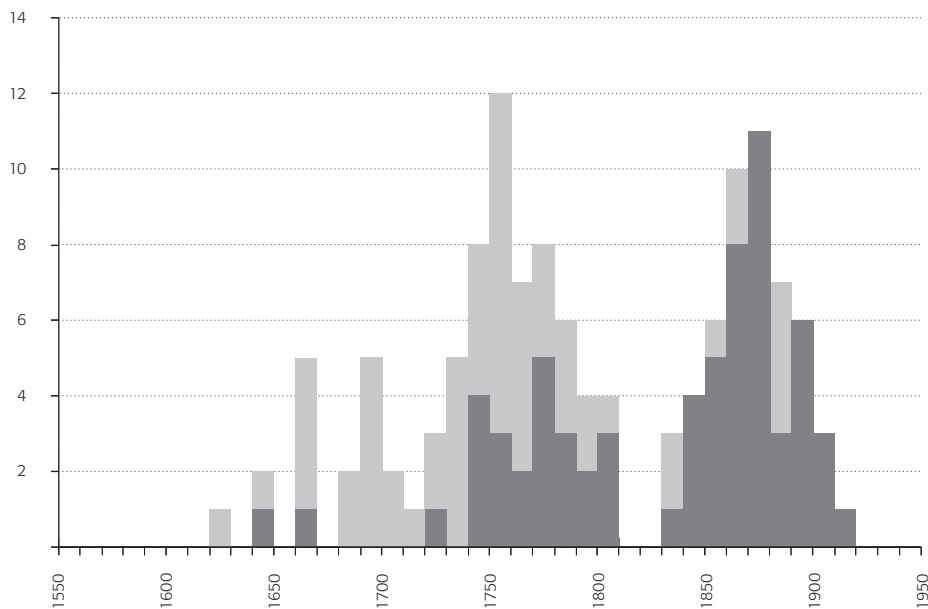
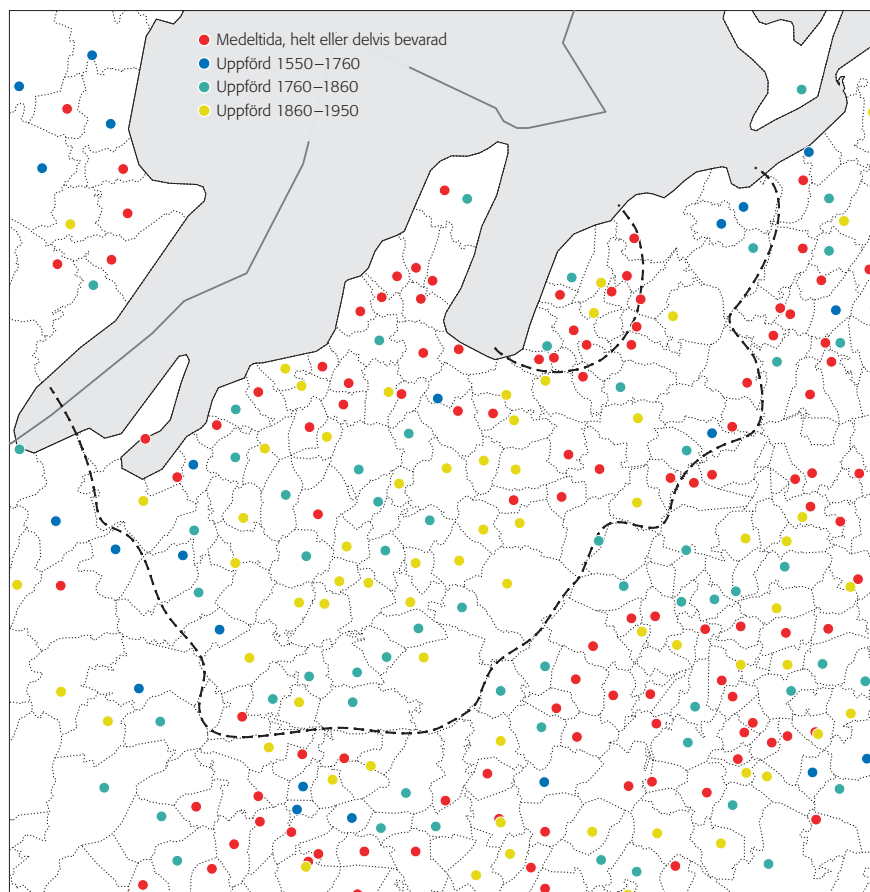

gravar gjorde kontinuitet viktigare än förändring, vilket också kan ha bidragit till en traditionsbunden syn på kyrkan och kyrkorummet.

Kulturarv och bebyggelsehistoria

Ett visst historiskt intresse för kyrkorna är gammalt. Ändå kan man tala om ett genombrott i det tidiga 1900-talet. Kyrkorna och deras inventarier blev stommen i Sveriges medeltida konsthistoria. Utställningar och publikationer spred de nya kunskaperna också utanför kretsen av antikvarier, arki-

Västergötlands centrala delar kännetecknas av en tidig kyrklig utbyggnad och tät sockenstruktur framför allt i anslutning till platåberget Kinnekulle och på Falbygdens bördiga högslätt. Skara-Varaslätten, mellan dessa två gamla kulturbygder, är en utpräglad lerslätt vars intensiva uppodling huvudsakligen hör till 1800-talet. Även om Skara-Varaslätten inte hör till de kyrktätaste områdena i Västergötland byggdes här under 1100- och 1200-talen ett stort antal stenkyrkor. På den centrala slätten fanns emellertid vid medeltidens utgång fortfarande en enklav av träkyrkor. Byggnadsaktiviteten efter medeltiden är koncentrerad till två huvudsakliga skeden: dels de omgestaltningar och nybyggnader som skedde under 1700-talets senare hälft, dels de många nybyggnaderna under 1800-talets andra hälft och tiden omkring 1900. I dag återstår medeltida kyrkor i större omfattning endast i Kållands härad, medan kyrkorna på den utpräglade slätten är förnyade efter 1700-talets mitt och framför allt under 1800-talets senare hälft.

tektekter och konsthistoriker. En ny restaureringspraktik betonade kyrkornas långa historia och deras gamla inventarier lyftes fram. På ett helt annat sätt än tidigare blev kyrkorna läsbara som en del av kulturarvet – i det enskilda fallet, i landskapet och i landet som helhet. Det var den inte minst viktiga följden av Sigurd Curmans och Johnny Roosvals projekt *Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium*.

Det var ett kulturarv som framför allt handlade om medeltiden, i viss mån också om följande århundraden, men inte om 1800-talet på annat sätt än att det var en ofrånkomlig del av byggnadsbeståndet. Inräknat i kultur-

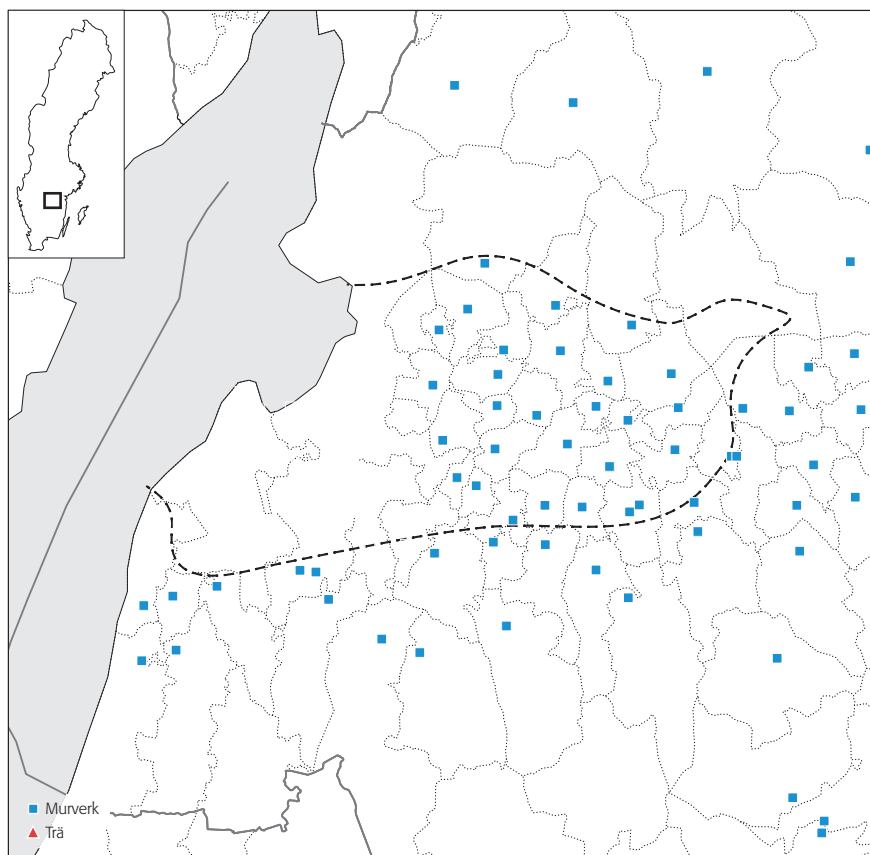

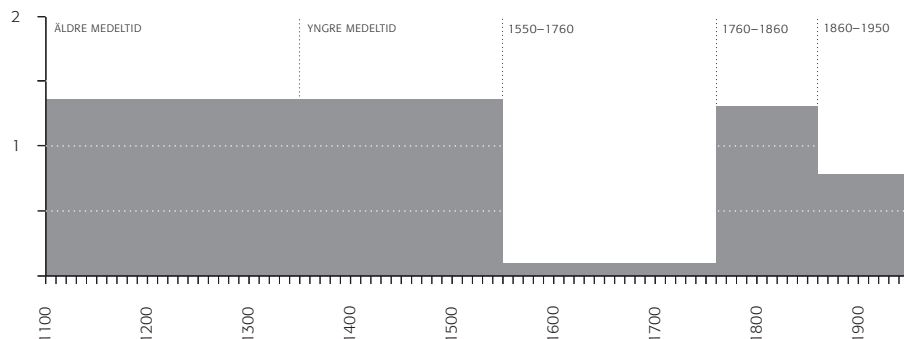
Fig. 197 a–d. Vadstenaslätten (Kambrosilurbygden).

a. Karta över kyrkornas material vid medeltidens utgång.

b. Diagram över kyrkobygandet i perioder (medeltiden, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950). Antal anger nybyggnader per årtionde.

c. (s. 373). Karta över befintliga församlingskyrkor äldre än 1950.

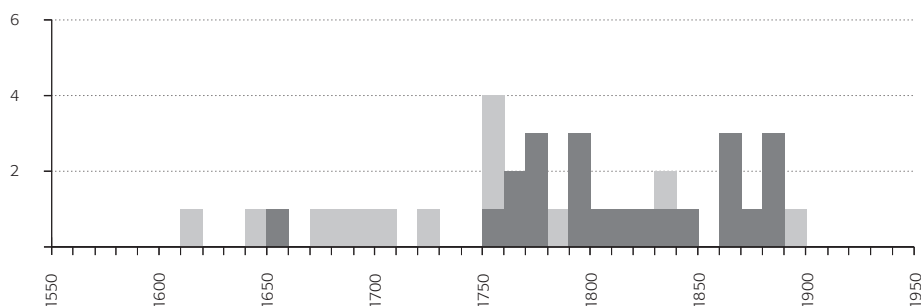
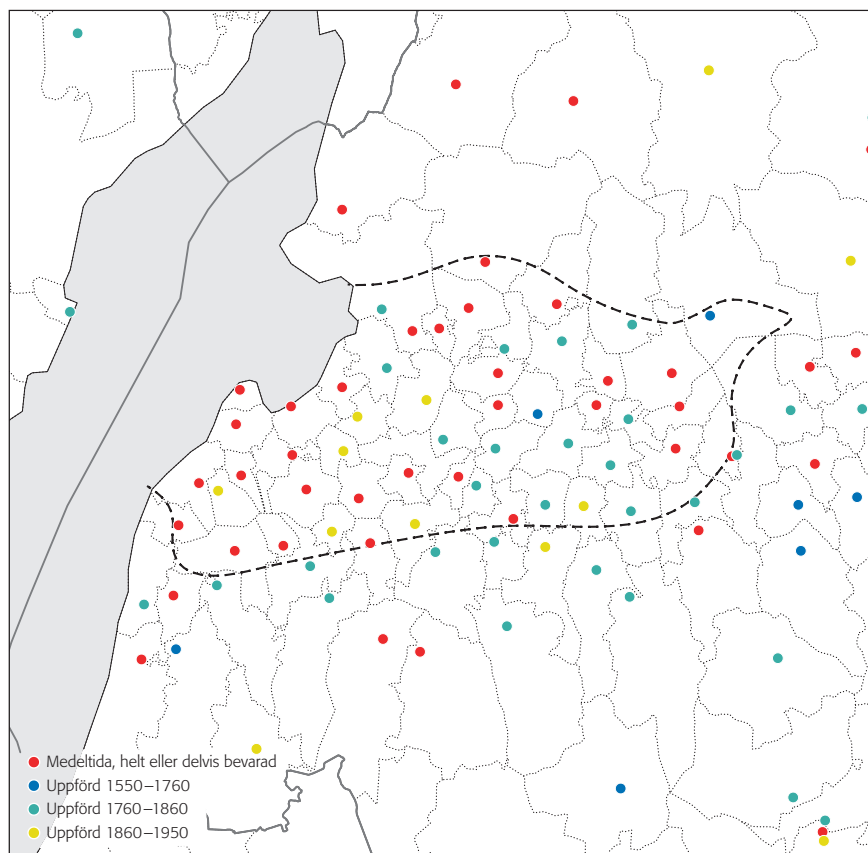
d. (s. 373). Diagram över nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) 1550–1950, per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/år. Endast kända årtal.

arvet var det inte. Först efter 1950 har också 1800-talskyrkorna blivit en integrerad del av kulturarvet, liksom deras efterföljare från tiden 1900–1950. En annan svaghet med perspektivet från *Sveriges Kyrkor* har varit svårare att övervinna: bristen på sammanfattningar och synteser. Det var en följd av inriktningen på monografier att det stora och växande vetandet om de individuella monumenten blev alldeles för lite bearbetat och sammanfattat.

Sockenkyrkoprojektet har vidgat perspektivet från *Sveriges Kyrkor*, vilket understryks av projektets underrubrik – kulturarv och bebyggelsehistoria. Till det kvalitativa perspektivet har lagts det kvantitativa och därmed har kyrkornas sammanhang med respektive landskaps historiska utveckling blivit mycket tydligare än förut. Landskapen har också blivit jämförbara på ett annat sätt än tidigare och deras profiler tydligare. I samma mån har de stora byggnadskedena och deras respektive andelar av det totala, nationella kyrkobeståndet kunnat preciseras på ett tidigare okänt sätt. När tolkningsramen på detta sätt har vidgats har det inte skett i polemik mot vare sig det kyrkliga eller det konsthistoriska synsättet utan i övertygelsen

Vadstenaslätten (Kambrosilur-bygden) var Östergötlands centrala bebyggelsecentrum under medeltiden. I den nordliga delen av landskapet finns förkastningar som bevarat kalkhaltiga bergarter i berggrunden, vilket i sin tur gett upphov till jordarnas bördiga morän eller moränlera. Under 1100-talet byggdes här tätt med romanska stenkyrkor. Genom utformning och arrangemang har flera av dem tillknutits kungliga eller aristokratiska byggnadsinitiativ. I förhållande till Skara-Varaslätten har en större andel av medeltidskyrkorna bevarats. Den förnyelse som skett har dock, i likhet med Skara-Varaslätten, skett under 1700-talets andra hälft och 1800-talet.

om att kulturarvet inte är något statiskt utan något som i varje tid måste aktualiseras. Sedda i det bebyggelsehistoriska perspektivet får sockenkyrkorna ett rikare innehåll också som kulturarv betraktade.

Kyrkorna som kulturarv i dag

Sockenkyrkorna är stommen i det kyrkliga landskap som framträder i dag. Den överblick som blivit möjlig genom Sockenkyrkoprojektets ramprojekt visar att en röd tråd löper genom detta byggnadsbestånd. De bevarade sockenkyrkorna – tillsammans med den förhållandevis omfattande kunskapen om de rivna – gör det möjligt att beskriva framväxten och förändringarna som del av ett bebyggelsehistoriskt skeende under tusen år.

Den bild som tecknats bör, för att vara aktuell, kompletteras på några punkter. Det handlar dels om ett omfattande kapellbyggande som skett inom Svenska kyrkans ram, under 1900-talet ofta kopplade till institutioner eller finansierade av kapellstiftelser, dels de många församlingskyrkor som tillkommit i nya stadsdelar från 1900-talets mitt och framåt (se s. 312–316). Från 1800-talets mitt har statskyrkans byggande förhållit sig till

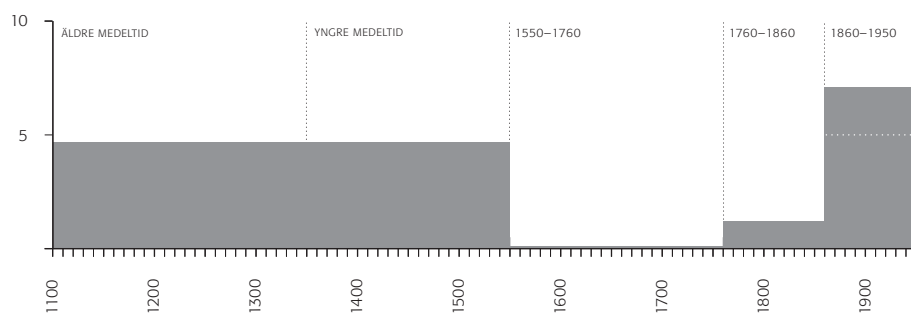
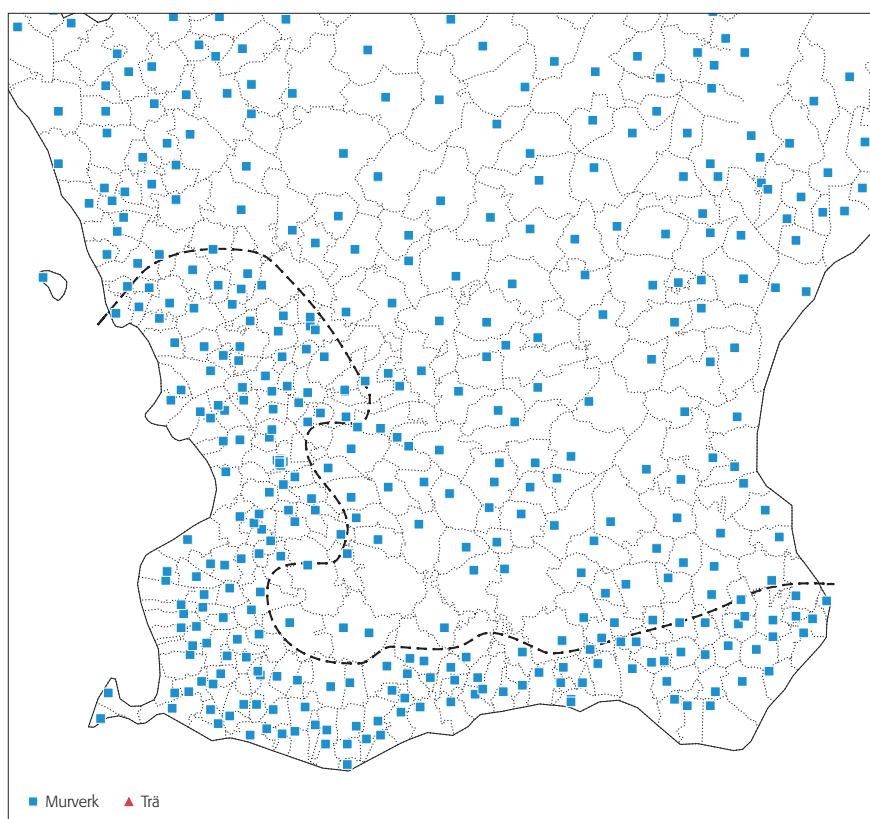

Fig. 198 a–d. Södra Skånes slättbygder.

a. Karta över kyrkornas material vid medeltidens utgång.

b. Diagram över kyrkobygandet i perioder (medeltiden, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950). Antal anger nybyggnader per årtionde.

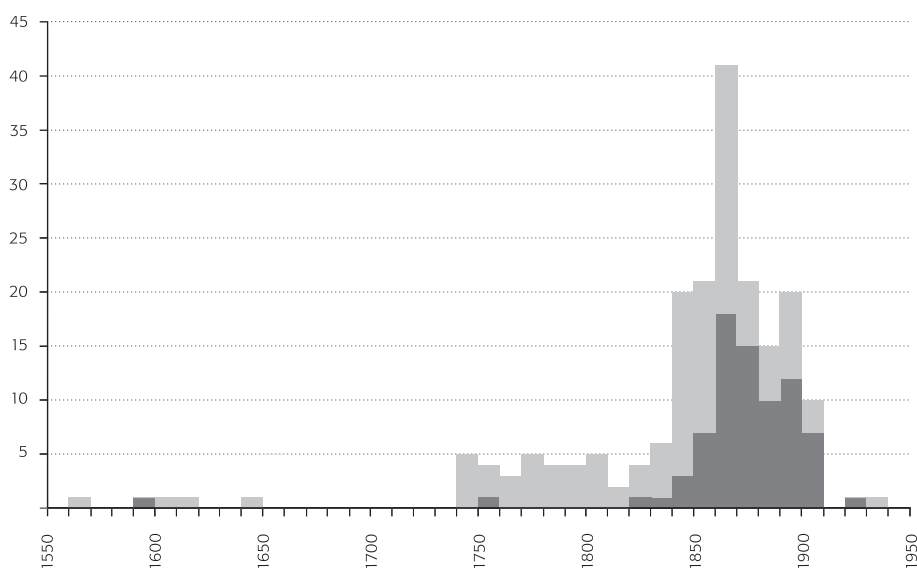
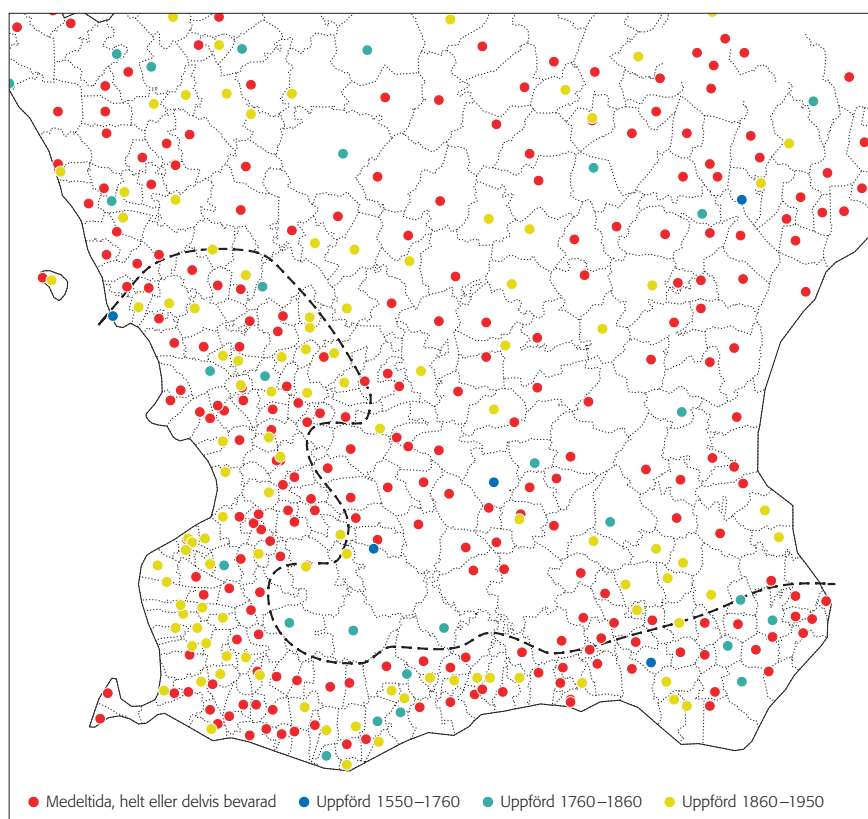
c. (s. 375). Karta över befintliga församlingskyrkor äldre än 1950.

d. (s. 375). Diagram över nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) 1550–1950, per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/lar. Endast kända årtal.

frikyrkorörelsens framväxt och expansion. Svenska kyrkan är sedan relationsändringen mellan stat och kyrka år 2000 ett religiöst samfund bland andra, en naturlig följd både av samhällets sekularisering och allt fler medborgare bekänner sig till annan tro. Sverige är idag ett pluralistiskt samhälle i religiöst hänseende och det religiösa kulturarvet omfattar mer än de kristna kyrkorna.

Det materiella kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan har i vissa avseenden fortfarande en särställning (se s. 28). De kyrkobyggnader som hört till statskyrkan omfattas av kulturminneslagen och för de kyrkor som är äldre än 1940 gäller generell tillståndsplikt vid väsentliga ändringar. Det generella lagskyddet är delvis uttryck för historiska omständigheter. Drygt hälften av de idag lagskyddade kyrkobyggnaderna har sitt ursprung i medeltiden, d.v.s. de har tillkommit i en tid då Svenska kyrkan som begrepp inte fanns (fig. 189). Efter reformationen har dessa ursprungligen katolska byggnader omdanats och anpassats för Svenska kyrkans bruk, samtidigt som många nya tillkommit. Kyrkan har såväl under medeltiden som under statskyrkans tid haft territoriell beskattningsrätt, d.v.s. kyrkorna och deras kulturskatter har i bokstavlig mening byggts upp genom alla medborgares försorg. Men den främsta grunden till kulturminneslagens bestämmelser är

Södra Skånes slättbygder utgör, tillsammans med Falbygden i Västergötland, Sveriges kyrktätaste område. Drygt hälften av Skånes alla kyrkor ligger i denna region. De romanska kyrkor som i stort antal uppfördes här under 1100- och tidigt 1200-tal var vanligen försedda med torn och absidkor (jfr fig. 72 och 77). Liksom på Östgötaslätten är det möjligt att sätta regionens expansiva och exklusiva byggande i förbindelse med de exceptionella förhållanden som bildas av den sedimentära berggrunden (jfr fig. 20). Även här har uppenbarligen funnits en stark ekonomi kopplad till jordbruk och jordägande. Folkökningen i Södra Skånes slättbygder liksom de övriga här kommenterade slättområdena, var nära obefintlig eller blygsam fram till 1700-talets mitt. Under framför allt 1800-talet ägde stora jordreformer rum. Den mest dramatiska och ihållande befolkningsökningen skedde i den skånska regionen. Till att börja med valde man att om- eller tillbygga de romanska kyrkorna, ofta med korsarmar. Vid 1800-talets mitt påbörjades dock en radikal förnyelse av det kyrkliga landskapet. Sedan dess har den sydvästra delen av Skåne en för slättbygder karakteristisk blandning av bevarade romanska kyrkor och sena 1800-talsbyggen.

naturligtvis kulturvärdena. Som framkommit belyser och berikar sockenkyrkorna, deras föremål och närmiljö på ett unikt sätt vår historia. Ingen annat idag befintlig kategori av byggnader har en sådan komplexitet och ett sådant tidsdjup. Kyrkorna finns i hela landet och varje enskildhet bidrar till en förståelse av helheten. Som landskapselement och som delar av en rik livsmiljö kan deras betydelse knappast överkattas.

I denna översikt har de långa linjerna lyfts fram, de som präglar kyrkobyggandets utveckling i stort. När vi betraktar de enskilda kyrkorna är det emellertid ingen lagbunden utveckling eller enhetlig bild som ger sig tillkänna. Det kyrkliga kulturarvet bär på en mångtydig historia, formad i växelverkan mellan lokalt, regionalt, nationellt och internationellt. Av periodöversikterna framgår hur kyrkorna påverkats av generella, tidsbundna

förändringar, men också hur sociala och ekonomiska förutsättningar givit ramar för vad som varit möjligt för den enskilda församlingen. Vid en given tidpunkt har en mångfald kyrkorum funnits. Liturgiska handböcker och stillhistoria ger intryck av en enhetlighet som långt ifrån alltid funnits lokalt och regionalt.

Bevarande och förändring har format huvudstrukturerna i dagens kyrkobyggnadsbestånd – krafter som sannolikt också kommer att prägla morgondagens förvaltning. Sekulariseringen, landsbygdens minskade befolkning och församlingssammanslagningarna är delvis nya utmaningar för förvaltningen av ett byggnadsbestånd som formats utifrån andra förutsättningar. Ändå finns starka skäl att påstå att det kyrkliga kulturarvet idag framstår både som levande och angeläget. Flertalet av de skyddade kyrkobyggnaderna, föremålen och begravningsplatserna används fortfarande för det syfte som de en gång uppfördes eller skapades. Aktuella attitydundersökningar visar att flertalet av medborgarna tycker det är viktigt att kyrkan finns kvar och vårdas. Det gäller i hög grad även dem som inte regelbundet deltar i församlingens gudstjänster.

Roller och ansvar för bevarandet av de kyrkliga kulturminnena regleras idag genom kulturminneslagen och i den överenskommelse som träffades mellan staten och Svenska kyrkan vid relationsändringen år 2000 (se s. 28). Svenska kyrkan förvaltar de kyrkliga kulturminnena genom sina församlingar/samfälligheter, en form för lokalt omhändertagande som i praktiken fungerat i nära tusen år. Enligt överenskommelsen ska Svenska kyrkan svara för att ha tillgång till erforderlig kompetens i frågor som rör förvaltningen av de kyrkliga kulturminnena – och det handlar då om en förvaltning som även innefattar de kulturhistoriska värdena. Staten i form av länsstyrelserna prövar förslagen till ändringar av de kyrkliga kulturminnena. Den kyrkoantikvariska ersättningen är statens kompensation till Svenska kyrkan för de inskränkningar som kulturminneslagen innebär, samt ett ekonomiskt stöd till samfälligheternas/församlingarnas kostnader för vård- och underhållsåtgärder.

Att hitta rätt i avvägningarna mellan bruk och bevarande ligger i både Svenska kyrkans och kulturmiljövårdens intresse. Variationerna i kyrkornas åldersstruktur, rumsgestaltning och inredning är en viktig egenskap att ta fasta på också vid diskussioner om förvaltning och förändring, särskilt eftersom många samfälligheter/församlingar idag rymmer flera kyrkor. Den rikstäckande bild som framkommit genom Sockenkyrkoprojektets ramprojekt, liksom de karakteriseringar av enskilda kyrkor som utförts i samverkan mellan stift och regional kulturmiljövård (se s. 53–56), utgör här viktiga utgångspunkter.

Litteratur om Sveriges kyrkor

sammanställd av Markus Dahlberg

Här har förtecknats ett antal viktigare och aktuella översiktsverk, som omfattar kyrkobygget i hela landet. Listan ger även hänvisningar till några rikstäckande kunskapsprojekt, såväl i tryck som i digital form, som utgår från enskilda kyrkor.

ÖVERSIKTSVERK

Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet (se nedan) har sedan 1980-talet utgivit tematiska översikter, dels över medeltida träkyrkor, dels över kyrkorna från perioden 1760–1860. Publikationerna omfattar uppsatser, översikter och kataloger med beskrivningar av kyrkorna: *Medeltida träkyrkor*, 1–2. Stockholm 1983–85; *Kyrkobyggnader 1760–1860*, 1–, 1989–.

Sveriges Kyrkor har också tillsammans med motsvarande inventeringsverk i Norge och Finland bedrivit ett projekt om träkyrkorna under 1600- och 1700-talen: *Kyrka af träd. Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*, red. Ingrid Sjöström, Museiverket, NIKU och RAÄ, 2000.

Vid Sveriges Kyrkor har även projektet *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria* (Sockenkyrkoprojektet) sitt säte. Projektet pågick 1996–2001 med stöd av Riksbankens jubileumsfond och är ett tvärvetenskapligt samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och universiteten i Umeå, Stockholm och Uppsala. Resultaten görs nu tillgängliga genom en serie landskapsrapporter samt föreliggande rikstäckande rapport. Basuppgifter om enskilda kyrkor läggs också in i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (se nedan).

Följande landskapsrapporter har hittills utkommit: *Halland. Landskapets kyrkor*, red. Markus Dahlberg, 2002; *Jämtland. Landskapets kyrkor*, red. Jakob Lindblad, 2002; *Härjedalen. Landskapets kyrkor*, red. Jakob Lindblad, 2002; *Västergötland. Landskapets kyrkor*, red. Markus Dahlberg, 2002; *Dalsland. Landskapets kyrkor*, red. Birgitta Roeck Hansen, 2003; *Öland. Landskapets kyrkor*, red. Marian Ullén, 2003; *Blekinge. Landskapets kyrkor*, red. Marian Ullén, 2003; *Södermanland. Landskapets kyrkor*, red. Margareta Kempff Östlind, 2003; *Östergötland. Landskapets kyrkor*, red. Ingrid Sjöström och Marian Ullén, 2004; *Uppland. Landskapets kyrkor*, red. Ulf Sporrang och Ingrid Sjöström, 2005; *Värmland. Landskapets kyrkor*, red. Göran Lindahl, 2006, *Småland. Landskapets kyrkor*, red. Marian Ullén, 2006.

Träkyrkor i Sverige, red. Anders Åman och Marta Järnfeldt-Carlsson, 1999. — Översikt över träkyrkobygget i Sverige med rikt illustrerad presentation av ett tjugotal träkyrkor från perioden 1880–1930.

Malmström, Krister: *Centralkyrkor inom Svenska kyrkan 1820–1920. Med en byggnadsantikvarisk inventering*, 1990. — Ingående om centralplanen inom kyrkoarkitekturen. Katalog med byggnadsantikvariska beskrivningar.

UPPGIFTER OM ENSKILDA KYRKOR I TRYCK

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, 1–, 1912–. — Verket Sveriges Kyrkor utges på uppdrag av Riksantikvarieämbetet och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Sedan 1912 har drygt 600 utförliga kyrkoberivningar publicerats, med redogörelser för varje kyrkas byggnadshistoria, målningar, inventarier m.m. Från 1980-talet pågår ett arbete också med tematiska översikter, för närvarande inriktade på medeltida träkyrkor och kyrkor från perioden 1760–1860 (se ovan).

Kyrkoberivningar utgivna av församlingarna, läns museerna eller stiftet. Titeln återger närapå undantagslöst kyrkans namn. Texterna är av varierande längd och skiftande kvalitet men brukar ge en god bild av kyrkans utformning och tillkomsthistoria. Beskrivningarna kan ingå i serier, varav kan nämnas: *Hälsinglands kyrkor*, utg. Årkestiftets stiftsråd, 1953–87, bundna i fyra band; *Jämtlands kyrkor*, 1–, 1947–, publicerade dels i *Jämten*, dels som särtryck; *Linköpings stifts kyrkor*, 1–, 1966–, samlas kontraktvis i bundna volymer; *Skara stifts kyrkoberivningar*, 1–, 1980–; *Sörmländska kyrkor*, 1–124, 1940–50, bundna i nio band; *Upplands kyrkor. Konsthistorisk vägledning*, utg. Stiftstyrelsen i Uppsala, 1945–97, bundna i 17 band; *Värmländska kyrkor*, utg. Värmlands Museum, 1959–; *Västergötlands kyrkor. Göteborgs stift*, 1–20, 1947–76. Många beskrivningar har efter sin publicering kommit ut i senare, ofta reviderade upplagor.

Sveriges stift i ord och bild, 1946–54. — Sveriges tretton stift skildrade i fjorton band (Lunds stift i två delar). Varje band innehåller flera uppsatser om stiftets historia, en bildkatalog över kyrkorna med kortfattade byggnadshistoriker, samt översikter över stiftets kyrkliga byggnadskonst, inredningar och inventarier.

Vår Svenska kyrka, 1950. — Översikt över Svenska kyrkans historia och organisation. Bildkatalog med kort historik över alla kyrkor i landet.

Våra kyrkor, 1990. — Katalog över samtliga Svenska kyrkans kyrkobyggnader, flertalet presenterade med färgbild och kort historik.

Nya svenska kyrkor, 1–3, Rapport RAÄ, 1990–98. — Katalog med foton, planritningar och beskrivningar av kyrkor uppförda 1920–84.

Bonnier, Ann Catherine, Ingrid Sjöström & Göran Hägg: *Svenska kyrkor. En historisk reseguide*, 2008. — En rikt illustrerad guide till 200 av landets viktigaste och märkligaste kyrkor. Till varje kyrka hör en vägbeskrivning och uppgifter om öppethållande.

UPPGIFTER OM ENSKILDA KYRKOR PÅ INTERNET

www.bebyggelseregistret.raa.se — Kulturmiljövårdens bebyggelseregister är ett digitalt informationssystem som innehåller uppgifter om landets bebyggelse. Registret är i drift sedan hösten 1998 och fylls på kontinuerligt. Riksantikvarieämbetet ansvarar för utveckling och förvaltning av registret. Sakinformationen ansvarar den inventerande institutionen för, exempelvis en länsstyrelse eller ett länsmuseum. Viss basinformation om kyrkorna läggs in vid Riksantikvarieämbetet, däribland material från Sockenkyrkoprojektet. För närvarande pågår också fältinventeringar av kyrkor i många stift och län.

Bilagor

Medarbetare

Här har förtecknats Sockenkyrkoprojektets medarbetare och deras huvudsakliga uppgifter. Flertalet av författarna medarbetade i projektet under dess aktiva år 1996–2001. För publicering och uppföljning efter 2001 har främst svarat projektledningen M. Dahlberg, G. Lindahl, I. Sjöström, U. Sporrong och A. Åman, samt A. C. Bonnier, K. Franzén, J. Lindblad, M. Ullén och E. Vikström.

Almqvist, Boel, fil.lic. i konstvetenskap, Stockholms universitet, 1:e antikvarie vid Riksantikvarieämbetet: förf. i landskapsrapporterna över Härjedalen och Jämtland.

Bonnier, Ann Catherine, docent i konstvetenskap, Stockholms universitet, 1:e antikvarie vid Riksantikvarieämbetet: verksam inom delprojektet Etablering och kronologi, förf. i landskapsrapporterna över Dalsland, Öland, Östergötland, Uppland och Värmland, manuskript till landskapsrapporterna över Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Medelpad Västmanland och Ångermanland, förf. i den rikstäckande rapporten.

Dahlberg, Markus, fil.dr i konstvetenskap, Göteborgs universitet, 1:e antikvarie vid Riksantikvarieämbetet: bitr. projektledare, metodutveckling för ramprojektet, ansvarig för projektregister, bearbetning av planritningar, bearbetning av tabeller, diagram, kartor för samtliga landskapsrapporter och den rikstäckande rapporten, förf. i landskapsrapporterna över Halland, Västergötland och Uppland, manuskript till landskapsrapporten över Närke, förf. i den rikstäckande rapporten.

Ene, Stefan, fil.kand. i kulturgeografi, Stockholms universitet: metodutveckling, digitala kartunderlag m.m.

Franzén, Kristina, fil.dr i kulturgeografi, Stockholms universitet: verksam inom delprojektet Kyrkomiljöernas framväxt och förändring, metodutveckling för ramprojektet, bearbetning av planritningar, förf. i landskapsrapporterna över Halland, Västergötland, Blekinge och Småland, manuskript till landskapsrapporterna över Bohuslän, Dalarna och Närke, förf. i den rikstäckande rapporten.

Gräslund Berg, Elisabeth, fil.dr i kulturgeografi, Stockholms universitet: verksam inom delprojektet Kyrkomiljöernas framväxt och förändring.

Hoas, Helena, fil.lic. Socialhögskolan, Umeå universitet: verksam inom delprojektet Kyrkorummet som social arena, förf. i landskapsrapporterna över Östergötland och Småland.

Johansson, Britt-Inger, docent i konstvetenskap, Uppsala universitet: förf. i landskapsrapporten över Östergötland.

Johansson, Egil, professor i religionsvetenskap, Umeå universitet: projektledning, verksam inom delprojektet Kyrkorummet som social arena.

Johansson, Mikael, fil.kand. i kulturgeografi, Stockholms universitet: manuskript till landskapsrapporterna över Gästrikland, Hälsingland och Västmanland.

Johansson, Monica, byråassistent, Riksantikvarieämbetet: projektsekreterare.

Karlsson, Mattias, fil.mag. i historisk arkeologi, Lunds universitet: registeruppgifter för Skånes medeltida kyrkor, manuskript till landskapsrapport över Skåne.

Kempff Östlind, Margareta, fil.dr i konstvetenskap, Stockholms universitet: verksam inom delprojektet Kyrkorummet som social arena, förf. i landskapsrapporterna över Jämtland, Härjedalen, Västergötland, Dalsland, Södermanland, Östergötland, Uppland, Värmland och Småland, manuskript till landskapsrapporterna över Medelpad och Ångermanland.

Lindahl, Göran, professor i arkitekturhistoria, Konsthögskolans arkitekturskola, Stockholm: projektledning, förf. i landskapsrapporterna över Dalsland, Södermanland, Östergötland, Uppland och Värmland, manuskript till landskapsrapporterna över Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Medelpad, Närke och Ångermanland, förf. i den rikstäckande rapporten.

Lindblad, Henrik, fil.kand. i konstvetenskap, Uppsala universitet: förf. i landskapsrapporterna över Jämtland, Härjedalen, Dalsland och Småland, manuskript till landskapsrapporten över Närke.

Lindblad, Jakob, fil.mag. i konstvetenskap, Uppsala universitet, arkitekt: förf. i landskapsrapporterna över Halland, Jämtland, Härjedalen, Västergötland, Blekinge, Öland, Södermanland, Uppland och Småland, manuskript till landskapsrapporterna över Gotland, Närke och Västmanland, förf. i den rikstäckande rapporten.

Michélsen, Sverker, fil.kand. i historia, Stockholms universitet: metodutveckling för ramprojektet, bearbetning av planritningar, teknisk redaktör och framställning av heloriginal för landskapsrapporter och rikstäckande rapport, manuskript till landskapsrapporterna över Gästrikland och Hälsingland.

Nilsson, Ing-Marie, fil.mag. i historisk arkeologi, Lunds universitet: förf. i landskapsrapporten över Halland, manuskript till landskapsrapporten över Skåne.

Risberg, Gunnar, fil.kand. i kulturgeografi, Stockholms universitet: förf. i landskapsrapporten över Halland, manuskript till landskapsrapporterna över Bohuslän och Dalarna.

Roeck Hansen, Birgitta, docent i kulturgeografi, Stockholms universitet: verksam inom delprojektet Kyrkomiljöernas framväxt och förändring, förf. i landskapsrapporterna över Dalsland, Härjedalen, Jämtland, Södermanland och Värmland, manuskript till landskapsrapporterna över Lappland, Medelpad, Norrbotten, Närke, Skåne, Västerbotten och Ångermanland, förf. i den rikstäckande rapporten.

Sjöström, Ingrid, docent i konstvetenskap, Stockholms universitet, r:e antikvarie vid Riksantikvarieämbetet: projektledare, förf. i landskapsrapporterna över Halland, Jämtland, Härjedalen, Västergötland, Blekinge, Dalsland, Öland, Södermanland, Östergötland, Uppland och Värmland, manuskript till landskapsrapporterna över Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Medelpad, Närke, Ångermanland och Skåne, förf. i den rikstäckande rapporten.

Sporrong, Ulf, professor i geografi särskilt kulturgeografi, Stockholms universitet: projektledning, verksam inom delprojektet Kyrkomiljöernas framväxt och förändring, förf. i landskapsrapporterna över Öland, Östergötland och Uppland, manuskript till landskapsrapporterna över Gotland och Närke, förf. i den rikstäckande rapporten.

Sundnér, Barbro, docent i historisk arkeologi, Lunds universitet: registeruppgifter för Skånes medeltida kyrkor.

Sörstedt, Claes, arkitekt, Lunds universitet: bearbetning av planritningar, teknisk redaktör och framställning av heloriginal för landskapsrapporten över Västergötland.

Ullén, Marian Rittsel, fil.lic. i konstvetenskap, Stockholms universitet, r:e antikvarie vid Riksantikvarieämbetet: verksam i delprojektet Etablering och kronologi, förf. i landskapsrapporterna över Blekinge, Öland, Östergötland och Småland, manuskript till landskapsrapporten över Närke.

Vikström, Eva, docent i konstvetenskap, Umeå universitet: förf. i landskapsrapporterna över Halland, Västergötland och Uppland, manuskript till landskapsrapporterna över Bohuslän, Lappland, Norrbotten och Västerbotten, förf. i den rikstäckande volymen.

Åman, Anders, professor i konstvetenskap, Uppsala universitet: projektledning, förf. i landskapsrapporterna över Dalsland och Värmland, manuskript till landskapsrapporterna över Dalarna, Lappland, Medelpad, Närke och Ångermanland, förf. i den rikstäckande rapporten.

Projektets publikationer

AVHANDLINGAR

Dahlberg, Markus, *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid* (påbörjad före projektets start, disp. hösten 1998, Göteborgs universitet), behandlar 120 sockenkyrkor från perioden ca 1000–1300 kring stiftstaden Skara. I avhandlingen diskuteras diskrepansen mellan ett äldre konsthistoriskt betraktelsesätt och en nyare tvärvetenskaplig syn på medeltidskyrkorna och tolkningen av den internationella romani-kens genombrott. Dahlberg skildrar det äldsta stenkyrkobyggandet mot bakgrund av samhällsförändringar, präglade av centrala maktanspråk och den konsoliderade kyrkans strävan att manifesteras sig. Särskilt betonas hur regionens tillgång på brytbar sten och på stenhuggarkompetens utnyttjats för organiserad tillverkning av stenprodukter och byggnadselement i stor skala, möjliggjord genom koncentration av makt och resurser. Studien ansluter till delprojektet Etablering och kronologi.

Lindblad, Jakob, *470 nya kyrkor – bidrag till Sveriges arkitekturhistoria 1850–1890*, Studier till Sveriges Kyrkor 2, under utgivning, (påbörjad hösten 1999 på deltid, planerad disp. våren 2009, Uppsala universitet). Avhandlingen behandlar de nära 500 kyrkor som byggdes under 1800-talets senare hälft. Den utgår tematiskt från gestaltningen av deras olika delar, som analyseras och jämförs var för sig. Genom studien påvisas geografiska skillnader och hur regionalt verksamma byggmästare påverkade kyrkornas utformning, ofta med avsteg från det centrala Överintendentsämbetets direktiv. Etablerade begrepp inom konstvetenskaplig forskning, som stillkaraktär och arkitekt, har däremot varit mindre givande som indelningsgrund. Periodens många kyrkor har hittills inte studerats annat än punktvís. De flesta kyrkorna är stora och belägna i avfolkningsbygder, varför många av dem utgör svårhanterliga problem för kulturmiljövården.

Franzén, Kristina, *Att flytta Axis Mundi. Om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780–1880* (disp. våren 2004, Stockholms universitet). Sockenkyrkomaterialet visar en betydande skillnad i kyrkobyggnadsintensitet mellan Strängnäs och Växjö stift. Avhandlingen söker svaren på frågan varför så få kyrkor byggdes i Strängnäs stift och så många i Växjö stift under perioden. Stiftsledningarnas och församlingarnas strategier jämförs, bl.a. när det gällde "sammanbyggnad", där två församlingar gemensamt byggde ny kyrka och övergav de befintliga. Undersökningen bygger på ett stort antal fallstudier. Studien ingår i delprojektet Kyrkomiljöernas framväxt och förändring.

Gräslund Berg, Elisabeth, *Till prästens bruk och nytta. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid* (disp. våren 2004, Stockholms uni-

versitet). I avhandlingen undersöks hur jorden för prästernas försörjning avsattes under medeltiden. Systemet för prästgårdsjord infördes genom katolska kyrkan och kodifierades i de svenska landskapslagarna. Det var inte problemfritt att i redan bebyggda områden ta mark i anspråk för kyrkan. Hur dessa problem löstes i olika socknar belyses i två empiriska undersökningar, den ena översiktlig och baserad på analys av historiska kartor och kameralt material, den andra en fördjupad studie av själva tillkomstprocessen utifrån medeltida material och kartor. Studien ingår i delprojektet Kyrkomiljöernas framväxt och förändring.

PROJEKTRAPPORTER

Kyrkobyggnadernas sociala dimension, otryckt rapport 2000 (red. M. Kempff Östlind). Bidrag av E. Johansson, H. Hoas och M. Kempff Östlind. Studien ingår i delprojekt Kyrkorummet som social arena.

Närke. Landskapsrapport. Preliminär utgåva för symposium 1997, otryckt rapport 1997 (red. J. Lindblad). Bidrag av M. Dahlberg, M. Kempff Östlind, H. Lindblad, J. Lindblad, G. Lindahl, S. Michélsen, B. Roeck Hansen, I. Sjöström, U. Sporrang, A. Åman.

Halland. Landskapets kyrkor, 2002 (red. M. Dahlberg). Bidrag av M. Dahlberg, K. Franzén, J. Lindblad, I.-M. Nilsson, G. Risberg, E. Vikström.

Jämtland. Landskapets kyrkor, 2002 (red. J. Lindblad). Bidrag av B. Almqvist, H. Lindblad, J. Lindblad, B. Roeck Hansen, I. Sjöström.

Härjedalen. Landskapets kyrkor, 2002 (red. J. Lindblad). Bidrag av B. Almqvist, H. Lindblad, J. Lindblad, B. Roeck Hansen, I. Sjöström.

Västergötland. Landskapets kyrkor, 2002 (red. M. Dahlberg). Bidrag av M. Dahlberg, K. Franzén, J. Lindblad, E. Vikström.

Blekinge. Landskapets kyrkor, 2002 (red. M. Ullén). Bidrag av K. Franzén, J. Lindblad, I. Sjöström, M. Ullén.

Dalsland. Landskapets kyrkor, 2003 (red. B. Roeck Hansen). Bidrag av A. C. Bonnier, H. Lindblad, G. Lindahl, B. Roeck Hansen, A. Åman.

Öland. Landskapets kyrkor, 2003 (red. M. Ullén). Bidrag av A. C. Bonnier, J. Lindblad, I. Sjöström, U. Sporrang, M. Ullén.

Södermanland. Landskapets kyrkor, 2003 (red. M. Kempff Östlind). Bidrag av M. Kempff Östlind, B. Roeck Hansen, G. Lindahl, J. Lindblad, I. Sjöström.

Östergötland. Landskapets kyrkor, 2004 (red. I. Sjöström och M. Ullén). Bidrag av M. Ullén, U. Sporrang, H. Hoas, M. Kempff Östlind, A. C. Bonnier, G. Lindahl, I. Sjöström, B.-I. Johansson.

Uppland. Landskapets kyrkor, 2005 (red. I. Sjöström och U. Sporrang). Bidrag av I. Sjöström, U. Sporrang, M. Kempff Östlind, A. C. Bonnier, G. Lindahl, E. Vikström, J. Lindblad, A. Åman, M. Dahlberg.

Värmland. Landskapets kyrkor, 2006 (red. G. Lindahl). Bidrag av I. Sjöström, B. Roeck Hansen, M. Kempff Östlind, A. C. Bonnier, G. Lindahl, A. Åman.

Småland. Landskapets kyrkor, 2006 (red. M. Ullén). Bidrag av M. Ullén, K. Franzén, H. Hoas, M. Kempff Östlind, J. Lindblad, H. Lindblad.

Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria, 2008 (red. M. Dahlberg och K. Franzén). Bidrag av G. Lindahl, M. Dahlberg, K. Franzén, U. Sporrong, B. Roeck Hansen, A. C. Bonnier, I. Sjöström, J. Lindblad, E. Vikström, A. Åman.

PROJEKTRAPPORTER UNDER UTGIVNING

Bohuslän. Landskapets kyrkor. Bidrag av G. Risberg, K. Franzén, M. Dahlberg, E. Vikström.

Dalarna. Landskapets kyrkor. Bidrag av A. C. Bonnier, K. Franzén, G. Lindahl, G. Risberg, I. Sjöström, A. Åman.

Gotland. Landskapets kyrkor. Bidrag av U. Sporrong, J. Lindblad.

Gästrikland – Hälsingland. Landskapets kyrkor. Bidrag av Mik. Johansson, A. C. Bonnier, G. Lindahl, S. Michélsen, I. Sjöström.

Medelpad – Ångermanland. Landskapets kyrkor. Bidrag av B. Roeck Hansen, A. C. Bonnier, G. Lindahl, I. Sjöström, A. Åman, M. Kempff Östlind.

Norrbottnen – Västerbottnen – Lappland. Landskapets kyrkor. Bidrag av B. Roeck Hansen, M. Dahlberg, E. Vikström, A. Åman.

Närke. Landskapets kyrkor. Bidrag av M. Ullén, M. Dahlberg, M. Kempff Östlind, H. Lindblad, J. Lindblad, G. Lindahl, S. Michélsen, B. Roeck Hansen, K. Franzén, I. Sjöström, U. Sporrong, A. Åman.

Skåne. Landskapets kyrkor. Bidrag av B. Roeck Hansen, M. Karlsson, I.-M. Nilsson, G. Lindahl, I. Sjöström.

Västmanland. Landskapets kyrkor. Bidrag av A. C. Bonnier, Mik. Johansson, J. Lindblad.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ
KB	Kungliga biblioteket
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
RA	Riksarkivet
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SFS	Svensk författningssamling
SHM	Statens historiska museum
SOU	Statens offentliga utredningar
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, RAÄ

Bl	Blekinge
Bo	Bohuslän
Dr	Dalarna
Ds	Dalsland
Go	Gotland
Gä	Gästrikland
Ha	Halland
Hr	Härjedalen
Hs	Hälsingland
Jä	Jämtland
La	Lappland
Me	Medelpad
Nb	Norrbottnen
Nä	Närke
Sk	Skåne
Sm	Småland
Sö	Södermanland
Up	Uppland
Vb	Västerbotten
Vg	Västergötland
Vr	Värmland
Vs	Västmanland
Ån	Ångermanland
Ög	Östergötland
Öl	Öland

Kartor, diagram, tabeller och plansammanställningar

BYGGNADSHISTORISK ANALYS

- Fig. 10 Ett urval nybyggda kyrkor. Planer, s. 44.
- Fig. 11 Ett urval ombyggda kyrkor. Planer, s. 45
- Fig. 12 Ett urval korkyrkor och salkyrkor. Planer, s. 48–49.
- Fig. 13 Ett urval kyrkor med korsarmar. Planer, s. 50.
- Fig. 14 Ett urval helt och delvis bevarade kyrkor från medeltiden och perioden 1760–1860. Planer, s. 51.

KYRKAN I LANDSKAPET

- Fig. 19 Högsta kustlinjen. Karta, s. 63.
- Fig. 20 Förekomst av kalkhaltig jord. Karta, s. 64.
- Fig. 21 Demografisk indelning av landet i Västsverige, Östsverige samt Norrland. Karta, s. 65.
- Fig. 22 Total befolkningstillväxt i procent i intervallen 1571–1620, 1620–1699, 1699–1751, 1751–1805, 1805–1900, 1900–1995. Kartor, s. 66–67.
- Fig. 23 Befintliga församlingskyrkor äldre än 1950. Karta, s. 69.

KYRKOLANDSKAPETS FÖRÄNDRINGAR

- Fig. 26 Befolkningsmängd från medeltid till 1950. Diagram, s. 76.
- Fig. 27 Församlingarnas ytstorlek år 1750. Karta, s. 77.
- Fig. 28 Bergslagsregionen. Kartor, s. 78–81.
a. invånare per kvadratkilometer 1571
b. invånare per kvadratkilometer 1699
c. total befolkningstillväxt i procent 1571–1699
d. folkmängd 1699
- Fig. 29 Församlingarnas tillkomsttid. Karta, s. 83.
- Fig. 30 Kyrkplatser och kyrkoruiner. Karta, diagram, s. 86.
- Fig. 32 Församlingsstrukturen i det medeltida Rönö härad och närområde 1549, 1600, 1946 och 2006. Kartor, s. 88–89.
- Fig. 33 Diorama över församlingarna i Rönö härad, Bärbo i Jönåkers samt Frustuna och Kattnäs i Daga härad. Figur, s. 90.
- Fig. 34 Folkmängd 1805, 1900 och 1995. Kartor, s. 91.

- Fig. 35 Ecklesiastisk indelning. Antal församlingar per stift 1990–2006, församlingar bildade genom sammanslagning 1990–2006. Karta, diagram, s. 92–93.

KYRKORNAS LÄGEN

- Fig. 43 Kyrkans läge i förhållande till bebyggelsen. Karta, s. 101.
Fig. 48 Vanliga namn på kyrkans fastigheter. Karta, s. 104.

KYRKOMILJÖERNA I DAG

- Tab. 1 Prästgårdar. Indelning av byggnader och miljöer i miljöklasser. Tabell, s. 116.
Fig. 62 Riksintressen som omfattar församlingskyrkor. Karta, s. 122.

SOCKENKYRKORNA UNDER MEDELTIDEN

- Fig. 66 Ett urval bevarade timmerkyrkor från 1200-talet eller tiden omkring 1300. Planer, s. 131.
Fig. 67 Medeltida träkyrkor, belagda eller rimligen förmodade. Karta, s. 132.
Fig. 69 Stenkyrkor från äldre medeltid (före 1350). Karta, s. 135.
Fig. 70 Ett urval stenkyrkor från äldre medeltid. Planer, s. 136.
Fig. 72 Medeltidskyrkor vars äldsta planform består av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor. Karta, diagram, s. 138–139.
Fig. 74 Ett urval stenkyrkor med invändig absid. Planer, s. 140.
Fig. 75 Ett urval rundkyrkor från äldre medeltid. Planer, s. 141.
Fig. 77 Tornkyrkor från äldre medeltid (före 1350). Karta, s. 143.
Fig. 81 Ett urval nybyggda medeltidskyrkor med salformad plan. Planer, s. 146.
Fig. 82 Ett urval kyrkor som genom ombyggnad under medeltiden fått salformad plan. Planer, s. 147.
Fig. 83 Kyrkor med salformad plan vid medeltidens utgång. Karta, diagram, s. 148–149.
Fig. 85 Ett urval stenkyrkor från yngre medeltid (efter 1350). Planer, s. 152.
Fig. 87 Stenkyrkor från yngre medeltid (efter 1350). Karta, s. 154.
Fig. 88 Kyrkor som under medeltiden försågs med murade valv i långhus/kor. Karta, diagram, s. 156–157.
Fig. 93 Medeltida träkyrka, schematisk utveckling. Figur, s. 162.
Fig. 94 Fördelningen av trä- och stenkyrkor vid medeltidens utgång. Karta, s. 165.
Fig. 95 Helt och delvis bevarade medeltidskyrkor. Karta, s. 168.
S. 170–176 Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden, fördelade efter bevarandegrad. Tabell.

KYRKORNA FRÅN REFORMATIONEN TILL 1760

- Fig. 104 Målningar på vägg/valv tillkomna under medeltiden respektive perioden 1550–1760. Karta, diagram, s. 197.
Fig. 107 Gravkor tillbyggda under perioden 1550–1760. Karta, diagram, s. 203.

- Fig. 114– Kyrkor uppförda under perioden 1550–1760. Karta, diagram,
115 s. 216–217.
- Fig. 116– Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden
117 1550–1760. Karta, diagram, s. 218–219.
- Fig. 118 Ett urval stenkyrkor uppförda under perioden 1550–1760. Planer,
s. 220–221.
- Fig. 119 Ett urval träkyrkor uppförda under perioden 1550–1760. Planer,
s. 222.
- Fig. 120 Ett urval kyrkor planförändrade under perioden 1550–1760. Planer,
s. 223.
- S. 226– Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1550–
234 1760. Tabell.

KYRKORNA 1760–1860

- Fig. 123 Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860. Karta, diagram,
s. 240–241.
- Tab. 2 Byggnadsverksamhet och befolkningstillväxt 1760–1860. Tabell,
s. 242.
- Fig. 124 Nyuppförda kyrkor per landskap under perioden 1760–1860 i mur-
verk respektive trä. Diagram, s. 243.
- Fig. 125 Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden
1760–1860. Karta, diagram, s. 244–245.
- Fig. 131 Ett urval kyrkor uppförda under perioden 1760–1860. Planer,
s. 252–253.
- S. 262– Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden
272 1760–1860. Tabell.

SOCKENKYRKORNAS FÖRNYELSE GENOM OMBYGGNAD

- Fig. 140 Principskisser, fem varianter av om- och tillbyggnad. Planer,
s. 276.
- Fig. 141 Exempel på korsarmstillbyggen under perioden 1760–1860. Planer,
s. 277.
- Fig. 142 Exempel på västförlängningar under perioden 1760–1860. Planer,
s. 277.
- Fig. 143 Kyrkor med tillbyggda korsarm/-ar i perioden 1760–1860. Karta,
s. 278.
- Fig. 144 Kyrkor vars korparti byggdes om under perioden 1760–1860. Karta,
s. 278.
- Fig. 145 Exempel på korombyggnader under perioden 1760–1860. Planer,
s. 278.
- Fig. 146 Kyrkor som västförlängts under perioden 1760–1860 respektive så-
dana som västförlängts och samtidigt tillbyggts med västtorn. Karta,
s. 279.
- Fig. 147 Nybyggda kyrkor under perioden 1760–1860 med återbruk av äldre
murar i långhus/kor. Karta, s. 279.
- Fig. 148 Exempel på nybyggda kyrkor med återbruk av äldre murar i långhus/
kor under perioden 1760–1860. Planer, s. 279.
- Fig. 149 Vadsbosläkten i Västergötland. Karta, diagram, planer, s. 281.

Fig. 152, Omgestaltning och nybyggnad av flerskeppiga kyrkor under perioden 1760–1860 i Dalarna, Närke, Västmanland, Uppland, Södermanland och Östergötland. Karta, tabell, s. 284.

Fig. 154 Exempel på flerskeppiga kyrkor under perioden 1760–1860. Planer, s. 286.

KYRKORNA 1860–1950

Fig. 157 Kyrkor uppförda under perioden 1860–1950. Karta, diagram, s. 294–295.

Fig. 162 Ett urval kyrkor uppförda under perioden 1860–1950. Planer, s. 300–301.

Fig. 166 Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860–1950. Karta, diagram, s. 306–307.

Fig. 168 Ett urval kyrkor planförändrade under perioden 1860–1950. Planer, s. 309.

Fig. 169 Kyrkor och kapell uppförda under perioden 1860–1950. Karta, diagram, s. 310.

Fig. 170 Exempel på kyrkor reducerade i storlek. Planer, s. 311.

S. 318–324 Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1860–1950. Tabell.

RESTAURERINGAR OCH RECEPTIONSHISTORIA 1860–2000

Fig. 181 Ett urval kyrkorestaureringar från perioden 1870–1999, per årtionde. Diagram, s. 334.

Tab. 4 Ett urval kyrkorestaureringar från perioden 1870–1999. Tabell, s. 335.

SOCKENKYRKORNA – EN ÖVERBLICK

Fig. 183 Kyrkobyggandet i perioder (medeltiden, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950). Hela landet. Diagram, s. 348–349.

Fig. 184 Kyrkobyggandet i perioder (medeltiden, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950). Per landskap. Diagram, s. 350–351.

Fig. 185 Antal nybyggnader och viktigare planförändringar 1550–1950, per årtionde. Hela landet. Diagram, s. 353.

Fig. 186 Antal nybyggnader och viktigare planförändringar 1550–1950, per årtionde. Per landskap. Diagram, s. 354–355.

Fig. 187 Antal nybyggnader och viktigare planförändringar 1550–1950, per årtionde. Per landskap. Karta, diagram, s. 357.

Fig. 188 Församlingarnas tillkomsttid och de befintliga församlingskyrkornas ålder. Karta, s. 358.

Fig. 189 Bevarade medeltidskyrkor. Karta, diagram, s. 360–361.

Fig. 190 Fördelningen av trä- och stenkyrkor 1950. Karta, s. 362.

Fig. 192 Byggnadsintensitet i intervallen 1571–1620, 1620–1699, 1699–1751, 1751–1805, 1805–1900, 1900–1950. Kartor, s. 364–365.

Fig. 193 Helt bevarade kyrkor per period. Diagram, s. 366.

Fig. 194 Befolkningsutvecklingen 1571–1900 i regionerna Bergslagen, Södra Skånes slättbygder, Skara-Varaslätten och Vadstenaslätten (Kambrosilurbygden). Diagram, s. 367.

- Fig. 195 Bergslagen. Kartor, diagram, s. 368–369.
- Kyrkornas material vid medeltidens utgång.
 - Kyrkobyggandet i perioder (medeltiden, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950).
 - Befintliga församlingskyrkor äldre än 1950.
 - Nybyggnader och viktigare planförändringar 1550–1950, per årtionde.
- Fig. 196 Skara-Varaslätten. Kartor, diagram, s. 370–371.
- Kyrkornas material vid medeltidens utgång.
 - Kyrkobyggandet i perioder (medeltiden, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950).
 - Befintliga församlingskyrkor äldre än 1950.
 - Nybyggnader och viktigare planförändringar 1550–1950, per årtionde.
- Fig. 197 Vadstenaslätten (Kambrosilurbygden), Kartor, diagram, s. 372–373.
- Kyrkornas material vid medeltidens utgång.
 - Kyrkobyggandet i perioder (medeltiden, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950).
 - Befintliga församlingskyrkor äldre än 1950.
 - Nybyggnader och viktigare planförändringar 1550–1950, per årtionde.
- Fig. 198 Södra Skånes slättbygder. Kartor, diagram, s. 374–375.
- Kyrkornas material vid medeltidens utgång.
 - Kyrkobyggandet i perioder (medeltiden, 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950).
 - Befintliga församlingskyrkor äldre än 1950.
 - Nybyggnader och viktigare planförändringar 1550–1950, per årtionde.

Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser, fotografier och författare är ej indexerade. *Fet kursiv* stil anger illustration.

Registret omfattar flertalet av landets befintliga kyrkortor, huvuddelen omnämnda i tabellmaterialet över de bevarade medeltidskyrkorna (s. 170–176) eller i de kronologiska tabellerna över byggnadsverksamheten efter medeltiden (s. 226–234, 262–272, 318–324). Registret utgör dock ingen förteckning över alla kyrkortor som funnits. I tabellmaterialet ingår t.ex. inte de många medeltida socknar som upphört och där kyrkorna rivits. Vissa kyrkor har så ovisst byggnadshistoria att inte ens de väsentligaste byggnadsfaserna kunnat placeras i de kronologiska tabellerna. En fullständigare översikt över försvunna och befintliga kyrkortor ges i respektive landskapsrapport.

- Abild 173, 228
Acklinga 264
Adam av Bremen 130
Adelcrantz, Carl Fredrik
235, 237, 246, 248,
250, 274, 283
Adelsö 50, 51, 172
Adelöv 268
Agnetorp 234
Agunnaryd 95, 320
Akebäck 170
Ala 172
Alanäs 267, 324
Alboga 322
Alböke 272
Ale-Skövde 176, 234
Alfshög 323
Alfta 262
Algutsboda 226, 228, 263
Algutsrum 254, 268
Algutstorp 173, 233
Alingsås lands 173, 268
Alingsås stads 227
Allerum 173, 263, 269
Almby 172
Almesåkra 231, 319
Almgren, Edvin 329
Almquist, Bror 308, 311,
326, 335
Almundsryd 231, 268
Almunge 172, 173, 228
Alnö gamla 140, 163, 170
Alnö nya 318, 322
Alseda 230, 263
Alsen 102, 234, 269
Alsike 173, 272
Alskog 172
Alster 227, 230, 311
Alton, Jerk 335, 336, 337
Altuna 270
Alunda 172, 264
Alva 170
Alvastra 133, 198
Alvesta (Aringsås) 130,
173, 233
Ambjörnarp 227, 231, 269
Améen, Gustaf 335
Amnehärad 173, 232
Amsberg 227, 229
Anderberg, Axel 296
Anderslöv 170, 263, 269
Andersson, Johannes 259
Anderstorp 234, 271
Andrarum 173, 263, 308,
309
Aneboda 231, 322
Anga 120, 170
Angarn 146, 170
Angelstad 173, 267
Angerdshestra 228, 267
Angered 173, 265
Annelöv 170, 268
Annerstad 268
Anundsjö 146, 170
Appuna 321
Araslöv 170
Arboga 78
Heliga Trefaldighet
170, 198
S:t Nicolai 172
Arbrå 50, 51, 170, 234
Arby 170
Ardre 170
Aringsås, se Alvesta
Aristoteles 185
Arjeplog 84, 213, 227, 252,
262, 335
Arlöv, se Burlöv
Arnäs 229, 264
Arnö 173, 226
Arrie 176, 322
Arvidsjaur 84, 112, 212,
226, 231, 268, 293, 322
Arvika 296
Mikaelikyrkan 227,
265
Trefaldighetskyrkan
323
Asa 176, 229, 267
Asarum 230, 233, 266
Asby 173, 223, 230, 232,
233
Asige 173, 267
Ask (Sk) 320
Ask (Ög) 170
Askeby 29, 147, 172
Asker 176, 262
Askersund 79
Askersunds lands 227,
228
Askersunds stads 228,
264
Askeryd 172, 228
Askim 320
Asklanda 170
Askome 264
Askum 231, 300, 320
Asmundtorp 270, 322

- Aspeboda 29, 226, 229
 Aspås 227, 269
 Aspö (Bl) 322
 Aspö (Sö) 146, 170
 Atlingbo 170
 Attmar 176, 252, 255, 262
 Augerum 268
 Ausås 176, 272
 Avesta 79, 228
 Axberg 263
- Backa 231, 319
 Backaryd 227, 229, 252, 266
 Backen, se Umeå
 Badelunda 173, 228
 Baldringe 173, 321
 Balingsta 89, 94, 170, 319, 330
 Balkåkra 319
 Baltak 301, 324
 Bankekind 234
 Bankeryd 319
 Bara 147, 172
 Barkeryd 232, 270
 Barkåkra 172, 266
 Barlingbo 170
 Barnarp 172, 230
 Barne-Åsaka 270
 Barsebäck 172, 263
 Barva 173, 228, 266
 Beateberg 300, 320
 Bellö 268
 Benestad 173, 272
 Berg (Jä) 257, 265
 Berg (Sm) 268
 Berg (Vg) 263, 281, 282
 Berg (Vs) 136, 170
 Berga (Sm) 79, 268
 Berga (Vg) 281, 283
 Berggren, Jonas 248, 256
 Bergh, Edvard 328
 Berghem 176, 265
 Bergh, Rolf 313, 314, 335, 336
 Bergshammar 146, 170
 Bergsjö 232, 266
 Bergström, Fredrik 302
 Bergum 61, 170
 Bergunda 173, 268
 Bergvik 323
 Bettna 173, 262, 277
 Billeberga 318
 Billinge 319
 Bingsjö 265, 318
 Binneberg 173, 232, 281, 282
 Birger jarl 145, 151
 Birka 130
 Biskop, Hans 213
 Biskopskulla 161, 161, 172
 Bitterna 176, 267
- Bjurbäck 228, 265, 322
 Bjurholm 267, 320, 324
 Bjursås 226, 233, 265
 Bjurtjärn 80, 227, 229, 231
 Bjurum 263
 Bjuråker 49, 233, 337
 Bjuv 170, 266
 Bjälbo 144, 173, 265
 Bjällerup 170
 Bjäresjö 76, 133, 173, 322
 Bjärka 87
 Bjärklunda 87, 264
 Bjärshög 301, 322
 Bjärträ 99, 270
 Björka 170
 Björke 172
 Björkeberg 173
 Björketorp 318
 Björklinge 102, 173, 228
 Björksta 147, 172
 Björkvik 88, 229, 320
 Björkö 120, 232, 270
 Björkö-Arholma 29, 322, 323
 Björlanda 51, 60, 173, 232
 Björna 266, 271
 Björnekulla 265, 301, 321
 Björnlunda 121, 172, 262
 Björskog 173, 267, 284, 286
 Björsäter (Vg) 176, 234
 Björsäter (Ög) 130, 152, 158, 266
 Blacksta 120, 172
 Blackstad 227, 252, 265
 Blackstadius, Johan Zacharias 328, 335
 Bladåker 101, 170
 Blentarp 173, 223, 234
 Blidsberg 319
 Blidö 228, 266, 271
 Blom, Fredrik 247
 Blomé, Börje 335
 Blomskog 230, 233, 262, 324
 Blåvik 320
 Blädinge 173, 269
 Bo 232
 Boberg, Paul 334, 336
 Boda (Dr) 227, 233, 270, 284
 Boda (Vr) 226, 229, 232
 Bodarp 173, 318
 Boden, se Överluleå
 Bodsjö 266
 Bodum 266, 321
 Boge 170
 Bogen 253, 270
 Boglösa 172
 Bogsta 89, 90, 147, 172
 von Boij, Anton 209
 Bokenäs gamla 136, 170
- Bokenäs nya 322
 Bollebygd 270
 Bollrup 173, 319
 Bollnäs 159, 170, 234
 Bolmsö 318
 Bolshög 173, 319
 Bolstad 173, 229, 234
 Boman, Gustaf 286
 Bonderup 172
 Bondstorp 230, 268
 Boo 324
 Boo kapell 227, 231
 Borg 266
 Borgeby 173, 319
 Borgholm 274, 293, 320
 Borgsjö 176, 263
 Borgstena 176, 234
 Borgunda 263
 Borgvattnet 264
 Borgvik 231
 Borlunda 300, 319
 Borrbby 176, 269
 Borrie 173, 324
 Borås 102, 279
 Caroli 204, 221, 228
 Gustav Adolf 323
 Bosarp 319
 Bosebo gamla 228
 Bosebo nya 322
 Bosjökloster 29, 76, 170
 Boteå 172
 Botilsäter 173
 Botkyrka 172
 Bottna 173
 Bottnaryd 228
 Brandel, Sven 334, 335
 Brandstad 170
 Brandstorp 230, 335
 Brastad 320
 Brattfors 25, 80, 81, 228
 Breared 170
 Bred 269
 Bredared 269
 Bredaryd 231, 318
 Bredestad 173, 230
 Bredsäter 228
 Bredsättra 176, 270, 279
 Brenner, Elias 363
 Brevik 173, 262
 Bringetofta 110, 110, 118, 173, 234
 Brismene 318
 Bro (Bo) 176, 230
 Bro (Go) 170
 Bro (Up) 172
 Bro (Vr) 173, 262
 Bro (Vs) 172
 Broddarp 265, 322
- Broddetorp 253, 268
 Bromma (Sk) 173, 271
 Bromma (Up) 173, 232
 Brunflo 176, 211, 263
 Brunius, Carl Georg 237, 250, 251, 259, 311, 325, 327, 328, 338
 Brunn 230, 322
 Brunnby 173, 234, 323
 Brunneby 172
 Brunskog 231, 320
 Brågarp 170
 Brålanda 173, 230, 320
 Bräcke 272
 Bräkne-Hoby 114, 121, 142, 231, 319
 Brämhult 173, 266
 Brännkyrka 173, 266
 Brönnestad 173, 232, 320
 Brösarp 170, 318
 Bunge 170
 Bunge, se även Åmot
 Bunkeflo 322
 Burén, Hedvig Carolina 258
 Bureå 324
 Burlöv 116
 Burlövs gamla 172, 267
 Burlövs nya (Arlöv) 322
 Burs 172
 Burseryd 227, 234
 Burträsk 229, 267, 324
 Buttle 172
 By (Dr) 176, 265
 By (Vr) 263
 Byarum 120, 173, 229, 234, 262
 Bygdeå 170, 335
 Byske 227, 269, 300, 319
 Båraryd 320
 Bårslöv 272
 Båstad 172
 Bäck 233, 280, 281
 Bäckaby 48, 234, 322
 Bäckesjö 228, 266
 Bäckesjö 229, 270
 Bäckesjö 173, 231
 Bäl 170
 Bälaryd 172, 233
 Bälinge (Sö) 25, 89, 90, 94, 172
 Bälinge (Up) 117, 172, 265
 Bälinge (Vg) 173, 229
 Bällefors 173, 228, 262, 281, 282, 283, 284, 289
 Bärbo 88, 89, 90, 91, 94, 172
 Bäreberg 176, 233
 Bärfendal 170
 Böda 176, 266

- Böja 173, 264, 280, 281
 Bönared 116
 Böne 268
 Börje 170
 Börringe 265
 Börrum 231
 Börstig 268
 Börstil 170
 Bösarp 319
- Carlberg, Carl Wilhelm 246, 247
 Carlberg, Johan 254
 Celsing, Peter 313
 Celsius, Nicolaus Magni 182
 Clason, Isak Gustaf 338
 Cronstedt, Carl Johan 235, 273, 274
 Curman, Sigurd 9, 289, 326, 327, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 338, 339, 371
- Dagsberg 172
 Dagstorp 97, 318
 Dagsås 173
 Dahlander, Magnus 39, 40
 Dahl, Johannes 334
 Dahlqvist, Pehr 256
 Dal 173, 309, 321, 335
 Dala 234, 320, 324
 Dalarö 228
 Dalby (Sk) 76, 133, 173, 229, 234
 Dalby (Up) 173, 228
 Dalby (Vr) 227, 231, 272, 324
 Dalhem (Go) 44, 44, 160, 170, 335
 Dalhem (Sm) 320
 von Dalin, Olof 274
 Dalköpinge 170
 Dals-Ed 232, 318
 Dalskog 228, 233
 Dalstorp 268, 312, 320
 Dalum 170
 Danderyd 173, 226
 Danmark 172
 Dannemora 146, 170, 335
 Dannike 173, 323
 Dannäs 173, 267
 Daretorp 262
 Degeberga 173, 318
 Degefors 322
 Degerfors gamla (St Mikael's kapell) 94, 263
 Degerfors nya (Vindeln) 94, 95, 323
 De la Gardie, Magnus Gabriel 16, 192, 193, 204
- Delsbo 176, 211, 233, 337
 Desprez, Louis Jean 247, 273
 Dillnäs 173, 264
 Dimbo-Ottravad 267
 Dingtuna 146, 170
 Djura 79, 81, 227, 264
 Djurhult 298
 Djurröd 173, 265
 Djursdala 230
 Djurö 229
 Dorotea 266, 324
 Dragsmark 227, 234, 308, 324
 Drev 94
 Drevs gamla 170
 Drev-Hornaryd 87, 319
 Drothem, se Söderköping
 Drängsered 264
 Dunker 173, 232
 Duved, se Åre
 Dådran 269
 Dädesjö gamla 152, 173, 265, 330
 Dädesjö nya 265
 Dänningelanda 233
 Döderhult 263
 Dörarp 78, 79, 170
 Dörby 173, 263
- Ebbe, Johan 194
 Eckert, Fritz 311, 325, 335
 Ed (Up) 172, 335
 Ed (Vr) 264
 Ed (Ån) 173, 322
 Eda 262, 269
 Edebo 159, 170
 Edefors 101, 321, 324
 Edelsvärd, Adolf Wilhelm 311, 336
 Edestad 152, 153, 170
 Edhem 87, 320
 Edler, Johan 192, 256
 Edler, Jonas 257
 Edsberg 173, 223, 228
 Edsbro 147, 172
 Edsbruk, se Västra Ed
 Edsele 266
 Edshult 95, 158, 269
 Edsleskog 226, 323
 Edström, Mats 335
 Edsvära 234, 263, 272
 Edåsa 87, 173, 262
 Eftra 264, 268
 Egby 170
 Eggby III, III, III, 114, 234
 Eggvena 173
 Ek 173, 266, 283, 283, 284
 Ekby 267, 281, 285, 323
 Eke 170
- Ekeberga 234, 268
 Ekeby (Go) 170
 Ekeby (Nä) 176, 263
 Ekeby (Sk) 176, 318
 Ekeby (Up) 170
 Ekeby (Ög) 173, 227, 284
 Ekebyborna 172
 Eker 173
 Ekerö 172, 223, 230
 Ekskog 173, 230, 281
 Ekholm, Carl Axel 325, 335
 Ekshärad 183, 209, 222, 230
 Eksjö 226, 227, 228, 321
 Eksta 172
 Eldsberga 172
 Elfdalium, Jonas Benedicti 183
 Eling 262
 Eljaröd 170
 Elleholm 231
 Emmaboda 324
 Emmislöv 170
 Enander, Samuel 184, 248
 Enbacka 227
 Endre 172
 Enköping 172, 335
 Enköpings-Näs 172
 Enontekis 84
 Enskede 323
 Enslöv 269
 Envikens gamla 229, 264
 Enåker 173, 271
 Enångers gamla 100, 146, 170, 337
 Enångers nya 270
 Enåsa 264, 281
 Ericson, Sigfrid 303, 311
 Eriksberg 94
 Eriksbergs gamla 170
 Eriksbergs nya 321
 Erikstad 229, 320
 Eringsboda 232, 270
 Erska 321
 Ervalla 229
 Esarp 176, 318
 Eskelhem 172
 Eskilstorp 320
 Eskilstuna 78
 Eskilstuna Fors 173, 227
 Eskilstuna Kloster 324
 Eskilsäter 173
 Eslöv 321
 Essunga 262, 323
 Esterna 87
 Estuna 172
 Etelhem 170
 Everlöv 170
 Everöd 116, 170, 234
- Fagered 269
 Fagerhult 120, 233, 322
 Fagersta 119
 Fahlberg, Christian 182
 Fahlcrantz, Axel Magnus 246
 Falkenberg, Fredrik 326, 328, 335
 Falkenbergs gamla 172
 Falkenbergs nya 322
 Falköping 53, 172
 Falsterbo 172
 Falun, Falu Kristine 79, 81, 192, 208, 220, 227, 325, 335
 Falun, Stora Kopparberg 79, 166, 175, 229, 335
 Fant, Erik 334, 335, 336
 Fardhem 170
 Farhult 170
 Faringe 170
 Farstorp 170, 268
 Fasta 87, 229
 Fasterna 87, 173, 227, 251, 266
 Fatmomakke 112
 Feldt, Janne 313
 Felestad 170
 Fellingsbro 172, 284, 286, 286, 287
 Fellingsbro norra 324
 Femsjö 173, 232
 Fide 170
 Filipstad 209, 231, 264
 Film 170, 263
 Finja 120, 170, 192, 271
 Finnekumla 173, 271
 Finnerödja 262
 Finspång 81, 119
 Fiskebäckskil 263, 323
 Fittja 172
 Fivelstad 321
 Fivlered 173, 233
 Fjellie 170, 263, 266
 Fjälkestad 174, 233, 269
 Fjälkinge 142, 170, 262
 Fjällsjö 267
 Fjärestad 318
 Fjärås 176, 262
 Flakeberg 231, 322
 Flasta (Flasta mur), se Skokloster
 Flen 174, 229
 Fleninge 170, 269
 Fleringe 170
 Flisby 271
 Fliseryd 267
 Flistad (Vg) 174, 230, 281, 282, 282, 283

- Flistad (Ög) 48, 170
 Flo 228, 233, 322
 Floby 233, 270
 Floda (Dr) 176, 231
 Floda (Sö) 81, 174, 227, 308, 309, 321
 Fluur, Nils 212
 Flymen 323
 Fläckebo 116, 174, 266
 Flädie 321
 Fogdö 147, 172
 Fole 170
 Folkärna 270, 284, 335
 Follingbo 147, 172
 Fontenay 133
 Fornåsa 172
 Fors (Jä) 98, 192, 267
 Fors (Vg) 174, 206, 231, 322
 Forsa 176, 269
 Forsby 174, 228
 Forserum 174, 264
 Forshaga 324
 Forsheda 231, 319
 Forshem 45, 46, 172, 262
 Forshälla 232, 271, 298, 330
 Forsmark 81, 226, 230, 252, 266
 Forssa 174, 231
 Forssén, Axel 334, 336
 Fosie 174, 226, 267, 322
 Foss 174, 232
 Fotskäl 318
 Fredrika 266
 Fredsberg 230, 267, 281
 Fresta 174, 264
 Fridene 176, 267
 Fridhem 319
 Fridlevstad 24, 121, 174, 264
 Friel 170
 Friggeråker 267
 Frillestad 320
 Frillesås 319
 Frimodig, Petter 134, 205, 255
 Frinnaryd 174, 272
 Fristad 229, 270
 Fritsla 32, 33, 34, 102, 226, 270
 Frostviken 84, 269, 324
 Fru Alstad 172
 Frustuna 85, 89, 90, 91, 146, 170
 Fryele 232, 247, 248, 248, 250, 251, 252, 254, 265
 Frykerud 266
 Fryksände 233, 308, 322
 Främmestad 264
 Frändefors 228, 231, 266
 Fränninge 174, 319
 Fröderyd 271
 Frödinge 222, 233
 Fröjel 172
 Fröjered 272
 Fröskog 24, 229, 232
 Fröslunda 170
 Frösthult 146, 170
 Frösunda 170
 Frösve 174, 263, 281
 Frösö 24, 102, 136, 170
 Frötuna 147, 172
 Fuglie 305, 323
 Fullestad 146, 170
 Fulltofta 45, 172
 Fullösa 174, 233
 Funbo 110, 172, 328, 335, 336
 Furingstad 172
 Furuby 321
 Fuxerna 263, 318
 Fyrunga 267, 320
 Fågelfors 321
 Fågeltufta 172
 Fåglum 174, 232
 Fåk, Jörgen 335, 336
 Fårö 174, 245, 272
 Fägre 174, 228, 231, 281, 282, 283
 Fällfors 323
 Fänneslunda 88, 320
 Färed 174, 230, 281
 Färentuna 174, 230
 Färgaryd 270
 Färgelanda 231, 262, 319
 Färila 29, 264
 Färingtofta 174
 Färlöv 142, 170, 264, 308, 309, 321
 Fässberg (Mölnadal) 230, 321
 Fölene 174, 264
 Föllinge 234, 267, 321
 Föra 144, 268
 Förkärla 45, 46, 174, 309, 319
 Förlanda 321
 Förlösa 263, 271
 Förslöv 176, 270
 Gagnef 174, 229, 263, 279, 284, 285
 Galtström 229
 Gamla Uppsala 25, 68, 129, 172
 Gamleby 49, 268
 Gammalkil 266
 Gammalstorp 100, 176, 265
 Gammelgarn 170
 Gammkyrknäset 262, 270
 Ganthem 170
 Garde 172
 Garpenberg 226, 265
 Genarp 199, 220, 226
 Gerum 170
 Gessie 321
 Gestad 75, 76, 234, 266
 Murängen 75
 Gesäter 266
 Getinge 174, 268
 Geting, Simon 255
 Gideå 267
 Gillberga (Sö) 174, 272
 Gillberga (Vr) 174, 232
 Gillstad 174
 Giresta 174, 265
 Gislaved 323, 324
 Gislöv 170
 Gistad 318
 Gladhammar 95, 321
 Gladsax 174, 272
 Glanshammar 39, 40, 170
 Glava 230, 232
 Glemminge 233, 322
 Glimåkra 231, 269
 Glommerstråk 293
 Glostorp 318
 Glumslöv 174, 320
 Glömminge 176, 267
 Gnarp 176, 265
 Gnosjö 231, 321
 Godegård 174, 231
 Gothem 160, 170
 Gottröra 172
 Græbe, Eiler 334, 335, 336
 Granberg, Magnus 256
 Grangärde 174, 208, 233
 Granhammarskyrkan, se Vintrosa
 Granhult 25, 130, 131, 170
 Graninge 234
 Grava 174, 227, 229, 262
 Grebo 263
 Grevbäck 170
 Grevie 174, 267, 271
 Grimeton 266
 Grimmared 174, 267
 Grinneröd 272
 Grinstad 174
 Grolanda 234
 Grude 174, 230
 Grundsund 266, 322
 Grundsunda 170
 Grut, Torben 303
 Gryt (Sk) 170
 Gryt (Sö) 172, 264
 Gryt (Ög) 266
 Gryta 174, 226
 Gryteryd 262
 Grythyttan 81, 223, 227, 229, 264
 Grytnäs 174, 232
 Gråmanstorp 170
 Gråträsk 212
 Grängesberg 322
 Gränna 174, 230, 322
 Gräsgård 176, 268
 Gräsmark 81, 228, 232
 Gräsö 49, 227, 230
 Gräve 176, 262
 Grödinge 170
 Grönahög 228, 268
 Grönby 174, 320
 Grötlingbo 144, 170
 Gualöv 174, 269
 Gudhem 133, 174, 267
 Gudmundrå 266
 Gudmuntorp 318
 Guldrupe 172
 Guldsmedshyttan 322
 Gullabo 231, 267
 Gullered 270
 Gullholmen 266
 Gumlösa 152, 170, 266, 323, 335
 Gunnarp 222, 234
 Gunnarsjö 174, 266
 Gunnarskog 229, 232, 264
 Gunnarsnäs 174
 Gunnilbo 226, 228, 268
 Gustafs 227, 262
 Gustav III 89, 246
 Gustav Adolf (Sk) 170, 268
 Gustav Adolf (Vg) 264
 Gustav Adolf (Vr) 264
 Gustavsberg 323
 Gustav Vasa 177, 178, 198
 Gylle 174, 320
 Gålsjö 263
 Gårdby 269
 Gärdeby 170
 Gårdsby 269
 Gårdstånga 170
 Gåsborn 228, 301, 324
 Gåsinge 174, 264
 Gåxsjö 321
 Gällared 174, 268
 Gällaryd 228, 264
 Gällerstå 172, 262
 Gällinge 174, 262
 Gällivare gamla 233, 234
 Gällivare nya 320
 Gällstad 268
 Gårdhem 232, 320
 Gårdserum 130, 158, 271
 Gårdslösa 172
 Gårdslöv 174, 269

- Gävle 208, 211, 274, 279, 293
 Heliga Trefaldighet 192,
 208, 220, 227
 Staffan 48, 324
- Gödelöv 172
- Gödestad 322
- Gökhem 172
- Görslöv 174, 321
- Gösslunda 174, 271
- Göteborg 62, 63, 102, 196,
 204, 205, 206, 214, 237,
 295, 308, 311, 352
 Annedal 323
 Gustavi domkyrka 227,
 246, 247, 250, 253, 267
 Hagakyrkan 271
 Hospitalskyrkan 269
 Johannebergskyrkan 301,
 324
 Karl Johan 268
 Kristine 29, 229
 Masthuggskyrkan 323
 Oscar Fredrik 321
 S:t Johannes 295
 S:t Pauli 320
 Vasa 323
- Götene 136, 141, 163, 170
- Göteryd 271
- Göteve 174, 234
- Götlunda (Nä) 174, 233
- Götlunda (Vg) 174, 229, 281
- Hablingbo 170
- Habo 44, 45, 229
- Hacksta 170
- Hackvad 50, 51, 176, 264
- Hackås 102, 117, 140, 174,
 263
- Haga 170
- Hagby (Sm) 141, 170
- Hagby (Up) 269
- Hagebyhöga 136, 144, 170
- Hagelberg 174, 232
- Hagfors 323
- Hagman, Daniel 210, 211, 255
- Hagmansson, Pehr 255
- Hagshult 174, 233
- Hajom 176, 268
- Hakarp 230
- Hall 170
- Halla (Go) 172
- Halla (Sö) 172
- Hallaryd 318
- Hallaröd 174, 269
- Hallen 176, 211, 263
- Haller, Christian 209
- Hallingeberg 112, 234, 250,
 250
- Hallsberg 97, 174, 268
- Hallsjö 78, 79
- Halltorp 166, 174, 266
- Halmstad (Sk) 318
- Halmstad, S:t Nikolai 146, 147,
 154, 170
- Halna 268, 280, 281, 283, 285,
 322
- Hammar 232, 268
- Hammarby (Sö) 172
- Hammarby (Up) 172
- Hammarlunda 142, 170
- Hammarlöv 142, 170, 266, 318
- Hammarqvist, Nils Gustaf 236
- Hammarö 131, 166, 174, 231,
 233
- Hammenhög 270
- Hammerdal 176, 232, 264
- Hammer, Johan 204
- Hamneda 321
- Hamra 84, 318
- Hamrånge 230, 248, 249, 250,
 253, 254, 270
- Hanebo 174, 264
- Hangelösa 320
- Hangvar 170
- Hanhals 89, 174, 262, 322
- Hannas 170, 335
- Hannäs 88, 321
- Hansson, Torsten 313, 314
- Haparanda, se Nedertorneå-
 Haparanda
- Harads 101
- Haraker 174, 266
- Harbo 174, 264
- Hardeberga 174, 323
- Hardemo 176, 264
- Harestad 271
- Harg 174, 234
- Harlösa 170, 233
- Harmånger 45, 46, 174, 321
- Harplinge 267, 322
- Hassela 268
- Hasselbom, Lars 283
- Hassle 281, 320
- Hassle-Bösarp 319
- Hasslö 322
- Hasslösa 262, 322
- Hasslöv 318
- Haurida 118, 174
- Havdhem 172
- Hawerman, Johan Adolf 247,
 311
- Haverö 176, 270
- Hed 226, 229, 265
- Heda 174, 271
- Hedared 130, 130, 170
- Hede (Bo) 232, 321
- Hede (Hr) 98, 263
- Hedemora 81, 174, 229, 231
- Hedeskoga 170
- Hedesunda 176, 264
- Hedin, Ludvig 311
- von Heidenstam, Verner 338
- Hejde 172
- Hejdeby 170
- Hejnum 170
- Helgarö 174, 223, 229
- Helgesta 174, 262
- Helgum 226, 265, 271
- Hellvi 170
- Helsingborg 103, 295
 Gustav Adolf 301, 322,
 329
 S:ta Maria 170, 274
- Hemmesdynge 174, 271
- Hemmesjö 88, 94
 Hemmesjö gamla 136, 170
 Hemmesjö nya 271
- Hemse 170
- Hemsjö 231, 272
- Hemsö 272
- Hermansson, Gustaf 329
- Herrberga 266
- Herrestad (Bo) 176, 268
- Herrestad (Ög) 163, 170, 335
- Herrevad 76
- Herrljunga 319
- Herråkra 262, 267
- Hidemark, Ove 327, 335
- Hidinge 94, 101
 Hidinge gamla 172
 Hidinge nya 300, 319
- Hietaniemi 123, 213, 227,
 233
- Hildebrand, Hans 337, 338
- Hillared 174, 267
- Hille 272
- Hilleshög 170
- Himmeta 174, 230
- Hinneryd 321
- Hishult 323
- Hjo 262, 266
- Hjorted 264
- Hjortsberga (Bl) 140, 170
- Hjortsberga (Sm) 85, 269
- Hjortzberg, Olle 308
- Hjulsjö 222, 227, 232
- Hjälmseryd 94
 Hjälmseryds gamla 174
 Hjälmseryds nya 271
- Hjälsta 170
- Hjälstad 174, 230, 281, 283
- Hjärnarp 265, 270
- Hjärsås 171, 266
- Hjärtlanda 171
- Hjärtum 174, 230, 298, 322
- Hoflund, Ivan 329
- Hofrén, Olof 256
- Hofterup 171, 271
- Hogdal 271
- Hogrån 171
- Hogstad 172
- Hol 176, 264
- Hollström, Erik 251
- Holm (Ds) 176
- Holm (Ha) 171
- Holm (Me) 226, 230, 265,
 323
- Holm (Up) 174, 229
- Holmby 320
- Holmedal 229, 271
- Holmer, Lars 335
- Holmestad 233, 320
- Holmsund 318
- Holmöns gamla 266
- Holmöns nya 322
- Holsljunga 269
- Horla 171
- Horn (Vg) 267, 281, 282
- Horn (Ög) 88, 234
- Hornaryd, Se Drev
- Horn, Gustaf 88, 89
- Horred 268
- Hortlax 323
- Hosjö 228
- Hossmo 166, 174, 265
- Hotagen 266, 271
- Hov (Sk) 269
- Hov (Vg) 174, 270
- Hov (Ög) 171
- Hova 176, 231, 267
- Hovmantorp 270
- Hovsta 174, 263
- Huaröd 174, 265, 270, 272
- Hubbo 171
- Huddinge 174, 233
- Huddunge 266
- Hudene 271
- Hudiksvall 226, 229, 335,
 337
- Hulared 174, 312, 324
- Hult 269
- Hulterstad 176, 267
- Hultsjö 272
- Humla 321
- Hunnebostrand 323
- Hunnestad 174, 321
- Hurva 171
- Husaby 144, 171
- Husby 174, 264, 284, 286
- Husby-Långhundra 172
- Husby-Oppunda 174, 266
- Husby-Rekarne 174, 233

- Husby-Sjuhundra 174, 232
Husby-Sjutolft 171
Husby-Ärlinghundra 172
Husie 271
Huskvarna 296, 323
Hyby gamla 174
Hyby nya 320
Hycklinge 237, 264, 265
Hylletofta 174
Hülphers, Abraham 195, 196
Hyltinge 174, 267
Hyringa 231
Hyssna 94
 Hyssna gamla 174, 232
 Hyssna nya 323
Håbol 265
Håbo-Tibble 171
Håby 174, 232
Håcksvik 268
Håkantorps 269
Hålanda 174, 234
Håle 232
Håle-Täng 87, 321
Hållnäs 174, 271
Hålta 174, 223, 233
Hånger 88, 233, 320
Hångsdala 171
Hårleman, Carl 19, 210, 235,
 250, 254, 273, 274, 275,
 289
Håsjö gamla 222, 229
Håsjö nya 301, 320, 323
Håslöv 320
Håstad 174, 318
Håtuna 171
Hägerstads gamla 174, 226
Hägerstads nya 319
Hägg, Axel Herman 308, 325,
 335
Häggdånger 44, 44, 265
Häggeby 172
Hägenås 268
Häggesled 304, 319
Häggum 318
Häglinge 320
Hällaryd 320
Hälleberga 268
Hällefors 80, 81, 227, 233
Hällesjö 270
Hällestad (Sk) 174, 272
Hällestad (Vg) 323
Hällestad (Ög) 116, 119, 322
Hällstad 268
Hälsingtuna 140, 144, 145,
 147, 172, 337
Händene 174, 268
Härad 118, 172, 234
Häradshammar 171, 284
- Härja 263
Härjevad 89
 Härjevads gamla 233
 Härjevads nya 89, 323
Härkeberga 151, 171
Härlunda (Sm) 268
Härlunda (Vg) 87, 264
Härlöv 230
Härna 174
Härnevi 146, 147, 171, 287,
 288, 288
Härnösand 210, 226, 337
 domkyrkan 230, 247, 250,
 251, 253, 270, 335
Härnyda 270
Härslöv 171, 270
Hässjö 265
Hässleby 265, 272
Hässleholm 323
Hässlunda 171
Hästveda 174, 318
Häverö 171, 335
Hög (Hs) 174, 231
Hög (Sk) 171, 322
Höganäs 324
Högbo 227, 264, 324
Högby (Ög) 119, 308, 309,
 320
Högby (Öl) 319
Högerud 227, 319
Högstad 172
Högsby 171
Högseröd 172
Högsjö (Sö) 258
Högsjö (Ån) 88
 Högsjö gamla 171
 Högsjö nya 265
Högstrum 44, 45, 176, 268
Högstena 174, 323
Högsäter 97, 232, 322
Högås 319
Höja 263, 321
Hökshuvud 171
Hököpinge 320
Hölö 176, 265
Hömb 174, 231
Hörberg, Pehr 236, 256, 257
Hörby 176, 267, 322
Höreda 174, 262
Hörja 174, 262
Hörken 324
Hörnefors 266, 323
Hörröd 271
Hörsne 171
Hörup 174, 270, 323
Hössna 269
Höör 172, 263, 322
- Idala 174, 263
Idenor 172
Idre 269, 323, 324
Igfors 119
Igelösa 171
Ignaberga gamla 174, 231
Ignaberga nya 321
Ilsbo 270
Ilstorp 174
Indal 50, 51, 176, 211, 262,
 270
Ingarö 252, 265
Ingatorp 51, 113, 234, 269,
 323
Ingelstorp 320
Irsta 109, 172
Isæus, Magnus 335
Isberg, Peter 254
Istorp 176, 267
Istrum 111
Ivetofta 174, 234, 271
Ivö 171
- Jacobsson, Ernst 311
Jakob Ulvsson 162, 163
Jangvik, Ture 335, 336
Jerling, Johan 202
Johan III 181, 199
Jokkmokk 84, 111, 213, 226
 Jokkmokks gamla 234
 Jokkmokks nya 321
Jonsberg 226, 232
Jonson, Jonas 91
Jonsson, Ragnar 336
Jonstorp 171
Jukkasjärvi 84, 226, 232, 297,
 323
Julita 174, 231, 262
Jumkil 171
Jung 263, 269
Junosuando 323
Junsele 262, 321
Jäder 151, 174, 227
Jäger, Marcus 204
Jäla 174, 265
Jällby 233
Jälluntofta 234, 300, 318
Jämjö 268
Jämshög 174, 226, 232, 268
Järbo (Ds) 174, 232
Järbo (Gä) 272, 300, 318
Järeda 263
Järfälla 172, 315
Järlåsa 221, 229
Järn 174, 232, 318
Järna 176, 234, 267
Järnboås 228, 266
Järnskog 230
- Järpås 227, 267
Järrestad 171
Järsnäs 174, 231, 262, 323
Järstad 151, 173
Järstorp 174, 268
Järvsö 233, 269
Jät 89
 Jäts gamla 136, 171
 Jäts nya 89, 323
Jättendal 176, 266
Jönköping 295
 Kristine 226, 228
 Slottskapellet (Västra) 230
 Sofia 300, 321
Jørgensen, Bent 312
Jörlanda 268, 324
Jörn 269, 271
- Kaga 51, 144, 171
Kalix 171
Kall 234, 318
Kalmar 71, 254
 domkyrkan 207, 221, 228,
 328
Kalmar (Up) 173
Kalv 229, 269, 322
Kalvsvik 271
Kalvträsk 321
Karaby 174, 321
Karbenning 81, 119, 228, 269
Kareby 174, 233
Karesuando 267, 323
Karl IX 84, 183, 211
Karl XI 189
Karlanda 264
Karleby 269
Karl Gustav 268
Karlsborg, Garnisonskyrkan
 271
Karlsdal 269
Karlshamn 228, 229
Karlskoga 80, 226, 231
Karlskrona 236
 Amiralitetskyrkan Ulrica
 Pia 222
 Fredrikskyrkan 229, 231
Karlslunda 230, 267
Karlstad 227, 231
 domkyrkan 203, 209, 221,
 246
Karlstorp 262
Karth, Olle 336
Karungi 233, 266
Kastlösa 271, 330, 335
Katslösa 319
Kattarp 174, 271
Kattnäs 36, 89, 90, 91, 136,
 171

- Kestad 87, 88, 174, 262
 Kiaby 171, 265
 Kil 97, 101, 174, 264, 284
 Kila (Sö) 233
 Kila (Vr) 228
 Kila (Vs) 174, 266
 Kilanda 174, 231
 Kimstad 176, 228, 232
 Kinna 267, 320
 Kinnared 174, 265
 Kinnarumma gamla 230
 Kinnarumma nya 323, 324
 Kinne-Kleva 231, 318
 Kinneved 174, 267
 Kinne-Vedum 171
 Kiruna 296, 297, 301, 323
 Kisa 174, 234
 Kiörning, Olof 210
 Kjellström, Adolf 335
 Kjula 97, 119, 173, 232, 266
 Klinte 171
 Klockrike 247, 248, 248, 250, 253, 254, 268
 Kläckeberga 174, 230
 Klädesholmen 265
 Klövedal 270
 Klövsjö 266
 Knislinge 114, 174, 267
 Knista 101, 109, 174, 191, 192, 223, 231
 Knivsta 171
 Knutby 171
 Knut den store 129
 Knäred 266, 270, 271
 Knästorp 171
 Knätte 171
 Kolbäck 173
 Konga 174, 266
 Konungsund 266
 Korpilombolo 108, 108, 271
 Korsbacka, se Kävlinge
 Korsberga 230, 271
 Krageholm 202
 Kreitlow, J. F. 206
 Kristberg 174, 231
 Kristdala 232, 265
 Kristian IV 78
 Kristianopel 226, 227
 Kristianstad 142, 200, 201, 220, 227
 Kristinehamn 230, 270, 335
 Kristvalla 228, 265
 Krogsered 267
 Krokek 226, 233, 322
 Krokstad 231, 318
 Kronoby 213
 Kropp 102, 103, 171, 319
 Kroppa 227, 229, 321
 Kråkshult 266
 Kråksmåla 262
 Kräcklinge 176, 263
 Kräklingbo 171
 Kuddby 268
 Kugelhielm, släkt 363
 Kulla 173
 Kullerstad 136, 171
 Kullings-Skövde 174, 268
 Kulltorp 174, 267
 Kumla (Nä) 97, 159, 268, 284, 287
 Kumla (Vs) 171
 Kumla (Ög) 171
 Kumlaby, se Visingsö
 Kung Karl 221, 230
 Kungsbacka 228, 271, 300, 319
 Kungs-Barkarö 171
 Kungshamn 264, 320, 323
 Kungs-Husby 174, 234
 Kungslena 173
 Kungsåra 233
 Kungsäter 266, 321
 Kungälv 222, 226, 228, 229
 Kvarsebo 226, 267
 Kvenneberga 85, 95
 Kverrestad 320
 Kvibille 174, 319
 Kvidinge 233, 321
 Kviinge 171, 265
 Kvikkjokk 262, 323
 Kville 230, 262, 319
 Kvillinge 174, 233, 265, 284
 Kvinnestad 174, 263
 Kvissle, se Njurunda
 Kvistbro 101, 228, 335
 Kvistofta 171, 264
 Kvänum 234, 302, 319
 Kyllenius, kyrkoherde 282
 Kymbo 322
 Kyrkefalla, se Tibro
 Kyrkheddinge 174, 319
 Kyrkhult 319
 Kyrkoköpinge 171
 Kyrkås gamla 146, 171
 Kyrkås nya 269
 Kåge 301
 Kågedalen 324
 Kågeröd 173, 264
 Källands-Åsaka 174, 264, 319
 Källered 174, 230
 Källerstad 262, 271
 Kånna 171
 Kårböle 29, 226, 262, 319
 Kårsta 171
 Källa gamla 173
 Källa nya 321
 Källby 176, 265
 Källeryd 81, 229
 Källna 320
 Källsjö 268, 269
 Källs-Nöbbelöv 321
 Källstad 145, 176, 319
 Källstorp 234, 265, 272
 Källunga 174, 266
 Källunge 173
 Kälvene 174
 Kärda 118, 320
 Kärningö 266
 Kärna 174, 268
 Kärrbo 147, 173
 Kärråkra 174, 268
 Kättilstad 262
 Kävlinge 94
 Kävlinge gamla 171
 Kävlinge nya (Korsbacka) 322
 Kävvsjö 231, 263
 Köinge 322
 Köla 230
 Kölaby 269
 Kölingared 270
 Köpenhamn 180
 Köping (Vs) 79, 174, 230
 Köping (Öl) 176, 267
 Köpinge 173, 226, 266
 Lackalänga 174, 271
 Lagfors 263
 Lagga 171
 Lagmansered 227, 234, 324
 Laholm 267
 Lallerstedt, Erik 303
 Landa 174, 265
 Landeryd 176, 227, 234
 Landskrona 234
 Sofia Albertina 250, 251
 Landvetter 174, 270
 Lane-Ryr 229, 320
 Langlet, Emil Viktor 299, 311
 Lannaskede 94
 Lannaskede gamla 171
 Lannaskede-Myresjö 320
 Larv 234, 318
 Laske-Vedum 176, 264
 Lau 173
 Laurentius Andreae 177, 198
 Laurentius Petri 181, 182, 183, 186
 Lavad 174
 Laxarby 223, 234
 Laxsjö 84, 320
 Laxå, se Ramundeboda
 Ledberg 270
 Ledsjö 264
 Leijonhufvud, Ove 335
 Lekaryd 152, 171
 Lekeryd 174, 233
 Leksand 81, 174, 208, 210, 228, 231
 Leksberg 174, 232, 281
 Lekvattnet 271
 Lekåsa 318
 Lemnhult 230, 319
 Lena (Up) 110, 171
 Lena (Vg) 269
 Lenhovda 269
 Lerbo 176, 262
 Lerbäck 97, 232, 264
 Lerdal 263
 Lerdala 174, 233
 Lerum 229, 309, 322
 Levene 174, 227, 265
 Lewerentz, Sigurd 313
 Levide 171
 Liared 270
 Lid 89, 90, 94, 174
 Lidens gamla 100, 171
 Lidens nya 271
 Lidhult 231, 320
 Lidingö 227, 234, 309, 323
 Lidköping 152, 171, 204, 283
 Likenäs 227
 Lilla Beddinge 270, 320
 Lilla Harrie 173
 Lilla Isie 264, 271
 Lilla Malma 174, 231, 322
 Lilla Rytterne, se Rytterne
 Lilla Slågarp 233, 319
 Lillhärad 174, 262
 Lillhärda 98, 176, 263
 Lilljekvist, Fredrik 326, 335
 Lillkyrka (Nä) 174, 227, 264, 284
 Lillkyrka (Up) 171
 Lillkyrka (Ög) 173
 Lima 262, 271
 Limhamn 322
 Lindberg 253, 267, 271
 Lindblad, Abraham 284
 Lindblom, Jakob Axelsson 237
 Linde 171
 Lindeberg, släkt 363
 Lindegren, Agi 325, 335
 Lindén, Hans 336
 Linderås 228, 265
 Linderöd 97, 171
 Lindsberg 79, 174, 228
 Lindome 228, 321
 Lindärva 171
 Lingbo 267

- Linköping 68, 71, 184, 196,
203, 237, 279
domkyrkan 133, 173, 199,
274, 328
S:t Lars 144, 232, 266,
334, 335
Linneryd 112, 120, 266
Linsell 264
Lisinski, Jan 335
Lista 174
Listerby 176, 270
Lit 252, 266
Litslena 171
Ljuder 112, 270
Ljung (Ög) 266
Ljungs gamla (Bo) 174, 232
Ljungs nya (Bo) 99, 323
Ljungarum 176, 233
Ljungby (Ha) 320
Ljungby (Sunnerbo härad) 272
Ljungby (Södra Møre härad)
171
Ljunghem 87, 320
Ljungsarp 174, 269, 278
Ljusdal 176, 234
Ljushult 228, 268
Ljusnarsberg 80, 227, 230, 309,
322, 335
Ljusne 262, 268, 319
Ljusnedal 234, 266
Ljusterö 222, 234
Ljustorp 176, 234, 269
Lockarp 174
Locketorp 265, 281, 322
Lockne 176, 265
Locknevi 233, 323
Loëll, Johan Christoffer 251
Lofta 269
Loftahammar 81, 221, 226,
234
Lohärad 171
Lojsta 171
Lokrume 171
Lomma 320
Lommaryd 322
Lommeländ 311, 324
Long 233, 322
Los 84, 267
Loshult 268, 318
Lovö 174, 229
Ludgo 89, 90, 94, 171, 195
Ludvika 222, 228, 233
Lugnås 176, 264
Luleå 212, 228, 247, 251
domkyrkan 265, 321, 330,
332, 333, 335
Luleå Gammelstad, se Neder-
luleå
- Lummelunda 173
Lund 75, 130, 133, 237, 293,
308
Allhelgona 321
domkyrkan 133, 171, 325,
326, 327, 328, 335
S:t Peters klosterkyrka 29,
171
Lunda (Sö) 262
Lunda (Up) 146, 147, 171
Lundberg, A. W. 305
Lundberg, Einar 334, 335, 336
Lundberg, Erik 327, 334, 335,
339
Lundby gamla (Vg) 62, 146,
171
Lundby nya (Vg) 321
Lundby (Vs) 174, 322
Lundin, C. F. 329
Lundin, C. L. 329
Lundqvist, Daniel 211
Lungsund 227, 231
Lur 300, 318
Luther, Martin 177, 187, 215,
291
Luttra 171
Lyby 174, 271, 320
Lycke 268
Lycksele 84, 213, 226, 232, 266
Lye 173
Lyngby 264, 321
Lyngsjö 145, 174, 266
Lyrestad 24, 176, 229
Lyse 271, 301, 303, 323
Lysekil 322
Lysekils gamla, se Malmön
Lysvik 234
Långared 267
Långaryd 267
Långaröd 174, 227, 271, 323
Långasjö 112, 265
Långelanda 271
Långemåla 228, 268
Långlöt 25, 174, 266
Långsele 268
Långserud 231, 263
Långtora 171
Låssa 174, 230
Låstad 174, 232, 280, 281, 282
Läby 171
Läckö 16, 193, 204
Långbro 322
Långhem 269
Långjum 176, 263
Långnum 230, 319
Länna (Sö) 173, 233
Länna (Up) 171
Lännäs 176, 264
- Lärbro 171
Lästringe 85, 89, 90, 102, 171
Löddeköpinge 174, 319
Löderup 174, 318
Lödöse, S:t Peder 231, 270
Löfgren, Nils Isak 254
Lögdö 231
Lönneberga 319
Lönsås 176, 227, 264
Lösen 272
Löt (Up) 174, 265
Löt (Öl) 51, 176, 270
Lövestad 120, 271
Lövånger 112, 121, 174, 227
- Madesjö 112, 228, 234, 299,
309, 321
Maglarp 89, 94, 171, 267, 323
Maglehem 174, 262, 321
Magra 176, 265
Malexander 226, 234, 320
Malingsbo 81, 222, 231
Malma 49, 171
Malmbäck 176, 268
Malmö 180, 200, 295, 296,
308
Caroli 320
Kirseberg 324
S:t Johannes 296, 323
S:t Pauli 321
S:t Petri 171, 199
- Malmön 266
Malsta 171
Malung 174, 232, 234
Malå 29, 271
Mandelgren, Nils Månsson 338
Mangskog 231, 267
Marby gamla 152, 171
Marby nya 318
Marbäck (Sm) 147, 173, 229,
230, 323
Marbäck (Vg) 174, 268
Marieby 321
Mariefred 227
Mariestad 209, 220, 226, 281,
282, 285
Marka 171
Markaryd 266, 271
Markim 99, 100, 100, 171,
276
Marstrand 171
Marsvinsholm 319
Martebo 171
Marum 174, 264
Maråker 262, 268
Matteröd 174, 267, 322
Mattmar 174, 263
Medelplana 176, 268, 323
- Medåker 173
Mellan-Grevie 322
Mellby (Sm) 171
Mellby (Vg) 228, 320
Mellösa 176, 228, 263
Millesvik 176
Mistelås 231, 271
Misterhult 230, 232, 264
Mjälldrunga 171
Mjällby 265
Mjöbäck 228, 259, 271
Mjölby 230, 263
Mo (Bo) 228
Mo (Ds) 229, 321
Mo (Hs) 267
Mo (Vg) 174, 233, 281, 283
Mo (Ån) 268
Mockfjärd 44, 44, 227, 230
Mofalla 233, 270
Mogata 270
Moheda 173
Moholm 283, 285
Molla 174, 233
Mollösund 49, 319
Mora 166, 174, 208, 234, 336
Morkarla 171
Morlanda 174, 229
Mortorp 171
Morup 174, 267, 278
Mosjö 45, 46, 97, 173
Mossebo 263
Motala 50, 51, 119, 176, 229,
263, 363
Mularp 171
Mulseryd 228, 265
Multrä 176, 263, 318
Munka-Ljungby 171, 319
Munkarp 321
Munkfors 324
Munktorp 160, 173
Munsö 141, 174, 231
Muonionalusta 319
Murum 270
Murängen, se Gestad
Muskö 227, 320
Myckleby 270
Myresjö 94
Myresjö gamla 171
Myssjö 174, 320
Mälilla 226, 230, 268
Månsarp 231, 271
Månstad 174, 268
Mårdaklev 230, 320
Mästerby 171
Möja 263
Möklinta 119, 171
Mölleberga 171
Möller, Carl 325, 335

- Mölltorp 146, 171
Mölnadal, se Fässberg
Möne 270
Mönsterås 270
Mörarp 173
Mörbylånga 176, 253, 267
Mörkö 174, 228, 265
Mörlunda 226, 231, 269
Mörtrum 176, 263, 270
Mörsil 271
- Nacka 228, 230, 322
Nasafjäll 227
Naum 322
Naverstad 136, 171
Neapel 190
Nederluleå 112, 152, 153, 153, 171, 212
Nedertorneå-Haparanda 108, 251, 268
Nedre Ullerud 234
Nevishög 174, 270, 271
Nianfors 266
Nidaros, se Trondheim
Niklasson, Adolf 334, 336
Nittorp 270
Njurunda 75, 105, 106, 260, 272
 Kvissle 75, 75, 105, 106
Njutånger 173, 337
Nor 265
Nora (Up) 176, 264
Nora (Vs) 79, 194, 320
Nora (Ån) 256, 267
Norberg 174, 323
Nordell, Johan 260
Nordenberg, Bengt 215
Nordenskiöld, Knut 298, 311, 330, 333, 334, 335
Norderö 102, 163, 171
Nordingrå 268
Nordmaling 171
Nordmark 222, 232
Noreen, Årland 330, 334, 335
Norman, Björn 335
Normlösa 176, 263
Norra Björke 176, 234
Norra Finnskoga 269
Norra Fågelås 174, 234
Norrahammar 324
Norra Hestra 234
Norra Härene 174, 232, 262
Norra Kedum 174, 230
Norra Kyrketorps gamla 171
Norra Kyrketorps nya 324
Norråla 144, 176, 233, 267
Norra Ljunga 173
Norra Lundby 171
- Norra Mellby 171
Norra Möckleby 268
Norra Ny 262
Norra Nöbbelöv 322
Norra Rottne 232
Norra Råda 234
 Norra Råda gamla 227
 Norra Råda nya 267
Norra Rörum 174, 264, 269
Norra Sandby 318
Norra Sandsjö 174, 230
Norra Skrävlinge 174, 270
Norra Solberga 94, 105
 Norra Solberga gamla 105, 174, 228, 323
 Norra Solberga nya 105, 322
Norra Strö 171
Norra Unnaryd 231, 266
Norra Vi 176, 263
Norra Ving 174, 233, 269
Norra Vram 173, 233, 267
Norra Vånga 233, 320
Norra Åkarp 321
Norra Åsarp 74, 268, 321
Norra Åsum 144, 171
Norrbo 253, 266, 337
Norrby 174, 321
Norrbyås 174, 230, 267
Norrbärke 174, 208, 228, 231
Norrjärden 323
Norrköping 184, 279, 293
 Hedvig 29, 229
 Matteus 321
 S:t Johannes 226, 227, 265, 323
 S:t Olai 226, 263, 284
Norrlanda 171
Norrunda 173
Norråtalje 79, 80, 227, 231, 263
Norrvidinge 174, 264, 268
Norsjö 267, 270, 324
Norstedt, Johan Fredrik 258
Norum 176, 270
Nosaby 320
Nottebäck 268
Ny 234, 321
Nybro 296, 324
Nydala klosterkyrka 29, 133, 141, 174
Nye 174, 269
Nyed 81, 227, 231
Nyhem 49, 271
Nykil 265
Nykyrka (Sö) 94, 174
Nykyrka (Vg) 228, 264, 321
- Nyköping 71, 78, 203
 Alla Helgona 27, 89, 90, 226
 S:t Nicolai 27, 174, 226
Nymö 171
Nynäshamn 324
Nyskoga 308, 320, 324
Nyström, Axel 302
Nysund 80, 222, 227, 229, 232, 279
Nysätra (Up) 171
Nysätra (Vb) 227, 231
Ny Varberg, se Varberg
Nårunga 271
Nås 232, 265
Nämdö 231, 300, 320
 Östänvik 266
När 171
Närtuna 147, 173
Näs (Go) 171
Näs (Jä) 175, 262
Näs (Sk) 94, 171, 226
Näs (Vg) 321
Näsby (Sm) 175, 223, 232
Näsby (Vs) 265, 272
Näshult 232
Näshulta 82, 176, 229
Näsinge 311, 318, 324
Näskott 226, 320
Nässja 171
Nässjö 110
 Nässjö gamla 176, 265
 Nässjö nya (stads) 301, 323
Näsum 233, 265, 319
Nättra 256, 267
Nättraby 171
Nävelsjö 120, 175, 262
Nävlinge 271
Nöbbele 232, 268
Nödinge 176, 198, 232
Nössemark 51, 265
Nöttja 171
- Ockelbo 116, 233, 265
Od 175, 233, 234
Odarslöv 175, 318
Odensala 173
Odensjö 175, 324
Odensvi (Sm) 120, 263
Odensvi (Vs) 264
Odensåker 176, 231, 234, 281, 282
Oderljunga 264, 271
Offerdal 140, 176, 263
Okome 267, 322
Olaus Petri 177, 178, 180, 181, 182, 198
Olivegren, Johannes 313
- Onsala 175
Onslunda 318
Oppeby 221, 234
Oppmanna 176, 267, 271
Ore 319
Orkesta 136, 171
Orlunda 321
Ornunga 94
 Ornunga gamla 175, 231
 Ornunga nya 323
Ornö 228, 321
Orsa 175, 208, 234, 287
Osby 44, 45, 176, 231, 263, 269
Oskar 319
Oskarshamn 293, 320
Othem 171
Ottarp 175, 319
Otterstad 228, 271
 S:ta Marie kapell 175, 233
Ova 175, 231
Ovansjö 176, 211, 262
Ovanåker 182, 227, 230, 233
Ovikens gamla 176, 211, 234, 331
Ovikens nya 323
Oxie 175, 270
- Pajala 265, 319
 Fredrikskyrkan 231
Palmstedt, Erik 246
Partille 175, 233
Pelarne 131, 152, 171
Peringskiöld, Johan 280
Persnäs 144, 176, 272
Perstorp 175, 269
Peterson, Adrian Crispin 311, 325
Petrus Jonæ, med familj 188
Petterson, Gustaf 311, 325, 335
Pettersson, Anders 302
Piper, Christina 202
Piteå 212
 Piteå lands (Öjebyn) 112, 112, 119, 171, 212, 233
 Piteå stads 212, 229
Pjätteryd 131, 269
Precht, Burchardt 194, 202, 274
Pyk, Anders 315
Pyk, Pontus 315
- Rackeby 175, 230
Ragunda 94
 Ragunda gamla 98, 146, 171
 Ragunda nya 270
Ramborg Israelsdotter 150, 151

- Ramdala 171
 Ramkvilla 175, 231
 Ramnäs 175, 230, 265, 284
 Ramsberg 187, 226, 229, 265
 Ramsle gamla 100, 100, 171
 Ramsle nya 271
 Ramsjö 269
 Ramsta 270, 324
 Ramsåsa 171
 Ramundeboda 80, 209, 222, 230
 S:t Olofs kapell 226
 Rang, Anders Larsson 209
 Ransberg 175, 262
 Ransäter 228, 233
 Rappestad 176, 266
 Rasbo 173
 Rasbokil 171, 335, 338
 Raus 175, 269
 Ravlunda 171
 Rebbelberga 176, 319, 324
 Redslared 229, 267, 272
 Reftele 264, 269
 Regna 119, 265
 Rehn, Jean Eric 250
 Remmarlöv 322
 Remmene 319
 Rengsjö 265
 Resele 269
 Reslöv 173, 266, 268
 Resmo 136, 171
 Resteröd 171, 335
 Revesjö 270
 Revinge 171
 Revsund 320
 Rhyzelius, Andreas 196, 205
 Riala 171
 Riga 181
 Rimbo 171
 Ringamåla 321
 Ringarum 176, 264
 Rinkaby (Nä) 175, 264, 274, 274, 277
 Rinkaby (Sk) 173
 Rinna 266
 Ripsa 89, 90, 94, 175, 227
 Risbäck 271
 Riseberga 176, 232, 265, 267
 Risekatslösa 171
 Risinge 81, 116
 Risinge gamla 175, 227, 232, 330
 Risinge nya 270, 284
 Roasjö 230, 264
 Robertsfors 266, 321
 Rogberga 267, 319
 Rogslösa 173
 Rogsta 271
- Roland, Anders 335
 Rolfsbyn 192
 Rolfstorp 24, 175, 267
 Rom 190, 214
 Roma 171
 Romberg, Anders 210
 Romelanda 45, 46, 175, 231
 Romfartuna 171
 Rommele 198, 206, 206, 207, 231
 Rone 171
 Ronneby 50, 173
 Roosval, Johnny 9, 339, 371
 Rosenhane, Gustaf 82
 Roslags-Bro 173
 Roslags-Kulla 231
 Rubens, Peter Paul 258
 Rudbeckius, Johannes 184, 191
 Rudskoga 230, 251, 252, 263
 Rudwall, Gustaf 254
 Rumsquilla 233, 269
 Runsten 254, 269
 Runtuna 45, 46, 88, 89, 90, 94, 173, 234
 Rute 171
 Rya 231, 263, 320
 Ryd 120
 Ryda 266
 Rydaholm 141, 142, 265
 Ryssby (Norra Möre härad) 233
 Ryssby (Sunnerbo härad) 263, 270
 Rystad 176, 226, 264
 Rytterne 267
 Lilla Rytterne 87
 Stora Rytterne 87
 Råbelöv 171
 Råby 89, 90
 Råby-Rekarne 99, 100, 175, 234, 262
 Råby-Rönö 90, 94, 173
 Råda (Askims härad) 231
 Råda (Källands härad) 45, 173
 Rådmansö 227, 267
 Råggärd 49, 232
 Rålamb, Claes 258
 Råneå 227, 271
 Rångedala 270
 Rämnen 264, 270
 Räng 175, 320
 Rännelanda 232, 263
 Ränneslöv 319
 Råpplinge 176, 266
 Råtan 51, 266, 271
 Rättvik 175, 229, 230, 264
 Rävinge 175, 268
- Rö 175, 233
 Röddinge 175, 320, 324
 Rödeby 320
 Rödön 176, 267, 308, 309
 Rök 270
 Röke 267, 269, 323
 Rölunda 175
 Rönnäng 266
 Rönö 88, 89, 90, 227
 Röra 227, 270
 Rörum 320
 Röstånga 175, 269
- Sahlamontanus, Johannes med familj 187
 Sal 175, 321
 Sala 187
 Kristine 227
 Sala lands 175, 227, 234
 Saleby 263, 322
 Salem 175, 228
 Saltsjöbaden 323
 Sanda 171
 Sandarne 272
 Sandby 318
 Sandhem 230, 269
 Sandhult 130, 270
 Sandseryd 228
 Sandvik 267, 322
 Sandviken, se Högbo
 S:t Anna gamla 175
 S:t Anna nya 268
 S:t Ibb 94
 S:t Ibbs gamla 171
 S:t Ibbs nya 322
 S:t Mikael, se Degerfors
 S:t Olof 159, 171
 S:t Sigfrid 321
 Sanne 270
 Saxtorp 175, 318
 Scheffer, Ulrik 283
 von Schmalensee, Kurt 334, 336
 Scholander, Fredrik Wilhelm 311
 Schröder, Caspar 194, 195, 212
 Schullström, Isak 192
 Segersta 267
 Segerstad (Vg) 267
 Segerstad (Vr) 233
 Segerstad (Öl) 233, 269
 af Segerström, Göran 258
 Seglora 33, 116
 Seglora gamla 232
 Seglora nya 323
 Selånger 264
 Senäte 263
 Sergel, Johan Tobias 246
- Setterberg, Carl 249
 Sevalle 267
 Sexdrega 267
 Sibbarp 175, 269
 Sidensjö 171
 Siene 175, 265
 Sigtuna 68, 75, 78, 129
 Mariakyrkan 29, 171, 198
 Silbodal 228, 272
 Silbojokk 228, 230
 Siljansnäs 319
 af Sillén, Gustaf 247
 Sillerud 228, 321
 Sillhövda 263, 324
 Silte 136, 137, 171
 Silvberg 268
 Silvåkra 171
 Simlinge 175, 271
 Simonstorp 227, 229, 230
 Simris 175, 323
 Simrishamn 171
 Simtuna 175, 262
 Singö 226, 234
 Sireköpinge 108, 108, 171
 Sjogerstad 319
 Sjonhem 171
 Själevad 320
 Sjögestad 119, 231, 233, 318
 Sjörup 94
 Sjörups gamla 171
 Sjörups nya 321
 Sjösås 89, 94
 Sjösås gamla 146, 147, 171
 Sjösås nya 89, 318
 Sjötofta 227, 259, 271
 Skabersjö 171, 233
 Skagershult 80, 81
 Skagershults gamla 222, 227
 Skagershults nya 320, 322
 Skallmeja 319
 Skallsjö 230, 318
 Skalunda 173
 Skanör 173, 200
 Skara 129, 184, 196
 domkyrkan 133, 175, 192, 204, 273, 321, 325, 328, 335
 Skarhult 175
 Skarstad 272
 Skatelöv 268
 Skattunges 269
 Skeby 171
 Skeda 173
 Skede 269
 Skederid 171

- Skedevi 175, 267
 Skee 175, 266
 Skegrie 173
 Skellefteå 296
 Skellefteå lands 112, 175, 251, 265, 335
 Skellefteå stads (S:t Olov) 324
 Skephult 270
 Skepparslöv 269
 Skepperstad 175, 269
 Skepplanda 176, 198, 230
 Skeppsås 173, 234
 Skepptuna 173, 335
 Skerike 173
 Skillingmark 230, 320
 Skinnskatteberg 227, 232, 272
 Skirö 269
 Skivarp 171, 272
 Skog (Hs) 226, 267
 Skog (Ån) 171
 Skogs-Tibble 173
 Skokloster 171
 Flasta (Flasta mur) 134
 Skorped 263, 270
 Skrea 266, 271
 Skredsvik 271
 Skultuna 175, 263
 Skummeslöv 136, 171
 Skurup 173, 272
 Skutskär 323
 Skuttunge 116, 171
 Skå 119, 175, 230
 Skållerud 48, 229
 Skånela 173
 Skånes-Fagerhult 322
 Skånings-Åsaka 262, 320
 Skårby 173
 Skåfthammar 171
 Skällinge 263
 Skällvik 171
 Skälvum 171
 Skänninge 145, 171
 Skärkind 269
 Skärstad 267
 Skärv 252, 265
 Sköldinge 175, 223, 228
 Sköllersta 136, 171
 Skölvne 270
 Skön 144, 263, 270
 Skönberga 173
 Skönsmon 321
 Skörstorp 141, 171
 Skövde 175, 262, 279, 321
 Slaka 176, 230, 264
 Slimminge 267
 Släp 229, 271
 Slätthög 269
 Slättåkra 175, 264
 Slöinge 269
 Slöta 265, 272
 Smedby 271
 Smedstorp 319
 Smögen 323
 Snavlunda 176, 194, 263
 Snårestad 171
 Snöstorp 321
 Solberga (Bo) 175, 223, 233, 308, 324
 Solberga (Sk) 319
 Solberga (Vg) 171
 Sollefteå 176, 263, 323
 Sollentuna 175, 227
 Sollerön 232, 264
 Solna 173
 Sorsele 229, 233, 272
 Sorunda 171
 Spannarboda 324
 Spannarp 175, 268
 Sparlösa 270
 Sparrsätra 171
 Spekeröd 175, 232, 323
 Spelvik 89, 90, 94, 152, 171
 Spjutstorp 319
 Sproge 171
 Spånga 173, 335, 339
 Stafsinge 49, 265, 318
 Stala 227, 320
 Stamnared 269
 Starby 175, 271
 Starrkärr 231, 270
 Stavby 171
 Stavnäs 230
 Stehag 120, 173, 271, 277
 Stenbrohult 268
 Steneby 45, 46, 175, 232, 233
 Stenestad 171
 Stengårdshult 263, 301, 303, 322, 323
 Stenhammar, Ernst 335
 Steninge 175, 268
 Stenkumla 171
 Stenkvista 265
 Stenkyrka (Bo) 270, 319
 Stenkyrka (Go) 140, 171
 Stensele 267, 321
 Stenstorp 267
 Stenum 319
 Stenäsa 268
 Stiby 269, 271
 Stigsjö 226, 229, 264
 Stigtomta 89, 90, 94, 175, 262, 265
 Stjärnorp 228
 Stoby 171, 269
 Stockaryd 230, 323
 Stockholm 16, 61, 62, 63, 67, 71, 72, 73, 81, 102, 145, 180, 181, 192, 194, 196, 198, 202, 203, 205, 207, 208, 209, 210, 212, 214, 216, 235, 236, 239, 246, 247, 249, 256, 258, 274, 285, 295, 297, 308, 339, 352
 Adolf Fredrik 229, 246, 247, 251, 252, 263
 Engelbrekt 323, 329
 Gustav Vasa 301, 323
 Hedvig Eleonora 229
 Holmkyrkan 29, 228
 Högalid 311, 324
 Jakob 29, 203, 208, 220, 226, 257, 325, 335
 Johannes 228, 232, 300, 321
 Katarina 201, 203, 207, 209, 210, 220, 228
 Klara 203, 209, 220, 226, 274
 Kungsholm 229, 257
 Maria Magdalena 176, 226, 228, 229
 Matteus 323, 324
 Oscar 322, 329, 335
 Riddarholmskyrkan 29, 173, 255
 S:t Göran 323
 Skeppsholmskyrkan 29, 247, 268
 Sofia 323
 Storkyrkan 175, 181, 192, 195, 274, 335
 Sturekapellet 226
 Tyska kyrkan 192, 195, 335
 Stockholms-Näs 173
 Stora Hammars gamla 173, 201
 Stora Hammars nya 323
 Stora Harrie 176, 271
 Stora Herrestad 136, 141, 171, 234
 Stora Kil 229, 270
 Stora Kopparberg, se Falun
 Stora Köpinge 120, 175, 263, 318
 Stora Lundby 232
 Stora Malm 81, 175, 231, 263, 338
 Stora Mellby 176, 231, 268
 Stora Mellösa 175, 268, 284
 Stora Rytterne, se Rytterne
 Stora Råby 171
 Stora Skedvi 175, 228, 229, 232, 335
 Stora Slågarp 173
 Stora Tuna 29, 81, 153, 166, 171, 186, 208
 Stora Åby 234
 Storsjö 98, 233, 253, 267
 Stralsund 204
 Strindberg, August 178
 Strå 175, 228, 231
 Stråvalla 175, 263
 Strängnäs 78, 177, 337
 domkyrkan 173, 188, 326, 328, 329, 335
 Strängsered 229, 268
 Strö 171
 Ströja, se Visingsö
 Ström 270
 Strömberg, Carl 257
 Strömstad 229, 263
 Strövelstorp 175, 233, 270, 322
 Stuguns gamla 98, 229, 252, 265
 Stuguns nya 322
 Sture, släkt 181, 198
 Sturkö 320, 324
 Styra, se Varv och Styra
 Styrnäs 144, 270
 Styrstad 176, 264
 Styrso 228, 234, 266
 Stånga 175, 319
 Stångby 175, 319
 Stävie 108, 171, 270
 Stöde 234, 321
 Sund 236, 252, 265
 Sund, se även Sunne (Vr)
 Sundals-Ryrs gamla 175
 Sundals-Ryrs nya 323, 335
 Sundborn 227, 229, 234
 Sundby 97, 175, 266
 Sundbyberg 323
 Sunderbyn 212
 Sundholm, Olof 283
 Sundin, Per 257
 Sundre 171
 Sundsjö 268
 Sundsvall 210, 227, 228, 232, 279, 322
 Sundvall, Carl Fredrik 286
 Sunne (Jä) 98, 98, 257, 269
 Sunne (Vr) 81, 227, 266, 321
 Sunnemo 228, 264, 271
 Sunnersberg 175, 231, 319
 Suntaks gamla 142, 171
 Suntaks nya 322
 Sura 229, 322
 Surteby 176, 264, 279
 Svalöv 234, 320

- Svanshals 173
 Svanskog 192, 232
 Swant, Hans 204
 Svarteberg 175, 231
 Svartnäs 265, 320
 Svarträ 175, 234, 266
 Svarttorp 231, 319
 Svartvik 270, 324
 Svedala 231, 265, 271, 323
 Swedberg, Jesper 184, 186, 196, 198
 Svedvi 161, 161, 171
 Sveg 98, 270
 Svenarum 175, 264, 265
 Sveneby 175, 233, 281
 Sven Estridsen 133
 Svenljunga 231, 268
 Svenneby gamla 44, 44, 171, 331, 335
 Svenneby nya 323
 Svennevad 252, 264
 Svensköp 318
 Sventorp 271
 Sventorp 265
 Svinhult 231, 320
 Svinnegarn 171
 Svärdsjö 175, 229, 232, 320
 Svärta 89, 90, 175, 230, 233, 266, 279, 284, 286
 Sya 176, 263
 Synnerby 234, 263, 323
 Sänga (Up) 173
 Sänga (Ån) 171
 Säbrå 176, 210, 234, 322
 Säby (Sk) 175, 271
 Säby (Sm) 118, 171, 230, 233
 Säby (Vs) 171
 Säfsnäs 230, 234
 Sällstorp 175, 265
 Särestad-Bjärby 232, 271
 Särkilax 132
 Särna gamla 229, 263
 Särna nya 319, 322
 Särslöv 171
 Säter (Dr) 79, 264
 Ceciliakyrkan 227
 Säter (Vg) 175, 234, 281
 Säterbo 175, 187
 Sättila 176, 231, 322
 Sättersta 85, 89, 90, 91, 173
 Sättna 228, 233, 323
 Sävar 267, 324
 Sävere 321
 Säve 175, 232
 Söderala 113, 171, 335
 Söderberg, Uno 336
 Söderblom, Nathan 117, 330, 331
 Söderby-Karl 87, 171
 Söderbärke 81, 208, 221, 232
 Söderfors 229, 265
 Söderhamn 227, 229
 Söderköping, Drothem 170
 Söderköping, St Laurentii 171
 Södertälje 176, 226
 Södervidinge 319
 Söderåkra 166, 266
 Södra Björke 176, 263
 Södra Finnskoga 268
 Södra Hestra 231, 268
 Södra Härene 234, 323
 Södra Kedum 265, 321
 Södra Ljunga 48, 116, 176, 265
 Södra Lundby 176, 264
 Södra Mellby 321
 Södra Möckleby 176, 271
 Södra Ny 234
 Södra Råda 152, 159, 272, 330
 Södra Rörum 321
 Södra Sallerup 175, 309, 318
 Södra Sandby 171, 270
 Södra Sandsjö 226, 269
 Södra Solberga 269
 Södra Unnaryd 227, 231, 234, 268
 Södra Vi 205, 210, 230, 234
 Södra Ving 175, 233
 Södra Åby 267, 319
 Södra Åkarp 176, 321
 Södra Åsarp 171
 Södra Åsums gamla 171
 Södra Åsums nya 323
 Sölvesborg 171
 Söndrum 173
 Söne 171
 Söraby 264
 Sörby (Sk) 171
 Sörby (Vg) 175, 263
 Sörby (Ög) 234
 Sövde 173, 230
 Sövestad 173
 Tannåker 265
 Tanum 268
 Taxinge 228, 230, 318
 Teda 173
 Tegelsmora 171
 Tegneby 322
 Tegnér, Esaias 70, 237
 Tempelman, Olof 237, 255, 257
 Tengbom, Ivar 311
 Tengene 176, 231, 266
 Tensta 48, 117, 171
 Tessin, Carl Gustaf 275
 Tessin, Nicodemus, d.y. 16, 194, 214, 273, 274, 289
 Tessin, Nicodemus, d.ä. 194, 207, 214
 Thomisen, Daniel 200
 Thorvaldsen, Bertel 337
 Thurffjell, Jan 313
 Tiarp 266, 323
 Tibro (Kyrkefalla) 269
 Tidaholm 269
 Tidavad 175, 232, 281, 282
 Tidersrum 131, 171
 Tierp 171, 212
 Tillberga 175, 321
 Tillinge 173, 284
 Timmele 175, 266
 Timmersdala 175, 262, 281
 Timrå 176, 266
 Tingstad 171
 Tingstäde 173
 Tingsås 81, 226, 234, 271
 Tirup 175, 270
 Tisselskog 231, 320
 Tived 270
 Tjureda 272
 Tjurkö 324
 Tjällmo 116, 118, 119, 175, 231, 234
 Tjärby 303, 323
 Tjärnö 232, 271
 Tjärstad 232, 264
 Tjörnarp 120, 267, 318
 Toarp 264
 Tofta (Go) 171
 Tofta (Sk) 171
 Tofteryd 176, 263, 269
 Tolfta 136, 171
 Tolg 111, 320
 Tolånga 171, 271
 Tomelilla 323
 Torbjörntorp 319
 Torekov 318
 Torestorp 175, 265
 Toresund 173
 Torhamn 321
 Torp (Bo) 319
 Torp (Ds) 233
 Torp (Me) 176, 264
 Torpa (Ha) 136, 137, 172
 Torpa (Sm) 319
 Torpa (Sö) 44, 45, 163, 172
 Torpa (Ög) 172, 229
 Torrlösa 250, 253, 270
 Torrskog 233, 234, 263
 Torsby 176, 271
 Torshälla 78, 172, 335
 Torskinge 175, 231
 Torslanda 175, 264, 278
 Torslunda 176, 264
 Torstuna 48, 265
 Torsvi 79, 172
 Torsåker (Gä) 176, 221, 229, 234
 Torsåker (Sö) 85, 89, 90, 91, 99, 175, 233
 Torsåker (Ån) 99, 173
 Torsång 161, 161, 172, 335
 Torsås 176, 264
 Torsö 269, 281
 Tortuna 172
 Torup 319
 Torö 230
 Tossene 272
 Tostared 227
 Tosterup 176, 226
 Tottarp 175, 271, 322
 Tranemo 321, 324
 Trankil 233
 Transtrand 116, 229, 233, 268
 Trantum 230, 320
 Tranås (Sk) 320
 Traryd 120, 272
 Trehörna 227, 318
 Trehörningsjö 269
 Trelleborg 175, 321
 Trolle-Ljungby 172, 226, 230
 Trollenäs 318
 Trollhättan 300, 311, 318, 336
 Trondheim (Nidaros) 15, 75, 88, 166
 Trosa 79
 Trosa lands 172
 Trosa stads 49, 226, 230
 Tryde 319
 Tryserum 88, 264
 Tråvad 320
 Träkumla 48, 172
 Träne 172
 Träslöv 271
 Trässberg 272
 Trästena 270, 281
 Trävattna 271
 Trönninge 322
 Trönö 94
 Trönö gamla 173, 330, 331, 335
 Trönö nya 322
 Tullstorp 250, 270
 Tumbo 97, 172
 Tun 176, 270
 Tuna (Me) 264
 Tuna (Sm) 229, 322
 Tuna (Sö) 172
 Tuna (Up) 172
 Tuna (Vg) 176
 Tunaberg 227, 264

- Tuna i Dalarna, se Stora Tuna
Tunge 175
Turinge 109, 175, 230
Tutaryd 230
Tuve 172
Tveta (Sm) 175, 232
Tveta (Sö) 175, 323
Tveta (Vr) 229, 320
Tving 269
Tvååker 228, 265, 271
Tvärred 271
Tydje 234
Tygelsjö 269, 323
Tynderö 173
Tyresö 151, 227
Tyslinge 101, 175, 262
Tystberga 89, 90, 91, 94, 173
Täby 265
Tädene 230, 320
Tångeråsa 131, 152, 172
Tännö 270
Tåsjö 262, 320
Tåssjö 175, 319
Tåstarp 175
Täby (Nä) 147, 173
Täby (Up) 49, 102, 172
Tämta 319
Täng 229
Tännäs 84, 229, 269
Tärby 175, 233
Tärendö 321
Tärna (La) 37, 262, 270, 322
Tärna (Up) 175, 234, 322
Tärnaby 37
Tävelsås 175, 265, 321
Töcksmark 262, 268
Töftedal 222, 233
Töllsjö 271
Tölö 228, 272
Tönnersjö 175, 272
Töre 321, 324
Töreboda 280, 281, 319
Törnevalla 176, 267
Törnqvist, Albert 299, 308
Törnsfall 172
Törringe 172
Tösse gamla 175, 231
Tösse nya 270
Ucklum 272
Uddevalla 227, 228, 247, 267
Ugglum 175, 268
Ukna 269
Ullared 268
Ullberg, Johan 192, 201
Ullene 270
Ullervad 272, 280, 281
Ullstorp 175, 322
Ullånger 35, 99, 175, 323
Ulricehamn 175, 229, 234
Ulrika 232, 266
Ulrika, se även Ludvika
Umeå 212
Umeå lands (Backenkyrkan) 172, 212
Umeå stads 227, 230, 231, 279, 322
Undenäs 230, 322
Undersvik 265
Undersåker 271
Ununge 173
Upmark, Gustaf 338
Upphärad 206, 231
Uppsala 78, 81, 183, 186, 203, 337
domkyrkan 172, 199, 325, 328, 334, 335
Helga Trefaldighet 172
Uppsala-Näs 172
Uppåkra 318
Urshult 267
Uråsa 51, 172
Utby 232, 281, 320
Utvängstorp 175, 269
Utö 231, 270
Uvered 227, 232, 269
Vad 175, 231, 281
Vada 175, 230
Vadensjö 175, 270
Vadsbro 175, 227, 228
Vadstena 198, 199
klosterkyrkan 29, 172
S:t Per 230
Vagnhärad 172
Wahlman, Lars Israel 311, 329, 330, 335
Vaksala 173
Valbo 140, 175, 223, 233
Valbo-Ryr 233, 323
Valdemarsvik 320
Valdshult 323
Valinge 322
Vall 172
Valla 272
Vallby (Sk) 175, 226, 264, 319
Vallby (Sö) 173
Vallby (Up) 173
Vallda 175, 223, 228
Valleberga 44, 45, 46, 176, 265, 323
de la Vallée, Jean 209
Vallentuna 102, 175, 271, 272
Vallerstad 268
Vallkärra 172, 270
Vallsjö 94
Vallsjö gamla 172
Vallsjö nya 322
Vallstena 173
Vallösa, se Sjörup
Valstad 175, 309, 322
Valtorp 54, 55, 175, 231
Valö 81, 172
Vamlingbo 160, 172
Vankiva 120, 175, 269
Vanstad 319
Vansö 79, 175, 323
Vapnö 175, 263
Vara 48, 323
Varberg 229, 263
Ny Varberg 226
Varberg på Platsarna 226
Varnhems klosterkyrka 29, 173, 335
Varnum 175, 233
Varola 270, 318
Vartofta-Åsaka 175, 266
Varv 318
Varv och Styra 318
Vassunda 175
Vassända-Naglum 266
Vaxholm 227, 262
Veberöd 175, 319
Veckholm 160, 173
Vedby 319
Veddige 263, 319
Vederslöv 111
Vederslövs gamla 175, 234
Vederslövs nya 320
Vedevåg 232, 269
Veinge 173, 321
Velinga 234
Vellinge 173, 272
Vemdalen 24, 98, 227, 262
Vena 266
Vendel 172, 232
Venjan 266, 324
Wennberg, Thure 248, 284, 286
Ventlinge 175, 267
Verum 175, 267, 323
Vesene 175, 262
Vessige 272
Westerberg, Karl Martin 311, 334, 335, 336
Westin, Fredric 248, 257
Veta 173, 230, 234
Vetlanda 266
Viby (Nä) 172, 284
Viby (Ög) 264
Vibygerå 88
Vibygerå gamla 99, 172
Vibygerå nya 320
Vickleby 175, 264
Wickman, Gustaf 297
Vidbo 173
Vigeland, Emanuel 329
Vika 172, 330, 331, 335
Viken 229, 268
Viker 319
Vikingstad 119, 262
Viklau 175, 245, 271
Viksjo 233, 263, 315, 324
Viksta 109, 172
Vilhelm av Sabina 145
Vilhelmina 269
Villberga 172
Villie 175, 233, 322
Villstad 176, 231, 265
Vilske-Kleva 173
Vimmerby 229, 271
Vinberg 267, 322
Vindeln, se Degerfors
Vingåker 81
af Wingårdh, Carl Fredrik 237
Vinköl 300, 320
Vinnerstad 175, 322
Vinslöv 172, 263, 320, 324
Vintrosa 232, 268
Granhammarskyrkan 134
Viollet-le-Duc, Eugène 328
Vireda 110, 131, 175, 231, 234
Virestad 266
Virke 318
Virserum 320
Visby 167
domkyrkan 173
Visingsö, Brahekyrkan (Ströja) 133, 227
Visingsö, Kumlaby 171
Vislanda 265
Visnum 228, 232
Visnums-Kil 234
Vissefjärda 176, 262
Visseltofta 175, 264, 269
Vist (Vg) 322
Vist (Ög) 176, 233
Vistorp 232, 321
Vitaby 172, 264
Vitsand 268
Vittangi 270
Vittaryd 172
Vittinge 175, 234
Vittsjö 175, 263
Vittskövle 172
Volgsjö 265
Vollsjö 120, 175, 318
Voltaire, François 275
Vomb 175, 309, 320
Voxna 234

- Voxtorp (Södra Møre härad) 173
 Voxtorp (Östbo härad) 269
 Vrena 89, 94, 172
 Vreta kloster 25, 29, 133, 160, 173, 198, 335
 Vrigstad 319
 Vrå 233, 269
 Wählin, Theodor 311, 326, 335
 Våmb 137, 172
 Våmhus 227, 228, 263
 Vånga (Sk) 175, 232, 319
 Vånga (Ög) 319
 Vårdinge 173, 268
 Vårdnäs 233, 266
 Vårdsberg 141, 173
 Vårkumla 172
 Vårvik 99, 270
 Våthult 175, 264
 Våxtorp 172
 Vä 140, 142, 145, 173, 226
 Väckelsång 230, 268
 Väddö 269
 Väderstad 268
 Väla 175, 230
 Välinge 271
 Välluv 172
 Vänersborg 228, 264
 Vänersnäs 175, 230, 232
 Väne-Ryr 232
 Väne-Åsaka 175, 232
 Vänga 130, 323
 Vänge (Go) 141, 172
 Vänge (Up) 50, 173, 321
 Vännäs (Vännäsby) 267
 Väring 267, 281
 Värmdö 152, 172
 Värmskog 230, 262
 Värna 175, 262
 Värnamo 264, 299, 300, 320
 Vårsås 271, 302
 Värö 263, 271
 Väsby 175, 226, 267
 Väse 114, 252, 262
 Väskinde 172
 Västanede 192
 Västanfors 81, 119, 227, 268
 Västerfärnebo 172, 263
 Västergarn 172
 Västerhaninge 173
 Västerhejde 136, 172
 Västerlanda 175, 229, 231
 Västerljung 173
 Västerlösa 176, 266
 Västerlövsta 172
 Västermo 175, 228, 230
 Västerplana 172, 231, 232, 335
 Västerstad 320
 Västervik, S:ta Gertrud 50, 172, 232, 262
 Västervik, S:t Petri 323
 Västervåla 119, 227, 322
 Västeråker 136, 137, 150, 172, 328
 Västerås 71, 78, 181, 198, 286
 domkyrkan 155, 173, 274, 335
 Västerås-Barkarö 173, 175, 262
 Västland 271
 Västra Alstad 175, 269, 322
 Västra Broby 321
 Västra Ed 81, 120, 318
 Västra Eneby 264
 Västra Frölunda 319
 Västra Fågelvik 272
 Västra Gerum 175, 233
 Västra Harg 267
 Västra Hoby 321
 Västra Husby 176, 267
 Västra Ingelstad 175
 Västra Karaby 263, 264, 268
 Västra Karup 175, 265, 267
 Västra Klagstorp 176, 268, 321
 Västra Kärrstorp 175, 318
 Västra Ny 175, 263
 Västra Nöbbelöv 172, 269
 Västra Ryd (Up) 175, 263
 Västra Ryd (Ög) 321
 Västra Sallerup 173
 Västra Skedvi 267
 Västra Skrukeby 119
 Västra Skrävlinge 318
 Västra Stenby 267
 Västra Strö 320
 Västra Sönnarslöv 322
 Västra Tollstad 269
 Västra Tommarp 172
 Västra Torsås 232, 319
 Västra Torup 172
 Västra Tunhem 44, 44, 116, 176, 232
 Västra Vemmenhög 319
 Västra Vemmerlöv 172
 Västra Vingåker 81, 175, 264, 284
 Västra Vram 263, 319
 Västra Ämtervik 229, 267
 Västrum 81, 230, 266
 Väte 141, 172
 Vättak 231
 Vätzlösa 175, 234
 Vätö 172
 Väversunda 172
 Växjö 70, 237
 domkyrkan 175, 270, 335
 Yllestad 270
 Ysane 175, 264
 Ysby 172
 Ystad, S:ta Maria 175, 227
 Ystad, S:t Petri 29, 173
 Ytterby 230, 319
 Ytterenhörna 144, 172, 234
 Yttergran 175, 233
 Ytterhogdal 98, 230, 232, 266
 Ytterjärna 175, 228
 Ytterlännäs 88, 94
 Ytterlännäs gamla 99, 173
 Ytterlännäs nya 270
 Ytterselö 175, 232
 Ytterstfors 269
 Yxnerum 49, 266
 Zettervall, Helgo 289, 311, 325, 326, 327, 328, 335
 Zorn, Anders 336
 Å 270
 Åbom, Johan Fredrik 249, 259, 260, 308
 Åby 176, 263
 Åbyn 227
 Ådals-Liden 227, 267
 Åhus 173
 Åker (Sm) 270
 Åker (Sö) 173, 335
 Åkerby 172
 Ål 176, 262
 Åland 172
 Ålem 268
 Åmots gamla (Bunge kapell) 266
 Åmots nya 97, 98, 323
 Åmsele 108
 Åmåls gamla 229
 Åmåls nya 253, 266
 Ånimskog 175
 Årdala 173
 Åre gamla 175, 223, 232
 Åre nya (Duved) 322
 Årstad 321
 Årsunda 175, 263, 277
 Åryd 49, 319
 Ås (Ha) 175
 Ås (Jä) 102, 320
 Ås (Sm) 319
 Ås (Vg) 176, 233
 Ås (Öl) 175, 263
 Åsarne gamla 320
 Åsbo 173, 233
 Åsbräcka 198, 206, 207, 229
 Åseda 175, 266
 Åsele 84, 227, 233, 270
 Åsenhög 232, 271
 Åsle 175, 226, 263
 Åtvid 155
 Åtvids gamla 153, 155, 172
 Åtvids nya (Stora kyrkan) 321
 Ålekulla 175, 265
 Ålgarås 175, 229
 Ålghult 267
 Ålgå 231
 Ålmeboda 88, 95, 116, 265, 320
 Ålmhult 324
 Ålvdalen 113, 226, 230, 231, 268, 284, 286
 Ålvestad 176, 234
 Ålvkarleby 175, 230
 Ålvros gamla 98, 227, 233
 Ålvros nya 321
 Ålvsbacka 232, 324
 Ålvsby 267
 Ålvsred 253, 269
 Ålvsåker 175, 234
 Ångelholm 230, 319
 Ångersjö 264
 Ångsö 172
 Äppelbo 263
 Ärentuna 172
 Ärla 264
 Ärtemark 175, 232
 Äspered 234, 318
 Äsphult 172
 Äspinge 173
 Äspö 175, 322
 Öckerö gamla 175, 264
 Öckerö nya 323
 Ödeborg 175
 Ödeby 176, 221, 229
 Ödenäs 269
 Ödeshög 175, 264, 321
 Ödestugu 110, 175
 Ödskölt 232, 318
 Ödsmål 319
 Öggestorp 120, 263, 321
 Öglunda 111, 175, 234, 321
 Öja (Go) 172, 335
 Öja (Sk) 322
 Öja (Sm) 271
 Öja (Sö) 227, 229, 270
 Öjaby 146, 172
 Öjebyn, se Piteå
 Öjelunda 74
 Ökna 226, 263
 Öljehult 234, 269
 Ölme 228, 230, 265
 Ölmevalla 262, 321

Ölmstad 175, 232
 Ölserud 228, 263
 Ölsremma 228, 269
 Önnarp 319
 Önnestad 175, 271
 Önum 234, 318
 Ör (Ds) 176, 221, 228
 Ör (Sm) 175
 Öra 175, 268
 Örberga 134, 144, 173
 Örby 269
 Örebro 79, 274, 325
 Olaus Petri 44, 44, 323,
 335
 S:t Nicolai 146, 147, 172,
 335
 Öregrund 78, 172
 Öreryd 233
 Örgryte gamla 175, 232, 263,
 267
 Örgryte nya 321
 Örja 319
 Örkelljunga 175, 230, 264,
 267, 270
 Örkened 247, 252, 265
 Örnköldsvik 296, 301, 323
 Örsjö (Sk) 172
 Örsjö (Sm) 299, 299, 321
 Örslösa 266
 Örsås 272
 Örtofta 120, 318
 Örtomta 175, 232
 Örträsk 270
 Ösmo 175, 231, 328, 335
 Össeby-Garn 172
 Össjö 175, 319
 Östad 230
 Östanvik, se Nämdö
 Österbybruk 232
 Österfärnebo 268
 Östergarn 172
 Österhaninge 173
 Österjörn 269, 271
 Österlövsta 146, 172
 Österplana 87, 88, 228, 320
 Österslöv 262, 320
 Östersund 337
 Östersunds gamla 269
 Östersunds nya (Stora
 kyrkan) 324
 Österunda 172
 Östervallskog 227, 318
 Östervåla 102, 172
 Österåker (Sö) 45, 121, 175,
 228, 230, 265
 Österåker (Up) 175, 227
 Östhammar 78, 228, 262, 263
 Östmark 262
 Östra Broby 234, 320
 Östraby 173, 269
 Östra Ed 226, 264
 Östra Eneby 45, 46, 175, 232
 Östra Frölunda 268
 Östra Fågelvik 141, 230, 231
 Östra Gerum 136, 172
 Östra Grevie 262, 322
 Östra Harg 175, 233
 Östra Herrestad 175, 321
 Östra Hoby 172, 270
 Östra Husby 267
 Östra Ingelstad 175
 Östra Karaby 175, 270
 Östra Karup 175, 309, 319
 Östra Klagstorp 267, 319
 Östra Kärrstorp 270, 318
 Östra Ljungby 272
 Östra Ny 175, 268
 Östra Nöbbelöv 175, 272
 Östra Ryd (Up) 172, 230
 Östra Ryd (Ög) 172, 284
 Östra Sallerup 172, 319
 Östra Skrukeby 173, 284
 Östra Stenby 175, 229, 272
 Östra Strö 172, 319
 Östra Sönnarslöv 175, 318
 Östra Tollstad 232, 321
 Östra Tommarp 272
 Östra Torp 320
 Östra Torsås 270
 Östra Tunhem 301, 322
 Östra Vemmenhög 175, 233,
 263
 Östra Vemmerlöv 175
 Östra Vingåker 81, 227, 233
 Östra Vram 172
 Östra Ämtervik 266
 Östuna 172
 Öttum 320
 Öved 234
 Överenhörna 175, 265
 Övergran 173
 Överhogdal 233
 Överjärna 144, 172
 Överkalix 227, 230, 271, 324
 Överluleå 101, 251, 253, 268
 Överlänäs 172
 Överselö 173, 227, 321
 Övertorneå 123, 132, 213, 213,
 222, 226, 232
 Överum 320
 Övraby 172
 Övre Ullerud 229, 232
 Öxabäck 264, 320
 Öxnevalla 175, 263

Kyrkomiljöerna och kyrkobyggnaderna bär unika kulturhistoriska värden. För vår förståelse av landskapsutveckling och bebyggelsehistoria från vikingatid till nutid utgör sockenkyrkorna ett källmaterial i paritet med de fasta forn­lämningarna för vår förhistoria. Sockenkyrkornas utformning och utrustning visar förändringar över tid, men också stora regionala skillnader. De kyrkliga kulturminnena avspeglar nära tusen år av liturgisk kontinuitet, förändring och förnyelse. En annan sida av historien berättar om kyrkorna som del av lokal­samhället, om hur församlingarnas önskemål förverkligades genom insatser av byggmästare, hantverkare och böndernas egna dagsverken, samt hur det lokala stått i relation till det regionala, nationella och internationella.

Denna rapport tecknar en översiktlig bild av Sveriges kyrkor från medel­tiden till 1950, både som landskapselement och byggnadsverk. Överblick­en har gjorts möjlig genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSE­HISTORIA, som bedrevs vid Riksantikvarieämbetet 1996–2001 med stöd av Riksbankens Jubileumsfond. I rapporten redogörs för arbetet med att ta fram uppgifter om varje kyrkomiljö och kyrkobyggnad samt hur materialet bearbetats och analyserats, bl.a. i form av landskapsrapporter. Hittills utgivna landskaps­rapporter finns förtecknade på omslagets insida. I denna volym ges de riks­ täckande perspektiven.

RIKSANTIKVARIÄMBETET

ISBN: 978-91-7209-526-7